

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

FUNDAMENTAL, HUMANİTAR
VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ SERİYASI

www.gdu.edu.az

1

GƏNCƏ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
SCIENTIFIC NEWS
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 1

GƏNCƏ – 2021

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Fəxrəddin Məmmədov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. XəlilYusifli
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevdə Qurbanəliyeva,
prof. Telman Quliyev, dos. Əjdər Əsgərov,
prof. Muğan Quliyev, dos. İldırım Qasımov,
dos. Bayram Apoyev, dos.İ.C.Alverdiyev,
dos. Şahin Xurşudov, dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 16 fevral 2021 –ci il tarixli (protokol № 09) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRICAT

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

İsgəndərova T.H., Cəfərova S.F., Yusubəliyev Y.K. Ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsul yetişdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri.....	3
İsmaylova K.T. Qaraciyərin qlukogen funksiya və qanın şəkər səviyyəsinin tənzim edən fizioloji proseslər.....	7

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Məmmədova Ş.I. Toxuculuqda xalça sənəti.....	14
Мамедова Н.В. Необоснованные притязания армении на исторические земли Азербайджана (по данным французских исследователей).....	20
Məmmədzadə A.E. Gəncə şəhərinin orta əsr incəsənət təsvirli saxsı qabları.....	26
Məmmədova Y.Y. SSRİ-nin süqutu: Azərbaycan-Rusiya münasibətləri.....	36
Aslanova E.Ə., Behbudova T.G. Ermənistan ordusunun məğlub edilməzliyi mifini darmadağın edən 44 günlük müharibə.....	41
Əliyeva G.Ə. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması ədalətsizlik aktı kimi.....	44
Həsənov E.L. Nizami Gəncəvi 880: Gəncə şəhərinin intibah dövrünün tarixi-etnoqrafik tədqiqi.....	50
Hüseyn B. Antonio Qutereş və müasir dünya siyasəti.....	58
Əsgərova X.I. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda üsuli-cədid hərəkəti.....	61
Namazova E.M. Ət-Təbərinin "Tarix Ər-Rusul Va-l-Müluk" əsəri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində bir mənbə kimi.....	66
Qasımova A.A. Xocalı soyqırımı dünyanın gözü ilə.....	70
Vəliyev F.S. Türk silahlı qüvvələrinin Əfqanıstanda sülhməramlı fəaliyyətinin qısa xülasəsi.....	74

FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ

Məmmədov A.Ş., Bağırova A.R. Sosial işin Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemə inteqrasiya prosesi.....	79
Məmmədov A.Ş., Cəfərova T.Ə. Müasir dövrdə gənclərin siyasi sosiallaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	83
Алашвили М., Хизанишвили Н. Страховой бизнес и его вызовы в Грузии.....	89

PEDAQOGİKA ELMLƏRİ

Sultanov R.L. Valeoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin pedaqoji ustalıqının rolu.....	94
Babayeva A.T. Akademik diskurs nəzəriyyəsi barədə.....	98
Bayramova Z.V., Saadova R.F. Müasir məktəbin sinif müəlliminin özünü təhsil prosesində peşə kompetensiyalarının formalaşdırması.....	102
Rzayeva F.Ə. Müstəqil işin təşkilində layihə metodunun mahiyyəti.....	105
Novruzova G.S. Şagirdlərin interaktiv vasitələrdən istifadə etməklə kompüter modelləşdirilməsinin öyrədilməsi.....	111

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Qurbanəliyeva S.F. Azərbaycan musiqi elmində Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsinin tədqiqi və təbliği məsələləri.....	115
Həsənova S.Z. V.A.Motsartin Klavir yaradıcılığı və məktəblilərin musiqi tərbiyəsində ondan istifadənin əhəmiyyəti və yolları.....	120
Hacıyeva M.Ş. S.V. Raxmaninovun fortepiano əsərlərindən	

<i>məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadə</i>	124
Haqverdiyeva N.Ə. N. A. Rimski-Korsakovun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri	126
Məhərrəmov G.S. D.D. Şostakoviç və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti	131
Məhərrəmov S.B. Yozef Haydnin yaradıcılığının əsas cəhətləri	135
Məmmədova Q.T. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində dərsləndirən tədbirlərdə S.S.Prokofyevin fortepiano yaradıcılığından istifadə üzrə işin metodları	138
Məmmədova R.H. Modest Petroviç Musorqskinin vokal yaradıcılığı və tədris prosesində ondan istifadə	141
Nəbiyeva L.M. A.S. Darqomijskinin nəzəri-estetik prinsipləri	144
Rəfibəyli L.H. L.V. Bethovenin yaradıcılıq irsinə bir nəzər	147
Şabanova S.A. Friderik Şopenin həyat və yaradıcılığı	150
Abbasova S.C. Ferents Listin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri	153
Məmmədova A.Ə. XI-XV yüzillikdə Azərbaycanda dekorativ sənətlər	156

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Аббасова У.В. Принципы установления границ положительной и отрицательной оценки эмотивности художественных текстов	160
Abdullayeva E.K. Differences in the articulation bases of English, Azerbaijan and Russian vowel phonemes	167
Aslanova G.V. Müxtəlif sistemli dillərdə başlanğıc elementlərin prefiksial-derivativ funksiyası (Azərbaycan və ingilis dillərində misallar əsasında)	171
Quliyev T.Z., Cəfərova S.A. Bədii dildə sintaktik yolla düzələn adların əmələ gəlmə üsulları	176
Mammadzadeh N.Y., Jalilova T.M. Development of listening skills In teaching English	179
Cumayeva L.A. İngilisdilli mətnlərdə konseptuallaşma zamanı əvəzliliklərin rolu	183
Əliyeva G.M. Assosiativ lakunalar dildə assosiasiya yaradan vahidlər kimi	187
Алиева У.Н. К Обучению студентов-азербайджанцев предложно-падежным конструкциям русского языка	191
Əsgərova M.E. Leksik nominasiya:onomasiyoloji və koqnitiv yanaşma	198
Fərhadova G.İ. Qloballaşma şəraitində elm və texnikanın inkişafının İngilis dilinin leksik fondunun zənginləşməsinə təsiri	203
Hacıyeva Y.M. Balaş Azəroğlu poeziyasında təkrarlar və sintaktik-üslubi fiqurların işlənmə məqamları	208
Həsənova A.A. Nağıl dilində dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün nəzərdə tutulan formullar	215
Hümbətova V.R. Dilin leksik-semantik sistemi anlayışı	219
Hüseynova A.T. Göytürk abidələrinin qrafikası haqqında	226
Hüseynova G.Ş. İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində sinonimlərin üslubi çalarlığı	232
Hüseynova X.R. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Allahu Təalanın səlbə sifətləri	238
İsmayilova G.N. Dünya dillərində paremioloji semantikanın təşkili	243
Quliyev T.Z., Məlikova G. A. Tamamlığın aktuallaşması (İ. Şıxlı və C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin materialları əsasında)	248
Məmmədova G. İ. Azərbaycan və İngilis dillərində başlanğıc fonemlərin transpozisiyası	253
Nəsiyeva G.Ş. Azərbaycan dilində omonim variantlar	258
Nəsrullayeva N.Z. Fransız dilində ara söz, ara söz birləşmələri və ara cümlələrin əsas cümlə daxilində mövqeyi	263

Orucova A. A. <i>Obrazlaşdırıc dil elementlərinin normalaşmasında məcazlaşmanın rolu</i>	267
Gasimova S.F. <i>Application of cross-cultural communicative theory to business translation</i>	272
Guliyeva F.F. <i>Conceptual metaphor and metonymy</i>	275
Quliyeva R.Z. <i>Məsihinin "Vərqa və Gülşə" məsnəvisindəki ənənəvi başlanğıc və haşiyələrdə mənəvi-əxlaqi məsələlər</i>	281
Rəcəb C. <i>İngilis dili normaları - ədəbi və qeyri ədəbi dil kontekstində</i>	286
Rzayeva Z.E. <i>Seqmentasiya və nitqin mexanizmi</i>	291
Salahova Y.H. <i>Poeziyada ədəbi tələffüzün, şivə transkripsiyasının lingvistik təhlili</i>	296
Səfərəliyev Ə.S. <i>Feilin nominativ və modal zamanlarının poetikası</i>	301
Tağıyeva K. A. <i>Antropoerqonimlər və onların funksiyaları</i>	307
Talıbova A.N. <i>English language teaching and learning in primary school</i>	311
Xəlilova Q.Y. <i>Hüseyn Cavidin "Topal Teymur" əsərində diqqət çəkən məqamlar</i>	315
Yasin B. <i>XIX əsrin I yarısı danışq və bədii leksik lüğətlərin hazırlanması üçün əsas tələblər</i>	320
Yusibova A.A. <i>Mikayıl Müşfiqin "tar" şeirində dair araşdırmalar</i>	323
Babazadə Z. <i>Axundzadə şəxsiyyəti məktublarda</i>	329
Tağıyeva E.T. <i>Qad-qod köklü elementlərin analitik-flektiv və aqlütinativ sistem üzrə qarşılıqlı tipoloji-təhlili (Azərbaycan və Rus dillərinin materialları üzrə)</i>	332

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

Abbasova R.A., Namazova G.T. <i>Advantages and disadvantages of distance teaching system</i>	337
Abbasova Ş., Ağayeva E. <i>Mülki müdafiə tibb müəssisələrinin tibbi təchizatının təşkili. hərbiləşdirilməmiş dəstələrin və əhəlinin hazırlığı</i>	341
Aslanova M.I., Mustafayeva E.S. <i>The history of modern linguistics</i>	346
Bəylərova S.A., Əliyev T.B. <i>Gimnastin geyimi</i>	350
Bəylərova S.A., Məmmədova A.M. <i>Yeni məşğul olanlarla təlim – məşq işi</i>	354
Quluyeva T.Q., Əliyeva N.İ. <i>Tədrisdə təlim prosesi</i>	358
Həmidova G.A. <i>Nizami yaradıcılığında bəşəri hislərin tərənnümü</i>	362
Məmmədov M.İ., Hüseynova D.B., Əliyeva A.N., Məmmədova S.K. <i>Kompüter şəbəkələrinə hücumların aşkarlanması üsullarının təsnifatı</i>	366
Hüseynov F. B., Məmmədova M.Q., Ələkbərova Z.B. <i>Kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi zamanı yaranan infeksiyalar</i>	371
Məmmədov N.Y. <i>Development of teaching-learning materials</i>	373
Mustafa R. <i>Səməd Vurğunun yaradıcılığına müasir baxış</i>	377
Nəsimova F.B., Quliyeva T.Q. <i>Tələffüzün öyrədilməsi</i>	386
Qazaxova Ş.X., Məmmədova A.M. <i>Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti</i>	389
Quliyeva T.A. <i>Morfologiya təlimində eksperimental müşahidə: qarşıya çıxan çətinliklər</i>	393
Rəhimova R.S., Quliyeva İ.Ə. <i>Səhər gimnastikasının quruluşu, məzmunu və keçirilmə metodikası</i>	398
Rüstəmzadə A.R. <i>Azərbaycanda güləşin inkişafı</i>	403
Yusifov A.İ., Məmmədov Ş.R. <i>idmançının qələbə psixologiyası</i>	406

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:574.

**EKOLOJİ TƏMİZ VƏ TƏHLÜKƏSİZ MƏHSUL YETİŞDİRİLMƏSİNİN
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

b.ü.f.d., dosent İsgəndərova Tünzalə Həsən qızı, k.t.e.ü.f.d. Cəfərova Sevda Famil qızı
dosent Yusubəliyev Yusub Köçəri oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
isgandarova65@mail.ru
ceferovasevda03@gmail.com

Xülasə: *Ekoloji təmiz məhsul yetişdirmək üçün ilk növbədə ekoloji təmiz ərazi tapmaq lazımdır. Bu çox çətin məsələdir. Belə sahələrin əksəriyyəti şəhər kənarlarında yerləşir. Bu ərazilər müxtəlif sənaye müəssisələrindən uzaqda yerləşir. Bu yerlərdə hava təmiz olur. Lakin heç də tam əmin olmaq mümkün deyil ki, torpaq tamamilə kimyəvi maddələrlə çirkləndirilməyib, ekoloji təmizdir. Xüsusi xidmət sahələri vardır ki, onlar torpaqda toksiki maddələrin və eləcə də ağır metalların miqdarını müəyyən edir. Bu məsələ ilə dövlət aqrokimyəvi xidmət müəssisələri məşğul olur. Analizlər üçün müxtəlif dərinliklərdən bir neçə yerdən torpaq nümunələri götürülür. Hazırda böyük ehtiyac duyulan ekoloji təmiz məhsul əldə etmək üçün təsərrüfatlarda yalnız üzvi gübrələrdən istifadə edilməlidir. Heç bir kimyəvi vasitələrdən, o cümlədən də müxtəlif növ pestisidlərdən istifadə edilməməlidir. Bunun üçün ən yaxşı vasitə - peyin və ya kompost hesab edilir.*

Açar sözlər: ekoloji, meyvə, giləmeyvə, pestisid, insektisid.

Ключевые слова: экологические, фрукты, ягоды, пестицид, инсектицид.

Key words: ecological, fruits, berries, pesticide, insecticide

Azərbaycan Respublikasında hazırda yaşayan əhəlinin təqribən 47 faizə qədəri müvafiq şəhər infrastrukturunun formalaşmış olduğu bir sıra böyük sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi yaşayış məntəqələrində deyil, kənd yerlərində yaşayır.

Aparılmış araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənd ərazilərini özləri üçün daimi olaraq yaşayış yeri kimi seçib burada məskunlaşan insanların məşgullüğünün təqribən 36 faizə qədəri aqrar sənaye kompleksi, başqa sözlə desək, kənd təsərrüfatı sahələrinin hesabına təmin edilir. Azərbaycanda kifayət qədər geniş ərazilərdə yayılmış, müvafiq aqrokimyəvi göstəricilərə malik münbit və məhsuldar torpaqların, əlverişli hidroqrafiya şəbəkəsi, eləcə də iqlim ehtiyatlarının olması güclü kənd təsərrüfatı sektoru üçün real zəmin yaratmasına baxmayaraq, ölkəmiz bir sıra mühüm qida məhsullarının, o cümlədən də buğdanın idxalçısı hesab edilir. Hazırda ölkəmizin apardığı uğurlu aqrar siyasətində əsas diqqət - əlavə dəyərli bitkiçilik (alma, nar, zeytun və zeytun yağı, fındıq, kələm, noxud) və heyvandarlıq (süd, qoyun və mal əti) məhsullarına yönəldilmişdir. Respublikamızda istehsal edilən bir çox məhsulların ixracı daha çox qonşu ölkələrin (Rusiya, Gürcüstan və s.) bazarlarına yönəlsə də, bəzi gec xarab olan məhsullar daha uzaq yerlərə ixrac edilir.

Azərbaycanda ekoloji təmiz və insan orqanizmi üçün faydalı olan bir sıra məhsulların istehsalı və ixracı üçün çox geniş real əlverişli imkanlar mövcuddur. Hətta Respublikamızın bu sahədə müəyyən qiymət artımı ilə daha mürəkkəb bazarlara çıxmaq imkanları da vardır. Bunun üçün ölkəmiz həm uyğun əlverişli ekoloji şəraitə, həm də çoxlu təbii sərvətlərə malikdir.

Azərbaycanda ekoloji təmiz məhsul istehsalı ilə bağlı müvafiq qanunvericilik aktlarının olması müsbət haldır. Lakin təəssüflə onu da bildirmək lazımdır ki, Respublikamızda mövcud olan həmin bu hüquqi bazadan əhatəli şəkildə geniş istifadə olunmur. Ölkəmizdə ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsulların istehsalı ilə bağlı olan daha dolğun məlumat bazası

formalaşdır. Aqrar sənaye sahələri üzrə olan əsas statistik məlumatlar demək olar ki, ümumi məlumatlardır.

"Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları haqqında" Nazirlər Kabinetinin 30 avqust 2010-cu il tarixli qərarında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi və AMEA tərəfindən icra ediləcək vəzifələr təyin edilmişdir. Bu qurumların səlahiyyətləri daxilində orqanik kənd təsərrüfatının hüquqi və fiziki inkişafını dəstəkləyən prioritet vəzifələr göstərilmişdir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- ətraf mühitin və torpaqların analizi vasitəsilə münasib sahələrin müəyyən edilməsi;
- istehsalatda müvafiq prinsiplərin təyin olunması;
- torpaqların çirklənməsinin qarşısının alınması;
- əkinə yararlı olan geniş torpaq sahələrində münbitliyin və aqrokimyəvi göstəricilərin daha da yaxşılaşdırılması;
- elmi nəticələr əsasında orqanik kənd təsərrüfatına münasib olan əkin dövriyyəsinin və idarəetmə proqramlarının hazırlanması və s.

Buraya eləcə də zərərvericilərin, alaqaların və xəstəliklərin idarə edilməsi üçün bioloji, mexaniki və eləcə də bir sıra aqrotekniki üsulların, bitki qalıqları və heyvan tullantılarının köməyi ilə torpağın münbitliyini artırmaq üçün texnologiyaların hazırlanması, ekoloji təhlükəsiz məhsulların istehsalı, onların düzgün saxlanması və emalı üçün istifadə edilən texnologiyaların müasir tələblərə cavab verə bilməsi üçün daha da təkmilləşdirilməsi və digər bu kimi məsələlər daxil edilmişdir. Sənəddə həmçinin bioloji fəaliyyətlər vasitəsi ilə torpaq və su ehtiyatlarının qorunması üçün qaydaların işlənilib hazırlanması, orqanik gübrələrin və kompostların hazırlanması üçün istifadə olunan texnologiyalara dair təlimlərin təşkil edilməsi, orqanik quşçuluq və akvakultura istehsalı üçün texnologiyaların təşkil olunması və icra edilməsi kimi əhəmiyyətli tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

İnsanların sağlamlığı üçün təhlükəsiz olan ekoloji təmiz məhsulların istehsalı bütövlükdə dünya üzrə dinamik olaraq inkişaf edir.

Ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və dövriyyəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləmək məqsədilə "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Qanununun qəbulu, "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları"nın və bir sıra digər normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi bu istiqamətdə yeni bir mərhələnin əsasını qoyub.

Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, ekoloji kənd təsərrüfatının əsas məqsədi- istehsalda ekoloji təhlükəsiz (ekoloji təmiz) ərzaq məhsulu prinsipini əsas tutaraq həm iqtisadi, həm də sosial baxımdan tarazlaşdırılmış davamlı təsərrüfatçılıq missiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi və qorunması ardıcıl şəkildə həyata keçirilərək, landşaftın, heyvanların və bitkilərin təbii imkanları çərçivəsində bir sistem kimi qiymətləndirilərək ətraf mühitin və kənd təsərrüfatının bütün sferalarında keyfiyyət göstəriciləri daima yaxşılaşdırılır [1].

Aqrar sahədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün bazar şəraitində ayrılmış investisiyaların iqtisadi sahələrə düzgün yönəldilməsi və səmərəli istifadə olunması əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir:

- məhsulun ekoloji cəhətdən dünya standartlarına uyğun istehsalını təmin etmək üçün yeni texnoloji prinsiplərə əsaslanan müəssisələrin yaradılması və istifadə olunması;
- xammal və təbii resursların potensial imkanlarından maksimum istifadə olunması;
- istehsal və sosial infrastruktur sahələrin inkişafının nəzərə alınması [2].

Dünya kənd təsərrüfatı sisteminin idarə olunması da mühüm məsələdir. Bu elə aparılmalıdır ki, istehsal və ərzaq məhsullarının bölünməsinin ətraf mühitə zərərli təsiri minimuma endirilsin. Məlum olduğu kimi, torpaq kənd təsərrüfatı bitkilərindən məhsul almağın əsası kimi başlıca zəruri sərvət olub mövcudluğumuz ondan asılıdır [3].

Ona görə də ekoloji təmiz məhsul istehsalı zamanı əsas istehsal vasitəsi və biosferin biokos hissəsi olan torpaqların çirklənməməsinə ciddi fikir verilməli, onun mühafizəsinə daim diqqət yetirilməlidir.

Bəs görəsən istehlakçıların çox böyük dəyər verdikləri, həvəslə alıb gündəlik tələbatları üçün istifadə etdikləri ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları və o cümlədən də meyvə, giləmeyvə məhsulları hansı mühüm tələblərə cavab verməlidir?

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, hazırda çox böyük əziyyətlə yetişdirilən ekoloji təmiz məhsullara bir sıra mühüm tələblər müəyyən edilmişdir:

-təsərrüfatlarda becərilən ekoloji təmiz bütün növdən olan məhsulların istehsalında, yetişdirilməsində genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər və eləcə də onların törəmələrindən birmənalı olaraq qəti şəkildə istifadəyə yol verilməməlidir;

-ekoloji təhlükəsiz belə məhsulların emalında yalnız beynəlxalq və milli standartlarda icazə verilən təbii qida əlavələrindən istifadəyə icazə verilməlidir;

-bütün istehsal proseslərində sanitariya-gigiyena qaydalarına ciddi şəkildə əməl olunmalıdır;

-“torpaqdan süfrəyə” prinsipi əsas götürülməlidir.

Son zamanlar bütün dünyada alıcılar tərəfindən ekoloji təhlükəsiz məhsullara diqqət daha da çoxalmışdır. Belə məhsullar digərlərindən bir sıra mühüm xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər:

-onlar əhalinin sağlamlığı üçün həm təhlükəsiz və həm də zəruri olan qida məhsulları hesab olunur:

-ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsulların yetişdirilməsi üçün yalnız üzvi gübrələrdən istifadə edilir. Bu məqsədlə təsərrüfatlarda peyin və kompostlardan geniş şəkildə istifadə olunur:

-ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsullar mineral gübrələr, pestisidlər və bu kimi başqa bu kimi aqrokimyəvi vasitələrin istifadə edilmədiyi, texnogen çirklənmələrə məruz qalmayan ərazilərdə becərilir:

-ekoloji təmiz məhsullara təbii xammallardan mineral kənar qarışıqların təsiri ilə alınmış məhsulları da aid etmək olar:

Belə məhsulların istehsalı zamanı müxtəlif pestisid növlərindən qətiyyənlə istifadə edilməsinə yol verilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pestisidlərin çoxunun obyektə görə sinifləşdirilib tətbiq edilməsi şərtidir.

İnsektisidlər- zərərverici həşəratlardan mühafizə etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Akarisidlər-bitkiləri zərərli gənələrdən mühafizə etmək üçün istifadə olunan maddələr.

İnsektokarisidlər-bitkiləri eyni vaxtda zərərli həşərat və gənələrdən mühafizə etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Ovisidlər-zərərli həşərat və gənələrin yumurtalarını məhv etmək üçün tətbiq olunan maddələr;

Lavrisidlər-həşərat və gənəciklərin sürfələrini məhv etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Limasidlər-bitkiləri ilbizlərdən qorumaq üçün istifadə olunan maddələr;

Zoosidlər-rotentisidlər (zoo-həyyvan) – zərərli gəmiricilərə qarşı istifadə olunan maddələr;

Nematisidlər-bitkiləri zərərli nematodlardan mühafizə etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Funqisidlər-bitkiləri göbələk xəstəliklərdən mühafizə etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Bakterisid-bitkiləri bakterial xəstəliklərdən mühafizə etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Herbisidlər-alaq otlarına qarşı istifadə olunan maddələr;

Arborisidlər-ağac,kol bitkilərini məhv etmək üçün istifadə olunan maddələr;

Alqisidlər-bunlar su bitkilərinə, yosunlara qarşı istifadə olunan maddələrdir.

Təsərrüfatlarda hazırda geniş şəkildə tətbiq olunan pestisidlərin çoxu universal xarakterə malikdir və ekoloji təhlükəsiz məhsulların istehsalı zamanı onlardan birmənalı şəkildə istifadə edilməməlidir.

Ümumiyyətlə, məhsulun ekoloji təmizliyini təmin etmək üçün həmin məhsulun xammalının yetişməsi dövründən başlayaraq satışa çıxarılaçaq hazır məhsulun satış rəflərinə çıxarılaçağı müddətə kimi bütün növbəti mərhələlərdə də ekoloji təmiz və təhlükəsiz məhsul üçün tələb olunan bütün qaydalara və şərtlərə çox ciddi bir şəkildə əməl olunmalıdır. Belə məhsulların üzərində mütləq onları digərlərindən fərqləndirmək üçün müvafiq qaydada” ekoloji təmiz” nişanı vurulmalıdır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satışı bu məqsəd üçün ixtisaslaşdırılmış xüsusi mağazalarda həyata keçirilməlidir. Belə mağaza olmadığı hallarda isə həmin məhsulların satışı ticarət müəssisələrinin xüsusi şöbələrində aparılmalıdır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları onların xarab olmasının, əzilməsinin, qırılmasının, çirklənməsinin və s. qarşısını alacaq şəkildə bir-birindən ayrı, istehlak xüsusiyyətindən asılı olaraq döşəmə, divar və tavanla təmasda olmayacaq formada (rəf şəklində) yığılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.H., Babayev V.A. Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik.Bakı. “Qanun” nəşriyyatı, 2011, 383 s.
2. Cəfərova R.M. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı-2014. 285 s.
3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya , ətraf mühit və insan. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. “Elm” 2006. 608 s.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЫРАЩИВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТЫХ И БЕЗОПАСНЫХ ПРОДУКТОВ

Искандерова Тунзале Гасан кызы, Джафарова Севда Фамил кызы

Юсубалиев Юсуб Кочари оглы

Резюме

Выращивая экологически чистые продукты в первую очередь нужно найти экологическую зону. Это очень сложный вопрос. Большинство таких территорий находятся за городом. Такие территории отдаленно от различных предприятий. Здесь воздух чище. Но, нельзя быть таким уверенным, что земля полностью чиста от химикатов. Существуют специальные службы, которые определяют содержание в почве токсинов и тяжелых металлов. Этим занимаются государственные агрохимические службы. Для анализа берется грунт с нескольких мест на участке и с разной глубины.

Чтобы получить экологически чистый урожай, нужно использовать только органические удобрения, Нельзя использовать никакой химии. Для этого подойдет навоз или компост.

MAIN CHARACTERISTICS GROWTH OF ECOLOGICAL PURE AND SAFE PRODUCTS

Iskandarova Tunzala Hasan, Jafarova Sevda Famil

Yusubov Yusub Kocari

Summary

Growing ecologically clean products in the first place you need to find an ecological zone. This is a very difficult question. The majority of such territories are located behind the city. Such territories are far from different enterprises. Here is the air of purity. But it is

impossible to be so sure that the earth is completely free of chemicals. There are special services that determine the content of toxins and heavy metals. These state agencies are engaged in agrochemical services. For analysis, the soil is plowed in several places on the site and with different depths.

In order to get an ecologically clean crop, you need to use only organic fertilizers, you can't use any chemicals. For this, manure or compost is suitable.

Rəyçi: prof. Sevdə Əhmədova

Ekologiya kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 mart 2021-ci il

UOT:579.

QARACİYƏRİN QLUKOGEN FUNNKSİYASI VƏ QANIN ŞƏKƏR SƏVİYYƏSİNİ TƏNZİM EDƏN FİZİOLOJİ PROSESLƏR

İsmaylova Kifayət Tapdıq qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Qaraciyər orqanizimdə bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir.*

Qaraciyər çatışmamazlığı zamanı maddələr mübadiləsində, xüsusilə karbohidrat mübadiləsində pozğunluqlar daha qabarıq nəzərə çarpır.

Qanda şəkər səviyyəsinin yarıya qədər azalması hipoqlikemik koma törədə bilər.

Qaraciyər qanın qlükoza olan tələbatını ödəmək üçün kifayət qədər qlükogen ehtiyatına malik olmalıdır.

Canlı aləmin inkişafının ən ali mərhələsində şəkər qanın əsas komponenti hesab olunur.

Beyin qabığının fəaliyyəti şəkər hesabına həyata keçirilir.

Ali heyvanlarda və insanlarda qanda şəkərin tənzimini avtomatik olaraq sinir humoral yolla həyata keçirilir.

Endokrin vəzilər qanın şəkər səviyyəsinin tənzimində əhəmiyyətli rolə malikdir.

Qanda şəkər səviyyəsinin dəyişməsində digər faktorların iştirakı da təsir göstərir.

Emosional hallarda və əzələ işi zamanı qanda şəkərin miqdarının dəyişməsi bir çox tədqiqatlarla sübuta yetirilmişdir.

Açar sözlər: qaraciyər, qlükoza, hipoqlikeniya, qlükogen, zülal, karbohidrat, əzələ, qan, şəkər, beyin, endokrin, sinir sistemi, humoral, insulin.

Key words: liver, glucose, hypoglycemia, glycogen, protein, carbohydrates, muscle, blood, sugar, brain, endocrine, nervous system, humoral, insulin.

Ключевые слова: печень, глюкоза, гипогликемия, гликоген, белок, углеводы, мышца, кровь, сахар, мозг, эндокринная, нервная система, гуморальный, инсулин.

Orqanizimdə qaraciyər funksiyasının çatışmazlığı maddələr mübadiləsinin pozulması, öd hazırlanmasının pozulması, qaraciyərin baryer funksiyasının azalması, qanın tərkibinin və xassələrinin dəyişməsi, sinir sistemi funksiyasının dəyişməsi, su mübadiləsinin pozulması ilə təzahür edir.

Qeyd olunanlar qaraciyərin orqanizmdə nə qədər mühüm funksiyaların icrasında iştirakını göstərir.

Qaraciyər çatışmazlığı zamanı maddələr mübadiləsində, xüsusilə karbohidrat mübadiləsində pozğunluqlar daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu ilk növbədə monosaxaridlərdən və onların parçalanma məhsullarından qaraciyərdə qlükogenin əmələ gəlməsi və toplanmasında, zülal və yağların parçalanma məhsullarından əmələ gəlməsinin ləngiməsində, qlükozanın ümumi qan dövrəsinə keçməsinin azalması hesabına hipoqlikemiyanın inkişafında

bürüzə verir ki, bu da qanda şəkərin səviyyəsinin yarıya qədər azalması cəhətdən hipoqlikemik koma törədə bilər.

Qaraciyərin qanın şəkər səviyyəsinin tənzimində rolu XXI əsrin ikinci yarısında Klod Bernar və onun ardıcıları tərəfindən xarakterizə edilsə də, sonralar onun qlikogen funksiyasına bir sıra tədqiqatlar həsr olunmuş və müasir dövrdə də bu problem gündəmədir.

Keçən əsrin ilk onilliklərində qaraciyərin funksiyası tədqiqatçıların nəzər-diqqətindən kənarda qalaraq, fizioloq və patoloqlar karbohidrat mübadiləsində mədəaltı vəzə daha çox əhəmiyyət verirdilər. İyirminci illərdən sonra qaraciyərin karbohidrat mübadiləsində iştirakı, onun orqanizmdə cərrahi yolla çıxarılmasından sonra, funksiyasının tamamilə dayanması nəticəsində orqanizmdə baş verən pozğunluqlara əsasən yenidən tədqiqatçıların marağına səbəb oldu.

Məməli heyvanlarda eksperimental yolla funksiyanın ləğvi ilk dəfə itlər üzərində İ.P.Pavlov tərəfindən keçirilməsinə baxmayaraq, onun karbohidrat mübadiləsinə təsiri öyrənilməmişdir. Hətta xüsusi metodika ilə qaraciyərin heyvanlarda çıxarılması, heyvanların qısa müddətdə ölümünə səbəb olduğundan, karbohidrat mübadiləsində baş verən pozğunluqlar barədə yekdil təsəvvür əldə edilməmişdir.

İtlər üzərində aparılan cərrahi əməliyyatdan sonra ilk olaraq əzələ zəifliyi, sonra hərəkətsizlik, reflektor reaksiyaların sönməsi müşahidə olunur və adətən heyvanlar 2 saatdan sonra ölürlər. Heyvana qlükoza yeritməklə onu qısa müddətli həyata qaytarmaq mümkün olsa da, bir neçə dəfə qlükozanın vurulması belə ölümə nəticələnir.

Beləliklə, qərara gəlinir ki, qaraciyərin tamamilə blokirə edilməsi, yaxud qlikogen funksiyasının çatışmaması vaxtında hipoqlikemiyanın qarşısının alınması üçün tədbirlər görülmədiyi təqdirdə ölümə nəticələnir.

Qeyd olunanlardan aydın olur ki, qaraciyər qanın qlükoza olan tələbatını ödəmək üçün kifayət qədər qlikogen ehtiyatına malik olmalıdır.

Klod Bernar qaraciyərə qlikogendən qlükoza, qlükogeni isə qida maddələri, əsasən zülallardan sintez edən vəz kimi baxmışdır. O, qlükogenin qida maddələrinin tərkibində orqanizmə daxil olan karbohidratlardan çevrilməsinə inanmırdı. Lakin keçən əsrin əvvəllərində qlükogenin qida maddələrinin tərkibindəki karbohidratlardan əmələ gəlməsi çoxsaylı tədqiqatlarla sübuta yetirildi. Digər tərəfdən sübut olundu ki, Klod Bernarın qida maddələrinin tərkibindəki zülallardan qlükogenin sintez olunmasını isə, karbohidratların qlikoproteidlər halında toplanması ilə əlaqələndirirlər. Bu fikirlər isə öz növbəsində yağların və zülalların qlükogenin əmələ gəlməsində rolunu inkar edir. Pflyuqer qeyd olunanları təcrübədən keçirərək belə qəncətə gəlir ki, molekulaları uyğun gəlməyən maddələrdən qaraciyərin qlükogen sintez etməsini əqləbatan hesab etmir. O, qlükogenin mənbəyinin karbohidrat olduğunu daha çox ehtimal edir. Alimin fikrincə yağlar və zülallar da qlükogenin mənbəyi hesab edilə bilməz.

Hazırda qaraciyərin qida maddələrinin tərkibində qəbul etdiyi karbohidratlardan qlükogen sintez etməsi şübhə doğurmur. Qlükoza, fruktoza, həmçinin karbohidratların parçalanma məhsulları, xüsusilə süd turşusu və piroüzüm turşusu da qlükogen mənbəyi ola bilər.

Dövr edən qanda süd turşusunun hesabına qaraciyərdə qlükogenin miqdarının artması

Kori və Kori tərəfindən qəti olaraq sübut olunmuşdur. Müəlliflərə görə əzələlərdə süd turşusunun əmələ gəlməsinin sürətlənməsi, qaraciyərdə qlükogenin konsentrasiyasını artırır. Belə ki, əzələlərdə qlükogen süd turşusuna çevrilir və bu da qaraciyərdə qlükogenin miqdarının artmasına səbəb olur. Beləliklə, əzələlərdə olan qlükogen, süd turşusu mərhələsi vasitəsi ilə

qana daxil olur, qaraciyərdə qlükogenə çevrilir və sonda qlükoza çevrilərək yenidən əzələlərdə qlükogenin bərpasına sərf olunur ki, bu da «Kori tsikli» adı ilə elmə daxil olmuşdur.

Monosaxaridlər və karbohidratların parçalanma məhsulları ilə yanaşı qaraciyərdə qlükogenin sintezində zülallar və yağlar da iştirak edir.

A.V.Palladin (1986) iyirmiyə qədər amin turşularının qlikogenə sintez olunması barədə məlumat verir. Bu barədə alimlərin fərqli fikirləri vardır. Lakin amin turşularının piroüzüm turşusuna çevrilərək, nəticədə qlikogenə sintezi təsdiqini tapmışdır.

Qlikogenin sintezi üçün yalnız qan vasitəsilə qaraciyərə daxil olan amin turşuları deyil, qaraciyərdə olan zülallar da iştirak edir. Təcrübələrlə müəyyən edilmişdir ki, aclıq zamanı öz çəkisini ən çox qaraciyər itirir. Belə ki, 7 günlük aclıq zamanı qaraciyər öz zülal tərkibini 40, böyrəklər 20, əzələlər 8, beyin isə 5 faiz itirir.

Yağların karbohidratlara çevrilməsi məsələsi uzun müddət mübahisə yaratsa da, yağ turşularının karbohidratlarla sintezinin şübhə doğurmaması qədər olunmuşdur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar barədə çoxsaylı ədəbiyyat məlumatları vardır. Xüsusi izolə edilmiş qaraciyər üzərində aparılan tədqiqatlar daha inandırıcı görünür.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qaraciyər bir sıra müxtəlif mənbələrdən qlikogen ehtiyatını artırmaq qabiliyyətinə malikdir.

Ali heyvanlarda və insanda az və ya çox miqdarda qanda şəkərin səviyyəsinin azalması, ağır hipoqlikemik pozğunluqlarla nəticələnir ki, bu da ölümə səbəb ola bilər. Qanda şəkərin miqdarının azalmasına ən həssas reaksiya verən sinir sistemi və xüsusilə onun ali şöbəsidir. Ona görə ki, öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün baş beyin digər qida maddələrindən deyil, karbohidratlardan istifadə edir. Digər orqanlar isə bir müddət qlikogen ehtiyatı və digər maddələrdən istifadə etməklə müəyyən müddət fəaliyyətini davam etdirə bilər. Qanda şəkər təkcə enerji mənbəyi kimi deyil, başqa məqsədlər üçün də istifadə olunur.

Qanda şəkərin miqdarı onun qana daxil olması və sərfi ilə müəyyən olunur. Şəkər 2 yolla – bağırsaqlardan və qaraciyərdən daxil olur.

Bağırsaqlardan qana şəkər fasilələrlə daxil olduğundan, qlikemiyanın tənzimi bu mənbənin fəaliyyəti ilə əsaslandırılmalıdır.

Qaraciyər isə arasıqəsilmədən qana şəkər sintez etmək imkanına malikdir ki, bu da onun qlikogen ehtiyatına malik olmasından irəli gəlir.

Böyrəklər də qlikogeni qlükoza çevirməyə qadir olduğu halda, onun şəkəri qana sintez etmək qabiliyyəti cüzdür.

Şəkər bütün orqanlar tərəfindən mənimsənilməsinə baxmayaraq, ona ən çox əlavə olan əzələlərdir.

Şəkərin əzələlər və digər orqanlar tərəfindən mənimsənilməsinə bir çox amillər təsir edir ki, bu da qanın şəkər səviyyəsinə təsirdən yan keçə bilər. Buna baxmayaraq bu amillər qanın şəkər səviyyəsinə təsir etmək qüvvəsinə malik olmayıb, qanın şəkər səviyyəsinin tənzimi qaraciyərin qlikogen funksiyası sayəsində həyata keçirilir.

Orqanizmin ali koordinasiya sistemi baş beyin yarımkürələri qabığı olmaqla, fəaliyyəti endokrin sistemdən, daxili mühitdən və ona nəzarət edən mexanizmlərdən asılıdır.

Beyin və qan, onların qarşılıqlı əlaqəsi daxili mühitin tənziminin mərkəzi məntəqəsi hesab olunur. Bunlar bir-birinə əks olan varlıqlardır. Ona görə də problemin həllində daxili mühitin temperatur və su-duz tərkibinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Daxili mühitin tənzimi ayrı-ayrı insanlarda və ayrı-ayrı heyvanlarda müxtəlif cür təzahür edir. Müasir təbabət, biokimya və fiziologiya daxili mühitin tənziminin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində böyük təcrübəyə malikdir. Qanın Şəkər səviyyəsinin tədqiqi ilə bu problemin həllinə nail olmaq olar.

Canlı aləmin inkişafının ən ali mərhələsində şəkər qanın əsas komponenti hesab olunur. Onun qanda normadan az və ya çox miqdarda azalması ağır hipoqlikemik pozğunluqlara səbəb olur ki, buna da həssaslığı sinir sistemi və onun ali şöbəsi olan baş beyin qabığı göstərir.

Beyin qabığının fəaliyyəti şəkər hesabına həyata keçirilir. Halbuki, digər orqanlar bir müddət şəkərə olan ehtiyacı qlikogendən və başqa qida maddələrindən istifadə etməklə ödəyə bilərlər. Şəkər bütün orqanlar, xüsusilə əzələlər tərəfindən sərf olunduğundan, qanda onun

səviyyəsinə təsir göstərir. Lakin şəkərə tələbat o zaman yaranır ki, ona toxumaların tələbatı artmış olsun. Həmçinin, qaraciyərin tənzimedicisi funksiyası, həm də qaraciyərdən kənar toxumaların şəkəri istifadə etməsi sinir və endokrin sistemin nəzarəti altında olur ki, bununla da ali heyvanlarda və insanda qanda şəkərin tənzimi avtomatik olaraq sinir-humoral yolla həyata keçirilir.

Tənzimin xarakteri ayrı-ayrı vəziyyətlərdə tələbata uyğun olaraq müxtəlif olur ki, orqanizm qanda şəkərin səviyyəsini tələb olunan şəraitə uyğunlaşdırır.

Orqanizmdə normadan artıq və normadan az şəkər daxil olduğu təqdirdə, tənzimedicisi mexanizmlərin fəaliyyəti sayəsində istər hiperqlikemiya və istərsə də hipoqlikemiyanın qarşısı alınır.

Sinir sisteminin bu proseslərdə tənzimedicisi funksiyası mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, o qaraciyərin fəaliyyətinə humoral yolla da təsir göstərir. Azan sinirin tənzimləyici təsiri sayəsində mədəaltı vəzin insulin ifrazının sürətlənməsi hiperqlikemiyanın qarşısını alır. Hiperqlikemiya vəziyyətində böyrəküstü vəzin adrenalin ifrazının azalması da şəkərin miqdarının artmasına ləngidici təsir göstərir.

Lakin qanda şəkərin miqdarının artmasının qarşısının alınmasında insulin ifrazının sürətlənməsinin müstəsna əhəmiyyəti təkzibedilməz faktır.

Qeyd etmək lazımdır ki, orqanizmdə hiperqlikemiyanın qarşısının alınması, qanda şəkərin miqdarının artmasının başlandığı andan inkişaf edir. Deməli, qanda şəkərin artması onun qarşısının alınmasına qarşı tənzimedicisi mexanizmləri işə salır.

Orqanizmə normadan az şəkər daxil olduğu halında da tənzimedicisi mexanizmlərin səfərbəredici fəaliyyəti nəticəsində şəkəri normaya salmaq mümkün olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, qanda şəkərin miqdarının azlığı, onun miqdarından daha çox təhlükəlidir. Belə ki, hipoqlikemiya orqanizmdə bir çox pozğunluqlar, xüsusilə mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətində dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Hipoqlikemiya müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər ki, mədəaltı vəzin insulin ifrazının sürətlənməsi bu prosesdə əsas rolə malikdir. Langerhans adacıqlarında baş verən pozğunluqlar, insulyar aparatın xəstəlikləri hiperinsulizm halının yaranmasına səbəb ola bilər.

Hipoqlikemiya halı şəkərli diabet xəstəliyi fonunda orqanizmə insulin yeridilməsindən sonra yaranma bilər.

Qaraciyər, sinir və endokrin müdaxiləsi olmadan qanda şəkərin səviyyəsini tənzim etmək qabiliyyətinə malikdir. Belə ki, şəkərin miqdarı azaldıqda o, çox miqdar şəkər xaric etdiyi halda, artdıqda isə əksinə azalır. Bu qaraciyərin yerli homeostatik mexanizmi hesabına həyata keçirilir.

Yüksək səviyyədə hiperqlikemiya halında, qaraciyər nəinki şəkər ifrazını azaldır, həm də qlikogenə sintez edərək yağa çevrilməsini həyata keçirir.

Lakin qaraciyərin qlikogen funksiyası kortəbii deyil, endokrin və sinir sisteminin nəzarəti altındadır. Sinir tənzimi endokrin vəzilər vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, sinirlərin bir başa qaraciyərə təsiri az əhəmiyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən qanda şəkərin miqdarının azalmasına qarşı simpatik sinir sisteminin oyanıcılığının artması sayəsində böyrəküstü vəzin adrenalin ifrazının artmasıdır ki, bu da hipoqlikemiyanın qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Bu prosesi ilk dəfə olaraq Kennon əməkdaşları ilə təcrübə yolu ilə sübut etmişdir.

Adrenalin ifrazının sürətlənməsinin qanda şəkərin miqdarının azalmasına qarşı orqanizmin müdafiə funksiyalarından olduğu son zamanlar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən də təsdiq olunmuşdur. Məhz buna görə də hazırda insulin təsirindən hipoqlikemiyanın baş verməsinin böyrəküstü vəzin adrenalin ifrazının artması ilə müşayiət olunması tədqiqatçılar tərəfindən şübhə doğurmur.

Mədəaltı vəzin Langerhans adacıqları və böyrəküstü vəzin beyin maddəsinin hipoqlikemiya ilə mübarizədə iştirakından başqa böyrəküstü vəzin beyin maddəsi və hipofizin

ön payının da rolu vardır. Bir tərəfdən bu vəzilər qlükozanın qlikogenə sintezini sürətləndirməklə qaraciyərdə onun ehtiyatını artırır, digər tərəfdən isə qlükozanın periferik toxumalar tərəfindən mənimsənilməsinə tormozlayır. Hər iki halda onlar hipoqlikemiyanın qarşısını alır. Burada qaraciyərdə qlikogenin ehtiyat halında toplanmasının hipoqlikemiyanın qarşısının alınmasında rolu xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Göründüyü kimi endokrin vəzilər qanın şəkər səviyyəsinin tənzimində əhəmiyyətli rola malikdir. Qlikemiyanın səviyyəsinin aşağı düşməsində təkcə insulin hormonu iştirak edir ki, digər hormonlar, o cümlədən adrenalin, qlyukaqon, kortikosteroidlər, tiroksin, boy hormonu qanda şəkərin artmasına səbəb olmaqla, insulinə əks təsir göstərir.

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, orqanizm qanın şəkər səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısının alınmasına deyil, onun qanda miqdarının artmasının qarşısının alınmasına daha çox imkanlıdır. Bu hal orqanizmin bioloji tələbatından irəli gəlir.

Qanda şəkərin səviyyəsinin dəyişməsində digər faktorların iştirakı da təsir göstərir. Emosional hallarda və əzələ işi zamanı qanda şəkərin miqdarının dəyişməsi bir çox tədqiqatlarla sübuta yetirilmişdir.

Emosional oyanıcılıq sinir və endokrin sistemin fəaliyyətinə təsir etməklə, demək olar ki, bütün üzv və sistemlərin fəaliyyətində dəyişikliyə səbəb olur. Bu dəyişikliklərdə qlikemiyanı tənzim edən sistem də fəal iştirak edir. Emosional hallarda qanda şəkərin miqdarının artması müşahidə olunmuşdur. Təcrübə heyvanlarda hazırlıq ərafəsində qanda şəkərin miqdarının artması, imtahan verən tələbələrədən bir çoxunda qlükozüriya halının müşahidə olunması da belə qənaətə gəlməyə imkan verir.

Emosional vəziyyətlərdə müşahidə olunan hiperqlikemiya qlükozüriyanın mexanizmi müxtəlif cür təzahür edir. Bəzi əlamətlərinə görə oxşar olsalar da, bir çox cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların koordinasiya edici mexanizmləri müxtəlifdir. Məs: ağrı qıcıqlarına qarşı qanda şəkərin reflektori yolla artmasının sinir mexanizmi IV mədəcikin dibində vazomotor mərkəzin yaxınlığında yerləşir ki, hiperqlikemiyanın baş verməsi beyin həmin şöbəsindən doğan impulslar sayəsində mümkün olur. Bu impulslar bütün qabıqaltı nəhiyələrə yayılaraq vegetativ mərkəzlərə o cümlədən qlikemiyanı tənzim edən mərkəzə də ötürülür.

Kennon IV mədəcikin dibində hiperqlikemiyanın tənzimində iştirak edən mərkəzin yerləşməsi barədə məlumatdan sonra adrenalin ifrazını artıran mərkəzin olduğunu irəli sürmüşdür. Həmin mərkəzin qıcıqlandırılması adrenalin ifrazının sürətlənməsi ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində hiperqlikemiya səbəb olur ki, bu da simpatik sinir sisteminin oyanıcılığının artması sayəsində mümkün olur. Simpatik sinir sisteminin təsirindən karbohidrat mübadiləsində baş verən dəyişikliklər, orqanizmin funksional vəziyyətinin dəyişməsi ilə əlaqədar, bəzəndə şəkərə artan tələbatın ödənilməsi məqsədi daşıyır.

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, emosional gərginlik şəraitində orqanizmin bütün funksional fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Nəticədə maddələr mübadiləsində, xüsusilə karbohidrat mübadiləsində, dəyişikliklər müşayiət olunur ki, bu da qanda şəkər səviyyəsinin tənzimində daha qabarıq nəzərə çarpır.

Emosional vəziyyətlərdə qanda şəkərin səviyyəsinin yüksəlməsinin bioloji əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl, orqanizmi əvvəlcədən əməli fəaliyyətə hazırlayır ki, bu da gərgin əzələ işi və idman hərəkətləri zamanı enerjiyə artan tələbatın ödənilməsində daha qabarıq nəzərə çarpır.

Fiziki iş, istərsə də idman hərəkətləri zamanı orqanizmin şəkərə (şəkər ən tez enerji verən qida maddəsidir) olan tələbatı artır və buna görə də qaraciyər qana normadan artıq qlükoza ötürür. Orqanizm bu prosesə uyğunlaşdığından, əzələ işini təmin etmək üçün işlək əzələlər qaraciyərin qlikogen funksiyasını təmin etmək məqsədilə özündən xüsusi stimuledici maddələr ifraz edir. Sinir sistemi də bu prosesdə tənzimədi funksiyaya malikdir. Uzunsov

beyində şəkər tənzimi mərkəzinin olması barədə Klod Bernarın məşhur şəkər iynəsi bu prosesə aydınlıq gətirdi.

Müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif fiziki hərəkətlər qanda şəkər səviyyəsinə fərqli təsir göstərir. Belə ki, yüngül fiziki hərəkətlər emosional gərginliklə müşayiət olunmadıqda şəkərin səviyyəsində nəzərəcərpacaq dəyişiklik əmələ gəlmir. Lakin ağır fiziki iş emosional gərginliklə həyata keçirildikdə qanda şəkərin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Aparılan tədqiqatlarla qanda şəkərin səviyyəsinin idman hərəkətlərinin növündən asılı olduğu sübut olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, idman hərəkətlərinin ciddi xarakteri və yarışın kateqoriyası da şəkərin səviyyəsinə təsir göstərən amillərdəndir.

İdman yarışlarında aparılan müşahidələr qanda şəkərin miqdarının dəyişilməsində fərqli nəticələrin baş verdiyi aşkar edilmişdir. Məs: Voleybol yarışmalarından qabaq qanda şəkərin miqdarının 16 mq faiz, futbol yarışmalarından əvvəl isə şəkərin miqdarının 43 mq faiz artdığı müəyyən olunmuşdur.

Bir çox hallarda qlíkemiyanın səviyyəsində baş verən dəyişikliklərə idmançıların yarışın gedişinə münasibətdən də asılı olur. Bu mənada idmançının yarışın gedişinə biganə münasibəti, yaxud onun əhval-ruhiyyəsinə müsbət qıcıqlandırıcı təsirinin rolu böyükdür.

Müxtəlif məsafələrə yarışlar zamanı qanda şəkərin səviyyəsində baş verən dəyişikliklər də müxtəlif olur. Aparılan müşahidələrlə müəyyən olunmuşdur ki, 200 metr məsafəyə 22 kq yüklə qaçış nəticəsində qanda şəkərin səviyyəsində nəzərəcərpacaq dəyişiklik baş vermir. Lakin 500, 1000 metr məsafələrə qaçış zamanı qanda şəkərin səviyyəsində artım müşahidə olunur. 2000 metr məsafəyə qaçışda qanda şəkərin artımı daha qabarıq nəzərə cərpir.

Qaçışdan qabaq qanda şəkərin miqdarı təqribən eyni olan idmançılarda finişə ilk çatanın qanında şəkər, son çatanı nisbətən daha çox artmışdır.

Uzun müddətli idman yarışları zamanı qanda şəkərin səviyyəsinin dəyişilməsinin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif növ yarışlar qanda şəkərin səviyyəsinə müxtəlif səviyyədə təsir göstərir. Qanda şəkərin səviyyəsinin piyada gəzənlər, velosiped və xizək sürənlərdə öyrənilməsi göstərmişdir ki, bütün hallarda qanda şəkərin səviyyəsi nəzərəcərpacaq dərəcədə aşağı düşdüyü müəyyən edilmişdir.

Idmançılarda şəkərin səviyyəsi aşağı düşdüyündən onlar yarış vaxtından əvvəl dayandırmaq məcburiyyətində qalmışlar.

Məşğələlər acqarına keçirilmiş, hətta zülal tərkibli səhər yeməyi qəbul edilən halda da hipoqlíkemiyanın qarşısını almaq mümkün olmamışdır.

Müəlliflər qazlar mübadiləsinə öyrənməklə belə qəncəyə gəlmişlər ki, əzələ işi zamanı çox böyük miqdarda karbohidratlar sərf olunur ki, bu da hipoqlíkemiya ilə nəticələnir.

Hipoqlíkemiya nəticəsində yorulma baş verir ki, bu da sinir sisteminin fəaliyyətində də əks olunur.

Qanda şəkərin səviyyəsi həddən artıq aşağı düşdüyü anda əzələlər tonusdan düşür, idmançıların qavraması zəifləyir, əlləri əsir, qamətin vəziyyəti dəyişir və başqa xoşagəlməz hallar müşahidə olunur. Qida qəbulundan sonra anormal hallar keçir və idmançılar özlərini normal hiss edirlər.

Qeyd olunanlardan hipoqlíkemiyanın sinir sisteminin fəaliyyətində nə dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olur.

Gərgin və uzunmüddətli əzələ işi zamanı, emosional gərginliklərdə, müxtəlif atmosfer təzyiqlərində qanda şəkərin miqdarının azalmasının qarşısını alınması vacibdir. Orqanizmin normal fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə tənzimədi mexanizmlərin koordinasiya edici fəaliyyəti hipoqlíkemiyanın qarşısını almaqla, arzuədlməz halların qarşısını almağa imkanlıdır.

Ədəbiyyat

1. O.B.İsmayılov və başqaları: “Normal fiziologiya”, Bakı 2008.
2. Y.C.Məmmədov və başqaları : “Pataloji Fiziologiya”, Bakı 2004.
3. M.A.Qarayeva: “İnsan fiziologiyası”, Bakı 2005.

4. A.M. Məmmədov, K.B. Sudakov: "Normal fiziologiya", Bakı 2011.
5. Ə.Nəsənov və başqaları: "Bioloji kimya", Bakı 1974

ГЛЮКОГЕННАЯ ФУНКЦИЯ ПЕЧЕНИ И ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ УРОВНЯ САХАРА В КРОВИ

Исмаилова Кифаят Тандиг гызы

Резюме

Печень выполняет в организме ряд важных функций.
При печеночной недостаточности более выражены нарушения обмена веществ, особенно углеводного.
Снижение на половину уровня сахара в крови может вызвать гипогликемическую кому.
Печень должна иметь достаточные запасы гликогена для удовлетворения потребности глюкозы в крови.
На высшей стадии развития живого мира сахар является основным компонентом крови.
Деятельность коры головного мозга осуществляется за счет сахара.
У высших животных и людей регулирование уровня сахара в крови осуществляется автоматически через нервный гуморальный путь.

GLUCOGENIC FUNCTION OF THE LIVER AND PHYSIOLOGICAL PROCESSES OF REGULATING THE LEVEL OF SUGAR IN BLOOD

Ismailova Kifayat Tapdig

Summary

The liver has a number of important functions in the body.
With liver failure, metabolic disorders, especially carbohydrate ones, are more pronounced.
A decrease in blood sugar by half can cause a hypoglycemic coma.
The liver must have sufficient glycogen stores to meet the blood glucose requirement.
At the highest stage of development of the living world, sugar is the main component of blood.
The activity of the cerebral cortex is carried out at the expense of sugar.
In higher animals and humans, the regulation of blood sugar levels is carried out automatically through the neural humoral pathway.

Rəyçi: Dos. Tükəzban Rüstəmov

Anatomoya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 17 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 fevral 2021-ci il

TARIX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:930.85.

TOXUCULUQDA XALÇA SƏNƏTİ

Məmmədova Şəhla İntiqam qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalə Azərbaycanın qədim el sənəti olan xalçaçılıq və onun toxuculuqda yeri haqqındadır. Toxuculuqda xalça sənətinin rolu, xalça toxumada olan mərhələlər, toxuma zamanı istifadə olunan alətlər və məmulatlar haqqında məlumat verilir. Azərbaycan xalçaları dünyanın ən məşhur xalçaları sırasında yer alır. Qarabağ, İrəvan, Gəncə, Quba, Şirvan, Şəki, Təbriz və digər xalçalar istər orta əsrlərdə, istərsə də müasir dövrdə öz şöhrəti ilə seçilmişdir.*

Azərbaycanın orta əsr toxuculuq sənətində özünəməxsus yerlərdən birini xalçaçılıq tutmuşdur. İlk orta əsrlərdə xalq məişətində istifadə olunan xalçalar klassik və son orta əsrlərdə də öz inkişafı ilə seçilmişdir. Xalça toxuculuğunun mərhələləri, onun hazırlanması, bu zaman istifadə olunan alətlər və məmulatlar, eləcə də, xalçaçılıq məktəbinin əsrlərdə davam edən ənənələri onun ərsəyə gəlməsində xüsusi rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan, toxuculuq, arxeologiya, xalça, etnoqrafiya

Ключевые слова: Азербайджан, ткачество, археология, ковер, этнография

Key words: Azerbaijan, weaving, archaeology, carpet, ethnography

Xalça toxumaq üçün aşağıdakı alətlər lazımdır:

1. Həvə və ya toxmaq (toxucuların sayına uyğun);
2. Kirkid və ya daraq (toxucuların sayına uyğun);
3. Qayçı (toxucuların sayına uyğun);
4. Bıçaq (toxucuların sayına uyğun);
5. Qarmaqlı bıçaq (toxucuların sayına uyğun);
6. Divar hanası, yaxud da yer hanası.

Həvə xalça, palaz və s. toxuyarkən ilmələri döyüb yerində bərkitmək üçün (bəzi heyvanların buynuzundan, yaxud dametaldan və s.-dən hazırlanan) ucu kəsik, dişli alətdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində bu aləti toxmaq da adlandırırlar. Keçmişdə birinci argacı vurmaq üçün möhkəm oduncaqdan hazırlanan dişli həvələrdən istifadə edirdilər. Primitiv həvələrin (toxmaqların) sapı (tutacağı) istifadə zamanı narahat idi, dişlər arasındakı məsafə ərişin sıxlığına hər zaman uyğun gəlmirdi. Zaman keçdikcə digər alətlər kimi bu alətlərində forma və texniki xüsusiyyətləri təkmilləşmiş, həvənin (toxmağın) dişlərinə metal ucluqlar əlavə edilmişdir. Argacın hamar salınması üçün nəzərdə tutulan texnoloji tələblərə tam cavab vermədiyi üçün bu alət sonda tam metaldan hazırlanmış, müasir həvələrin (toxmaqların) ilk nümunələri meydana gəlmişdir. Metal həvələr (toxmaqlar) XV – XVI əsrlərdən başlayaraq xalça emalatxanalarında istifadə olunmuş və XIX əsrdə isə metal həvələr (toxmaqlar) tam təkmilləşmişdir. Xalçanın hər kvadratmetrində olan ilmələrin (düyünlərin) sıxlığına uyğun olaraq metal həvələrdəki (toxmaqlardakı) dişlərin sayını, qalınlığını və onun çəkisini nəzərə alırdılar (1; 4; 5).

Kirkid xalça toxuyarkən toxunmuş ilmələri sıxlaşdırmaq üçün işlədilən alətdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində bu aləti daraq da adlandırırlar. Adətən, ikinci argacı salmaq üçün də kiriddən istifadə edirdilər. Övvəllər kirkidi ağacdən və yaxud da buynuzdan hazırlayırdılar. Kirkidin iki, üç və ya dörd dişi olur. Zaman keçdikcə digər alətlər kimi bu alətlərində forma və texniki xüsusiyyətləri təkmilləşmiş, kirkitin dişlərinə metal ucluqlar əlavə olunmuşdur. Argacın hamar salınması üçün nəzərdə tutulan texnoloji tələblərə tam cavab vermədiyi üçün bu alət sonda tam metaldan hazırlanmış, müasir kirkidlərin ilk nümunələri meydana gəlmişdir.

Xalça toxunuşunun ilk dövrlərində qayçıdan istifadə edilməsədə sonralar xalçaların xovunun hamarlığını əldə etmək üçün evdə işlənən adi qayçılardan istifadə edildi. Əvvəllər adi qayçıların istifadəsi xalçanın keyfiyyətinə yaxşı təsir etsədə barmaqların sərbəst hərəkətini çətinləşdirdi. Belə qayçılar xalçanın keyfiyyətini bir qədər aşağı salırdı. Adi qayçılar tədricən təkmilləşirdi və XIX əsrdə xüsusi xalça qayçıları meydana gəldi. Hal-hazırda Azərbaycan xalçaçılığında yüngül və rahat qayçılardan istifadə edilir. Bu cür qayçının qolları sərbəst hərəkət edir, qolların arxasındakı halqalar kəsici hissələrə nisbətən hündür olur. Texniki normalara uyğun gələn xovun əldə edilməsi üçün bu cür qayçılar çox rahatdır. Əvvəllər ilmələrin bağlanması və xovun kəsilməsi barmaqlarla, heç bir qurğu olmadan həyata keçirilirdi. Bu isə xalçanın toxunuş keyfiyyətini aşağı salır, estetik səviyyəsinə təsir göstərir. Xalça toxuculuğunun inkişafı nəticəsində iplərin kəsilməsi üçün əvvəlcə sadə bıçaqlar tətbiq olumağa başladı. Yaxın keçmişə qədər xalça toxuculuğu zamanı ipliklərin kəsilməsi məqsədilə dəmirçilərin düzəltdiyi sadə bıçaqlardan istifadə edilirdi. Toxuculuq inkişaf etdikcə ipliklərin kəsilməsi üçün adi mətbəx və cib bıçaqları, XIX əsrin əvvəlində isə qarmaq bıçaqlardan istifadə edilməyə başlanmışdır. Adi bıçaqlar kənd yerlərində əsas hallarda köhnə dəryazdan (kərənti) hazırlanırdı. XIX əsrin əvvəlində istifadə edilməyə başlanan müasir bıçaq-qarmaq, kəsən hissə və tutacaqdan ibarətdir və bıçağın qarmağından səhvi düzəltmək, ilmələri açıb yenidən bağlamaq üçün də istifadə olunur. Müasir bıçaq-qarmaq vasitəsilə əriş iplikləri tutur, ilmə bağlayır və ipliyi kəsir. Sadə bıçaqların sapı (tutacaqları) adətən ağacdən, təsadüfi hallarda sümükdən olardı. Müasir bıçaqların sapı (tutacaqları) isə ağacdən, plasmadan və ya fibradan hazırlanır. Bundan başqa hər bir toxucu öz əlinin ölçüsündən asılı olaraq bıçaqların sapının (tutacağının) və tiyəsinin uzunluğunu müəyyənləşdirirdi. Qarmaqlı bıçaqlar əsasən iki formada olur: ilmələrin bağlanması və ilmələrin açılması üçün bıçaq. İlmələrin bağlanması üçün nəzərdə tutulan bıçaq xalça toxuculuğunda əsas alət hesab olunur və ondan xovlu ilmələrin bağlanması üçün istifadə olunur. İlmələrin açılması üçün istifadə edilən boğazı uzun, tiyəsi küt bıçaqlar yalnız xalçaların restavrasiyasıda və səhvlərin düzəldilməsində istifadə edilir. Belə bıçaqlardan xaça toxunması zamanı istifadə edilmir. Adi bıçaq və qarmaqlı bıçaqdan əlavə xalça toxuculuğunda və xalçaların restavrasiyası zamanı bölgülü sapı (tutacağı) olan bıçaqlardan da istifadə edilir. Toxucular bu bıçaqlardan xovun uzunluğunu, xalçanın sıxlığını, eləcə də bəzək detallarını ölçmək üçün istifadə edirlər (1; 5).

Qədim zamanlardan bizim günlərə qədər əllə toxunan xalçaları hana adlanan sadə dəzgahlarda toxuyurdular. Hana, paralel və əks tərəfləri olan dördbucaqlı şəkildə toxucu dəzgahdır. Hananın iki növü mövcuddur; yer hanası (üfiqi dəzgahlar) və divar hanası (şaquli dəzgah). İlk öncə yer hanası meydana gəlmiş, toxuculuqda ondan geniş istifadə edilmişdir. Yer hanası aşağıdakı əsas hissələrdən ibarət olur: 1) "Qılınc" adlanan zərbə aləti (1 ədəd). 2) Köndələn dolağac (2 ədəd). 3) Dirək (mıxça) (4 ədəd). 4) Vərəngalan (1 ədəd). 5) Küjü (kücü) ağacı (1 ədəd). 6) "Çatma" adlanan qollar (3 ədəd). 7) Asma iplər (2 ədəd). 8) Ağız çubuğu (1 ədəd). 9) Çarpaz çubuq (1 ədəd) (1; 5).

Yer hanası getdikcə təkmilləşmiş və zaman keçdikcə şaquli şəkllə salınaraq divar hanası adlanan toxucu dəzgah şəklinə düşmüşdür. Divar hanası isə aşağıdakı hissələrdən ibarət olur: 1) Qollar (2 ədəd); 2) Oxlar (2 ədəd); 3) Yan ağacları (2 ədəd); 4) Vərəngalan (1 ədəd); Vərəngalanın uzunluğu oxların qollar arasındakı uzunluğuna bərabər olmalıdır. 5) Çubuq (2 ədəd); Çubuqlar oxların qollar arasındakı uzunluğuna bərabər olmalıdır. 6) Küjü ağacı (1 ədəd) (1; 5).

Şaquli toxucu dəzgah olan divar hanası əriş saplarla dartılmış dördbucaqlı taxta çərçivədir. Toxucu dəzgah olan divar hanası ustalara təsvirin xətləri vərəngələri ilə çevik işləmək imkanı verir. Hər bir hana ensiz hamar çubuq ilə təchiz olunmuşdur. Arğac ipliyn keçirilməsi üçün əriş saplarda boşluğun yaradılması bu çubuq vasitəsilə həyata keçirilir. Xalça toxuculuğunda istifadə edilən materiallara (təbii və süni olmasından asılı olmayaraq) və onlarda əmələ gələn müxtəlif növ ipliklər xalça toxuculuğu məmulatları adlanır. Xalça

toxuculuğunda istifadə edilən məmulatların alınması mənşəyi və kimyəvi tərkibinə görə iki qrupa bölünür: təbii məmulatlar və süni məmulatlar. Təbii məmulatlar elə materiallardan alınır ki bunlar əsasən təbii yolla insanın bilavasitə iştirakı olmadan təbiətin özündə formalaşmış materiallardan hazırlanır. Təbii materiallar üç qrupa bölünür: 1-bitki mənşəli məmulatlar 2-heyvan mənşəli məmulatlar 3-mineral mənşəli məmulatlar. Süni məmulatlar isə zavod şəraitində əsas etibarlı ilə kimyəvi yolla insanların bilavasitə iştirakı ilə alınır. Süni məmulatlar təbii, yaxud süni materialların mürəkkəb kimyəvi və fiziki emalı nəticəsində alınır (1; 5).

Qədim xalçaların toxunması zamanı ancaq təbii iplikdən, həmçinin təbii məmulatlardan istifadə edilmişdir. Belə xalçaları toxumaq üçün aşağıdakı məmulatlar lazımdır: Müxtəlif növ (əsasəndə zərif növlü), müxtəlif rəngdə (ağ, qara, boz, çal, qonur, qumral və s. rəngdə olmaqla) yun, müxtəlif rənglərdə rənglənmiş ipliklər (ipək, pambıq), əriş və arğacalar.

Xalça toxunuşunda yun, ipək, pambıq ipləri ilə yanaşı ağac qabığı və budağı, at quyuğu, kənaf, qızıl və gümüş tellər, qiymətli daş-qaşlar, qadının baş tükü və s. tətbiq olunur. Əllə toxunmuş qədim xalçaların istehsalında ən tez-tez rast gəlinən material qoyun yunudur. Düzgün ipliyn seçilməsi və onun işlənməsi çox vacibdir, çünki yun ipinin keyfiyyətindən xalçanın möhkəmliyi, yumşaqlığı və rəng çalarların parlaqlığı asılıdır. Son dövrlərdə çox vaxt, arğac bünövrəsi üçün pambıq iplikdən istifadə olunur.

Xalçaların istehsalında ipəkqurdunun baramasından hazırlanmış ipəkdən də istifadə olunur. İpək daha davamlı olduğu üçün ondan alınan ipliklər daha möhkəm olur və bu ipliklər mürəkkəb naxışlı xalçaların istehsalında işlənir. Süni boyaların geniş yayılmasına baxmayaraq, xalçaçılıq sənayesində bəzi fərdi toxucular və istehsalçılar bu günə qədər, keçmişdən qalmış adətlər üzrə hazırlanan, təbii boyalardan istifadə edirlər. Müasir xalçaların toxunuşu zamanı müxtəlif təbii və süni iplik materiallardan, eləcə də onların qarışığından istifadə edilir. İplik materialların seçilərkən onların kimyəvi və mexaniki cəhətdən xeyli davamlılığı, zəhəri görünüşünün gözəl olması, həmçinin istehsalının sadəliyi və dəyərinin ucuz olması nəzərə alınır. Bu nöqteyi-nəzərdən əsasən poliamidin (neylon) və polipropilendən, yun və yun qarışıqlardan, poliesterdən və bunlara bənzər digər süni ipliklərdən daha çox istifadə edilir. Yundan ipliklərin alınması aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: 1) Yunun təmizlənməsi; 2) Yunun daranması; 3) Ölçimlərin ayrılması; 4) Kələflərin hazırlanması (1; 5).

Xalça toxunması zamanı ipliklərin boyanması əsas işlərdən biri hesab olunur. Qədim zamanlardan başlamış XIX əsrin axırlarından XX əsrin əvvəllərinə qədər toxucular müxtəlif bitkilərin yarpaq, çiçək, tumurcuq, meyvə, toxum, qabıq, oduncaq, kök və digər hissələrindən çox sənətkarlıqla alınan boyaq məhsulları hazırlayıb yun, ipək və pambıq ipliklərin boyanmasında istifadə etmişlər. Hələ qədim zamanlardan ipboyama (boyaqçılıq) üsullarının ibtidai vəziyyətdə olmasına baxmayaraq boyanmış iplər öz rənglərinin möhkəmliyi, şuxluğu, rəng müxtəlifliyi, dolğunluğu ilə seçilirdi. İpliklərin boyanması prosesini üç əsas mərhələyə ayırmaq olar: ipliklərin boyanmaya hazırlığı mərhələsi, ipliklərin boyanması mərhələsi, boyanmış ipliklərdə boyağın möhkəmləndirilməsi mərhələsi (1; 4; 5).

Nəhayət xalçanın toxunma prosesi bu mərhələlərdən sonra əsas funksiyaların həyata keçirilməsi ilə davam edir. Xalçanın toxunma prosesi bir neçə hissədən ibarətdir:

Xalçanın toxunmasına hazırlıq işləri: Xalçanı toxuyan şəxs xalça toxumaq üçün məmulatlar hazırlayan zaman gələcək xalçanın ölçüsünü, onun ilmələrinin sıxlığını, naxışların və kompozisiyanın xarakterini (çəşnisini) və bir çox digər amilləri nəzərə almalıdır.

Xalçanın toxunması zamanı əriş və arğac ipliklərin hanada (toxuculuq dəzgahında) bir-birinə ardıcıl olaraq toxunması nəticəsində xalçaların quruluşu formalaşır, toxuculuq işi həyata keçirilir. Hal-hazırda isə müxtəlif xalçaların istehsalı üçün olduqca müxtəlif növ hanalardan (toxucu dəzgahlarından) istifadə olunur (1; 5).

Xalçanın uzadılması: Hananın uzadılması xalçanın toxunması zamanı əsas işlərdən biridir. Divar hanasında (dik hanada) müxtəlif ölçülü xalça-palaz məmulatı toxunduğundan

onun qollarının yuxarı hissəsində açılmış yarıqlar vasitəsilə üst oxun mövqeyi dəyişdirilir və beləliklə də məmulatın boyuna müvafiq ölçüdə əriş düzümü qurulurdu. Əriş iplikləri divar (dik) hanasına, adətən, 2-3 nəfər qadın köməkli düzürdü. Onlardan ən səriştəlisi alt oxun önündə oturub əlindəki yumaqdan açdığı ərişin ilgəyini hananın qarşısında ayaq üstə dayanan qadına, o isə öz növbəsində üst oxa yaxın olan üçüncü qadına ötürürdü. Üst oxun üstündən hananın arxasına aşırılmış ilk əriş tayının ucu alt oxun önündə ağız çubuğuna bağlanırdı. Yuxarıda dayanan qadın qəbul etdiyi növbəti əriş ilgəyini üst oxun üzərindən aşırıb ikinci dəfə aşağı qaytarırdı. İkinci qadın onu alt oxun arxasından fırlatmaq üçün birinci qadına ötürür, o isə öz növbəsində ərişin ilgəyini ağız çubuğuna salırdı. Qadınların ən səriştəlisi yumaqdan çözlədiyi əriş taylarını qoşalayıb yenidən ayaq üstə dayanana, o isə özündən yuxarıdakı qadına ötürürdü. Bu qayda ilə hana oxlarına məmulatın eninə kifayət edəcək müvafiq miqdarda əriş düzülürdü. Əriş düzümü tamam olandan sonra sonuncu tayın ucu ağız çubuğunun başına bağlanırdı. Arğac ipini əriş taylarının çarpazlarının arasından keçirmək və ilmə "vurmaq", başqa sözlə, rəngli bəzək ipini bənd etmək üçün hananın qabaq tərəfinə düşən əriş tayları ağız çubuğu vasitəsilə alt-üst (erkək-dişi) olmaqla, iki qismə bölünürdü. Bundan sonra hananın orta hissəsindən bir qədər aşağıda küjü çubuğu (gücü çubuğu) və küjü (gücü) ipinin köməyi ilə ərişin qabaq tayları gücülənirdi (1; 5).

Xalçanın toxunması: Toxuma prosesi arğac ipinin əriş taylarının arasından keçirilməsi ilə başlanırdı. Bu məqsədlə müvafiq rəngli arğac ipləri xırda kələfə halına salınırdı. İlk arğacın ucu ağız çubuğunun sağ kənarına bağlanandan sonra dal ağacı yuxarı qaldırılaraq əl ilə əriş taylarının üzərindən basılırdı. Bunun sayəsində küjü ağacının (gücü ağacının) alt hissəsində əriş taylarının dal-qabaq vəziyyəti dəyişib bir-birindən azca aralanırdı (əlin sərbəst işləməsi üçün). Arğac ipi əriş taylarının arasından hissə-hissə, sağdan sola və əksinə olmaqla keçirildikcə kirkid vasitəsilə döyəcləyib aşağı yatızdırılırdı. Bir qayda olaraq, xalça-palaz məmulatının "dəhnə" adlanan "ağız" (baş) və ayaq hissələri kətanşayağı bəsit toxuma texnikası ilə hazırlanırdı. Bir başa ötürülən arğac keçirmələrindən fərqli olaraq, rəngli ilmə ipləri xüsusi qaydada dolama üsulu ilə hər dəfə bir cüt ərişə bənd edilirdi. Bunun üçün sol əlin orta və şəhadət barmağı ilə, alt-üst olmaqla, bir cüt əriş tayı götürülüb müvafiq ilmə ipinin sərbəst ucu onların arasından içəri keçirilərək, əvvəlcə ərişin sol tayına dolanıb geri qaytarılır, sonra isə sağ tayın ətrafına fırladılmaqla yenidən qoşa tayların arasından bayıra çıxarıldı. İlmə aşağı dartışdırılıb arğacın üzərinə endiriləndən sonra ilmənin ucu qarmaqlı bıçaq ilə kəsilirdi. Bu qayda ilə çeşnini əmələ gətirən bəzək ünsürlərinin tələbindən asılı olaraq, müvafiq rəngli iplə növbəti ilmələr yan-yana qoşa əriş taylarına bənd edilirdi. Bu əməliyyat toxuculuq sənətində "ilmə çalma" adlanırdı. Bir çin ilmə düzümü əriş taylarına bəndlənib qurtarandan sonra xovların ucları çəkişdirilirdi. Hər ilmə çininin üzərindən əvvəlcə sağdan sola, sonra isə soldan sağa olmaqla, bir cüt arğac keçirilib kirkit və həvə vasitəsilə döyəclənirdi. İlməni döyəcləyib bərkitmək məqsədilə üç və ya dördqat bükdürülmüş xüsusi "küjü (gücü) ipi" işlənirdi. Hər 2-3 ilmə çini hazır olandan sonra xovların ucu səriştəli toxucu tərəfindən xüsusi ilmə qayçısı ilə müvafiq uzunluqda xov saxlanılmaqla qırılıb bərabərləşdirilirdi. İki-üç çərək toxunandan sonra üst oxun çivləri (pazları, paraları) boşaldılıb əriş taylarının düzümü sərbəstləşdirilir və məmulatın toxunmuş hissəsi vərəngənin köməyi ilə fırladılaraq hananın alt oxunun arxasına keçirilir. Sonra çivlər (pazlar, paralar) yerbəyer edilərək bərkidilir və hana yenidən tarazlanır və toxuma prosesi bu qayda ilə davam etdirilir (1; 5).

Xalçaların toxunuşu zamanı vurulan ilmələr (düyünlər) əsasən iki üsulla toxunur: "Simmetrik" ("Türkbaf") və "Assimmetrik" ("Farsbaf"). "Simmetrik" ("Türkbaf") ilmə toxunuşu (düyün vurulması) qülləbi ilməyə (düyünə) müasir xalça elmində verilən addır. Bu növ ilmə toxunuşu (düyün vurulması) əsasən türk xalqları ilə əlaqələndirilir. Farslar da xalça toxunuşunda "simmetrik" ("türkbaf") toxunuş üsulundan istifadə etmişlər. Xalça toxuculuğunda ilmələrin düyünlənməsi əsasən "simmetrik" ("türkbaf" və ya "yandansalma")

üsulu ilə həyata keçirilir. "Simmetrik" ("Türkbaf") üsulu ilə toxunan xalçalarda ilmələr ərişin iki sapı ətrafında bağlanır. "Simmetrik" ("türkbaf" və ya "yandansalma") üsulunda ilmənin uclarından biri ərişin bağlanan sapları arasından keçirilir. "Assimmetrik" ilmə və ya "farsbaf" (düyün) adlanıb və xovlu xalça toxunuşunda istifadə edilən ilməyə 1980-ci illərdən sonra mütəxəssislər tərəfindən verilən addır. "Asimmetrik" ("Farsbaf") ilmə (düyün) farsların adı ilə bağlıdır, bu cür toxunuşu həmçinin Sennehi (Sehna) və yaxud da sadəcə fars düyünü adlandırırlar. "Aradansalma" üsulu rəsmi və ornamentin böyük dəqiqliyi tələb olunan zaman, köhnə xalçaların restavasiyasında, həmçinin ipək saplarla aparılan işlərdə tətbiq olunur. Əmək məhsuldarlığını artırmaq, bütün prosesi sürətləndirmək məqsədilə və istehsalın effektivliyi üçün "yandansalma" üsulu tətbiq olunur (5).

Xalçanın kəsilməsi: Xalçaya axırıncı ilmələr vurulmaqla toxuma işi yekunlaşır. Xalçanı kəsmək (bəzi bölgələrdə bu proses hamanın kəsilməsi adlandırılır) üçün hazırlıq işləri aparılır. Bunun üçün bir neçə çərək arğac ipi əriş taylarının arasından keçirilərək kirkid və həvə ilə möhkəmcə döyəcəyib aşağı oturdulmaqla bərkidilir. Sonra qayçı vasitəsi ilə əriş ipliklər kəsilir. Hərdən bir (bir neçə satimetrdən bir) arğac ipliklərin sökülməməsi üçün kəsilmiş ərişlər düyünlənir. Xalça kəsildikdən sonra geniş və təmiz bir yerə sərilərək toz və ip qırıntılarından təmizlənir. Əl ilə toxunan əksər xalçalar zərif və elastik ipək və ya yundan hazırlanıqları üçün onlarda eninə və ya uzununa qeyri mütənasiblik-əyrilik müşahidə edilir. Bu qüsurun aradan qaldırılması üçün xalçalar taxta döşəmələr üzərində baş və ətək, yaxud hər iki yanından yerə tarım çəkilir. Düz mərkəzindən isə köməkçi ağaclar vasitəsilə xalça qaldırılaraq bu yaranmış hündürlükdə arxa tərəfindən ütülənilir və yenidən yerə tarım çəkilərək təxminən iki gün bu vəziyyətdə saxlanılır. Nəticədə xalçada müşahidə edilən əyrilik aradan qaldırılır, onun bütün sahəsi bərabər vəziyyət alır. Xalçaların çeşnisi yaddaşda qalan təsvir əsasında toxunmuş, nəbatı, həndəsi, bədii üslubunda və astral, totemik, zoomorf motivlərin sistemində təzahür etmiş spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Toxunmuş xalçalar müxtəlif hissələrə bölünür və hər bir hissənin öz adı, xüsusiyyəti, xalça üzərində tutduğu yer mövcuddur. Haşiyə zolaqları, yerlik, göl, buta, kətəbə və s. Haşiyə bəzəkli çərçivə daxilində, mətn ətrafında bəzəkli naxışlardır. Azərbaycanın şimal-şərqində "şam", "ələm", Qarabağda "yelən", Cənubi Azərbaycanda isə "haşiyə" adlanan enli və ensiz zolaqlara deyilir (1; 2; 3). Bütün dekorativ sənət abidələrində xüsusi ilə xalça və memarlıq sənətində geniş mövqe tutmuş naxış silsiləsindən təşkil olunmuş minlərcə kompozisiyalardan ibarətdir. İstər müstəvi, istərsə də həcmli formada olan sənət nümunələrinin bəzəyində haşiyə zolaqları böyük rol oynayır. Bunlar sahələri çərçivələndirir, onu müxtəlif istiqamətlərdə (şaquli, üfiqi, maili) hissələrə bölür və yaxud sərbəst və bitkin bir kompozisiya kimi əşyalar üzərində mövqe tuturlar. Xalçalardakı enli və nazik haşiyələr bunlardır: "Su"lar; "Alamuncuq"lar; "Siçandişi"lər; "Mədaxil"; "Zəncir"; "Balahaşiyə"; "Arahaşiyə"; "Çag"lar (1; 5).

Göl dekorativ və tətbiqi sənət nümunələrində, o cümlədən, xalçaçılıq sahəsində geniş yayılan naxış elementlərindən biridir. Göl müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif bölgələrdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. Türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların gölə (medalyona) verdikləri addır. Xalça sənətində gölü "medalyon", "xonça", "türünc", nadir hallarda isə "tabaq", farslar isə "torənc" (torang) adlandırırlar. Kiçik ölçülü gölə (medalyona) isə "gölçə" adı verilmişdir. Göl xalçaçılıq sahəsində geniş yayılan naxış elementləri olmaqla yanaşı digər dekorativ və tətbiqi sənət nümunələrində də istifadə olunur. Gölün "kvadrat biçimli göl", "dəyirmi biçimli göl" kimi növləri vardır (1; 5).

Azərbaycan ornament sənətində geniş yayılmış badama-bənzər naxış elementi olan buta xalçaçılıqda daha geniş istifadə olunmuşdur. Xalçalarda yüzdən artıq bir-birindən fərqlənən buta rəsmləri vardır: "evli buta", "arvaduşaqı buta", "güləbdən buta", "həmli buta" və s. İslimi Yaxın Şərq, o cümlədən Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin bütün sahələrində istifadə edilən yarpağa bənzər bir və ya iki qanadlı naxış elementidir. İslimi ornament sənətində doldurucu və həm də bağlayıcı elementlərdən hesab edilir. İslimi elementlərinin

formasına görə mürəkkəb olub xalçaların arasahəsində və haşiyə qurşaqlarında geniş tətbiq olunur. Ən çox Cənubi Azərbaycan xalçalarında yayılmışdır. İslimin ən yayılmış formaları bunlardır: Sadə islimilər; Qanadlı islimilər; Haçalı islimilər; Hörmə islimilər; Butalı islimilər;

İslimbəndlik. Kətəbə ornament sənətində əsas elementlərdən biridir. Quruluşu uzunsov formalı "gölə" oxşayır. Bir qayda olaraq şer və tarixi rəqəmlər kətəbənin daxilində yazılır. Kətəbədə ən çox Təbriz xalçaçılıq məktəbinin xalçalarının hasiyələrində istifadə edilir (1; 5).

Beləliklə, Azərbaycanda qədim toxuculuq sənətinin mühüm sahəsi olan xalçaçılıq dünyaca məşhur məktəbləri və istehsalı ilə hər zaman seçilmişdir. Təbriz, Qarabağ, Bakı,

Quba, Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan və digər xalça məhsullarının orta əsrlərdə dünya bazarlarında dəyərli istehsal məhsulu olaraq qiymətləndiriləmsi onun Azərbaycan xalçaçılığının uğurundan xəbər verdiyini göstərir. Müasir dövrdə də bu sahəyə olan diqqət

xalçaçılığın uğurla inkişafına və onun müasir formasının tarixi ənənələri saxlamaqla təkamülünə xidmət edir. Azərbaycan xalçaçılığı bu gün də öz ecazkar məhsulları ilə dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini saxlayır. Milli xalça məhsullarımız Şərq mədəniyyətinin bir hissəsi olaraq dünya toxuculuq sənətinə incilər bəxş etməkdə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı-2007, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı. Üç cildə. I cild
2. Bakı, Şirvan, Quba xalçaları (Kataloq), Bakı, "Ziya", 2013, 176 s.
3. Qarabağ xalçaları (Kataloq), Bakı, "Ziya", 2013, 100 s.
4. Qasimov M., Azərbaycanın boyaq bitkiləri. Azərbaycan dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1987
5. Керимов Л., "Азербайджанский ковер" (Том II). Баку, "Гянджлик", 1983

КОВРОТКАЧЕСТВО В ТКАЧЕСТВЕ

Мамедова Шахла Интигам кызы

Резюме

В статье рассказывается о ковроткачестве - древнем народном искусстве Азербайджана и его месте в ткачестве. Приведена роль коврового искусства в ткачестве, этапы ковроткачества, инструменты и изделия, используемые в ткачестве. Азербайджанские ковры - одни из самых популярных ковров в мире. Карабах, Иреван, Гянджа, Губа, Ширван, Шеки, Тебриз и другие ковры славились как в средние века, так и в наше время.

CARPET WEAVING IN WEAVING (TEXTILE)

Mammadova Shahla Intigam gyzy

Summary

The article is about carpet weaving, an ancient folk art of Azerbaijan, and its place in weaving. The role of carpet art in weaving, stages in carpet weaving, tools and products used in weaving are given. Azerbaijani carpets are among the most popular carpets in the world. Karabakh, Irevan, Ganja, Guba, Shirvan, Sheki, Tabriz and other carpets were distinguished by their fame both in the Middle Ages and in modern times.

Rəyçi: t.ü.f.d., dos.Qoşqarlı Qoşar

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 19 aprel 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 21 aprel 2021-ci il

УОТ:94(479.24).

НЕОБОСНОВАННЫЕ ПРИТЯЗАНИЯ АРМЕНИИ НА ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗЕМЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА

(по данным французских исследователей)

*Д.ф. по и. Мамедова Наилә Вагиф кызы**«Источниковедение и Историография» Института Истории НАНА**mammadov@gmail.com.*

Аннотация: *статья посвящена средневековой истории Азербайджана. Особое место в ней занимает вопросы истории Карабаха на основе тщательного изучения работ российских и западноевропейских историков. Делается акцент на необоснованные притязания Армении на исторические земли Азербайджана и как результат этого оккупация исконно азербайджанских земель в 90-е гг. прошлого века. В статье дана оценка агрессивной политике Армении в отношении нашего суверенного, независимого государства. В статье подтверждены исторические факты об отсутствии армянского этноса на территории Кавказа в целом и переселения армян на исторические земли Азербайджана после подписание Туркменчайского договора. Также особое место в копендиуме статьи занимает результаты героической и победоносной Отечественной войны Азербайджанского народа по освобождению своих исторических земель от армянских оккупантов.*

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, армянская оккупация, Албания, Туркменчайский договор.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, erməni işğalı, Albaniya, Türkmənçay müqaviləsi

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Armenian occupation, Albania, Turkmenchay treaty

Если провести небольшой исторический экскурс, дать историческую справку относительно армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта, следует отметить что этот конфликт начавшийся еще в 1988 году, переживший первую Карабахскую войну (1992-1994гг), был победоносно завершен в ноябре 2020 года, благодаря блистательной и дальновидной политике Президента Азербайджанской республики, Верховного главнокомандующего Ильхама Алиева и проведенных под его руководством военных операций по освобождению исторических земель Азербайджана от армянской оккупации. Поистине освободительная война Азербайджанского народа, также вошедшая в историю под справедливым названием Отечественная война, и длившаяся 44 дня, продемонстрировала всему миру единство азербайджанского народа, самоотверженность и отвагу героических сынов, написавших новые страницы в историю побед нашей Родины. Необоснованные притязания наших так называемых соседей в 1988г., в априори стали катализатором политических событий, приведших к распаду такого мощного государства как Советский Союз. Непосредственно с необоснованных притязаний армян на исторические земли Азербайджана, проходивших под лозунгом ” О праве народов на самоопределение“, при полном игнорировании другого правового положения о территориальной целостности и неприкосновенности государственных границ установленных после Второй мировой войны можно сказать и развернулся этот кровавый конфликт приведший к изгнанию Азербайджанцев с их исконных земель из Карабаха и Западного Азербайджана (ныне Армения). События в Нагорном Карабахе, митинги армянских националистов с призывами об отделении от Азербайджана, с подстрекательствами к этнической чистке и изгнанию Азербайджанцев с родных очагов, все перечисленные события повлекли за собой череду аналогичных событий по всему Союзу. Страшные события в Фергане, Алма-Ате, Оше, Прибалтике, Грузии и др. стали своего рода продолжением вышеперечисленных событий. Все они проходили под лозунгами независимости и

демократии, но в корне всех их скрывались межнациональная и этническая нетерпимость. Весь бывший Советский Союз был охвачен пламенем ненависти и вражды между когда-то братскими республиками. Бывшие советские республики один за другим объявляли о выходе из СССР и своей независимости. Процесс закономерный и по сути оправданный, то, что было создано искусственно и на крови миллионов людей (имеется в виду анархия большевиков, красный террор, сталинские репрессии, лагеря, подавление национального самосознания народов и т.д.) не могло существовать вечно. То есть, такое государство как СССР, по любому было обречено. Другой вопрос, что на волне этих политических событий и воспользовавшись тяжелым периодом, когда разрушалась такая мощная и налаженная годами система, а взамен пока ничего не было создано и представлено, армяне как всегда решили плести свои интриги. Армянский народ, идя на поводу националистов и террористов объявил Азербайджанскому народу войну. Армения идя вразрез мировому сообществу, игнорируя принятые в 1993г. четыре резолюции Совета Безопасности ООН, преступно нарушая международное право на протяжении 28 лет держала под оккупацией помимо Нагорного Карабаха, также семь прилегающих районов Азербайджана. Азербайджан, в результате агрессии со стороны Армении имеет более миллиона беженцев и вынужденных переселенцев. Судьба свыше пяти тысяч азербайджанцев остается неясной (без вести пропавшие). Если перечислить сколько ужаса, страха, физического и морального давления пришлось пережить азербайджанским пленным в ходе Карабахской войны, статистика этих событий ужасает. Если провести соответствующее историческое исследование становится ясным, корни этого конфликта и притязания армян на Нагорный Карабах начались еще задолго до 1988 года.

У армянского народа есть одна закономерная тенденция, накануне судьбоносных политических событий они, как правило, используют сложившуюся ситуацию в свою пользу, в своих интересах, для того, чтобы улучшить свое положение, захватить незаконным образом чужие земли, фальсифицировать историю. Так было в ходе событий в 1905, 1907 и в 1918гг, когда произошли кровавые мартовские события. В силу того, что мы являемся миролюбивыми и толерантным народом, мы всегда приходили к консенсусу, к перемирию, мы пытались заново начать мирное соседство и сосуществование. Как отмечалось выше нецелесообразно говорить о том, что данный конфликт начался сугубо в 1988 году, как показала история, они давно готовились к этим событиям. В частности, это уже было доказано, что за несколько лет до начала Карабахских событий, они занимались сбором средств для создания специальных организаций, которые впоследствии помогли бы им в войне с соседями. Такие националистические организации как "Крунк," "Дашнакцутюн", "Карабах" и др. возглавляемые такими криминальными людьми как А.Манучаров, З.Балаян и др. давно занималось сбором средств и закупкой оружия из за рубежа с целью дестабилизации ситуации в регионе и незаконного вооруженного захвата территорий суверенного государства. Мировая научная историография давно доказала, что армяне не являются автохтонным населением Кавказа. Выдающиеся русские, западноевропейские историки, востоковеды, равно как и армянские историки задолго до упомянутых событий отмечали, что армянский народ не является насельником этих земель и более того даже на территории Малой Азии появились в результате многовековых миграций с области Фракия, с Балканского полуострова и они не автохтоны Кавказа, и даже не автохтоны Малой Азии. Прародина армян-греческая область Фракия на Балканах, т.е. Юго-Восточной Европе. Следующая их "родина"-Малая Азия, которую, армяне пересекли с запада из области Фригия на восток до района озера Ван. Именно на этой территории, т.е. на востоке Малой Азии - в "стране Хайаса" сформировался армянский этнос [1]. У них индоевропейский язык, особая «армянская болезнь», которая присуща

лишь народам живущим в бассейне Средиземного моря. Лингвистический анализ их языка, провел известнейший русский востоковед Дьяконов, который доказал, что такого народа на Кавказе не было [2]. Известные антропологи: Алексеев В.П., Бунак В.В., Бромлей Ю.В., провели антропологическое исследование черепов, челюсти, зубов в бассейне знаменитого озера Севан и на основе антропологического исследования еще раз доказали что этот подтип не относится к армянам и они появились на Кавказе в другой временной отрезок. В результате многовековых миграций они добрались первоначально до Малой Азии, а затем “благодаря” политике вначале Петра I, а затем подписания в 1828 году Туркманчайского, а затем в 1929г. Андрианопольского договоров, были массово переселены на Кавказ, и в первую очередь на территории недавно завоеванных Российской империей Азербайджанских ханств-Иреванского и Карабахского. Если армяне издавна жили на Кавказе, на территории нынешней Армении, то на российских, английских, немецких картах региона XVI-XIX вв. несомненно, должно было быть обозначено большое количество названий армянских населенных пунктов, городов, рек и т.д.

Однако, при внимательном рассмотрении карт XVI-XIX вв. составленными военными картографами, дипломатами и исследователями армянские наименования отсутствуют и напротив, всюду азербайджанские (тюркские) названия гор, рек, озер и т.д. Относительно карт будет уместно упомянуть к примеру, что в книге "История Оттоманской Империи", изданной в Париже под редакцией Р. Мантрона, представлено несколько карт о политическом состоянии Оттоманской Империи в различные исторические этапы. Например, на карте относящейся к периоду правления Султана Мехмета II, который правил с перерывами в 1444 - 1446 гг. и 1451 - 1481гг. и Султана Баязида II (1481-1512 гг), Восточная Анатолия отмечена как государство Ак-Гоюнлу, куда входили Эрзерум, Эрзинджан, Отлугбели. На одной из карт особое внимание привлекает расположение так называемой Армении, территория которой здесь размещена на части государства Ак-Гоюнлу (Азербайджан) [3]. На другой карте, известного французского историка Жан Обена [4], так же указаны границы Сефевидского государства, указана территория Иревани (в средние века Чухурсаад, историческая область и административная единица - беглербегство) включающая в себя большую часть территории нынешней Армении. Общеизвестно, что название Чухурсаад состоит из тюркского слова Чухур-впадина, долина и Саад-это имя эмира, главы огузского племени Саадлу, т.е. смысловое значение термина-Долина принадлежащая Саад-у. Топоним Чухурсаад отмечен источниками еще в XV веке, в "Китаби-Диарбакирийа" [5]. Согласно Искендеру Мунши, Карс лежит между Чухурсаадом и Эрзерумом. Чухурсаад соседствует с Ахиска (Ахалциха) [6]. Также это название упоминает Гасан-бек Румлу при описании похода Шаха Исмаила I и столкновения его с войском Альвенда Ак-Гоюнлу, где указывается, что оно произошло в Чухурсааде в местности Шарур. В одной из хранящихся Матенадаране и датированной 1428 г. грамоте сообщается: Это - одна треть целого села, именуемого Учкилиса из сел нахия Карби, которое находится в стране Азербайджан, в Чухурсаадском вилайете, - да убережет его бог от несчастий и бедствий времени - со всеми его четырьмя границами. [7]. Дипломатическая деятельность армянского приспешника Исразля Ори, который сделал все, для того, чтобы Петр I помог его «многострадальному» народу, затем деятельность их монашеского ордена Мхитаристов, который якобы занимался сохранением армянской культуры, но на самом деле занимающийся проповеднической деятельностью в основном в странах Ближнего Востока, говоря иными словами все делалось для того, чтобы создать для армян очередные удобные места для проживания. Мы сейчас говорим о событиях имеющих место в XIX веке, если же обратить взор к раннему средневековью, то в

705 году, в период Арабского владычества, сохранились нарративные источники, доказывающие, что в рассматриваемый период во главе всех их политических интриг стояла Григорианская церковь. В 705 году их католикос Илия I обратился к Арабскому халифу со словами, что якобы Албанская церковь объединилась с Византийской и что якобы они выступают против Арабского халифата. Не выяснив в чем дело, поверив словам католикоса, халиф издал указ о подчинении всей Албанской церкви, канцелярии, библиотеки, очень ценных рукописей (Агуанские рукописи, рукописи Моисея Калакантуйского, Махитара Гоша и т.д.) Армянской церкви.

Все перечисленные ценности Албанской церкви были подчинены армянской церкви и с того времени, можно сказать и начался процесс присвоения материального и культурного наследия нашего народа. Архитектурное, материальное, духовное - все наследие было передано армянской церкви. Так в начале VIII века армянская церковь сумела завладеть Албанской апостольской церковью. Современник этого события албанский историк VIII века Моисей Калакантуйский описывает, каким образом его родная церковь оказалась в подчинении армянской. Это случилось в 705 году, когда армянский католикос Елия I (703-717гг.) отправил арабскому халифу Абдал ал Малику Омейяду донос. В нем он сообщал, будто Албанский католикос вступил с византийским императором в антиарабский заговор. Не разобравшись в сути проблемы, сидевший в далеком Дамаске халиф, во владения которого входил Южный Кавказ, распорядился подчинить Албанскую церковь армянской" [8]. Когда на сегодняшний день они всюду глаголят о том, что на территории Нахичевани, Карабаха, Иревани имеются знаменитые монастыри, христианские памятники культуры, мы можем на должном уровне доказать, что все это наследие Албанского государства - древнего государства на территории Азербайджана, но никак не пришлого элемента – армян, так как IV веке при Албанском царе Урнайрена территории Северного Азербайджана было принято христианство. И этот факт неоспорим.

Относительно автохтонов и аллохтонов Кавказа, мировая научная историография давно имеет ответ и существует общепринятый научный мировой консенсус. Хотелось бы армянским исследователям посоветовать более подробно осветить вопрос почему, исчезнувшая в XIII веке с политической карты мира Армения, вновь появляется в 1918 году на карте мира, теперь уже на самом деле, благодаря Ленину на исторических землях Азербайджана (Иреванское ханство и Зангезур).

В подтверждении к вышесказанному обратимся к картам начала XIX века, например "Карта военных действий в Закавказском крае с 1809 по 1817 гг. с границами по Гюлистанскому и Бухарестскому мирным договорам"[9]. Эта карта составлена российским генералом и военным картографом с целью показать административно-политическую ситуацию в регионах недавно вошедших в состав Российской Империи. На карте указаны Ширван, Карабахское, Ирианское, Нахичеванское, Нухинское, Бакинское, Дербентское, Талышское и другие азербайджанские ханства, вошедшие в состав Российской Империи. На карте нет Армении. В массовом порядке армяне были заселены на исторические земли Азербайджана после Туркменчайского (1828г.) и Андрианопольского (1829г.) мирных договоров. Россия никогда не доверяла мусульманскому населению Закавказья и с целью создания оплота христианства в регионе, добилась от Османской и Персидской Империй внесения пунктов в эти договора. Армяне с территории этих государств массово переселялись на территорию Российской Империи, а точнее на земли недавно завоеванных Россией Азербайджанских ханств (Иреванского ханства и Нагорной части Карабаха). Относительно этнического состава, пропорция между азербайджанским и армянским населением подчинялась историческим условиям, которые зависели от присоединения Северного Азербайджана к Российской Империи. Согласно переписи населения

Карабаха в 1832 году, после первого массового переселения армян из Персии и Турции, азербайджанцы составляли 65%, армян-35% [10]. Затем, если баланс в Карабахе изменился в сторону армян, то это был результат интенсивного вторжения из Персии и Турции при попустительстве русских колонизаторов [11]. Если в начале армяне представляли 19,4% от общего населения Транскавказья, то в 1912 г. это составляло 22,34%. "Это связано, в основном, с переселением армян на Кавказ"[12]. Политическая основа Армении как государственного образования на Кавказе, была заложена Туркменчайским договором. Сохранились труды российских и армянских ученых, воспоминания очевидцев, официальные реестры, исторические хроники, а так же направленные к царю записки военно-политической элиты царской России, в которых подробно комментируется весь процесс переселения армян на азербайджанские земли. Изложенные в них факты высвечивают корни Нагорно-Карабахского конфликта, которые идут отнюдь не к 1988 году, а к 1828 году - к дате подписания Туркменчайского договора. Именно тогда Карабах и Западный Азербайджан стали основным направлением армянской миграции. Об этом писали А. Грибоедов [13], Н. И. Шавров [14], С. Глинка [15]. Сведения о переселении армян на исторические земли Азербайджана мы находим у самих же армянских ученых таких, как член-корреспондент Петербургской Академии Наук К.Патканов, профессор Санкт-Петербургского Университета Н.Адонц, у академиков АН Армянской ССР М. Абегян, Г. Капанцян, у профессора Б. Ишханяна и других. В 1916 году Б.Ишханян написал, что "действительная родина армян, в историческом смысле, находится в Малой Азии, т.е. за пределами России" [16].

В своей книге "Трагедия армян 1915 года" французский востоковед Жорж де Мальвийль отмечает, что Армянская республика, которая была создана в 1918 году на руинах царской империи волей Англии, представляла собой, в течение своего существования (1918-1920 гг), единственное независимое Армянское государство [17]. Арменисты (историки-армяне) Лео (А. Б. Бабаханян), С. Т. Еримян и др. писали, что области Арцах, Утик, так же Пайтакар-Каспиана в античности были заселены жителями Албании. Н. Гарсоян - профессор Колумбийского Университета отмечает, что армянские историки Фавсто с Бузанд (V век), Мовсес Хоренаци (VIII век) и другие искажали историческую реальность. Сведения о ряде фальсификаций можно найти в письмах выдающегося академика Б.Пиотровского к академику АН Армянской ССР С.М. Айвазяну, опубликованных в "Историко-филологический журнал АН Армении" Ереван 1971, 3/54 стр. 302 [18]. Исторические материалы и факты на стороне Азербайджана и объективно свидетельствуют, что армяне были переселены на данные земли после ее аннексии Российской империей в соответствии со статьей XV Туркменчайского договора, заключенного в 1828 г. между Персией и Россией. Вот как комментирует этот факт российский историк начала XX века Николай Шавров: «.. из 1 млн.300 тысяч душ, проживающих ныне в Закавказье армян более 1 млн. не принадлежат к числу коренных жителей края и поселены нами» [19]. Факт переселения армян из Персии и с территории Османской империи на земли Азербайджана–Карабаха и Иреванского ханства подтверждают и армянские историки М.Г.Нерсисян, Ч.П.Агаян, В.А.Парсамян и др. Ценные сведения о политике переселения армян на исконно азербайджанские земли содержатся в трудах русских историков: Н.Шаврова, В.Величко, С.В.Шостоковича, А.П.Липрандина и др. Однако столь весомые и объективные исторические факты игнорировались армянской стороной на протяжении почти, что 30 лет. Что касается Армении, то она оказалась заложником геополитических интересов великих держав, не то, что ничего не приобрела, более того оказалась в региональной изоляции. Для начала армянам нужно осознать бредовость и абсурдность идеи "Великой Армении от моря до моря" и отказаться от

необоснованных притязаний на земли Азербайджана и других соседей. Официальному Еревану, несмотря на все усилия, за весь период с начала конфликта не удалось убедить международное сообщество в обоснованности своих притязаний на часть территории Азербайджанской Республики. И события последних месяцев 2020 г. явились наглядным показателем полного поражения армянской стороны на всех фронтах, как навоенной, так и на дипломатической арене.

Литература

- [1] Ахундова Н.Ч., Р. А. Гусейн-заде Р.А. «Кавказ и великие тюркские империи» стр. 254, Баку 2012, с. 293
- [2] Дьяконов И.М «Предыстория армянского народа» стр. 34 Ереван 1968 г., с 180.
- [3] "Histoire de l'Empire Ottoman" sous la direction de Robert Mantran 1989, p.810).
- [4] Aubin Jean/ Etudes safavides III/ Le ShiismeImamite/ Paris, 1986, p.235-243.
- [5] Kitab-i Diyarbakriyya. AkKovunlulartarihi" Abu Bakr Tehrani. Перевод с персидского Р. Шукюрова, Баку 1999)
- [6] "Tadhkirat al Muluk A manual of safavid Administration" V. Minorsky. London 1943. p.165
- [7] Папазян А.Д. Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV-XIX веков и их значение для изучения социально-экономической жизни стран Ближнего Востока. Восточной Литературы, 1960г
- [8] Ахундова Н.Ч., Р. А. Гусейн-заде Р.А. «Кавказ и великие тюркские империи» стр. 253, Баку 2012, с. 293
- [9] "Карта военных действий в Закавказском крае с 1809 по 1817 гг с границами по Гюлистанскому и Бухарестскому мирным договорам" (17. Тифлис 1902, под редакцией генерал-майора В. А. Потто)
- [10] "Могущество русских на Транскавказе" Часть 3, Санкт-Петербург, 1836, Том 5
- [11] "Кавказский календарь" 1896 г., секция V, стр. 46 – 61
- [12] Ишханян Б. Национальности Кавказа, Петроград 1916, стр.33.
- [13] Грибоедов А. "Erivres" Том 2, стр. 339-344, Москва 1971
- [14] Шавров Н. И. "Новые шаги для русского вопроса в Транскавказе" Санкт-Петербург 1911, стр. 54-61
- [15] Глинка С." Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России" ,Москва, 1831 г
- [16] Ишханян Б. Национальности Кавказа, Петроград 1916, стр.33.
- [17] Жорж де Мальвиль . "Трагедия армян 1915 года" Париж 1988, стр.25
- [18] Мамедова Н.В. «Карабах – факты против лжи» Журнал “Tarix və onun problemləri” 2016, стр. 230
- [19] Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам.спб.1911 г., стр.63

ERMƏNİLƏRİN TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA İDDİASI

Məmmədova Nailə Vaqif qızı

Xülasə

Təqdim olunan məqalə Azərbaycanın Orta əsrlər tarixinə həsr olunmuşdur. Məqalədə əsas yeri Rus və Qərbi Avropa tarixçilərinin Qarabağ haqqında olan tədqiqatları durur. Ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına iddiaları nəticəsində keçən əsrin 90-cı illərində torpaqlarımız işğal edildi. Ermənilərin aqressiv siyasəti suveren Azərbaycan dövlətinin ardıcıl apardığı siyasətlə ifşa olunurdu. Məqalədə tarixi faktlar əsasında Qafqaz ərazisində erməni etnosunun olmaması edilir, onların Azərbaycan ərazisinə Türkmənçay müqaviləsindən sonra qəldikləri göstərilir. Məqalədə xüsusi yeri 44-günlük Vətən müharibəsi nəticəsində torpaqlarımız erməni işğalından azad olunması tutur.

ARMENIA CLAIM TO THE HISTORICAL LANDS OF AZERBAIJAN*Mamedova Nailya Vagif***Summary**

The article is devoted to the medieval history of Azerbaijan. A special place in it is occupied by issues of the history of Karabakh on the basis of a thorough study of the works of Russian and Western European historians. Emphasis is placed on the unfounded claims of Armenia to the historical lands of Azerbaijan and, as a result, the occupation of the ancestral Azerbaijani lands in the 90s. last century. The article assesses the aggressive policy of Armenia towards our sovereign, independent state. The article confirms the historical facts about the absence of the Armenian ethnos on the territory of the Caucasus as a whole and about the resettlement of Armenians to the historical lands of Azerbaijan after the signing of the Turkmenchay agreement. Also, a special place in the article's copendium is occupied by the results of the heroic and victorious Patriotic War of the Azerbaijani people to liberate their historical lands from the Armenian occupiers.

*Rəyçi:prof.Vaqif Abışov**Tarixin nəzəriyyəsi, mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq şöbəsinin 23 aprel 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu**Daxil olduğu tarix 27 aprel 2021-ci il***UOT:902.****GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN ORTA ƏSR İNCƏSƏNƏT TƏSVİRLİ SAXSI QABLARI***Məmməd zadə Arəstə Elçin qızı**AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi**Abbasova1957@mail.ru*

Xülasə: *Cənubi Qafqazda ibtidai məşəyi Azıx insanları ilə başlayan incəsənət mezolit dövründə Qobustan sakinlərinin qayaüstü təsvirləri ilə davam etdirilmiş, ardıcıl inkişaf və ənənəvilik şəraitində orta əsrlərdə daha yüksək zirvəyə qalxa bilmişdir. Azərbaycanın təbii zənginlikləri, heyvanat aləmi, ayrı-ayrı mərasimlərlə bağlı inamlar dünyagörüşlərini əks etdirən rəngarəng süjetlər bu təsvirlərdə əks olunmuşdur.*

Gəncə şəhərinin orta əsr dulus qabları üzərindəki təsvirlər əsasən insan, heyvan, quş rəsmlərindən, əkinçilik, ovçuluq, bağçılıq və maldarlıqla bağlı səhnələrdən, qabların üzərindəki işarə və damğalardan ibarətdir. Bu rəsmlər orta əsrlərdə Gəncə şəhəri və onun ətraf ərazilərində yaşamış insanların təsərrüfat həyatının, dini inamlarının, dünyagörüşünün, mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişaf dinamikasının göstəriciləridir.

Orta əsr Gəncə şəhərindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış dulus qabları üzərindəki təsvirlərin bir çoxu hələ tunc dövründən başlayaraq Azərbaycanda yayılmış qayaüstü təsvirlərlə uyğunluq təşkil edir və onların davamı sayılır. Belə ki, keçirə rəsmlərinə və şir təsvirlərinə e.ə. IV-III minilliklərdə, maral rəsmlərinə və quş təsvirlərinə e.ə. III-II minilliklərdən rast gəlinərsə də orta əsr qabları üzərində də onların təkmilləşmiş formaları öz əksini tapmışdır. Orta əsr Gəncə şəhərinin saxsı qabları üzərindəki təsvirlərdə rənglər həm də insanların dini ideoloji baxışlarını əks etdirir.

Dulus qabları üzərindəki it, at, qatır, uzunqulaq və s. kimi təsvirlər bədii yaradıcılıq baxımından seçilir və insanların gündəlik təsərrüfat və məişət həyatını əks etdirir.

Orta əsr Gəncə şəhəri ərazisindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış dulus qabları üzərindəki incəsənət təsvirlərinin öyrənilməsi bölgədə bu sənət sahəsinin müəyyən mərhələlərlə inkişaf etdiyini göstərir. Belə ki, orta əsrlərin ilk mərhələsinə aid (III-IX əsrin birinci yarısı) qabları rəngsiz, şirsiz və sayə formalı olsalar da onlar hazırlanarkən bəzilərinin ağız hissələrinin qoyun, inək, pələng və s. formalarda olması hətta müharibələrin tüğyan

etdiyi, yaxşı sənətkarların ölkədən aparıldıqları vaxtlarda da insanların incəsənət baxımından qabiliyyətlərinin göstəricisidir.

IX-X əsrlərdə isə Gəncədə dulusçuluq sənətində məişət qablarının növləri artır, yeni qablar meydana çıxır, naxışlar zənginləşir. Bu da ilk növbədə həmin məhsulların dulus çarxında hazırlanması və dulusçuluğun peşəkar sənət sahəsinə çevrilməsi ilə əlaqəlidir.

XI-XIII əsrlərdə Gəncədə dulus qabların hazırlanma texnikası daha da inkişaf edir, qabların keyfiyyəti yüksəlir, naxışlar daha da zənginləşir, yeni növ qablar meydana çıxır ki, onların da hər biri incəsənət baxımından böyük maraq doğurur. Dulusçuluq sənətində ixtisaslaşmanın meydana gəlməsini ağ və qırmızı gildən təyinata uyğun məhsulların hazırlandığından görmək olur.

Gəncənin orta əsr təbəqəsindən tapılmış dulus qablar üzərindəki incəsənət təsvirlərinin öyrənilməsi XI-XIII əsrlərdə bölgədə dulusçuluq sənətinin ən parlaq mərhələsini keçirdiyini göstərir ki, bu da həmin dövrdə bölgənin Azərbaycanda İntibah mədəniyyətinin mərkəzi olması ilə əlaqələndirilməlidir.

Bəzi dulus qablarının üzərindəki təsvirlər həndəsi formalı motivlərlə ifadə olunmuşdur. Hələ Tunc dövründən rast gəlinən bu cür bəzək nümunələri antik və orta əsrlər dövründə də davam etmişdir. Bu cür elementlər memarlıqda, metalışləmə, toxuculuq kimi sənət sahələrində, həmçinin xalçaçılığın bədii tərtibatında Gəncə -Qazax bölgəsində bugün də davam etdirilir. Orta əsr Gəncə şəhər yerindən aşkar olunmuş dulus məmulatları üzərindəki bəzək növləri, rəsmlər Qarabağ bölgəsinin orta əsr materialları ilə eyniyyət təşkil edir ki, bu da təbiətin və təsərrüfat həyatının eyniliyi ilə əlaqəlidir. Belə təsvirlərin tunc və antik dövr materiallarında da aşkarlanması maddi mədəniyyətdə ənənəviləyin, varisliliyin, ardıcılığın göstəricisi olmaqla bu ərazilərin xalqımıza məxsus daimi yaşayış yerləri olduğunu təsdiq edir.

Açar sözlər : Gəncə, dulus, incəsənət, nümunə, təsvir

Ключевые слова: Гянджа, керамика, искусство, образец, описание

Key words : Gandja, potter, art, example, description

Gəncə şəhərinin orta əsr incəsənət təsvirli saxsı qabları

Cənubi Qafqazda ibtidai mənsəyi Azıx insanları ilə başlayan incəsənət mezolit dövründə Qobustan sakinlərinin qayaüstü təsvirləri ilə davam etdirilmiş, ardıcıl inkişaf və ənənəvilik şəraitində orta əsrlərdə daha yüksək zirvəyə qalxa bilmişdir. Azərbaycanın təbii zənginlikləri, heyvanat aləmi ayrı-ayrı mərasimlərlə bağlı inamları, dünyagörüşlərini əks etdirən rəngarəng süjetlər bu təsvirlərdə əks olunmuşdur.

Erkən orta əsrlər dövründən başlayaraq, Azərbaycanda Sasani, Bizans, Ərəb, Xəzər işğalları, İslam dininin qəbulu ilə bağlı məişətdə baş verən dəyişikliklər incəsənət abidələrinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Xüsusilə dulusçuluq sənətinin inkişaf mərhələlərini Gəncə şəhərinin orta əsr gil qabları üzərindəki bəzək və ornamentlərdə daha ardıcıl izləyərkən əsasən cızma, döymə üsulları ilə həkk olunan təsvirlərdə insanların həyat və fəaliyyətini daha yaxşı izləmək mümkün olur. Gəncə şəhərinin orta əsr dulus qabları üzərindəki təsvirlər əsasən insan, heyvan, quş rəsmlərindən, əkinçilik, ovçuluq, bağçılıq və maldarlıqla bağlı səhnələrdən, qabların üzərindəki işarə və damğalardan ibarətdir. Bu rəsmlər orta əsrlərdə Gəncə şəhəri və onun ətraf ərazilərində yaşamış insanların təsərrüfat həyatının, dini inamlarının, dünyagörüşünün, mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişaf dinamikasının göstəriciləridir.

2007-2010-cu illərdə Gəncə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış boz və qəhvəyi rəngli cilalı və instruksiyalı gil qablar zövqlə, gözəl bədii tərtibatda hazırlanmışdır. Gəncə şəhərinin orta əsr dulus məmulatı üzərində bölgənin təbii coğrafi şəraitini əks etdirən maral, gur, öküz, keçi, canavar, ağac, təkər və astronomik təsvirlər daha çoxdur (3.55-58). Bədii tərtibatlı bu sənət nümunələri orta əsrlərdə bölgə əhalisinin yaşayış tərzini, məişət həyatını və incəsənətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Kiçik Qafqaz dağlarının ətəkləri rəngarəng bitki və heyvan növləri ilə zəngin olduğundan Gəncə şəhərində orta əsrlərdə istehsal olunmuş dulus qablar üzərində bu cür

təsvirlərin olması təbiidir. Orta əsrlərdə Gəncə şəhərində hazırlanmış ətir qablarının üzərindəki təsvir incəsənət nöqtəyi-nəzərdən daha yüksək qiymətləndirilir. Qabın üzərində şahə qalxmış atın üzərində cəngavər, onun qarşısında isə qaçan dovşanlar təsvir edilmişdir (2-ci tab., 3-cü şəkl.). Fikirimizcə qabın üzərində təsvir edilən cəngavərşeyrində onu mədh edildiyinə görə Nizami Gəncəviyə hədiyyələr bəxş etmiş Atabəy hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvan, dovşanlar isə onun düşmənləridir. Yəni qabı hazırlayan dulusçu-sənətkar-rəssam burada Məhəmməd Cahan Pəhləvanı igid, qoçaq, yenilməz, onun düşmənlərini isə dovşan kimi qorxaq təsvir etmişdir.

Orta əsr Gəncə şəhərindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış cam tipli qabın içərisində isə maralı qovan pələng və ətrafında keçi rəsmləri həkk edilmişdir. Orta əsrlərdə Gəncə şəhərində istehsal olunmuş dulus qablarının əksəriyyəti içəri tərəfdən yaşıl, göy, ağ və qarışıq rənglərdən alınmış boyalarla örtülmüşdür. Dulus qablar üzərindəki bu cür təsvirlər həm də orta əsrlərdə Gəncə şəhərində yaşayıb- yaratmış klassiklərin əsərlərində kifayət qədərdir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində “Fitnə” obrazının, Məhsəti Gəncəvinin dulus qablarının hazırlanma prosesi kimi təsvirlərinin maddi-mədəniyyət qalıqları üzərində əksi daha çox maraq doğurur. Bu cür təsvirlərin olduğu qablar təkcə Gəncə şəhərində deyil, həm də orta əsrlərdə iqtisadi və mədəni baxımdan ondan asılı olan Gəncəbasar ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da xeyli sayda aşkarlanmış və tədqiq olunmuşdur.

İntibah dövrünün ən qüdrətli şairlərindən Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki məlumatlardan görünür ki, dulus qablar üzərindəki təsvirlər gerçəkliyi tərənnüm etmiş, həyatı faktlara əsaslanmışdır. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki məlumatlar maraqlıdır.

On naxış vursa da bir nəqqaş əgər,
Əsas bir cizgidən sanma əl çəkər
Bir cizgi naxışdan çıxarsa kənar
Başqa cizgilər də bütün pozular (6.58).

Bu şeir parçasında şair müxtəlif ornamentlərlə bəzədilmiş dulus qabları üzərindəki bəzəklərin yüksək peşə hazırlığına malik dulusçu-rəssamlar tərəfindən işləndiyinə işarə edir, onlar arasında ixtisaslaşmanın olduğunu göstərir. Şair saxsı qablar üzərinə vurulan rənglərin meşə materiallarından hazırlandığını “İsgəndərnamə” poeməsində belə təsvir edir:

Saxsı güldən reyhanla bəzənmiş,
Ancaq bu reyhanlar meşədən gəlmiş (5. 213).

Nizami Gəncəvi burada XII əsrdə əhalinin güldən tipli qablardan istifadə etməsindən, həmin qabların zəngin nəbati elementlərlə bəzədilməsindən xəbər verir. Dulus sənətkarlığının xüsusi sahəsi olan kərpic istehsalı ilə bağlı məlumatlar isə şairin əsərlərində bu cür qələmə alınır. O, daim torpaqla, su ilə, min bir əzab və zəhmətə qatlaşıaraq kərpic kəsən ustanın işini qiymətləndirməklə tufeyli həyat keçirdən gənci tənqid atəşinə tutur, onun dili ilə bu hadisəni belə qələmə alır. Şair burada həm də kərpic istehsalı üçün əsasən torpaqdan, samandan və suyun qarışığından istifadə olunduğunu qeyd edir.

Bu nə əzab, zəhmətdir, çəkirsən?
Saman və torpaq daşımaq uzunqulağın sənətidir.
Kəsəklərlə özünə nə qədər əziyyət verəcəksən,
Torpaq və su ilə nə qədər qurdalanacaqsan (4.106).

“İsgəndərnamə” poeməsində şair şərəbin qara torpaqdan hazırlanan saxsı qədəhlərdə içildiyini, onun üzərinin isə kəhrəbə rəngi ilə bəzədildiyini qeyd edir:

Saqi ol, xəyallı şərab ilə dur,
Kəhrəbə rəngli bu saxsını doldur.
Bu qara torpaqdan süzülən kövhər
Şənlətsin qəlbimi, qalmasın kədər (5. 364).

Saxsı kuzələrdən su qabı kimi istifadə olunduğu haqqında fikirlər də Nizaminin əsərlərində vardır:

Boş, quru kuzənin ağzını açdı,
Doldurmaq fikr ilə vurdu daş hövzə,
Əlində qırıldı o saxsı kuzə (5.301).

Yeddi gözəl poemasında isə şair saxsı küplərdən su və digər məhsulların saxlanması üçün istifadə edildiyini təsvir edir:

Küp demə, küp demə quyudur, quyu,
Kərpic divarlara qalxmışdı suyu (6.105).

Orta əsr Gəncə şəhərindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış dulus qablar üzərindəki təsvirlərin bir çoxu hələ tunc dövründən başlayaraq, Azərbaycanda yayılmış qayaüstü təsvirlərlə uyğunluq təşkil edir və onların davamı sayılır. Belə ki, keçİ rəsmlərinə və şir təsvirlərinə e.ə. IV-III minilliklərdə, maral rəsmlərinə və quş təsvirlərinə e.ə. III-II minilliklərdən rast gəlinə də orta əsr dulus qabları üzərində də onların təkmilləşmiş formaları öz əksini tapmışdır. Orta əsr Gəncə şəhərinin dulus qabları üzərindəki təsvirlərdə rənglər həm də insanların dini ideoloji baxışlarını əks etdirir. 2009-cu ildə Orta əsr Gəncə şəhəri ərazisindən tapılmış, əsasən cizma üsulu ilə həkk olunmuş və qarşı-qarşıya sürü şəklində əks etdirilmiş keçİ rəsmləri diqqəti cəlb edir (1-ci tab., şək. 15). Onlar yan tərəfdən kiçik ölçüdə təsvir olunmuşlar. Gəncənin dulus qabları üzərində buynuzları elleps şəklində bədəninin arxa hissəsinə doğru uzanmış təsvirlərlə yanaşı dalğavari şəkildə təsvir olunaraq ucları qabaq istiqamətində çevrilmiş keçİ rəsmləri də vardır. Bu da onu göstərir ki, orta əsrlərdə keçİ Gəncə və ətraf ərazilərin sakinlərini ət, süd kimi zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edirmiş, onun dərisindən məişətdə, tükündən isə dulus qablar və təndir hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Qablardan birinin üzərindəki səhnədə keçilər sürü halında, digərində isə müxtəlif istiqamətlərdə dayanmış şəkildə təsvir olunmuşlar. Keçİ rəsmlərinin əks olunduğu bəzi təsvirlərdə bitki-həyat ağacı simvolunu ifadə edir. Orta əsr Gəncə şəhəri ərazisindən tapılmış XIV-XV əsrlərə aid boşqab tipli qabın içərisində dəvə rəsmi vardır. O, uzun bədənli, uzun ayaqlı və qoşa hürgüclü formada təsvir edilmişdir. Dəvənin ayaqları düz nazik, boynu isə qalın xətlə təsvir edilmişdir. Gəncə ətrafı çöllüklər, xüsusilə Goran düzünün dəvəyovşanı adlı bitki ilə zəngin olması buranın dəvə saxlanması üçün əlverişli şəraitinin olmasından xəbər verir. Digər tərəfdən Gəncə ətrafı qalalardan birinin Şütür qalası (Dəvə yeri) adlanması da fikrimizi əsaslandırır (2.105-106).

Saxsı qabların üzərindəki cüyür, ox atan kirpi (1-ci tablo, 1-ci şəkil), quşu qovan it (1-ci tablo, 2-ci şəkil), cüyür ovlayan qartal (1-ci tablo, 3-cü şəkil), tovuzquşu (1-ci tablo, 4-cü şəkil), pələngin üstündə oturmuş quş (1-ci tablo, 5-ci şəkil), üzərində ilan dolanmış quş təsvirli möhür (1-ci tablo, 6-cı şəkil), balıqlı göldən su içən heyvan (1-ci tablo, 7-ci şəkil), əks istiqamətlərdə hərəkətdə olan tülkü (1-ci tablo, 9-cu şəkil), ağac gövdəsində dayanan dovşan (1-ci tablo, 10-cü şəkil), dovşanı qovan canavar (1-ci tablo, 12-ci şəkil), maral (1-ci tablo, 13-cü şəkil), quş (1-ci tablo, 14-cü şəkil), təsvirləri yüksək bədii zövqün və sənətkar yaradıcılığının zirvəsi kimi qiymətləndirilir.

Dulus qablardan birinin üzərindəki təsvirdə qoyun və canavar üz-üzə dayanmışdır ki, bu da qədim inanclarımızdan biri olan “qurd ağzı bağlama” ovsunu ilə əlaqəlidir. Maldar əhali arasında itən heyvanların gecədən səhərə salamat çıxması üçün bu cür ovsunlardan istifadə olunurdu. Bir qayda olaraq hava qaralanadək bıçağın ağzına ip qoyub bağlayaraq belə düşündürdülər ki, qurd gecə həmin heyvana rast gəlsə də ona toxunmayacaq.

Dulus qablar üzərindəki it, at, qatır, uzunqulaq və s. kimi təsvirlər bədii yaradıcılıq baxımından seçilir və insanların gündəlik təsərrüfat və məişət həyatını əks etdirir. İt hələ ibtidai dövrdən başlayaraq insanların həyatı ilə sıx bağlı olduğundan Gəncədən tapılmış XII əsrə aid qabın üzərindəki təsvirdə canlı şəkildə verilmiş və real vəziyyəti əks etdirmişdir. İt həm də ən qədim zamanlardan insanın dostu olmuş, onun özünü və əmlakını mümkün

təhlükələrdən qorumuşdur. Lakin itə etibarlılıq tam deyildir. Xalq arasında “İtlə yoldaş ol,çomağını yerə qoyma“ və yaxud “İt quduranda yiyəsini tutar” məsəlinin yayılması da təsadüfi deyilməyib, illərin təcrübəsinə əsaslanır (1-ci tab., şək. 8,11).

Orta əsr Gəncə şəhəri ərazisindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış dulus qablar üzərindəki incəsənət təsvirlərinin öyrənilməsi bölgədə bu sənət sahəsinin müəyyən mərhələlərlə inkişaf etdiyini göstərir. Belə ki,orta əsrlərin ilk mərhələsinə aid (III-IX əsrin birinci yarısı) qablar rəngsiz,şirsiz və saya formalı olsalar da onlar hazırlanarkən bəzilərinin ağız hissələrinin qoyun, inək, pələng və s. formalarda olması hətta müharibələrin tüğyan etdiyi,yaxşı sənətkarların ölkədən aparıldıqları vaxtlarda da insanların incəsənət baxımından qabiliyyətlərinin göstəricisidir.

IX-X əsrlərdə isə Gəncədə dulusçuluq sənətində məişət qablarının növləri artır, yeni qablar meydana çıxır, naxışlar zənginləşir. Bu da ilk növbədə həmin məhsulların dulus çarxında hazırlanması, dulusçuluğun peşəkar sənət sahəsinə çevrilməsi və insanların incəsənət baxımından təcrübələrinin artması ilə əlaqəlidir.

Bu baxımdan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış antropomorf təsvirli əşyanın hissələri (2-ci tab. 1 və 2-ci şək.), cüyür (2-ci tab. 4 –cüşək.), həyat ağacı simvolu kimi təsvir edilmiş qadın rəsmi (2-ci tab. 6-cı şək.), ucalıq, hakimiyyət rəmzi olan qarşı – qarşıya dayanmış qartal təsvirli qab (2-ci tab., 7-ci şək.) incəsənət sahəsində İntibahın göstəriciləri sayılır.

XI-XIII əsrlərdə Gəncədə dulus qabların hazırlanma texnikası daha da inkişaf edir, qabların keyfiyyəti yüksəlir,naxışlar daha da zənginləşir, yeni növ qablar meydana çıxır ki, onların da hər biri incəsənət baxımından böyük maraq doğurur. Dulusçuluq sənətində ixtisaslaşmanın meydana gəlməsini ağ və qırmızı gildən təyinata uyğun məhsulların hazırlandığından görmək olur.

IX-XIII əsrlərdə yaşıl, şabalıdı, sarı və göy rənglərin çalarlarından məharətlə naxış istifadə edən ustalar yüksək bədii lövhələr yaratmışlar ki,onların gözəlliyi indi də diqqətdən yayınmır. Onların üzəri həndəsi,nəbatı və epiqrafik naxışlı rənglərlə canlandırılmışdır. Bu baxımdan üzəri kəsmə naxışlarla bəzədilmiş ətir qabları,üzəri yaşıl şirlə örtülmüş duz qabları maraq doğurur. Eyni tip qablar Beyləqanda aparılan qazıntılar zamanı aşkarlanmışdır (1.52-65).

XI-XIII əsr qablarının bir qismi qrafik və yaxud qazıma texnikası ilə (anqobüstü) naxış çəkilmiş əşyalardan, digərləri ancaq yaşıl şirlə örtülmüş qablardan ibarətdir. Onların naxış dekoru da müxtəlifdir. Məsələn, toxunmuş və hörülmüş lentlərdən alınan naxışlar, mərkəzdən yayılan şüavari naxışlar,şahmat taxtası formalı dama-dama naxışlar, nəbatı naxışlar, heyvan təsvirləri və s. Məsələn, boşqabtipli qablardan birinin içərisində qatır rəsmi təsvir edilmişdir (2-ci tab. 5-ci şək.). Qab çökək olduğundan və şir tünd rəngdə verildiyindən usta təsviri istədiyi kimi canlandırma bilmişdir. Görünür bu cür qablar adətən yalnız ziyafət zamanı işlədildiyindən təsvir korlanmamış və olduğu kimi qalmışdır.

Bu dövrün dulus qablarında bədii naxışvurma (xətəmkarlıq və təkəlduz) üsulu da yayılmışdır ki,bu da milli tikmələr və bədii metallar üzərindəki təsvirlərlə oxşarlıq təşkil edir.

Gəncənin orta əsr təbəqəsindən tapılmış dulus qablar üzərindəki incəsənət təsvirlərinin öyrənilməsi XI-XIII əsrlərdə bölgədə dulusçuluq sənətinin ən parlaq dövrünü keçirdiyini göstərir ki, bu da həmin dövrdə ərazinin Azərbaycanda İntibah mədəniyyətinin mərkəzi olması ilə əlaqələndirilməlidir. Bu dövrdə Gəncədə şirli qab istehsalında bədii sənətkarlıq yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Xalq sənətinin incisi hesab edilən bədii keramika istehsalı artır. XI-XIII əsrlərdə Gəncədə kasa tipli qabların oturaçağı daha da hündürləşir, ağzının qıraqları açıq şəkil alır,bəzi iri kasalarda ayaqlar meydana çıxır. Bu cür qablarda keyfiyyət, forma mükəmməlliyi, bədii quruluşca gözəllik özünü daha qabarıq göstərir, naxışçəkəmə texnikasında dəyişikliklər baş verir. Əgər X əsrdə qrafik naxışlı qablar çoxluq təşkil edirdisə, XI-XIII əsrlərdə şabalıdı və yaşıl rəngli şirlə boyanmış qabların istehsalı artır. Eyni qabın

üzərində iki texniki üsulla (qrafik və şirkəçmə) əsasən quş, üçyarpaq gül, ağac budağı formalı təsvirlər çəkilmişdir. Naxışların eyni formalı olması onların bütün nüsxələrinin eyni bir emalatxanada, yaxud eyni ustanın rəhbərliyi ilə hazırlandığını göstərir. Rəsmlər çəkilərkən xətti naxışları nəzərə cərpdirmaq üçün qabların bəzənməsində marqanes, yaşıl, sarı, firuzəyi rənglərin çalarlarından istifadə olunmuşdur. Rənglərə fon vermək üçün ağ, qismən boz və yaşıl çalarlardan istifadə edilmişdir. Bu cür təsvirli qablar X-XII əsr materialları arasında keçid xarakteri daşıyır.

Gəncə şəhərindən tapılmış XI əsrə aid qablarda texniki baxımdan yeni - qazıma üsulundan istifadə edilmişdir. Qab anqobla örtüldükdən sonra onun üzərində çəkilən rəsmi və ya naxışın fonu qazılmış, üstündən şəffaf şir çəkilərək müxtəlif rəngli və fərqli relyefli naxışlar alınmışdır.

Bu qabların bəzilərinin naxışları fonlarına nisbətən böyükdür ki, bu da XI əsrin əvvəllərinin məhsulu hesab edilə bilər. Onları “memarlıq naxışlı” qablar da adlandırırlar. Qablardan bəzilərinə yaşıl şirlə çəkilmiş lentlər simmetrik şəkildə dairələndiyindən nəticədə dairələrarası yarpaqlar və güllər yaranmışdır.

Qırmızı rəngli bişirilmiş qabda yaşıl lentlərlə haşiyələnmiş və parlaq qurğuşun şiri altından anqobun ağ rəngini əks etdirən naxışlar Azərbaycanın zəngin dekorativ tikmələrinin və metal qablarının naxışlarına bənzəyir.

Orta əsrlərdə gəncəli ustalar qələm və fırçadan sərbəst istifadə edə bilmiş, müxtəlif həndəsi, nəbati və təsviri naxışlar çəkə bilmişlər. Bu da onlara rəsmlərin formasını və rənglərini lazımı dəqiqliklə vermək imkanı yaratmışdır. Heyvan, quş təsvirləri ilə yanaşı ov və oyun səhnələri də dəqiqliklə işlənmişdir. Gəncəli ustaların hazırladıqları memarlıqda medalyon kimi istifadə edilən şəbəkə təsvirli qab (3-cü tab. 1-ci şəkl.), nəbati təsvirli qabların hissələri (3-cü tab. 2 və 3-cü şəkl.), bolluq, bərəkət rəmzi ifadə edən üzərində sünbül təsvirli qab, (3-cü tab. 4-cü şəkl.), saxsı qab hazırlayan ustaya məxsus damğa (3-cü tab. 5-ci şəkl.), qoşa cızma xəttlər və nöqtələrlə bəzədilmiş, içərisində süfrə duası yazılmış boşqab tipli qabın hissəsi (3-cü tab. 6-cı şəkl.), gil ləçəkli və buta ilə bəzədilmiş, üzəri cızma xəttlər və nöqtələrlə doldurulmuş cam tipli qabın hissəsi (3-cü tab. 7-ci şəkl.), üzəri həndəsi fiqurlarla bəzədilmiş naməlum təyinatlı qabın hissəsi (3-cü tab. 8-ci şəkl.), zəncirvari hörmə naxışlar, dairəvi qalın qoşa xəttlə bəzədilmiş boşqabın köbə hissəsi (3-cü tab. 9-cu şəkl.), astral təsvirli nəbati naxışlarla bəzədilmiş qabın hissəsi (3-cü tab. 10-cu şəkl.), günəbaxan təsvir edilmiş qabın hissəsi orta əsrlərdə incəsənət sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin zirvəsi sayıla bilər.

Bu dövr qablarından bəzilərinə naxış üstündən naxışın çəkilməsi də ustadan böyük məharət tələb edirdi. Bu üsulda usta naxışın astarından ona əlavə naxış toxuyurdu. Bu cür naxışvurma bəzək əşyalarında da izlənilirdi (8.96).

Son orta əsrlər dövründə isə şüşə istehsalının artması, insanların məişətində daha zərif qablardan istifadəyə geniş yer verilməsi ilə dulus qablardan əsasən təsərrüfat məqsədli işlərdə istifadə olunur ki, bu da çox böyük zövq tələb etmirdi. Qablar üzərində incəsənət təsvirlərinin tətbiqi XVIII-XX əsrlərdə mis qabların hazırlanması zamanı da tətbiq edilmişdir (7.4-5). Orta əsr Gəncə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış dulus qablar üzərindəki təsvirlərin öyrənilməsi bizə yuxarıda qeyd etdiyimiz fikri əsaslandırmağa imkan verir.

Bəzi dulus qablarının üzərindəki təsvirlər həndəsi formalı motivlərlə ifadə olunmuşdur. Hələ Tunc dövründən rast gəlinən bu cür bəzək nümunələri antik və orta əsrlər dövründə də davam etmişdir. Bu cür elementlər memarlıqda, metal işləmə, toxuculuq kimi sənət sahələrində, həmçinin xalçaçılığın bədii tərtibatında Gəncə - Qazax bölgəsində bugün də davam etdirilir. Orta əsr Gəncə şəhər yerindən aşkar olunmuş dulus məmulatları üzərindəki bəzək növləri, rəsmlər Qarabağ bölgəsinin orta əsr materialları ilə eyniyyət təşkil edir ki, bu da təbiətin və təsərrüfat həyatının eyniliyi ilə əlaqəlidir. Belə təsvirlərin tunc və antik dövr materiallarında da aşkarlanması maddi mədəniyyətdə ənənəviləyin, varisliliyin, ardıcılığın göstəricisi olmaqla bu ərazilərin xalqımıza məxsus daimi yaşayış yerləri olduğunu təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri, Bakı 1979, 197 səh.
2. Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (Ən qədim zamanlardan – XIX əsrə qədər) Gəncə, 2008. 297 səh.
3. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə, Bakı 2014, 104 səh.
4. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, Yazıçı, 1981
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə, Bakı, 1982
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl, Bakı, 1980
7. Quliyeva İ.M. Azərbaycanın mis məmulatları. Bakı, 2005, 23 səh (buklet)
8. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəkləri (IV- XII), Bakı, Elm, 2000, 298 səh.

КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ ГЯНДЖИ КАК ОБРАЦЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Маммадзаде Араста Елчин кызы

Резюме

Искусство, зародившееся на Южном Кавказе в период палеолита, продолжилось как традиция наскальными рисунками в период мезолита в Гобустане и достигло своего пика в средние века. Природные ресурсы Азербайджана фауна на средневековой керамике из Гянджи представлены в основном, изображениями людей, сцен, связанных с сельским хозяйством, охотой, садоводством и скотоводством, животных, птиц знаками на керамических сосудах. Эти рисунки отражают экономическую жизнь и религиозные верования древних поселенцев Гянджи и ее окрестностей в средние века, являются индикаторами динамики развития мировоззрения, культуры и искусства.

Изображения оленя и козла выгравированы внутри средневекового стеклянного сосуда, найденного во время археологических раскопок в Гяндже. Средневековая керамика из Гянджи покрыта изнутри ангобом зеленого, синего, белого и других цветов. Описание таких изображений встречаются произведениях классиков, живших и творивших в средние века городе Гянджа. В этой связи интересен образ «Фитна» в «Искендернаме» Низами Гянджеви и процесс изготовления керамики Махсати Гянджеви. Средневековые сосуды с такими изображениями обнаружены и изучены не только в городе Гянджа, но и при археологических раскопках в Гянджабасара.

Многие изображения на керамике выявленные во время археологических раскопок в средневековом городе Гянджа, являются продолжением наскальных рисунков эпохи. Улучшенные формы изображения птиц 3-го и 2-го тысячелетий до нашей эры также нашли отражение в средневековой керамике. Цвета керамики средневекового города Гянджа также отражают религиозные и идеологические взгляды людей. Изображения собаки, лошади, мула, лося и др животных на керамике отражают хозяйственную жизнь, и быт людей в тот период. Изучение искусства керамики в средневековой Гянджи, показывает, что эта область искусства в регионе развивалась в определенные периоды истории и является показателем художественных способностей людей даже во время войны. В IX-X веках в Гяндже виды домашней гончарной утвари значительно обогатилась появились новые виды посуды обогатились и узоры.

Это связано с изготовлением изделий на гончарном круге и превращением гончарного дела в профессиональное искусство. В XI-XIII веках техника изготовления гончарных изделий в Гяндже получила дальнейшее развитие, улучшилось качество гончарных изделий, обогатились узоры, появились новые виды гончарных изделий, каждый из которых представлял большой интерес с художественной точки зрения. Изучение средневекового керамического искусства Гянджи, показывает, что в регионе наблюдался расцвет гончарного искусства в XI-XIII веках вероятно, это связано с тем, что в тот период в Азербайджане этот регион превратился центром культуры

Возрождения. Изображения на некоторых керамических изделиях выражены геометрическими мотивами. Подобные декоративные узоры бронзового века продолжались в древности и в средние века. Такие элементы в Гянджа-Казахском сегодня используются в архитектуре, ткачестве, в ковроткачестве. Схожесть орнаментов на средневековой керамике Гянджи со средневековым материалам Карабахского региона, что объясняются схожестью географической среды и хозяйственной жизни. Обнаружение таких изображений в археологически выявленных изделиях периода бронзы и античности являются показателем преемственности традиций и подтверждает, что эти территории были поселениями с самого древнего периода.

POTTERY CONTAINER OF MEDIEVAL ART IN GANJA

Mammadzada Arasta Elchin

Summary

Art, which began in the South Caucasus with the Azykh people, continued in the Mesolithic period with rock carvings of the inhabitants of Gobustan, in the middle centuries, it was able to reach a higher peak in the conditions of consistent development and tradition. Natural resources of Azerbaijan, wildlife, beliefs about individual ceremonies, colorful plots that reflect their worldviews reflected in these descriptions.

The images on the medieval pottery of Ganja city consist mainly of human, animal and bird paintings, scenes related to agriculture, hunting, gardening and cattle breeding, signs and stamps on the dishes. These paintings are indicators of the development dynamics of farm life, religious beliefs, worldview, culture and art of the people living in Ganja and surrounding areas in the middle ages. In a glass vessel found during archeological excavations in the medieval city of Ganja tiger chasing a deer and around it are carved pictures of goats. Most of the manufactured pottery in the medieval city of Ganja in the middle ages covered with green, blue, white and mixed colors. Such images on pottery are enough in the works of classics also living in Ganja city in the middle ages. In this regard the character of "Fitna" in Nizami Ganjavi's "Isgandarnama", Mahsati Ganjavi's descriptions as a process of making pottery reflection on the remains of material culture are more interesting.

Many of the images on pottery found during archeological excavations in the medieval city of Ganja date back to the Bronze Age and are consistent with rock carvings widespread in Azerbaijan and is considered a continuation of them. So that paintings of goats and lions have been found in the 4th and 3rd millennia BC, deer drawings and bird paintings in the 3rd and 2nd millennia, medieval pottery also reflected their improved forms. In the medieval city of Ganja in the depictions on pottery, colors also reflect people's ideological views. Dog, horse, mule, elk, etc. such drawings on pottery are distinguished in terms of artistic creativity and reflects domestic life.

Study of art paintings on pottery found during archeological excavations in the medieval city of Ganja shows that this field of art is developing in certain stages in the region. Thus, although the vessels of the first period of the Middle Ages (first half of the III-IX centuries) are colorless the mouths of some of them contain to be in forms sheep, cows, deer, etc. even in times of war, when good artists are taken out of the country, it is an indicator of people's artistic abilities.

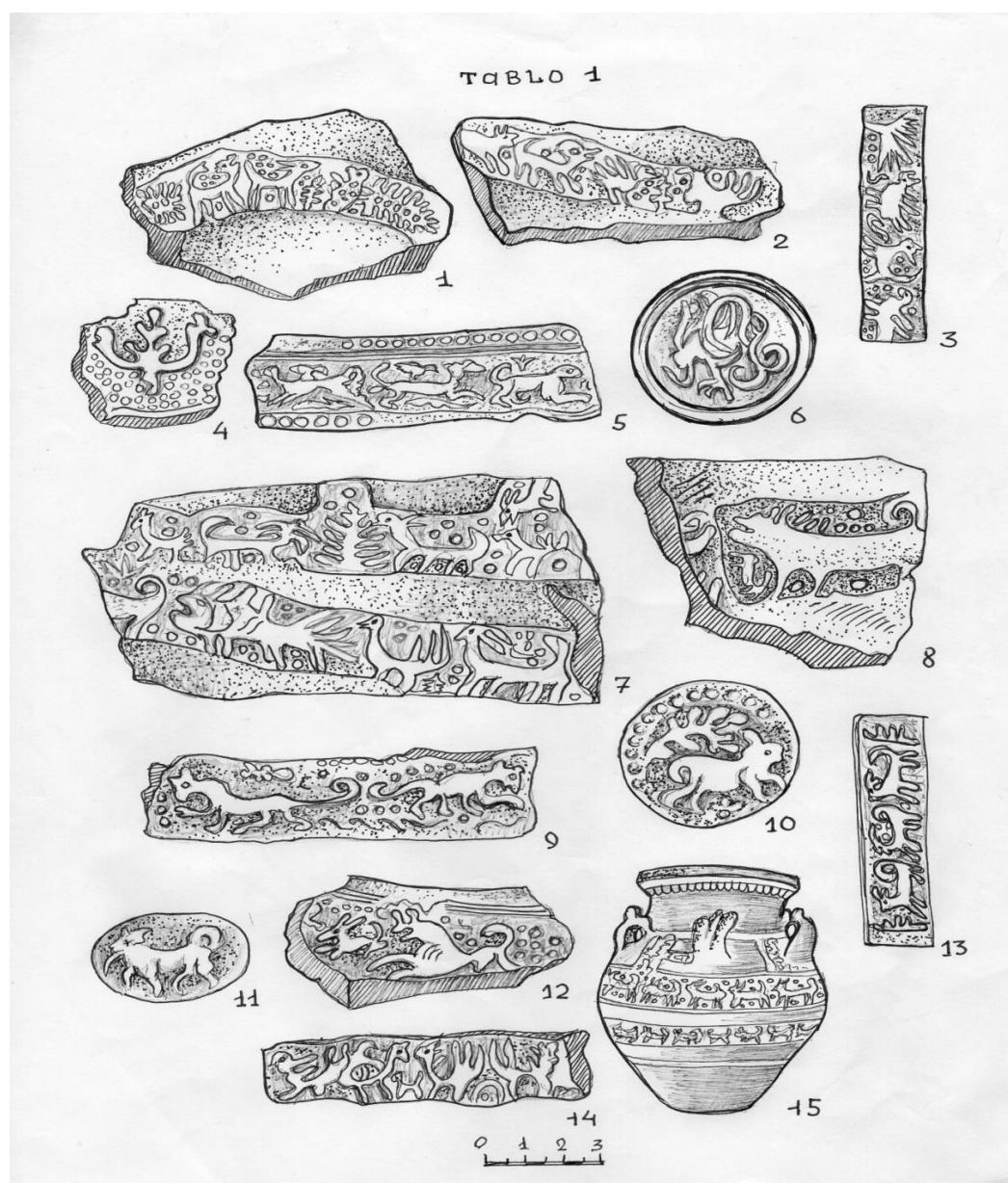
In the IX-X centuries, the types of household utensils in the art of pottery increased, new pots appeared and patterns were enriched in Ganja. This is primarily due to the fact that these products are made on a potter's wheel and pottery has become a professional art.

In the XI-XIII centuries, the technique of making pottery was further developed, the quality of pottery increased, patterns became even richer, and new types of pottery appeared in Ganja each of which is of great interest in terms of art. The emergence of specialization in

the art of pottery can be seen in the fact that products are made using by white and red clay for their intended purpose.

Study of art paintings on pottery found in the medieval layer of Ganja shows that in the XI-XIII centuries the region had the brightest period of pottery and also this is due to the fact that the region was the center of Renaissance culture in Azerbaijan at that time.

The images on some pottery are represented by geometric motifs. Such ornaments which even found until the Bronze Age also continued in antiquity and the Middle Ages. Such elements continue today in the Ganja-Kazakh region in the fields of architecture, metallization, weaving, as well as in the artistic design of carpet weaving. Types of ornaments on pottery, drawings which were found in medieval Ganja are identical with the medieval materials of the Karabakh region which is due to the similarity of nature and economic life. The discovery of such images in the materials of the Bronze and Antiquity is an indicator of tradition, succession, and continuity in material culture confirms that these areas are permanent settlements belonging to our people.

Rəyçi: dos. Cavid Bağırzadə
 AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "İlk orta əsrlər arxeologiyası" şöbəsinin 19 aprel
 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
 Daxil olduğu tarix 26 aprel 2021-ci il

SSRİ-NİN SÜQUTU: AZƏRBAYCAN – RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ*Məmmədova Yaqut Yaqub qızı**AMEA-nın A.A.Bakıxanov institunun doktrantı**Rubinski.1@mail.ru*

Xülasə: *Məqalə Azərbaycan və Rus xalqlarının qarşılıqlı mədəni əlaqələrini 90-cı illərin əvvəllərini əhatə edir. 1990-cı illin yanvarından sonra Rusiyada yaşayan azərbaycanlılar öz tarixi vətənlərilə daha sıx əlaqə saxlamaq, əsil Azərbaycan həqiqətlərinin başqa xalqlara çatdırılmasına daha çox can atmağa başladığından bəhs edir.*

Xalqlar arasında mədəni əlaqələr mənəvi körpülərin bərpasına şərait yaratmış olur. Bu işdə yaradıcı insanların incəsənət xadimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Məhz belə bir zamanda hər iki xalqın ictimai cəmiyyətində baş verən gərgin proseslər mürəkkəb ictimai siyasi ab-hava fonunda mədəniyyət xadimləri böyük işlər gördü. Nəticədə gərginliyə baxmayaraq, 1992-ci il aprelin 4-də Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında diplomatik münasibətlər haqqında saziş imzalandı.

Açar sözlər SSRİ, Sovet ittifaqı Kommunist partiyası, Nizami Gəncəvi, Qara Qarayev. Heydər Əliyev

Ключевые слова СССР, Коммунистическая партия Советского Союза, Низами Гянджеви, Гара Гараев, Гейдар Алиев

Key words USSR, The Communist Party of the Soviet Union, Nizami Ganjavi, Gara Garayev, Heydar Aliyev

Tarixin ədalətsiz qərarları ilə torpağımızda yer verdiyimiz erməni daşnakları, SSRİ rəhbərlərini pulla-qızılla satın alaraq Azərbaycan xalqına qarşı torpaq iddasında bulundular. Onlara dəstək Moskvadan, SovİKP Mk-nin baş katibi M.S. Qorbaçovdan gəldi. Bu riyakar, dövlət başçısının başladığı avantürüst “aşkarlıq”, “demokratiya” oyunu xəstə təxəyyüllü ermənilərə meydan verdi. Ermənilərin Qarabağ iddası böyük bir imperiyanın dağılmasına gedən yolun başlanğıcı oldu! Qanunun aliliyinə hörmət etməyən, öz vətəndaşına sahib çıxmağı bacarmayan Sovet dövlətinin rəhbərinin göstərişi ilə Sovet-erməni birləşmələri 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda günahsız insanlara qarşı qırğın törətdilər. SSRİ məkanında erməni informasiya maşını başqa xalqlarda basqınlıq yaratdı. Blokada vəziyyətində olan Azərbaycan həqiqətləri heç kəsə çatmırdı. Belə bir vaxtda Azərbaycan ziyalıları, müxtəlif yaradıcı təşkilatlar ayrı-ayrı şəxslər Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq üçün cəhdlər edirdilər. Dünya isə lal və kar idi. Azərbaycan isə təklənmişdir. Sən demə Azərbaycan xalqı üçün ikinci dəfə suverenlik, müstəqillik, azadlıq aktına gedən yol fəaciələrdən keçməli imiş...

1990-cı ilin fəciəvi Qanlı yanvarı Azərbaycan xalqının şərəfli tarixi qəhrəmanlıq səhifəsi olmaqla xalqın özünü dərkinə Milli oyanışına təkan oldu. Müstəqillik və azadlıq, xalqımızın uzun illər ərzində arzusu olsada, məhz 20 yanvar hadisəsi millətimizi 1991-ci ilin oktyabrın 18- də qəbul etdiyi “Müstəqillik haqqında” Konstitusiya Aktının qəbuluna gətirib çıxartdı. Bu hadisə Azərbaycan xalqının tarixi taleyində yeni müstəqil dövlət səhifəsinin yazılışına meydan açdı. Məhz 1990-cı ilin yanvarından sonra, SSRİ məkanında yaşayan azərbaycanlılar öz tarixi vətənlərilə daha sıx əlaqə saxlamaq erməni daşnaklarının, rus şovistlərinin törətdikləri cinayətlərinin, ifşa olunması haqqında əsil Azərbaycan həqiqətlərinin başqa xalqlara çatdırılmasına daha çox can atmağa başladılar. Məhz bu istək və təşəbbüsdə olan vətənpərvər insanlar, müxtəlif cəmiyyət və təşkilatlarda bir araya gəlməyə başladılar. Özlərini Azərbaycan xalqının ayrılmaz bir hissəsi hesab edən Moskvadakı “Dayaq” “Azəri” Leninqraddakı “Azərbaycan Milli Mədəniyyət mərkəzi” Kemerovadakı “Bulaq” cəmiyyətlərinin üzvləri, xalqımızın zəngin qəhrəmanlıq tarixindən, adət-ənənələrindən, incəsənətlərindən, ədəbiyyatından, başqa millətlərin nümayəndələrinə vaxtaşırı keçirdikləri tədbirlərdə söz açmaqla yanaşı, demokratik ədalət uğurunda mübarizədə də fəal iştirak

edirdilər. Respublikamızdan kənarda fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzləri və cəmiyyətləri ilə sıx əlaqə yaratmaq üçün 1991-ci il, iyun ayının 16-dan 19-dək Bakıda Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun təşəbbüsü ilə ittifaqda fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli mədəniyyət mərkəzlərinin və cəmiyyətlərinin Konfransı çağırıldı. Konfransla bağlı “Azərbaycan” qəzetinin öz səhifəsində belə yazırdı:

- “Konfrans iştirakçıları birləşdirən birgə fəaliyyət proqramı yaratmaq arzusuna baxmayaraq, respublikamızda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə baxışlar olduqca müxtəlifdi. Və bu konfransın həddindən artıq gərgin keçəcəyini aydın göstərirdi.

Konfransın epigrafi “Mədəniyyət azadlığın açarıdır” adlanırdı. Zuğulbadakı Beynəlxalq “Gənclik” turizm mərkəzində baş tutan konfransı iyunun 17-də giriş sözü ilə Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun sədri, professor Kamal Abdullayev açdı. AMF və ittifaqdakı Azərbaycan milli mədəniyyət mərkəzləri mövzusu ilə çıxış edən Kamal Abdullayev bu əlaqələrin zəif olmasından, birgə fəaliyyət proqramının olmamasından, respublikanın bütün dünyada tanınması üçün səyləri birləşdirməyin zəruriliyindən danışdı. O, mədəniyyət mərkəzlərinin fəaliyyət göstərdikləri yerlərdə Azərbaycan mümayəndəliyinə çevrilmələri ehtimalını da qeyd etdi. Konfransda cəmiyyətlərin sədrlərinin daxil olduğu şura yaradıldı. Azərbaycandan kənarda fəaliyyət göstərən cəmiyyətlərin arzusu ilə şuraya sədrlik professor Kamal Abdullayevə həvalə olundu. Konfrans Azərbaycan Respublikası Prezidentinə müraciətlər qəbul etdi. Bu müraciətlərdə Bakıda evnin ləğv edilməsi, ittifaqda və xaricdə yaşayan həmvətənlərimizə qarşı laqeydliyin aradan qaldırılması və latın əlifbasına keçidin tezləşdirilməsi məsələlərinə toxunulurdu.”

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, 1990-1993-cü illərdə siyasətçilərin siyasi manevirlər etdikləri vaxt, daha çox əziyyət çəkən sadə xalq oldu. Uzun illər sovet ideologiyasının təsiri ilə SSRİ məkanındakı millətlər üçün çalınan “xalqlar dostluğu siyasi simfoniyası” elə dar düşüncəli siyasətçilərin dirijorçuluğu ilə falş olduğunu ortaya çıxardı. Xaos, ehtiraslı kütlə qəzəbi cəmiyyətdə təkcə şəxsi fəaciələrə deyil, eyni zamanda xalqlar arasında uçuruma yol açır. Belə məqamlarda hər bir yetkin xalqın düşünən beyni olan ziyalıları harda yaşamasından asılı olmayaraq öz iradəsini, mənəvi borc hissini ortaya qoymaqla milləti və dövləti üçün əməli fəaliyyətə keçməlidir. Məlum hadisələrdən sonra Moskva ilə Bakı arasında “soyuq müharibənin” davam etdiyi bir vaxtda Rusiyada yaşayan azərbaycan əsilli bir çox tanınmış ziyalılar, alimlər, və iş adamları bir araya gələrək, rus azərbaycanı xalqları arasında mövcud olmuş tarixi dostluq körpüsünü bərpa etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Keçmiş sovet dövründə SSRİ-ni yaxın şərq ölkələrində səfir kimi yüksək peşəkarlıqla təmsil etmiş Elman Araslı həmin dövr öz fəaliyyətləri ilə bağlı belə yazır: - “Keçmiş sovetlər dönəmində, Cənubi Yəməndə diplomat kimi fəaliyyət göstərdiyim dövrdə keçən əsrin ən böyük geosiyasi kolliriyası, -SSRİ-nin süqutu baş verdi. Moskvaya döndükdə, uzun illər çalışdığımı Xarici İşlər Nazirliyində özümə qarşı soyuq münasibətlə üz-üzə qaldım. Ancaq işsiz yox... Baş verənlər hamı kimi mənə də narahat edirdi. Bir azdan bir Moskvada yaşayan həmyerlilərimizlə birgə, “Rusiya-Azərbaycan dostluq Cəmiyyəti” yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdik. Təşəbbüs qrupunun ilk iclası birini Moskvadakı evimizdə keçirildi. Qərara alındı ki, keçmiş bakılı N.K. Baybakov cəmiyyətin sədri, mənim xanımım Elvira Araslıni isə müavin seçək. Bu ictimai təşkilatda tədbirlərin keçirilməsi isə koordinator kimi mənə həvalə olundu. Beləliklə, Moskvanın mərkəzində “Rusiya - Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin” təqdimatı oldu. Cəmiyyətin üzvləri isə keçmiş SSRİ məkanında nüfuz sahibi olan Azərbaycan ziyalıları idi. Sovet kosmos proqramına uzun illər rəhbərlik etmiş Kərim Kərimov, Sibirde nefti kəşf etmiş Rusiya EA-nın müxbir üzvü Fərman Salmanov, “Voprosi istorii” jurnalının baş redaktoru, Rusiya EA-nın müxbir üzvü Əhməd İsgəndərov, SSRİ xalq artisti Müslüm Maqamayev, iş adamları Araz Ağalarov, İsgəndər Xəlilov və onlarla başqaları.. Həmin dövrdə bir Rus və Azərbaycan siyasətçilərinin dil tapması, xalqlarımızın bir-birinə yaxın münasibətdə olması üçün xeyli iş gördük!”

Moskvada yeni dostluq cəmiyyətinin fəaliyyətindən bir müddət sonra 1992- ci il iyul ayının 30-da “Xalq” qəzeti belə bir informasiya dərc etmişdir: - “Bakıda respublika” – “Azərbaycan – Rusiya” cəmiyyətinin təsis konfransı keçirilmişdir. Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunun konfrans salonuna təşəbbüs qrupunun – təşkilat komitəsinin üzvləri, şəhər ictimaiyyətinin nümayəndələri, Moskva və Sankt – Peterburqdan gəlmiş qonaqlar, dövlət və ictimai xadimlər, dini təşkilatların nümayəndələri, elm və mədəniyyət xadimləri var idi. Konfrans iştirakçıları belə bir faktı qeyd etmişlər ki, hər iki suveren dövlətin geniş ictimaiyyəti hələ ikitərəfli dövlətlər arası müqavilə bağlamayan siyasətçiləri qabaqlamışlar. Azərbaycan və Rus xalqları arasında dostluq və qarşılıqlı anlaşma ənənələrinin tarixi kökləri – xüsusilə bakıda var. Natiqlər xatırlatmışlar ki, Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəy də çıxışlarından birində bu barədə danışmışdır. Respublikanın dövlət siyasətinin milliyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının hüquqlarına əməl edilməsinə istiqamətlənməsi barədə onun bəyanatı bu gün özünü real təsdiqini tapır. Toplaşanlar yeni könüllü kütləvi ictimai təşkilatın nizaməsini təsdiq etmiş, idarə heyətini və təftiş komissiyasını seçmişlər. Azərbaycan Respublikasının xalq deputatı Mixail Zabelin yekdilliklə cəmiyyəti prezidenti seçilmişdir. Axırda təsis konfransının iştirakçıları Azərbaycan və Rusiya parlamentlərinə müraciət qəbul etmişlər.”

Müstəqilliyin ilk illərində Rusiyada yaranan bu dostluq cəmiyyətləri, sonralar dünyada və Rusiyada geniş vüsət olan diaspor təşkilatlarının formalaşmasına öz töhfələrini vermiş oldular. Rusiya və Azərbaycan xalqları arasında dostluq münasibətlərinin inkişafına, mədəni əlaqələrin genişlənməsinə, Rusiyada Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğinə, Rusiya azərbaycanlıları arasında həmrəyliyə onların hüquqlarının müdafiəsində, bu gün Rusiyada azərbaycanlıları öz ətrafında birləşdirən 13 mərkəz fəaliyyət göstərsədə, bunlardan ikisi – Ümumrusiya Azərbaycanlıları konqresi, Rusiya Azərbaycanlılarının Federal Milli Mədəni Muxtariyyəti FNKA-AZERROS ətrafında Azərbaycan cəmiyyətləri və təşkilatları toplaşmış və Rusiyanın bir çox bölgəsində özəkləri var. Rusiyada Azərbaycan diaspor təşkilatları 89 obyektin hamısında fəaliyyət göstərir. Rusiyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları və cəmiyyətlərini ətrafında birləşdirən bu iri qurumlar fəal işlə məşğul olur.”

Azərbaycanın zəngin təbiəti və torpaqaltı sərvəti həmişə, təkcə yaradıcı insanların heyretinə deyil, eləcədə onun xəbis niyyətli bədxahlarında həsədinə səbəb olub. Həmişə xalqlar dostluğundan cild-cild romanlar, povestlər şeir və poemalar yazan Sovet yazıçıları ikiüzlü siyasətçilərin dəstəyi ilə erməni təcavüzünə məruz qalan Azərbaycan xalqının ədalətli haqq səsinə səs verməkdənsə susmağa üstünlük verdilər. Bu vicdanları susmuş qələm əhli sovet qoşunları 1990-cı ilin yanvarında Bakıda qırğın törətdikləri zamanda da, sonra ermənilərlə birgə Azərbaycan torpaqlarını xaincəsinə zəbt etdikləri vaxtda da susmağa üstünlük verdilər. Haqsız təcavüzə məruz qalmış bir xalqın haqq səsinə, ədalət hayqırtısını dünyaya çatdırmaq üçün Azərbaycan Yazıçılar Birliyi bir vaxtlar dost deyərək əl uzadıqları SSRİ Yazıçılar İttifaqına, SSRİ PEN mərkəzinə Literaturnaya “Qazeta” redaksiyasına 1991-ci il dekabrın 12-də müraciət qəbul etdilər. Müraciətdə deyilirdi:- “Dövlətlərarası münasibətlərin necə qurulmasından asılı olmayaraq, dünya yazıçılarının qardaşlığı mövcuddur. Bu keçmiş ittifaqın yazıçılarına daha çox aiddir. Axı bu yazıçıların çoxu ilə ünsiyyətdə olmuş, dostluq etmiş bir-birimizin əsərlərini tərcümə etmişik. Taleyin bu ağır və dəhşətli saatında sizə müraciət edirik. Uzun illər boyu vətəndaşları olduğumuz ölkənin dağılması Qarabağ konfliktindən başladı. Qədim Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddialarından, sərhədləri dəyişmək cəhdindən, konstitusiyaya qanunlarını tapdamaqdan başlandı...”

Sizin vicdanınıza ədalət duyğunuza, nəhayət adicə düşüncənizə, özünü-qoruma instinktinizə xitab edirik. Bu gün bizim torpaqlarımızda alovlanan müharibə yanğını sabah dünyanın altıda biri sayılan ərazini, sonra isə bütün dünyanı əhatə edəcək.. Fəlakət bu gün

bizim evlərə gəldiyi kimi, sabah sizin qapınızda döyəcək. Bəlkə müsibətin qarşısını almaq hələ gec deyil. Bəlkə vicdanlı yazıçı sözü qadirdir. O, söz ki, onu hamımız gözləyirik.”

Xalqlar arasında inamsızlıq toxumu səpən, riyakar “siyasətbazlar”, Q.Starovoytova, A.Nuykin kimi öz erməniperəst dedi-qoduları ilə rus və azərbaycanlıları bir-birinə qarşı qoyurdular. Məhz belə bir ağır, sınaq məqamında Azərbaycanda yaşayan ruslar, 1992-cı il fevralın 7-də Rusiya Federasiyasının Prezidenti B.N.Yeltsinə müraciət etdilər.

Xalqlar arasında mədəni əlaqələr mənəvi körpülərin bərpasına şərait yaratmış olur. Bu işdə yaradıcı insanların incəsənət xadimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Məhz belə bir vaxtda cəmiyyətdə baş verən gərgin proseslər mürəkkəb ictimai siyasi ab-hava fonunda, 20 yanvar faciəsinin bütün dünyada əks-səda tapdığı zaman 1990-cı ilin mayında Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı İdarə Heyəti özünün böyük plenumunu keçirdi. Plenumun işində Moskvadan, Alma-Atadan, Ufadan gəlmiş qonaqlar iştirak edirdilər. Əslində bəstəkarların bu plenumu informasiya blokadasında olan Azərbaycan həqiqətlərini öz həmkarlarına çatdırmaq cəhdi idi. Plenuma –“İki simfonik və iki kamera konsertlərinin proqramına bütövlükdə ancaq yeni əsərlər daxil edilmişdi: Cövdət Hacıyevin 6 saylı simfoniyası, Aqşin Əlizadənin 5 saylı simfoniyası, Ramiz Mustafayevin 6 saylı simfoniyası, Nərmən Məmmədovun fortepiano və orkestr üçün konserti, Azər Rzayevin Skripka, Viola və orkestr üçün ikili konserti, Zakir Bağirovun Tar və orkestr üçün konserti, Fərhəng Hüseynovun Klassik Simfoniyası, Cahangir Cahangirovun Qaboy və orkestr üçün konserti, Sevdə İbrahimovanın Orqan və kamera orkestri üçün konserti, Oqtay Rəcəbovun kamera orkestri üçün 3 saylı simfoniyası, Musa Mirzəyevin “Böyük ustadın xatirəsinə” simfonik əsəri, Qalib Məmmədovun kamera orkestri üçün miniaturları ifa olundu.”

SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi, bəstəkar Aleksandr Çaykovski plenumun keçirilmə şəraitini belə səciyyələndirmişdi:- “Fövqəladə vəziyyət şəhərində zərif simfoniyalar dinlədim. Doğrusu, Yanvar faciəsindən son-rələ bir biz tədbiri keçirmək üçün ürəyində təpər tapan xalqın mətanətinə heyranlığımı gizlədə bilmirəm.”

Bəstəkarlar İttifaqı mədəni əlaqələr missiyasını davam etdirərək, 1990 –cı ilin oktyabrında gənc bəstəkarların “ Azərbaycan – Rusiya” adlı festivalını keçirdi. Festivala Moskvadan, Sverdlovskdan, Rostovdan, Ufadan, Kazandan, Saranskdan musiqiçilər dəvət olunmuşdular. Şəhidlər Xiyabanının ziyarətlə başlanan tədbir, flarmoniyada öz proqramlarını açıq elan etdilər. Festival iştirakçıları yeni lentə alınmış əsərləri dinləməklə yanaşı, Dövlət Flarmoniyasında kamera musiqisindən ibarət konsertlərdə çıxış etdilər.

Bu dövrdə respublikadakı mürəkkəb vəziyyətə, davam edən erməni təcavüzünə baxmayaraq, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı MDB ölkələri ilə yaradıcılıq əlaqələrini davam etdirirdi. Həçdə təsadüfi deyil ki, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının 1991-ilin yanvarında keçirilən plenumunda Azərbaycan Bəstəkarları da iştirak edirdilər. Plenumun konsertlərində Vasif Adıgözəlovun “Qarabağ şikəstəsi” oratoriyası, Firəngiz Əlizadənin simli kvartet üçün “Dilogiyası” səsləndirildi.

Azərbaycan Bəstəkarları həmin ilin martında Moskvada SSRİ Bəstəkarlarının VIII qurultayında da iştirak etdilər. 1992-ci ilin fevralında SSRİ Bəstəkar İttifaqının barəsində Bəstəkarlıq Təşkilatlarının Beynəlxalq Assosiasiyası (MAKO) təsis olundu. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı bu yeni təşkilata üzv qəbul olundu. Sonrakı illərdə Azərbaycan Bəstəkarları, Sank-Peterburqda gənc bəstəkarların II Beynəlxalq festivalında, Moskvada Qara Qarayevin, Niyazinin xatirə gecələrində, Nizaminin 850 illiyi ilə bağlı yubiley təntənələrində yaxından iştirak etdilər.

SSRİ-nin süqutuna, çöküb dağılmasına istiqamətlənmiş suverenlik arzusunun bünövrəsini 1988-ci il noyabr ayında Estonlar qoydular. Onlar “Suverenlik haqqında” bəyannamə qəbul etməklə respublika ərazisində Estoniya qanunlarının aliliyini təmin etdilər. 1990-cı ilin martında Litva Ali Soveti Litva dövlətinin müstəqilliyini bərpa etdiyini bəyan etdi.

1990- cı il iyunun 12-də isə Rusiya Federasiyasının xalq deputatlarının birinci qurultayı “Rusiyanın dövlət suverenliyi haqqında” bəyannaməni təsdiq etdi. Onların ardında Belarus Ali Soveti 1990-cı ilin iyul ayında dövlət suverenliyi haqqında bəyannamə ilə çıxış etdi. Həmin ildə Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğıstanda öz suverenliklərini elan etdi. 1991-ci il aprelin 9-da Gürcüstan Ali Sovetində dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında akt qəbul etdi. 1991-ci il oktyabr 18-də Azərbaycanda “Müstəqillik haqqında” Konstitusiya Aktına səs verdi. 1991-ci il dekabrın 1-də Ukraynada keçirilən referendumun nəticələri onu göstərdi ki, onlarda ittifaq müqaviləsinə qoşulmayacaqlar. Bir neçə gündən sonra isə Rusiyanın, Ukraynanın, Belarusun başçıları Belovejsk sazişləri əsasında bəyan etdilər ki, Sovet İttifaqı öz fəaliyyətini dayandırır və artıq beynəlxalq hüquququn subyekti kimi mövcud deyildir. Bax beləcə, 1991-ci il dekabrın 8-də SSRİ tarixin son gününü başa vurdu.

Müstəqillik yoluna qədəm qoyan Azərbaycan erməni təcavüzünün qarşısını almaqla yanaşı, təxirə salmadan daxili və xarici siyasət konsepsiyasını hazırlayıb həyata keçirməsi, tələyüklü bir nömrəli vəzifə idi. Təəssuf ki, 1991-1992-ci illərdə bu istiqamətdə heç bir irələyiş olmadı.

1992-ci ilin martın 6-da A.Mütəllibov istefaya göndərildi. Mayın 14-də hakimiyyətə qayıtmaq cəhdi heç bir nəticə vermədi. 1992-ci ilin may-iyun aylarında Cəbhə-Müsavat birliyi hakimiyyətə gəldi.

Azərbaycan-Rusiya arasında yaşanan gərginliklərə baxmayaraq, 1992-ci il aprelin 4-də Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında diplomatik münasibətlər haqqında saziş imzalandı.

Ədəbiyyat

- 1.Elman Araslı. Полвека на Ближнем Востоке. Баку 2012
- 2.Azərbaycan qəzeti №26 28.06.91 səh 7
- 3.Ədəbiyyat qəzeti №50 13.12.91 səh 1
- 4.Xalq qəzeti №27 7.02.92
- 5.Lalə Hüseynova. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı:Böyük yolun tarixi. Bakı 2010
- 6.Kommunist qəzeti 22.05.90
- 7.Azərbaycan qəzeti №9 03.10.92 səh3
- 8.Xalq qəzeti №202 28.10.92
9. Azərbaycan qəzet №39 17.10.92
10. Heydər Əliyev. Minilliklərin qovuşuğunda. Bakı 2001
11. Azərbaycan Diasporu (Ensiklopedik məlumatlar toplusu). Bakı 2012

РАСПАД СССР: ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И РОССИЕЙ

Мамедова Ягут Ягуб кызы

Резюме

90-е годы XX века вошли в историю Азербайджана, как героический, одновременно трагический период. События 20 января 1990 года глубоко ранили оба народа – русский и азербайджанский. Однако, представители интеллигенции с обеих сторон сыграли важную роль в налаживании культурных связей между обоими народами.

THE COLLAPSE OF THE USSR : AZERBAIJAN AND RUSSIA RELATIONS

Mammadova Yagut Yagub

Summary

In 90s of the twentieth century, as well as the awakening of self-determination in terms of the history of the Azerbaijani people and the tragic, heroic in the way of historical destiny of our country's independence, as has entered a new phase. The main reason was the events of January 20, 1990. 20 January for the first time face to face in front of the Azerbaijani and Russian people showed a sharp dilemma. But the culture has no boundaries. It brings people together.

Rəyçilər: Rüstəmov Aypara, Ağasiyev İkrəm

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına İnstitut 18 mart 2021-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 fevral 2021-ci il

UOT:94.(479.24).

**“ERMƏNİSTAN ORDUSUNUN MƏĞLUBEDİLMƏZLİYİ” MİFİNİ
DARMADAĞIN EDƏN 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏ**

Dos. Aslanova Emma Əli qızı, t.ü.f.d. Behbudova Təranə Gəray qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
behbudovaterane@bk.ru

Xülasə: Silahlı Qüvvələrimiz 30 illik “Ermənistan ordusunun nəğlubedilməzliyi” mifini 44 gündə darmadağın etdi. Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də işğalçı Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı başladığı əks-hücum əməliyyatında əldə etdiyi möhtəşəm qələbələrin, cəbhə uğurlarımızın ən başlıca səbəbi Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin son 17 ildə həyata keçirdiyi güclü dövlət, güclü ordu strategiyası, milli birlik və döyüşçülərimizin ruh yüksəkliyi idi. Davam edən müharibə ərzində 4 oktyabrda Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və 8 noyabrda Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdi. Sentyabrın 27-də Qarabağda ordumuzun başladığı uğurlu əks-həmlə əməliyyatları nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Beləliklə, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabrın 27-dən başlanan Vətən müharibəsi şanlı qələbə ilə sona çatdı, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusu işğalçı Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın edərək, böyük zəfərə imza atdı. Bu zəfərdə Azərbaycana dəstək olduqlarını bildirən qardaş Türkiyə və Pakistan həm döyüş meydanında, həm də masada mövcudluğunu bir daha bütün dünyaya göstərdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, müharibə, kənd, əhali, mübarizə.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, война, село, население, борьба.

Key words: Azerbaijan, Armenian, war, peasant, population, struggle.

Ermənilər «Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiasına çatmaq üçün XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. 1890-cı ildə yaradılmış millətçi-terrorçu erməni partiyası olan “Daşnaksütyun” da əsas məqsədi Türkiyə ərazisində “Böyük Ermənistan” təbliğatı gücləndirilməli, silahlı terror dəstələri yaradılmalı, hökumət idarələrinin talan və qarət edilməsinə başlanılmalı idi. “Hnçaq” və “Daşnaksütyun” terrorçuları Şərqi Anadolu və Azərbaycan kəndlərini çapıb-talamaqda bir-biri ilə rəqabət aparır, sanki “yarışırdılar”. Ermənistandan Dağlıq Qarabağa məqsədyönlü şəkildə gətirilmiş muzdlu terrorçu quldur dəstələri və himayəçi dövlətlərin hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycanlılara qarşı 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1994-cü illərdə çoxsaylı soyqırımlar, kütləvi qırğınlar və deportasiyalar həyata keçirmiş erməni millətçiləri, eyni zamanda, minlərlə tarixi abidələri, nadir maddi və mənəvi mədəniyyət əsərlərini, məscidləri, minarələri, qəbiristanlıqları yerlə-yeksan etmiş, tarixi adlara qarşı mənəvi soyqırımı törətmişlər.

1988-1994-cü illər arasındakı dövrdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və bölgənin ətrafındakı 7 rayonu işğal edərək 26 il ərzində vaxtilə çiçəklənən bir diyarı "boz zonaya" çevirmişdi. 1991-1993-cü illərdə azərbaycanlılara qarşı bir neçə dəfə işğalçılıq və soyqırım siyasəti həyata keçirildilər. Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərini pozaraq, ölkəyə müdaxilə etmiş Ermənistan silahlı birləşmələri Rusiya hərbi qüvvələrinin bilavasitə yaxından köməyi ilə Dağlıq Qarabağı və ətraf rayonları, respublika ərazisinin 20 faizini işğal etdilər. Bir milyondan çox Azərbaycan vətəndaşı doğma yurduvundan didərgin salındı, öz Vətəninə qaçqına və məcburi köçkünə çevrildi. İşğal nəticəsində Azərbaycana aid cəmi uzunluğu 25 min km olan avtomobil yolu, yenə cəmi uzunluğu 3984 m olan 160 körpü, 14,5 min km uzunluğunda elektrik xətti, 2500 elektrik transformatoru, 2 min km qaz boru xətti, 160 su anbarı, 34-dən çox qaz dağıtım stansiyası, 140 min şagirdin oxuduğu olan 600 məktəb, 53 min şagirdin təhsil adlı 65 peşə məktəbi, 700

səhiyyə ocağı, 800 nəfərlik xəstəxana, poliklinikalar, doğum evləri, aptek binaları, təcili yardım xəstəxanaları, 26 muzey, 8 rəsm sərgisi, 4,6 milyon kitab və əlyazma saxlanan 927 kitabxana, 85 incəsənət məktəbi, 20 mədəniyyət sarayı, 4 dövlət teatri dağıtılmışdır.

1993-2003-cü illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində "müvəqqəti atəşkəs rejiminin" yaradılması ilə Ermənistanın işğalçılıq siyasəti dayandırılmış, ölkədə daxili sabitliyə nail olunmuş, dövlətçiliyimiz möhkəmləndirilmiş, hərbi sənayemiz qurulmuş, siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. sahələrdə əsaslı islahatlar keçirilmiş, global layihələrə imza atılmış, respublikamız tədricən dünya birliyinin sıralarında yer almış və sayılıb-seçilməyə, söz sahibi olmağa başlamışdı. Lakin 2008-ci ilin mart ayında Ermənistan silahlı qüvvələri Tərtərdə, 2010-cu ilin iyun ayında Çaylı yaxınlığında, 12 noyabr 2014-cü il Ağdam rayonunun Kəngərli kəndi yaxınlığında hərbi təxribatlar törətmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi və davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində müasir beynəlxalq standartlara cavab verən güclü və mütəşəkkil Azərbaycan Ordusu yaradılmış, müasir silahlar və döyüş texnikaları ilə silahlandırılaraq NATO nümunəsində ordu quruculuğu həyata keçirilmişdi ki, onun hansı gücə qadir olduğunu 2016-cı ilin aprel döyüşləri göstərdi. 2016-cı il aprelin 1-2 Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələri arasında baş vermiş "Dördgünlük müharibə" adlandırılan hərbi münaqişə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnmiş, Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər və Seysulan kəndi, Cəbrayıl rayonunun Lələ təpə yüksəkliyi və Cocuq Mərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi və Tərtər rayonunun Madaqiz kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad olunmuşdur.

2018-ci ildə Cünnüt əməliyyatında da Azərbaycan Ordusu öz gücünü, döyüş əzmini bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhəddinin Tavuş mərzisi və Tovuz rayonu ərazilərində baş verən döyüşlərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təxribatı nəticəsində 16 əsgər həlak olmuşdur. 27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələri genişmiqyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutmuşdur. Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhəlinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatı başlanması barədə qərar verilmişdi.

Əfqanıstan, Ukrayna, Pakistan, Türkiyə və eləcə də Şimali Kipr Türk Respublikası Azərbaycana dəstək olduqlarını bildirmişdilər. Vətən müharibəsinin ilk günlərindən, ilk saatlarından etibarən Azərbaycan xalqı Türkiyənin dəstəyini hiss etdi. Türkiyənin Cümhurbaşqanı Rəcəb Tayyib Ərdoğan ilk saatlardan Azərbaycanın haqq işinə öz dəstəyini verdi. Türkiyənin Azərbaycana verdiyi siyasi və mənəvi dəstək hər bir Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırır, sevindirir. 10 dekabr 2020-ci il paradında Hökumət tribunasında isə Azərbaycanın və Türkiyənin liderləri – İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğan yanaşı durub sanki bütün dünyaya, o cümlədən xalqımızın düşmənlərinə bəyan edirdilər: Baxın, 1918-ci ildə olduğu kimi, 100 il sonra 2018-ci ildə də biz yenə bir yerdəyik. Biz bir millət, iki dövlətik. Azərbaycan Ordusunun yüksək peşəkarlığı, döyüş əzmi haqqında qardaş Türkiyənin xarici işlər naziri Mövlud Çavuşoğlu dövlətimizin başçısını qələbə münasibətilə təbrik edərkən, deyib: "Sizin qələbəsiniz, bizim qələbəmizdir, – bu böyük zəfər münasibətilə təbrik edirik. Ali Baş Komandan olaraq, Sizin rəhbərliyinizlə qəhrəman Azərbaycan Ordusu nə edə bildiyini dostla, düşmənlə nümayiş etdirdi, eyni zamanda, türkün gücünü də göstərdi. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin vəsiyyətinə əməl edərək həmişə bir yerdə olacağıq!

Azərbaycan Ordusunun sentyabrın 27-də işğalçı Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı başladığı əks-hücum əməliyyatında əldə etdiyi möhtəşəm qələbələrin, cəbhə uğurlarımızın ən

başlıca səbəbi Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin son 17 ildə həyata keçirdiyi güclü dövlət, güclü ordu strategiyası, milli birlik və döyüşçülərimizin ruh yüksəkliyi idi. Davam edən müharibə ərzində 4 oktyabrda Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, 20 oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı və 8 noyabrda Şuşa şəhəri işğaldan azad edilmişdir. Beləliklə, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabrın 27-dən başlanan Vətən müharibəsi şanlı qələbə ilə sona çatdı, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusu işğalçı Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın edərək, sentyabrın 27-də Qarabağda ordumuzun başladığı uğurlu əks-həmlə əməliyyatları nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığ irt, Şü kü ratəz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəklik yağılardan təmizlədi. Dağlıq Qarabağdakı ən böyük ikinci şəhər olan Şuşanın azad edilməsindən sonra İlham Əliyev, Vladimir Putin və Nikol Paşinyan arasında 10 noyabr 2020-ci il, saat 00:00-dan etibarən bütün döyüş əməliyyatlarını dayandıran atəşkəs bəyanatı imzalandı. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan müharibə zamanı işğaldan azad etdiyi ərazilərə nəzarəti əlində saxladı. Ermənistan isə işğal altında olan digər ətraf əraziləri Azərbaycana qaytardı. Azərbaycan, həmçinin Türkiyə və İranla həmsərhəd olan Naxçıvana dəhliz əldə etdi. Təxminən 2000 rus əsgəri Ermənistan və Dağlıq Qarabağ arasındakı Laçın dəhlizi boyunca ən azı 5 il müddətinə sülhməramlı qüvvələr olaraq yerləşdirildi. Azərbaycanın şanlı tarixinə 10 noyabr günü qızıl hərflərlə daxil oldu. Belə ki, 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar çərçivəsində Azərbaycan Ordusu Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini darmadağın etdi və düşmən məğlubiyyətini etiraf edərək ağ bayraq qaldırdı.

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin yaydığı məlumata əsasən Vətən müharibəsində Silahlı Qüvvələrimizin 2881 nəfər hərbi qulluqçusu həlak olmuşdur. Mənfur düşmən döyüş meydanında məğlubiyyətə uğrayarkən mülki əhaliyə qarşı hərbi cinayətlər törədib, Azərbaycanın şəhərləri ballistik raketlərlə, fosforlu bombalarla, kasetli bombalarla atəşə tutub. Bu nəmər atəş nəticəsində 100-ə yaxın mülki vətəndaş, onların arasında uşaqlar, qadınlar həlak olublar. Dörd yüzdən çox mülki vətəndaş yaralanıb, beş mindən çox ev dağıdılıb, ya da ki, o evlərə ziyan vurulub. Rəsmi olaraq, ilk ərazilərin azad olunma xəbərindən sonra Ermənistan Gəncə, Mingəçevir, Xızı, Abşeron, Füzuli, Tərtər və Cəbrayıl şəhərlərini raket atəşinə tutub. Azərbaycanın bu müharibədə verdiyi mülki itkilərdən bəhs edən İlham Əliyev deyib ki, “nəticədə 11 nəfəri uşaq olmaqla, 94 mülki şəxs qətlə yetirilmiş, 400-dən artıq insan yaralanıb”.

44 gün davam edən müharibə nəticəsində Ermənistan tərəfinin məlumatlarına əsasən döyüşlərdə 5000 erməni hərbiçisi həlak olmuş, 10 ədəd S-300 və onun taktiki-döyüş vasitələri, 366 tank, 352 müxtəlif çaplı top, 22 ədəd Pilotsuz Uçuş Aparatı, 5 Su-25 təyyarəsi, 50 Tor, Osa, Kub, Kruq modelli zenit-raket kompleksindən məhrum olunub. Eyni zamanda döyüş əməliyyatları çərçivəsində xüsusi əhəmiyyətə malik 97 ədəd Qrad, 4 ədəd Smerç, 2 Uraqan, 1 Tos odsaçan, 2 Uraqan, 1 ədəd Yars, Toçka-U, ballistik raketlər, Elbrus raket kompleksləri də məhv edilib.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, VII cild, Bakı, 2003.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
3. Azərbaycanlıların soyqırımına haqqında. Bakı, 1998
4. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyev sülh strategiyası. Bakı, 1999

5. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998
6. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004
7. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası (daxili və xarici siyasət). Bakı, 1992
8. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 1996
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

44 DAY WAR THAT SHATTERED THE MYTH OF THE INVINCIBILITY OF THE ARMENIAN ARMY

Aslanova Emma Ali, Behbudova Tarana Geray

Summary

Our Armed Forces destroyed the 30 year old invincibility of the Armenian army in 44 days. The Patriotic war which began on september 27 under the leadership of Commander Ilham Aliyev ended with a glorious victory. During the 44 day military operations, the Azerbaijani Army achieved a great victory by destroying the armed forces of the occupying Armenia for 30 years/Expressing their support for Azerbaijan in this victory, Turkey and Pakistan our brother's country once again showed to the world that they are present both on the battlefield and at the table.

44 ДНЕВНАЯ ВОЙНА РАЗРУШИВШАЯ МИФ О НЕПОБЕДИМОСТИ АРМЯНСКОЙ АРМИИ

Асланова Емма Эли гызы, Бехбудова Тарана Герай гызы

Резюме

Наши Вооруженные силы за 44 дня разрушили непобедимость 30 летней армянской армии. Таким образом Отечественная война, начавшаяся 27 сентября под руководством Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева завершились славной победой. В рамках 44-ех дневной военной операции азербайджанская армия добилась большой победы, уничтожив вооруженные силы оккупирующей Армении за 30 лет. Выразив свою поддержку Азербайджану в этой победе братские страны Турция и Пакистан еще раз показали миру, что они присутствуют как на поле битвы, так и за столом.

Rəyçi: dosent Sevinc Bağirova

Azərbaycan tarixi kafedrasının 19 mart 2021-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 30 mart 2021-ci il

UOT: 94(479.24)

DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNİN YARADILMASI ƏDALƏTSİZLİK AKTI KİMİ

t.ü.f.d., dosent Əliyeva Gülara Əlvən qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gularaalvan@gmail.com

Xülasə: Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən erməniləri himayə edəcəyi aydın görünürdü. Sovet hakimiyyətinin qəbul etdiyi ilk dekretlərdən birinin üzərində nəzarəti S.Şaumyana tapşırılması çox şeydən xəbər verirdi. Ondan sonra Sovet rəhbərliyi Qafqaza S.Kirovu göndərir. O, yerli vətənpərvər qüvvələrə qarşı amansız mübarizəyə başlamış, ermənilərin meydan sulaması üçün əlindən gələni etmişdir. Məhz S.Kirov 1921-ci il iyulun 4-də Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasının əleyhinə səs vermişdi. Bu cəhdi baş tutmadıqda o, vilayət ermənilərinə muxtariyyət verilməsi istiqamətində çalışmış və

təəssüf ki, buna nail ola bilmişdi. 1920-ci ilin iyun ayının axırında Azərbaycana göndərilmiş Orconikidzenin də Dağlıq Qarabağ məsələsinin sonralar Azərbaycan üçün daha faciəli məcraya yönəlməsində az rolu olmamışdır. 1921-ci il iyulun 4-də Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanın tərkibinə daxil etmək haqqında qərar qəbul edilir. Ertəsi gün, yəni 1921-ci il iyulun 5-də N.Nərimanovun səyləri nəticəsində Dağlıq Qarabağı Azərbaycan SSR-nə qaytarılır. Nəhayət, 1923-cü il iyulun 7-də “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında” dekret qəbul etdi. Tədrisən aydınlaşdı ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması, onu Ermənistanla birləşdirmək yolunda bir mərhələ olaraq düşünülmüşdür.

Açar sözlər: yüzillik, Dağlıq Qarabağ, problem, Daşnaksütun, partiya, erməni, müsəlman, dövlət, “Erməni məsələsi”, Qafqaz, Zaqafqaziya, vilayət, əhali

Ключевые слова: век, Нагорный Карабах, проблема, Дашнакцютун, партия, армянин, мусульманин, государство, «Армянский вопрос», Кавказ, Закавказье, область, население

Key words: century, Mountainous Karabakh, problem, Dashnaksutun, party, armenian, muslim, state, “Armenian issue”, Caucasus, Transcaucasia, province, population

Ermənilər daşnak hakimiyyəti dövründə əldə edə bilmədiklərinin əksəriyyətini məhz Sovet hakimiyyəti şəraitində həyata keçirməyə müvəffəq ola bildilər. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən erməniləri himayə edəcəyi aydın görünürdü. Sovet hakimiyyətinin qəbul etdiyi ilk dekretlərdən birinin məhz “Türkiyə Ermənistanı haqqında” [10, 223] olması və həyata keçirilməsi üzərində nəzarəti S.Şaumyana tapşırılması çox şeydən xəbər verirdi.

S.Şaumyandan sonra Sovet rəhbərliyinin Qafqazda ən çox etibar etdiyi şəxslərdən biri S.Kirov idi. Bu şəxsin ermənilərə rəğbətinin həddi-hüdudu yox idi [10, 206-207]. Ermənilər də yaxşı anlayırdılar ki, S.Kirovun Zaqafqaziyada (Güney Qafqazda), konkret olaraq Azərbaycanda fəaliyyəti ancaq onların xeyrinə ola bilərdi.

Tarixdən məlumdur ki, 1915-ci ildə Türkiyənin milliyətcə erməni olan təbəələri müharibə vəziyyətindən sui-istifadə edərək rus ordusunun tərəfinə keçir, ciddi təxribatlar törədirdilər. Türkiyə hökumətinin öz satqın vətəndaşlarını zərərsizləşdirmək üçün həyata keçirdiyi tədbirləri isə ermənilər soyqırım kimi qələmə verərək dünyaya car çəkmişdilər. Həmin dövrdə erməni hay-küyünü müdafiə edərək Rusiyanı ayağa qaldıranlar (M.Qorki, Y.Veselovski, V.Bryusov, N.Marr və b.) arasında S.Kirov xüsusi nəzərə çarpırdı. Əməlli-başlı təhsilə və savada malik olmayan S.Kirov ermənilərin saxta informasiyalarına əsaslanaraq “Terek” qəzetinin 14 fevral 1916-cı il tarixli sayında “Əzabkeş xalq” adlı məqalə də dərc etdirmişdi [10, 206-207].

S.Kirov 1921-ci ilin iyulundan 1926-cı ilin fevralınadək Azərbaycan K/b/P MK-nin birinci katibi olmuşdur. Respublikaya gəldiyi ilk gündən S.Kirov yerli vətənpərvər qüvvələrə qarşı amansız mübarizəyə başlamış, ermənilərin meydan sulaması üçün əlindən gələni etmişdir. Bu şəxsin şərəfsizliyini təsdiq edən ən mühüm amil, onun Dağlıq Qarabağla bağlı mövqeyi olmuşdur. Azərbaycan bolşevik təşkilatına rəhbər təyin olunduğu vaxtdan bir-iki gün sonra 1921-ci il iyulun 4-də RK/b/P MK Qafqaz bürosunun plenumunda Dağlıq Qarabağ məsələsi müzakirə olunarkən, S.Kirov nümayişkarənə şəkildə vilayətin Azərbaycanın tərkibində saxlanılmasının əleyhinə səs vermişdi; o, bununla kifayətlənməyərək, müvafiq rəy sorğusunun bütöv Qarabağda (azərbaycanlıların və ermənilərin iştirakı ilə) keçirilməsinin də əleyhinə səs vermiş, bu tədbirin yalnız Dağlıq Qarabağ ermənilərinin iştirakı ilə reallaşması təklifini müdafiə etmişdi. Bu zaman ona Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner kimi türk düşmənləri dayaq olmuşdu.

Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən qoparıb Ermənistanla birləşdirmək cəhdi baş tutmadıqda S.Kirov həmfikiriləri ilə birlikdə vilayət ermənilərinə muxtariyyət verilməsi istiqamətində çalışmış və təəssüf ki, buna nail ola bilmişdi.

1920-ci ilin aprelində Sövet Rusiyası bütün mövcud beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozaraq, Azərbaycanı işğal etdi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Sovet

Sosialist Respublikası elan olundu. Doğrudur, yeni hökumət Dağlıq Qarabağ məsələsinə dərhal münasibət bildirdi və aprelin 30-da Azərbaycan Sovet hökuməti Ermənistanına nota verərək, Qarabağı erməni silahlı dəstələrindən təmizləməyi tələb etdi. Lakin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən, Dağlıq Qarabağda vəziyyətin nizama salınması işində Azərbaycan Sovet hökuməti və onun başçısı N.Nərimanovun müəyyən qüsurları da ortaya çıxdı.

Artıq iyun ayının axırında V.Lenin “Azərbaycanın bütün xarici və daxili siyasətinə rəhbərliyi” rəsmi olaraq Orconikidzeyə həvalə etmişdi. Əksər hallarda Orconikidze öz iradəsini Azərbaycan hökumətinə diktə edir, kobud şəkildə özbaşınalıq edirdi. İnamlı demək olar ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin sonralar Azərbaycan üçün daha faciəli məcraya yönəlməsində bu özündən razı gürcünün az rolu olmamışdır. O, 1921-ci il iyulun 4-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanına birləşdirilməsi haqqında bədnam qərarın lehinə səs vermişdi. N.Nərimanovun da faciəsi onda idi ki, 1918-ci ildə S.Şaumyana inandığı kimi, 20-ci illərin əvvəllərində də S.Orconikidzeyə kor-koranə inanırdı.

İyunun ortalarında Orconikidze Qarabağa gələrək həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin əhval-ruhiyyəsi ilə tanış oldu və iyunun 19-da G.Çiçerinə (xarici işlər komissarı) teleqramla bildirdi ki, Qarabağ və Zəngəzur “özlərini Azərbaycan Sovet Respublikasının hissəsi hesab edirlər” [13, 49-50]. Həmin vaxt RSFSR (Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası) ilə Ermənistan Respublikası arasında müqavilə bağlamağa hazırlıq gedirdi, bundan istifadə edən Ermənistan Dağlıq Qarabağ məsələsini də gündəmə gətirərək, rusların bu sahədə köməyinə nail olmaq istəyirdi. Orconikidze isə Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı məlum fikrini yenidən təkrar etmişdi: “Mənim fikrim – Qarabağ və Zəngəzur dərhal Azərbaycana birləşdirilməlidir. Mən Azərbaycanı həmin vilayətlərə muxtariyyət verməyə məcbur edərəm” [13, 34]. Beləliklə, Rusiya ilə Ermənistan arasında müqavilə bağlanmasına hazırlıq gedişində Moskva və Yerevanda formalaşdırılan məkrli planın bir hissəsini Orconikidze bürüzə verməyə məcbur olurdu; həm də Orconikidze təkidlə bildirirdi ki, bu halda Azərbaycan Ermənistanın xeyrinə Naxçıvandan əl çəkməlidir [13, 34]. Ümumiyyətlə, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət verilməsi fikrinin müəlliflərindən birinin məhz Orconikidze olması şübhəsizdir. Bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllinə münasibətdə Ermənistanın kommunist rəhbərliyinin (Ermənistanda Sovet hakimiyyəti 1920-ci ilin noyabr-dekabr aylarında qələbə çalmışdır) mövqeyi sabiq daşnak rəhbərliyinin mövqeyindən daha sərt və daha əsassız idi.

Uzun sürən müzakirələrdən və fikir ayrılıqlarından sonra, nəhayət, Dağlıq Qarabağ məsələsinin qəti həlli məqamı yetişir. 1921-ci il iyulun 4-də Rusiya K/b/P MK Qafqaz Bürosunun iclasında İ.Stalinin iştirakı ilə “Qarabağ məsələsi” müzakirə edilir. Protokoldan məlum olur ki, dörd məsələ səsə qoyulmuşdur:

- a) Qarabağı Azərbaycanın hüddudlarında saxlamaq.
- b) Bütün erməni və müsəlman əhalisinin iştirakı ilə bütöv Qarabağda rəy sorğusu keçirmək.
- v) Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanın tərkibinə daxil etmək.
- q) Yalnız Dağlıq Qarabağda, yəni ermənilər içərisində rəy sorğusu keçirmək” [13, 91].

Qarabağın (bütövlükdə) Azərbaycanın hüddudlarında saxlanılması lehinə Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan səs verir, əleyhinə Orconikidze, Kirov, Myasnikov və Fiqatner səs verir [13, 91]. Göründüyü kimi, Orconikidze özünün əvvəlki mövqeyinə qarşı səs verərək, prinsipsizlik nümayiş etdirir. Beləliklə, Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner və Kirovun (əzəli Azərbaycan torpağının taleyinə bu şəkildə yanaşan bir şəxsin uzun müddət respublikaya rəhbərlik etməsi, ölümündən sonra adının onlarla şəhər və kəndə, ali, orta və orta ixtisas məktəblərinə, küçə və prospektlərə verilməsi, hətta Bakıda heykəlinin ucaldılması acı təəssüf doğurur) səsi ilə Qafqaz bürosu aşağıdakı şəkildə qərar qəbul edir: “Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilsin, rəy sorğusu yalnız Dağlıq Qarabağda, ermənilər

içərisində keçirilsin” [13, 91]. Məlum protokoldan o da aydın olur ki, iclasın sonunda Nərimanov bəyanat verərək bildirir ki, “Qarabağ məsələsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu RKP MK-nın qəti həllinə verməyi zəruri sayıram” [12, 91]. Nərimanovun təkidilə iclas aşağıdakı şəkildə əlavə qərar da çıxarır; “Qarabağ haqqında məsələ ciddi fikir ayrılığı doğurduğuna görə RKP MK Qafqaz bürosu onu RKP MK-nın qəti həllinə verməyi lazım bilir” [13, 91].

Məsələnin RKP MK ilə hansı səviyyədə razılaşdırılması haqqında tarixi ədəbiyyatda məlumat yoxdur. Ertəsi gün, yəni 1921-ci il iyulun 5-də RK/b/P MK Qafqaz bürosu Dağlıq Qarabağ məsələsini təkrar müzakirəyə çıxarmış və aşağıdakı şəkildə qərar qəbul etmişdir: “Yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini, yuxarı Qarabağın Azərbaycanla daimi əlaqələrini və müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini nəzərə alaraq, Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağa geniş muxtariyyət verilsin və o, Azərbaycan SSR hüdudlarında saxlanılsın” [13, 92]. Erməni müəlliflər həmin qərarın güya səsə qoyulmadan qəbul edilməsi haqqında sonralar əsassız hay-küy qoparmışdılar. Lakin iclasın protokolunda tam aydın şəkildə qeyd olunmuşdur ki, qərar dörd nəfərin lehinə olması, üç nəfərin bitərəf qalması şəraitində səs çoxluğu ilə qəbul edilmişdir [13, 92]. 1921-ci il 5 iyul tarixli qərar Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxararaq Ermənistanla birləşdirmək cəhdlərini qətiyyətlə rədd etdi. Erməni müəlliflərini narahat edən əsas cəhət də ondan ibarətdir ki, əsasən ermənilərdən və ermənipərəst şəxslərdən ibarət olan bir qurum nisbətən ədalətli bir qərar qəbul etmişdir. Görünür, Sovet hakimiyyətinin ilk çağlarında ideoloji prinsiplərə sədaqət hissi bir qədər yüksək olmuşdur. Ermənilər bu ədalətli qərarın qəbul edilməsinə mane ola bilməsələr də, sonradan mərkəzi şəhər kimi Şuşanın Stepanakert (Xankəndi) ilə əvəz olunmasına nail oldular.

Bəzi erməni müəlliflərinin fikrincə, “Qafqaz bürosu Stalinin təkidilə öz qərarına təzədən baxmışdır”. Bu, cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Ümumiyyətlə, RK/b/P MK-nın Qafqaz bürosunun iyulun 4-ü və 5-indəki iclaslarında Stalinin çıxış edib-etməməsi, nədən danışib-danışmaması, iki müxtəlif qərarın qəbul olunmasında hansı rolu oynaması haqqında indiyədək heç bir məlumat aşkar edilməmişdir.

Əslində isə, həmin məsələyə bir gün sonra yenidən baxılması məhz N.Nərimanovun söyləri nəticəsində mümkün oldu. Hələ RK/b/P MK Qafqaz bürosunun iclası ərəfəsində N.Nərimanov birmənalı şəkildə bəyan etmişdi ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibindən çıxarılsa, Azərbaycan hökuməti istefa verəcək. Məhz N.Nərimanovun təkidilə iyulun 4-də Dağlıq Qarabağ məsələsini mərkəzin “qəti həllinə vermək” qərara alınmışdı. Böyük iradə və cəsarət tələb edən həmin addım N.Nərimanovun bu məsələdə son dərəcə prinsipial mövqe tutmasından xəbər verir. Bu fakt N.Nərimanovun Azərbaycanın milli mənafeyini şəxsi karyerasından, hökumət başçılığından üstün tutduğunu da sübut etməkdədir. Məhz bunların nəticəsi idi ki, erməni daşnak-bolşevikləri, tarixçiləri N.Nərimanovu Sovet dövrü üçün həqarətli sayılan “millətçi” adı ilə gözdən salmağa çalışırdılar. Azərbaycanın Mirzə Davud Hüseynov, Əliheydər Qarayev, Ruhulla Axundov tipli “alovlu bolşevikləri” və bəzi üzdənirəq “alimləri” də bu mənhus işdə ermənilərə can-başla kömək edirdilər.

İllər sonra qətiyyətlə demək olar ki, “Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın hüdudları daxilində saxlamaq” haqqında qərar qəbul olunması N.Nərimanovun Azərbaycan xalqı qarşısında misilsiz xidmətidir. Qərarın məhz bu variantda - “Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın hüdudları daxilində saxlanıl-sın”- yazılması erməni müəllifləri bu gün də havalandırır. Zira erməni müəlliflər məlum qərarı “Dağlıq Qarabağın mexaniki surətdə Ermənistanın tərkibindən çıxarılıb Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi” kimi təqdim edirlər. Əsl tarixi həqiqət isə bundan ibarətdir ki, 5 iyul tarixli qərarla Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxararaq özünə birləşdirmək cəhdi rədd edilmiş, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması bir daha təsdiqlənmiş, Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibində

saxlamaq və ona Azərbaycan hüduqları daxilində muxtar vilayət hüququ vermək məsələsi həll edilmişdir.

Əslində, bir gün əvvəl, yəni iyulun 4-də qəbul edilmiş qərarın formuləsi də ermənilərin tam xeyrinə deyildi; “Dağlıq Qarabağ Ermənistanın tərkibinə daxil edilsin” şəklində ifadə olunmuş 4 iyul tarixli qərar onu göstərirdi ki, bu qərarın lehinə səs verənlər belə, Dağlıq Qarabağın Ermənistan torpağı olmadığını dana bilməyib və məhz buna görə də “daxil edilsin” şəklində qərar verməyə məcbur olublar. Həmin dövrdə, indi olduğu kimi, ermənilərin mövqeyini təsdiq edəcək heç bir dəlil-sübut yox idi.

1920-ci il iyulun 5-də qəbul edilmiş qərarı nisbətən ədalətli qərar adlandırmaq olar. Zira Sovet hakimiyyətinin müxtəlif strukturlarında ermənilər və ermənipərəst qüvvələr kifayət qədər çox idi və onlar Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Lakin bütövlükdə götürdükdə Azərbaycan SSR ərazisində ermənilərə belə geniş muxtariyyət verilməsi çox ədalətsiz akt idi. Əvvəla, ona görə ki, ermənilər artıq millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququndan bəhrələnməyə milli dövlətlərini Ermənistan SSR-i yaratmışdılar və onlara ikinci dövlətin bünövrəsinin qoymaq üçün şərait yaradılması kobud səhv idi. İkincisi, ermənilərin bu torpağa gəlmə olması danılmaz faktıdır və onların burada heç vaxt dövlətçiliyi olmamışdır. Üçüncüsü, Azərbaycan və o cümlədən Qarabağ əhalisinin cüzi hissəsini təşkil edən ermənilərə geniş muxtariyyət verildiyi halda, Ermənistan SSR əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edən azərbaycanlılara bu hüquq verilmədi.

Hazırlıq işləri başa çatandan sonra, 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1921-ci il 1 iyul tarixli məlum qərara əsaslanaraq, “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında” dekret qəbul etdi [13, 152-153].

Erməni xadimlərin o vaxtdan etibarən tez-tez səsləndirdikləri ağ yalanlardan biri də bundan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 1923-cü ildə “Stalinin iradəsi əsasında” Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanmışdır. Lakin bu fikir əsassızdır və adi məntiqdən məhrumdur. Məsələ burasındadır ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili və onun Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanması məsələsi prinsipə 1921-ci ilin 5 iyulunda həll edilmişdi. Zira Sovet hakimiyyəti illərində bütün mühüm qərarlar Kommunist partiyasının yüksək instansiyaları tərəfindən qəbul edilir, icra hakimiyyəti orqanları isə sonradan bunu təsdiq etməli olurdu. Deməli, DQMV haqqında qərarın əsası 1921-ci ilin 5 iyulunda qoyulmuşdur və həmin vaxt İ.Stalin hələ baş katib olmadığından, məlum qərarın qəbuluna da həlledici təsir göstərə bilməzdi.

Bəziləri də belə güman edirdi ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması ilə “Qarabağ məsələsi” müəyyən dərəcədə həll olunmuşdur. O dövrdə keçirilmiş yığıncaqların birinin qətnaməsində deyilirdi: “Qarabağın muxtariyyətini erməni və müsəlman kəndlilərin dostluğu hesab edirik” [7, 87]. Məlum qərarla razılaşmaq məcburiyyətində qalan S.Kirov isə 1924-cü ildə AK/b/P-nin VI qurultayında deyirdi: “Bu məsələni nəhayət, həll etdik, sübhəsiz, tamamilə düzgün iş gördük. Şübhə yoxdur ki, bu məsələni biz əsasən yenidən həll edəsi olmayacağıq” [7, 88]. Bu cür düşüncələrin yarıldığı çox tezliklə aşkarlandı. Süni olaraq yaradılmış “Qarabağ məsələsi” (o vaxt problem məhz bu cür adlandırılırdı) ermənilərin xeyrinə həll olunsay da, Ermənistan SSR rəhbərliyi və Qarabağın dağlıq hissəsində yuva salmış separatçılar sakitləşməmişdilər. Tədricən aydınlaşırdı ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması, onu Ermənistanla birləşdirmək yolunda bir mərhələ olaraq düşünülmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. II cild. Z.Bünyadovun və Y.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı, 2007. 526 səh.
2. Azərbaycan tarixi. VII cildə, VII cild. Bakı, 2008. 456 səh.
3. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990
4. АКАК, том 2, док. 1426, 591-592
5. ARDTA, f. 456, siy. 2, iş. 6, v. 125-126
6. ARDTA, f. 826, siy. 1, iş. 2, v. 56

- 7.Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989
- 8.Баграмян И.Х.Воспоминания. Ереван, 1979
- 9.Qanun jurnalı. 13-14(53-54). 1998-ci il
- 10.Киракосян Ч.С. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1986
- 11.Əzizov T.Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, 1997. 456 səh.
- 12.Малевиль Жорж де Армянская трагедия 1915-го года. Баку, 1990
- 13.Об организации в Азербайджанской ССР Нагорно-Карабахской Автономной Области. 1918-1925. Документы и материалы. Баку, 1989
- 14.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
- 15.События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Сборник материалов. Баку, 1989

СОЗДАНИЕ НАГОРНО КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ КАК АКТ НЕСПРАВЕДЛИВОСТИ

Доцент Алиева Гюлара Алван кызы

Резюме

С первых дней Советской власти было ясно видно, что она будет опекать армян. О многом говорил и тот факт, что контроль над одним из первых, принятых ею декретов, она поручила С.Шаумяну. После него Советское руководство направляет в Кавказ С.Кирова. Он начал безжалостную борьбу с местными патриотическими силами, сделал все возможное, чтобы армяне приобрели широкие полномочия. Именно С.Киров 4 июля 1921-го года проголосовал против сохранения Нагорного Карабаха в составе Азербайджана. Когда эта его попытка провалилась, он начал активно добиваться предоставления автономии армянам области, и к сожалению, добился этого. В направлении в трагическое русло Нагорно-Карабахского вопроса сыграл немаловажную роль, направленный в Азербайджан в конце июня 1920-го года Ордженикидзе. 4 июля 1921-го года было принято решение о присоединении нагорной части Карабаха к Армении. На следующий день, т.е. 5 июля 1921-го года благодаря усилиям Н.Нариманова, Нагорный Карабах был возвращен в состав Азербайджанской ССР. Наконец, 7 июля 1923-го года вступил в силу декрет «О создании Нагорно-Карабахской Автономной Области». С течением времени, становилось совершенно ясно, что создание Нагорно-Карабахской Автономной Области было продуманным этапом, на пути ее присоединения к Армении.

ESTABLISHMENT OF THE NAGORNO-KARABAKH AUTONOMOUS REPUBLIC AS AN ACT OF INJUSTICE

Aliyeva Gulara Alvan

Summary

From the very first days of the Soviet rule it transpired that it would be patronising armenians. For instance, the control over implementation of one of the very first decrees was given to S.Shaumyan. Following this the Soviet leadership sent S.Kirov to the Caucasus. He initiated ruthless actions against the local patriotic powers and made everything possible to ensure that armenians have extensive authority. To add to this, it was S.Kirov who voted against Mountainous Karabakh to remain as a part of Azerbaijan on 4 July 1921. When this attempt failed, he started promoting the idea of issuing autonomy to the armenians of the region and it is with regret that he was successful in doing this. The issue of Mountainous Karabakh became even more tragic with the arrival of Ordjenikidzeto Azerbaijan in the end of June 1920. On 4 July 1921 it was decided to unify Mountainous Karabakh with Armenia. Thanks to the efforts of N.Narimanov Mountainous Karabakh remained a part of Azerbaijan with the decree issued as of 5 July 1921. Eventually, a decree on “Establishment of

Mountainous Karabakh Autonomous Republic” was issued on 7 July 1923. As the time was passing by, it was evident that the establishment of the Mountainous Karabakh Autonomous.

Rəyçi: dos. U.Həsənov, dos. E.Aslanova

Azərbaycan tarixi kafedrasının 11 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 14 fevral 2021-ci il

UOT:94(479.24).

NIZAMI GƏNCƏVİ 880: GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN İNTİBAH DÖVRÜNÜN TARIXİ-ETNOQRAFİK TƏDQIQI

Həsənov Elnur Lətif oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi

lnurh273@gmail.com

Xülasə: *Tədqiqat işi 2021-ci il ölkəmizdə – “Nizami Gəncəvi ili”nə həsr edilir və bu dahi mütəfəkkirin yaşayıb-yaratdığı dövrdə sosial və mədəni inkişafın səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixi məxəzlər, yazılı elmi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında tədqiq olunur. Şeyx Nizami ilə yanaşı, onun müasirləri hesab edilən Məhsəti xanım Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Əbül-ülə Gəncəvi, Rəziyyə xanım Gəncəvi, Ömər Gənceyi, Siti xanım Gəncəvi kimi görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin yetişdiyi mühitdə tədris, təlim və elmi tədqiqatların səviyyəsi araşdırılır. Elmi əsərdə İntibah dövründə Gəncə şəhərində istər ictimai-humanitar, istərsə də təbiət elmlərinin tədris edilməsi, tədqiq edilən mərhələdə şəhərdə fəaliyyət göstərmiş mədrəsələrdə çalışmış, zəngin kitabxanalardan faydalanmış dövrün görkəmli elm xadimlərinin, alimlərin, pedaqoqların xidmətləri də öyrənilir. Mövcud elmi mənbələr, tarixi sənədlər, yazılı məxəzlər əsasında elmi məqalədə tədqiq edilən dövrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin şəxsiyyət kimi formalaşmasında milli dövlətçilik ənənələrimizin təşəkkülü və inkişafında müstəsna xidmətləri olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin xidmətləri, himayəçilik fəaliyyəti araşdırılır.*

*“İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı”.*

Şeyx Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: Azərbaycan, şeyx Nizami Gəncəvi, mədəniyyət, Gəncə, elm, təhsil, İntibah dövrü.

Ключевые слова: Азербайджан, шейх Низами Гянджеви, культура, Гянджа, наука, образование, Ренессанс.

Key words: Azerbaijan, sheikh Nizami Ganjavi, culture, Ganja, science, education, Renaissance period.

Giriş

Qədim və şərəfli dövlətçilik tarixinə, çoxəsrlik milli-mənəvi dəyərlərə malik olan Azərbaycan İntibah dövründə vahid İslam dünyasının mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. 1141-1209-cu illərdə mühüm elm və mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərində yaşayıb-yaratmış şeyx Nizami Gəncəvi kimi əslən Azərbaycan türkü olan ziyalılar da öz yaradıcılıqlarında İslam Şərqinin ümumi dəyərlərini səciyyələndirmişlər. Onların əsərlərində Qurani-Kərim fəlsəfəsi, Şərqin qədim panteist fəlsəfi dəyərləri, ənənəvi mifoloji təsəvvürlər müşahidə olunub. Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, XI-XII əsrlərdə İslam Şərqində yaşayan əksər ədiblər əsərlərini ümumi ədəbi dil sayılan fars dilinin dəri ləhcəsində yaradıblar. Məhz buna görə də həmin sənətkarların hansı etnosa mənsub olmasını müəyyən etmək o dövrün ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün o qədər də əhəmiyyət kəsb edən məsələ olmamışdır. Peşəkar ədəbiyyatşünaslıq şairlər və onların yaradıcılığına bugünkü tələblərlə yanaşmadığından, nə

şairlərin milli mənsubiyyətinin müəyyənəşdirilməsinə, nə də əsərlərindəki milli qatın üzə çıxarılmasına elmi əhəmiyyətli problem kimi baxmayıblar. Nizami Gəncəvi də Sədi, Hafiz kimi klassiklər tək ümumşərq ədəbiyyatı kontekstində öyrənilmişdir. Azərbaycan türkü olması hər bir sözündə hiss edilən bu dahinin ədəbi irsi milliyyətdən asılı olmayaraq, Anadoludan Hindistanadək əksər xalqların ədəblərinin yaradıcılığına təsir göstərmiş, şairin “Xəmsə”sinə nəzirlər yazılmış, çoxmillətli Nizami ədəbi məktəbi formalaşmışdır.

Yalnız XX əsrin əvvəllərində dünyanın siyasi xəritəsinin yenidən çəkildiyi, ölkələrarası sərhədlərin yenidən müəyyən olunduğu, millətlərin özünüdərk prosesinin intensivləşdiyi bir müddətdə alimlər də öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə önəm verməyə, ümuminin içərisindən özünə məxsus olanı seçməyə əhəmiyyət verməyə başlamışlar. Elə bu mərhələdə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizamiyə, onun ölməz ədəbi irsinə, “Xəmsə”sinə bu istiqamətdən yanaşılmışdır [1; 2].

Tarixən Böyük İpək yolu üzərində yerləşən qədim Gəncəyə dünyanın müxtəlif ölkələrindən tacirlərin, səyyahların, görkəmli elm və mədəniyyət adamlarının səfər etməsi hər şeydən öncə, burada millətimizin mənəvi dəyərlərinin ümumbəşəri sivilizasiyalarla inteqrasiya olunmasına şərait yaratmışdır. Hələ XI əsrdə, Ərəb xilafətinin çiçəkləndiyi dövrdə böyük mütəfəkkir Qətran Təbrizinin Gəncədə məskunlaşması şəhərin müsəlman Şərqində böyük mədəniyyət və elm mərkəzinə çevrildiyini göstərir. Mənbələrdən məlum olur ki, həmin dövrdə Gəncədə fərdi və ictimai kitabxanalar, müasir universitet səviyyəsində mədrəsələr, rəsədxana və tibb mərkəzləri fəaliyyət göstərmişdir. Müsəlman mədəniyyəti qonşu xristian dövlətlərinə məhz buradan yayılmışdır. Buna görə, Şərqin bir çox ölkələrindən alimlər, şairlər, memarlar, sənətkarlar Gəncə şəhərində məskunlaşmışlar. Şeyx Nizami Gəncəvinin mədəni səviyyəsini daha yüksək qiymətləndirərək doğma şəhərini “Mənim Babilim” deyə tərənnüm etmişdir. XII əsrin ortalarında Gəncə şəhərində məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərmiş, “Hikmət evləri” və “Şəfa ocaqları” yaradılmışdır. Tarixi mənbələrdə Gəncədə məşhur alim Əbülfəzl əl-Naxçıvaninin rəhbərlik etdiyi “Dar əl-kütub” deyilən böyük bir kitabxananın olduğu öz əksini tapmışdır. Şeyx Nizami Gəncəvinin mütləq etdiyi və adlarını çəkdiyi əsərlərdən də aydın olur ki, Gəncədə zəngin kitabxanalar mövcud olmuşdur. Şeyx Nizaminin həmin dövrdə məlum olan bütün elm sahələrinə dərinlən yiyələnməsi göstərir ki, o, Gəncədə görkəmli alimlərin çalışdığı zəngin kitabxanaya məxsus mədrəsələrin birində hərtərəfli təhsil almışdır. Böyük şairin ensiklopedik biliklərə və elmin bütün sahələri haqqında mükəmməl məlumatlara sahib olması hər şeydən öncə Gəncə şəhərinin elm və mədəniyyət ocağı olduğunu bir daha isbatlayır. Dahi Azərbaycan şairi Şeyx Nizaminin Fəribi, Xarəzmi, ibn Bəccə, Əbu Əli İbn Sina, İbn Rüşd kimi korifeylərin fəlsəfi düşüncələri haqqında yüksək bilgiyə sahib olması, həmin dövr elm dili hesab olunan ərəb dilinin və fəlsəfənin Gəncə şəhərində yüksək səviyyədə tədris olunduğundan xəbər verir [2; 3-6].

Nizami Gəncəvi əsərlərinin təhlili göstərir ki, o, qədim yunan və hind fəlsəfəsinə də bələd olmuşdur. Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində İskəndərin dili ilə dünyanın yaranması problemini Aristotel (Ərəstun), Fales (Valis), Platon (Əflatun), Tianlı Apolloni (Rumlu Bulunus), Sokrat, Tirlə Parfiri (Forforius) və əlkimyanın, magiya və digər “möcüzəli elmlər”in banisi Hermes Trismekistdir (Xormus) kimi görkəmli antik alimlərlə birlikdə müzakirə edir. Bütün bunlar Gəncədə fəlsəfi məktəblər haqqında geniş bilgiyə sahib olan mütəfəkkir alimlərin geniş yayıldığını göstərir. XII əsrin 40-cı illərində Gəncədə doğulmuş, yüksək mədrəsə təhsili almış, öz biliyi, savadı ilə böyük şöhrət qazanmış Əbu-Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad “Mənsur və Mərcan”, “Sənəm və Əcəm”, “Məhr və Müştəri”, “Hakiza-yi kitab-i Alfiyya və Şalfiyya”, “Rahət ər-Ruh”, “Hüzhet əl-məclis” kimi altı böyük əsərin müəllifi olmuşdur. Əl-Ustadın müəllifi olduğu “Munisnamə” əsərinin elmi ictimaiyyətin istifadəsinə verilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin qədim inkişaf səviyyəsi barədə görüş dairəsini dərinləşdirmişdir. “Munisnamə”nin qısa müqəddiməsi böyük bir ədəbiyyatşünaslıq kitabına bərabərdir. Əbu-Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad dünya və şəriət

elmlərinə bələd olan, bilikli və təcrübəli bir alim, yazıçı, şair kimi tanındığı üçün "Ustad" ləqəbinə layiq görülmüşdür. Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə ədəbi mühitində Əbu Həfs Gənci, Əbül Əla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Rəziyyə Gəncəvi, Mirzə Şəfi Vazeh kimi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə misilsiz incilər bəxş etmiş dühalar yetişmişdir. Xüsusilə, həmin dövrdə Gəncə şəhərində Məhsəti Gəncəvi, Rəziyyə Gəncəvi və Siti Gəncəvi kimi dünyəvi elmlərə, fəlsəfəyə yiyələnmiş, hətta şahmatçı və bəstəkar mütəfəkkir qadınların mövcudluğu şəhərin mədəniyyət baxımından nə qədər yüksək səviyyədə durduğunu bir daha göstərir [9-11, 14; 18].

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

İntibah mərhələsinə və ümumiyyətlə, Orta əsrlərdə yaranmış mədrəsə və kitabxanalar dövrünün təhsil ocağı kimi formalaşmışdı. İlk baxışda dini tədris kimi səciyyə qazanan mədrəsələr, əslində elmi tələqləri ilə daha çox yadda qalmışdı. Doğrudur, mühəddislərin də tədris verdikləri dövrün belə təşkilatları təkcə dinin belə elmi tərəflərini özlərinəməxsus tərzdə göstərməyə çalışırdılar. İlk hədis söyləyən və toplayan mühəddislər orijinal hədisləri "rihlə" - şəklində göstərmişlər. Bu baxımdan mühəddis ərəb müəlliflərinin əksəriyyəti ziyarət etdikləri şəhərin dini, elmi və təhsil qurumlarını öyrənir, yerli alim və ziyalılarla görüş və müzakirələr də aparırdılar. "Əsma et-tabi"-in əsərinin (hərfi anlamda tabe olmaq demək) müəllifi ərəb alimi Əbülhəsən əd-Darakutni Azərbaycanlı alimlərlə görüşmüş, onlar haqqında geniş məlumat vermişdir. Əbülhəsən əd-Darakutni Azərbaycanlı mühəddislərdən Gəncəli İbrahim ibn Məhəmmədül-Cənzi ilə birlikdə hədislər də yazmışdır. O, İbrahim əl-Cənzinin şafii məzhəbi üzərində fiqhi öyrənməsini, kamal sahibi bir ziyalı olduğunu vurğulamışdır. Məmləkətinə geri dönmə əl-Cənzi ilə əlaqələrini heç vaxt kəsməmişdir. Hətta Əbülhəsən öz məsləkdaşının ölüm xəbərini aldığı da qeydlərində yazmışdır. Azərbaycanlı alim və ziyalıların islamiyyətin elmi tərəflərinin araşdırılmasındakı xidmətləri, onların bu sahədəki elmi potensialı danılmazdır. Məhz bu baxımdan digər ölkə alimlərinin Azərbaycandakı İslam mədəniyyəti ilə bağlı olan mərkəzləri ziyarət etmələri də təsadüfi sayılmamalıdır. Belə məşhur mərkəzlərdən biri də Gəncə idi. Arranda hökmranlıq edən Şəddadilər, X yüzilliyin 70-ci illərindən Bərdəni geridə qoyaraq çox keçmədən Arranın ən böyük şəhərinə çevrilir. Bu şəhər artıq Böyük Səlcuqluların üç böyük şəhəri (Mərv, Nişapur və İsfahan) ilə birlikdə böyük şəhərlər arasına daxil olur. Gəncə elm və mədəniyyət sahəsində də böyük uğurlar qazanmağa başlayır. Hətta ilahiyyat və dini sahələrdə belə araşdırma aparan azərbaycanlı alimlərin sayı çoxalır. Bu dövərdə hədislərə maraq xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. Dinin təkcə ilahiyyat tərəfləri deyil, eləcə də elmi-mənəvi məzmunluğuna da önəm verilirdi. Səlcuqlular dövründə İslam aləmində sosial-siyasi əlaqələrlə birlikdə dini-mədəni əlaqələr daha da canlanmışdı. XI əsrdə Gəncəni ziyarət edən alimlərin sayı da artmışdı. Ərəb müəlliflərindən bəziləri şəhərə səyahət edərkən onun məscidi, kitabxanası, təhsil qurumları və burada fəaliyyət göstərən hədis məclisləri, yerli alimlərlə görüşmələr, müzakirə mövzuları haqqında bilgi vermişlər. Artıq XII yüzillikdə Şirvanşahlarla birlikdə Eldəgizlərin (Azərbaycan Atabəyləri) də dövlətlərarası çərçivədə nüfuzu güclənir, ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələri genişlənirdi. Qərb və Şərqi böyük ticarət mərkəzlərini birləşdirən karvan yolları Azərbaycandan keçirdi. Azərbaycan şəhərlərindən bir çoxu, xüsusən də Gəncə - strateji önəmə sahib bölgə kimi qəbul edilirdi. Xilafət bölgələrinin alimləri arasında Azərbaycanın digər şəhərləri ilə yanaşı Gəncəni də ziyarət etmiş və bu şəhəri sərhəd bölgəsi olaraq qeyd edən Şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi əl-İsfahaninin adını xüsusilə vurğulamaq gərəkdir. Şeyx Əbu-Tahir o dövərin nüfuz sahiblərindən olmuşdur. Fatimi xəlifəsi əs-Zahir əl-Übeydinin 1151-ci ildə İsgəndəriyyədə açdığı mədrəsənin idarə olunması səlahiyyətinin ona verməsi, bu alimin böyük nüfuzu sayəsindədir. Azərbaycanla yaxından əlaqəli olan bu görkəmli şəxsin müəllimləri arasında İlkiyə əl-Hərrasi ilə bərabər Xətib Təbrizinin də adı qeyd edilir. Əs-Siləfi hədis ardınca uzunmüddətli səyahətlərə çıxması ilə məşhur olmuşdur. Onun qeyd edilən səyahəti on illərlə davam etmişdir. O, Şirvan, Bab əl-Əbvab, Səlməs, Naxçıvan ilə yanaşı

Gəncəni də ziyarət etmişdir. Burada bir neçə hafiz və dövrün tanınmış şeyxləriylə görüşərək söhbət və müzakirələr aparmışdır. Bu alim-şeyxin Xilafətin bir sıra bölgələrinə səfərləri onun “Mucəm əs-Səfər” (“Səfərlər məcmusu”) adlı əsərində göstərilmişdir. Müəllifin “Mucəm əs-Səfər” əsərində Gəncə və Gəncəli alimlər ilə bağlı digər qaynaqlarda daha öncə rastlanmamış bilgilər verilmişdir. Əs-Siləfi hədis toplamaq arzusuyla səyahət edərkən dönmənin tanınmış insanları ilə görüşmüşdür [6, s. 14-15; 18-21].

Təbii əhəmiyyət

Görkəmli coğrafiyaçı alim-səyyah və tarixçi Yaqut əl-Həməvinin məlumatına görə, ərəb və farsca zəngin kitab fondlarından və ya kitabxanalarından biri də Gəncədə idi. Belə kitab fondları ehtiyacı olan hər kəsə açıq idi. Yəni, elm və kitablarla maraqlanan şəxslər istədikləri vaxt bu kitabxanalara müraciət edə bilirdilər. Gələnlərin əksəriyyəti qiraət və kitabların üzünü axtarmaqla məşğul olurdular. Kənardan və uzaqdan gələnlərə mütləq qələm və mürəkkəb verilir. Belə kitabxanalarda dönmənin məşhur alimləri mühazirələr söyləyir, müxtəlif elmi müzakirələr aparırdılar. Əs-Səmanın məlumatına əsasən, İbn Makula burada Gəncə kitabxanasının mühafizəçisi Əbülfəzl Xudadat ibn Asim ən-Nəşəvinin hədislərini dinləmişdi. Bu fakt Yaqut əl-Həməvinin məlumatını dəqiqləşdirərək Gəncə kitabxanasının İbn Makulanın yaşadığı dövrdə (XI əsrdə) və bəlkə də daha öncəki dövrdə fəaliyyət göstərdiyini təsdiqləyir. Bununla yanaşı, İbn Makula və Əbu Tahir əs-Siləfi kimi sufi alim şeyxlərin Gəncəni ziyarət etməsi İbn Makulanın Gəncədə əs-Səmanın “İbn Makulanın şeyxi” – olaraq təqdim etdiyi Naxçıvanlı Əbülfəzl Xudadat ən-Nəşəvi ilə görüşərək müzakirələr aparması təsadüfi deyil. Belə faktlar şəhərin elmi mühiti üçün sufiliyin nə dərəcədə önəmli olduğunu göstərir. Eyni zamanda Gəncə kitabxanası mühafizəçisinin də böyük nüfuz sahibi olmasına diqqət çəkir.

Gəncə şəhəri bir sıra məşhur şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Nizami Gəncəvi kimi bir düha məhz Gəncədə yaşayıb yaratmışdır. XI yüzilliyin sonlarında yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanın böyük şairlərindən Qətran Təbrizi də dəfələrlə Gəncəyə gəlmişdir. Belə üstün keyfiyyətlərə malik olan, dövrünün məşhur alimlərinə sahib bu şəhərin elmi-mədəni mühitinin özəlliklərindən biri sayılan təhsil qurumlarının olmaması təbii ki, mümkün deyil. Gəncədə bir sıra alimlərin harada təhsil alması sualı tarixçiləri düşündürmüşdür. Gənclik illərini kitablara sərf etmiş Məsud bin Namdar harada təhsil almışdır? Həmçinin Gəncədə Nizamiyyə tipli mədrəsələr mövcud olmuşdurmu? Bu fikir Məsud bin Namdarın məcmuəsinin faksimiləsini yayınlayan və ona geniş müqəddimə yazan prof. V.Beylisi də düşündürmüşdü. Lakin fakt yoxluğu üzündən o, bu suala cavab tapa bilməmişdir. Əbu Tahir əs-Siləfinin “Mucəm əs-Səfər” əsərinin araşdırılması, yeni faktın əldə olunmasına zəmin yaratdı. Əs-Siləfi bu əsərində Azərbaycan və onun bir çox şəhərləri, eyni zamanda Gəncə və Nizamiyyə mədrəsəsi haqqında məlumat verir. Səlcuqlar dönməsində müdərrişlər, mədrəsələrin baş müəllimləri olaraq bilinirdi. Onlar sultan və vəzirlər tərəfindən təyin edilirdi. Nizamülmülk vəzirliyi dönməsində müdərrişləri özü təyin edirdi. Sultan Səncərin də müdərrişləri seçdiyi bilinir. Gəncədəki mədrəsədə qazi Əbu Abdulla Məhəmməd bin Əli bin Məhəmməd ət-Təbəri kimi müdərriş fəaliyyət göstərmişdir. Parlaq zəkaya sahib bu şəxs oradakı təhsilə öncüllük etmişdir. Əbu Abdulla ət-Təbəri bu mədrəsədəki təhsil sisteminə rəhbərlik edərkən fəal çalışmış, onun idarəçilik qabiliyyəti də artmışdı [1; 6, s. 167-188; 8].

Şeyx əs-Siləfi “Mucəm əs-Səfər” əsərində yazır ki, Gəncədəyənkən öz zəkası ilə işıq saçan Əbu Abdulla ibn Məhəmməd bin Əli ət-Təbəri onun şeyrlərini söyləmişdir. Gəncəli müdərriş əs-Siləfiyə onu anladan şeyir də oxumuşdur. Xilafətin mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanlı alimlərin bəzilərinin yaşamlarının müəyyən bir qismi də vətənləri ilə bağlı olmuşdur. XII yüzilliyin ədibi, əslən Gəncədən olan Əbu Həfs Ömər ibn Osman ibn Şüayb əl-Cənzinin Nişapurda Nizamülmülkün oğlu Fəhrülmülkün uşaqlara dərs verməsi, Gəncəli müdərrişin tədris işində mahir usta olduğu görülür. Fəzilət sahibi, dindar, xoşniyyətli bu ədib Bağdatda qaldığı müddətdə böyük alimlər, əsasən də Əbülmüzəffər əl-

Əbiverdi ilə dost olaraq ondan elm öyrənmişdi. Əbu Həfs Ömər təkcə elm deyil, mədəniyyət, davranış qaydalarının sirrlərini də dərinlən mənimsəmək məqsədilə Bağdatdan sonra Həmədanda da bu alimin yanında təhsilini davam etdirmişdir. Əbu Həfslə görüşən əs-Səmani, onun özündən eşitdiyi şeyrlərdən parçalar yazmışdır. Əbu Həfs Bağdatda təhsil aldıqdan sonra vətəni Gəncəyə dönmüş, yetmiş yaşında vəfat etmişdir. L. Orucova və Z. Şıxəlibəyli və digərlərinə görə, Ömər ibn Osman əl-Cəzi Nizami Gəncəvinin dayısı olduğunu yazır [8, s. 112-117; 134-141].

Nəticə

Şərq intibahının zirvəsi hesab edilən şeyx Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı bəşəri dəyərlərin milli-mənəvi ənənələrimizlə vəhdətinin ən bariz sübutudur. 2021-ci il ölkəmizdə – “Nizami Gəncəvi ili” elan edilmişdir və bu dahi mütəfəkkirin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Gəncə şəhərinin sosial və mədəni inkişafın səciyyəvi xüsusiyyətləri tarixi məxəzlər, yazılı elmi mənbələr, arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilməsi üçün yeni üfqlər açılır. Şeyx Nizami ilə yanaşı, onun müasirləri hesab edilən Məhsəti xanım Gəncəvi, Qivami Mütərrizi, Əbül-ülə Gəncəvi, Rəziyyə xanım Gəncəvi, Doxtəri-Xətibi Gəncə, Ömər Gənceyi, Siti xanım Gəncəvi kimi görkəmli elm və ədəbiyyat xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin yetişdiyi mühitdə tədris, təlim və elmi tədqiqatların səviyyəsinin öyrənilməsi vətən tariximizin, mədəniyyət irsimizin ayrılmaz hissəsi əhəmiyyətlidir. İntibah dövründə Gəncə şəhərində istər ictimai-humanitar, istərsə də təbiət elmlərinin tədris edilməsi, tədqiq edilən mərhələdə şəhərdə fəaliyyət göstərmiş mədrəsələrdə çalışmış, zəngin kitabxanalardan faydalanmış dövrün görkəmli elm xadimlərinin, alimlərin, pedaqoqların xidmətləri elmi mənbələr, tarixi sənədlər, yazılı məxəzlər əsasında daha əsaslı şəkildə tədqiq edilərək bu dövrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin şəxsiyyət kimi formalaşmasında milli dövlətçilik ənənələrimizin təşəkkülü və inkişafında müstəsna xidmətləri olan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin xidmətləri, bu milli dövlətimizin qüdrətli hökmdarlarının Nizami Gəncəvi kimi dahi elm xadimlərinə, söz ustalarına münasibətdə himayəçilik fəaliyyətinin araşdırılmasına ehtiyac daha da yüksəlir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.M. Şeyx Nizami. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 80 s.
2. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. Изв. АН Азерб.ССР, Баку: 1947, №1, с. 28-38.
3. Araslı N.H., Həmidov İ.Y. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Nizami irsi. Ədəbiyyat qəzeti, 28 fevral 2014, s. 4.
4. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока. М.: Ленинград, 1962, 556 с.
5. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку: Азерб. филиал АН СССР, 1949, 104 с. (Институт истории им. Бакиханова, АН Азербайджанской ССР).
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
7. Əhmədov Ə. Nizami-Elmşünaslıq. Bakı: 2001, 254 s.
8. Əliyeva N.A. “Hilafet`in bilim ve eğitim merkezlerinde Azerbaycan aydınları”. (tərc. S.Nematzade). İstanbul: Cinius nəşr., 2018, 201 s.
9. Geneviève Z., Danielle L., Claire K. Handbook of Multilingualism and Multiculturalism. Archives contemporaines, 2011, p. 377.
10. Guliyeva N.M., Həsənov E.L. Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbaidshanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfy Waseh als ethno-anthropologische quelle (XIX Jahrhundert). Europäische Fachhochschule, 2014, №2, pp. 3-5.
11. Guliyeva N.M., Hasanov E.L. Development of some handicrafts branches of Ganja of the end of XIX-first half of XX centuries. European Innovation. Martigues, 2014, № 9 (17), p.

- 12.Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. ISJ Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
- 13.Hasanov E.L. About Comparative Research of Poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the Basis of Manuscript Sources as the Multiculturalism Samples. International Journal of Environmental and Science Education, 2016, number 11(16), p. 9136-9143.
- 14.Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2018. Issue 1, vol. 57, part 1, p. 9-16.
- 15.Hasanov E.L. Aspetti Culturali della Ricerca delle Tradizioni Artigianali di Ganja dei Secoli XIX-XX. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015, vol. 6, № 2, Supplement 1, p. 372-375.
- 16.Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
- 17.Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
- 18.Häsənow E.L. Ethno-anthropologische merkmale der Gändschänischen Teppiche von XIX-XX jahrhundert (auf die 220-jährige jubiläum der Aserbaidtschanischen gelehrten und dichter gewidmet Mirsä Schäfi Waseh). Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, 2014, №1, p. 4.
- 19.Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37
- 20.Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
- 21.Mustafayev C.M. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları. Cahan jurnalı, 1998, 4, s.17-21.
- 22.Nemətova M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
- 23.Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1130-1157.
- 24.Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2019. Issue 09, vol. 77, part 4, p. 341-345. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>.
- 25.Щеблыкин И.П. «Гянджа XII в.» // Архитектура Азербайджана - эпоха Низами. Институт истории им. А.Бакиханова АН Азерб. ССР. Москва-Баку: Гос. архитект. изд-во, 1947, с. 55-63.

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ 880: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДА ГЯНДЖИ В ПЕРИОД РЕНЕССАНСА

Гасанов Эльнур Лятиф оглу

Резюме

Научный труд посвящен 2021 году в нашей стране - «Году Низами Гянджеви» и на основе исторических, письменных научных источников, архивных документов изучаются особенности социально-культурного развития в период Ренессанса, когда жил и творил великий мыслитель. Наряду с шейхом Низами изучается уровень преподавания, обучения и научных исследований в среде, где формировались такие великие современники, как Мехсети ханум Гянджеви, Гивами Мутарризиди, Абул-ула Гянджеви, Разия ханум Гянджеви, Омар Гянджеви, Сити ханум Гянджеви и др. В данной

научной статье также исследуются преподавание как социально-гуманитарных, так и естественных наук в Гяндже в эпоху Возрождения, услуги выдающихся ученых, мыслителей и педагогов того периода, которые работали в медресе и пользовались многочисленными книгами библиотек. В научной статье на основе имеющихся научных источников, исторических документов, письменных источников рассматриваются заслуги и меценатская деятельность Атабейского государства Азербайджана, сыгравшего исключительную роль в формировании и развитии традиций нашей национальной государственности и выдающихся деятелей науки и культуры.

NIZAMI GANJAVI 880: HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF GANJA CITY DURING THE RENAISSANCE

Hasanov Elnur Latif oglu

Summary

Scientific work is dedicated to 2021 in our country - "Year of Nizami Ganjavi" and on the basis of historical, written scientific sources, archival documents, the features of socio-cultural development during the Renaissance, when the great thinker lived and worked, are studied. Along with sheikh Nizami, the level of teaching, learning and research is being studied in the environment where such great contemporaries as Mehseti Ganjavi, Givami Mutarrizi, Abul-ula Ganjavi, Razia khanum Ganjavi, Omar Ganjei, Siti Ganjavi, etc. Academic paper also examines the teaching of both social, humanitarian and natural sciences in Ganja during the Renaissance, the services of prominent scientists, thinkers and teachers of that period, who worked in madrasahs and used numerous books in libraries. In scientific article are considered on the basis of available scientific sources, historical documents, written sources, the merits and patronage activities of the Atabey state of Azerbaijan, which played an exceptional role in the formation and development of the traditions of our national statehood and outstanding figures of science and culture.

Rəytcisi: prof. Nərgiz Quliyeva

AMEA Gəncə Bölməsinin Diyarşünaslıq İnstitutunun 28 yanvar 2021-ci il tarixli 01 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 15 fevral 2021-ci il

UOT:94.

ANTONIO QUTTEREŞ VƏ MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİ

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı

Gəncə Dövlət Universiteti

huseyn.bextiyarli@bk.ru

Xülasə: Məqalədə BMT-nin baş katibi Antonio Quttereşin müasir dünya siyasətində fəaliyyəti araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, böyük ictimai-siyasi məzmun kəsb edən fəaliyyətinin ilk illərindən A. Quttereş beynəlxalq müstəvidə baş verən proseslərə təsir göstərməyə çalışmışdır. Onun çıxışlarında BMT-nin prioritet hesab etdiyi məsələlər açıq şəkildə göstərilir. Həmin məsələlər sırasında Ukrayna, Suriya məsələlərinin həlli, İranın nüvə təhlükəsizliyi problemi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ məsələsi aparıcı yer tutur. Eyni zamanda beynəlxalq terrorizm, global iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması ciddi məsələlər sırasındadır. BMT rəhbəri hesab edir ki, dünyada sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək əvvəlki dövrlərdən daha çətinidir. Çünki, hazırda miqrasiya problemi də prioritet məsələlərə çevrilmiş və əsaslı narahatlıq yaradır. Ona görə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan aparıcı dünya dövlətləri öz səylərini daha da artırmalı və bununla beynəlxalq

problemlər öz həllini tapa bilər. Təbii ki, BMT baş katibi sülhə çağırış olan hər hansı hərəkəti dəstəkləyir və bu istiqamətdə mövqeyi dəyişməyəcəkdir. Belə bir qənaət yaranır ki, beynəlxalq birlikdə real siyasi gücü olan dövlətlərdən sülhə dəstək vermələri tələb olunur.

Açar sözlər: Müasir, BMT, Siyasət, Dünya, Partiya

Ключевые слово: Современный, ООН, Политика, Мир, Партия

Key words: Modern, UNO, Politics, World, Party

BMT-nin 9-cu baş katibi Antonio Qutereş 1949-cu ildə Portuqaliyanın paytaxtı Lissabon şəhərində doğulmuşdur. İxtisasca mühəndis olan A. Qutereş ictimai fəaliyyətinin erkən dövrlərində-1970-ci illərdə Lissabonun yoxsul məhəllələrində sosial inkişaf layihələrini həyata keçirən assosiasiyaya rəhbərlik etmiş, həmçinin, Portuqaliya Qaçqınlar Şurasını, Portuqal İstehlakçılar Assosiasiyasının (DECO) təsisçisi olmuşdur.

1974-cü ildə Portuqaliya Sosialist Partiyasına üzv qəbul olunmuş, 1976-cı ildə isə Portuqaliya parlamentində 17 il deputat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əvvəlcə parlamentin iqtisadiyyat, maliyyə və planlaşdırma komitəsinə, sonra ərazi-idarəetmə, bələdiyyə və ətraf mühit komitəsinə sədrlik etmişdir.

Həmçinin, Sosialist Partiyasının parlament qrupunun lideri olmuşdur. 1992-2002-ci illərdə isə O, bütövlükdə Sosialist Partiyasına liderlik etmiş, partiyanın baş katibi postunu tutmuşdur.

Antonio Qutereş 1981-1983-cü illərdə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında demoqrafiya, miqrasiya və qaçqınlar komitəsinə sədrlik etmişdir. Sosialist İnternasionalının fəallarından olan Qutereş 1992-1999-cu illərdə bu qurumun vitse-prezidenti, Afrika Komitəsinin, İnkişaf Komitəsinin həmsədri olmuş, 1999-2005-ci illərdə isə Sosialist İnternasionalına rəhbərlik etmişdir.

Antonio Qutereş 1991-2002-ci illərdə Portuqaliya Dövlət Şurasının üzvü, 1995-2002-ci illərdə Portuqaliyanın baş naziri olmuşdur. Bundan başqa O, 2000-ci ilin əvvəllərində qısa müddətə Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti postunu da tutmuşdur.

Gələcək BMT rəhbəri 2005-2015-ci illərdə BMT-nin qaçqınlar üzrə ali komissarı vəzifəsində çalışmışdır. Nəhayət, 2017-ci il yanvarın 1-dən BMT-nin baş katibidir. Keçmiş dövlət və hökumət başçılarından cəmləşdiyi Madrid Klubunun üzvüdür.

Qeyd edək ki, A. Qutereş bir neçə dil, o cümlədən portuqal, ingilis, fransız və ispan dillərini bilir. Həyat yoldaşı da siyasi arenada tanınan şəxslərdəndir. Belə ki, Lissabon Mədəniyyət Bələdiyyəsi başçısının müavini vəzifəsini icra edir. İki övladı, bir oğulluğu və üç nəvəsi var.

“Beynəlxalq təhlükəsizlik” anlayışı təqribən 100 il əvvəl beynəlxalq münasibətlər lüğətinə daxil edilmişdir. O zamana qədər Silahlı Qüvvələrin istifadəsi “müharibə” və “sülh” anlayışları ilə ifadə edilmişdir. Yaxın günlərdə beynəlxalq təhlükəsizliyə hərbi təhlükəsizliyin fenomeni kimi baxılırdı. O, dövlət və dövlətlər qrupu tərəfindən ehtimal olunan təcavüzü aradan qaldırmaq üçün Silahlı Qüvvələrin kifayət qədər hazır vəziyyətdə saxlanması, hərbi ittifaqların yaradılması, bəzi hallarda isə şəxsi maraqlarının gerşəkləşməsi naminə hərbi gücdən istifadə edilməsi və ya onun tətbiq edilməsi hədəsi və s. kimi xarakterizə edilirdi. Tədrisən hərbi güc amili hərbi qarşıdurmanın miqyasını, qızgın silahlı münaqişələrin baş vermə ehtimalını məhdudlaşdırmağa xidmət edən diplomatik və digər siyasi alətlər kompleksi ilə zənginləşdi (6,1).

A. Qutereş beynəlxalq siyasətin müxtəlif məsələləri ilə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adından çıxış edir. Mərkəzi Afrika respublikalarında ictimai-siyasi sabitlik məsələlərinə dair çıxışı təqdirə layiqdir. Antonio Qutereş çıxışı zamanı ölkədə yaşayan müsəlmanların hüquqlarının qorunmasının vacibliyini vurğulamış, BMT rəhbəri kimi bunun diqqət mərkəzində saxlanılacağına təminat vermişdir.

Həmçinin, müsəlmanlara qarşı zorakılıq hallarının qəbul edilməz olduğunu bildirən Qutereş: “Zorakılığı dayandırmaq üçün birləşməliyik” şüarını irəli sürmüşdür. Antonio

Qutterres “Dünyanın hər bir yerində sülh xarici qüvvələrin müdaxiləsi ilə təmin oluna bilməz” fikrini də bəyan etmişdir (3,1).

BMT-nin başlıca məqsədi Yer kürəsində sülhün qorunması, millətlər arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi, insanların həyat səviyyəsinin və rifahının yaxşılaşdırılması, hüquq və vəzifələrinin qorunub təmin edilməsidir (2,431).

BMT baş katibi Antonio Quttereş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2018-ci ildəki fəaliyyəti ilə bağlı 12 prioritet istiqaməti təsbit edib (5,1).

Məlumata görə, BMT prioritetlərinə Ukrayna, Suriya və digər qaynar nöqtələrdə münaqişələrin həlli, terrora qarşı mübarizə, global iqlim dəyişikliyinə qarşısının alınması və miqrasiya probleminin həlli kimi məsələlər daxildir.

Ukrayna Ruisya artıq Avrasiya imperiyası deyil və Ukraynasız Rusiya hələ ki, imperiya statusu uğrunda mübarizə apara bilər, lakin, bu zaman o əsasən Asiyanın imperiya dövləti olardı və çox güman ki, yenicə başını qaldırmış Orta Asiya ilə üzücü münaqişəyə cəlb edilmiş olardı (1,44).

BMT rəhbəri dünya ictimaiyyətini Avropa münaqişələrinin gərginləşməsi və dondurulmasına səbəb olan “iflici müalicə etməyə” çağırıb. “Hər iki dünya müharibəsinin Avropada başladığını, Avropanın resursları və potensiallarını nəzərə alsaq, regionda münaqişələrin davam etməsinə imkan vermək olmaz” fikrini də baş katib vurğulamışdır.

Quttereşin sözlərinə görə, regionda münaqişələrin həllini tapması üçün “təhlükəli millətçilik dalğasını dəf etmək, həmçinin, vasitəçilik təşəbbüslərinə, o cümlədən, “normand formatı”, Şərqi Ukrayna üzrə Üçtərəfli təmas qrupu, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə ATƏT-in Minsk qrupu, Gürcüstanla bağlı beynəlxalq Cenevrə diskussiyaları və Dnestryanı üzrə “5+2” formatlı prosesə təkan vermək lazımdır.

Bundan savayı, BMT baş katibi Qərbi Balkanlarda mövcud olan münaqişələrin uzun müddətli həlli yollarının tapılması üçün “mərkəzləşmiş səylərə” ehtiyac olduğunu vurğulayıb. “Avropa ümumi rifah və əmin-amanlıq şəraitində, birgə yaşama prinsipləri əsasında mövcud olmağa qadirdir. Avropa liderlərini bunu əyani şəkildə sübut etməyə çağırıram”, – deyərək Quttereş bəyan edib (4,1).

Digər prioritetlər arasında baş katib 2018-ci ildə təhlükəsiz, tənzimlənən və idarəolunan miqrasiya üzrə global miqyaslı sazişlərin qəbulunu, bəşəriyyətin rifahı naminə müasir texnologiyalardan istifadəni, BMT ilə Afrika İttifaqı arasında tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsini, sülhməramlı əməliyyatların effektivliyinin artırılmasını, həmçinin, insan haqlarına hörmətin aşılmasını sadalayıb.

BMT baş katibi Antonio Quttereş ABŞ-ın İranın nüvə proqramı üzrə Hərtərəfli Birgə Fəaliyyət Planında iştirak edənlərin siyahısından çıxaraq Tehrana qarşı sanksiyalar rejiminə qayıtmaq qərarına görə məyus olduğunu bəyan edib.

APA-nın xəbərinə görə, baş katibin yaydığı bəyanatda qeyd edilib ki, İranın nüvə proqramı üzrə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı nüvə silahlarının yayılmaması və diplomatiya sahəsində böyük nailiyyətdir. O vurğulayıb ki, saziş regional, eləcə də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm töhfədir.

A. Quttereş əlavə edib ki, sazişlə bağlı ortaya çıxan bütün problemlər müvafiq mexanizmlər vasitəsilə həll edilməlidir və Hərtərəfli Fəaliyyət Planının müddəalarına birbaşa aid olmayan suallar bu sazişin həyata keçirilməsi üçün səyləri sarsıtmamalıdır.

Baş katib İranın nüvə proqramı ilə bağlı razılaşmada iştirak edən bütün tərəfləri öz öhdəliklərini icra etməyə və digər dövlətləri isə bu işdə lazımi dəstək verməyə çağırıb.

Qeyd edək ki, ABŞ prezidenti Donald Tramp ölkəsinin İranla bağlanmış sazişdən çıxdığını bəyan edib. D. Tramp Tehranı uranı zənginləşdirməkdə və sazişin müddəalarına zidd olaraq qadağan olunmuş silahlar hazırlamaqda ittiham edib.

İranın nüvə proqramı üzrə Hərtərəfli Birgə Fəaliyyət Planı 2015-ci ilin iyul ayında İran və “altılıq ölkələri” -Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Rusiya və ABŞ tərəfindən

qəbul edilib. İyulun 20-də sənəd BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təsdiq edilib. Razılaşmaya əsasən, İran nüvə silahının əldə edilməsindən imtina edir, qarşılığında isə sanksiyalar tədricən ləğv edilir.

Prezident İlham Əliyev Nyu-Yorkda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının baş qərargahında BMT-nin baş katibi Antonio Quterreş ilə görüş keçirir. Görüş zamanı prezident İlham Əliyev BMT-nin fəxri qonaqlar kitabını imzaladı.

BMT-nin baş katibi Antonio Quterreş Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə görüşməkdən məmnunluğunu bildirdi. Qeyd etdi ki, Azərbaycan bizim köhnə dostumuzdur. Azərbaycan çox böyük və faydalı işlər görür, təşəbbüslər və tədbirlər həyata keçirir.

Antonio Quterreş Azərbaycan ilə BMT arasında əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olduğunu dedi, qarşılıqlı anlaşmanın mövcudluğunu vurğuladı. Bildirdi ki, Azərbaycan BMT-nin layihələrində fəal iştirak edir. Qurumun baş katibi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən narahatlığını ifadə etdi, münaqişənin həlli ilə bağlı həmsədrlərin əllərindən gələni edəcəklərinə ümidvar olduğunu bildirdi.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın BMT çərçivəsində böyük işlər gördüyünü dedi. Dövlətimizin başçısı BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının global forumları, mədəniyyətlərarası dialoq forumları, Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Bakıda keçirilən tədbirlərdən danışdı və bu cür layihələrin ölkəmizdə davam etdiyini dedi.

Dövlətimizin başçısı Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdiyini, yoxsulluğun aşağı səviyyədə olduğunu, savadlılığın 100 faizə yaxınlaşdığını vurğuladı. Prezident İlham Əliyev Ermənistan tərəfinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı danışıqlara mane olduğunu və münaqişənin həllinin uzadılmasına çalışdığını bildirdi.

Azərbaycan Prezidenti qeyd etdi ki, ölkəmiz bu münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsini istəyir. Ancaq, bu istiqamətdə təşəbbüslər göstərilə də nəticə yoxdur. Dövlətimizin başçısı dedi ki, biz istəyirik insanlarımız öz dədə-baba yurdlarına qayıdıb orada rahat yaşasınlar.

Prezident İlham Əliyev Cəbrayıl rayonunun işğaldan azad olunmuş Cəbrayıl Mərcanlı kəndinin bərpası barədə də danışdı. Bildirdi ki, bu kənddə bütün lazımi infrastruktur yaradılıb.

Dövlətimizin başçısı qeyd etdi ki, Ermənistan qondarma xəritələr icad edir, Dağlıq Qarabağı oraya daxil edir və bir çox ölkələrdən erməniləri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə yerləşdirir. Azərbaycan Prezidenti vurğuladı ki, BMT bütün bunları nəzərə almalı və həmsədrlərə mesaj göndərməlidir.

Xarici İşlər naziri Elmar Məmmədov BMT-nin Baş katibi Antonio Quterreş ilə görüş keçirmişdir. Nazirlikdən Trend-ə verilən məlumata görə, Baş katib Azərbaycanda həyata keçirilən daxili islahatları alqışladığını vurğulayaraq, səmimi salamlarının və xoş arzularının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevə çatdırılmasını xahiş etdi.

E. Məmmədov bu ilin 25-26 oktyabr tarixlərində Bakıda keçiriləcək Qoşulmama Hərəkatının növbəti Zirvə görüşünə istinad edərək, Baş Katibi bu tədbirdə iştirak etməyə dəvət etdi.

Nazir Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində aparılan tənzimləmə prosesinin cari vəziyyəti və ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin vasitəçiliyi ilə Nyu Yorkda iki ölkənin Xarici İşlər Nazirləri arasında keçirilən ən son görüş barədə Baş Katibə ətraflı məlumat verdi.

Münaqişənin həlli üzrə beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyini, ilk növbədə isə Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini xatırladan Nazir Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqlarının boşaldılması və bu ərazilərdən didərgin salınmış yüz minlərlə azərbaycanlı məcburi köçkünlərin öz evlərinə geri qayıtması tələbinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilməsinin zəruri olduğunu vurğuladı.

A. Quterreş münəqişənin həlli istiqamətində ATƏT-in Minsk Qrupu tərəfindən aparılan fəaliyyətə dəstək verdiyini qeyd etdi və BMT-nin sülh prosesinin inkişafına hər zaman töhfə verməyə hazır olduğunu bildirdi.

Ancaq, təəssüflə bildirməliyə ki, BMT hələ də problemin həlli istiqamətində təsirli addımlar atmır. Hesab edirik ki, Baş katib dünyanın ən böyük sülh və təhlükəsizlik təşkilatının rəhbəri kimi problemə daha ciddi yanaşsa, o halda Cənubi Qafqazda sülhü nəinki bərpa etmək olar, həm də onu uzun müddətli edilməsi şübhəsiz kimi qəbul edilərdi.

Görüşdə tərəflər, həmçinin, BMT-nin gündəliyində duran və qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələlər barəsində fikir mübadiləsi apardılar. Görüşün sonunda nazir Elmar Məmmədov BMT-nin Fəxri Qonaqlar Kitabını imzaladı.

Beləliklə, A. Quttereş beynəlxalq siyasətin ən yüksək zirvəsində olan şəxs kimi dünyanın müxtəlif bölgələrində mövcud olan münəqişələrin aradan qaldırılması istiqamətində bundan sonra da təsirli və ciddi addımlar atmalıdır.

Çünki, münəqişələrin hələ də həll edilmədiyi bir şəraitdə dünya nizamının qorunub saxlanılması üçün ayrı-ayrı təşkilatların fəaliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində geniş və dərin düşünülmüş siyasi prinsiplər üzrə tədbirlər həyata keçirməlidir. Mənz, bununla qəti şəkildə demək olar ki, yaxın gələcəkdə dünyada münəqişə ocaqlarında sülh bərqərar olacaqdır.

Təbii ki, Azərbaycan xalqı da əsrlər boyu öz azadlığını təmin etdiyi kimi, bu gün də qarşılaşdığı münəqişənin həll ediləcəyini görəcək və o halda BMT-nin beynəlxalq nüfuzuna inam möhkəmlənəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli A. Müasir dünyanın siyasi nəzəriyyəsi. B.2008.
2. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. B. 2011.
3. www.google.az. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik.
4. www.google.az. Sülhə çağırış.
5. www.xeber.az. BMT baş katibi.
6. www.newtimes.az. Nəcəfov Z Müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin meqatrendləri.

АНТОНИО ГУТТЕРЕШ И ПОЛИТИКА СОВРЕМЕННОГО МИРА

Бахтиярлы Гусейн

Резюме

В статье исследуется деятельность Генерального секретаря ООН А. Куттереша. Отмечается, что в последние годы ООН демонстрирует лидирующие позиции в мировой политике. Особая роль отводится деятельности генерального секретаря А. Куттереша. Он представил приоритеты Организации Объединенных Наций более широкому политическому кругу. Решение этих вопросов может оказать серьезное влияние на международный мир.

ANTONIO GUTTERES AND CONTEMPORARY WORLD POLITICS

Bakhtiyarlı Hüseyn

Summary

The article investigates the activities of UNO Secretary General A. Kutteresh. It is noted that in recent years, the UNO has been demonstrating its leading position in world politics. A special role is given to the activities of Secretary General A. Kutteresh. He presented the priorities of the United Nations Organization to a wider political circle. The resolution of these issues can have a major impact on international peace.

Rəyçilər: Dosent E. Paşayeva və b/m,t.ü.f.d. G. Mustafayeva.

Ümumi tarix kafedrasının 27 fevral 2021 tarixli iclasın 06 sayılı

Daxil olma tarixi 03 mart 2021-ci il

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ÜSULİ-CƏDİD HƏRƏKƏTİ

Əsgərova Xəyalə İsrayıl
Gəncə Dövlət Universiteti
xayala.askerova@mail

Xülasə: XIX əsrin 60-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda "üsuli-cədid" məktəbləri yaradılmasına başlandı. "Üsuli-cədid" məktəblərinin açılması layihəsi Azərbaycanın bir çox ziyalıları tərəfindən dəstəklənir. Çox keçmir ki, öz keyfiyyəti ilə seçilən "üsuli-cədid" məktəbləri Azərbaycanın bir çox yerlərində açılır. Lakin baxmayaraq ki, ruhanilər və imperiya tərəfindən müxtəlif yollarla müsəlman türklərinin maarifləndirilməsi sıxışdırılarda görkəmli türk ziyalıları bu yoldan dönməmişlər, yeni üsullu məktəblərin yaşaması üçün yorulmadan çalışmış, öz xalqının digər xalqların tərəqqi və inkişaf yolunu maarifdə görmüşlər.

Açar sözlər: təhsil, ziyalı, məktəb, marifçi

Ключевые слова: образование, интеллект, школа, просветитель

Key words: education, intellectual, school, enlightener

Cədid ərəb sözü olub yeni deməkdir. Cədidizim-cədidçilik XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada yaşayan türkdilli xalqlar arasında məktəb və mədrəsə təhsili sahəsində meydana gələn islahatçı hərəkatdır. Bu hərəkat tarixə "üsuli-cədid" kimi daxil olmuşdur. XIX əsrin 60-90-cı illərində Şimali Azərbaycanda "üsuli-cədid" məktəbləri yaradılmasına başlandı. "Üsuli-cədid" məktəblərinin açılması layihəsi Azərbaycanın bir çox ziyalıları tərəfindən dəstəklənir, lakin hökumət orqanları belə məktəblərin açılması yolunda heç bir tədbir görmürdülər. Belə olduğu halda Azərbaycan ziyalıları öz imkanları hesabına "üsuli-cədid" məktəbləri açmağa başlayırlar. Şamaxıda Seyid Əzim Şirvani, Ordubadda Məmmədağlı Səfərov Sədqi ilk belə məktəblər açır. Mir Möhsün Nəvvab da öz hesabına Şuşada M.İ.Qasir tərəfindən Lənkəranda belə bir məktəb təşkil edilir. İrəvanda və Təbrizdə Mirzə Həsən Rüşdiyyə "üsuli-cədid" məktəbi yaratdılar. Çox keçmir ki, öz keyfiyyəti ilə seçilən "üsuli-cədid" məktəbləri Azərbaycanın bir çox yerlərində açılır.

Azərbaycanda təhsil sisteminin üzləşdiyi əsas problemlərdən biri o zaman dərslər çatışmazlığı problemi olmuşdur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün bir çox ziyalılarımız dərslərlər yazır, onları öz hesabına nəşr etdirib məktəblərə paylayırlar. Bu məktəblərdə tədris yeni üsulla aparılırdı. Əzbərləmə əvəzinə şüurlu mənimsəmə üsulu tətbiq edilir, bədən cəzası verilmir, parta, yazı taxtası, qlobus və digər müasir tədris avadanlıqlarından istifadə edilirdi. "Üsuli-cədid" məktəbləri təlimi yeni üsulla aparılan məktəbdir.

XIX əsrin 50-ci illərinin sonlarında Seyid Əzim ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çalışır, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edir. Eyni zamanda öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutur. Bu səbəbdən dini dairələrdə «kafir» kimi tanınır, özünə çoxlu düşmən qazanır. Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilirdi. Bu baxımdan Seyid Əzim də öz məktəbində uşaqlara türk (Azərbaycan) və fars dillərini tədris edir, bədii qiraət öyrədir, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, hesab fənlərindən, eləcə də rus dilindən məlumat verirdi. Bununla bağlı məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli yazır: «Axirül-əmir Hacı Seyid Əzim öz vətəni Şamaxı şəhərinə müraciət edib burada bir məktəb binası qoymuşdur ki, onda türk, fars və rus dilləri təlim olunurdu. Və lakin o vaxtlarda təlim-tərbiyə məsələsi çox çətin əmrlərdən birisi hesab olunurdu. Çünki üsuli-cədid üzrə uşaqlara oxumaq və yazmaq öyrətmək layiqincə müntəzər olmamışdı və təlim işlərinə mübaşir olan əşxasın üsuli-cədid nədən ibarət olduğundan xəbəri yoxdu və köhnə qaydadan

bir müəllim dışqarı çıxsaydı və təlim üçün təzə və yüngül bir cıgır açsaydı, camaat ona rəğbət göstərməyib, nifrətlərini çox namərbut və kobud ədə və hərəkətlər ilə izhar qıldılar» (1, 33). Yeri gəlmişkən, Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə «kafir məktəbi» adlandırdıqları Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar. Şairin müasiri, məşhur pedaqoq Həbibbəy Mahmudbəyov «Uzaq keçmişlərdən əski xatirələr»ində yazır ki, «məzkur məktəb Azərbaycan və farsı olmaq üzrə iki şöbədən ibarət idi». Onun sözlərinə görə, «məktəb müntəzəm və gözəl şəkllə girmiş, dərslərinin düzgün və müntəzəm getməsilə məktəb az zaman içində gərək mütəşəbbüslərin, gərək sairələrinin diqqətlərini cəlb ilə etibarlarını qazanmağa müvəffəq olmuşdu. Seyidin yaxın dostlarından beş-altı nəfər tərəfindən məktəbin ziyarət edilməyən günü yox idi. Gələnlər saatlarla son siniflərdə oturlarlar, Seyidin gözəl bir tərz-i-tədris ilə verdiyi fars dərslərini dinləyər: cocuqların cəld və çapuq cavabları ilə maraqlanardılar. Məktəb cocuqları arasında ən çox diqqəti cəlb edən zəki və cəld cocuq Sabir idi» (2, 173-174). Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi anadilli məktəb sayılan bu təhsil ocağı təxminən 14 il fəaliyyət göstərmiş, mürtəcə ruhanilərin təzyiqi, ağır maddi vəziyyət nəticəsində 1887-ci ildə bağlanmışdır.

Rusiya müsəlmanları arasında maarifçiliyin, qabaqcıl pedaqoji fikrin inkişafında və məktəb islahatlarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan İsmayıl bəyin bu kontekstdə apardığı işlər ilk yeni üsullu bir məktəbin açılması təşəbbüsü ilə nəticələndi. Onun Baxçasarayda açdığı “üsuli-cədid məktəbi tezliklə Rusiyanın türk xalqları yaşayan bölgələrində rəğbətlə qarşılandı. İ.Qaspiralı yalnız bu sahədəki əməli fəaliyyəti ilə kifayətlənmirdi. O belə hesab edirdi ki, hər bir xalqın tərəqqi və inkişafı üçün onun mariflənməsi ən zərurui şərtlərdəndir. Bu böyük alimin pedaqoji fəaliyyətində təhsilin məzmununun dəyişdirilməsi, ibtidai məktəblərin, gimnaziyaların, realni məktəblərin tədris planının təhlili önəmli yer tuturdu. Çünki üsuli-cədid hərəkətinin də qarşısında ilk növbədə məktəb, mədrəsə sistemini dəyişmək, onu yeni dövr məktəbinə çevirmək vəzifəsi dururdu. (3, səh 65-66)

XIX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda maarifçilik güclü hərəkət səviyyəsinə yüksəldi. Məktəb, teatr, mətbuat, müxtəlif cəmiyyətlər, ictimai-mədəni təsisatlar vasitəsilə xalqı tərbiyə etmək, milli birliyə, Avropa sivilizasiyasına qovuşmaq çağırışı vətənpərvər qüvələrin mübarizə amalı idi. Bu dövrün maarifçiliyi üçün xarakterik cəhət əyalət və qəza mərkəzlərinin (Şuşa, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Nuxa) inisaf edərək mədəni mühit mərkəzləri kimi tanınması idi.

Böyük mütəfəkkir ədib Məhəmməd Tağı Sidqi görkəmli bir maarifçi və tanınmış yaradıcı şəxsiyyət kimi Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin inkişafında mühüm yer tutur. Onun çoxcəhətli ədəbi-pedaqoji və elmi fəaliyyəti milli maarifçilik hərəkətinin və ədəbiyyatımızın tarixində Seyid Əzim Şirvani dövrünün davamı, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov mərhələsinin ərəfəsi və başlanğıcıdır. Beləliklə, M.T.Sidqinin çoxcəhətli fəaliyyəti maarifçi ədəbi-ictimai mühitin inkişafı tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu mənada Məhəmməd Tağı Sidqi özündən əvvəlki maarifçi nəslin layiqli xələfi, sonrakı yaradıcı qüvvələrin isə ustadı və sələfidir. Milli maarifçiliyin məktəb, dərslük, teatr, ədəbiyyat və mətbuatın inkişafı ilə bağlı ən yaxşı ənənələri bir çox görkəmli ziyalılarla yanaşı, həm də M.T.Sidqinin adı ilə bağlıdır. Təcrübəli müəllimin pedaqoji fəaliyyəti Naxçıvan ziyalılarının diqqətini cəlb etmişdir. O, 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərinə dəvət olunub “Tərbiyə” məktəbinin əsasını qoymuşdur. “Məktəbi-Tərbiyə”də dünyəvi elmlərin tədrisinə ciddi fikir verilmiş, rus dili və ədəbiyyatı da öyrədilmiş, tərcümə dərsləri təşkil olunmuşdur. “Tərbiyə” məktəbi Azərbaycan məktəbi tarixində ilk milli məktəblərdən biridir. Sonuncu məktəb «Üsuli-cədid» — yeni məktəb hərəkətində unikal bir hadisə idi. M.T.Sidqi «Əxtər» və «Tərbiyə» məktəbləri ilə Azərbaycanda «Üsuli-cədid» mütərəqqi pedaqoji cərəyanın yaradıcısı Seyid Əzim Şirvani ənənələrinin ilk və uğurlu davamçısı idi. Dini məktəb və

mədrəsələrdən fərqli olaraq burada yeni tədris forma və üsullarından bacarıqla istifadə edilmişdi. «Tərbiyə» məktəbində dərslər ana dilində keçirilir, rus dili isə müstəqil fənn kimi tədris olunurdu. Tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənnlər daxil edilmişdi. Bu isə o demək idi ki, Məhəmməd Tağı Sidqi təlim biliyi kimi dünyəvi elmləri öyrətməyi başlıca məqsəd hesab etmişdi. Bu sahədə o, ömrünün sonuna qədər dönməzlik, mübarizlik nümunəsi göstərmişdi. Yəqin etmişdi ki, millətin cəhəlt dərdinin dərmanı elm və maarifdir. «Tərbiyə» məktəbinə bir təhsil müəssisəsi, pedaqoji təsisat kimi müasirlik ruhu, duyğusu verən təkcə o deyil ki, məktəb maddi təchizat, quruluş etibarilə (sinif-dərs sisteminin tətbiqi, partalarda oturmaq, taxta lövhədən istifadə etmək və s.) dini məktəblərindən fərqlənirdi. Bu, çox vacib olsa da, əsas cəhət məktəbin daxili məzmununda yenilik, müasirlik ruhunun daha qabarıq görünməsində idi. Hər şeydən əvvəl savad təlimində səs üsulun tətbiqi əlifbanı asan və yaxşı mənimsəyə bilmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Ustad pedaqoq görürdü ki, o dövrə qədər milli məktəb kimi daha çox dini təhsil verən tədris müəssisələrində savad təliminin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunan köhnə üsullar nə qədər antipedaqoji üsullardır».

«Tərbiyə» məktəbində fiziki cəza tətbiq edilmirdi: «Burada şagirdlər üçün məktəb daxili qaydalar («Ədəb qaydaları») müəyyənləşdirilmişdi ki, bu da həmin tədris müəssisəsində tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə pedaqojiləşdirildiyini bir daha təsdiq etmiş olur. Məktəbdə şagirdlər bilikləri yaxşı mənimsəyir, dünyəvi elmlərin tədrisi metodikasının düzgün qurulduğuna rəğmən yüksək təhsil müvəffəqiyyətləri əldə edirdilər. M.T.Sidqinin pedaqoji görüşlərinin mütərəqqi məzmun istiqaməti bir də onunla müəyyən olunur ki, o, təlimin tərbiyəvi xarakterini yüksək qiymətləndirir, ayrıca etika dərslərini tədris planına daxil etməklə (III siniflərdə) şagirdlərin əxlaqi saflığı, mənəvi təmizliyinə xüsusi diqqət yetirirdi.

«Tərbiyə» məktəbi az müddət ərzində rəsmi dövlət məmurlarının və qabaqcıl ziyalıların diqqətini çəkdi. Cəlil Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev, M.T.Şeyxzadə kimi görkəmli Azərbaycan maarifçiləri M.T.Sidqinin Vətən və millət qarşısında xidmətlərini yüksək qiymətləndirir, maarifçi ziyalı, nəzəriyyəçi pedaqoq kimi qiymətini uca tutmağı, ideallarını yaşatmağı tövsiyə edirdilər. Sidqinin xalq arasında qazandığı böyük nüfuzu dövlət idarəçiliyinin məmurlarını təmin etmirdi. Bu cəhət ona qarşı şübhələrin yaranmasına səbəb oldu ki, bu da böyük pedaqoqu siyasi cəhətdən etibarsızlıqda günahlandırmağa «əsas» verirdi. Çünki əsrə, zamana görə milli təhsil və tərbiyə müəssisəsi təsis etmək, xalqı sivilizasiya məkanına qoşmağa səy göstərmək özü belə kifayət idi ki, məşhur pedaqoqun müstəmləkəçi çar məmurlarının «siyasi cəhətdən etibarsızdır» siyahısında adı yer alsın. Ona görə də «Tərbiyə» məktəbi çox keçmədən (1896-cı ildə) rus-Azərbaycan məktəbinə çevrildi və xalq məktəbləri direksiyasının tabeliyinə verildi. Sidqinin başladığı nəcib, müqəddəs işin müxtəlif bəhanələrlə qarşısı alındı. «Tərbiyə» məktəbi rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilərkən Sidqinin müəllimlik şəhadətnaməsi olmadığı bəhanə edilərək o, məktəbin müdiri vəzifəsindən azad edildi. Lakin bununla belə sonralar da rəsmi idarələrdə, ictimaiyyət arasında rus-Azərbaycan məktəbi «Tərbiyə» məktəbi, yaxud «Sidqinin məktəbi» kimi adlandırılırdı. Bu isə Sidqiye, onun əməllərinə və ideallarına dərin hörmətin ifadəsi idi. XIX əsrin sonlarında ümumən Qafqazda, həmçinin Gürcüstan və Azərbaycanda mütərəqqi pedaqoji fikrin təsiri altında qadın təhsili və tərbiyəsi məsələsi kəskin şəkildə qoyulur və onun həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif yol və vasitələrdən istifadə edilirdi.

XIX əsrin Azərbaycana bəxş etdiyi görkəmli simalardan, şəxsiyyətlərdən biri ensiklopedist alim Mir Möhsün Nəvvabdır. M.Nəvvab Şuşada "Məclisi-fəramuşan (Unudulmuşların məclisi)" və "Musiqiçilər məclisi"ni yaratmışdır. Bu məclislər tək Şuşanın deyil, bütün Azərbaycan sənətinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Nəvvab özünün çap məşinində bir çox Azərbaycan şairlərinin şeirlərini çap edib yayırdı. O vaxt Azərbaycanın şimalında Bakı və Şuşadan başqa heç bir yerdə mətbəə yox idi. Nəvvabın Şuşa şəhərinin mədəni inkişafında rolu böyük olmuşdu. O, əvvəlki ruhani məktəblərindən, mədrəsələrdən

fərqli olaraq "üsuli cədid" məktəbləri açmış, bu məktəblərdə, coğrafiya, tarix, ədəbiyyat, dil dərsləri keçirilirdi. Nəvvabın özü də bu məktəblərin birində dərs deyirdi.(4)

Cəmiyyətdəki bir çox problemləri insanların savadsızlığı ilə bağlayan Nəvvab ildən-ilə kitab çapını genişləndirir. Bundan əlavə o öz hesabına əhalinin kasıb təbəqəsi üçün Şuşada qiraətxana açdırır. Təhsil sahəsi ilə yaxından tanış olan Mir Möhsün humanitar və dəqiq elmlərlə bağlı ədəbiyyat oxuyur və tezliklə belə qənaətə gəlir ki, mədrəsələrin dərs proqramı real həyatdan geridə qalıb. Onun fikrincə, mədrəsəni bitirən şəxs ali məktəblərə daxil ola bilməz və deməli, o zaman Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatından kənarda qalacaq. Eyni zamanda o, imperiyanın Azərbaycanda açdığı məktəblərin proqramları ilə də tam razı deyildi. Bu proqramlar əsasında ali məktəblərə daxil olmaq üçün kifayət qədər bilik əldə edən şagird Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və islam dinindən xəbərsiz olurdu.

Problemdən çıxış yolunu Mir Möhsün Nəvvab "Üsuli-cədid məktəbi" adlandırılan, yəni "yeni üsul məktəbləri"-nin açılışında görür. Belə "üsuli-cədid" məktəbi müasir elmi nailiyyətləri ana dilində öyrətməli idi. Burada humanitar, təbiət və texniki fənlərdən peşəkar müəllimlər dərs deməli, eyni zamanda şagirdlərə islam tarixi və şəriət, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı öyrədilməli idi. Belə məktəbi bitirmiş şəxs həm Rusiya və Avropa dövlətlərinin ali təhsil məktəblərinə daxil ola bilər, həm də milli, dini köklərindən ayrı düşməzdi.

"Üsuli-cədid" məktəblərində dərslər çətin olan heca üsulu ilə deyil, daha yaxşı qavranılan səs üsulu ilə aparılmalı idi.

1946-cı ildə işğalçıların Təbrizə divan tutması Azərbaycan ziyalıları üçün ağır zərbə oldu. Bu hadisələrdən sonra da Təbriz maarifinə, təhsilinə maraq soyumadı, əksinə, pedaqoji mətbuatda, ilk növbədə «Azərbaycan məktəbi»ndə Təbrizlə bağlı yazılar işıq üzü gördü: «Cənubi Azərbaycan şəhərlərində üsuli-cədid məktəblərinin təsis tarixindən», «Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin Təbriz maarifçiliyi və pedaqoji mətbuatımız yaradılması və onun İran mədəni-maarif həyatına təsiri», «Xalq müəllimi Mirzə Həsən Rüşdiyyə», «Doktor Tağı Eraninin təlim haqqındakı fikirlərinə dair», «Təbrizdə üsuli-cədid məktəblərinin təsis tarixindən» və başqaları da bu qəbildəndir. «Azərbaycan məktəbi»ndə «Üsuli-cədid» məktəblərindən bəhs ediləndə Təbriz təhsilinə dair məlumatlar da öz ifadəsini tapırdı [5, Şəmsi M. 1983, №1]. Bu məktəblərin açılması ilk növbədə, İranda üsuli-cədid məktəblərinin əsasını qoyan M.N.Rüşdiyyənin adı ilə bağlanırdı. M.F.Axundovun dünyagörüşündə Mirzə Şəfinin bir məsləhəti həlledici rol oynadığı kimi, Rüşdiyyənin də həyatında «Əxtər» qəzetində yazılmış bir məqalə dönüş yaratmışdır. Məqalədə deyilirdi ki, Avropada hər min nəfərdən on nəfəri savadsız, İranda isə, hər min nəfərdən onu savadlıdır. Məqalədə Avropadakı məktəblərin zəruriliyindən danışılırdı. Bu məqalənin güclü təsiri onda Yaxın və Orta Şərqdə üsuli-cədid məktəblərinin təsisini və idarə etmək tərzini tətbiq etmək fikrini yaradır. Darülmüəllimin məktəbini qurtardıqdan sonra o, Qafqaza gəlmiş və burada qızgın pedaqoji fəaliyyətə qoşulmuşdur. Məlumdur ki, o illərdə Azərbaycanda K.D.Uşinskinin pedaqoji irsinə maraq çox böyük idi. Azərbaycan pedaqoqları A.N.Çernyayevski, R.P.Əfəndiyev, F.Köçərli özlərinin dərsləklərini yaradanda bu böyük pedaqoqun yolu ilə getmişlər. Rüşdiyyəni ən çox cəlb edən cəhət təhsil, ana dilində tədris idi. (6)O, bu məqsədlə İrəvana gedir və orada üsuli-cədid məktəbi təşkil edir, necə deyirlər, özünün bacarığını sınaqdan çıxarır. Böyük ideallarla yaşayan Rüşdiyyə 1887-ci ildə Təbrizə gəlir və şəhərin «Şeşgilan məhəlləsi»ndə «Dəbistan» adlı yeni tipli məktəb təsis edir. Bu məktəb az bir müddətdə elə şöhrət qazanır ki, şəhərin bir sıra mütərəqqi məktəbxana sahibləri bu yolu bəyənirlər. Rüşdiyyəni isə, qazandığı nailiyyətlər qane etmirdi. Köhnə məktəbdarların fikirlərindən qorunmaq üçün Rüşdiyyə fars dilindəki asan kitablarla tədris aparır. Bu zaman «Dəbistan»ı qarət edirlər. Lakin, Rüşdiyyə öz nəcib işini davam etdirməyi yenə də məqsədəuyğun sayır. O tez bir zamanda «Rüşdiyyə mədrəsəsi» adlı yeni bir məktəb təsis edərək öz işini davam etdirir, fitnələrdən isə can qurtara bilmir. Bu

fitnələr vaxtı ölən, yaralananlar da olur. M.C.Pişəvəri yazır ki, «Rüşdiyyənin, ümumiyyətlə, təsis etdiyi məktəblər, mövhumatçılar tərəfindən 9 dəfə bağlansa da, o öz fikrindən əl çəkmirdi, yeni məktəbin yeni əlifba əsasında Azərbaycan dilində tədris işini davam etdirirdi» [8,Şəmsi M. 1976, №12].

Göründüyü kimi ayrı-ayrı maarifpərvərlər, ziyalılar yeni üsullu məktəblərin açılmasında az əmək sərf etməmişlər. Ruhanilər və imperiya tərəfindən müxtəlif yollarla müsəlman türklərinin maarifləndirilməsi sıxışdırılarda görkəmli türk ziyalıları bu yoldan dönməmişlər, yeni üsullu məktəblərin yaşaması üçün yorulmadan çalışmış, öz xalqının, digər xalqların tərəqqi və inkişaf yolunu maarifdə görmüşlər.

Ədəbiyyat

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı (C.2).–Bakı: Elm, 1985.–460 s.
2. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi: Dərs vəsaiti.–Bakı, 2001.–320 s.
- 3.Elmira Hüseynova. Azərbaycan məktəbi №5
4. İsa Həbibbəyli “Azərbaycan” qəzeti, 14 yanvar 2015-ci il
- 5.**Zemfira Səfərova**, akademik, Əməkdar elm xadimi "525-ci" qəzet
- 6.Şəmsi M.(1983).Təbrizdə üsuli-cədid məktəblərinin təsis tarixindən. Azərb. məktəbi, №1.
7. E.Məmmədova Azərbaycan məktəbi, №3(688),səh146-147
- 8.Şəmsi M.(1976). Xalq müəllimi Mirzə Həsən Rüşdiyyə. Azərbaycan məktəbi,№12.

METHODOLOGICAL MOVEMENT IN AZERBAIJAN IN THE XIX-XX CENTURIES

Asgarova Khayala Israyil

Summary

Summary Methodological movement in Azerbaijan in the XIX-XX centuries The article is devoted to the topic of the methodological movement in Azerbaijan in the XIX-XX centuries. In the 60s and 90s of the 19th century, "modern" schools began to be established in northern Azerbaijan. The project of opening "Usuli-Jadid" schools is supported by many intellectuals of Azerbaijan. However, when the enlightenment of the Muslim Turks was suppressed by the clergy and the empire in various ways, prominent Turkish intellectuals did not turn away from this path, worked tirelessly for the existence of new schools of thought, and saw in education the progress and development of their people and other peoples.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX-XX ВЕКАХ

Аскерова Х аяла Израил кызы

Резюме

Резюме Методологически-современное движение в Азербайджане в XIX-XX вв. Статья посвящена тема методистского движения в Азербайджане в XIX-XX вв. В 60-х и 90- годах XIX-века на севере Азербайджана начали создаваться « современные» школы. Проект открытия школ «Усули-джадид» поддерживают многие интеллектуалы Азербайджана. Однако, когда духовенство и империя различными способами подавляли просвещение тюрков-мусульман, выдающиеся турецкие интеллектуалы не отворачивались от этого пути, неустанно трудились над существованием новых школ мысли и видели в образовании прогресс и развитие своего народа и других народов.

Rəyçi; Dos. V.Veysəlova

Ümumi tarix kafedrasının 30 dekabr 2020-ci il tarixli iclasın 03 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 18 fevral 2021-ci il

**ƏT – TƏBƏRİNİN "TƏRİX ƏR – RÜSUL VA – L - MÜLÜK"ƏSƏRİ
AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BİR MƏNBƏ KİMİ**

Namazova Elminaz Məhərrəm qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elminaznamazova@mail.ru

Xülasə: *Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair məlumat verən ərəbdilli mənbələrdən biri də Ət-Təbərinin "Tərix ər-rusul va-l-mülük" (bəzən qısaca olaraq "Tərix ət-Təbəri" kimi) adlanan şah əsəridir. Ət-Təbərinin adı çəkilən əsərində Azərbaycanın hüduqları, şəhərləri və əhalisinin etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumatlarla rast gəlinir.*

Əsərdə verilən məlumat VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın siyasi tarixinin mənzərəsini təsvir etməyə imkan verən əsas mənbədir. Həmçinin əsər Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair qiymətli məlumatlarla zəngindir.

Ət-Təbərinin Azərbaycan xürrəmlərinin xilafətə qarşı üsyanını xarakterizə edən materialları, xəlifə əl-Mötəsim dövründə ərəb ordularının baş komandanı Afşin Heydər ibn Kavusun fəaliyyəti, onun Babəklə əlaqələri, Babək və Təbəristan hakimi Məzyərlə danışıqları, Babək qalib gəldiyi təqdirdə Xilafəti devirmək və parçalamaq planları, habelə Babəkin Bizans imperatoru Feofillə yazışması haqqındakı məlumatı xüsusilə qiymətlidir.

Ət-Təbərinin əsərində Xilafətin siyasi həyatında türklərin rolu və Azərbaycanda onların fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

Ət-Təbərinin Azərbaycan tarixi üzrə verdiyi məlumat ona görə etibarlı sayılır ki, o, özündən qabaqkı müəlliflərin, həm də başlıca olaraq ərəblərin işğalçılıq yürüşlərində iştirak edənlərin əsərlərinə istinad edir, bu və ya başqa hadisəni yadda saxlayan şahidlərin şəfahi məlumatlarına əsaslanır.

Ərəbdilli mənbələrdə, o cümlədən, Ət-Təbərinin əsərində türklərin Azərbaycan torpaqlarında qədim dövrlərdən yaşaması haqqında bir sıra faktlar da öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, ərəbdilli mənbələr, Ət-Təbəri, Xilafət, orta əsrlər, VII-IX əsrlər

Ключевые слова: Азербайджан, арабоязычные источники, Ат-Табари, Халифат, средние века, VII-IX века

Keywords: Azerbaijan, Arabic-language sources, At-Tabari, Caliphate, Middle Ages, VII-IX centuries

Dünya dövlətləri uzun müddət öz tarixini müsəlman tarixi məktəbinə məxsus yazılı abidələr vasitəsi ilə bərpa etmişdir. Bu cəhətdən Qafqaz və o cümlədən Azərbaycan tarixi də istisna deyil.[1,199].

Qafqazın, eyni zamanda Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərinin əks olunduğu ilk ərəbdilli tarixi əsərlər IX əsrdə yaradılmışdır. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair məlumat verən ərəbdilli müəlliflərdən biri də Ət-Təbəridir. Əbu Cəfər Mühəmməd ibn Cərir Ət-Təbəri 839-cu ildə İranın Təbəristan (indiki Mazandaran) vilayətinin mərkəz şəhəri Amulda dehqan (mülkədar) ailəsində dünyaya gəlib. Ömrünün sonunadək Bağdadda yaşayan Ət-Təbəri 923-cü ildə orada vəfat edir.[2,71].

Ət-Təbərinin bir tarixçi kimi tanıtılan onun "Tərix ər-rusul va-l-mülük" (Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi), (bəzən qısaca olaraq "Tərix ət-Təbəri" kimi) adlanan şah əsəridir. Bu çoxcildli əsər dünyanın yaranması tarixindən başlayaraq müəllifin zamanəsinə qədər olan böyük bir dövrü əhatə edir. "Tərix ər-rusul va-l-mülük" - islam aləminin tarixinə həsr olunmuş ilk dolğun və mükəmməl əsərdir. Ət-Təbərinin bu əsəri Xilafət tərkibindəki ölkələrin, o cümlədən də Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair qiymətli məlumatlarla zəngindir. Əsərdəki hadisələrin şərhini xronoloji olaraq 915-ci ilə kimi çatdırılır. [2,72].

Ət-Təbərinin “Tarix” inin nəşri isə yalnız XIX əsrin sonlarında Avropa Şərqşünaslarının birgə söyləri nəticəsində mümkün olmuşdur. Əsərin tam, kamil əlyazması tapılmadığından çap üçün onun əldə olan müxtəlif nüsxələri əsasında vahid mətn hazırlanmışdır. Keçən əsrin 60-cı illərində “Tərix ət-Təbəri”, aşkar edilmiş yeni nüsxələrdən əlavələr edilməklə məşhur misirli mətnşünas Mühəmməd Əbu-l-Fəzl İbrahim tərəfindən nəşr olunur. Ət-Təbəri “Tarix”indən Azərbaycana aid materialların tərcüməsi əsərin məhz bu nəşri əsasında yerinə yetirilmişdir.[2,72].

Ət-Təbərinin Azərbaycan tarixinə dair materialları ona görə etibarlı sayılır ki, o özündən əvvəlki müəlliflərin, yəni Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Ömər əl Vəqidi, əl-Mədayini, Əbu Minhət, Əbu Məşər və başqalarının əsərlərinə eyni zamanda bu və ya başqa hadisəni yadda saxlayan şahidlərin şifahi məlumatlarına əsaslanmışdır. Ət-Təbərinin istinad etdiyi müəlliflərin demək olar ki, hamısı ərəblərin istilaçılıq səfərlərində (xüsusilə Azərbaycana) bilavasitə iştirak etmiş olduqlarından onların əsərlərində verilən məlumat Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğal edildiyi dövrün tarixini tədqiq etmək üçün son dərəcə qiymətlidir.[3,16].

Bir sıra ərəbdilli müəlliflər həmçinin Ət-Təbəri Azərbaycan dedikdə həm Arran adlandırılan indiki Şimali Azərbaycan, həm də Cənubi Azərbaycanı başa düşürdülər. Ət-Təbərinin “Tarix” əsərinin orijinalında ayrıca olaraq Azərbaycanın hüduqları məsələsindən bəhs edilmir. Lakin əsərdə Dərbəndin məhz Azərbaycanın şimal sərhəddi olmasına dəlalət edən çoxsaylı faktlara rast gəlirik. VIII əsrdə baş vermiş hadisələrdən bəhs edən müəllif Azərbaycanın şimal sərhəddinin məhz Dərbənd şəhəri olduğunu qətiyyətlə bildirir. Onun əsərində 707-ci ilə aid aşağıdakı sözlərə rast gəlirik: “Məsləmə ibn Əbdu-l-Malik türklərə qarşı yürüş etdi, Azərbaycan nahiyyələrindən olan əl-Baba çatdı və orada qalalar, şəhərlər fəth etdi”.[4]

Ət-Təbərinin əsərinin demək olar ki, bütün cildlərində Azərbaycan və onun türk əhalisi haqqında bir sıra maraqlı faktlar mövcuddur.

Ət-Təbərinin qeyd etdiyimiz əsərində 642-ci ildə baş vermiş hadisələrdən bəhs olunarkən Azərbaycan əhalisinin əl-Kəbc (Qafqaz) və ər-Rum (Bizans) dağlarına çəkildiyi göstərilir. Tarixi mənbələrdəki faktların araşdırılması göstərir ki, Sasanilər dövləti ərəblər tərəfindən darmadağın edildikdən sonra öz müstəqil dövlətləri olmayan, lakin tayfa konfederasiyaları halında yaşayan və müəyyən dərəcədə Sasani təbəçiliyində olan Azərbaycan türklərinin bir hissəsinin öz dövlətləri və hökmdarları olan xəzərlərə qoşulmaqdan başqa çarələri qalmırdı. Ərəblərin təzyiqi ilə geri çəkilən Azərbaycan türkləri xəzərlərə qoşulduqdan sonra Xəzər xaqanlığı tərkibində türklərin sayı daha da çoxaldı.[4]

Mənbələrdəki ziddiyyətli faktlara baxmayaraq, ərəblərin Sasani imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərinə, o cümlədən Azərbaycana real hücumu yalnız 642-ci ildə baş verən Nihavənd və Həmədanın fəthindən sonra mümkün oldu. Tarixçi Ət-Təbərinin dili ilə desək, “O gündən farsların birliyi pozuldu, indən belə hər vilayətin əhalisi düşmənlə yalnız öz vilayəti hüduqlarında döyüşürdü”.[5, 20-21].

Təbəri xəzərlərin Arrana hücumu və həmin hücumun səbəbi haqqında da məlumat verir. Həmin məlumata görə hücumu səbəb 792-797-ci illərdə Cibəlin, Təbəristanın, Azərbaycan və Ərməniyyənin canişini əl-Fadl ibn Yəhya ibn Bərməkin xəzər xaqanının qızı olan arvadının Bərdədə ölməsi idi. Xaqan qızının zəhərlənməsindən şübhələnən xəzərlər onun intiqamını almaq üçün Arrana hücum edib ölkəni darmadağın edirlər. Ət-Təbərinin bu məlumatı İbn əl – Əsirin rəvayəti ilə də təsdiqlənir.[5, 50-51].

Ət-Təbəri Babəkin başçılığı altında azadlıq müharibəsinin baş verdiyi vaxtdan az sonra (həmin yüzillikdə) yaşadığı üçün, tariximizin bu parlaq səhifələrini dolğunluğu ilə şərh etmişdir. Buna görə də həmin əsər Babək haqqında yazan sonrakı orta əsr tarixçiləri üçün çox tutarlı qaynaq olmuşdur. Ət-Təbərinin məlumatına görə, 778-779-cu illərdə məhz bu xəlifənin (əl-Mehdinin dövründə (775-785)) hakimiyyətdə olduğu dövrdə xürrəmilər hərəkatının ilk

sorağı eşidildi. Xürrəmilərin növbəti çıxışını ət-Təbəri 808-809-cu ilə aid edir. Bu dəfə İsfahan, Rey, Həmədan və bəzi yerləri əhatə edən üsyan, ət-Təbərinin məlumatına görə, Azərbaycanda başlanmış, hər yerdən gələn yüz mindən artıq adam üsyana qoşulmuşdu. Lakin Abbasi üsul- idarəsinə qarşı yönəldilmiş bu çıxış da uğursuzluqla nəticələnmiş, “saysız adam öldürülmüş”, çoxlu əsir tutularaq, Harunun Karmisindəki qərargahına gətirilmiş, onların bir hissəsi məhv edilmiş, qalanları isə Bağdad bazarında satılmışdır. [6,78., 5,53.,7,265].

Bütün qeyd etdiyimiz faktlarla yanaşı ət-Təbərinin əsərində 837-ci il avqustun 26-da xürrəmilərin istinadgahının ələ keçirilməsi, Afşinin Bəz qalasının yerlə yeksan olunması haqqında sərəncam verməsi barədə məlumatlar da öz əksini tapmışdır. [7, 274]

Ət-Təbərinin Azərbaycan xürrəmilərinin xilafətə qarşı üsyanını xarakterizə edən materialları, xəlifə əl-Mötəsim dövründə ərəb ordularının baş komandanı Afşin Heydər ibn Kavusun fəaliyyətini, onun Babəklə əlaqələri, Babəklə və Təbəristan hakimi Məzyərlə danışıqları, Babək qalib gəldiyi təqdirdə xilafəti devirmək və parçalamaq planları, habelə Babəkin Bizans imperatoru Feofillə yazışması haqqındakı məlumatı xüsusilə qiymətlidir.

Ət-Təbərinin məlumatı Xilafətin siyasi həyatında türklərin rolu və Azərbaycanda onların fəaliyyəti haqqında da mühüm material verir. [3,16-17].

Ət-Təbəri Babəklə bağlı hadisələrdən danışarkən türkmənşəli əhalidən bəhs etmişdir. O, yazır ki, 835-ildə Babəkin əsas sərkərdələrindən biri olan Tarxanın Babəkdən icazə alıb Marağa nahiyyəsindəki kəndinə getdiyini öyrənən Afşin Marağada yaşayan bir türkə Tarxanı öldürmək haqqında göstəriş verdi. Həmin türk isə Afşinin tapşırığını yerinə yetirərək onun kəsilmiş başını Afşinə göndərmişdi. Tarxan adının türkmənşəli olmasını da xatırlatmaq yerinə düşərdi. [4]

Ərəb yürüşləri istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayan amillərdən söhbət açan ət-Təbəri öz əsərində maraqlı bir hekayət verir. Bu hekayətdə xəlifə Ömər ibn Sasani ordusunun keçmiş sərkərdələrindən biri qədim İran nəslinə mənsub olan, sonralar isə islamı qəbul etməklə canını qurtara bilən mərzban Hörmüzdanla söhbətindən danışılır. Xəlifənin, yürüşləri hansı istiqamətdə davam etdirmək daha məsləhətdir sorğusuna, Hörmüzdan İsfahandan başlamağı lazım görür, çünki onun fikrincə İsfahan-baş, Fars və Azərbaycan isə qanadlardır; baş üzülməlidir ki, qanadlar da ram edilsin. [5, 21].

“Tərix ər rüsul va-l-müluk” əsəri ərəb hərbi komandanlığı ilə yerli əhali arasında bağlanan ilk müqavilələrin mətnləri saxlanılan nadir mənbələrdən sayılır. Bu əsərdə Utba ibn Fərhadin 639-cu ildə “Azərbaycanın, onun düzləri və dağlarının əhalisi” ilə bağladığı mühafizə fərmanı, Bukayrın Muğan əhalisi ilə bağladığı fərman, Surakın Ərməniyyə və əl-Arranın əhalisi ilə bağladığı fərmanların mətni verilmişdir. [1. 200]. Bundan əlavə ət-Təbəri İsfəndiyarla Bukayr arasında baş verən danışığın mətnini verir: “İsfəndiyar soruşur: “Xoşladığın hərbi ya sülhdür?” Bukayr cavab verir ki, əlbəttə, sülh. İsfəndiyar deyir: “Onda mənə yadında saxla, çünki mən Azərbaycan əhalisi üçün sülh müqaviləsi bağlayıb qayıtmayanacan sənə qarşı heç bir müqavimət olmayacaq”. Maraqlı haldır ki, Azərbaycan əhalisi ilə bağlanan müqavilə Azərbaycanın fəthində daha böyük fəaliyyət göstərmiş Bukayrın deyil, Utba ibn Farkadın dilindəndir. Ət-Təbəri bu haqqda yazırdı: Ona tapşırılan torpaqları Bukayr Utbadan xeyli əvvəl fəth etmişdi, lakin müqavilə Utba Bəhramın ordusunu darmadağın etdikdən sonra bağlandı. Buna görə də Azərbaycan əhalisi ilə müqaviləni Utba bağladı; Bu müqaviləyə görə Bukayrın fəth etdiyi vilayət onun tabeliyinə keçdi və özünün fəth etdiyi torpaqlara qatıldı. [5, 22-23].

Bütün bu məlumatlarla yanaşı ət-Təbərinin IX əsrin sonunda yaranmış Azərbaycan feodal dövlətlərinin, xüsusilə, Sacilər dövlətinin tarixi ilə bağlı verdiyi məlumatlar da maraqlı doğurur. Lakin ət-Təbərinin əsəri 915-ci illərdə baş vermiş hadisələrin təsviri ilə qurtardığına görə Sacilər dövlətinin sonrakı taleyi ilə bağlı məlumatı ət-Təbərinin davamçısı Arib-ibn Səd əl-Kurtubinin “Silat tarix ət-Təbəri” adlı əsəri vasitəsi ilə əldə edirik. [3,17]

Beləliklə Ət-Təbərinin Ərəb xilafətinin tarixinə həsr olunmuş əsərində Azərbaycan ölkəsi haqqında da bir sıra maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova Ş. "Tarixin nəzəri problemləri. Mənbəşünaslığa giriş". Bakı, 2008.
2. "Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar". Bakı, 2005.
3. Bünyadov Z. "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə". Bakı, 2007.
4. <http://az.strategiya.az/news.php?id=76572>
5. Nailə Vəlixanlı "Ərəb Xilafəti və Azərbaycan". Bakı, 1993.
6. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar". Bakı, 2007.
7. "Azərbaycan tarixi". Yeddi cildə. II c. Bakı, 2007.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ АТ-ТАБАРИ «ТАРИХ АР-РУСУЛ ВА-ЛЬ-МУЛУК» КАК ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Намазова Елминаз Магеррам кызы

Резюме

Арабоязычные источники важны для восстановления многовековой истории Кавказа, а также Азербайджана (примерно VII-XV вв.).

Одним из арабоязычных источников по средневековой истории Азербайджана является шедевр ат-Табари под названием «Тарих ар-русул ва-ль-мулук» (иногда сокращенно «Тарих ат-Табари»).

Данные приведенные в этом произведении являются основным источником, позволяющим представить обзор политической истории Азербайджана VII-IX веков. Кроме этого в произведении содержится богатый материал относительно различных аспектов истории Азербайджана периода средневековья.

Также в книге ат-Табари даны важные сведения касательно роли тюрков в политической жизни Халифата и их деятельности в Азербайджане.

AT-TABARI'S WORK "TARIKH AR-RUSUL VA-L-MULUK" AS A SOURCE IN THE STUDY OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN

Namazova Elminaz Maharram

Summary

Arabic-speaking sources are important for restoring the centuries-old history of the Caucasus, as well as Azerbaijan (approximately VII-XV centuries).

One of the Arabic-speaking sources on the medieval history of Azerbaijan is the at-Tabari masterpiece called "Tarikh ar-rusul va-l-muluk" (sometimes abbreviated as "Tarikh at-Tabari").

The data given in this work are the main source that allows us to present an overview of the political history of Azerbaijan of the 7-9th centuries. In addition, the work contains rich material regarding various aspects of the history of Azerbaijan during the day-to-day period.

Also in the book at-Tabari, important information is given regarding the role of the Turks in the political life of the Caliphate and their activities in Azerbaijan.

Rəyçi: dos. A. Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 08 fevral 2021-ci il tarixli iclasının 07 sayılı protokolu

Daxi olma tarixi 17 fevral 2021 –ci il.

XOCALI SOYQIRIMI DÜNYANIN GÖZÜ İLƏ

Qasımova Arifə Akif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Afet.mammadova@list.ru

Xülasə: *Məqalədə Xocalı faciəsinə dünya xalqlarının gözü ilə diqqət yetirilmiş, ciddi təhlil aparılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, faciə mənfur erməni qüvvələrinin məkrli siyasətinin nəvbəti addımı idi. Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə Ermənistanı tutarlı cavab verilmədi. Ancaq, artıq dövlətimiz Xocalı şəhərini geri almış və qisas alınmışdır. Məhz, bununla Xocalı faciəsinə fərqli münasibətə son qoyulmuşdur.*

Açar sözlər: Mühəribə, Faciə, Şəhər, Məscid, Qaçqın

Ключевые слово: Война, Трагедия, Город, Мечеть, Беженец

Key words: War, Tragedy, City, Mosque, Refugee

Döyüş vəziyyətində olan Dağlıq Qarabağ anklavının şərqində yerləşən bu şəhərin baş məscidinin xidmətçiləri dedilər ki, bu gün onlar ermənilərin çərşənbə günü işğal etdiyi anklavda yerləşən Azərbaycan şəhərindən gətirilmiş 17 nəfəri dəfn ediblər. Anklavın paytaxtı Stepanakertin şimal-qərbində yerləşən və 6.000 nəfər əhalisi olan Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar hücum zamanı qadın və uşaq-lar daxil olmaqla 500 nəfərin öldürüldüyünü dedilər. Ağdam məscidinin direktoru Səid Sadıqov bildirdi ki, Xocalı şəhərindən olan qaçqınlar çərşənbə günündən bəri onun məscidinə 477 meyit gətiriblər. Bakı rəsmiləri Xocalıda 100 nəfərin öldürüldüyünü iddia edir, erməni rəsmiləri isə öz paytaxtları İrəvandan bildirirlər ki, cəmi 2 azərbaycanlı qətlə yetirilib (1).

Bakı rəsmisi bildirdi ki, onun hökuməti ölümlərin dəqiq sayını bilən zaman azərbaycanlıların qəzəblənəcəyindən narahatdır. Bugün burada gördüyümüz 7 cənazədən ikisi uşaq, üçü qadın idi. Ağdam xəstəxanasında müalicə olunan digər 120 qaçqın ağır yaralardan əziyyət çəkir. Rəziyə Aslanova Ağdama çərşənbə günü gecə çatıb. O, dedi ki, çərşənbə axşamı gecə Xocalıya hücumla keçən ermənilər dayanmadan atırdılar. Onun əri və kürəkəni öldürülmüş, qızı itkin düşmüşdür. Dağlıq Qarabağdan bura qaçıb gələn qaçqınlar arasında keçmiş Sovet Daxili Qoşunlarında xidmət edən iki türkmən əsgəri var idi. Onlar ötən cümə hərbi hissələrini tərk etmiş və Xocalıda sığınacaq tapmışlar. Əsgərlər dedi ki, erməni çavuşları onları "müsəlman olduqları üçün" döyürdülər. Fərarilər bildirdi ki, onların keçmiş hərbi hissəsi 366-cı alay Xocalını işğal edən erməni hərbiçilərini dəstəkləyirdi. Onlar bildirdi ki, qadın və uşaqlara qaçmağa kömək edirdilər. Əsgərlərdən biri Ağaməhməd Mütif dedi: "Biz dağlardan keçərək bir qrup gətirirdik. Bu zaman ermənilər bizi gördü və atəş açmağa başladılar. On iki nəfər öldürüldü" (9).

Ağdamdakı RÖYTER müxbiri Elif Kaban məlumat vermişdir ki, çərşənbə qırğınından sonra azərbaycanlılar onlarla insan dəfn edirdilər, hansılar ki, bu bölgənin ikinci böyük yaşayış mərkəzi olan Xocalı şəhərinin ermənilər tərəfindən işğalı zamanı öldürülmüşdü. Dəfndə iştirak edənlərdən biri jurnalistlərin üstünə qış-qıraraq demişdir: "Dünya burada baş verənlərə göz yumur. Biz ölürük, siz isə ba-xırsız" (3).

Sağ qalanların sözlərinə görə, erməni əsgərləri 450-dən çox azərbaycanlıya atəş açmış və süngüdən keçirmişlər. Onların çoxu uşaq və qadınlar idi. Yüzlərlə, bəlkədə minlərlə insan itkin düşmüş və ölmüşdür. İşğalçılar qadın və uşaqları müdafiə edən əsgərləri və könüllüləri öldürmüşlər. Sonra onlar qorxudan əsən qaçqınlara atəş açmağa başlayıblar. Sağ qalanlardan bir neçəsi baş verənləri belə təsvir etdi: "Elə əsl qırğın belə başladı. Ermənilər dayanmadan atırdılar. Sonra onlar içəri daxil oldu, bıçaq və süngü ilə adamları dərəcəyə başladılar". Bu, sağ qalan üç əsgərdən biri olan Azər Hacıyevin dedikləri idi. Rəziyə Aslanova Ağdama başqa qadınlar və uşaqlarla erməni məşəllərindən keçərək gəlmişdir. O, ermənilərin dayanmadan

atdığını bildirdi, əri və kürəkəninin gözləri qarşısında öldürüldüyünü dedi. Qızı isə hələ də tapılmayıb. Ağdama gələn oğlanlardan biri qulağını itirmişdi.

Sağ qalanların dediyinə görə daha 2000 adam, hansılar ki, ayrı qaçmışdı, hələ də tapılmayıb: bəlkə də onların çoxu soyuqdan yaxud da aldıkları yaralardan ölüblər.

Dünən gecə Ağdam meyitxanasına 479 meyit gətirildi və qəbiristanlıqda 29 nəfər dəfn olundu. Mənim gördüyüm və hələ dəfn olunmamış 7 cənazənin 2-si uşaq, 3-ü isə qadın idi. Onlardan birinin sinəsi aldığı güllə yarasından tamamilə dağılmışdı. Ağdam xəstəxanası qan və terror səhnəsinə çevrilmişdi. Həkimlər bildirdi ki, soyqırımdan qaçan 140 xəstə dərin güllə yaralarından əziyyət çəkir. Ancaq onlar Ağdamda da təhlükəsiz deyildilər. Cümə günü gecə 150 min əhalisi olan şəhərin üzərinə raketlərdən zərbələr endirildi. Bir neçə bina dağıldı və bir nəfər öldü (7).

Anatol Liven erməni qoşunları tərəfindən həyata keçirilən kütləvi insan qırğını barədə məlumat toplayan zaman atəşə tutulub. Biz Dağlıq Qarabağın qarla örtülmüş dağlarından aşağı düşərkən səpələnmiş meyitləri gördük. Görünür, qaçqınlar qaçarkən onlara atəş açmışdılar. Bu hadisədən sonra jurnalistlər azərbaycanlı operator tərəfindən çəkilmiş kadrlara baxdılar. Kadrlarda bizim keçdiyimiz həmin dağların müxtəlif hissələrində onlarla insan cənazələri əks etdirilirdi. Azərbaycanlılar iddia edir ki, keçən həftə ermənilər tərəfindən işğal olunan Xocalı şəhərindən qaçan azərbaycanlıların kütləvi qırğını zamanı ən azı 1000 nəfər öldürülüb. Daha 4000-nəfər yaralanmış, donub ölmüş, yaxud itgin düşmüşdür. Mülki vertolyot dağlara enməli və kütləvi qırğınların törədildiyi yerlərdən meyitləri yığmalı idi. Mülki vertolyot 4 meyit yığdı. Həmin vaxt azərbaycanlı operatorun çəkdiyi filmə isə həmin təpələrdə onlarla meyit göstərilirdi. Ağdama qayıdan zaman mülki vertolyotun yığdığı cənazələrə baxdıq. İki nəfər yaşlı kişi və kiçik bir qız qanına qəltan edilmiş, onların əlləri və ayaqları donmuşdu (8).

Ağdam, Azərbaycan, 2 Mart (Röyters) - Azərbaycanın ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni hərbiçilərinin mülkü vətəndaşlara qarşı törətdiyi soyqırım haqqında bu gün yeni bir sübut əldə olunmuşdur.

Vertalyotla bölgəyə gedən Azərbaycan jurnalistləri və rəsmiləri qayıdan zaman özləri ilə üç uşaq meyiti gətirmişlər. Onların başlarının arxa hissəsi tamamilə dağıdılmışdı. Onlar dedi ki, ermənilərin atəş açması onlara meyitləri yığmağa imkan vermədi (6).

Hadisə yerində çəkilmiş şəkil dağlardan çoxlu sayda insan meyitlərinin yı-ğılmasını təsdiq edir. Müxbir xəbər verir ki, operator və Qərbdən olan jurnalistlər ermənilərin qırdığı yüzdən çox kişi, qadın və uşaq meyitlərini görüblər. Onlar 1 metrədən də az məsafədən başlarından vurulmuşdu. Şəkildə həmçinin təxminən 10 nəfərin, bunlar əsasən qadınlar və uşaqlar idi, başından güllə ilə öldürüldüyü göstərilir. Azərbaycan iddia edir ki, erməni qüvvələri mindən çox mülki insanı qətlə yetiriblər.

Ötən həftə Azərbaycan yenidən qəbiristanlığa dönmüşdü: matəm içində olan qaçqınlar və onlarla insan meyiti məscidin arxasında müvəqqəti meyitxana yaratmışdı. Onlar fevralın 25-i və 26-sı ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş Xocalıdan olan sadə Azəri kişi, qadın və uşaqları idi. Onların çoxu qaçan zaman yaxın məsafədən vurulmuşdu, bəzilərinin üzləri dağıdılmış, başlarının dərisi soyulmuş- du (2).

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Dağlıq Qarabağın azərbaycan-lılar məskunlaşan Xocalı şəhəri ermənilər tərəfindən kütləvi hücumla məruz qaldı. Rusların 366-cı motoatıcı alayı hücumda iştirak etdi. Nəticədə 613 nəfər öldürüldü, 487-i nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir götürüldü, 150 nəfər itgin düşdü. Xocalı ha-disələri münəfişinin xarakterini kökündən dəyişdi (4).

1991-ci ilin payızından Xocalı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən blokadaya alınmışdı və daxili qoşunların Dağlıq Qarabağdan çıxarılmasından sonra Xocalı tam blokada vəziyyətinə düşdü. 1992-ci ilin yanvarından başlayaraq Xocalıya verilən elektrik enerjisi kəsildi. Sakinlərin bir hissəsi təcrid olunmuş şəhəri tərk etdi. Xocalı şəhər icra hakimiyyətinin

başçısı E.Məmmədovun israrlı xahişlərinə baxmayaraq, dinc əhalinin tam evakuasiyası təşkil olunmadı. Fevralın 25-də erməni silahlı qüvvələri Xocalıya hücumla başladı.

Artsax Milli Azadlıq Ordusunun birləşmələri zirehli texnikadan - zirehli maşınlar və tanklardan istifadə edərək hücumda iştirak etdi. Fevralın 25-i gecə saat 11-də Xocalı artilleriya atəsinə tutulmağa başladı. Əvvəlcə evlərdə və postlarda qurulmuş barrikadalar dağıldı. Fevralın 26-sı səhər saat 1-dən 4-ə kimi quru qoşun birləşmələri şəhərə daxil oldular. Son müqavimət səhər saat 7-də qırıldı. Hücum zamanı Xocalıda qeyri-müəyyən sayda dinc sakin şəhərin bombardmanı zamanı qətlə yetirildi. Şəhərin erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğalından sonra təxminən 300 dinc sakin (86 məshəti türkü) şəhərdə qalmışdı. Hər iki tərəfdən alınmış məlumatlara əsasən, Xocalı şəhərində və Ağdama gedən yolda əsir götürülmüş 700-dən çox sakin 1992-ci il martın 23-nə kimi Azərbaycan tərəfinə qaytarılmışdır. Onların əksəriyyəti qadın və uşaqlardır. Xocalıdan qaça bilən sakinlərin öz mülkiyyətlərinin hətta ən vacib hissələrini belə götürməyə imkanları olmamışdı. Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən əsir götürülən sakinlər də əmlaklarından heç nə götürə bilməmişdilər.

"Memorial" İnsan Hüquqlarına Nəzarət Mərkəzinin müşahidəçiləri işğal olunmuş şəhərdə böyük talanın şahidi olmuşlar. Xocalı sakinlərinin əmlakları Xankəndi (Stepanakert) və qonşu yaşayış məntəqələrinin sakinləri tərəfindən şəhərdən aparılmışdı. Evlərin əksəriyyətinin qapılarının üzərində onların yeni sakinlərinin adları yazılmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xocalı faciəsində iştirak edən 366-cı alay Xankəndidə yerləşirdi. Bu alay dəfələrlə Azərbaycan kəndlərinin, Şuşa və Xocalı şəhərlərinin atəşə tutulmasında iştirak edib. Alaydan qaçan əsgərlərin ifadələri bu faktları təsdiq edir. 366-cı alayın Xankəndidən tələsik çıxması onun Xocalı hadisələrində iştirakını açıq aydın sübut edir. Bununla alay, həm də faciənin izlərini silmək is-təyirdi.

366-cı alayın zabitlərinin mənəvi tənəzzülü elə bir həddə çatmışdı ki, onlar qoşunlarının çıxarılmasını həyata keçirə bilmədilər. Gəncədə yerləşən desant qüvvələri bu əməliyyatın həyata keçirilməsinə cəlb olunmuşdu. Desantlar gəlməmişdən əvvəl isə alayın 103 əsgəri, hansılar ki, əsasən zor işlədilməsində günah-larını etiraf edən ermənilər idi, əmrə tabe olmaqdan imtina etmiş və Qarabağda qalmışdı. Alayın ali komandanlığının razılığı və qoşunların çıxarılmasına məsuliyyət daşıyan digər ali komandirlərin hərəkətsizliyi nəticəsində zirehli texnika da daxil olmaqla alayın silahlarının bir hissəsi növbəti cinayətləri törətmək, Azərbaycana qarşı separatizmi davam etdirmək üçün ermənilərə verildi. Bu, 366-cı alayın Xocalı faciəsinin həyata keçirilməsində iştirakını sübut edən aydın bir faktdır!

Azərbaycan parlamenti Milli Məclis fevralın 26-nı "Xocalı soyqırımı günü" elan etdi. Hər il fevralın 26-sı axşam saat 5-də Azərbaycan Xocalı qurbanlarının xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad edir. Qaçqına çevrilmiş və Azərbaycanın 48 rayonunda müvəqqəti sığınacaq tapmış Xocalı sakinləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllini, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə son qoyulmasını, respublikamızın ərəzi bütövlüyünün bərpa olunmasını gözləyirlər. Onlar bütün dünyadakı insanları, dövlətləri və beynəlxalq təşkilatları haqq və ədaləti qorumağa, Xocalıda həyata keçirilən terrorizm və etnik təmizləmə aktlarını pisləməyə çağırırlar.

Xocalı faciəsinin təşkilatçıları və icraçıları layiq olduqları cəzanı almalıdır-lar. Heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır. XX əsr soyqırımı və etnik təmizləmənin tarixini yazmış çoxlu sayda qanlı səhifələrin şahidi olmuşdur. Xocalı faciəsi bunla-rın ən dəhşətlilərindən biridir. Bu dəhşətli cinayətdə əli olan hər bir kəs hər şeydən əvvəl öz vicdanı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Lakin, gün gələcək və onlar tarix məhkəməsi qarşısında cavab verəcəklər (5).

Beləliklə, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə xüsusi qəddarlıqla törədilmiş Xocalı soyqırımı erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı iki əsrdən artıq müddətdə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin davamı, ən qanlı səhifələrindən biridir. Xocalı soyqırımı Ermənistanın Dağlıq Qarabağı işğal etmək məqsədi

ilə apardığı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş qətlamların miqyasca ən dəhşətlisidir. Ermənistan silahlı birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı erməni yaraqlıları, habelə uzun illər beynəlxalq ictimaiyyətə “sülhsevər” ordu kimi təqdim edilmiş keçmiş sovet ordusunun 366-cı motoatıcı alayı Xocalı şəhərini sakinləri ilə birlikdə gülləbaran edərək, insanlığa silinməz ləkə olan soyqırım aktını törətmişlər.

Cəmi bir neçə saat ərzində 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca milli mənşəyinə görə qəddarcasına, dözülməz işgəncələr verilməklə öldürülmüş, 487 nəfərə ağır xəsarət yetirilmiş, 1275 sakin-köməksiz qocalar, uşaqlar, qadınlar girov götürülərək zülm, təhqir və həqarətə məruz qoyulmuş-lar. Erməni qəsbkarları azərbaycanlıları qətlə yetirmək üçün hətta faşistlərin belə istifadə etmədikləri ən qəddar, tükürpədici üsullardan istifadə etmişlər. Xocalıda mülki əhalinin planlı şəkildə qətlə yetirilməsini sübut edən çoxsaylı faktlardan biri də məhz budur ki, həmin gün əhalinin zorakılıqdan qaçıb qurtarmaq istəyən his-sələri ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən xüsusi hazırlanmış pusqularda güllələn-mişlər. Xocalıdan çıxan əhalinin Naxçıvanı kəndi ərazisində pulemyot, avtomat və digər atıcı silahlardan gülləbaran edilməsi faktı bunu bir daha təsdiqləyir.

Genosid cinayəti üçün xüsusi niyyətin olması zəruri şərt sayılır və bu dəhşətli akt hökmən milli, etnik, irqi, dini qruplara qarşı yönəlməlidir. Erməni silahlı birləşmələrinin çirkin niyyəti Xocalı şəhərindəki azərbaycanlıları məhz milli-dini zəmində son nəfərədək qətlə yetirmək olmuşdur. Ermənilər beynəlxalq humanitar hüquqda yolverilməz sayılan soyqırım cinayətinə məqsədli şəkildə, bilərəkdən əl atmış, misli görünməmiş qətlam törətmişlər. Beynəlxalq hüquq normaları Xocalı faciəsinin soyqırım cinayəti kimi tövsifi üçün kifayət qədər ciddi əsaslar verir.

Ümumiyyətlə, ilk dəfə olaraq Nürnberq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində beynəlxalq cinayətlərin nədən ibarət olduğu göstərilmişdir. Orada soyqırım cinayəti insanlıq əleyhinə olan cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir. BMT-nin “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” 1948-ci il 9 dekabr tarixli Konvensiyasında isə soyqırım cinayətinin mahiyyəti tam olaraq əksini tapmışdır. Beynəlxalq hüquqa görə soyqırım sülh və bəşəriyyət əleyhinə yönələn əməl olmaqla, müharibə cinayəti sayılır. Soyqırım hər hansı milli, irqi, etnik və dini əlamətlərinə görə fərqlənən xüsusi bir qrupun tamamilə və ya qismən məhv edilməsinə yönəlmiş aşağıdakı hərəkətlərə deyilir: birincisi, həmin qrupun üzvlərinin öldürülməsi; ikincisi, onların şikəst edilməsi, bədən xəsarəti, yaxud əqli pozğunluq yetirilməsi; üçüncüsü, hər hansı qrupun qəsdən onun tam, yaxud qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraitinin yaradılması; dördüncüsü, həmin qrupda doğumun qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi; beşincisi, azyaşlı uşaqların bir insan qrupundan alınıb başqasına verilməsi. Bu hallardan hər hansı birinin mövcudluğu hadisənin soyqırım kimi qiymətləndirilməsi üçün kifayət edir. Bu meyarlar baxımından Xocalı faciəsi soyqırım cinayəti kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin hesabatı.
2. www.google.az. BBS1 Morning Nyus, saat 08. 12, Çərşənbə Axşamı, 3 Mart 1992
3. www.google.az. Independent, 29 Fevral 1992
4. www.google.az. Kommersant, Moskva, 27 Fevral 2002
5. www.google.az. “Memorial” insan hüquqlarına nəzarət mərkəzinin hesabatından".
6. www.google.az. Nyu-York Tayms, 3 Mart 1992
7. www.google.az. Sandey Tayms, 1 Mart 1992
8. www.google.az. Tayms, 2 Mart 1992
9. www.google.az. Vaşinqton Post, 28 Fevral 1992

ХОДЖАЛИНСКИЙ ГЕНОЦИД В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРМЯНСКИХ АВТОРОВ

Гасимова Арифа Акиф кызы

Резюме

В статье рассматривается лицо Ходжалы глазами людей мира и проводится серьезный анализ. Бло отмечено, что трагедия стала очередным шагом в пресловутой политике ненавистных армянских сил. К сожалению, в то время Эннанистан не получил должного ответа. Однако наше государство уже вернуло город Ходжалы и отомстило. Это положило конец азмому отношению к Ходжалинской трагедии.

KHODJALIN GENOCIDE IN THE WORKS OF ARMENIANS AUTHOR'S

Gasimova Arifa Akif

Summary

The article focused on the Khojaly tragedy through the eyes of the peoples of the world and made a serious analysis, It was noted that the t tragedy was a relative step in the policy of the hated Armenian forcesUnf. Ortunately, Armenia did not receive a proper response at that time, However, our state has already taken back the city of Khojaly and retaliated. This put an end to the different attitude to the Khojaly tragedy

Rəyçi: dos. H.Ə. Bəxtiyarlı, t.ü.f.d. G.M.Mustsfayeva

Ümumi tarix kafedrasının 27 fevral 2021 tarixli iclasın 06 saylı

Daxil olma tarixi 03 mart 2021-ci il

UOT:94.

TÜRK SİLAHLI QÜVVƏLƏRİNİN ƏFQANISTANDA SÜLHMƏRAMLI FƏALİYYƏTİNİN QISA XÜLASƏSİ

Vəliyev Fərid Sübhan oğlu

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

farid.valiyev.caravanu@gmail.com

Xülasə: Bildiyimiz kimi 2001-cü ildən NATO Əfqanıstanda sülhməramlı missiya həyata keçirir. Missiyada bir çox ölkələr iştirak edirlər, Türkiyədə onlardan biridir. Türk Silahlı Qüvvələrinin (TSQ) əsas missiyası Əfqanıstan ərazisində əfqan əhalinin, o cümlədən müəyyən edilmiş ərazilərin, dövlət binalarının, aerodromların tam təhlükəsizliyini qorumaqdan ibarətdir. TSQ-i Əfqanıstandakı missiyasından əlavə olaraq, yerli əhali üçün humanitar yardımların çatdırılması, yerli polis qüvvələrinə təlimlərin verilməsi, dövlət binalarının, xəstəxanaların, aerodromların qorunmasında yaxından iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhali ilə TSQ-i arasında çox isti münasibətlər yaranmışdır, belə ki, yeli əhalinin problemlərinin anlayışla qəbul edib, onlara əllərindən gələn köməyi əsirgəməmək də, TSQ-nin demək olar ki, əsas devizlərindən biri olub.

Açar sözlər: NATO, Türkiyə, Əfqanıstan, ISAF, Sülhməramlı missiya

Key words: Turkey, NATO, ISAF, Peacekeeping mission, Afghanistan

Ключевые слова: Турецкие Вооруженные Силы, Афганистан, Миротворческая миссия

Araşdırma

2001-ci il Sentyabrın 11 hadisələrindən sonra NATO ABŞ-nın dəstəyi ilə Əfqanıstan ərazısına Əl-Qaidə ilə mübarizə üçün qoşun yeüritmək qərarına gəldi. Türkiyə 1 noyabr 2001-ci il tarixində hökumətin iclasında Əfqanıstana xüsusi təyinatlı dəstə göndərilməsi haqqında qərar qəbul edib. Bundan əvvəl Türkiyə parlamenti konstitusiyaya uyğun olaraq Türkiyə hökumətinə bu barədə qərar qəbul etmək səlahiyyətlərini verib. Hökumətin qərarında xüsusi

qeyd edilib ki, Türk komandolarının Əfqanıstana göndərilməsi haqqında qərar BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1378 və 1373 nömrəli qətnamələri çərçivəsində və NATO qarşısında müttəfiq öhdəliklərinə uyğun olaraq qəbul edilib. Beləliklə, "Taliban" hərəkəti rejimi devrildikdən sonra 2001-ci ilin sonunda Türkiyə BMT-nin Əfqanıstandakı Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinin (ISAF) 37 iştirakçı ölkəsindən birinə çevrilmişdir. (1, səh., 221)

Göründüyü kimi Türkiyə həmişə olduğu kimi, yenədə özünün Silahlı Qüvvələrini dünyanın gərgin nöqtələrinə sülhü qorumaq üçün yollamışdır.

2001-ci ilin yanvarında Bonn razılaşmasına və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 20 dekabr 2001-ci il və 1386-cı il tarixli qətnaməsinə uyğun olaraq təhlükəsizlik sahəsində Beynəlxalq Yardım Qüvvələri (BYQ-İSAF) formalaşdırılaraq Böyük Britaniyanın rəhbərliyi altında 16 yanvar 2002-ci il tarixdə fəaliyyətə başlamışdır. İSAF əməliyyatına görə məsuliyyət zonası əvvəlcə yalnız Əfqanıstan paytaxtı Kabil və onun ətrafları ilə məhdudlaşdığı halda, 18 oktyabr 2003-cü il tarixli 1510-cu il tarixli BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə uyğun olaraq bütün Əfqanıstanı əhatə etmək üçün genişləndirilmişdir. Türkiyənin İSAF əməliyyatına fəal töhfə vermiş ölkələrdən biri kimi, Türkiyə fevral ayının 2002-ci ilin iyun ayından, 2003-cü ilin fevral ayına qədər 1300 hərbiçi ilə 380-ə qədər müxtəlif töhfə vermiş və İSAF-II dövrünə uğurla rəhbərlik etmiş. Türkiyə İSAF-VII dövründə 3-cü korpusa komandanlıq etmiş, 2005-ci ilin fevral ayından avqust ayınadək 30 ölkənin birləşmiş qoşunlarının rəhbərliyini həyata keçirmiş, TSQ-nin 1450 nəfərlik heyəti də daxil olmaqla 8000 nəfərlik birləşmiş NATO qoşununa rəhbərlik etmişdir. TSQ eyni zamanda, həmən dövrdə Kabil Beynəlxalq Aerodromunun rəhbərliyini də həyata keçirmişdir. (2)

Şəkil 1. Təhvil təslim mərasimi. (8. səh: 95)

2005-ci ilin fevral ayında General Etem Erdoğan, Türkiyə, ISAF komandanlığını qəbul edir.(4) Türk qoşunlarına göstərilən bu böyük məsuliyyətin əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, NATO rəhbərliyi tam şəkildə Türk Silahlı Qüvvələrinə güvənirdilər və başa düşürdülər ki, yerli əfqan əhali ilə türklərdən başqa heç bir NATO nümayəndəsi ümumi dil tapa bilməz.

Burda demək yerinə düşərdi ki, Türk Silahlı Qüvvələri digər NATO qoşunlarından fərqli olaraq, heç bir silahlı əməliyyatlarda iştirak etmir, yalnız sülhməramlı missiyanı yerinə yetirməklə məşğul olurdular.

Təsadüfi deyil ki, NATO Türkiyəyə xüsusi ümidlər bəsləyirdi. Türkiyənin Əfqanıstandakı uğurunun səbəblərindən biri əfqan polislərinin hazırlığı zamanı özünü göstərən linqvistik çeviklikdir. NATO-nun digər ölkələrindən olan mütəxəssislər ingilis dilini

bilməyən çoxlu sayda az təhsilli kursantlarla üzləşdilər. Türklər bu məsələni Əfqanıstanın müxtəlif millətlərdən olan sakinlərinin əsas dili olan dari dilində tədrisə keçməklə həll ediblər. Bundan başqa, Türkiyə əfqanıstan ordusu üçün kadr hazırlığı ilə də məşğul olub. 2009-2013-cü illərdə türklərə 17,5 min əsgər təlim keçib, onlardan 3,5 min nəfəri Türkiyənin özündə təlim keçib. 2004-cü ilin yanvarında Türkiyənin sabiq xarici işlər naziri Hikmət Çətin NATO-nun Əfqanıstandakı ilk mülki nümayəndəsi təyin edilib. 2007 — ci ilin aprel-dekabr aylarında və 2009-cu ilin noyabr ayından 2013-cü ilin noyabr ayına qədər Türkiyə Paytaxt Regional Komandanlığının idarə edilməsinə cavabdeh idi. (5) TSK-nın Əfqanıstanda həyata keçirdiyi bir çox vəzifələrdən biri də Əfqanıstanın Milli Mudafiə və Təhlükəsizlik Qüvvələrinin ölkənin təhlükəsizliyini təkbəşinə təmin edə biləcək vəziyyətə çatma bilməsini təmin etməkdir. Bu məqsədlə Kabildə TSK-nın açdığı Gazi hərbi-tədris mərkəzində 2010-2011-ci illərdə Əfqanıstanın Milli Ordusunun zabitlərinin baza hazırlığı TSK tərəfindən həyata keçirilib. (3) Əlbəttə bütün bunlar əfqan xalqının gözündən yayına bilməzdi, məhz buna görə Əfqanıstanda türk əskərinə böyük rəğbət vardır, istər dövlət nümayəndəsi olsun, istər məmur, istər adi vətəndaş tərəfindən.

NATO-nun Türkiyəyə nə qədər dəyər verdiyini isə 2004-cü ildə İstanbulda keçirilən NATO-nun İstanbul Sammitindən görmək olar. Sammitdə Əfqanıstandakı ISAF qüvvələrinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi barədə qərar qəbul edildi. Sammitin sonunda qəbul edilmiş qərarların 6-cı bəndində deyilir:

“Biz Əfqanıstan hökumətinin tərksilah, tərxisetmə və reinteqrasiya prosesini, o cümlədən hərbi bölmələrin Kabil və digər şəhər mərkəzlərindən çıxarılması prosesini qətiyyətlə davam etdirməyə çağırırıq. Biz narkotiklərin istehsalı və dövriyyəsi ilə mübarizə üzrə qəti tədbirlərin görülməsində Əfqanıstan hakimiyyətinə ISAF mandatı olmadan da lazımi dəstəyi göstərəcəyik.”(6) TSQ isə göstərilən qərarın tam təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsində birbaşa yardım göstərirdilər.

Türkiyənin Əfqanıstandakı bu hərəkata qoşulmasının əsas səbəblərdən biri kimi, Türkiyənin özünü Qərbin bir hissəsi kimi görməsidir. 1952-ci ildən NATO üzvü olan Türkiyə NATO-nun bütün sülhməramlı missiyalarında yaxından iştirak etmişdir. Bu səbəbdən də TSQ Əfqanıstanda İSAF tərkibində fəaliyyət göstərən yeganə NATO ölkəsidir. (7.səh.,61-62)

TSQ-i, Əfqanıstan silahlı qüvvələri üçün 1993-2007 illər ərzində TSQ-nin inventarından 7,1 milyon ABŞ dolları miqdarında yardım etmişlərdir. Onların əksəriyyəti silah, döyüş sursatı, radioqəbuledici, durbin, hərbi geyim və s. ibarət idi. TSQ-Tika (Türk Kalkınma və İşbirliyi Ajansı) əməkdaşlığı kontekstində Əfqanıstanın müasir hərbi liseyinin inşasına 8 milyon dollara yaxın vəsait xərclənmişdir. 2008-ci ilin mart ayına qədər TSQ-nin təqdim etdiyi yardımın miqdarı 52 milyon dollardan artıq olmuşdur. (8, səh.,102-103) TSQ-nin Əfqan Silahlı Qüvvələrinə etdikləri yardımlar onların qardaş əfqan xalqının çətin vəziyyətində uzadılmış bir yardım əli kimi qiymətləndirmək olar.

ABŞ, İtaliya və Almaniya kimi, Türkiyə də 2015-ci ildə Əfqanıstana dəstəyə davam etdirəcəklərini bəyan edən ölkələr arasında yer aldı. Türkiyə Silahlı Qüvvələri 1 yanvar 2015-ci il tarixinə NATO-nun yeni missiyası olan "Qətiyyətli Dəstək" missiyasında Əfqanıstanda hərbi qulluqçuların sayı 900-dən 1500-ə çatdıracağını söylədi. (9, səh.,7)

2015-ci ilin yanvar ayında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 12 dekabr 2014-cü il tarixli 2189 nömrəli qətnaməsinə əsasən 1 yanvar 2015-ci ildən Əfqanıstanda yeni Qətiyyətli Dəstək Missiyası (RSM) başlamışdır. NATO-nun Brüssel zirvə toplantısında dövlət və hökumət başçıları 11-12 iyul 2018-ci il tarixlərində Əfqanıstanda uzunmüddətli təhlükəsizlik və sabitliyə sadıq olduqlarını bildirmiş, Qətiyyətli Dəstək Missiyasının Əfqanıstanın milli müdafiə və təhlükəsizlik qüvvələrinin təlim, köməkçi və məşvərət fəaliyyətini uğurla bərpa etdiyini bildirmiş və 2018-ci ildən sonra missiya çərçivəsində Əfqanıstana töhfələrini davam etdirəcəyini vəd etmişlər. 2019-cu ilin dekabr ayında Türkiyənin HHQ-nin kabul Həmid Kərzai beynəlxalq hava limanının (HKIA) istismarı üzrə missiyası NATO-nun (RSM)

Qətiyyətli Dəstək Missiyası çərçivəsində daha 2 il müddətinə uzadıldı və parlamentin Baş Assambleyası tərəfindən 25 dekabr 2018-ci il tarixli, və 1206-cı il nömrəli qərara əsasən uzadıldı. (10., səh., 275).

Hazırda Türkiyə Əfqanıstan rəhbərliyinə dəstək vermək, Əfqanıstanın milli müdafiəsini və təhlükəsizlik qüvvələrini öyrətmək və Əfqanıstan xalqına təhlükəsizlik, sabitlik və inkişaf sahəsində yardım göstərmək məqsədi ilə Əfqanıstanda yerləşir. Türkiyənin milli maraqları səbəbindən türk qoşunları məsuliyyət sahəsindən kənardadır və minalardan təmizləmə, terrorizmə qarşı mübarizə və narkotiklərlə mübarizədə iştirak etmir.(3)

Nəticə

TSQ-i Əfqanıstan ərazisində öz sülhməramlı missiyalarını həyata keçirməklə bərabər, eyni zamanda yerli əhali, silahlı qüvvələr, polis və s. ilə nümunəvi münasibətlər qura bilmişlər. TSQ-i yerli hökumət orqanlarına da əllərindən gələn yardımı etmişlər. Sözsüz ki, bütün bunlar TSQ-nın cürbəcür qaynar nöqtələrdə apardıqları illərin təcrübəsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bundan əlavə TSQ-i heç bir sülhməramlı missiyalarda silahlı toqquşmalarda iştirak etmir, əksinə ərazidə daha çox mühafizə və polis və ya hərbiçilərin təlimləri ilə məşğul olurlar. Son 20 ildə TSQ-də baş verən proseslər TSQ-nın sürətlə inkişaf etdiyini və doğru yolda olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. “Турция в условиях новых внутренних и внешних реалий.” Сборник статей, Москва 2010, Учреждение Российской Академии Наук. Институт Востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока.
2. <http://www.rs.nato.int/>
3. <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=BarisiDestekleme>
4. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_8189.htm
5. <https://easaily.com/ru/news/2020/07/20/lider-islamskogo-mira-kak-turciya-vnedryaetsya-v-afganistan>
6. https://archives.nato.int/uploads/r/null/1/4/145506/PRESS_RELEASE_2004_96_ENG.pdf
7. “Türkiyenin Barışı Destekleme Harekatlarına Katkısı” Gökhan Koçer. Uluslararası İlişkiler, cilt 3, sayı 11 (2006).
8. “Geçmişden Günümüze Türk-Afğan ilişkileri” Genelkurmay Basinevi. Ankara 2009.
9. “NATO Mudahilesi ve Sonrasında Afganistan” Dicle Sasaoğlu. BİLGESAM Analiz/Orta Asya №1176 8 yanvar 2014.
10. “Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri” Cilt 3 Deniz Kurt, Yavuz Pehlivan, Erdal Korkmaz. Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara 2020

A BRIEF SUMMARY OF THE PEACEKEEPING ACTIVITIES OF THE TURKISH ARMED FORCES IN AFGHANISTAN

Valiyev Farid Subhan

Summary

Along with carrying out its peacekeeping missions in the territory of Afghanistan, the TAF (Turkish armed Forces) also help the local population, the Armed Forces, the police, etc. they were able to establish exemplary relations with them. TAF could local government agencies have made their best assistance. Of course, all this is due to the experience of TAF in the other war places. In addition, TAF does not participate in armed clashes in any peacekeeping missions, but rather engage in more protection and training of police or military personnel in the area. The processes taking place in the TAF in the last 20 years show that the TAF is developing rapidly and is on the right track.

**КРАТКОЕ РЕЗЮМЕ МИРОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРЕЦКИХ
ВООРУЖЕННЫХ СИЛ В АФГАНИСТАНЕ**

Валиев Фарид Субхан оглы

Резюме

Турецкие Вооруженные Силы (ТВС) наряду с выполнением собственных миротворческих миссий на территории Афганистана, а также с привлечением местного населения, вооруженных сил, полиции и т.д. с которыми они смогли установить образцовые отношения. ТВС также оказали посильную помощь местным органам власти. Само собой разумеется, что все это было сформировано в результате многолетнего опыта ТВС в различных горячих точках. Кроме того, ТВС не участвуют в вооруженных столкновениях в каких-либо миротворческих миссиях, а скорее занимаются охраной и обучением полиции или военных в этом районе. Процессы, происходящие в ТВС в течение последних 20 лет, показывают, что ТВС быстро развивается и находится на правильном пути.

Rəyçi: Dos. Veysəlova Vüsalə

Ümumi tarix kafedrasının 03 mart 2021-ci il tarixli iclasının 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 mart 2021-ci il

FƏLSƏFƏ, SOSIOLOGIYA VƏ PSIXOLOGIYA ELMLƏRİ

UOT:31.

**SOSIAL İŞİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNƏ
İNTEQRASIYA PROSESİ***Dosent Məmmədov Asim Şafayət oğlu Bağirova Aysel Rauf qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**b.aysel@yahoo.com, asim_gdu@yahoo.com*

Anotasiya. Sosial iş təşəkkül tapdığı ilk dövrdə yoxsullara və məzlumlara kömək məqsədi daşıyırdı. Hazırda sosial iş və sosial xidmətlərin əhatə dairəsi xeyli genişlənməmiş, təkcə yoxsulluq və yoxsulluğun səbəb olduğu problemləri olan insanlara deyil, sinif və gəlir səviyyələrindən asılı olmayaraq ehtiyacı olanların hamısına kömək məqsədi daşıyır.

Sosial iş, XIX əsrdə bir peşə sahəsi olaraq ortaya çıxdı. ABŞ-da olduğu kimi, İngiltərədə də XIX əsrdə meydana gəldi. İlk sosial iş təhsili 1898-ci ilin yayında Kolumbiya Universitetində təşkil edildi. Professional mənada ilk soisla işçilər, İngiltərədə ölkənin xəstəxanalarında çalışan sağlamlıq mütəxəssisləri idi.

Sosial iş Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində xeyriyyəçilik formasında yaranmış və humanist dəyərlərə əsaslanmışdı. Başlanğıcda bu cür sosial dəstək müxtəlif xeyriyyəçilik fəaliyyətləri şəklində həyata keçirildi, lakin tədricən təşkilati xarakter və forma qazandı.

Sosial iş, ölkədəki digər bir neçə peşə kimi, Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan dərhal sonra inkişaf etməyə başladı. Sosial işin yeni bir peşə, bir elm sahəsi və ya bir ixtisas olaraq Azərbaycanda inkişafının ilkin mərhələsində olduğunu qeyd etmək olar.

Bu məqalə Azərbaycanda Sosial İşin yaranması və ölkənin sosial-müdafiə sistemində integrasiyasının müxtəlif aspektlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial müdafiə sistemi, sosial iş.

Keywords: social policies, social protection system, social work.

Ключевые слова: социальная политика, систему социальной защиты, социальная работа.

Giriş: Sosial iş çətin həyat şəraitinə düşmüş insanlara köməklik etməyə istiqamətlənmiş insan cəmiyyətinin mövcudluğu qədər qədim bir fəaliyyətlərdəndir. Bütün dünyada artıq çoxdan məlumdur ki, sosial iş bütün insan qruplarına və fərdlərə, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə lazımdır, sadəcə bəzilərinə bu potensial olaraq lazımdır, bəziləri üçün isə bu hal-hazırda aktualdır. Sosial işi bəzən “çətin” bənzədirlər: adi vaxtda çətin bükülmüş vəziyyətdə qalır, amma ehtiyac duyulan an o, insanı təhdidedici, əlverişsiz təsirlərdən qoruyur(8).

Sosial iş və ya sosial xidmət bir fəaliyyət növü və tədris fənni olaraq, insanlara onları əhatə edən mühitdə mümkün qədər daha yaxşı fəaliyyət göstərmələri üçün yardım etməyə istiqamətlənmişdir. “Sosial iş” anlayışı XIX əsrin sonlarından Qərbi Avropa və Amerikada geniş vüsət alsa da, o, müstəqil ixtisas kimi II Dünya müharibəsindən sonra tədris olunmağa başlanmışdır. Bu da dövlətlərin üzərinə daha çox sosial öhdəlik götürməsindən irəli gəlirdi. Sosial xidmət göstərən şəxslərə sosial işçilər deyilir. Sosial iş ilk dövrlər yetimlər və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqları, əlilləri, ahılları, problemli ailələri əhatə etsə də, sonralar bu xidmət növünün əhatə dairəsi daha da genişlənərək yaşından, cinsindən, etnik mənşəyindən, dinindən və s. asılı olmayaraq, dəstək və yardıma ehtiyacı olan hər kəsə aid oldu.

Sosial işin Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemində daxil olması və inkişafı: Azərbaycanda filantropiyanın tarixi XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. O zamanlarda neft baronları və digər zəngin insanlar evsiz və kasıb insanları sığınacaqla təmin edən və sosial xidmətlərin təşkil olunmasında əsas rol oynayan Cəmiyyəti-Xeyriyyənin əsasını qoyurlar(9, səh. 5). Bu sığınacaqlarda və uşaq cəmiyyətlərində xidmət edən insanlar

təlimlərini öz dövrünün ən zəngin neft baronlarından olan H.Z.Tağıyevin əsasını qoyduğu Qızlar Seminasiyasında alırdılar. Seminariya 1890-cı ildə qızlara hərtərəfli təhsil vermək məqsədilə yaradılmışdı. Bundan əlavə, seminariyanın bütün digər xərcləri H. Z. Tağıyev tərəfindən ödənilirdi. Seminariyanın ümumi tələbə heyətinin yarısından çoxunu təşkil edən, maliyyə imkanları aşağı olan ailələrdən olan tələbələr təhsil haqqından azad edilir və məktəbə gəlmələri üçün təqaüdlə təmin olunurdular. Elə həmin seminariyada təlim keçmiş və orada sosial xidmətləri göstərənlər Azərbaycanın ilk sosial işçiləri hesab oluna bilərlər(5, səh. 25).

Rusiya inqilabı və kommunizmin bərqərar olması sosial iş konsepsiyasını lazımsız və burjuaziya xas olan sənət kimi aradan çıxardı. Sovet İttifaqının təmsilçiləri 1928-ci ildə Parisdə keçirilən “Sosial iş üzrə I beynəlxalq konfrans”da iştirak edərkən, fərdi xeyriyyəçilik yanaşmasına və sosial iş sənətinə dinin təsirinə qarşı açıqca çıxış etdilər. 1930-cı ildə sosial iş hətta “burjuaziya məhsulu” kimi tənqid edildi. Sovet boyunduruğu sosial iş təhsili və onun tətbiqini on beş sosialist respublikanın hər birində məhdudlaşdırdı(4, səh. 126). Sovet İttifaqının dağılması və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini əldə etməsi ilə ölkədə sosial iş peşəsinin inkişafı üçün yeni mərhələ başlandı.

Azərbaycanda sosial xidmət sferası sovet sosial xidmət sistemi çərçivəsində və onun prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Sovet İttifaqında sosial xidmət özünəməxsus qaydada həll edilirdi. Belə ki, sosial xidmətlər əsasən uşaqlara, o cümlədən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara yönəldilmişdi. Kənd, qəsəbə, rayon, şəhər, şəhərdə rayon xalq deputatları sovetlərinin qəyyumluq və himayə orqanları kimi fəaliyyət göstərməsi və onlara geniş səlahiyyətlərin verilməsi, hətta bu qurumların valideynlik hüquqlarının icrasına qədər nəzarət etmək səlahiyyətlərinin olması sovet dövründə uşaqlarla bağlı işin səmərəli təşkilini təsdiq edir. Avaraçılıq və dilənçilik bir hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirildiyindən nəinki həmin şəxslərin sosial müdafiəsi təşkil edilirdi, əksinə, onlar cəzalandırılır və ya məcburi şəkildə əmək fəaliyyətinə cəlb edilirdilər. Müstəqillik əldə edildikdən sonra sosial xidmətin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin artırılması istiqamətində müəyyən işlər həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi (28.12. 2000), “Ahıllara sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (22.06.2001), “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (24.05.2005) və s. qanunların qəbulu sosial xidmətin inkişafı və bu sahədə keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. 30 dekabr 2011-ci ildə qəbul edilən “Sosial xidmət haqqında” qanun ölkədə göstərilən dövlət sosial xidmətlərinə vahid bir yanaşmanı, onların forma və növlərini, şəxsin sosial xidmətə götürülməsi və ona sosial xidmət göstərilməsi üçün mühüm təsisat olan sosial işçinin statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyən edir(7, səh. 308-309).

Müasir Azərbaycan şərtlərində sosial iş dövlətin sosial siyasətinə əsaslanır(6, s. 96). Azərbaycan Respublikasının sosial iş (xidmət) sistemi dövlət və qeyri-dövlət sosial xidmət müəssisələrindən ibarətdir(10, m. 21-23). Dövlət sosial xidmət sistemi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və dövlət sosial xidmət müəssisələrindən ibarətdir. Qeyri-dövlət sosial xidmət sistemi dövlət mülkiyyətinə aid olmayan mülkiyyət formaları əsasında fəaliyyət göstərən sosial xidmət təşkilatlarını, habelə sosial xidmət sahəsində özəl fəaliyyət göstərən şəxsləri birləşdirir. Qeyri-dövlət sosial xidmət sisteminin subyektləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun yaradılır və fəaliyyət göstərirlər. Ödənişsiz şərtlərlə xidmət göstərən sosial xidmət müəssisələri, eləcə də qeyri dövlət sosial xidmət müəssisələri üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada güzəştlər müəyyən edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən sosial iş dövlət büdcəsinin vəsaiti, ödənişli əsaslarla sosial iş göstərilməsindən əldə olunan vəsaitlər, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri, qrantlar, eləcə də qanunla nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. Sosial iş müəssisələrində və evlərdə sosial iş ödənişsiz, qismən ödənişli və

tam ödənişli əsaslarla göstərilir. Çətin həyat şəraitində olan şəxslərə (ailələrə) dövlət sosial iş müəssisələrində və evlərdə sosial iş zamanət verilmiş həcmdə ödənişsiz göstərilir.

Ödənişsiz sosial iş (xidmət) əmək qabiliyyətli qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin himayəsindən məhrum olan AR vətəndaşlarına göstərilir. Ödənişsiz sosial xidmətlərdən əlavə göstərilən sosial xidmətlərin haqqı onlar tərəfindən ödənilir. Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi qaydası və sosial xidmət haqqının məbləği Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilir. Ödənişli sosial xidmətlər çətin həyat şəraitində olan şəxs (ailə) ilə sosial xidmət göstərən subyektlər arasında bağlanmış müqavilə əsasında həyata keçirilir. Bələdiyyə sosial xidmət müəssisələri gəlir əldə etmək məqsədi güdmür və sosial xidmət haqqı sosial xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclərin, əməkdaşların əmək haqlarının və digər cari xərclərin həcminə uyğun olaraq bələdiyyə tərəfindən müəyyənləşdirilir. Özəl sosial xidmət müəssisələrində sosial xidmət haqqı müəssisə ilə sosial xidmətə götürülmüş şəxs arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən edilir.

Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişləri fiziki və hüquqi şəxslərə, o cümlədən qeyri-hükumət təşkilatlarına verilə bilər.

Azərbaycanda sosial işin (xidmətin) subyektləri dedikdə sosial iş göstərənlər və sosial iş və xidmət göstərilənlər nəzərdə tutulur. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərə aşağıdakılar aiddir: sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr, sosial xidmət müəssisələri, sosial işçilər, sosial xidmətçilər, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hükumət təşkilatları, könüllülər və s. qeyd olunanlar ölkədə sosial xidmət sisteminin vahid şəbəkəsini təşkil edir (3, s. 56-57).

Nəticə: Sovet İttifaqının dağılması müstəqil Azərbaycan üçün bir çox problemlər gətirdi. Ermənistanla müharibə yüzrlə qaçqın və məcburi köçkünün peyda olmasına səbəb oldu və ölkənin keçid prosesini olduqca qəlizləşdirdi. Sovet sisteminin tərkib hissəsi olaraq, dövlət sosial rifahə nəzarət edir, eyni zamanda yalnız hər hansı sosial və tibbi böhranın qarşısını ala biləcək qədər müəyyən qisim yardım və nağd ödənişlər təmin edirdi. Ailə xaricində dövlət insanların sosial problemlərinin həllinin yeganə təminatçısı idi. Digər keçmiş Sovet ölkələri kimi Azərbaycan da sosial işin başlanmasını dəstəkləyəcək insanlara xidmət infrastrukturunda nəzərəcarpan çatışmazlıqlardan əziyyət çəkmişdir. Daha öncə heç bir sosial iş tarixi olmadığından Azərbaycan əhəlisinin əksəriyyəti sosial işin nə olduğu və bu yeni təqdim edilmiş sənətin cəmiyyətə necə töhfə verə biləcəyi barədə məlumatsız idilər. Buna baxmayaraq, sosial işçi sənəti müxtəlif beynəlxalq təşkilatların nəzdində formalaşmışdır. Hər bir beynəlxalq təşkilat hədəf risk qrupları ilə işin aparılması üçün sosial işin müxtəlif aspektləri üzrə öz yerli işçilərini təlimləndirirdilər. Bununla bəzən, onların problemlərin köklü həllinə imkan verəcək professional göstəriciləri yox idi.

Hazırda sosial iş ölkəmizdə özünün institutlaşma mərhələsini yaşayır. Bu sahənin inkişafı bir çox obyektiv və subyektiv problemlərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, onun elmi-nəzəri əsaslarının ölkəmizdə təsis edilməsi gündəmdə duran ən vacib məsələlərdən biridir. Əgər nəzərə alsaq ki, sosial iş insan fəaliyyətinin elə bir sahəsidir ki, orada nəzəriyyə daima praktikanın davamı kimi çıxış edir, ölkəmizdə kifayət qədər praktikanın olduğu da danılmaz həqiqətdir.

Ölkədə sosial iş peşəsinin institutlaşması prosesinə beynəlxals humanitar təşkilatlar (UNICEF, Azərbaycana Birgə Yardım Fondu və s.) böyük dəstək vermiş, Sosial xidmət haqqında qanun layihəsinin hazırlanması ilə bağlı Azərbaycan Milli Məclisinin Sosial Siyasət Komitəsi ilə yaxından çalışmışdır. Nəticədə qanunvericilik sosial iş sənətini tanıyır və Azərbaycanda sosial işçilərin hüquq və məsuliyyətlərini müəyyən edir. Parlamentdə qəbul edilən “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 30 dekabr 2011-ci il

tarixindən qüvvədədir və qanun ölkənin sosial iş sistemini və sosial iş peşəsinin statusunu müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, 28.12.2000.
2. “Ahıllara sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 22.06.2001.
3. Əhmədov Y. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, 2013.
4. Healy L. M. International Social Work: Professional Action in an Interdependent World. New York, Oxford University Press. 2001.
5. Hüseynli A. Postsovet məkanında sosial iş modeli. Context jurnalı, № 3, 2011.
6. Mələkli G. Sosial problemlərin öyrənilməsi və nəzəri metodoloji Aspektləri. Bakı Universitetinin Xəbərləri jurnalı, №4, 2012.
7. Rəcəbli H. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Bakı, 2012.
8. Sosial işçi kimdir? 2 iyul 2013, <http://www.bizimyol.info/news/12635.html>
9. Sosial işin əsasları. (müntəxəbat). I cild, Bakı, 2006.
10. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 30 dekabr 2011. Maddə 21-23.

ПРОЦЕСС ИНТЕГРАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В СИСТЕМУ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Мамедов Асим Шафаят оглы, Багирова Айсель Рауф кызы

Резюме

Со времени формирования социальная работа служила интересам бедных и обездоленных. В современности круг обслуживания этой профессии намного расширился, превратилась в область профессии который служит всем людям которые оказались в нужде и в трудности независимо от социального уровня и доходов.

Социальная работа как профессия образовалась в XIX веке. В первый раз летом 1898 года открылся курс по социальной работе в университете Колумбия. В Англии социальная работа стала формироваться в одно время с Америкой. Первые социальные работниками в Англии стали социальные работники в области медицины.

Формирование социальной работы в Азербайджане относится к началу XX века и отражает лучшие гуманистические ценности нашего народа. Сначала эта работа осуществлялась в форме благотворительности. В следующих этапах начал обретать организованный характер.

После завоевания самостоятельности в Азербайджане как и все новые отрасли профессии, социальная работа начала быстро развиваться в нашей стране. Сегодня этот вид работы находится в начальном эрапе своего развития.

Данная статья посвящается созданию в Азербайджане социальной работы и ее интеграции систему социальной защиты нашей страны.

THE PROCESS OF INTEGRATION OF SOCIAL WORK INTO THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Mammadov Asim Shafayat, Bagirova Aysel Rauf

Summary

Social Work intended to aid the poor and the oppressed in its early stages of formation. Nowadays, Social Work and social services have significantly been expanded and Social Work has become a profession that concerns itself with all individuals who are aggravated by poverty and poor living conditions in an effort to assist all those in need irrespective of their class and income levels.

Social Work emerged as a profession in the 19th century. The first social work class was offered in the summer of 1898 at Columbia University. Professional Social Work originated

in the 19th century England, almost at the same time as in the USA. The first Social Workers in England were health professionals who worked in the hospitals of the country.

Social Work was classified in Azerbaijan as an independent profession in the beginnings of the 20th century and its emergence was inspired by humanist values. In the beginning, that kind of social support was put into life in the form of various charity activities, but it gradually gained an organisational character and form.

Social Work, as a couple of other professions in the country, started to develop soon after Azerbaijan gained its independence. It can be said that Social Work, as a new profession, a branch of science, or a speciality, is in the preliminary stages of its development in Azerbaijan.

This paper is dedicated to the exploration of the related issues, like the emergence of Social Work in Azerbaijan and various aspects of its integration into the social protection system of the country.

Rəyçi: f.ü.f.d. Balakışiyev Üzeyir Qara

Sosial fənlər kafedrasının 11 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 15 fevral 2021-ci il

UOT:31.

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİN SİYASİ SOSİALLAŞMASININ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dosent Məmmədov Asim Şəfayət oğlu, Cəfərova Türkanə Əliyəddin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

asim_gdu@yahoo.com, t.jafarova@gmail.com

Anotasiya: *Hər bir fərd dünyaya gəldiyi andan etibarən onun yaşadığı cəmiyyətə integrasiya etməsi prosesi də başlayır. Fərdin cəmiyyətə integrasiyası, onun bioloji inkişafına paralel olaraq, yeni sosial statuslar əldə edərək durmadan davam edir. Fərdin cəmiyyətə integrasiyasının bir hissəsini onun siyasi proseslərin iştirakçısına çevrilməsini təmin edən siyasi sosiallaşması təşkil edir.*

Belə bir dövrdə fərdin cəmiyyətə integrasiya prosesini özündə əks etdirən sosiallaşma, eyni zamanda siyasi sosiallaşma, qeyri-ənənəvi təsir amillərinin hegemonyasından çıxaraq, yeni təsirlərə məruz qalır. Bu da nəticədə gənc nəslin siyasi oriyentasiyasına öz təsirlərini göstərir. Çox vaxt isə bu təsir neqativ çalarlarla, siyasi sistemin marjinal olaraq qəbul etdiyi ideya və baxışlarla özünü büruzə verir ki, bu da siyasi deviasiyanın bəzi hallarda hüquqi kənara çıxmalar ilə müşahidə olunmasına gətirib çıxarır.

Bu məqalədə, siyasi sosiallaşma prosesi, bu prosesin mərhələləri və siyasi sosiallaşmada yer alan sosial institutlar ələ alınmış, daha sonra isə müasir dövrdə gənclərin siyasi sosiallaşma prosesinə təsir edən faktorlar ətraflı tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə mövzuya dair ədəbiyyat incələnməmiş, sonra isə gənclərin siyasi sosiallaşmasına təsir edən amillərin effektivliyi təsbit edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: sosiallaşma, siyasi sosiallaşma, siyasi iştirak, gənclik, ideoloji tərbiyə

Key words: socialization, political socialization, political participation, youth,

Ключевые слова: социализация, политическая социализация, политическое участие, идеологическое воспитание

Giriş: Cəmiyyət bu gün öz inkişafının qloballaşma ilə birgə müşayiət ideological education olunan post-sənaye mərhələsini yaşayır. Bu mərhələ, hər şeydən əvvəl elm və texnologiyanın inkişafı, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən qlobal integrasiya və yüksək sürətə malik kütləvi informasiya vasitələri və rəqəmsal texnologiyaların insan həyatının əsas istiqamətverici qüvvəsinə çevrilməsi ilə müşayiət olunur.

Belə bir dövrdə fərdin cəmiyyətə inteqrasiya prosesini özündə əks etdirən sosiallaşma, eyni zamanda onun bir hissəsi olan siyasi sosiallaşma, qeyri-ənənəvi təsir amillərinin hegemonyasından çıxaraq, yeni təsirlərə məruz qalır. Bu da nəticədə gənc nəslin siyasi oriyentasiyasına öz təsirlərini göstərir. Çox vaxt isə bu təsir neqativ çalarlarla, siyasi sistemin marjinal olaraq qəbul etdiyi ideya və baxışlarla özünü büruzə verir ki, bu da siyasi deviasiyanın bəzi hallarda hüquqi kənara çıxmalar ilə müşahidə olunmasına gətirib çıxarır.

Belə halların qarşısının alınması üçün, gənclərin siyasi sosiallaşması prosesinə təsir edən ənənəvi sosial institutların üzərinə daha çox məsuliyyət düşür. Ailə, məktəb, ali təhsil ocaqları və siyasi institutlar yeniyetmə və gənclərin siyasi cəhətdən düzgün yetişmələri, onların qeyri-ənənəvi və marjinal siyasi təsirlərin altına düşməsinin qarşısının alınması üçün bu sahədə öz üzərinə düşən vəzifələri dərk etməli və gənclərin düzgün siyasi istiqamət götürmələri üçün onlarla daha fəal iş aparmalıdır.

Bu gün cəmiyyətimizdə ictimai həyatın və siyasi proseslərin ən aktiv iştirakçıları gənclər və onların yaratmış olduğu sosial qruplardır. Bu gün Azərbaycanda əksər insanların siyasi sosiallaşma prosesinə qoşulması məhz yeniyetməlik və gənclik yaşlarına təsadüf edir. Bu reallıq dövlətin gənclərin siyasi sosiallaşması prosesində maraqlı olmasını tələb edir. Azərbaycan dövlətinin gənclər siyasəti gənc nəslin kompleks inkişafını özündə birləşdirən bir siyasətdir. Bu siyasət ölkə gəncliyini hərtərəfli inkişafına əsaslanmışdır. Bu baxımdan gənclərin siyasi proseslərə cəlb olunması və onların siyasi institutlarda təmsil olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin sosiallaşması: Şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesidir. Hər bir cəmiyyət müəyyən mənada özünə uyğun gələn şəxsiyyət tipinin formalaşmasına ehtiyac duyur. Elə buna görə də, sosial xarakterin təşəkkülü və inkişafı məqsədilə müəyyən tələblər irəli sürür. Şəxsiyyətin sosial tipi insanların həyat fəaliyyətinin mürəkkəb tarixi-mədəni və sosial iqtisadi şəraitinin bir-birinə nüfuz etməsinin məhsuludur.

Şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələrdə onun sosiallaşması özünəməxsus yer tutur. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələrdə fərqli məqamlar öz əksini tapsa da, sosiallaşmanın mahiyyətinə dair əsas mülahizələr isə öz yekdilliyi ilə diqqət çəkir. Belə ki, şəxsiyyətin sosiallaşması dedikdə, fərdin dünyaya göz açdığı gündən cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyası prosesi nəzərdə tutulur (**Vahidov, Ağayev, 2008: 27**). Sosiallaşma, fərdin yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyətinin elementlərini, sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi prosesidir və bu proses bütün həyat mərhələlərində davam edir, əldə edilən təcrübə bütün həyat mərhələlərində istifadə edilir. Maykl Rozkin və d. “Siyasət elminə giriş” əsərində bu fikri dəstəkləyərək yazırlar ki, “sosiallaşma prosesində uşaqlar çox vaxt bir ömür boyu sürən davranışlar, danışıq və inancları mənimsəyirlər. Baxmayaraq ki, bəziləri formal şəkildə öyrədilir, əksəriyyəti başqalarını yamsılamaqla (təqlid yolu ilə) götürür. Eyni yolla siyasi sosiallaşma siyasi dəyərləri və spesifik davranışları öyrədir. Bayrağa sdaqət andı içmək, milli himni oxumaq, prezidentdən polis zabitlərinə qədər hakimiyyət nümayəndələrinə tabe olmağı öyrənmək ailələrdən, dostlardan, müəllimlərdən və kütləvi informasiya vasitələrindən ötürülür” (**Rozkin və d., 2019: 130-131**).

Burada diqqət çəkən məqamlardan biri, sosiallaşmanın ikili xarakter daşmasıdır. Bir tərəfdən cəmiyyətin yeni bir üzvü olan fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesi kimi sosiallaşma baş verir, digər tərəfdən isə cəmiyyət, özünün varlığını və müvazinətini qorumaq naminə yeni üzvünü müxtəlif sosial institutlar vasitəsilə sosiallaşdırma prosesinə cəlb edir. Bunun nəticəsində də mədəni norma, dəyərlər, adət-ənənələrkimi sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında bir sıra sosial institutlar eyni anda və ya bir-birini əvəzləyərək yer alırlar. Siyasi sosiallaşma prosesində də buna oxşar proses gedir. Uşaqların ilk qarşılaşdığı sosial qrup və sosial institut olan ailə, adətən, bütün digər faktorlardan öndə

gəlir. Təsadüfi deyil ki, ailə insanın həyatında ilk sosiallaşdırıcı kimi qəbul edilir. İlk sosiallaşma məkanı kimi ailə fərdin həyatındahəlləddici məqam olub, onun şəxsiyyətini, sosial həyatda sonrakı inkişafını bir çox cəhətdən müəyyən edir (**Vahidov, Ağayev, 2008: 27**). Ümumiyyətlə, hökumət və məktəblər tərəfindən göstərilən açıq sosiallaşma cəhdləri, adətən, onların dəyərləri ailə oriyentasiyası ilə ziddiyyət təşkil edəndə uğursuzluğa düçar olur. Məsələn, Polşa kimi dinin təsirinin yüksək olduğu keçmiş sovet cəmiyyətlərində, kommunist rejimlər uşağa sosialist dəyərləri aşılamağa cəhd edirdi, ancaq ailə uşağa bu mesajları nəzərə almamağı öyrədirdi. ABŞ kimi demokratik ölkələrdə isə ailə dəyərləri ilə hökumətin dəyərləri bir-biri ilə uyğunlaşdığına, çox vaxt üst-üstə düşdüyünə görə, sosiallaşmanın bu iki növü bir-birini gücləndirir (**Rozkin və d., 2019: 131**).

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, şəxsiyyətin formalaşması və sosiallaşması çox mürəkkəb, uzun müddətli və bir sıra sosial institutların və qrupların mürəkkəb, təsirinin miqdarı tam aydın olmayan fəalliyətinin nəticəsi olaraq baş verir. Ailə belə sosial qruplardan və sosial institutlardan sadəcə biridir. Ailə ilə yanaşı, şəxsiyyətin sosiallaşmasında təhsil (bağça, məktəb, universitet və s.) institutu, həmyaşd qrupları, kütləvi informasiya vasitələri, din institutu kimi faktorlar mühüm rol oynayır (**Həsənov, 2010: 67**). Bu institut və sosial qrupların hər biri şəxsiyyətin sosiallaşmasında qalıcı izlər buraxır və bu izlər onun bütün həyatı boyu özünü göstərir. Məhz bu təsirlər, sosiallaşan şəxsiyyətin aid olduğu şəxsiyyət tipini də müəyyən edir. Şəxsiyyətin ənənəvi, realist, idealist, gedonist materialist, frustirir tiplərinin formalaşması, sosiallaşdırıcı faktorların təsir kombinasiyasından və fərqli təsirlərin effektivliyindən asılıdır. Şəxsiyyətin bazis tipi ictimai inkişafın müasir mərhələsinin tələblərinə daha yaxşı cavab verir (**Əfəndiyev, 2009: 134-135**).

Şəxsiyyət sosial münasibətlərin subyektı olmaq etibarilə hər şeydən əvvəl, muxtar xarakteri, cəmiyyətdən müəyyən dərəcədə asılı olmaması, özünü cəmiyyətə qarşı qoymaq qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Şəxsiyyətin qeyri-asılılığı öz üzərində hökmranlıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətdə mənlilik şüurunun başqa sözlə, sadəcə olaraq şüurun, təfəkkürün və iradənin deyil, həm də özünütəhlilin, özünüqiymətləndirmənin, özünə nəzarətin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasında iki mərhələni ayırd etmək olar, birinci mərhələ sosial adaptasiya mərhələsidir (**İsmayılov, Axundov, Yusifov, 2016: 198**). Adından da məlum olduğu kimi, bu mərhələdə, fərdin sosial-iqtisadi şəraitə, sosial-rollara, cəmiyyətin həyat fəalliyətinin müxtəlif səviyyələrində mövcud olan norma və dəyərlərinə, sosial birliklərə və sosial təşkilatlara, sosial təsisatlara uyğunlaşması prosesi baş verir. Şəxsiyyətin sosiallaşmasının ikinci mərhələsi isə interiorizasiya adlanır. Interiorizasiya sosial normaların və sərvətlərin insanın daxili aləminə qoşulması prosesidir. Sadəcə olaraq biliklərə yiyələnmək azdır, hər şeydən əvvəl bunlar inama çevrilməlidir. İnama çevrilən biliklər isə şəxsiyyətin fəalliyətində təzahür edir.

Nəhayət, şəxsiyyətin sosiallaşması əmək, ictimai, siyasi idraki fəalliyətlə bağlıdır.

Siyasi sosiallaşma və şəxsiyyətin siyasətin iştirakçısına çevrilməsi: “Siyasi sosiallaşma” termin kimi 1959-cu ildən siyasi elmə Amerika tədqiqatçısı Q. Hayman tərəfindən daxil edilmişdir. 1969-cu ildə E. Danson və K. Rriutt “Siyasi sosiallaşma” adlı kitab nəşr etdirmişlər (**Siyasi sosiologiyanın müasir problemlərinə dair, 2014:132**).

Şəxsiyyətin sosiallaşmasının çox mühüm komponenti siyasi sosiallaşmadır. Cəmiyyətin siyasi strukturunun təkmilləşməsinə təsir göstərən amillər sistemində siyasi sosiallaşma özünəməxsus yer tutur. Bir tərif vermək lazım gəlsə, siyasi sosiallaşmaya belə bir tərif vermək olar: şəxsiyyətin siyasi dəyərləri, normaları, siyasi davranış qaydalarını mənimsəməsi və onları öz siyasi fəalliyətində reallaşdırması hadisəsi siyasi sosiallaşma adlanır (**Şirliyev, Əhmədov, 1997: 322**).

Siyasi sosiallaşma ikitərəfli proses kimi diqqəti cəlb edir, belə ki, bu zaman cəmiyyət insanı vətəndaş kimi yetişdirirsə, digər tərəfdən sosiallaşan fərd mövcud siyasi struktura və ictimai münasibətlərə yaradıcı təsir göstərməklə cəmiyyətin özünü yeniləşdirir.

Tədqiq edilən bəzi araşdırmalarda hər nə qədər siyasi sosiallaşma, şəxsiyyətin sosiallaşmasından sonra başlayan, ondan ayrı bir proses olaraq göstərilir ki, əslində bu düzgün yanaşma deyil (**Abdullayeva, 2013: 9**). Çünki, hər nə qədər sosiallaşma prosesi, uşağın dünyaya gəldiyi ilk günlərdən başlasa da, siyasi sosiallaşma da, sosiallaşmada olduğu kimi uşaqlıq dövründə başlayan, uşağın müxtəlif siyasi atributlar, məsələn, dövlətin adı, paytaxtı, ölkə rəhbəri, dövlət rəmzləri və s. ilə tanış olması prosesidir. Yenə bəzi mənbələrdə fərdin siyasi sosiallaşması, onun siyasi fəal vətəndaş olub-olmamasından, bunu istəyib-istəməməsindən asılı olduğu qeyd olunur (**Abdullayeva, 2013: 9**). Bu da öz növbəsində siyasi sosiallaşma prosesinə düzgün yanaşma olaraq qəbul edilə bilməz. Fərdin siyasi sosiallaşması onun siyasi fəal vətəndaş olub-olmamasından, həmçinin bunu istəyib istəməməsindən asılı olmayaraq baş verən bir prosesdir. Fərdin siyasi fəal vətəndaş olub-olmaması, onun gələcəkdə siyasətin subyekti və obyektı kimi siyasi proseslərdə fəal iştirak etməsi onun siyasi sosiallaşmasının səviyyəsindən asılı olan bir məqamdır.

Uşaqların siyasi davranışlarının, düşüncələrinin formalaşmasına onun valideynləri həmişə əsas təsir göstərir. Əksər insanlar siyasəti öz valideynlərinin gördüyü kimi görür və elə də onların siyasi cizgisini davam etdirir. Fərqlilik isə sonrakı dövrlərdə gəncin öz siyasi biliklərini daha elmi mənbələrin hesabına (elmi-ideoloji əsərlər, siyasi proqramlar və s.) genişləndirməsi və siyasi prosesləri daha fərqli aspektlərdən qiymətləndirməyi bacarması ilə ortaya çıxır. Əsasən, ailə fərdin psixoloji təməlini formalaşdırır, o isə öz növbəsində fərdin siyasi baxışlarını müəyyənləşdirir. Ailə partiya tərəfkeşliyi və hökumətə etimad və ya siyasi şübhə kimi normalar, dəyərlər, baxışlar, inanclar və münasibətləri uşaqlara ötürür. İlk illər, xüsusilə 3 yaşından 13 yaşına qədər ən güclü təsire malikdir (**İsmayılov və d., 2016: 210-211**). Uşaqlar valideynlərin dəyərlərini fərdinə varmadan və tənqidi yanaşmadan qəbul edə və onları ömürləri boyu saxlaya bilirlər. İnsanlar çox zaman böyüdükdən sonra uşaq vaxtı topladıqlarını dünyaya geri qaytarırlar. Bir tədqiqat göstərir ki, avtoritar şəxsiyyətə malik olan insanlarla uşaqkən kobud davranılıb. Almond və Verba belə bir nəticəyə gəliblər ki, uşaqkən ailəsində sözü eşidilənlər böyüdükdən sonra daha böyük siyasi kəsərlilik hissəsinə malik olurlar (**Rozkin, 2019: 132**).

Aparılan çoxsaylı sosioloji və siyasi tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, insanın siyasi sosiallaşması sistemində ailədən sonra, təhsil müəssisələri, əmək kollektivləri və kütləvi informasiya vasitələri xüsusi yer tutur (**İsmayılov və d. 2016: 211**). Kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri son dövrlərdə artmaqdadır. Çoxları bu təsirin mənfi olmasından ehtiyat edirlər.

Şəxsiyyətin siyasi sosiallaşmasında hökumət müəyyən qədər rol oynayır. Həmişə dəstək və sədaqət qazanmaq üçün planlaşdırılmış hökumətin bir çox fəaliyyətləri özünü ictimaiyyətə izah etmək və ya nümayiş etdirmək niyyəti daşıyır. Bununla belə, hökumətin siyasi baxışları idarə etmək gücü məhduddur, çünki mesajlar və təcrübələr fərdlərə bunlara öz dəyişiklik və düzəlişlərini əlavə edən qohum və həmyaşıdları ilə söhbətlər vasitəsilə çatır. Yadlaşmış qruplar öz uşaqlarını hökuməti bəyənməyərək və onun mesajlarını rədd edəcək şəkildə sosiallaşdırı bilər (**Rozkin, 2019: 134**).

Müasir dövrdə gənclərin siyasi sosiallaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri: Siyasi sosiallaşma prosesi yuxarıda da qeyd edildiyi kimi fərdin uşaqlıq dövründən başlayaraq davam edən və onun cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatının nə dərəcə fəal üzvünə çevrilməsində mühüm rol oynayan bir prosesdir. Bu prosesin mühüm hissəsini fərdin yeniyetməlik və gənclik dövrü təşkil edir. Məhz həmin yaşlarda fərdin siyasi sosiallaşma prosesinin düzgün oriyentasiya götürməsi, onun bir vətəndaş kimi siyasi proseslərə marağının miqyasını müəyyənləşdirir. Bu proses nəticəsində şəxsiyyətin siyasi “kimliyi”ndə üç ünsür müşahidə

edilir ki, bu üç ünsür sayəsində o, siyasi mühitdə fəaliyyət qabiliyyətini müəyyənləşdirir (**Şirəliyev, Əhmədov, 1997: 324**). Birincisi, siyasi proseslər, siyasi liderlərin fəaliyyətləri haqqında zəruri biliklər, ikincisi, siyasi sistem və onun ayrı-ayrı komponentlərinin inkişaf istiqamətlərini göstərən və ümumi siyasi məqsəd kimi qəbul edilən siyasi dəyərlər və sonuncusu, fərdin siyasi obyektlərə münasibətdə seçtiyi həyat mövqeyi.

Burada mühüm məqam fərdin siyasi sosiallaşma zamanı mənimsədiyi siyasi keyfiyyətlərin ümumi kombinasiyası və istiqaməti siyasi sistemin ahəngdar fəaliyyətinin vacib şərti kimi səciyyələnir. Bu baxımdan şəxsiyyətin siyasi sosiallaşması prosesinin düzgün istiqamət götürməsi, başda dövlət olmaqla, siyasi sistemin bütün üsurları üçün maraqlı məqamlardan biridir. Çünki cəmiyyətin ən dinamik hissəsini təşkil edən gənc nəslin siyasi sosiallaşmasında rol alan faktorların təsiri, siyasi sistemin müvazinətinə və onun inkişafına birbaşa təsir göstərir, hətta bu təsir bəzən yıxıcı xarakter də daşıya bilər. Gənc vətəndaşın siyasi həyata qoşulması zamanı “siyasi apatiya” qədər, “siyasi anarxiya”ya meyl də yolverilməzdir ki, birincidə şəxsiyyətin siyasi etinasızlığı müşahidə olunursa, ikincidə isə mövcud siyasi sistemin varlığına qarşı bir təhlükə halı mövzu bəhstir. Hər iki halda öz “siyasi maraq”ı ilə siyasi proseslərə qoşulan gənclərdən fərqli olaraq, siyasi prosesdə digər şəxslərin təsiri altında iştirak baş verir.

Gənclərin siyasi sosiallaşmasında yer alan müxtəlif faktorların təsiri və bu təsirlərin kombinasiyası nəticəsində müxtəlif siyasi tiplər formalaşır. Bu tipləri xalis şəkildə aşağıdakı beş qrupda cəmləşdirmək olar: harmonik (ahəngdar), hegemon, plyuralist, münaqişəli, və konyuktur. Burada siyasi sistemin ən çox görmək istədiyi tip harmonik tiptir ki, hakimiyyət ilə ən münaqişəsiz münasibətlər bu tip qurur. Ən azruolunmaz siyasi sosiallaşma tipləri isə münaqişəli və hegemon tiplərdir. Belə tiplərin çoxalması siyasi sistemin sabitliyinə və inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də, belə tiplərin sayının artmasında maraqlı olan qüvvələrin təsirlərinin qarşısını almaq üçün yeniyetmələrin və gənclərin əənəvi sosiallaşdırma vasitələrinə maraq göstərməsini təmin etmək lazımdır (**Siyasi sosiologiyanın müasir problemlərinə dair, 2014: 141-142**).

Gənc nəslin siyasi sosiallaşmasının əsas aspektlərindən birini ideoloji tərbiyə və ya siyasi ideologiyanın seçilməsi prosesi təşkil edir. Azərbaycanda bu gün gənclərin siyasi iştirakda müəyyən ideologiyanı mənimsəməsi və onun qatı tərəfdarı kimi hərəkət etməsi çox nadir rastlanan bir hal olsa da, dünyanın bir sıra ölkələrində bu hal üstünlük təşkil edir ki, çox vaxt da müxtəlif ideoloji görüşə malik gənclər arasında şiddətə əsaslanan qarşıdurmaların meydana gəlməsi ilə özünün neqativ xüsusiyyətini də ortaya qoyur. Belə halların ölkəmizdə gələcəkdə müşahidə edilməməsi gənclərin düzgün siyasi sosiallaşması və ideoloji tərbiyəsi ilə doğrudan bağlıdır.

Müasir dünya birliyi müxtəlif forma və məzmunlu qlobal çağırışlar və təhlükələrlə üzləşir. Bəşər təcrübəsində siyasi sabitliyin qorunması və möhkəmlənməsi, daxili münaqişələrin qarşısının alınması mexanizmləri kifayət qədər işlənib hazırlanmış və müəyyən dərəcədə uğurla tətbiq edilmişdir. Buna baxmayaraq, sabitliyin pozulmasına səbəb olan amillər – milli təhlükəsizliyə daxili və xarici təhdidlər müasir siyasi sistemlərə daim təsir göstərməkdədir. Təhlükəli qlobal çağırışlara və təhdidlərə yalnız ideoloji baxımdan möhkəm cəmiyyət sinə görə bilər. Yalnız mənəvi və ideoloji baxımdan güclü şəxsiyyət ekstremizm və terrorizm kimi ideoloji cərəyanların təsiri altına düşməyə bilər ki, bu da gənc nəslin ideoloji tərbiyəsi diqqət mərkəzində olan cəmiyyətdə mümkündür (**Səmədov, 2019**).

Məqsədyönlü ideoloji tərbiyə gənclərdə dünyagörüşünün və mənəvi dəyərlərin aşılınması, onlara öz xalqının tarixi irsi və yaradıcı əməyinə düzgün münasibətin formalaşması ilə bağlı fəaliyyətin əhəmiyyətini və səmərəliliyini yüksəldir.

Nəticə: Siyasi sosiallaşma müasir dövrdə siyasi sistemin sabitliyi və inkişafına təsir göstərən mühüm faktorlardan biridir. Siyasi sosiallaşma nəticəsində siyasi mühit durmadan yenilənir və inkişaf edir. Ancaq prosesin düzgün həyata keçməməsi və neqativ faktorların

gənc nəslin siyasi sosiallaşma prosesindəki rolunun artması, siyasi sistemin stabilliy üçün böyük təhlükə törədə bilər. Çünki müasir dövrdə ənənəvi sosiallaşma institutlarının bu istiqamətdəki fəaliyyəti davam etsə də, qeyri-ənənəvi yeni təsiredici faktorların rolu artmışdır.

İnternet üzərindən yayımlanan informasiya axınında neqativ hallarla, müharibə, zorakılıq, təcavüz, müxtəlif növ cinayətlərlə bağlı məlumatların geniş yer alması, sosial şəbəkələrdə qeyri-etik, əxlaqdan uzaq görüntülərə, söz və ifadələrə yol verilməsi, dünya televiziya efirinin xəbərlər blokunda terror hadisələri, təbii fəlakətlər, texnogen qəzalar barədə məlumatların üstünlük təşkil etməsi, şou proqramlarında lokal məişət problemlərinin geniş tamaşaçı auditoriyasında qabardılması, bazar anlayışlarının cəmiyyətin təkcə iqtisadi həyatına deyil, həm də ictimai, sosial və mədəni həyatına geniş şəkildə siyarət etməsi gənc nəslin şüurunda daim saysız-hesabsız risklərlə, təhlükələrlə üzləşəcəkləri barədə yanlış təsəvvür yaratmaqla onun sosiallaşması prosesinə mənfi təsir göstərir.

Ona görə də, yeniyetmə və gənclərdə xalqımızın tarixinə və mədəniyyətinə düzgün münasibət formalaşmaq, ölkənin azadlığı və dövlətin müstəqilliyi, humanizm və həmrəylik, tolerantlıq və milli barışıq, ailə institutu və konfessional ənənələrə hörmət, vətənpərvərlik kimi ümumi dəyərlər ətrafında birləşmək üçün dövlət səylərini daha da artırmalıdır. Çünki gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması, dövlətə və xalqa sadıq vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət göstərir. Belə gənclərdən mütəşəkkil ordumuz sayəsində İkinci Qarabağ müharibəsində torpaqlarımız işğaldan azad olundu və ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa olundu.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva G. Siyasi sosiallaşma və bu prosesə təsir edən amillər. – “Xalq” qəzeti, 2013, 15 dekabr.
2. Əfəndiyev M. Sosiologiya. Bakı: “Bakı Universiteti”, 2009.
3. Həsənov R.M. Siyasi sosiologiya (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: “AzTU”, 2010.
4. İsmayılov V., Axundov P., Yusifov S. Sosiologiya (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: “Ləman”, 2016.
5. Rozkin M., Kord R.L., Mideyros C.A., Cons V.S. Siyasət elminə giriş. Bakı: “TEAS” Press, 2019.
6. Səmədov O. Gənclərin sosiallaşması. 20 Avqust 2019, <https://modern.naz.az/news/209397/genclerin-sosiallasmasi>
7. Siyasi sosiologiyanın müasir problemlərinə dair. AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu. Bakı: “Təknur”, 2014.
8. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya (dərslük). Bakı: “Təbib”, 1997.
9. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: “Təknur”, 2008.

SPECIFIC FEATURES OF POLITICAL SOCIALIZATION OF YOUTH IN MODERN PERIOD

Mammadov Asim Shafayat, Jafarova Turkana Aliyaddin
Summary

From the moment an individual is born, the process of his or her integration into the society in which he or she lives begins. From the moment an individual is born, the process of his or her integration into the society in which he or she lives begins. The integration of the individual into society, in parallel with its biological development, continues unabated, gaining new social status. Part of an individual's integration into society is his or her political socialization, which enables him or her to become a participant in political processes.

In such a period, socialization, which reflects the process of integration of the individual into society, as well as political socialization, is exposed to new influences, leaving the hegemony of non-traditional factors of influence. This, in turn, affects the political orientation

of the younger generation. Often, this influence manifests itself in negative shades, with ideas and views that are marginally accepted by the political system, which in some cases leads to political deviations with legal deviations.

This article discusses the process of political socialization, the stages of this process and the social institutions involved in political socialization, and then examines in detail the factors influencing the process of political socialization of young people in modern times. For this purpose, the literature on the subject was studied, and then an attempt was made to determine the effectiveness of the factors influencing the political socialization of young people.

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В СОВРЕМЕННОСТИ

Мамедов Асим Шафаят огли, Джафарова Тюркане Алиеддин кызы
Резюме

Для каждого индивида процесс интеграции в общество начинается сразу после его прихода в этот мир. Интеграция индивида в общества параллельно его биологическому развитию и обретению новых социальных статусов. Составной частью интеграции индивида в общество является политическая социализация, обеспечивавший индивиду участие в политических процессах.

В такое время социализация отражающая процесс интеграции индивида в общество, одновременно политическая социализация выходят за рамки влияния нетрадиционных условий и подвергаются новым влияниям. В результате такие условия оказывают огромное влияние к политической ориентации молодого поколения. Часто такие влияния себя показывают в негативных оттенках, основном в идеях и воззрениях которые политическая система воспринимает в качестве маргинальных. Такие оттенки приводят к юридическим отклонениям политической девиации.

Статья отражает процесс политической социализации, стадии этого процесса, социальные институты политической социализации исследует современные факторы влияющие на этот процесс. Для этой цели было рассмотрено литература относившиеся данной теме, была предпринята попытка эффективности условия оказывающих влияние на политическую социализацию молодежи.

Rəyçi: f.ü.f.d. Balakışiyev Üzeyir Qara

Sosial fənlər kafedrasının 11 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 15 fevral 2021-ci il

УДК:33.

СТРАХОВОЙ БИЗНЕС И ЕГО ВЫЗОВЫ В ГРУЗИИ

Ассоциированный профессор, Маиа Аладашвили

Ассоциированный профессор, Нанули Хизанишвили

Телавский государственный университет имени Якова Гогебашвили

факультет бизнеса, права и социальных наук

iashiukashvili@yandex. ru

Аннотация: Страхование – это один из инструментов управления рисков, с помощью которых возможно избежать финансовые потери, которые возникают в результате риска.

Страхование играет большую роль и смысл в процессе развития репродуктивного общества.

Смысл страхования выявляется в так называемом наличии страховых услуг, что помогает расширить репродуктивный процесс экономических субъектов.

Страхование, как разновидность финансовых отношений играет особую роль в развитии бизнеса и как экономическая категория, она представляет собой систему экономических отношений, с помощью которой происходит формирование денежных фондов и их употребление для возмещения убытков в случае наступления неблагоприятных ситуаций.

В предыдущем труде были представлены проблемы, с которыми сталкивается страховой бизнес в Грузии, и пути их решения.

Ключевые слова : страхование, бизнес, риски, финансовые потери и вызовы.

Keywords: insurance, business, risks, financial losses and challenges

Страхование играет большую роль и значение в развитии общественного репродуктивного процесса. Важность страхования выражается в т.н. наличие страховых услуг, что способствует расширению воспроизводственного процесса экономических субъектов. Основная функция системы страхования – представляет собой взятие на себя часть риска домохозяйств и фирм. Страхование, как подвид финансовых отношений, играет особую роль в развитии бизнеса как экономическая категория, а так же представляет экономическую систему отношений, с помощью которой происходит формирование денежных фондов и их использование для компенсации убытков при различных неблагоприятных событиях.

1) Страхование в Грузии

В Грузии, первая страховая компания была основана в 1990 году. Это была „Алдаги“. Что касается закона „ о страховании ” был основан в 1997 году. В том же году была создана государственная служба страхования, которая отвечает за надзор, лицензирование и контроль страховых компаний в Грузии.

В Грузии, основы индустрии частного страхования были заложены в 90-е годы. Когда появился новый продукт в секторе здравоохранения - частное медицинское страхование, была использована стратегия доступа к финансовым ресурсам, ориентированная на долю рынка. Проще говоря, у населения появилась возможность приобрести очень дешевый продукт медицинского страхования. Если, с одной стороны, на тот момент, принять во внимание социально-экономическую ситуацию в стране , эту стратегию можно считать правильным решением.

Обзор страхового рынка в Грузии сегодня

- По состоянию 30 сентября 2020 года зарегистрировано 18 страховых компаний, 17 из них имеют лицензию страхования и жизни и другое страхование, и только одна из них, лицензию другого страхования; Лидерами страхового рынка являются „Имеди L” – привлеченная страховая премия 58 миллионов лари, „Дхипиаи” - 56 миллионов лари и „Алдаги” - 51 миллион лари. Нужно отметить, что эти три компании контролируют 47% страхового сектора. За ними следует „Тибиси страхование” - привлеченная премия 39 миллионов лари и „Арди” с 29 миллионами лари.

- Страховая премия, привлеченная за 9 месяцев 2020 года от прямой страховой деятельности, составила 513,4 миллиона лари. По итогам того же страхового периода прибыль страховщиков составила 126,7 миллионов лари, а чистая прибыль составила 44,3 миллиона лари.

- Общие активы страховых компаний составляют 979,9 миллиона лари, а капитал – 282,7 миллиона лари.

- Медицинское страхование по-прежнему занимает лидирующие позиции в распределении привлеченных премий, что составляет 37% выручки сектора. В Грузии,

16% населения имеют частную страховку. Что касается второго по величине рынка страхования – автострахования, то из всех зарегистрированных в стране автотранспортных средств, всего зарегистрировано только 6%.

- Страховой сектор особенно успешно работает в развитых странах, что касается Грузии, в этом направлении сложная картина. В частности, общая премия, привлеченная страховыми компаниями в 2018 году составила 542 миллиона лари, что составляет 1,32% внутреннего продукта. Значит мы находимся в конечных рядах развитых стран.

• Новшества в страховании

Пенсионная реформа

Разновидность пенсионного страхования, которая дает гарантию того, что вышедший на пенсию человек получит определенную прибыль. Иногда пенсия назначается по заслуженному стажу работы, но в основном бывает основана на взносах: в страховой фонд еженедельно перечисляется определенная часть зарплаты, на основании которой в последствии человек получает пенсию.

Важные перемены произошли в прошлом году. С 1 января 2019 года запущена обязательная накопительная пенсионная программа. Пенсионная программа, которая известна, как 2+2+2, подразумевает начисление и накопление 6% заработной платы гражданина в пенсионном агентстве ежемесячно. За указанной реформой последовали неоднозначные оценки в обществе. Независимо от рассмотрения положительных и отрицательных сторон пенсионного плана, он все равно должен был быть добровольным и население самостоятельно должно было распределить свои сбережения, хотя в этом случае были ожидания, что активность граждан будет низкой, а в случае принятия правила фонд сможет мобилизовать максимум средств.

Проблемы страховых компаний и их пути в Грузии

В результате исследования выявились следующие проблемы и их пути их решения:

Развитие страхования требует наличия высокой предпринимательской страховой культуры, как необходимой предпосылки. Здесь выявляются такие **проблемы, как безработица населения страны, низкий уровень общей страховой культуры и ограниченные финансовые возможности, а так же отсутствие профессиональной квалификации, высококвалифицированных кадров и систем профессионального обучения**, для устранения которых необходимо принять соответствующие меры, что отражается в минимальном страховом образовании населения. В то же время необходимо ликвидировать информационный дефицит в обществе, создать системы профессиональной подготовки страховых работников, которые сделают систему страхования более эффективной.

1) Нехватка доверия

Это причина того, что множество людей не смогут пользоваться разными типами страховки. Многие страховые компании не могут предложить льготы потребителям. Поэтому большая часть населения считает страховку всего лишь одним дополнительным расходом.

2) Конкуренция

На рынке множество страховых фирм и соответственно страхователи сталкиваются с интенсивным вызовом. Большинство страховых компаний, особенно новых – это самые сомнительные компании. Фактически, большинство людей доверяют существующим страховым компаниям по сравнению с некоторыми новыми бизнесами, поскольку новые предприятия работают с меньшим капиталом по сравнению с крупными компаниями, трудно идти в ногу с той небольшой суммой денег, которая у них есть.

3) Экономическая**нестабильность**

В то время, когда экономика страны нестабильная, каждая страховая компания начинает реагировать. В таких ситуациях страховые компании могут повышать свои ставки, а так же , по мере увеличения процентных ставок по кредитным линиям со стороны финансовых организаций. Конечно, никто из клиентов этого не поддержит, даже если в контракте четко прописано, что страховые тарифы могут время от времени меняться. Таким образом, такая ситуация может создать плохую картину компании, поскольку клиенты могут делиться информацией об услугах и продуктах, которые они используют, что цена не соответствует услуге и, следовательно, компания потеряет клиентов.

Заключение

Как видим, страховой бизнес в Грузии развивается довольно медленными темпами. Из года в год в компании небольшой рост выручки и они не могут реально развиваться. Страхование по-прежнему остается относительно „дорогим удовольствием” для национального рынка, а это требует более стабильной экономики и большего количества клиентов с высокими доходами. Одним из необходимых условий его популяризации может стать рост экономического благосостояния. Так же важна роль государства и наличие обязательного страхования, чтобы повысилась культура страхования в обществе, да и сам страховой сектор станет сильнее и разнообразнее.

Литература

1. <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/29884?publication=28>
2. <http://geoeconomics.ge/?p=806>
3. <http://geoeconomics.ge/?p=12502>
4. <http://insurance.gov.ge/ka/Statistics/GetFile/39?type=2>
5. <https://commerciant.ge/ge/post/2020-wlis-6-tveshi-sadazgvevo-bazris-wminda-mogeba-titqmis-gaormagda>
6. <https://commerciant.ge/ge/post/sadazgvevo-seqtori-kus-nabidjebit-vitardeba>
7. https://gtu.ge/bef/pdf/Doqtorantura/avtoreferatebi_2016/Fin_05.07.16/T.simoina.pdf

Abstract

Insurance - is one of the financial tools of risk management, which allows to avoid financial losses caused by risk.

Insurance has a great role and importance in the development of the public reproductive process. The importance of insurance is expressed in the so-called of insurance services that facilitate the expansion of the reproductive process of economic entities.

Insurance, as a subset of financial relations, has a special role in the development of business and as an economic category, it is a system of economic relations, which enables the formation of funds and their use compensates losses in the event of various adverse cases.

This paper presents the problems facing the insurance business in Georgia and their solutions.

Резюме

Страхование – это один из инструментов управления рисков, с помощью которых возможно избежать финансовые потери, которые возникают в результате риска.

Страхование играет большую роль и смысл в процессе развития репродуктивного общества.

Смысл страхования выявляется в так называемом наличии страховых услуг, что помогает расширить репродуктивный процесс экономических субъектов.

Страхование, как разновидность финансовых отношений играет особую роль в развитии бизнеса и как экономическая категория, она представляет собой систему

экономических отношений, с помощью которой происходит формирование денежных фондов и их употребление для возмещения убытков в случае наступления неблагоприятных ситуаций.

В предыдущем труде были представлены проблемы, с которыми сталкивается страховой бизнес в Грузии, и пути их решения.

Daxil olma tarixi 14 aprel 2021-ci il

PEDAQOGIKA ELMLƏRİ

UOT:37.01.

VALEOLOJİ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ
MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ USTALIĞININ ROLU

B.e.d. prof. Sultanov Rauf Lütvəli oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rsultanov@bk.ru

Xülasə: Müasir dövrdə elm və təhsilimiz sürətlə inkişaf edir. Son 50 il müddətində əldə edilmiş nailiyyətlər keçmiş dövrün bir neçə əsri müddətində əldə edilmiş nailiyyətlərə bərabərdir. Bu isə insan cəmiyyətinin intellektual səviyyəsinin böyük sürətlə artdığını göstərir.

Elmimizin və təhsilimizin inkişafı ilə əlaqədar olaraq son illərdə valeologiya elmi təşəkkül tapmış və formalaşmağa başlamışdır.

Valeoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müasir beynəlxalq təcrübə və milli ənənələr əsasında onun məzmununun və strukturunun yeniləşdirilməsi, təlim və tərbiyənin vahidliyinin təmin olunması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən sayılır. Son illər valeologiya elminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

Valeologiya respublikamızın elm və təhsil müəssisələrində nisbətən yeni fəndir. Müasir dövrdə dünyada nöqsanlı uşaqların çoxluq təşkil etdiyi zamanda təhsilverənlərin və təhsilənlərin valeoloji tərbiyəsinin vacibliyi çox böyük mənəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: müasir müəllim, peşə səriştəliyi, pedaqoji bacarıqlar, pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji ünsiyyət.

Ключевые слова: современный учитель, профессиональное образование, компетенции, педагогические навыки, педагогический активитист, педагогическое общение.

Keywords: modern teacher, vocational, competences, pedagogical skills, pedagogical activist, pedagogical communication

Giriş

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində bu istiqamətdə apardığı işlər təqdirə layiqdir. Valeologiya fənni artıq ikinci ildir ki, magistraturada təhsil prosesində tədris olunur. İlk dəfə olaraq respublika miqyasında bu sahə üzrə fənn proqramı hazırlanmış, mühazirə mətnlərinin elektron versiyası tərtib edilmiş, tədqiqat işi universitetin elmi işlərin planına daxil edilmiş, magistrantlar dissertasiya mövzusu kimi tədqiqat işləri aparırlar. Professor-müəllim heyətinin məqalələri elmi əsərlərdə nəşr olunur və dərsliyin hazırlanması üzərində işlər aparılır. Hal-hazırda ADPU respublika miqyasında bu sahənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparıcı təşkilata çevrilmişdir.

Azərbaycanda valeologiya elminə dair ilk tədqiqat işləri 2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun “Ali və orta ixtisas təhsili” şöbəsində aparılmışdır.

Azərbaycanda hal-hazırda valeologiya elminin inkişafının birinci dövrü Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində 2019-cu ildə onun tədrisinin həyata keçirilməsi ilə davam etdirilir. Bu sahədə universitetdə professor R.L. Sultanov ilk tədqiqat işlərinə başlamış, magistrantlar isə magistr dissertasiyaları, ilə əlaqədar tədqiqatlarını aparırlar.

Tədqiqatın materialları

Valeologiya biliklərinin öyrənilməsi bütün dövrlər və xalqlar üçün daim diqqət mərkəzində olan, hamının və hər kəsin məşğul olduğu problemlər içərisində ən aktual məsələlərdən biridir. Valeoloji tərbiyə heç vaxt öz aktuallığını itirməyən əbədi bir problem

olsa da zaman-zaman baş verən ictimai-tarixi, iqtisadi-siyasi proseslərdən asılı olaraq dəyişən, onlara uyğun olaraq yeni-yeni tələblər verilən bir prosesdir. Cəmiyyətin həyatında köklü dəyişikliklər baş verəndə insan sağlamlığına valeoloji baxışlar diqqət mərkəzində olur, axtarışlar, polemikalar dövrü başlayır.

Azərbaycan cəmiyyətində də insanlara valeoloji biliklərin verilməsi bu sahədə bacarıq və vərdişlərin aşılınması və valeoloji tərbiyənin formalaşdırılması təhsil sistemində mövcud zəruriyyətdən yaranmışdır. İnsanların valeoloji təfəkkürü dəyişdikcə onların düşüncə, davranış tərzində də buna uyğun dəyişməlidir.

Valeologiya tədrisi prosesində təlimin keyfiyyətini yüksəldilməsi məqsədilə bir çox vasitələrdən istifadə edilir. Burada müəllim təhsilalanların fəallığını, o cümlədən idraki fəallığını artırmalı və yeni valeoloji təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratmalıdır. Bu zaman müəllimin pedaqoji ustalıq mühüm rol oynayır və təlimin səmərəliliyini artırır.

Valeologiya integrativ fənn olduğundan müəllimin pedaqoji ustalıq fənlərarası əlaqələrin yaradılmasında müstəsna rol oynayır. Təhsil müəssisələrində tələbələrin əldə etdikləri valeoloji, nəzəri biliklərin, bacarıq və vərdişlərin aşılınmasında müəllimin pedaqoji ustalıqının özünəməxsus yeri vardır. Ona görə də pedaqoji kadrların, o cümlədən müəllim hazırlığının səviyyəsini artırmağa diqqət yönəldilməlidir. Pedaqoji ustalıq yüksək olan müəllimin bünövrəsi və yüksək təməl əsasında qurulduğu üçün onların verdiyi biliklər uzun ömürlü olur.

Peşəkar müəllimin pedaqoji ustalıq yüksək olduğu üçün onlar mövcud biliklərin ilkin bünövrəsini, fənnin təməlini yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir. Təhsil alanların sonrakı illərdə qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi onların əvvəlki dərslərdə qazandıqları təməl biliklərdən, bacarıq və vərdişlərdən çox asılı olur.

Sağlamlıq anlayışına dair Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən verilmiş tərifdə "Sağlamlıq sadəcə olaraq xəstəliyin, yaxud fiziki qüsurun olmaması deyil, tam, bütöv fiziki, psixi və sosial rifah halıdır".

Pedaqoji nəzəriyyədə müəllimin ustalıq anlayışının mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar vardır. Birinci yanaşmada pedaqoji prosesdə əsas yeri metod tutur, ikinci yanaşmada pedaqoji prosesdə müəllimin şəxsiyyəti həlledicidir. Hər iki yanaşmada müəllimin ustalıq barədə aydın təsəvvürə malik olmaq mümkündür. Beləliklə metod təlim-tərbiyə prosesində ondan istifadə edən müəllimin şəxsiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Onları bir-birindən ayrı nəzərdən keçirmək düzgün deyildir.

Pedaqoji ustalıq yiyələnməkdən ötrü valeologiyayı tədris edən hər bir müəllim nəzəri və metodik hazırlığa malik olmalı, müəllim-şagird münasibətlərini düzgün qurmalı, prosesin qanunauyğunluqlarından, qanun və prinsiplərindən xəbərdar olmalı və faydalanmalı, təlim və tərbiyə texnologiyalarından səmərəli şəkildə istifadə etməlidir.

Peşəkar müəllim ən əlverişsiz şəraitdə şagirdlərin lazımı tərbiyəliliyinə, inkişaf və bilik səviyyəsinə nail olur. Müəllimin ustalıq hər şeydən əvvəl tədris prosesini təşkil etmək bacarığından asılıdır. Pedaqoji ustalıqın mahiyyəti müəllimin şəxsi mədəniyyətində, biliyində, onun təlim və tərbiyənin, pedaqoji texnikanın priyomlarına və qabaqcıl təcrübəyə yiyələnməsində, hərtərəfli nəzəri hazırlığında özünü göstərir.

Valeologiya sahəsində pedaqoji usta müəllim təhsil prosesində insanda sağlamlıqla bağlı emosional münasibəti inkişaf etdirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün usta müəllim valeoloji biliklərə dair tələblərdə müsbət maraq yaradır. Fərdi sağlamlığın təkmilləşdirilməsinə, habelə ətrafdakıların sağlamlığına qayğılı münasibət formalaşdırır.

Pedaqoji ustalıq yiyələnmiş müəllim pedaqoji valeologiyanın aşağıdakı vəzifələrini mükəmməl bilməli və təbliğ etməyi bacarmalıdır.

❖ Təhsilalanların sağlamlıq və sağlam həyat tərzilə bağlı zəruri bilikləri öyrətməsi üçün onlarda möhkəm, düzgün və davamlı motivasiyanın yaranmasına nail olmalıdır;

❖ Təhsil müəssisələrində valeoloji təlimin təşkilinin məzmununa görə onun korreksiyasını düzgün həyata keçirilməlidir;

❖ İnsan orqanizmin funksional imkanlarından istifadə etməklə fiziki tərbiyənin metodlarını mükəmməl öyrənmək əsasında insan sağlamlığının qorunub saxlanması üçün təbii sağlamlıq vasitələrindən əhatəli geniş istifadə etməyi bacarmalıdır;

❖ Təhsilənlərin fiziki sağlamlıq səviyyəsini valeoloji nöqtəyi nəzərdən düzgün qiymətləndirməyi, təhlil aparmağı, ümumiləşdirməyi, monitorinqləri təşkilini, psixoloji məsləhətləşmə aparmağı, məşğələlər vasitəsilə sağlamlıq işlərini təşkil etmək üçün maarifləndirici tədbirlər və s. aparmağı bacarmalıdır.

❖ Ailənin sağlamlığı üçün sağlam psixoloji iqlimin yaradılması və valeoloji tərbiyə işinin düzgün həyata keçirilməsinə nail olmalıdır.

Müəllimin fəaliyyət istiqamətində müstəqil düşüncə bilən, həyatı bacarıqlara yiyələnmiş şəxsiyyətin formalaşdırılması mühüm yer tutmalıdır.

Müəllimin pedaqoji ustalığı peşə səriştəliyindən çox asılıdır. Tədris prosesində valeologiya fənni üzrə biliklərin, metodologiyanın, didaktikanın, pedaqoji ünsiyyətə aid bacarıq və vərdişlərin ahəngdarlığını tələb edir.

Valeologiya fənnini tədris edən müəllim öz fəaliyyəti prosesində valeoloji bilikləri, bu sahədə bacarıq və vərdişləri formalaşmasını həyata keçirilməsi yollarını bilməlidir. Müəllim həmçinin kommunikativ münasibətlərdə pedaqoji ünsiyyət yollarını mükəmməl bilməli və onların həyata keçirilməsini təmin etməyi bacarmalıdır.

Respublikamızda valeologiya fənni yenidən təşəkkül tapdığı bir dövrdə peşəkar usta valeoloji müəllim müasir informasiya vasitələrindən yetərincə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini informasiya vasitələrindən yetərincə istifadə etməklə valeoloji biliklərin respublikamızın elm sahəsinə inteqrasiyasını həyata keçirilməsi peşəkar usta müəllimlərin əsas vəzifələrindən biridir.

Valeologiya çox şaxəli inteqrativ fənn olduğu üçün müasir təhsil alanların psixologiyasını yetərincə bilməlidir. Pedaqoji usta müəllimin fəaliyyətinin uğurlu göstəriciləri sırasında tələbə-müəllim əməkdaşlığı, dərs prosesində əlverişli emosional mühitin yaradılması, tələbələrə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş motivasiyanın formalaşdırılması kimi məsələlər də aiddir.

Müasir pedaqoji usta müəllimin fərqləndirici əlamətləri daim özünü təkmilləşdirilməsi, özünü tənqidlə dərin bilik „geniş məlumatlı“ erudisiyası "və yüksək mədəniyyəti onun ustalığından xəbər verir.

Bütün müəllimlərin səriştəlik səviyyəsi eyni ola bilməz. Fəaliyyət dövründə müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsi göstəricilərinin fərqli olması təbiidir. Ona görə də valeoloji bilikləri daha mükəmməl bilicisi olan təhsil təcrübəsində daha səriştəli müəllimlər valeologiya fənninin tədrisinə cəlb edilməlidir.

Pedaqoji usta müəllim tədris prosesində ümumi valeologiyanın və xüsusi valeologiyanın insan sağlamlığına təsir edən amillərini xüsusilə insan həyatı üçün təhlükəli ünsürləri araşdırmağı bacarmalıdır.

Peşəkar müəllim ümumi valeologiyanın elmlər sırasında özünəməxsus problemlərini, yerini, predmetini, üsullarını, məqsədini, vəzifələrini, təşəkkül tarixini və onun metodologiyasını müəyyənləşdirilməyi bacarmalıdır. Ümumi valeologiya insan amili kimi insanın biososial təbiəti və onun sağlamlığının təminatındakı roluna dair bilikləri tədris edir.

Xüsusi valeologiya: tibbi, bioloji, sosialoji, ekoloji, ətraf mühit, psixoloji, fəlsəfi, pedaqoji, fiziki tərbiyə və fiziki mədəniyyət, mədəniyyətşünaslıq, ailəvi, təhsil və s. aid valeoloji elm sahələrindən ibarətdir.

Öz sağlamlığını və ətrafdakıların sağlamlığını ləyaqətlə qoruyub-mühafizə etmək üçün hər bir vətəndaş valeoloji biliklərə yiyələnəli və həyat şəraitində daim ondan istifadə etməlidir.

Təcrübə göstərir ki, təhsilalanların valeoloji biliklərin mənimsənilməsinin səmərəliliyini təmin etmək bir sıra mühüm amillərə xüsusi diqqət yetirməlidir.

İlk növbədə müəllimlərin peşə ustalığını yüksəldilməsi, onların yeni təlim texnologiyaları ilə təmin edilməlidir. Bu zaman təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün kompüterləşdirilmiş, ağıllı löhvələrlə təmin edilmiş auditoriyaların yaradılmasına diqqət artırılmalıdır. Müəllim valeologiyasının tədrisi prosesində təhsilalanların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində onların müstəqil yaradıcılığı üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Auditoriyadan kənar müxtəlif məzmunlu valeoloji biliklərin təbliğinə dair tədbirlərin keçirilməsinə daim fikir verilməlidir.

Sağlam həyat tərzinin təşkilini müəyyən edən amillər mövcuddur. Peşəkar müəllim insan sağlamlığının obyektiv sosial şərait və ictimai-iqtisadi amillərlə əlaqəsini elmi nöqtəyi-nəzərdən təhlil etməyi bacarmalıdır. Sağlam həyat təzi ilə ailə-məişət və peşəkar fəaliyyətin konkret həyat fəaliyyəti şəraitində mövcud olan əlaqələrə diqqət artırılmalıdır.

İnsanın sağlamlığı ilə onun dünyagörüşü və mədəniyyəti ilə müəyyənləşən şəxsi motivasiya amillərinə və onların sağlam həyata və sağlam həyat tərzinə oriyentasiya dərəcəsinə(bələdləşmə) və s. məsələlərə dair valeoloji biliklərin təbliğinə önəm verməlidir.

Nəticə

Aparılmış araşdırmalar zamanı aşkar edilmişdir ki, valeoloji təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi müasir beynəlxalq təcrübə və milli ənənələr əsasında onun məzmununun və strukturunun yeniləşdirilməsi ən mühüm vəzifələrdən sayılır. Pedaqoji ustalığa yiyələnməkdən ötrü valeologiyayı tədris edən hər bir peşəkar müəllim nəzəri və metodik hazırlığa malik olmalıdır.

Valeologiya fənnini tədris edən pedaqoji usta müəllim öz fəaliyyəti prosesində valeoloji bilikləri, bu sahədə bacarıq və vərdisləri formalaşmasını həyata keçirilməsi yollarını mükəmməl bilməlidir.

Pedaqoji usta müəllim tədris prosesində ümumi valeologiyanın və xüsusi valeologiyanın insan sağlamlığına təsir edən amillərini, xüsusilə də insan həyatı üçün təhlükəli üsurləri araşdırmağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q.H. Valeologiya: Yeni elm sahəsinin təşəkkülü//APTPI-nun "Elmi əsərləri": Bakı 2008,N:1 səh 158-159.
2. Bayramov Q.H Sağlamlığa təsir göstərən amillərin təhlili// "Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji və psixoloji problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Naxçıvan,2011,səh 80-81.
3. Sultanov R.L. Təhsilalanların sağlamlığının qorunmasında və mühafizə edilməsində pedaqoji valeologiyanın imkanları//Bakı Qızlar Universitetinin "Elmi əsərlər"i Bakı 2020,cild II N:3(43)178-181səh.
4. Sultanov R.L. Pedaqoji valeologiyada təhsilalanların sağlamlığının formalaşdırılması yolları //Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu "Elmi əsərlər"i 2020 N:1,(59) 9-12səh.
5. Sultanov R.L. Axundov A. Ekoloji mühit və onun mühafizəsinə dair ekoloji təhsilin problemləri //Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun "Elmi əsərləri"i, Naxçıvan2019,N:1,səh24-28
6. Sultanov R.L. Ətraf mühitdə insan sağlamlığının qorunmasında valeoloji biliklərdən istifadənin imkan və yolları. //Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Mütərcim Bakı 2011 N:1 səh 45-49.

THE ROLE OF THE TEACHER'S PEDAGOGICAL SKILLS IN IMPROVING THE QUALITY OF VAREOLOGICAL EDUCATION

Professor Sultanov Rauf Lutvali oglu

Resume

Research has shown that improving the quality of vareological education is one of the most important tasks in updating its content and structure based on modern international practice and national traditions. Every professional teacher of vareology must have theoretical and methodological training in order to master pedagogical skills. A master teacher of vareology must know perfectly how to implement vareological knowledge in the process of forming skills and habits in this field in the process of his activity.

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА УЧИТЕЛЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ВАРЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Профессор Султанов Рауф Лутвали оглы

Резюме

Исследования показали, что повышение качества валеологического образования является одной из важнейших задач обновления его содержания и структуры с учетом современной международной практики и национальных традиций. Каждый профессиональный учитель варологии должен иметь теоретическую и методическую подготовку для овладения педагогическими навыками.

Мастер-преподаватель вареологии должен в совершенстве уметь применять варологические знания в процессе формирования навыков и привычек в этой области в процессе своей деятельности.

Biologiya və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının 15 fevral 2021-ci il tarixli iclasının 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 09 mart 2021-ci il

UOT:37.

AKADEMIK DISKURS NƏZƏRİYYƏSİ BARƏDƏ

Babayevab Arzu Tahir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ar_sb1@hotmail.com

Xülasə: Məqalədə akademik diskurs nəzəriyyəsi araşdırılır. İlk əvvəl yerli və xarici dilçilikdə diskurs termininin işlənməsi ilə bağlı fikirlər təhlil olunur. Məqalədə diskursun müxtəlif növləri barədə məlumat verilir və onların arasında akademik diskurs nəzəriyyəsi ətraflı müzakirə olunur. Akademik diskursun institusion diskursla eyni anlam daşdığı da məqalədə qeyd olunur. Akademik (institusion) diskurs cəmiyyətin xüsusi tələblərinə cavab vermək üçün yaradılmışdır və akademik mühitdə insanların ünsiyyətini reallaşdırır. Akademik diskursun əsas məqsədi yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığına yönəlmiş ali təhsil müəssisələrində professional pedaqoji ünsiyyəti inkişaf etdirməkdir. Məlumdur ki, ali məktəb çərçivəsində ünsiyyət həm müəllimlər, həm də tələbələr arasında baş verir. Məqalədə xüsusi olaraq diqqətə çatdırılır ki, ali məktəblərdə olan bütün ünsiyyətin hamısını akademik diskurs adlandırmaq olmaz. Akademik diskursa xas olan əlamətlər və akademik diskursun təhlilinə aid olan əsas yanaşmalar məqalədə müzakirə olunur.

Açar sözlər: akademik, institusion, nəzəriyyə, pedaqogika, tədris, müəllim, tələbə

Key words: academic, institutional, theory, pedagogy, teaching, teacher, student

Ключевые слова: академический, институт, теория, педагогика, преподавание, учитель, студент

Müasir yerli və xarici dilçilikdə diskurs termininin anlaşılmasına yanaş-malarda çoxlu sayda fərqliliklər mövcuddur. Diskursun təhlili fənlərarası bilik-lər sahəsini təqdim edir və bu da dilçilik ilə sosiologiya, psixologiya, etnoqra-fiya,ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat və fəlsəfənin qovuşağında yerləşir. V.İ.Krasik akadmeikdiskursun təhlilinə 3 əsas yanaşmanı göstərir: immannet-linqvistik, sociolinqvistik və pragmalinqvistik (2, s. 199).

E.Kalsamiqli Blankafort və A.Tuson Valsın yazırlar ki, “akademik diskurs sosial həyatın bir hissəsidir və eyni vaxtda sosial həyatı yaradan alətdir” (11, s. 1). V.İ.Karasikin tərifinə söykənərək, akademikdiskurs adı altında biz, onların bu və ya digər sosial qrupa və ya bu və ya digər tipik danışiq-davranış situasiyasına mənsub olması mövqeyindən baxılan insanların ünsiyyətini integrasiya halında başa düşürük (2, s. 193).

A.A.Kibrik yazır ki, son illərin elmi tədqiqat işlərində akademik diskurs termini geniş şəkildə işlədilir. O iddia edir ki, akademik diskurs *institution diskurs* kimi də işlədilə bilər. Bu alimin iddiasına əsasən akademik diskurs müəllim və tələbə arasında sosial münasibətlərin xarakterini özünə ehtiva edir (3, s. 10). Eləcə də diskursun bu növü müəllim və tələbə arasındakı ictimai münasibətlərdə də müşahidə oluna bilər. Sözü geniş mənasında akademik diskurs ictimai və sosial cəhətdən əsaslanmış danışiq sistemini əks etdirən prinsiplər üzərində qurulur.

A.A.Kibrik tərəfindən seçilmiş formallıq kateqoriyası şəxsiyyətəyönümlü və statusyönümlü diskursun qarşı-qarşıya qoyulması ilə əlaqəlidir. Şəxsiyyət diskursu bir-biri ilə tanış olan və bir-birinə öz daxili dünyasını açan insanların ünsiyyəti ilə təqdim edilir. O, iki növdə həyata keçə bilər: 1) məişət diskursu – bu diskursun spesifikasiası ondadır ki, burada “insanlar bir-birini yarım sözdən başa belə düşə bilər” və 2) mövcudluq diskursu- bunun da məramı “mövcud mənalardan tapılması və mövcud mənalardan yaşanması, dünyanın bədii və fəlsəfi dərk edilməsi” dir. Statusyönümlü diskurs isə özündə müxtəlif sosial mühitdə ünsiyyətdə olan insanların danışiq baxımından qarşılıqlı təsirini əks etdirir (2, s. 193).

M.L.Makarovun tərifinə görə, sosial institut “ictimai əmək bölgüsü ilə şərtlənmiş və həm də cəmiyyətin xüsusi tələblərinə cavab vermək üçün nəzərdə tutulmuş mədəni-spesifik, normativ təşkil olunmuş, fəaliyyət formalarının konvensional sistemidir”(6, s. 206).

Beləliklə, akademik (institution) diskurs özündə cəmiyyətin xüsusi tələblərinə cavab vermək üçün yaradılmış və müəyyən sosial mühit çərçivəsində insanların konvensional, mədəni-şərtlənmiş, normativ baxımdan qarşılıqlı təsirini birləşdirir.

V.İ.Karasik xüsusi olaraq qeyd edir ki, institution ünsiyyətin iştirakçıları qismində bir-biri ilə tanış olmayan insanlar ola bilər, lakin onlar mütləq olaraq verilmiş sossiumda davranış normalarına riayət etməlidirlər (2, s. 190). Bu müəllifə görə, institution diskursun nüvəsini ünsiyyətin iştirakçı-larının baza cütliyünün – müəllim və tələbə, həkim və pasiyent, jurnalist və oxucu və s.-nin ünsiyyəti təşkil edir. Bundan başqa, institution ünsiyyət aydın formalaşmış məqsədə malikdir və prototip yerdə (məbəd, məktəb, stadion və s.) həyata keçir (2, s. 195).

M.L.Makarov danışiq və institution diskursu qarşı-qarşıya qoyur. Onun iddiasına əsasən, danışiq diskursu *prosesyönümlülüğü, minimum nitq məhdudiyyətlərinin olması, kommunikativ rolların sərbəst müəyyənləşdirilməsi, kommunikativ kontekst ilə şərtlənmə, lokal təşkilolunmanın üstünlüyü və böyük həcmdə lokal məqsədlərin dəyişməsi* ilə xarakterizə oluna bilər (6, s. 176). Institution diskursun xarakteristikası qismində isə *danışiq zamanı kommunikativ rolların müəyyənləşdirilməsi və global təşkilolunmanın üstünlüyü* əks olunur.

M.Y.Oleşkov akademik (institution) diskursa xas olan növbəti sistemə-radıcı əlamətləri belə ayırır: *status baxımından ixtisaslaşmış iştirakçılar, lokallaşmış xronotop, verilmiş sosial institut çərçivəsində konvensional təşkil olunmuş məqsəd, ritual şəkildə müəyyənləşdirilmiş dəyərlər, məramlı şəkildə “möhkəmləndirilmiş” strategiyalar, janrların*

məhdud nomenklaturası və fenomenlərin (adlar, sözlər, mətnlər və situasiyalar) şərtləndirilmiş arsenalı (8, s.62).

Hazırda elmi və pedaqoji kommunikasiyaya həsr edilmiş xeyli sayda tədqiqatlar mövcuddur. Müəlliflərin bir qismi elmi və pedaqoji diskursa bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə baxmağı təklif edirlər. İnstitusion diskursların müxtəlif tiplərini sisteməlik təhlil edən V.İ.Karasik elmi və pedaqoji diskursların fərqli olmasını qeyd edir.

Akademik diskursun əsas məqsədi yüksək keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığına yönəlmiş ali təhsil müəssisələrində professional pedaqoji ünsiyyəti inkişaf etdirməkdir. Məlumdur ki, ali məktəb çərçivəsində ünsiyyət həm müəllimlər, həm də tələbələr arasında baş verir. Lakin ali məktəbdə olan bütün ünsiyyətin hamısını diskurs adlandırmaq düzgün deyil. Məsələn, kafedra iclaslarında müəllimlərin çıxışı akademik diskursa aid deyil. Lakin müəllimlərin elmi konfranslarda olan çıxışları elmi diskurs kimi qəbul edilir; tələbələrin auditoriyadan kənar ünsiyyəti isə ya məişət, ya da şəxsi xarakter daşıyır (3, s.12).

Pedaqoji diskursun məqsədi cəmiyyətin yeni üzvünün sosiallaşması, elmi diskursun məqsədi isə yeni biliklərin alınması prosesidir. Pedaqoji diskursda dəyərlər bütün cəmi ilə mənəvi dəyərlərdən əxz olunur, elmi diskursun dəyərləri isə çox vaxt “həqiqət”, “bilik”, “tədqiqat” konseptləri ilə bağlı olur. Elmi diskursun strategiyalarının külliyyatı aşağıdakı siniflər şəklində qruplaşdırıla bilər: tədqiqatın aparılması, tədqiqatın ekspertizası, tədqiqatın praktikaya tətbiqi. Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji və elmi diskursların janrları da bəzən bir-biri ilə üst-üstə düşür. Birinciyə (pedaqoji) *dərs, mühazirə, seminar, imtahan, söhbət* və s. aid etmək olar. Elmi diskursa isə *elmi məqalə, monoqrafiya, dissertasiya* və s. aid edilir. Pedaqoji diskursun presedent fenomenləri qismində dərslərin mətnləri, təhsil alanların davranış qaydaları və s. çıxış edir, presedent mətnlər sırasına isə elm klassiklərinin əsərləri, sitatlar, monoqrafiya, məqalə adları, bəzi illüstrasiyalar aid edilir (1, s. 209).

M.Y.Oleşkov akademik diskursun növlərindən birini didaktik diskurs adlandırır və ona “dərstdə nitq qarşılıqlı təsiri” kimi tərif verir. “Peşəkar ünsiyyət modelinin əsas parametrləri (didaktik diskurs nümunələri əsasında)” adlı məqalədə, orta məktəb dərsi təhsil mühitində didaktik ünsiyyətə “təhsil prosesinin subyektlərinin qarşılıqlı şərtlənmiş individual hərəkətlər sistemi” kimi baxılır və bu prosesdə hər bir iştirakçının davranışı eyni vaxtda görünür və digərlərinin davranışına stimula və reaksiya kimi çıxış edir (8, s.65). A.K.Mixailskaya pedaqoji diskursu “pedaqoji ritorika” kimi qəbul edir və yazır ki, diskursun bu növü nəzəri və praktik fənlərin əsas obyektini kimi qəbul edilməlidir (7, s. 171).

Pedaqoji diskursun öyrənilməsi problemi ilə V.E.Çernyavskaya da məşğul olmuşdur və o, bu diskursu verballaşan mövcud mətnlərin məcmusu kimi qəbul edir” (10, s. 25).

Qeyd edək ki, bu məsələyə başqa bir yanaşma da mövcuddur və həmin yanaşmaya görə, məhz elmi diskursa pedaqoji diskursla vəhdətdə baxılır. Bu halda, pedaqoji kommunikasiyanın yalnız ali təhsil sistemində reallaşan hissəsi nəzərə alınır. Bu yanaşmanı A.V.Litvinov də dəstəkləyir. O, özünün “Elmi diskurs mədəniyyətlərarası kommunikasiya işığında” adlı məqaləsində vurğulayır ki, elmi diskurs dərslərin mühitində müəllim və tələbə arasındakı kommunikasiyanı əks etdirir (5, s.283).

L.V.Kulikova pedaqoji və elmi diskursların bir çox funksiya və janrlarının bir-birinə nüfuz etməsi və bir-biri ilə üst-üstə düşməsinin mövcudluğunu göstərir. O yazır ki, bu proses onların bir paradigmadə birləşdirilməsinə və onlara elm-təhsil ünsiyyətinin bir sistemi kimi baxmağa imkan verir (4, s. 298).

Bir sıra işlərdə pedaqoji diskursa elmi diskursun reallaşmasının xüsusi halı kimi baxılır. Elmi funksional üslubu tədqiq edərək, R.S.Alikayev xüsusi elmi, elmi-təhsil, elmi-texniki, elmi-informasiya, elmi-publisistik və elmi-danışiq üslublarını fərqləndirir. Bu halda, xüsusi elmi üslub əsas nöqəisində qəbul etmək olur və bu zaman elmi-tədris və elmi-publisistik üslublar onun periferiyasında (çevrəsində) çıxış edir. Lakin, müəllif qeyd edir ki, bu verilmiş mətnlər yüksək tezliyə malikdir və məhz bu mətnlərdə müəyyən zaman müddətində bəzi

biliklərmöhkəmlənib qalır (2,s.230). V.V.Ximik və L.B.Volkovaelmi mətnin aşağıdakı kommunikativ-üslubi tiplərinifərqləndirir: akademik, elmi-informativ, tədris və elmi-publisistik.

Məqalə, monoqrafiya, dissertasiya və s. janrlarında təqdim edilmiş akademik mətnlər tədqiqat predmeti barədə dəqiq məlumat vermək məqsədini daşıyır. Akademik mətnlər üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: məntiqilik, quruluşa malik olma, bağlılıq, elmilik, informasiyanın ifadə olunmasında yığcamlıq, terminoloji və ardıcılıq. Elmi dərslər mətnləri yalnız tədris məqsədi daşıyır, onlar artıq haqqında söhbət gedən elmin qurulmuş biliklər, ümumi qəbul edilmiş anlayışlar və qanunlar sistemini özündə birləşdirir. Dərs mətnləri üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər bunlardır: aydınlıq, dəqiqlik, ifadəolunmada şəffaflıq. Burada aktuallaşma, ötürülən informasiyanın aksent-ləşdirilməsi, qiymətlər, rekomendasiyalar, şərhətmə vasitələrindən geniş istifadə edilir. Bu zaman adresat və adresant aydın şəkildə müəyyənlanmış olur. Elmi mətnin müəllifi özünün potensial oxucularının bilik səviyyəsinə görə istiqamətlənmiş olur (9, s. 42).

Araşdırmalar göstərir ki, pedaqoji və elmi akademik (institusion) diskursların integrasiya olunmuş və təcridəilmiş şəkildə öyrənilməsi daha məqsədə uyğundur.

Mədəniyyətlərarası tədqiqatın reallaşdırılması üçün, elmi və pedaqoji diskurslara (ali təhsil sahəsində) integrasiyalı yanaşma özünü doğrultmuş formada təqdim edilir. Qeyd edək ki, təqdim olunan terminlər arasında “akademik diskurs” termini daha uyğun hesab olunur.

Beləliklə, akademik diskursa aid olan xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- kommunikasiyanın şəxsiyyət yönümlü xarakteri;
- təsirlilik (affektivlik), yəni güclü emosiyaların üzə çıxmasına yol verilməsi;
- şəxsi ünsiyyəti formaldan üstün tutmaq, şifahi ünsiyyəti yazılıdan üstün tutmaq, istənilən akademik kommunikativ məkanında, əvvəlcədən şəxsi tanışlıq olmadan aparılan yazılı ünsiyyət;
- akademik cəmiyyətdə ünsiyyət saxlayanların statusuna, iyerarxiyaya işarə edən eksplisit işarələrin olmaması;
- ünsiyyətin professional sferadan kənarda da aktiv münasibət saxlayan peşə həmkarlarının arasında qeyri-formal qarşılıqlı təsirin vacib rol oynaması.

Ədəbiyyat

1. Ежова Т. В. Педагогический дискурс и его проектирование / Т.В.Ежова // Интернет–журнал "Эйдос", 30 сентября 2007. Режим доступа: [http:// www.eidos.ru/ journal/ 2007/0930-5.htm](http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-5.htm).
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик – Волгоград: Перемена, 2002, 477с.
3. Кибрик А. А. Модус, жанр и другие параметры классификации дискурсов / А.А.Кибрик // Вопросы языкознания, 2009, №2. с.3–21.
4. Куликова Л. В. Коммуникативный стиль в межкультурной парадигме / Л.В.Куликова; Краснояр. гос. пед. ун–т им. В. П. Астафьева. Монография. Красноярск, 2006, 392 с.
5. Литвинов А. В. Научный дискурс в свете межкультурной коммуникации / А.В.Литвинов // Филология в системе современного университетского образования. Материалы научной конференции 22–23 июня 2004 года. Выпуск 7. Москва: Издательство УРАО, 2004,с. 283–289.
6. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. М.: ИТДГК «Гнозис», 2003, 280 с.
7. Михальская А. К. Педагогическая риторика / А. К. Михальская // Речевое общение: специализированный вестник / Краснояр. гос. ун–т.; под.ред. А.П.Сковородникова. Вып. 8–9 (16–17). Красноярск, 2006,с. 170–173.

8. Олешков М. Ю. Основные параметры модели профессиональной коммуникации (на примере дидактического дискурса) / М. Ю. Олешков // Социокультурные проблемы в образовании. Межвуз. сб. науч. трудов / под ред. А. А. Вербицкого, Н. В. Жуковой. М.: РИЦ МГОПУ им. М.А. Шолохова, 2006, с. 62–71.
9. Основы научной речи: Учеб. пособие для студ. нефилол. высш. учеб. заведений / Н. А. Буре, М. В. Быстрых, С. А. Вишнякова и др.; Под. ред. В. В. Химика, Л.Б.Волковой. СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2003, 272 с.
10. Чернявская В. Е. Интерпретация научного текста: учебное пособие для вузов/В.Е.Чернявская. 5-е изд. стереотип. М.:КомКнига, 2009,128 с.
11. Calsamiglia B., Tuson V. A. Lascosas del decir. Barcelona: Ariel linguistica, 2007, 415 p.

ON ACADEMIC DISCOURSE THEORY

Babayeva Arzu Tahir

Summary

The article deals with the academic (institutional) discourse theory. It states that there are many differences in approaches to understanding the term discourse in modern local and foreign linguistics. Discourse analysis presents the field of interdisciplinary knowledge, which is located at the junction of linguistics and sociology, psychology, ethnography, literary criticism, stylistics and philosophy. It is noteworthy to mention that the 3 main approaches to the analysis of institutional discourse have been distinguished and they are widely analyzed in the article as well. Besides, the relations among teachers and students through institutional discourse have been touched upon in the article.

ОБ АКАДЕМИЧЕСКОГО ТЕОРИИ ДИСКУРСА

Бабаева Арзу Тахир кызы

Резюме

В статье рассматривается теория академического (институционального) дискурса. В нем говорится, что существует много различий в подходах к пониманию термина «дискурс» в современной местной и зарубежной лингвистике. Дискурсивный анализ представляет собой область междисциплинарных знаний, которая находится на стыке лингвистики и социологии, психологии, этнографии, литературной критики, стилистики и философии. Примечательно, что выделены 3 основных подхода к анализу институционального дискурса, которые также широко анализируются в статье. Кроме того, в статье затрагиваются отношения между учителями и учениками через институциональный дискурс.

Rəyçi: fil.f.d., dos. Sahilə Bağır qızı Mustafayeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 16 mart 2021-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il

UOT:374.

MÜASİR MƏKTƏBİN SİNİF MÜƏLLİMİNİN ÖZÜNÜTƏHSİL PROSESİNDƏ PEŞƏ KOMPETENSİYALARININ FORMALAŞDIRMASI

Dos.Bayramova Ziyafət Vilayət qızı, Saadova Rufanə Fazil qızı

Cənə Dövlət Universiteti

ziyafet@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə müasir, modernləşən təhsilimizdə kadr məsələlərindən bəhs olunur. İbtidai sinif müəlliminin özünütəhsili və peşəkar səriştəsi pedaqoji prosesin ayrılmaz bir*

hissəsidir. Boloniya prosesinə qoşulmuş bir sıra Avropa ölkələrində artıq ibtidai məktəb üçün kadr hazırlığında görülən işlərin konkret parametrləri təqdim edilmişdir – müəllim həm pedaqoji prosesin idarəçisi, həm də kiçik yaşlarında sosiallaşma prosesini keçən uşaq üçün istiqamətləndiricidir.. Azərbaycanın dövlət siyasəti çərçivəsində, hüquqi-normativ sənədləri rəhbər tutaraq, ibtidai sinif müəlliminin özünütəhsil fəaliyyəti konkret parametrlərlə müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: yeni təfəkkür, təhsilin məzmunu, peşə kompetensiyası, peşə fəaliyyəti, sinif müəllimi.

Ключевые слова: новое мышление, содержание образования, профессиональная компетенция, профессиональная деятельность, учитель начальных классов.

Key words: new thinking, content of education, professional competence professional activity, primary school teacher

Yeni təfəkkürün formalaşmasında idarəçilik baxımından müəllim təhsil prosesinin başlıca simasına çevrilir. İctimai inkişafın müxtəlif tarixi zaman kəsiklərində onun fəaliyyətində özünütəhsil yeni mərhələlərə keçid alır. Bir sıra tədqiqatlarda özünütəhsil və peşə çərçivəsində ibtidai sinif müəllimlərinin özünütəhsil məsələləri müqayisəli şəkildə elmi fikirlərin və konsepsiyaların təhlili olaraq təqdim edilmişdir. Bu baxımdan təhsilin yeni məzmununu mütəxəssisin formalaşması, onun gələcək karyerasında şəxsi və peşə inkişafının təmin edilməsinin başlıca vəzifəsi olaraq çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, global sosial-iqtisadi dəyişikliklər müstəvisində “təhsil-şəxsiyyət-peşə” sistemi keyfiyyət baxımından yenilənməkdədir. Bu inkişaf çox mürəkkəb, qeyri-müəyyən şəraitdə baş verdikdə insan qarşısında bir sıra tələblər qoyur: daim öz üzərində işləməklə inkişafı təmin etmək; peşə baxımından inkişafın təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi. İbtidai siniflərdə çalışan müəllimlərin peşə sahəsində daim yeniliklərin müşahidə edilməsi, buna xidmət edən mexanizmlərin axtarışı, pedaqoji səviyyənin yüksəldilməsi günün tələbinə çevrilmişdir. Müasir şəraitdə fasiləsiz təhsil prosesində ibtidai sinif müəllimlərinin fəaliyyət trayektoriyası təhsil siyasəti çərçivəsində qanunvericilik və hüquqi – normativ aktları bazis olaraq qəbul edir. Öz növbəsində, atılan bu addım inkişafda olan cəmiyyətdə müəllimin peşə potensialının bir ömür boyunca şəxsi və peşə istiqamətlərində zənginləşməsi və səviyyəsinin artırılmasını nəzərdə tutur.

Peşə təhsilinə dair nəzəriyyələrdə təhsilin fasiləsizliyi 3 obyektə (subyektə) yönəlmişdir: şəxsiyyətə, təhsil proseslərinə, təhsilin təşkilati strukturlarına.

Təhsilin Beynəlxalq standartları təsnifatına müvafiq olaraq, əsas formaları hesab edilən formal, qeyri-formal, informal qaydalarla qəbul olunur və bunların uzlaşması modernləşmə şəraitində əməyin təşkili prosesində mütəxəssis üçün mobilliyi təmin etməyə imkan yaradır.

Diqqət mərkəzində sinif müəlliminin peşə fəaliyyəti olduğunu bir daha vurğulayırıq. Burada sinif müəlliminin işi ibtidai siniflərdə təhsil prosesinin idarəçisi və təşkilatçısı, ümumtəhsil proqramlarında (kurikulumlarda) verilmiş tələblər əsasında şagird səriştəsinin formalaşdırılmasında birbaşa əməyi olan, idrak prosesinin stimullaşdırıcısı kimi çıxış edir.

Digər bir tərəfdən isə təhsil prosesinin həyatla sıx əlaqəsini tənzimləməklə kiçik yaşlı məktəblilərin sosiallaşma məsələlərini önə çəkir. Bir tərəfdən ibtidai sinif müəlliminin peşəkarlığı, digər tərəfdən by səviyyədə təhsil alan şagirdlərin sosiallaşma prosesinin tənzimlənməsi keyfiyyət baxımından ibtidai təhsildə müsbətə doğru addım hesab edilir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, ibtidai sinif müəllimi peşə baxımından daim təkmilləşməlidir, yeniliklərə açıq olmalıdır, yeni kompetensiyaların formalaşmasına həvəsli olmalıdır, fasiləsiz peşə təhsilini ömür boyunca həyata keçirməli, çünki bunlar hamısı özünütəhsilin vacib komponentləridir.

Özünütəhsilin açıqlaması peşəyə dair özünütəhsilin tərkib hissəsi olmaqla əsas mahiyyəti özündə ehtiva edir. Hazırkı mərhələdə özünütəhsilin problemləri bir çox elm sahələri tərəfindən araşdırılmaqdadır: fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, pedaqogika.

Bir çox məlum nəşrlərdə “özünütəhsil” və “müəllimim özünütəhsili” anlayışlarına ilə tez-tez rast gəlmək olar. Ənənəvi elmi ədəbiyyatda özünütəhsil anlayışı psixopedaqoji bilik müstəvisində təqdim edilərək araşdırılır. Mahiyyət baxımından özünütəhsil anlayışına aydınlıq aşağıdakı kimi gətirmək olar:

- Məqsədyönlü idraki fəaliyyətdir;
- Hər hansı bir sahəyə dair (elm, texnika, mədəniyyət) sistemlibiliklərin əldə edilməsidir;
- Şəxsiyyətin özü tərəfindən idarə olunan prosesdir;
- Bu proses avtoritar idarəçiliyə tabe olmur və s. (2)

Sərbəst, sistemli, süurlu təşkil olunmuş fəaliyyət olmaqla qabaqcadan müəyyən edilmiş məqsədlərə doğru gedən bir prosesdir. Məqsədlər şəxsi və ya cəmiyyətin maraqlarına əsasən müəyyənləşə bilər: şəxsiyyətin maraqlarının təmin edilməsi; peşə və ümummədəni maraqları, ixtisasın artırılması, buraya daxildir sistemləşdirilmiş təlim formaları, lakin subyektin özünün idarə etməsi şərt ilə və s. (3)

Burada bir məqamı xüsusi vurğulamağa ehtiyac var – Boloniya prosesinə qoşulmuş ölkələrinin pedaqoqları üçün peşə kompetensiyalarının formalaşması eyni anlam daşıyır. Peşəyə dair proqramların mənimsənilməsi prosesi və bundan sonrakı dövr isə peşə fəaliyyətinə aid proqramların aktuallaşdırılmasını tələb edir. (4)

İnkişaf etmiş ölkələrdə peşə kompetensiyalarına verilmiş tələblər dəyişməzdir və bütün peşə fəaliyyəti müddətini əhatə edir məs: Almaniyada ali təhsilin birinci kursundan tələbə artıq tədqiqat işinə cəlb edilir. Bu da gələcək mütəxəssisin peşə kompetensiyalarının formalaşmasının təməlini qoyur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Bakı şəhəri, 25 iyun 2007-ci il № 102
2. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. [4-е изд., доп.]. – М. : Азбуковник, 1999. – С. 695
3. Коджаспирова, Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. ; Ростов н/Д : МарТ, 2005. – 448 с.
4. Standards für die Lehrerbildung : Bildungswissenschaften [Electronic resource] : Beschluss der Kultusministerkonferenz vom 22.10.2004. – URL: http://lakk.sts-gym-marburg.bildung.hessen.de/modul/KMK_Standards_pdf (mode of access: 25.02.2018)

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ПРОЦЕССОМ САМООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Байрамова Зияфат Вилаят кызы, Саадова Руфана Фазил кызы

Резюме

В статье затрагиваются кадровые вопросы в современном модернизированном образовании. Самообразование учителя начальной школы и профессиональные компетенции – это нераздельное понятие педагогического процесса. Страны, вступившие в Болонский процесс однозначно относятся к подготовке кадров для начальной школы – это педагог разумно управляющий и педагогическим процессом и процессом социализации ребенка еще с ранних лет. В рамках государственной политики Азербайджана, принимая во внимание нормативные документы, четко определяется самообразовательная деятельность учителя начальной школы.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES PRIMARY SCHOOL TEACHER THROUGH SELF-EDUCATION

Bayramova Ziyafat Vilayat, Saadova Rufana Fazil

Summary

The article deals with personnel issues in modern modernized education. Self-education of a primary school teacher and professional competencies - it is an inseparable concept of the pedagogical process. The countries that have entered the Bologna process clearly relate to the training of personnel for primary school - this is a teacher who intelligently manages both the pedagogical process and the process of socialization of a child from an early age.

Within the framework of the state policy of Azerbaijan, taking into account the normative documents, the self-educational activity of the primary school teacher is clearly defined.

Rəyçi: dos. A.İ.Quliyev

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 11.12.2020-ci il tarixdə (pr.№4) online keçirilmiş iclasında təsdiq edilmişdir.

Daxil ola tarixi 09 fevral 2021-ci il

UOT: 37.

MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN MAHİYYƏTİ

p.ü. f.d., dosent Rzayeva Firuzə Ədalət qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

fira_350@mail.ru

Xülasə: Müstəqil işin təşkilində layihə metoduna əsasən mövzu seçimi, onun tipi, layihədə iştirak edəcək şagird və tələbələrin sayının müəyyənəşdirilməsi ilə başlamaq zəruridir. Daha sonra müəllim seçilmiş mövzu çərçivəsində araşdırılmalı olan problemlərin mümkün həll variantlarını fikirləşib tapmalıdır. Müəllim tələbələrə müvafiq suallar verməklə, situasiyalar yaratmaqla şagird və ya tələbələr tərəfindən mövzu ilə bağlı problemlərin aşkara çıxarılmasına stimül vermiş olur. Burada sonradan kollektiv şəkildə müzakirə olunmaq şərtilə beyin həmləsindən istifadə etmək faydalı olardı. Şagird və ya tələbələrin fərdi və ya qrup halında olmaqla yaradıcı, tədqiqi müstəqil işi təşkil olunmalıdır. Qruplarla əldə olunmuş nəticələrə dair mərhələlərarası müzakirələr keçirilməlidir. Şagird və ya tələbələrin cəlb olunduğu layihələr kollektiv müzakirə edilməli, qiymətləndirilməli, eləcə də, yekunlaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: müstəqil iş, təlim fəaliyyəti, layihə metodu, xarici dil

Ключевые слова: самостоятельная деятельность, учебная деятельность, проектного метода, иностранный язык

Key words: independent work, training, creating training, essence method, foregen language

Layihə metodu özünün ən sadə formasında istənilən mövzunu müstəqil olaraq könüllü yaxud tapşırıq şəkilində olan materialı araşdıran və həmin araşdırmaların nəticələrini daha geniş oxucu kütləsinə çatdıran bir qrup şagird və ya tələbə ilə bağlı olur. Bu zaman şagird və ya tələbələr tərəfindən həyata keçirilən layihələr bir neçə gündən bir neçə ayadək davam edə bilər. Bəzi hallarda bu cür layihələr daha irəli gedərək ciddi nəticələr kimi elmdə yaxud biznesdə inkişaf etdirilə bilər.

Layihə metodunun tətbiqi zamanı ideyalar müxtəlif sahələri əhatə edə bilər. Bəzən baş vermiş hər hansı hadisə və ya məsələ katalizator rolunu oynaya bilər. Məsələn, bu və ya digər xarici dili öyrənən şagird və ya tələbələr təbii fəlakət nəticəsində zərər çəkmiş insanlara ianə toplanışı təşkil edə bilərlər. Və ya onlar QİÇS əleyhinə mübarizə aparmaq üçün ailələrin

maarifləndirilməsi işini həyata keçirməklə əlaqədar layihə tərtib edə bilirlər. Digər hallarda, layihənin ideyası müəllim tərəfindən şagird və tələbələrə təqdim edilə bilər. Layihə metodu müstəqil fəaliyyət olduğu üçün konkret qaydalar mövcud olmasa da, lakin bütün layihələr bəzi ümumi mərhələlərə malikdir. Həmin mərhələlərə problemin və ya məsələnin müəyyənləşdirilməsi, ilkin araşdırmalar, tapşırıqların müəyyənləşdirilməsi və planlaşdırılması, mövzu ilə əlaqədar araşdırmaların müstəqil şəkildə aparılması, layihələrin yerinə yetirilməsi, yekun variantın işlənilib hazırlanması, layihənin qiymətləndirilməsi şamil edilə bilər.

Layihə metodunun əsasını şagird və tələbələrin dərk etmə bacarıqlarını, öz bilik və təcrübəsini müstəqil şəkildə təşkil etmək vərdişlərini, informasiya məkanına uyğunlaşmaq qabiliyyətini, eləcə də, kritik və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək kimi amillər təşkil edir. Layihə metodu ümumilikdə didaktikanın məhsulu olmaqla, ayrılıqda müəyyən predmetə dair ayrı-ayrı metodikalarla bağlıdır. Bildiyimiz kimi, metod didaktik kateqoriyadır. Metod dedikdə bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə dair nəzəri və təcrübə biliklərin məcmusu başa düşülür. Layihə metodunun əsasını “layihə” anlayışının məğzini, onun nəticəyə doğru pragmatik istiqamətliyi ehtiva edən ideya təşkil edir. Həmin nəticəni görmək, anlamaq, eləcə də, real praktik fəaliyyətə tətbiq etmək mümkün olmalıdır. Bu cür nəticə əldə etmək üçün isə uşaq, yeniyetmə və ya gənc tələbələrdə müstəqil düşünmə, problemləri görmək və müxtəlif sahələrə dair bilik və bacarıqlardan istifadə etməklə onları həll etmək, müxtəlif həll variantlarından doğa biləcək nəticələri proqnozlaşdırma bilmək, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmə bacarıqları aşılanmalıdır.

Layihə metodu şagird və tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə əsaslanmaqla bu və ya digər problemin və ya məsələnin müəyyən zaman kəsimində fərdi, iki nəfərlə və ya qrup şəklində həllini nəzərdə tutur. Bu metod qrup şəklində öyrənmə metodları ilə (ingilis dilində “collaborative or cooperative learning”) üzvi şəkildə uzlaşır. Layihə metodu həmişə bu və ya digər problemin həllini nəzərdə tutur. Problemlərin həlli, bir tərəfdən, müxtəlif metodlardan, tədris vasitələrindən istifadəni, digər tərəfdən də, bilik və bacarıqları inteqrasiya etməyin zəruriliyini, elm, texnika, texnologiya, yaradıcılıq sahələrin aid bilikləri əlaqələndirməyin zəruriliyini ehtiva edir. Başqa sözlə, əgər həll olunmasa qarşıya məqsəd kimi qoyulmuş problem nəzəri problemdirə, onda onun konkret həlli, praktikdirsə, istifadəyə hazır (dərs prosesində, məktəbdə, real həyatda) konkret nəticəsi olmalıdır. Layihə metoduna pedaqoji texnologiya kimi yanaşdıqda isə texnologiya tədqiqat, axtarış, problem, eləcə də, yaradıcılıq metodlarının məcmusu kimi başa düşülməlidir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, illər keçdikcə tədris praktikasında idrak fəaliyyəti, dərk etmə vasitəsi kimi çıxış edən layihə metodu bu və ya digər fəaliyyətin müəyyən praktik nəticəsinin başa düşüldüyü layihələrlə əvəz olunmuşdur (misal üçün, tematik tədbirlərin, viktorinaların təşkili, albom, referat, qəzetlərin yaradılması). Şagird və müəllimlərin bu cür birgə fəaliyyəti hamı tərəfindən qəbul edilən “layihə” anlayışına daxil olsa da, “layihə” metodu anlayışına daxil edilə bilməz. Metod dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəyyən üsulun ümumi modeli, mümkün üsullar sistemi, eləcə də, şüurlu fəaliyyətin müəyyən texnologiyası başa düşülməlidir. Bu səbəbdən də, “fəaliyyətə tin nəticəsi olan layihə anlayışı ilə “şüurlu fəaliyyətin metodu olan layihə anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır.

Müstəqil işin təşkilində layihə metodu tədqiq olunması tələb olunan problemlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bundan başqa, layihə metodu şagird və ya tələbələr tərəfindən fərdi və ya qrup şəklində mütəşəkkil axtarış, müstəqil işləməyə, yaradıcı düşünməyə, yaradıcı təfəkkürün inkişafına, tədqiqat fəaliyyəti olmaqla təkcə bu və ya digər nəticənin əldə olunmasını deyil, həm də, həmin nəticənin əldə olunma prosesinin düzgün şəkildə təşkilinə gətirib çıxardır.

Bu proses şagird və tələbələrə birgə şüurlu fəaliyyətə təhrik edən situasiyaların yaradılması üçün texnoloji cəhətdən kifayət qədər işlənilib hazırlanmalıdır. Həmçinin, qrup şəklində adi iş əməkdaşlıq texnologiyasından prinsiplə şəkildə fərqləndiyi kimi, bu və ya digər layihə üzərində iş də layihə metodundan, başqa sözlə, müəyyən nəticələrin əldə olunması üçün şagird və tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin təşkili üsullarından fərqlənir. Orta məktəblərdə layihə

metodunun həyata keçirilməsinin hazırlıq mərhələsi alman pedaqoqları tərəfindən “Freie Arbeit” (müstəqil iş) adlandırılmışdır. Müstəqil iş layihə metodunun ayrılmaz hissəsi olmaqla şagirdlərin məktəb proqramı çərçivəsində müstəqil fəaliyyətini özündə birləşdirir. Layihə metodu ilə sərbəst işin vəhdəti danılmazdır. “Müstəqil iş” və “layihə” metodu ilə tədris məfhumlarının analizi onların üç istiqamətdə vəhdət təşkil etdiyindən xəbər verir: məzmun, metodiki və sosial.(5)

Məzmun cəhətdən müstəqil iş daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir. Planlaşdırma və qərar qəbul etmə imkanlarının mərhələli açılışı, müvafiq bilik və bacarıqların mənimsənilməsi şüurlu münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bununla isə layihə metodu ilə tədris prosesində fəal iştirak etmək imkanı yaranır. Bu zaman şagird və ya tələbədə tədqiqatçı mövqeyi formalaşır və o özünün müstəqil kəşfinin dərk etmə subyektini rolunu oynayır. Metodiki - bu nöqteyi nəzərdən müstəqil iş planlaşdırmanın fərdi keyfiyyətlərinə yiyələnmənin ilkin mərhələsi kimi çıxış edir. Materialların mənimsənilməsi mərhələsi kimi çıxış edir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Sosial - bu sferada müstəqil iş fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərinlən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək arzusu layihə metodunun ayrılmaz hissəsidir. Yəni müstəqil işləməyə sövq edir.

Layihə metodundan istifadənin əsas tələblərinə bunları aid etmək olar:

1. Biliklərin inteqrasiyasını, yaradıcı axtarışı tələb edən problem və tapşırıqların mövcudluğu;
2. Güman edilən nəticələrin praktiki, nəzəri, dərk etmə nöqteyi – nəzərindən əhəmiyyətliyi;
3. Şagird və tələbənin müstəqil (fərdi, ikinəfərlə, qrup şəklində) fəaliyyəti;
4. Layihənin məzmununun strukturlaşdırılması (nəticələri mərhələlərlə göstərməklə);
5. Fəaliyyətin müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutan tədqiqat metodlarından istifadə;
6. Problemin əsas mahiyyəti və ondan irəli gələn tədqiqat vəzifələrinin (birgə tədqiqat metodunun gedişində “beyin həmləsi, “dəyirmi stol metodlarından istifadə) müəyyənləşdirilməsi;
7. Onların həllinə dair fərziyyənin irəli sürülməsi;
8. Tədqiqatın metodlarının müzakirə edilməsi (statik, eksperiment, müşahidə və s.);
9. Əldə olunan yekun nəticələrin müəyyən formaya salınması (təqdimat, müdafiə, yaradıcı hesabat, baxış və s.);
10. Əldə olunan nəticələrin toplanması, sistemləşdirilməsi və analizi;
11. Yekun nəticələrin müəyyənləşdirilməsi, nəticələrin müəyyən formaya salınması, onların tədqiqatı;
12. Mülahizələr, yeni tədqiqat problemlərinin irəli sürülməsi.

Layihələrin tipologiyasına dair isə aşağıdakı tipoloji əlamətləri irəli sürmək mümkündür. 1) Layihədəki dominant fəaliyyət: tədqiqi, axtarış, yaradıcı, rol, tətbiqi (praktik- yönəldici), tanışlıq- yönəldici (tədqiqat araşdırma layihəsi, oyun, praktik-yönəldici, yaradıcı; 2) Predmet-məzmun sahəsi: mono layihə (bir bilik sahəsi çərçivəsində); predmetlərarası layihə; 3) Layihənin koordinasiya xarakteri: birbaşa, gizli; 4) Əlaqələrin xarakteri (bir məktəbin, sinfin, şəhərin, regionun, ölkənin, dünyanın müxtəlif ölkələrinin); 5) Layihə iştirakçılarının sayı; 6) Layihənin davam etmə müddəti (12, 17).

Müstəqil işin təşkilində layihə və tədqiqat metodunun praktikaya tətbiq olunması müəllimin mövqeyinin dəyişməsinə də rəvac verir. Belə ki, müəllim hazır biliklərin daşıyıcısı funksiyasından özünün şagird və tələbələrini dərk etmə, tədqiq etmə fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir. Sınıfda və ya auditoriyada psixoloji ab-hava dəyişir. Müəllim özünün təlim-tərbiyə işinin oriyentasiyasını və tələbələrin rəngarəng və müxtəlif, eləcə də, tədqiqat, axtarış və yaradıcı xarakterli fəaliyyətə dəyişməli olur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər layihənin uğurlu olub olmaması bütövlükdə işin, eləcə də, layihənin müxtəlif mərhələlərinin

düzgün şəkildə təşkil olunmasından asılıdır. Bu və ya digər layihənin strukturunun müəyyənəşdirilməsinə dair ümumi yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

Hər bir layihəni həmişə mövzu seçimi, onun tipi, layihədə iştirak edəcək şagird və tələbələrin sayının müəyyənəşdirilməsi ilə başlamaq zəruridir. Daha sonra müəllim seçilmiş mövzu çərçivəsində araşdırılmalı olan problemlərin mümkün həll variantlarını fikirləşib tapmalıdır. Müəllim tələbələrə müvafiq suallar verməklə, situasiyalar yaratmaqla şagird və ya tələbələr tərəfindən mövzu ilə bağlı problemlərin aşkara çıxarılmasına stimula verməyə çalışır. Burada sonradan kollektiv şəkildə müzakirə olunmaq şərti ilə beyin həmləsindən istifadə etmək faydalı olardı. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin qruplar arasında bölüşdürülməsi, mümkün tədqiqat metodlarının müzakirəsi, informasiya axtarışı, yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagird və tələbələrin fərdi və ya qrup halında olmaqla yaradıcı, tədqiqatçı müstəqil işi təşkil olunmalıdır. Qruplarla əldə olunmuş nəticələrə dair mərhələlərarası müzakirələr keçirilməlidir. Şagird və ya tələbələrin cəlb olunduğu layihələr kollektiv müzakirə edilməli, qiymətləndirilməli, eləcə də, yekunlaşdırılmalıdır.

Müstəqil işin təşkilində layihənin zahirə qiymətləndirmə parametrlərinə isə aşağıdakılar daxildir.

- İrəli sürülən problemlərin əhəmiyyətliyi və aktuallığı, onların tədqiqat olunan tematikasının adekvatlığı;
- İstifadə olunan tədqiqat metodlarının və əldə olunan nəticələrin emal metodlarının dəqiqliyi;
- Layihədə iştirak edən hər bir şagird və ya tələbələrin özünün fərdi imkanlarına müvafiq şəkildə fəallığı;
- qəbul olunan qərarların kollektiv xarakterliliyi (layihələrin qrup şəklində yerinə yetirilməsi zamanı);
- layihə iştirakçılarının ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakteri;
- problemə daha dərinlən nüfuz etməyin və digər sahələrə dair biliklərə müraciət etməyin zəruriliyi;
- qəbul olunan qərarların sübut olunması, əldə olunan nəticə və qənaətlərin əsaslandırılması bacarığı.(2)

Layihə metodu həmişə müəyyən zaman çərçivəsində şagird və ya tələbələrin fərdi, cüt və ya qrup şəklində müstəqil fəaliyyətini ehtiva edir. Burada şagird və tələbələrin müstəqil fəaliyyətini müəyyənəşdirmək üçün iki əsas meyara diqqət yetirmək lazımdır: 1) Bu və ya digər dərkətmə aktının məzmunu şagird və tələbələrin şüurlu fəaliyyətinin bilavasitə məqsədi kimi çıxış edirmi? 2) Həmin məzmun şagird və ya tələbə tərəfindən yerinə yetirilən şüurlu fəaliyyətin motivi ilə uzlaşır mı (7, 57). İstər fərdi, istərsə də qrup şəklində layihə fəaliyyəti barədə söhbət gedirsə, şagird və tələbələrin şüurlu fəaliyyəti təkcə məzmunun mənimsənilməsindən deyil, həm də, bu və ya digər problemin həmin məzmun əsasında həll olunmasından ibarət olmalıdır. Başqa sözlə, əldə olunmuş biliklər ya yeni biliklərin əldə olunması, ya da əldə olunmuş biliklər əsasında praktiki nəticələr əldə etmək üçün fəal şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Şagird və tələbələr əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktikaya necə tətbiq etmək barədə dolğun təsəvvürə malik olmalıdırlar. Beləliklə, müstəqil fəaliyyət olaraq layihə metodunun hal-hazırkı ideyası təhsil sistemini inteqrasiya olunmuş, tamamilə işlənmiş və struktur komponentlər sistemə çevirməyi prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymaqla bağlıdır. Lakin onun əsas məqsədi dəyişməz olaraq qalır: şagird və ya tələbələrin müəyyən problemlərin həllinə, əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, müstəqil fəaliyyət, yaradıcı təfəkkür tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans saxlamaq şərti ilə bir və ya bir sıra problemlərin layihə metodu yolu ilə həllinə nail olmaq, başqa sözlə, nəzəri bilikləri praktikaya tətbiq etmək, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balans gözləməklə akademik və pragmatik bilikləri birləşdirmək. Layihə metodunun əsasını şagird və tələbələrin dərkətmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, bilik

və bacarıqların müstəqil şəkildə əlaqələndirilməsi, informasiya məkanına integrasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, əldə olunmuş məlumatların müstəqil şəkildə analiz edilməsi, müstəqil şəkildə fərziyyə irəli sürə bilmək, qərarlar qəbul edə bilmək (mövcud problemlərin həlli istiqamətlərinin və metodlarının müəyyənəşdirilməsi) qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, tənqidi təfəkkürün, yaradıcı, eləcə də tədqiqat fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi kimi faktorlar təşkil edir. Bu yanaşma tədrisə qrup şəklində yanaşma (cooperative learning) prinsipi ilə üzvi şəkildə əlaqəlidir. Şagird və tələbələrdə əməkdaşlıq hisslərinin aşılınması layihə metodunun mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etməkdədir. Məsələn, ondadır ki, “tədrisdən əməkdaşlığa doğru” istiqamətə malik olan bu metod öz-özlüyündə şagird və tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı əsas çətinlikləri olduqca tez zamanda aşkara çıxarmağa imkan verir. Çünki, bu və ya digər layihə üzərində birgə iş həyata keçirilərkən (əgər bu fərdi layihə deyilsə) müxtəlif hazırlıq səviyyəsinə malik şagird və tələbələr bir araya gəlir və çox vaxt məlum olur ki, həmin şagird və tələbələrin bir qismi yaradıcı, tədqiqat və axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kifayət qədər biliyə malik olduqları halda digər qismi isə buna tamamilə hazır deyil və yalnız statistik (bir işdə əhəmiyyətsiz rol oynayan adam, başqasının göstərişilə hərəkət edən adam) rolunda çıxış edə bilirlər. Bu səbəbdən də, layihə metodunun tətbiqi ilə əlaqədar pedaqoji problem meydana çıxır.

Layihə metodunun tətbiqi prosesində müəllimin roluna gəlinə, layihə metodunda müəllim informasiya mənbələri barədə şagird və tələbələrə məlumat verməli, onların müstəqil şəkildə araşdırma aparmalarını təmin etmək üçün onların fikirlərini düzgün istiqamətə yönəltməlidir. Bunun nəticəsi olaraq şagird və tələbələr müxtəlif sahələrdən əldə etmiş olduqları bilik və təcrübədən yararlanmaqla müstəqil şəkildə qarşıya qoyulmuş problemi həll etməli, real nəticə əldə etməlidirlər. Beləliklə, bu və ya digər problem üzərində iş layihə üzərində fəaliyyət konturları qazanmış olardı. Müstəqil işin təşkilində layihə metodundan istifadə, əməkdaşlıq keyfiyyətlərinin aşılınması müəllimin yüksək peşəkarlığının, onun progressiv tədris metodunun, eləcə də, şagird və tələbələrin düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilməsinin göstəricisidir. Hər şeydən əvvəl, postindustrial cəmiyyətin durmadan dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşmanı tələb edən 21-ci əsrin əsas tələblərindən biridir. Layihə metodundan istifadə zamanı müəllim həmin metod vasitəsilə həyata keçirilən dərslərə fəal şəkildə hazırlaşmalıdır. Dərs ilinin əvvəlində layihə metodu vasitəsilə tədris olunacaq mövzu, sual, eləcə də, konkret tədris kursu proqramının bölmələri müəllim tərəfindən müəyyən olunmalıdır. Bu, şagird və tələbələrə tədris materialına daha dərinləndirən nüfuz etmək, bu və ya digər məsələni təkcə öyrənmək xatirinə deyil, həm də müəyyən problemləri həll etmək, eləcə də, yeni biliklər əldə etmək məqsədilə tədqiq etmək imkanı verir. Bu səbəbdən də, hər bir tədris ilinin sonunda, yeni dərs ilinə hazırlaşarkən yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan layihələrin yeni dərs ilində həyata keçirilməsini təmin etmək üçün layihələr hər bir kafedrada işlənilib hazırlanmalı və metodiki şüurda təqdim olunmalıdır.

Müstəqil işin təşkilində layihə metodu şagird və tələbələrdə biliklərə əsaslanan və yüksək texnologiyalı cəmiyyətdə yaşamaq üçün zəruri bilik, bacarıq, vərişlərə yiyələnmək, sərbəst tədqiqat aparmağa, yaradıcı təfəkkürə, təlim fəaliyyəti zamanı daha çox nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Faktları passiv şəkildə öyrənmək və məzmunundan kənar formada sadalamaq üzərində qurulan köhnə məktəb modeli şagird və tələbələrdə müasir dünya ilə ayaqlaşmağa imkan vermir. Layihə metodunun ən böyük üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, məktəb və universitetləri daha çox real həyata yaxınlaşdırır. Layihə metodu şagird və tələbələrin diqqət və söylərini real dünya mövzularının dərinləndirilməsinə yönəldən çox mühüm bir vasitədir. Müstəqil fəaliyyət zamanı real həyat konteksti və texnologiyaları layihə metodu vasitəsilə tədris planına daxil etməklə şagird və tələbələrdə müstəqil fəaliyyət, tənqidi mühakimə və ömürlük öyrənmə kimi mühüm keyfiyyətləri aşılamaq mümkündür. Bu metodun köməyi ilə müəllimlər digər pedaqoqlarla, sahə mütəxəssisləri ilə faydalı fikir mübadiləsi aparmaqla və valideynlərlə səmərəli ünsiyyət qurmaqla tədrisin izolyasiyası (isolation of the classroom), tanış olmayan situasiyalarla qarşılaşmaq qorxusu (fear of embarking on an unfamiliar process) və tədrisdə uğur amilinin çatışmazlığı (lack of assurances of success) kimi qabaqcadan müəyyənəşdirilə bilməyən

maneələri aradan qaldırmağa imkan yaradır. Layihə metodu təkcə öyrənmə üsulu deyil. O, həm də birgə fəaliyyət üsuludur. Əgər şagird və tələbələr dərs prosesində bilik və bacarıqlara məsuliyyətlə yanaşmağı öyrənərlərsə, onlar müstəqil həyatda digərləri ilə daha asan ünsiyyətə nail ola bilərlər.

Beləliklə müstəqil işin təşkilində layihə metodu şagird və tələbələrin əldə etdiyi bilik və bacarıqların nəticələrini sistemli şəkildə sənədləşdirmək imkanını verir. Bu metod vasitəsilə müəllim çoxşaxəli qiymətləndirmə imkanları əldə etmiş olur. Layihə metodu şagird və tələbələrə müstəqil fəaliyyət zamanı öz imkanlarını nümayiş etdirmək imkanı yaradır. Bundan əlavə, onlar öz həmyaşıdları ilə komanda tərkibində və qrup şəklində işləmək yaxud müzakirə edib konkret nəticə əldə etmək kimi mühüm bacarıqlara yiyələnirlər. Bu metodun tətbiqi sayəsində müəllim öyrəncilər barədə daha çox məlumat əldə etməklə müxtəlif məsələlərlə əlaqədar onlarla daha proqressiv ünsiyyət qurmaq imkanı qazanır. Layihə metodu və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə müəllim, şagird və tələbələrə məktəb binasının sərhədləri çərçivəsindən kənara çıxmaq imkanı yaradır. Bu zaman öyrənənlər yeni biliklər bazasının qurucularına çevrilməklə fəal və ömürlük öyrəncilərə çevrilirlər.

Məqalənin aktuallığı. Müstəqil işin təşkilində layihə əsaslı təlim metodu öyrənənlərdə effektivliyi təmin edir.

Məqalənin yeniliyi. Müstəqil işin təşkilində layihə əsaslı təlim metodunun səmərəli olduğu diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978
2. Barsuk R.Y. Azərb. məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Maarif, 1967
3. Barsuk R.Y., Seyidov F., Mahmudova A. İngilis dili dərslikləri üçün metodik rəhbərlik (V-VIII siniflər). Bakı: Azərtədris, 1964, 96 s.
4. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991, 204 s.
5. Əfəndiyev A. İngilis dili dərslərində vətənpərvərlik tərbiyəsi. Azərb. məktəbi, 1984, №12, s14
6. Əhmədov B. Fəndaxili və fənlərarası əlaqə probleminə dair // Azərb. məktəbi, 1973, № 1, s. 34
7. Seyidov F. Şifahi nitqin texniki vasitələrlə inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1970, 147 s.
8. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: 2002, 448 s.
9. Yunusov D. Müasir ingilis dilində fellərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bəzi məsələləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2011, № 3
10. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языков вузов (I-II курсы). Баку: Мутарджим, 2002
11. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, № 4, s.17
12. Allen P. Swain M., Harley B. and Cummins J. (Eds.) Aspects of classroom treatment: Toward a more comprehensive view of second language education. The Development of Second Language Proficiency Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-81
13. Allwright, R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171
14. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, p. 136-43

СУТЬ ПРОЕКТНОГО МЕТОДА В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Рзаева Фируза Адалат кызы

Резюме

При организации самостоятельной работы необходимо начинать с выбора темы, ее типа, количества учеников или студентов, которые будут участвовать в проекте, исходя из проектной методики. Затем учитель должен подумать о возможных решениях проблем, которые необходимо изучить в рамках выбранной темы. Учитель побуждает ученика

выявлять проблемы, связанные с темой, задавая соответствующие вопросы и создавая ситуации. Здесь было бы полезно использовать мозговой штурм при условии, что позже он будет обсуждаться коллективно. Креативная, самостоятельная исследовательская работа студентов должна быть организована индивидуально или в группах. Следует провести межэтапные обсуждения достигнутых результатов с группами. Проекты с участием студентов должны обсуждаться, оцениваться и дорабатываться коллективно.

THE ESSENCE OF PROJECT METHOD IN FORMATION OF INDEPENDENT WORK

Rzayeva Firuza Adalat

Summary

It is necessary to start project method in formation of independent work with selection of topic, type, the number of pupils and students that will take part in the process of project. Subsequently, the teacher should find out possible solutions of the problems related to the selected topic. The teacher will stimulate pupils and students to reveal the problems related to the topic, by asking questions, creating situations. It will be effective to use brainstorming provided with group discussion. The creative and research independent work of pupils and students should be organised individually or in groups, the discussions should be held between stages about the group results. The projects involving pupils and students should be discussed, assessed and summarized collectively.

Rəyçilər: p.ü.e.d., prof. A.N.Abbasov, p.ü.e.d., prof. D.İsmaylova
Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasının 30 mart 2021-ci il tarixli 07 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 02 aprel 2021-ci il

UOT:372.0:002

ŞAGİRD LƏRİN İNTERAKTİV VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ KOMPÜTER MODEL LƏŞDİRİLMƏSİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Novruzova Günel Siyavuş qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gunel.novruzova91@mail.ru

Anotasiya: *Məqalədə məktəbin informatika kursunda modelləşdirmənin əhəmiyyəti göstərilir. Modelləşdirmə növləri və modellərin təsnifatı nümayiş etdirilir, kompüter modelləşdirməsinin həyata keçirilməsi üçün proqram məhsulları və interaktiv mühitlər göstərilir.*

Məqalədə "Modelləşdirmə və Formalaşdırma" bölməsinin tədris xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: maddi və informasiya modelləri, modelləşdirmə, modelim xasssələri, formalaşdırma.

Ключевые слова: моделирование; информатика; формализация; модель; математическая модель; математическое моделирование.

Keywords: modeling; computer science; formalization; model; mathematical model; mathematical modeling.

Modelləşdirmənin öyrənilməsi məktəblilərin təliminin əhəmiyyətli bir aspektidir. Modelləşdirməni məktəblinin təfəkkürünün inkişafı yolu kimi, həmçinin müxtəlif məsələlərin həlli üçün vasitə kimi də nəzərdən keçirmək lazımdır.

Modelləşdirmə elmi idrakın əhəmiyyətli bir üsuludur. Lakin bilavasitə informatika dərslərində modelin qurulması, modelin yoxlanılması, müxtəlif kompüter proqramlarında modellərin yaradılması mərhələləri nəzərdən keçirilir [1, s.34].

Demək olar ki, məktəb informatika kursunun bütün mövzuları modelləşdirməyə aiddirlər, o cümlədən alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma kimi.

İnformatika dərsləklərinin müəllifləri hesab edirlər ki, modelləşdirməni öyrənmək üçün ən vacib vəzifə modelləri təhlil etmək və qurmaq bacarığının formalaşdırılmasıdır. Lakin bu bacarıqlar informatikanın digər bölmələrində də lazımdır, məsələn, "informasiya prosesləri". Beləliklə, modelləşdirmə informatika kursunun bir çox bölmələrində iştirak edir və informatikanın məktəb kursunun öyrənilməsində əsas rol oynayır.

İnformatika kursunda yalnız riyazi modellər deyil, həmçinin təsvirlərin, cədvəllərin, proqramların, alqoritmlərin daxil olduğu informasiya modelləri öyrənilir ki, bu da informatikaya fənlərarası xarakter verir.

Model, real obyektin və ya prosesin sadələşdirilmiş bir oxşarlığıdır. Modelləşdirmədə əsas anlayış məqsəd hesab edilir.

Modelləşdirmənin məqsədi gələcək modelin təyin olunmasıdır. Məqsəd modelin orijinal xüsusiyyətlərini müəyyən edir, hansılar ki, modellərdə ifa olunmalıdır. Həm maddi obyektləri, həm də prosesləri modelləşdirə bilərsiniz. İnformativ model modelləşdirmə obyektinin təsviridir.

Modellər qurularkən iki prinsip əsas götürülür: deduktiv (ümumilikdən fərdiyə) və induktiv (fərdidən ümumiyyə).

Kompüter modelləşdirməsinin inkişafının əsas istiqamətləri.

1. Real həyatda baş verən hadisələrin və proseslərin modelləşdirilməsi (riyazi modelləşdirmə, ədədi təcrübə).

2. İki və ya üçölçülü məkanda (kompüter qrafikası) real və ya virtual obyektlərin layihələndirilməsi.

3. Mürəkkəb sistemlərdə baş verən hadisələrin və proseslərin modelləşdirilməsi və vizuallaşdırılması (immitasiya təcrübəsi, nümayiş modelləri)

4. Real sistemlərin işini modelləşdirməsi, bu sistemin idarə edilməsi.

Kompüter modelləşdirməsinin qeyd olunan sahələri tələbələrin buraxılış işlərinin və məzun ixtisas işlərinin seçilməsi, tələbə və məktəb cəmiyyətlərinin tədqiqat işlərinin təşkili üçün geniş imkanlar yaradır.

Model süni şəkildə real dünyanın müəyyən bir obyektini (modelləşdirmə obyektini) əvəz edən və məhdud sayda xüsusiyyətlərini təkrarlayan bir obyektidir.

Model anlayışı fundamental ümumi elmi anlayışlara aiddir və modelləşdirmə müxtəlif elmlərin istifadə etdiyi gerçəkliyin idrak metodudur.

Modelləşdirmə obyektini, canlı və ya cansız təbiət obyektlərini, reallığın proses və hadisələrini özündə cəmləşdirən geniş bir anlayışdır. Modelin özü , ya fiziki ya da ideal obyekt ola bilər. Birincilərə tam miqyaslı modellər, ikincilərə isə - məlumat modelləri deyilir. Məsələn: bina modeli - binanın tam miqyaslı modelidir və eyni binanın layihəsi (qrafik modeli) təqdim olunan məlumat modelidir.

İnformasiya modelləri modelləşdirmə obyektlərinin nəzəri tədqiqatlarında istifadə olunur. İndi məlumat modelləşdirməsinin əsas vasitəsi kompüter texnologiyası və informasiya texnologiyasıdır.

Kompüter modelləşdirməsinə kompüterdəki informativ modelinin realizmi və bu modelləşdirmə obyektini - hesablama eksperimentindən istifadə edərək öyrənilməsi daxil edilir.

Kompüter elminin fənninə kompüter modelləşdirmə vasitələri və metodları daxildir. Kompüter modeli yalnız yaxşı formalaşdırılmış məlumat modeli əsasında yaradıla bilər. Formallaşdırılma nədir?

Müəyyən bir obyekt haqqında məlumatın formalaşdırılması onun müəyyən bir formada əks olunmasıdır. Bunu da deyə bilərsiniz: formalaşdırılma məzmunun formaya endirilməsidir. Fiziki prosesləri təsvir edən düsturlar bu proseslərin formalaşdırılmasıdır. Elektron cihazın radio dövranı bu cihazın fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır. Not vərəqində notların yazılması-musiqinin formalaşdırılmasıdır və s.

Formalaşdırılmış informativ model- modelləşdirmə obyektindən ayrı olan, ötürülə və emal oluna bilən işarələrin (simvolların) müəyyən birləşməsidir. İnformasiya modelinin kompüterdə tətbiqi, onula kompüterin "işləyə biləcəyi" məlumat formatlarının formalaşdırılmasına endirir.

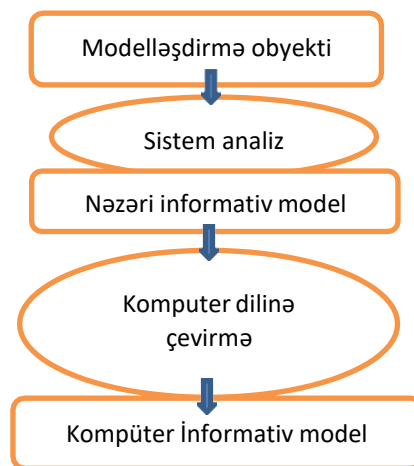
Yalnız kompüterlə əlaqəli formalaşdırılmanın digər tərəfi barəsində danışa bilərsiniz. Xüsusi bir proqramlaşdırma dilində proqram, fərdi məlumatların işlənməsi prosesinin rəsmiləşdirilmiş təmsilidir. Kompüter proqramında işarə təmsilçiliyinə malik olduğundan, formalaşdırılmış informativ modelinin simvol toplusu şəklində yuxarıda göstərilən müəyyənləşdirilməsinə zidd deyil.

Kompüter proqramı- EHM prosessorunun edə biləcəyi elementar əməliyyatlar ardıcılığına endirilmiş insanın məlumat emal fəaliyyətinin bir modelidir. Buna görə EHM-da proqramlaşdırma məlumatların işlənməsi prosesinin rəsmiləşdirilməsidir. Kompüter proqramın rəsmi icraçısı kimi çıxış edir.

İnformasiya modelləşdirmə mərhələləri

İnformativ modelinin qurulması modelləşdirmə obyektinin sistem təhlili ilə başlayır. Rəhbərliyi böyüdükcə (bu adı vəziyyətdir) şirkətin səmərəliliyinin azaldılması problemi ilə qarşılaşan və sürətlə böyüyən bir şirkət təsəvvür edin.

Bu yolda görülməli ilk şey şirkətin fəaliyyətini sisteməlik təhlil etməkdir. Şirkətə dəvət olunan bir sistem analitiki onun fəaliyyətini öyrənməli, idarəetmə prosesində iştirakçıları və iş münasibətlərini müəyyənləşdirməlidir, yəni modelləşdirmə obyektini bir sistem olaraq təhlil edilir.

Formallaşmanın növbəti mərhələsi - nəzəri model formata çevrilir kompüter məlumatları və proqramları, bunun üçün ya da hazır proqram istifadə olunur, onu inkişaf etdirmək üçün proqram və ya proqramçılar cəlb olunur.

Nəticə, təyin olunmuş məqsəd üçün istifadə ediləcək bir kompüter informativ modelidir.

Kompüter modelini istifadə edən bir şirkət üçün bir nümunə üçün, modeldə göstərilən meyarlara görə (məsələn, qoyulan vəsaitin vahidinə mənfəətin artırılması) uyğun olaraq şirkətin ən yüksək səmərəliliyinin əldə edildiyi optimal idarəetmə variantını tapmaq olar.

İnformasiya modellərinin təsnifatı fərqli prinsiplərə əsaslanıla bilər. Modelləşdirmə prosesində üstünlük təşkil edən texnologiyaya görə təsnifləşdirsək, riyazi modelləri, qrafik modelləri, simulyasiya modellərini, cədvəl modellərini, statistik modelləri və s.

Mövzu sahəsini təsnifat üçün əsas götürsək, fiziki sistem və proseslərin modellərini, ekoloji (bioloji) sistem və proseslərin modellərini, optimal iqtisadi planlaşdırma proseslərinin, təhsil fəaliyyətinin modellərini, bilik modellərini ayırd edə bilərik.

Təsnif məsələləri elm üçün vacibdir, çünki problemə dair sistemli bir fikir formalaşdırmağa imkan verir, ancaq şişirdilməməlidir. Modellərin təsnifatına fərqli yanaşmalar eyni dərəcədə faydalı ola bilər. Bundan əlavə, özümüzü yuxarıdakı siyahı ilə məhdudlaşdırsaq da, müəyyən bir model həmişə bir sinfə aid edilə bilməz.

Ədəbiyyat

1. Королев, А. Л. Компьютерное моделирование / А.Л. Королев. – М : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010 – 230 с.
2. Сафонов, В.И. Компьютерное моделирование: учеб. пособие / В. И. Сафонов. – Мордов. Гос. Пед. ин-т. – Саранск, 2009. – 92 с.
3. Тарасевич, Ю.Ю. Математическое и компьютерное моделирование. Вводный курс: учеб. пособие / Ю.Ю. Тарасевич. – М. : ЛИБРОКОМ, 2013. – 152 с.

TRAINING STUDENTS IN COMPUTER MODELLINGS WITH THE USE OF INTERACTIVE TOOLS

Novruzova Gunel Siyavush

Summary

The article shows the importance of modeling in school course in Informatics. Demonstrated modeling and classification models shown software and interactive environment for the realization of computer simulation.

The article deals with peculiarities of teaching of section "Modeling and formalization" in the school course of Informatics.

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ КОМПЬЮТЕРНОМУ МОДЕЛИРОВАНИЮ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ СРЕД

Новрузова Гюнель Сиявуш кызы

Резюме

В статье показана важность моделирования в школьном курсе информатики. Продемонстрированы виды моделирования и классификации моделей, показаны программные продукты и интерактивные среды для реализации компьютерного моделирования.

В статье рассматриваются особенности преподавания раздела «Моделирование и формализация» в школьном курсе информатики.

Rəyçi: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti professor Ə.Q.Pələngov

Daxil olma tarixi 13 oktyabr 2020-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:78

AZƏRBAYCAN MUSIQI ELMİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIQ İRSİNİN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİ MƏSƏLƏLƏRİ

professor Qurbanəliyeva Sevdə Firuddin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
s.qurbanaliyeva@mail.ru

Xülasə: *Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsi milli mədəniyyətimizə dair zəngin məlumatları ehtiva etməklə yanaşı, eyni zamanda, ədəbiyyat və incəsənətimizin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Dahi Nizami Gəncəvinin poeziyası Azərbaycan mədəniyyətinin simvoludur.*

Azərbaycan bəstəkarları Şeyx Nizaminin insana sonsuz məhəbbətlə dolu fəlsəfi poeziyasını müxtəlif janrlı əsərlərində (opera, balet, simfoniya, kantata, oratoriya, xor, instrumental, kamera-vokal və s.) təcəssüm etdirmişlər.

Nizami dünyasından bəhrələnən musiqi əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, bu əsərlər məhz milli ənənələrlə bağlılığı, lirik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsinin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində etibarlı mənbə kimi tədqiqi və Nizamiyə ithaf olunan, böyük humanist şairin obrazının tərənnümünə həsr olunan, onun yaratdığı obraz və süjetlər əsasında yazılan əsərlərin təhlili Azərbaycan musiqi elmində mühüm yer tutur.

Açar sözlər: poeziya, musiqi, bəstəkar, əsər, musiqişünaslıq

Ключевые слова: поэзия, музыка, композитор, творчество, музыковедение

Key words: poetry, music, composer, composition, musicology (musical science)

Bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsinə mütərəqqi fikirlər, ümumbəşəri ideyalar gətirmiş dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi (1141-1209) yaradıcılığına lirik şeirlərlə başlamış, dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət məşhur “Xəmsə” (Beşlik) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizami özü əsərlərinə “Pənc gənc” (Beş xəzinə) adını vermişdir. Həqiqətən də filosof şairin hər bir əsəri şeir, sənət, elm, hikmət xəzinəsi, kamillik və müdriklik zirvəsidir. İntibah şairi Şeyx Nizaminin ölümündən sonra onun beş poeması (“Sirlər xəzinəsi” (1177), “Xosrov və Şirin” (1180), “Leyli və Məcnun” (1188), “Yeddi gözəl” (1197), “İskəndərnamə” (“Şərəfnamə” (1199) və “İqbalnamə” (1201)) bir yerə toplanaraq “Xəmsə” adlandırılmış, bu əsərlər əsrlər boyu Şərq və Qərb ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişafına güclü təsir göstərmiş və bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsinə xidmət edir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsi Azərbaycan xalqının mənəvi həyatının bədii tarixi olmaqla yanaşı, musiqi sənətinə dair dəyərli fikirlərlə, Azərbaycan mədəniyyətinin simvollarına çevrilmiş obrazlarla zəngindir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsinin etibarlı mənbə kimi tədqiqi və Nizamiyə ithaf olunan, böyük humanist şairin obrazının tərənnümünə həsr olunan, onun yaratdığı obraz və süjetlər əsasında yazılan əsərlərin təhlili Azərbaycan musiqi elmində mühüm yer tutur.

XX əsrin 40-cı illərində ilk dəfə tədqiqatçı-alim Qubad Qasımov “Очерки из истории музыкальной культуры Азербайджана XII в.” adlı məqaləsində XII əsr musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində Nizami irsinin əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edir ki, Nizaminin belə məlumatlılığını təkcə şairin biliyinin nəticəsi fərz etmək səhv olardı. Şairin dərin biliyini və geniş dünyagörüşünü inkar etmədən Nizaminin təsvir etdiyi musiqi səhnələrinin onun müasiri olduğu Azərbaycan gerçəkliyindən götürüldüyünə şübhə qalmır [13.45].

Görkəmli bəstəkar, ilk Azərbaycan baletinin müəllifi, dirijor, musiqişünas, publisist və ictimai xadim Əfrasiyab Bədəlbəyli 1956-cı ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində yazır: “Musiqini şeir bilən, nəğməni və tarı şeir qədər sevib alqışlayan Nizami də, Füzuli də həssas şair olduqları kimi, incə zövq sahibi, musiqişünaslar idilər” [6].

Onu da qeyd etməliyik ki, bəstəkarların yaradıcılığında Nizami Gəncəvinin obrazı və bədii irsinin təzahürü məsələlərinə ilk dəfə məhz Əfrasiyab Bədəlbəyli 1947-ci ildə müraciət etmişdir. Rus dilində yazılan “Nizami musiqi haqqında və musiqidə” adlı bu tədqiqatın əlyazması Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılır [12].

Professor Gülnaz Abdullazadə qeyd etdiyi kimi, “Müsəlman orta əsrlər dövrünün musiqi estetikası yalnız elmi əsərlərdə deyil, bədii ədəbiyyatda da təmsil olunmuşdur. Poeziyada (ümumiyyətlə və o cümlədən Şərqdə) musiqi estetikası mövzusu çox maraqlı olub öz tədqiqatçıları gözəlir” [3.175].

Professor Zemfira Səfərova haqlı olaraq qeyd edir ki, “Musiqi elmimizin inkişafında alimlərin elmi-nəzəri əsərləri ilə birlikdə şairlərimizin yaradıcılığının böyük əhəmiyyətini qeyd etməliyik [10.9].

Son 80 ilə yaxın müddət ərzində ölkəmizdə musiqişünasların Nizami Gəncəvinin musiqi dünyasının öyrənilməsinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqat işləri nəşr olunmuşdur.

Bunlardan bir-neçəsinə nəzər salaq. Müasir Azərbaycan alətsünaslığının yaranması və inkişafında mühüm xidmətləri olan professor Səadət Abdullayeva son tədqiqat işində göstərir ki, Nizami Gəncəvinin poemalarında 40-dan artıq musiqi aləti haqqında müfəssəl və qiymətli məlumatlar verilir, 15 simli, 11 nəfəs, 8 zərb və 12 idiofonlu alətin adları çəkilir. Saz, ud, rud, bərbət, çəng, kamança, rübab, çaqanə, ney, şeypur, dəf, nağara və başqa musiqi alətlərinin adları, növləri, quruluşu, hazırlandığı materiallar, səslənmə xüsusiyyəti böyük məharətlə təsvir olunur [2].

Təsədüfi deyil ki, ölkəmizdə qədim musiqi alətlərinin bərpası işində Nizami poemalarından və eləcə də bu poemalara çəkilmiş miniatür sənət əsərlərindən qiymətli mənbə kimi geniş istifadə edilir.

Nizaminin musiqi sənətinə daha çox yer ayırdığı “Xosrov və Şirin” poemasında öz dövründə məşhur olan 30 nəğmənin, 8 muğamın da adı çəkilir: “Rast”, “Üşşaq”, “Hesari”, “İraqi”, “Novruzi”, “İsfahan”, “Rəhavi”, “Zirəfkənd”. Nizami bu musiqi nümunələrinin adları ilə yanaşı, onların xarakterini və ifaçılıq xüsusiyyətlərini poetik formada təsvir etmişdir. Nizami irsində muğam sənəti haqqında məlumatlar Azərbaycan muğamının tarixi-nəzəri, fəlsəfi-estetik əsaslarının öyrənilməsində mühüm yer tutur. Muğamların tədqiqi məsələlərində ədəbi-poetik mənbələrin rolunu muğam sənətinin mahir bilicisi musiqişünas-alim Ramiz Zöhrabov yüksək qiymətləndirərək tədqiqat işlərində Nizami irsinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət göstərmişdir [11].

Aparılan araşdırmalar nəticəsində tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların hər biri öz musiqi dünyasına, öz musiqi səslənməsinə malikdir. Burada biz bir sənətin digər sənətin ifadə vasitələri ilə dahiyənə zənginləşməsinin şahidi oluruq. Nizaminin poemalarında bütövlüklə musiqiyə həsr olunmuş səhifələrə də rast gəlirik, lakin musiqinin mətnə zərif inkrustasiyasına daha çox yer verilir. Nizaminin poemalarında vokal və instrumental musiqi, saray və xalq musiqisi, hərbi və lirik musiqi, rəqs musiqisi, musiqi alətləri və musiqi ifaçıları, şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqinin estetik və nəzəri problemləri, muğam, təsnif kimi formaları, musiqinin qüvvətli təsir gücünə malik olması, tərbiyəvi əhəmiyyəti və s. məsələlər poetik formada şərh olunur. Nizaminin musiqi ilə bağlılığı hər bir misrasında duyulur. Dahi söz ustası musiqi haqqında fikirlərini analogiyalar və müqayisələrlə ifadə edir [14].

“Musiqi dünyası” Beynəlxalq elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik və mədəni-maarif musiqi jurnalında (baş redaktor: professor Təriyel Məmmədov) dərc olunan bir sıra

məqalələrdə Nizaminin poetik irsində musiqi sənətinə verilən yer müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılır. Bunlara misal olaraq Fərahim Sadıqovun “Nizami və musiqi” (“Musiqi dünyası”. 2000, 2 (3), səh. 66-70); Əminə Tuncayın “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında musiqinin vəsfi” (“Musiqi dünyası”. 2010, 1-2/43, səh. 37-40); Ala Bayramovanın “Слово о музыке в поэзии Низами Гянджеви” (“Musiqi dünyası”. 2011, 4/49, səh.37-40) və s. məqalələri qeyd etmək olar.

Tanınmış tədqiqatçı-alimlər Əhməd İsazadə və Babək Qurbanovun “Nizami epoxasında Azərbaycan maddi mədəniyyət abidələri” seriyasına daxil olan rus dilində yazılan “Nizami və musiqi” (Bakı, 1986) adlı kitabçasında Nizaminin musiqiyə münasibəti və Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında şairin poeziyasının təcəssümü məsələləri geniş işıqlandırılır.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılıq irsi milli mədəniyyətimizə dair zəngin məlumatları ehtiva etməklə yanaşı, eyni zamanda, ədəbiyyat və incəsənətimizin inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyli Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar şairin 2 qəzəlinə müraciət edərək, “Sənsiz” (1941), “Sevgili canan” (1943) vokal əsərlərini yazmış və bununla da yeni bir musiqi janrının – qəzəl-romans janrının təməlini qoymuşdur. Romans-qəzəl, təsnif-romans, musiqili qəzəl adlanan bu vokal miniatürlər Nizami dühasının musiqi ilə vəhdətinin parlaq nümunəsidir.

Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirən bir çox Azərbaycan bəstəkarları böyük humanist şairin lirikasından bəhrələnərək bir sıra vokal əsərlər yazmışlar. 1947-ci ildə Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəzəllərinə yazdıqları 11 qəzəl-romans görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Fikrət Əmirovun redaktorluğu ilə “Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar” adlı məcmuədə toplanaraq nəşr edilmişdir. Məcmuəyə Üzeyir Hacıbəylinin “Sənsiz”, “Sevgili canan”, Fikrət Əmirovun “Gülüm”, Şəfiqə Axundovanın “Nə gözəl”, Adil Gəray Məmmədbəylinin “Yar gəlmiş idi”, Ağabacı Rzayevanın “Könlüm”, Hacı Xanməmmədovun “Surəti canan”, Ədilə Hüseynzadənin “Vəslin həvəsi”, Süleyman Ələsgərovun “Sərvi xuramanım mənim”, Cahangir Cahangirovun “Gül camalın”, Hökümə Nəcəfovanın “Yarım gəldi” vokal əsərləri daxil edilmişdir [4].

Görkəmli Azərbaycan bəstəkarları müxtəlif musiqi janrlarında yaratdığı əsərlərini Şeyx Nizamiyə ithaf etmiş, onun insana məhəbbətlə dolu poeziyasını öz əsərlərində təcəssüm etdirmişlər. Üzeyir Hacıbəyli “Nizami” kantatasını, Əfrasiyab Bədəlbəyli “Nizami” operasını, Niyazi “Xosrov və Şirin” operasını, Fikrət Əmirov simli orkestr üçün “Nizaminin xatirəsinə” simfoniyasını, “Nizami” baletini, Qara Qarayev “Payız” lirik xorunu, “Leyli və Məcnun” simfonik poemasını, “Yeddi gözəl” baletini, Soltan Hacıbəyov “İskəndər və çoban” uşaq operasını, Cahangir Cahangirov “Qəzəl”, Cövdət Hacıyev “Ey, gül” xorlarını, Ramiz Mustafayev “Nizami” oratoriyasını və digər bəstəkarlar Nizami poeziyasının musiqidə tərənnümünə həsr edilmiş dəyərli sənət əsərləri yaratmışlar [2].

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti ilə tanışlıq göstərir ki, bir çox musiqiçilər Nizaminin bədii obrazlar sərvətindən qidalanmış, Nizami yaradıcılığını dərinlən öyrənmiş, ondan bəhrələnmişlər.

Azərbaycan musiqi elmində Nizami irsi XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsində etibarlı mənbə kimi və Azərbaycan bəstəkarlarının ilham mənbəyi kimi geniş tədqiq və təbliğ olunur.

Müəllifi olduğum əsərlərdən ölkəmizdə 1991-ci ildə nəşr olunmuş “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti (ədəbiyyat və musiqinin qarşılıqlı əlaqələri probleminə dair)”, 2003-cü ildə rus dilində nəşr olunmuş “Nizami Gəncəvi və Fikrət Əmirovun musiqi dünyası”, 2012-ci ildə nəşr olunmuş “Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi”, “Nizami Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə”, 2009-cu ildə Kiyevdə “Elmi ədəbiyyatlar” silsiləsində rus dilində nəşr olunmuş “Nizami Gəncəvinin musiqi dünyası” adlı kitabları qeyd etmək

istərdim. Bu tədqiqat işlərində Nizami yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə kimi öyrənilmiş və Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami poeziyası ilə bağlı onlarla müxtəlif janrlı əsərləri təhlil edilmişdir.

Şairin 870 illik yubileyi ilə əlaqədar 2011-2012-ci illərdə mənim tərəfimdən Nizami Gəncəvinin sözlərinə Azərbaycan bəstəkarlarının səs və fortepiano üçün yazdıqları 15 vokal əsərin poetik mətni ilk dəfə olaraq latın qrafikası ilə nəşrə hazırlanmış və çap olunmuşdur (Tərtibçi, redaktor və ön sözün müəllifi S.Qurbanəliyeva. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011); görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Cahangir Cahangirovun xor üçün “Qəzəl” əsərinin poetik mətni latın qrafikası ilə ilk dəfə nəşrə hazırlanmış, nəşrin ön sözündə bəstəkarın yaradıcılığına və əsərin səciyyəvi cəhətlərinə dair yığcam məlumatlar verilmişdir (Redaktor və ön sözün müəllifi S.Qurbanəliyeva. Gəncə, “Elm”, 2011); Üzeyir Hacıbəylinin ilk tələbələrindən olan Məmmədəğa İsrəfilzadənin 1941-ci ildə yazdığı indiyədək Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində əlyazma şəklində qorunub saxlanılan “Hüsnün gözəl” xor əsəri ilk dəfə nəşr olunmuşdur (Ön sözün müəllifi və musiqi redaktoru S.Qurbanəliyeva. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012). Onu da qeyd etməliyik ki, bu xor əsəri ilk dəfə 2012-ci ildə Gəncə Dövlət Universitetinin “Musiqi müəllimliyi” ixtisası üzrə tələbələrindən ibarət xor kollektivi tərəfindən “Musiqi fənləri” kafedrasının mərhum müəllimi Oleq Allahverdiyevin dirijorluğu ilə ifa olunmuşdur.

Son illərə aid nəşrlərdən iki kitabı qeyd etmək istərdik. Bəstəkar Rəşid Şəfəqin tərtib etdiyi “Nizami musiqidə, sənətdə” (Bakı, “Şərq-Qərb”, 2014) kitabında Nizami Gəncəvinin əbədiyaşar obrazını və poeziyasını musiqidə tərənnüm edən bir sıra əsərlərin notları yer almışdır [9].

Tanınmış alim Səadət Abdullayevanın “Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami” adlı kitabında (Bakı, “Nurlar”, 2018) mövzu geniş işıqlandırılmış, “Nizami və musiqi” mövzusunda yazılan elmi işlərin qısa xülasəsi, bibliografik göstəricisi verilmişdir [2].

Bu kimi nəşrlər milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, konsert və tədris repertuarlarında təqdim olunan əsərlərdən geniş istifadə olunmasına, Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi dünyasının parlaq ifadəsi olan Nizami irsinin təbliğinə xidmət edir.

Nizami dünyasından bəhrələnən musiqi əsərlərinin təhlili göstərir ki, bu əsərlər məhz milli ənənələrlə bağlılığı, lirik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Nizami Gəncəvi bütün bəşəriyyətin parlaq dühalarındandır, Azərbaycan mədəniyyətinin dahisidir. Məhz ona görə onun yaradıcılığına maraq sonsuz və tükənməzdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünaslıq-organoloji tədqiqat). Bakı, 2002.
 2. Abdullayeva S. Nizamidə musiqi, musiqidə Nizami. Bakı, 2018.
 3. Abdullazadə G. Qədim və Orta əsrlərin musiqi mədəniyyəti. Bakı, 1996.
 4. Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəغمə və romanslar. Səs və fortepiano üçün. Bakı, 1947.
 5. Azərbaycan bəstəkarlarının Nizami Gəncəvinin qəsidə və qəzəllərinə yazılan ariya və romansları. Tərt. A.Qəniyeva. Ön söz: F.Bədəlbəyli. Bakı, 2012.
 6. Bədəlbəyli Ə. Şeir və musiqi. – Qalacaqdır dünyada... Tərtib.: C.Məmmədbəyov. Red.: K.Talıbzadə. Bakı, 1973, səh. 32. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1956-cı il, 12 may.
 7. Qurbanəliyeva S. Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi. Bakı, 2012.
 8. Qurbanəliyeva S. Nizamu Gəncəvinin poeziyası vokal musiqidə. Bakı, 2012.
 9. Rəşid Şəfəq “Nizami musiqidə, sənətdə”. Bakı, 2014.
 10. Səfərova Z. Azərbaycan musiqi elmi. XIII-XX əsrlər. Bakı, 2006.
 11. Zöhrabov R. Azərbaycan muğamları. Bakı, 2013.
- Rus dilində:

12. Бадалбейли А. Низами о музыке и в музыке. Республиканский архив литературы и искусств, фонд №595.
13. Касимов К. Очерки из истории музыкальной культуры Азербайджана XII в. // Искусство Азербайджана. В. II, Баку, 1949.
14. Курбаналиева С. Музыкальный мир Низами Гянджеви. Киев, 2009.

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПРОПАГАНДЫ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МУЗЫКОВЕДЕНИИ

Курбаналиева Севда Фируддин кызы

Резюме

Поэзия великого азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви – символ азербайджанской культуры. Творческое наследие великого Низами Гянджеви содержит огромную информацию о богатой национальной культуре Азербайджана и оказало большое влияние на развитие азербайджанской профессиональной музыки.

Философские стихи Шейха Низами, наполненные бесконечной любовью к людям, азербайджанские композиторы воплотили в произведениях самых разных жанров (опера, балет, симфония, кантата, оратория, хор, инструментальные, камерно-вокальные и др.)

Знакомство с музыкальными произведениями, написанные на основе поэтического наследия Низами, показывает, что эти произведения характеризуются связью с национальными традициями и лирическими особенностями.

Изучения творческого наследия Низами Гянджеви как важного информационного источника в изучении азербайджанской музыкальной культуры, анализ музыкальных произведений, посвященных образу Низами, написанных на основе образов и сюжетов, созданных поэтом занимает важное место в азербайджанском музыковедении.

RESEARCH AND PROPAGANDA ISSUES OF NIZAMI GANJAVI CREATIVE HERITAGE IN AZERBAIJAN MUSICOLOGY

Gurbanaliyeva Sevda Firuddin

Summary

The poetry of the great Azerbaijan poet and thinker Nizami Ganjavi is the symbol of Azerbaijan culture. The creative heritage of great Nizami Ganjavi contains huge information about rich national culture of Azerbaijan and makes a big impact to the development of Azerbaijan professional music.

Getting inspired from the philosophical poems of Sheikh Nizami, full of endless love to his people, Azerbaijan composers embodied very different genres in their creation (opera, ballet, symphony, cantata, oratory, chorus, instrumental, chamber-vocal, etc.).

The acquaintance with the musical compositions, composed on the poetic heritage of Nizami, shows that these compositions are characterized with commitment to national traditions and lyrical features.

Studying of Nizami Ganjavi's legacy, as important information source in learning Azerbaijan musical culture, the analysis of musical compositions devoted to the images of Nizami, written on the bases of the characters and plots, occupies an important place in Azerbaijan musicology.

*“Musiqi fənləri” kafedrasının 11.03.2021-ci il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 24aprel 2021-ci i*

V.A.MOTSARTIN KLAVİR YARADICILIĞI VƏ MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQİ TƏRBIYƏSİNDƏ ONDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YOLLARI

Həsənova Saida Zahid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
saida_nika@yahoo.com

Xülasə: Görkəmli Avstriya bəstəkarı, dirijoru, Vyana klassik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Volfqanq Amadey Motsart (1756-1791) uşaq yaşlarından özünün dahiliyi ilə, uşaq səmimiliyi, parlaqlığı ilə seçilən əsərləri ilə dünya musiqi mədəniyyətinin ən dahi bəstəkarı hesab olunur.

V.A.Motsartın əsərləri, o cümlədən klavir sonataları və konsertlərinin insanda əqli fəaliyyəti inkişaf etdirdiyi, insana məntiqi düşünməyinə kömək etdiyi elm tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Bu baxımdan V.A.Motsartın klavir musiqisinin tədqiqi və tədrisi, məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadəsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən problemlərdəndir.

Açar sözləri: bəstəkar, yaradıcılıq, musiqi, klavir, sonata

Ключевые слова: композитор, творчество, музыка, клavier, соната

Key words: composer, creation, music, clavier, sonata

V.A.Motsart 1756-cı ildə musiqiçi ailəsində anadan olmuşdur. Atası Leopold Motsart Zalsburqun keçmiş saray musiqiçi arxiyepiskopu idi və istedadlı oğluna mükəmməl musiqi təhsil vermiş, ona klavesin, orqan və skripkada ifa etməyi öyrətmişdi. Motsartı tanıyan hər kəs, hətta erkən uşaqlıq yaşlarından bu balaca oğlana möcüzə kimi baxır, onu sehrbaz adlandırırdılar.

Motsartın yaradıcılığında klavir (fortepiano) əsərləri mühüm yer tutur. Əməkdar incəsənət xadimi, professor Ş.Həsənova “Musiqi tarixindən mühazirələr” adlı kitabında yazır: “Kiçik yaşlarından mahir klavir ifaçısı kimi bütün Avropada məşhurlaşan Motsart bu alət üçün sonatalar, rondolar, variasiyalar, fantaziylar bəstələmişdir. Bəstəkarın 4 əllə çalmaq üçün və 2 fortepiano üçün yaratdığı sonata və pyeslər isə fortepiano duetinin erkən nümunələrinə aiddir. Onun fortepiano üçün 19 sonatası vardır” [5.18].

Klavir üçün sonatalara Motsart 19 yaşında müraciət etmişdir – o vaxtlar artıq Motsart virtuoz-pianoçu kimi tanınmışdır. Uşaq yaşlarından Motsart öz improvizə qabiliyyəti ilə hamını təəcübləndirirdi və təsadüfi deyil ki, ona yaxın olan variasiya janrı sonatalarında da öz əksini tapmışdır.

Motsart yaşadığı dövrdə sonatalar əsl konsert janrı sayılmırdı. Motsart adətən açıq konsertlərdə, akademiyalarda variasiya və fantaziylar ifa edirdi. Sonataları isə çoxsaylı şagirdləri üçün, əsasən evdə musiqi ilə məşğul olmaq üçün yazırdı. Lakin müasir dövrdə bu janr pedaqoji repertuarın çərçivəsindən çıxmış və konsert salonlarında da geniş ifa olunur.

Motsart tez-tez öz sonatalarını çətin adlandırırdı. O, yalnız bir sonatasının “Başlayanlar üçün kiçik klavir sonata” (k.545) adı ilə ifa üçün asan olduğunu vurğulamışdır. Bəstəkar, sonatalarının əsas çətinliyini ifa texnikasında deyil, onun ifadəliyində görürdü. V.A.Motsartın sonataları ilk baxışda ifa üçün asan təəsürat bağışlasa da, bəstəkar musiqi parçalarını həm bəzəklərlə, həm polifonik naxışlarla zənginləşdirmiş, bu da ifaçı, virtuoz, interpretator üçün bir imtahan hesab edilə bilər.

Sevgili anasının xəstəliyi və ölümünün təsiri altında olan bəstəkar “lya minor sonatasında” (KV 310) və “do minor sonatasında” (KV 475) bizə “Uca Tanrı” dəqiqələrini bağışlayır. Bir müddətdən sonra Motsart “do minor sonatası”na “Fantaziya do minor” (KV 475) əsərini əlavə etmişdi və o, adətən sonatanın “uvertüra”sı kimi ifa olunurdu. Tamam başqa, “yerüstü”, Motsart fransız mahnı mövzusunda sehrli variasiyalarla və finalda “Rondo alla turca” (məşhur “Türk marşı”) ilə “Lya major sonatasında” (KV 331) özünü aydın göstərir.

Professor B.Qurbanov “Musiqi dünyasının unudulmazları” adlı kitabında belə yazır: “Motsart sonata janrının zəngin potensial imkanlarını üzə çıxarmış, bu musiqi janrının spesifik dilini yeni-yeni yaradıcılıq və ifadə-təsvir vasitələri ilə zənginləşdirə bilmişdir. Eyni zamanda bəstəkar bu sənət janrına ideya məzmun baxımdan da bir bütünlük gətirə bilmişdir. Motsartın bu sonataları içərisində forma və ideya-məzmun baxımdan seçilən və Azərbaycanda, Türkiyədə də geniş əks səda oyadan əsər olaraq “Lya major sonatası”-nı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır” [4.47].

“Lya major sonatası” – “Alla turca” (türk üslubunda) finalı ilə V.A.Motsartın ən məşhur fortepiano əsərləri sırasına daxildir. Sonata bəstəkarın Parisdə olduğu müddətdə yazılmışdır. Əsər yazılarkən bəstəkar parisliyərin zövqünə güvənirdi. Buna görə də o, sonata deyil, daha çox süitəyə bənzəyir. Üç hissənin hər biri eyni tonallıq – Lya majorda yazılmışdır və onların heç biri sonata formasında deyildir. Birinci hissə – mövzu və variasiyalar, ikinci hissə – Menuet və üçüncü hissə – türk üslubunda Rondodur. Birinci hissə (Andante grazioso) variasiyaların işıqlı və sakit, mahnı və rəqsvari mövzusu, yumşaq yırğalanan metroritmi ilə qədim italyan rəqsin xarakterinə yaxındır.

Birinci hissə: variasiyadır. Variasiyaların təzadlı müqayisəsinə üçüncü variasyada majorun minorla əvəzlənməsini (lya minor), beşinci variasyada tempin dəyişməsinə (Adagio) və nəhayət, Allegro tempində yazılmış altıncı variasyada metrin (6/8 əvəzinə 4/4) dəyişməsinə qeyd etmək olar.

Sonatanın ikinci hissəsi – Menuetdir. Birinci hissə ilə eyni tonallıqda (Lya major) yazılmışdır və onun davamı kimi qəbul edilir.

Üçüncü hissə – Final (Rondo alla Turca), “Türk marşı” kimi məşhurdur. “Türk” hərbi marş janrı XVIII əsrdə geniş tanınmışdır. Bu janrın Avropa mədəniyyətinə nüfuz etməsi XVI–XVIII əsrlər boyunca Osmanlı Türkiyəsinin Avstriya ilə uzun müddətli müharibələri dövründə mümkün olmuşdur.

Rondo alla Turca mürəkkəb üçhissəli formada yazılmışdır. Hər hissəyə refrenin (təkrarlanan nəqarət) əlavə edilməsi ona rondo xüsusiyyətlərini verir. Final lya minorda başlayır və lya majorda bitir. Final lya minorda səslənən əsas rəqs mövzusunun təzadı üzərində qurulmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, Motsart kimi dahi bəstəkarın musiqisi uşaqların əksəriyyətinə müsbət təsir göstərir. Mütəxəssislər bildirirlər ki, musiqi alətində ifa edən uşaqların yaşlıları ilə müqayisədə yaddaşı nisbətən güclüdür, dərslərini daha yaxşı oxuyur və zəngin söz ehtiyatına sahib olur. Tək musiqinin üslubu deyil, onun ritm və tonallığı, hansı musiqi alətində, əsasən də fortepianoda ifa olunması mühüm haldır.

Hər bir musiqi alətinin səsi insanın orqanizminə müəyyən bir təsir göstərir. Lakin klassik musiqinin insanlar üzərində təsirləri təkcə bununla bitmir. Müasir dövrdə musiqi terapiyası mövcuddur ki, bu da somatik və psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkənlərin müalicəsi və reabilitasiyasında mühüm vasitələrdən biri kimi tətbiq edilir. V.A.Motsartın əsərlərindən, sonatalarından musiqi terapiyasında geniş istifadə olunur. Tibdə “Motsartın effekti” terminini fransız həkimi Alfred Tomatis (1920-2001) ətraflı izah etmişdir.

Bütün dünyada ümumqəbul olunmuş haldır ki, Motsart kimi bəstəkarların əsərləri yalnız estetik zövq aşılabilir, həmçinin insanları tərbiyələndirir, öyrədir, kamilləşdirir. Həyatın gözəlliyini açan, eyni zamanda, insanı kamilləşdirən Motsartın musiqisi mütərəqqi humanist meyllərə, özünəməxsus “dilə” malikdir. Bu musiqinin təsiri altında olan məktəblilərin mədəni, intellektual səviyyəsi yüksəlir. Professor S.Qurbanəliyeva “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında haqlı olaraq qeyd edir ki. “Elə bir mənəvi keyfiyyət, əxlaqi sifət yoxdur ki, onun tərbiyəsinə musiqi vasitəsilə təsir göstərmək mümkün olmasın” [3.71].

V.A.Motsartın sehrli musiqisi məktəbliyə həyatın gözəl cəhətlərini görməyə, dünyanın estetik gözəlliyini dərk etməyə kömək edir, uşaqların mənəvi aləmini hiss və duyğularla zənginləşdirir. Onun musiqisi insanların qarşısında “gözəllik, səadət, sevinc dünyası” açır.

Məktəblilərin estetik zövqünün tərbiyə edilməsində Motsartın klavir musiqini mühüm amil kimi qiymətləndirərək uşaqlarda musiqiyə yaradıcı münasibət hissini aşılamaq olar.

Mövzu baxımından ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi”dən məktəb dərslikləri və metodik vəsaitləri təhlili göstərir ki, musiqi dərslərinin dinlənilmə mərhələsində bəstəkarın əsərlərinin dinlənilməsi, yaradıcılığı haqqında məlumatların verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Professor Dadaşova M. “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” adlı dərs vəsaitində yazır: “Əsərin daha dərinədən başa düşülməsi üçün müəllim tələbəni hər hansı bir bəstəkarın həyatından götürülmüş faktlar, onun həyata olan baxışı ilə tanış edərək, onun yaşadığı dövr ilə yaradıcılığını xarakterizə edir və onun əsərlərini digər əsərlər – instrumental və simfonik əsərlərlə müqayisə edərək onlardakı bədii surətlərin oxşarlığını müəyyən etməklə, bu növ əsərlərin spesifik xüsusiyyətlərinin aşkar olunmasına təkan vermiş olur” [1. 246].

O.Rəcəbovun, N.Kazımovun, O.İmanovanın müəllifləri olduğu ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinif üçün “Musiqi” fənni üzrə dərsliyin metodiki vəsaitində “Musiqidə rondo. Rondo və müxtəlif janrlar” adlı 9-cu mövzunun tədrisində V.A.Motsartın fortepiano üçün yazılmış “Rondo” əsərinin dinlənilməsi təklif olunur [8. 17]. Bu əsər vasitəsilə məktəblilərə rondo quruluşu haqqında məlumat verilir.

“Musiqi”dən məktəb kurikulumu əsasında musiqi dərslərində problem vəziyyəti yaratmaq üçün “Motivasiya” mərhələsində V.A.Motsartın fortepiano aləti üçün yazılmış “Rondo” əsəri dinlənilir və suallarla sinfə müraciət olunur:

-Uşaqlar, dinlədiyiniz “Rondo” əsərində tez-tez təkrar olunan musiqi parçaları varmı?

-Təkrar olunan musiqi parçaları neçə dəfə səslənir?

Beyin həmləsi, diskussiya, Venn diaqramı kimi interaktiv təlim metodlarından istifadə edilərək müəllimin köməyi ilə şagirdlər suallara cavab verirlər. Tədqiqat sualı belə qoyulur: “Rondo” əsərində neçə təkrar olunan və neçə təkrar olunmayan musiqi parçaları var? Tədqiqatın aparılmasında sinif qruplara bölünür, 1-ci qrupa üzərində “A”, 2-ci qrupa “B” və 3-cü qrupa “C” yazılmış iş vərəqləri paylanır və tapşırıq verilir: musiqini dinləyin, musiqidə təkrar olanda “A” vərəqini, təkrar olunmayan musiqi parçaları olanda isə “B” və “C” vərəqlərini qaldırın.

“İnformasiya mübadiləsi və müzakirəsi” mərhələsində məlum olur ki, “Rondo”da “refren” adlanan I hissənin 3 dəfə, xaraktercə refrendən fərqlənən “B” və “C” musiqi parçalarının hərəsinin bir dəfə səsləndiyi müəyyənləşdirilir. Rondo quruluşu belə sxemlə göstərilir: ABACA

Yuxarıda qeyd etdiyimiz metodiki vəsaitin “Rondo və mahnılar” adlı 11-ci mövzusu daxilində V.A.Motsartın “Rondo” əsərinə müraciət olunur [8. 20]. Metodiki vəsaitə əsasən musiqi dərslərinin “Motivasiya” mərhələsində problem vəziyyəti yaratmaq üçün əvvəlcə bəstəkarın “Rondo” əsəri dinlənilir, sonra “Üçüncülük biz”, “Biz qızlarıq”, “Oğlanlarıq” mahnıları ABACA sxeminə uyğun xorla ifa olunur. Sinfə suallarla müraciət olunur:

- Dinlədiyiniz V.A.Motsartın “Rondo” əsəri ilə oxuduğunuz mahnı çəlengi arasında hansı oxşar və fərqli cəhətləri var?

- Bu iki nümunədə refren neçə dəfə təkrar olunur?

Metodik vəsaitdə diskussiya, rəsm assosiasiyası, modelləşdirmə müasir iş üsullarından istifadə edilməsi təklif olunur. Yaxşı olardı ki, rondo və mahnı janrlarını müqayisə etmək üçün “Venn diaqramı” təlim metodundan da istifadə olunardı. Tədqiqat sualı belə qoyulur: Nəyə görə rondo janrında müxtəlif xarakterli musiqi nümunələrindən istifadə olunur? “Tədqiqatın aparılması” mərhələsində sinif “Qızlar” və “Oğlanlar” qrupuna və refreni ifa edəcək qruplara bölünür, iş vərəqləri paylanılır.

Mövzu baxımından ümumtəhsil məktəbləri üçün “Musiqi”dən məktəb dərslikləri və metodik vəsaitlərin təhlili göstərir ki, son illərdə dərc olunmuş musiqi dərsliklərində V.A.Motsartın fortepiano üçün əsərlərinə kifayət qədər yer ayrılmamışdır. Yalnız

O.Rəcəbovun, N.Kazımovun, O.İmanovanın müəllifləri olduğu ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün “Musiqi” fənni üzrə (Bakı, 2018) dərslikdə və metodiki vəsaitdə V.A.Motsartın fortepiano üçün yazılmış “Rondo” əsərinə müraciət edilmişdir.

Məktəblilərin estetik zövqünün tərbiyə edilməsində Motsartın klavir musiqisini mühüm amil kimi qiymətləndirərək musiqi tərbiyəsi işini daha səmərəli təşkil etmək olar. Bu məqsədlə ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi dərsliklərində bəstəkarın əsərlərinə daha geniş yer verilməsi olduqca vacibdir. Bəstəkarın tanınmış pianoçular tərəfindən ifa edilən və tədris repertuarında geniş yer tutan, dəfələrlə nəşr olunan əsərlərindən Azərbaycan məktəblərində şagirdlərin musiqi tərbiyəsində geniş istifadə olunması məsələlərin öyrənilməsi müasir pedaqoji elmin qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, 2010.
2. Qasımova S., Zöhrabov R. Musiqi ədəbiyyatı. Bakı, 1980.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, 2010.
4. Qurbanov B. Musiqi dünyasının unudulmazları. Bakı, 2015.
5. Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr. 1-ci hissə. Bakı, 2008.
6. Hüseynova Z. V.A.Motsartın həyat və yaradıcılığı. Bakı, 2017.
7. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün Musiqi fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı, 2018.

Saytoqrafiya:

www.musiqi-dunya.az

www.kurikulum.az

ЗНАЧЕНИЕ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКИ В.А.МОЦАРТА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Гасанова Саида Захид кызы

Резюме

В клавирном творчестве Моцарта особенно выделяются сонаты, вариации, рондо и фантазии, написанные в первой половине 80-х годов XVIII в. В этих произведениях Моцарт, творчески развивая традиции Иоганна Себастьяна и Филиппа Эммануила Баха, а также Гайдна, достигает глубины и силы драматической выразительности, близкой к бетховенской патетике. Музыка Моцарта положительно влияет абсолютно на каждого школьника, повышая их умственные и творческие способности. Поэтому использование произведений Моцарта в музыкальном воспитании школьников имеет огромное значение.

IMPORTANCE AND WAYS OF USING MUSIC FROM V.A.MOZARTS PIANO WORKS IN MUSIC EDUCATION OF SCHOOLCHILDREN

Hesenova Saida Zahid

Summury

The sonatas, variations, rondo and fantasies written in the first half of the 80s stand out in Mozart's clavier work. Mozart, creatively developing the traditions of Johann Sebastian and Philip Emanuel Bach, as well as Haydn, reaches the depth and power of dramatic expressiveness, close to Beethoven's pathos in these works. Mozart's music has a positive effect on absolutely every student, increasing their mental abilities and developing creatively. The use of Mozart's works in the musical education of schoolchildren is of great importance.

***Rəyçi: GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının müdiri, prof. S.Qurbanəliyeva
“Musiqi fənləri” kafedrasının 11.03.2021-ci il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 24aprel 2021-ci il***

UOT:78.

S.V.RAXMANİNOVUN FORTEPIANO ƏSƏRLƏRİDƏN MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBIYƏSİNDƏ İSTİFADƏ

Hacıyeva Mehriban Şövkət qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
mehriban.hajiyeva@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə Sergey Vasilyeviç Raxmaninovun fortepiano musiqisindən məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında istifadənin imkan və yolları ətrafı öyrənilmişdir.*

Dünya musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Sergey Vasilyeviç Raxmaninovun fortepiano musiqisi öz məzmununa, dərin humanist təbiətinə görə incə emosional və melodik səciyyə daşıyır. Dövrünün ən gözəl lirik bəstəkarlarından olan Raxmaninovun əsərlərində Şərq obrazları da geniş yer tutur. Bəstəkarın yaradıcılıq irsinə fortepiano və orkestr üçün üçkonsert, violonçel və fortepiano üçün 2 pyes, fortepiano üçün pyes – fantaziya, 2 fortepiano üçün süita, Prelüdlər, Etüd-şəkillər və s. əsərlər daxildir.

Musiqi dərslərində S.V.Raxmaninovun fortepiano musiqidən istifadə olunması üçün geniş imkanlar vardır və bu məktəblilərin musiqi tərbiyəsinə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: bəstəkar, fortepiano, musiqi, məktəb, şagird.

Ключевые слова: композитор, фортепиано, музыка, школа, образование.

Key Word: coumposer, piano, school, education, music.

Dünya musiqi mədəniyyətinin tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığının öyrənilməsi müasir musiqi-pedaqoji elminin aktual problemlərindəndir.

Görkəmli rus bəstəkarı, pianoçu və dirijor Sergey Vasilyeviç Raxmaninovun (1873-1943) adı bütün mədəniyyət aləmində məşhurdur. O, dünyanın ən istedadlı pianoçu və dirijorlarından biri, orijinal musiqi əsərlərinin müəllifi, özünün və başqa bəstəkarların əsərlərinin misilsiz ifaçısı kimi tanınmışdır.

S.V.Raxmaninovun fortepiano yaradıcılığı həm rus musiqi klassikasına, həm də dünya musiqi xəzinəsinə daxildir. Bəstəkarın fortepiano əsərləri tanınmış pianoçuların konsert repertuarına daxil olmuş, dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Sergey Vasileviç Raxmaninov yaşayıb-yaratdığı dövr, onun yaradıcılığının çiçəklənməsi Rusiyada ən ağır sarsıntılar, böyük sosial dəyişikliklər dövrünə təsadüf edir və Rusiyada inqilabların başlanması ilə bir çox görkəmli sənət xadimləri kimi onun həyatında da həyəcanlı illər başlanır. Bir çox yaradıcı insanlar kimi, Raxmaninov siyasətdən, dövlət çevrilişlərindən uzaq adam idi. O, vətən üçün narahatçılıq keçirsə də, 47 yaşında onu birdəfəlik tərk etmək məcburiyyətində qalır. İkinci Dünya müharibəsi illərində Vətəni üçün narahat olan bəstəkar ABŞ-da təşkil etdiyi bir neçə konsertdən yığılan pul vəsaitini alman faşizmi ilə mübarizə aparan ordunun fonduna köçürür.

Təbiətən lirik olan Raxmaninov öz musiqisində lirik əhval-ruhiyyənin və lirik obrazların çox zəngin və müxtəlif çalarlarını göstərmişdir. Onun musiqisində ən incə, xəfif duyğulardan tutmuş, ehtiraslı, alovlu patetikaya qədər ən müxtəlif lirik boyalara rast gəlirik. Bununla belə, Raxmaninov heç vaxt öz subyektiv aləminə qapılmaz, əksinə, sanki öz ürəyini geniş açaraq, düşüncə və duyğularını, həyəcan və yaşantılarını həyəcanla bölüşür.

Tədqiqatçı R.Xeyrullayeva “Sergey Raxmaninovun fortepiano əsərlərinin Azərbaycan ifaçılıq məktəbinə təsiri” adlı dissertasiya işində yazır: “S.V.Raxmaninovun 2 yanvar 1930-cu il tarixində O.Respiqiye yazdığı məktubu saxlanılmışdır. Məktubda bəstəkar müəllif düşüncəsinə aid sirlərə aydınlıq gətirərək proqramı şərh edir: etüd-lövhə a-moll op.39 №2 – dəniz və qağayılar (Berklinin rəsminə təsirlənən “Ölülər adası” simfonik poemasına oxşarlıq), etüd-lövhə op.39 a-moll №6 – “Qırmızı Papaq və Boz qurd”, etüd-lövhə Es-dur op.33 №7 – yarmarka səhnəsi, etüd-lövhə D-dur op.39 №9 – “Şərq bazarı”, etüd-lövhə c-

moll op.39 № 7 – matəm marşı (bəstəkar bu etüdün təhlilini vermişdir). 1930-cu ildə Kusevitskinin sifarişi ilə O.Respiqi bu etüd-lövhələri simfonik orkestr üçün alətləşdirdi. Raxmaninovun etüdlərini dinləyərkən əmin oluruq ki, o, orkestr miqyasında düşünür və onu dərinlən hiss edirdi” [4.33].

Məhz bu fikirləri əsas tutaraq S.Raxmaninovun fortepiano əsərlərinə məktəblilərin marağını artırmaq vacibdir. Çünki musiqi dərslərində musiqi sahəsində ilk addımlar atılır və şagirdin musiqi zövqünün formalaşmasına uşaqların tanış olduğu nağıl qəhrəmanları vasitəsilə təsir göstərmək əhəmiyyətlidir. Elə uşaq ola bilər ki, gələcəkdə musiqini özünə peşə seçsin, professional musiqiçi kimi yetişsin. Buna görə də sözsüz ki, şagirdin yetişməsində sənətə vəsiqə verən musiqi müəlliminin üzərinə ciddi məsuliyyət düşür.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyliningənc nəslin musiqi dünyagörüşünün daha da artırılması üçün tövsiyə etmişdir ki, “Balalarımıza təkcə xalq musiqimizi deyil, eyni zamanda dünya klassik musiqi nümunələrini dinləməyi öyrətmək lazımdır” [1.20].

Üzeyir bəyin bu fikrini əsas tutaraq şagirdlərin dünya musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olması üçün musiqi dərslərində Azərbaycan musiqisi ilə bərabər müntəzəm olaraq dünya klassikləri haqqında məlumatların verilməsi məqsədəuyğundur. Bu baxımdan S.V.Raxmaninovun fortepiano əsərləri ilə şagirdləri tanış etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək olar. Bəstəkarın əsərlərində özünü aydın göstər Şərq musiqisi elementləri vardır və həmin əsərlərlə şagirdləri tanış edərkən məhz bu bağlılığın vurğulanması, müvafiq musiqi nümunələrinin dinlənilməsi şagirdlərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafına müsbət təsir göstərir.

S.Raxmaninovun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən müəllim bəstəkarın XX əsrin əvvəllərində 3 dəfə (1911, 1913 və 1915-ci illərdə) Bakıda konsert proqramı ilə çıxış etdiyini qeyd etməklə şagirdlərin marağını mövzuya cəlb edir.

Bundan başqa bəstəkarın əsərlərinin tanınmış Azərbaycan pianoçuları Fərhad Bədələbəyli, Zöhrab Adıgözləzadə, Murad Adıgözləzadənin və başqalarının ifasında dinləməklə şagirdlər eyni zamanda bu ifaçılarla da tanış olurlar. İfa ustalığı nə qədər yüksək olsa, musiqinin təsiri və cəlbediciliyi də bir o qədər artıq olur.

Qeyd etməliyik ki, S.Raxmaninovun bəzi prelüdiyalrı Azərbaycan milli məqamlarına bağlılığı ilə dinləyicini heyran edir. Tar alətinin səslənməsini xatırladan sanki, insan ürəyinin hərəkəti ilə qızınmış və qəlbədən axıb gələn melodik ibarələr qeyri-adi təbiiliklə və sadəliklə səslənir. Bu əsərlərdə bəstəkarın musiqisinin milli rus və Şərq mənbələri ilə, xalq mahnıları ilə, zəng səsləri ilə, qədim rus ənənələri ilə bağlı olan dini oxumalarla, Şərq melodiyaları ilə, Qafqaz ritmləri ilə Raxmaninovsayağı, öxünəməxsus əlaqəsi dərin ifadəsini tapmışdır.

S.V.Raxmaninovun dünya musiqi xəzinəsinə daxil olan fortepiano əsərlərinin (preludləri, musiqi anları, etüd-lövhələri, fortepiano və orkestr üçün konsertləri) Azərbaycan musiqi mədəniyyəti ilə əlaqəli tədrisi (Azərbaycan folkloru, milli məqamlar, xalq çalğı alətlərinin tembrləri və s.) məktəblilərin musiqi qavrama qabiliyyətinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Bəstəkarın əsərlərindəki melodiyaaların oxunması onların yadda qalmasına, şagirdlərin musiqi qavrama qabiliyyətinin inkişafına şərait yaradır.

Bununla əlaqədar dinlədiyi musiqi əsərin obraz-məzmununu sözlə ifadə etmək, musiqi əsərlərini hissi-emosional cəhətdən dərk etdiyini nümayiş etdirmək bacarığının məktəblilərə aşılması üçün musiqi müəllimi ardıcıl, mütəmadi, məqsədyönlü iş aparmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli Ü. “Seçilmiş əsərləri”. I cild, Bakı, 2004.
2. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”. Bakı, 2010.
3. Rəcəbov O., Hidayətova F. “Ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və tərbiyəsi metodikası”. Bakı, 2013.

4. Xeyrullayeva R. “Sergey Raxmaninovun fortepiano əsərlərinin Azərbaycan ifaçılıq məktəbinə təsiri”. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2018.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОРТЕПИАННЫХ ПРОИЗВЕДИНИЙ СЕРГЕЯ ВАСИЛЬЕВИЧА РАХМАНИНОВА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Гаджиева Мехрибан Шовкет кызы
Резюме

Использование фортепианных произведений выдающего русского композитора Сергея Васильевича Рахманинова в учебном процессе общеобразовательных школимеет важную роль в музыкальном воспитании школьников.

USE OF PIANO WORKS BY SERGEY VASILYEVICH RACHMANINOFF IN THE MUSICAL EDUCATION

Hajiyeva Mehriban Shovkat
Summary

The well-known Russian composer S.V.Rahmaninov use of piano music in the process of teaching, plays in important role in the development of the music education of the schoolchildren.

Rəyçi: GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının baş müəllimi S.Həsənova
“Musiqi fənləri” kafedrasının 11.03.2021-ci il tarixli iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 24 aprel 2021-ci il

UOT:78.

N. A. RIMSKI-KORSAKOVUN YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSIYƏTLƏRİ

Haqverdiyeva Nərgiz Əli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
nargizhaqverdiyeva@gmail.com

Xülasə: Görkəmli rus bəstəkarı Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakov (1844-1908) bəstəkar, dirijor, pedaqoq, nəzəriyyəçi kimi dünya musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Məqalədə bəstəkarın yaradıcılığının mərhələləri, janr və mövzu dairəsi, bəstəkarın yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

N.A.Rimski-Korsakovun yaradıcılıq irsi çox zəngin və rəngarəngdir. Nağıl mövzularına müraciət, opera və simfonik əsərlərində özünü aydın göstərən xalq mahnı elementləri, təbiətin poetik təsviri bəstəkarın üslub xüsusiyyətlərini səciyyələndirən cəhətlərdəndir. Bəstəkar simfonik musiqidə yeni janr-simfonik nağıl janrını yaratmışdır. M.Qlinkanın ənənələrini davam etdirən, bəstəkarın yaradıcılığı çoxşaxəlidir. O, 15 opera, 3 simfoniya, 7 süita, 3 kantata, fortepiano və orkestr üçün konsert, xor əsərləri, 79 romans, xalq mahnılarının işləmələri, 100 rus xalq mahnıları məcmuəsi və s. kimi əsərlər yaratmışdır. N.A.Rimski-Korsakov 40 ilə yaxın (1871-1908) pedaqoji fəaliyyəti dövründə 200-dən artıq bəstəkar, dirijor, musiqişünas yetişdirmişdir.

N.A.Rimski-Korsakov milli musiqinin tərəqqisi sahəsindəki xidmətləri və qazandıqları nailiyyətlər rus və Qərbi Avropa musiqisinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. N.A.Rimski-Korsakovun yaradıcılığı gələcək nəsillər üçün dəyərli xəzinədir.

Açar sözlər: N.A.Rimski-Korsakov, bəstəkar, yaradıcılıq, rus, musiqi, əsər

Ключевые слова: Н.А.Римский-Корсаков, композитор, творчество, русская, музыка, произведение

Key words: N.A.Rimski-Korsakov, composer, work, russian, music, composition

Musiqi tarixində XIX əsrin 60-cı illəri rus musiqi mədəniyyətinin böyük ictimai yüksəliş dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu illərdə musiqi mədəniyyətinin böyük xadimlərindən ibarət olan bütöv bir bəstəkarlar nəslı meydana gəlir. Görkəmli bəstəkarlar P.İ.Çaykovski, Rubinşteyn qardaşları, A.N.Serov, V.V.Stasov, M.A.Balakirev və rus musiqi mədəniyyətinə “Qüdrətli dəstə” adı ilə daxil olmuş bəstəkarlar qrupu (M.Musorqski (1839-1881), A.Borodin (1833-1887), S.Küi (1835-1918), N.Rimski-Korsakov(1844-1908)) məhz bu dövrdə fəaliyyət göstərmişlər.

Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakov (1844-1908) XIX əsr rus və Avropa musiqi mədəniyyətinin parlaq nümayəndələri sırasında önəmli yer tutur. O, musiqi tarixinə bəstəkar, dirijor, ictimai xadim və pedaqoq kimi daxil olmuşdur. N.A.Rimski-Korsakov 1844-cü ilin mart ayının 6-da(18-də) Novqorod vilayətinin Tixvin şəhərində anadan olmuşdur. O, uşaq yaşlarından musiqiyə və dənizə böyük maraq göstərirdi. Dəniz akademiyasını bitirdikdən sonra, N.A.Rimski-Korsakov üç illik (1862-1865) dünya səyahətinə yollanır və Avropa, Cənubi və Şimali Amerikanın ölkələrinə səfər edərək, dünyanın müxtəlif şəhərlərini görür, maraqlı insanlar, ecəzkar dəniz və təbiət haqqında yeni təəssüratlar yığır. Bu zəngin təəssüratlar gələcəkdə N.A.Rimski-Korsakovun yazacağı operalarda və müxtəlif əsərlərdə canlanır və özünü göstərir.

Sənət yolunun ilk addımlarını bəstəkar “Qüdrətli dəstə” dərnəyinin fəal üzvü kimi başlamışdır. “Rus musiqiçilərinin bu kiçik, lakin eyni zamanda qüdrətli dəstəsi necə də yüksək poeziya, hissiyyat, istedad və məharətə malikdir”,-görkəmli musiqi tənqidçisi Vladimir Stasovun bu sözləri qrupun adını müəyyənləşdirir – “Qüdrətli dəstə”[2]. Bir musiqiçi kimi, N.A.Rimski-Korsakov “Qüdrətli dəstə” prinsiplərinin təsiri altında formalaşmışdır.Bu prinsiplərdən ən başlıcası –xəlqlilik prinsipi olmuşdur. “Qüdrətli dəstə”nin üzvləri rus xalqının tarixindən, məişətindən, nağıllarından seçdikləri mövzuları musiqi dilinə çevirərək vətənpərvərlik ruhunda monumental musiqi əsərləri yaratmışlar. Onlar zəngin xalq musiqisi xəzinəsinə müraciət etmiş və həm rus, həm də Qafqaz, Orta və Yaxın Asiyada yaşayan millətlərin özünəməxsus melodiya və ritmlərini öz əsərlərində istifadə etmişdir. “Qüdrətli dəstə”də xüsusi yeri olan N.A.Rimski-Korsakovun xəlqlilik prinsipi həmkarlarından bir qədər fərqli idi və burada onun öz mövqeyi var idi. O, öz vəzifəsini qədim xalq rəvayətlərini, nağıl və əfsanələrinin, qədim adət-ənənələrinin musiqidə əks etdirilməsində görürdü.

Bəstəkar müraciət etdiyi janrları ilk növbədə mövzu və obrazlar aləmi baxımında zənginləşdirmişdir. Nağıl mövzuları, eləcə də təbiət obrazları ilə bağlı musiqi N.A.Rimski-Korsakov yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, rəvayət və əfsanələr, yəni epos N.A.Rimski-Korsakovun yaradıcılığına və musiqi təfəkkürünə güclü təsir etmişdir. Təsədüfi deyil ki, musiqi mədəniyyəti tarixində sehrli nağıl ustası kimi tanınan bəstəkarın fitri istedadı və sənətkarlığı ən çox fantastikaləmi və rus xalq nağılları, əfsanələri ilə bağlı mövzuları təcəssüm etdirən əsərlərində özünü biruzə verir. Nağıllardan, mifologiyadan götürülmüş mövzu və obrazları musiqidə əks etdirməklə N.A.Rismki-Korsakov əslində öz xalqının dünya görüşünü ifadə edirdi.

N.A.Rimski-Korsakov başqa xalqların mövzularına böyük maraq göstərmişdir. Bəstəkarın “Serb fantaziyası”(1867), “İspan kapriçiosu”(1887) bunun bariz nümunəsidir. N.A.Rimski-Korsakovun müxtəlif xalqların mövzularını əks etdirən əsərləri içərisində Şərq aləmini və Şərq obrazlarını təcəssüm etdirən nümunələr xüsusi yer tutur. Musiqidə M.Qlinka tərəfindən təsbit edilmiş oriyental ənənələr XIX əsrin ikinci yarısında “Qüdrətli dəstə” bəstəkarlarının yaradıcılığında davam etdirilmişdir. N.A.Rimski-Korsakov bir sıra əsərlərində Şərq musiqi motivlərindən, intonasiyalarından çox məharətlə istifadə edərək, əbədiyaşar

əsərlər yaratmışdır. Bəstəkarın 1888-ci ildə yazdığı “Şəhrizad” simfonik süitası “Min bir gecə” ərəb nağılları motivlərinə əsaslanır. Bu süitanı dinləyən insanın gözü qarşısında mavi dəniz, parlaq günəş, Şərq şəhəri olan Bağdadın obrazı canlanır. “Şəhrizad” simfonik süitası ilə yanaşı, N.A.Rimski-Korsakovun operalarındakı Şərq surətləri (“Qızıl xoruz” operasında Şamaxı Şahzadəsi), romansları içərisində isə Şərq üslubda yazılmış “Şərq romansı”(sözləri A.Kolsovundur) buna misal ola bilər.

N.A.Rimski-Korsakovun musiqi dili rus xalq musiqisindən bəhrələnmişdir. Xüsusən rus xalq musiqisinin qədim nümunələrinə böyük maraq göstərən bəstəkar qədim motivləri dəyişilməz şəkildə istifadə etmiş, həmçinin onların ruhunda öz melodiylarını yaratmışdır. Bəstəkarın əsərlərində rast gəldiyimiz arxaikləşdirilmiş, tək ölçülü diatonik mövzular (“Qar qız” operasındakı 11/4 ölçüsündə son xor) buna nümunədir.

N.A.Rimski-Korsakov musiqi harmoniyasının koloristik imkanlarını xeyli zənginləşdirmiş və genişləndirmişdir. Bəstəkarın fantastik surətlərin təsvirində istifadə etdiyi lad-harmonik vasitələri, mürəkkəb ladlar - artırılmış lad və “Rimski-Korsakov qamması kimi” tanınan, ton-yarımtón səssirasına malik əksidilmiş ladı qeyd etmək olar.

Müxtəlif janrlarda əsərlər yaratmış N.A.Rimski-Korsakov rus operasının, simfonik musiqisinin, romans janrının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir.

N.A.Rimski-Korsakov 15 operanın müəllifidir. Bəstəkarın yaratdığı ilk opera nümunəsi “Pskovlu qız” (1873) - L.Meyin dramı əsasında yazılmış tarixi opera nümunəsidir. Həmçinin “Boyarına Vera Seloqa” (1898), “Pan Voyevoda” (1904) də bu qəbildən olan operalardır. N.A.Rimski-Korsakov komik operalarında da gözəl nümunələr yaratmışdır. Bunların içərisində N.Qoqolun əsərləri əsasında yazılmış “May gecəsi”(1880) və “Milad ərəfəsi gecəsi”(1894) operalarını qeyd etmək olar. L.Meyin dramı əsasında bəstəkarın yaratdığı “Çar gəlini” (1899) – lirik-dramatik operadır. N.A.Rimski-Korsakovun ən əhəmiyyətli nailiyyətləri xüsusi ilə onun nağıl operalarında qabarıq nəzərə çarpır. “Qar qız” (1881), “Çar Saltan haqqında nağıl”(1900), “Ölməz Kaşşey” (1902), “Kitej şəhəri haqqında rəvayət” (1904) “Qızıl xoruz” (1907), kimi operalarda fantastik nağıl mövzusu son dərəcə fərqli tərzdə və fərqli vasitələrlə təcəssüm etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki,son operalarda bəstəkar xalqın azadlıq, səadət, gözəllik haqqında arzularını, ədalət, xeyir və yaxşılıq haqqında təəvvürlərini, həqiqətin təntənəsi, işıqlı qüvvələrin şəh üzərində qələbəsi haqqında fikirlərini ön planda verir. “Sadko”(1897) operasını N.A.Rimski-Korsakov özü opera-bilina kimi müəyyən etmişdir.

Operalarında rəngarəng surətlər yaradan N.A.Rimski-Korsakov xalq yaradıcılığına dayaqlanır, bu obrazlarda xalq nağıl və əfsanələrində təcəssümünü tapmış qəhrəmanların səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir.

N.A.Rimski-Korsakovun operalarının vokal üslubunu əsas etibarlı ilə mahnıvari, melodik üslub kimi müəyyən etmək olar. Rus folklorundan geniş istifadə edən bəstəkar melodiylarını, hətta rəqətiativlərini də bu üslubda yaradırdı.Simfonik orkestrin imkanlarına mükəmməl bələd olan N.A.Rimski-Korsakov öz operalarında orkestrdən məharətlə istifadə etmişdir.

N.A.Rimski-Korsakov yaradıcılıq yolunun müxtəlif mərhələlərində simfonik əsərlər bəstələmişdir. Bəstəkarın simfonik yaradıcılığında proqramlı əsərlər əsas yer tutur. Onun müəyyən adı olmayan simfonik əsəri də geniş mənada proqramlı əsər hesab edilə bilər. Proqramlılığa və janr simfonizminə meyilli olduğuna görə N.A.Rimski-Korsakov əsas etibarlı ilə uvertura, simfonik lövhə, süita kimi janrlara müraciət etmişdir.

Rus simfonik musiqisində N.A.Rimski-Korsakov yeni janr- simfonik nağıl janrını yaratmışdır. Bəstəkarın “Sadko” (1967) adlı musiqi lövhəsi bu qəbildən ilk nümunədir. Bu əsərdən başlayaraq N.A.Rimski-Korsakovun simfonik yaradıcılığında rəvayət, hekayət xarakterli simfonizm metodu bərqərar olur. Bəstəkarın Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərdə, məsələn, “Antar”(1868) adlı simfonik süitada bu metod tətbiq edilmişdir. N.A.Rimski-

Korsakovun proqramlı əsərləri və ümumiyyətlə simfonik yaradıcılığın zirvə nümunəsi- “Şəhrizad” (1888) simfonik süitasıdır.

N.A.Rimski-Korsakov gözəl kamera-vokal nümunələr yaratmışdır. Onun mahnı və romansları şairanəliyi və mükəmməl formaları ilə seçilərək bəstəkarın yüksək bədii zövqə malik olduğunu nümayiş etdirir. N.A.Rimski-Korsakovun romanslarında işıqlı elegiyaya yaxın nümunələr, məhəbbət mövzusunun, təbiəti tərənnüm edən əsərlər, Şərq obrazları ilə bağlı romanslar da vardır. Xalq məişəti ilə bağlı elementlər, yumoristik nümunələr, dərin drammatizmi ilə seçilən romanslar isə demək olar ki, yox dərəcəsindədir.

N.A.Rimski-Korsakovun rus musiqisi tarixindəki rolu ilk növbədə onun fəaliyyətinin genişliyi ilə müəyyən edilir. “Qüdrətli dəstə”nin ənənələrini XX əsrin əvvəllərində yaşatmış N.A.Rimski-Korsakov bəstəkarlıqla yanaşı, musiqi təhsili sahəsində böyük rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəstəkarın nəzəri-musiqi bazası və sistemli musiqi təhsili olmamışdır. Buna baxmayaraq, 1871-ci ildə bəstəkarı Peterburq Konservatoriyasının bəstəkarlıq, instrumentovka sinfi üzrə professor və orkestr rəhbəri vəzifələrinə dəvət edirlər. Onun yazdığı “Orkestrləşdirmənin əsasları”(1913), “Harmoniya” dərslikləri (1886) bu günə kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdir və musiqi tədrisində geniş istifadə olunur. Gözəl ədəbi qələmə malik olan bəstəkar “Mənim musiqi həyatımın salnaməsi” (1909) (“Летопись моей музыкальной жизни”) adlı xatirələr kitabının müəllifidir.

N.A.Rimski-Korsakov 40 ilə yaxın (1871-1908) pedaqoji fəaliyyəti dövründə 200-dən artıq bəstəkar, dirijor, musiqişünas yetişdirmişdir. Onlardan rus musiqi mədəniyyətində mühüm yer tutan A.Qlazunovun, A.Lyadovun, A.Arenskinin, İ.Stravinskini, N.Myaskovskinin, S.Prokofyevin, M.Qnesinin, B.Asafyevin adlarını çəkmək olar.

N.A.Rimski-Korsakov görkəmli rus bəstəkarlarının yaradıcılıq irsinin qorunması üçün böyük işlər görmüşdür. A.Darqomijskinin vəsiyyəti ilə onun “Daş qonaq” operasını məhz N.A.Rimski-Korsakov orkestrləşdirmişdir. Bəstəkar həmçinin A.Qlazunovla birlikdə A.Borodin “Knyaz İqor” operasını tamamlamış, M.Musorqskinin “Boris Qodunov” operasının yeni redaksiyasını hazırlamış və bütün bu işləri təmənnaşız olaraq yerinə yetirməklə öz xalqına, onun musiqi mədəniyyətinə xidmət etdiyini parlaq nümayiş etdirmişdir.

Pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı N.A.Rimski-Korsakov həm də folklorşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bəstəkar istedadlı həvəskar-müğənni T.Filippovun rus xalq mahnılarını nota köçürür, onları fortepiano və səs üçün işləyərək “100 rus xalq mahnısı” və “40 mahnı” toplularını tərtib etmişdir (1875-1876).

1874-1881- ci illərdə N.A.Rimski-Korsakov M.Balakirevin təşəbbüsü ilə yaradılan (1962) Sankt-Peterburq pulsuz özəl musiqi məktəbinin və “Belyayev dərnişini”nin (1880-1890)rəhbəri olmuşdur.

N.A.Rimski-Korsakovun çoxşaxəli fəaliyyəti və qazandıqları nailiyyətlər Rus və Qərbi Avropa musiqisinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Onun əsərləri yalnız Rusiyada deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrində səslənərək müəllifə və Rus musiqi mədəniyyətinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Mixayıl Qlinkanın ənənələrini davam etdirən bəstəkar rus mədəniyyətinin tərəqqisi uğrunda çalışaraq, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus musiqisinin salnaməsini yaradan sənətkarlar sırasında mühüm yer tutmuşdur.

N.Rimski-Korsakovun yaradıcılığı bir çox bəstəkarlara örnək və ilham mənbəyi olmuşdur. Hazırda Sankt-Peterburq şəhərində uşaq musiqi məkrəbi (1921) və Sankt-Peterburq Konservatoriyası (1944) N.A.Rismki-Korsakovun adını şərəflə daşıyır.

Görkəmli rus bəstəkarı N.A.Rimski-Korsakovun musiqisi əsasında (müəllif xoreoqraf M.Fokin) səhnələşdirilmiş “Şəhrizad” baleti Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyularaq, böyük rəğbət qazanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T. "Musiqi ədəbiyyatı". Dərslik, Bakı, 1991.
2. Hüseynova T. "Musiqi ədəbiyyatı". Dərslik, Bakı, 2006.
3. Həsənova Ş. "Musiqi tarixindən mühazirələr". II hissə, Bakı, 2012.
4. "Musiqi səmimiyyət məbədi". "Ayna uşaq ensiklopediyası". Bakı, "Ayna Mətbuat Evi", 2004.

Rus dilində:

5. "Большая советская энциклопедия". Под ред. А.М. Прохорова 3-е изд. Москва, 1969.
6. Кунин И. "Римский-Корсаков". ЖЗЛ, Москва, Молодая гвардия, 1964.
7. Орлова Е. "Лекции по истории русской музыки". Москва, Музыка, 1977.
8. Римский-Корсаков Н. "Летопись моей музыкальной жизни". Москва, Музыка, 1982.
9. Смирнова Э. "Русская музыкальная литература". Москва, Музыка, 1969.
10. Соловцов А. "Жизнь и творчество Н.А. Римского-Корсакова". Москва, Музыка, 1968.

Saytoqrafiya

www.edu.gov.az.www.e-librarywww.konservatoriy.az.www.musiqi-dunya.az

**ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА
Н. А. РИМСКОГО-КОРСАКОВА**

Хагвердиева Наргиз Али кызы

Резюме

Выдающийся русский композитор, дирижер, педагог, музыкальный теоретик Николай Андреевич Римский-Корсаков (1844-1908) занимает особое место в мировой музыкальной культуре.

В статье проанализированы этапы и основные особенности творчества Николая Андреевича Римского-Корсакова, изучены жанры и темы к которым обращался композитор. Самобытная музыка Н.А. Римского-Корсакова заслуженно завоевала широкую любовь и признание во всем мире.

**THE MAIN CHARACTERISTICS OF CREATIVE WORK DONE BY
N. A. RIMSKY-KORSAKOV**

Haqverdiyeva Nargiz Ali

Summary

Esteemed Russian composer, conductor, music theorist, educator Nikolai Andreivich Rimsriy-Korsakov has unique plase in world music culture.

In this article, stages and main details of creative work of N.A.Rimski-Korsakov analyzed, and topics used by composer was studied.

N.A.Rimsriy-Korsakov's special music deservedly won broad acknowledgement and love from all over the world

Rəyçi: "Musiqi fənləri" kafedrasının baş müəllimi M.Hacıyeva,

*GDU-nun "Musiqi fənnləri" kafedrasının 11 mart 2021- ci il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 24 aprel 2021-ci il*

D.D. ŞOSTAKOVIÇ VƏ AZƏRBAYCAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİ

Məhərrəmovə Gültəkin Sabir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
maharramovaagultekin@gmail.com.

Xülasə: *Məqalə XX əsr musiqisinin klassiki, görkəmli rus bəstəkarı, pedaqoq, pianist və ictimai xadim, professor Dmitri Şostakoviçin zəngin yaradıcılıq irsinin və bəstəkarın Azərbaycan musiqi mədəniyyəti ilə əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr olunub.*

D.Şostakoviç yaradıcılığında həm öz xalqının, həm də dünya musiqi mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrinə əsaslanmış, yaşadığı cəmiyyəti narahat edən aktual problemləri yaratdığı musiqidə böyük bədii qüvvə ilə əks etdirmişdir.

XX əsrin ən böyük bəstəkarlarından biri Dmitri Dmitriyeviç Şostakoviç simfoniyalar və instrumental ansambların, mahnı və iri həcmli vokal əsərlərin, musiqili səhnə əsərlərinin, kinofilmlərə və teatr tamaşalarına musiqinin müəllifidir. Bəstəkarın musiqisi obrazların zənginliyi və möhtəşəmliyi ilə seçilir.

D.Şostakoviçin yaradıcılığı, pedaqoji, ictimai fəaliyyəti Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin, bəstəkarlıq məktəbinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanın qüdrətli bəstəkarları Qara Qarayevin və Cövdət Hacıyevin bir bəstəkar kimi yetişməsində onun böyük rolu olmuşdur.

D.Şostakoviçin Azərbaycan SSR Xalq artisti fəxri adı ilə təltif edilməsi (1972) onun Azərbaycan musiqi mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafındakı çoxillik fəaliyyətinə və xidmətlərinə verilən layiqli tarixi qiymətdir.

Açar sözlər: bəstəkar, pianoçu, əsər, yaradıcılıq, musiqi mədəniyyəti

Ключевые слова: композитор, пианист, произведения, творчества, музыкальная культура

Key words: composer, pianist, piece of music, creativity, musical culture

Dmitri Dmitriyeviç Şostakoviç (1906-1975) musiqi tarixinə dəyi bəstəkar, pianoçu, ictimai xadim kimi düşmüş böyük şəxsiyyətdir.

D.Şostakoviçin yaradıcılığı miqyası etibarı ilə çox genişdir. Bəstəkar musiqinin bütün janrlarına müraciət etmiş, simfonik əsərlər, vokal-instrumental və instrumental musiqinin bir çox növlərində, kamera janrlarında əsərlər yaratmış, kinofilmlərə və teatr tamaşalarına musiqi bəstələmişdir. D.Şostakoviç müraciət etdiyi musiqi janrlarının hər birində böyük novator kimi çıxış etmişdir.

Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Ş.Həsənova “Musiqi tarixindən mühazirələr” adlı kitabında D.D.Şostakoviçin həyat və yaradıcılıq yolunu geniş işıqlandırmışdır. Müəllif yazır: “D.Şostakoviç XX əsr musiqisinin klassiki kimi müasir dövrün ab-havasını, gündəmdə olan ən aktual bəşəri problemləri qələmə alaraq, musiqidə böyük bədii qüvvə ilə əks etdirmişdir. XX əsr insanının keçirdiyi daxili sarsıntılar, hər cür zorakılığa qarşı etirazı və mübarizəsi Şostakoviç yaradıcılığında çoxcəhətli təcəssümünü tapmışdır” [4.115-116].

Pedaqoji elmlər doktoru, professor M.Dadaşova “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” adlı dərs vəsaitində qeyd edir ki, “Şostakoviçin yaradıcılığı böyük bir irsi əhatə edir. Bu həm də Bethovenin romantik ziddiyyətləri ilə, Çaykovskinin simfonik dramaturgiyası ilə, Musorqskinin ekspressiyası və obrazların iti xarakteristikası ilə bağlıdır”. Daha sonra müəllif göstərir ki, “Bəstəkarın əsərlərinin məzmununda gərgin epizodlarla yanaşı insanın fikirlərinə, daxili aləminə seyr müşahidə olunur” [3.80-81].

D.Şostakoviç öz dövrünün mütəfəkkir filosofu və əsl sənətkar olmaqla XX əsr musiqisi tarixinə dəyi simfonist kimi daxil olmuşdur. Bəstəkarın yaradıcılığından danışarkən ilk növbədə onun 15 simfoniyasının, simfonik poema və uverturalarının, süitalarının adını qeyd etməliyik.

Instrumental konsert janrı D.Şostakoviç yaradıcılığında mühüm yer tutur. Fortepiano ilə orkestr üçün 2, skripka ilə orkestr üçün 2, violonçel ilə orkestr üçün 2 konsert, viola ilə fortepiano üçün sonata bəstəkarın məşhur əsərləri sırasına aiddir.

D.Şostakoviçə dünya şöhrəti gətirmiş kamera-ansambl əsərləri içərisində trioları və 15 simli kvarteti geniş şöhrət tapmışdır.

Bəstəkarın fortepiano əsərləri (forteplano üçün 2 sonata, “Aforizmlər” (1927), “24 prelüd” (1933), “24 prelüd və fuqa” (1951) silsilələri, uşaq pyesləri musiqi təlimində, tədris və konsert proqramlarında tez-tez müraciət edilən əsərlərdəndir.

D.Şostakoviçin xor əsərləri içərisində Y.Dolmatovskinin mətninə “Meşələr haqqında nəğmə” (1949) oratoriyası, Y.Yevtuşenkonun sözlərinə “Stepan Razının edamı” (1964) adlı xor poemasını qeyd etmək olar. Hər iki əsər solistlər, xor və orkestr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bəstəkarın müşayiətsiz (a kapella) xor üçün yazdığı əsərlərdən rus şairlərinin sözlərinə 10 poema (1951) xüsusilə qeyd edilməlidir.

B.Şostakoviçin vokal əsərlərindən A.Puşkin, M.Lermontov, R.Börns, V.Şekspir, M.Svetlov, Y.Dolmatovskinin sözlərinə yazılmış romans və mahnılar, M.Svetayevanın sözlərinə “6 şeir” (1973), “Krokodil” jurnalından götürülmüş sözlərə 5 romans (1965), “Mikalencelo Buonarottinin sonetləri” adlı süita (1974), F.Dostoyevskinin sözlərinə “Kapitan Lebyadkinin 4 şeiri” (1975) və s. əsərlərini qeyd etmək olar.

D.Şostakoviç 1940-cı illərdə M.Musorqskinin “Boris Qodunov”, 1959-cu ildə “Xovanşina” operalarını yenidən orkestrləşdirmiş, 1962-ci ildə isə həmin bəstəkarın “Ölüm mahnıları və rəqsləri” adlı vokal silsiləsinin orkestr redaksiyasını yaratmışdır.

D.Şostakoviç musiqili səhnə janrlarına da müraciət etmiş, 3 opera və 3 balet yamışdır. Bəstəkarın N.Qoqolun əsərləri əsasında yazılmış “Burun” (1928) və “Qumarbazlar” (tamamlanmamışdır), N.Leskovun əsəri əsasında yaradılmış “Katerina İzmaylova” (1923) operaları, “Qızıl əsr” (1930), “Bolt” (1931) və “İşıqlı çeşmə” (1935) baletləri rus musiqili teatrın inkişafında özünəməxsus yer tutur.

D.Şostakoviç onlarla kinofilmə (“Ovod”, “Kral Lir” və s.), bir çox dram əsərlərinin tamaşasına (Şekspirin “Hamlet”, “Kral Lir” və s.) musiqi yazmış, bir sıra kino partiturasını konsert əsəri kimi işləmişdir.

D.Şostakoviçin Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı geniş əlaqələri və fəaliyyəti haqqında istedadlı tədqiqatçı-alim Fərəh Sabir qızı Tahirova çox maraqlı monoqrafiya yazmışdır. “Дмитрий Шостакович и Азербайджанская музыкальная культура”. (“Dmitri Şostakoviç və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti”) adlı bu fundamental elmi-tədqiqat əsərində müəllif D.Şostakoviçin Azərbaycanın professional musiqiçiləri ilə əlaqələrinə dair bir çox arxiv sənədlərini, məktubları və mətbuat materiallarını işıqlandırmışdır. Tarixi ardıcılıqla xronoloji qaydada təqdim olunan faktlar, materiallar və hadisələr görkəmli bəstəkar və pedaqoqun Azərbaycan musiqi mədəniyyətilə bağlı həyat və yaradıcılıq salnaməsi haqqında təsəvvür yaradır [7].

Tədqiqatçı-alim A.Abduləliyev “Dmitri Şostakoviçin yaradıcılıq bioqrafiyasına dair yeni sənədlər” məqaləsində (“Musiqi dünyası” №2 (67) 2016) qeyd edir ki, Dmitri Şostakoviçin özünəməxsus yaradıcı dəst- xətti, melodikası, musiqi dili, kamera və simfonik əsərlərinin üslubiyyəti, orkestrrovkası və orkestr dramaturgiyası, forma və bədii məntiqi, bəstə texnikası tələbələrindən Q.Qarayev və C.Hacıyevin yaradıcı təfəkkürünə, onların fərdi üslubunun formalaşmasına, həmçinin bir çox Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığına təsir göstərmişdir [1].

D.Şostakoviç Azərbaycanın bəstəkarlıq məktəbinə Qara Qarayev və Cövdət Hacıyev kimi qüdrətli şəxsiyyətləri bəxş etmişdir. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarlarından Soltan Hacıbəyov və Elmira Nəzirova da D.Şostakoviçdən bəstəkarlıq dərsləri almışlar.

D.Şostakoviçin başda Üzeyir Hacıbəyli olmaqla, Azərbaycan bəstəkarları, dirijorları və musiqiçiləri ilə yaradıcılıq münasibətləri və dostluğu, Ü.Hacıbəylinin və Azərbaycan

bəstəkarlarının əsərləri haqqında dəyərli fikirləri və rəyləri, öz əsərlərinin Bakıdakı ifasına yüksək qiymət verməsi bəstəkarın həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasının ayrılmaz səhifələridir. D.Şostakoviçin Azərbaycan musiqi mədəniyyəti ilə əlaqələrinin bir faktı da onun Ü.Hacıbəyliyə, Q.Qarayevə, C.Hacıyevə, S.Hacıbəyova, A.Məlikova, E.Nəzirovaya, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqına, siyasi rəhbərlərə məktubları və avtoqraflarıdır. D.Şostakoviç Bakıya etdiyi səfərlərində, yazdığı məktublarında, iştirak etdiyi tədbirlərdə və görüşlərdə Azərbaycan musiqi incəsənəti ilə ciddi maraqlanmış, onun inkişafını və nailiyyətlərini izləmiş, bunlara münasibətini bildirmiş, öz ustad məsləhətlərini və rəylərini əsirgəməmişdir.

D.Şostakoviçin əsərləri Azərbaycanda həmişə ifa olunmuş, böyük maraq və sevgi ilə dinlənilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

1941-1945-ci illər müharibəsini, xalqın qəhrəmanlıqla Vətəninə müdafiəsinə qalxdığını əks etdirən bəstəkarın “Leninqrad” simfoniyası 1942-ci il oktyabrın 2-də və 3-də Bakıda Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı və Azərbaycan Radio Komitəsi birləşmiş orkestrlərinin, Bakıdakı hərbi orkestrlərdən dəvət edilmiş 120 musiqiçi tərəfindən ifa olunmuşdur (dirijor Ə.Həsənov).

Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor S.Qurbanəliyeva “Heydər Əliyev və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti” adlı məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, “XX əsrin görkəmli bəstəkarı, musiqi xadimi və pedaqoqu, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi Qara Qarayevin və Cövdət Hacıyevin müəllimi Dmitri Şostakoviçin 1972-ci ildə Bakıya dəvət olunması, musiqi ictimaiyyəti ilə görüşməsi və Azərbaycan SSR Xalq artisti Fəxri adı ilə təltif edilməsi, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə dəstəyi ilə həyata keçirilən milli musiqi mədəniyyətimizin inkişafına xidmət edən tədbirlərdəndir” [5.76].

D.D.Şostakoviçin əbədiyaşar musiqisi Azərbaycanda konsert və tədris reperturlarında geniş yer tutur, öyrədilir, öyrənilir. Bu məqsədlə keçirilən tədbirlərdən bir-neçəsini qeyd edək. 1996-cı ildə Ü.Hacıbəyli ad. Bakı Musiqi Akademiyası və Azərbaycan Rus İcması tərəfindən birgə layihə kimi Bakı Musiqi Akademiyasında D.D.Şostakoviçin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş silsilə konsertlər və elmi konfrans həyata keçirilmişdir. 2006-cı ildə “Azərbaycanda Rusiya mədəniyyəti ili” çərçivəsində Heydər Əliyev Fondunun layihəsi və təşkilatçılığı, M.Rostropoviçin təşəbbüsü ilə D.D.Şostakoviçin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunan “Beynəlxalq Şostakoviç Festivalı” yüksək səviyyədə təşkil edilmiş (20-26 fevral, 2006), dünyanın musiqi ictimaiyyəti tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bu möhtəşəm incəsənət bayramında D.Şostakoviçin kamera, vokal, simfonik əsərləri, simfoniyları, operalarından hissələr, Azərbaycanın və Rusiyanın tanınmış musiqi kollektivləri və musiqiçiləri tərəfindən ifa olunmuşdur. Azərbaycan və Rusiya mediası festivalın açılışını, festival çərçivəsində keçirilən konsertləri, bəstəkarın yaradıcılığına həsr olunmuş elmi konfransı geniş işıqlandırmışlar. Festivala D.Şostakoviçin və Azərbaycan musiqisinin yaxın dostu M.Rostropoviç də qatılmış, festivalın prezidenti missiyasını yerinə yetirmiş və bəstəkarın simfoniylarına dirijorluq etmişdir.

2015-ci ilin sonlarında Beynəlxalq Şostakoviç Fondunun layihəsi əsasında Vyana şəhərində “Şostakoviç-Qarayev-Əlizadə” proqramı ilə təşkil olunmuş konsertlərdə D.Şostakoviçin, onun tələbəsi olan Qara Qarayevin və Qarayev məktəbinin davamçıları Fərəc Qarayevin, Firəngiz Əlizadənin əsərlərinin ifası maraqla qarşılanmışdır.

2016-cı il mart ayında Bakıda Rostropoviçlər muzeyində Şostakoviçin, Prokofyevin, Rostropoviçin əsərlərindən ibarət “Üç dahinin görüşü” adlı və digər bu kimi tədbirlər mədəniyyətlərarası dialoqa ölkəmizdə göstərilən xüsusi diqqətin təzahürüdür.

XX əsr musiqisinin nəhəng nümayəndələrindən biri olan D.D.Şostakoviçin əsərlərinə Azərbaycan musiqiçilərinin, musiqi kollektivlərinin repertuarında və musiqi təmayüllü tədris müəssisələrində bu gün də geniş müraciət edilir, bəstəkarın əbədiyaşar irsi tədqiq və təbliğ olunur.

Ədəbiyyat

1. Abduləliyev A. “Dmitri Şostakoviçin yaradıcılıq bioqrafiyasına dair yeni sənədlər”. // “Musiqi dünyası”, №2 (67, 2016). <http://www.musiqi-dunya.az>
 2. Abdullayeva L. “D.Şostakoviçin musiqisi nə barədə danışır”. // “Musiqi dünyası” 1-2/ 148-2006. <http://www.musiqi-dunya.az>
 3. Dadaşova M. “Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası” (dərs vəsaiti). Bakı, 2010.
 4. Həsənova Ş. “Musiqi tarixindən mühazirələr”, II hissə. Bakı, 2012.
 5. Qurbanəliyeva S. “Heydər Əliyev və Azərbaycan musiqi mədəniyyəti”. // Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarıdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Gəncə, 2013, I hissə. Səh.75-83.
- Rus dilində:
6. Мазел Л. О стиле Шостаковича. Статьи по теории и анализу музыки. Москва, 1982.
 7. Таирова Ф.С. Дмитрий Шостакович и Азербайджанская музыкальная культура. Баку, 2006.

ДМИТРИЙ ШОСТАКОВИЧ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА

Магerramova Гюльтакин Сабир кызы

Резюме

Дмитрий Шостакович классик, композитор, педагог, пианист и общественный деятель музыкальной культуры XX века. В статье изучается богатое творческое наследие композитора, а также исследуются вопросы взаимосвязей композитора с музыкальной культурой Азербайджана.

В своём творчестве Шостакович опираясь на лучшие традиции своего народа и мировой музыкальной культуры, с большой художественной силой отразил актуальные проблемы своего времени в музыке. Великий композитор оказал большое влияние на историю Азербайджанской музыки и развитие композиторской школы.

DMİTRİ ŞHOSTAKOVİCH AND AZERBAİJANİ MUSİKAL CULTURE

Meherremova Gultekin Sabir

Summary

The article deals with the classic of the 20th century music – composer, pedagogue, Dmitri Shostakovich's rich creativity heritage.

The composer is studied in connection with the Azerbaijan musical culture.

Dmitri Shostakovich was based on the best traditions of his people and the world music culture in his own work. He reflected the actual problems of his period in his music with great artistic force.

*Rəyçi: GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının baş müəllimi N. Haqverdiyeva
Musiqi fənləri kafedrasının 11 fevral 2021-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu
Daxil olduğu tarix 24 aprel 2021-ci il*

YOZEF HAYDNIN YARADICILIĞININ ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

*Məhərrəmovə Səma Bəşir qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Semameherremova74@mail.ru*

Xülasə: *Vyana klassiklərinin bədii nailiyyətləri dünya musiqi sənətinin inkişafında çox yüksək tarixi əhəmiyyətə malikdir. Böyük Avstriya bəstəkarı Yozef Haydn Vyana klassik məktəbinin ilk nümayəndəsidir.*

Haydnın musiqi dilinin mənbəyi məişət janrı, rəqs və mahnı intonasiyaları olmuşdur.

Yozef Haydnı “Simfoniyanın atası” adlandırırlar.

Bəstəkar bu janrın təməlini qoymuş, onun gələcək inkişafına dəyərli töhfələr vermişdir.

Haydn yaradıcılığının ən dəyərli hissəsini bəstəkarın yazdığı 104 simfoniya, 100-dən artıq kvartet, klavir üçün əsərlər təşkil edir.

Haydnın kvartetləri, trioları, fortepiano sonataları, konsertləri XVIII-XIX əsrin instrumental musiqisinin ən gözəl nümunələrindəndir.

Y.Haydn özündən sonra böyük bir yaradıcılıq irsi (simfoniya, sonata, kamera ansambları, konsertlər, operalar, oratoriyalar, mahnılar və s.) təxminən 1000 əsər miras qoyub.

Bəstəkarın yaradıcılıq yolu Vyana klassik məktəbinin bütün inkişaf mərhələlərini əhatə etmiş və təqribən 50 il davam etmişdir.

Y.Haydn irsi dünya musiqi mədəniyyətinin ən nikbin, işıqlı səhifələrindəndir.

Açar sözlər: bəstəkar, yaradıcılıq, musiqi, janr, mədəniyyət

Ключевые слова: композитор, творчество, музыка, жанр, культура

Key words: composer, creation, music, genre, culture

XVIII əsr Avropa ölkələrində (İtaliya, Almaniya, Avstriya) instrumental musiqinin yeni janrlarının formalaşma prosesi baş verir. Bu proseslər “Vyana klassik məktəbi”nin nümayəndələri Haydn, Motsart və Bethoven yaradıcılığında əks olunur.

Vyana klassikləri dünya musiqi mədəniyyətinə realistik və demokratik istiqamət gətirmişdir.

Dahi Avstriya bəstəkarı Yozef Haydn dünya musiqi mədəniyyətində görkəmli yer tutur. Onun həyat və yaradıcılığı Avstriya paytaxtı Vyana ilə bağlı olub.

Bəstəkarın yaradıcılığı Avstriya xalq mahnı və rəqs musiqisinə bağlıdır.

Y.Haydnın əsərlərində mühit, xalq məişəti və təbiət təsvir olunur. Onun əsərlərdə insanın daxili aləmi, əhval-ruhiyyəsi, fikir və düşüncəsi öz əksini tapıb. Haydnın simfoniya, kvartet janrlarını yeni obrazlarla zənginləşdirmişdir. Onun yaradıcılığı dünya musiqi mədəniyyətinin inkişafı üçün zəmin olmuşdur.

Y.Haydn yaradıcılığı çoxşaxəlidir və bir çox janrları əhatə edir. Bura operalar, xor əsərləri, simfonik əsərlər, instrumental musiqinin müxtəlif janrları, o cümlədən konsertlər, kamera ansambl musiqisinin müxtəlif növləri, duet, trio, kvartetlər, kamera ansambl musiqisinin müxtəlif növləri, duet, trio, kvartetlər, kamera-vokal əsərlər, o cümlədən mahnılar, eləcə də şotland, irland və s. xalq mahnılarının səs ilə fortepiano üçün işləmələri, tamaşalara yazılmış musiqi daxildir. Lakin bəstəkarın musiqi tarixində müstəsna əhəmiyyəti məhz onun instrumental yaradıcılığı ilə bağlıdır. Məhz bu sahə Haydn sənətinin bədii dəyərini və ümumdünya miqyasında yerini müəyyən edir.

“Vyana klassik məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi Haydn öz yaradıcılığında Avstriya musiqi folklorunun müxtəlif elementlərindən – cənubi alman, macar, slavyan – geniş istifadə edib. Çox vaxt əsl xalq mahnılarına müraciət edərək, o eyni zamanda özünün xalqsayağı mahnı və rəqslərini yaradırdı. Haydnın bəstələdiyi bir çox melodiya xalq

mahnıları kimi qəbul olunub, oxunurdular. Bəzən, xalq heç bəstəkarın adını da belə bilmirdi” [1.80-81].

Y.Haydnın simfonik yaradıcılığına 104 simfoniya daxildir. Simfoniya janrı Y.Haydn yaradıcılığında böyük bir təkamül keçmişdir. Bəstəkarın erkən simfoniyları (XVIII əsrin 60-cı illəri) o dövrün əyləncəli məişət janrları çərçivəsindən kənara çıxmırdı. 1761-ci ildə 6 sayılı “Səhər”, 7 sayılı “Günorta”, 8 sayılı “Axşam və tufan” simfoniylarını yaratmışdır.

Beşhissəli “Vida” simfoniyası (1772) bəstəkar üçün o qədər də səciyyəvi olmayan həyəcanlı, dramatik obrazlar aləmini təcəssüm etdirilməsilə seçilir.

XVIII əsrin 80-ci illərdə Haydn yaradıcılığı öz yüksək zirvəsinə çatır. Bu illərin ən yaxşı əsərləri 6 “Paris” simfoniyası (1786), “Uşaq simfoniyası”dır (1788).

Y.Haydn həmçinin müxtəlif alətlərlə orkestr üçün 35 konsert bəstələyib. Bəstəkarı həmçinin “kvartetin atası” adlandırırlar. Y.Haydn kvartetin klassik dördhissəli quruluşunu təsdiq etmişdir. O, bütün ömrü boyu bu janra müraciət edərək, 100-dən artıq kvartet bəstələmiş və bunların ən yaxşı nümunələrini XVIII əsrin 80-90-cı illərində yaratmışdır.

Haydnın klavir musiqisi (sonatlar, rondo, variasiyalar) onun yaradıcılığının vacib tərkib hissəsidir.

Professor M.Dadaşova Y.Haydnın sonatları haqqında yazır: “Əsasən üçhissədən ibarət olan sonatlar ifaçıdan yüksək musiqi mədəniyyəti tələb edir. onun sonatları kamera üslubunda yazılıb, bu da musiqi dilinin detallaşdırılmasında, faktura dəqiqliyində, inkişafın toplusunda və s. özünü göstərir.

Sonata üzərində çoxillik iş prosesində o, yeni fortepiano üslubunu yaradıb, möhkəmləndirərək, hesab edirdi ki, fortepianodan daha yumşaq və melodik səs almaq mümkündür, nəinki klavesindən. Buna görə də o, aparıcı melodik səsi o biri səslərdən tam və dəqiq ayırmağa çalışırdı. Müəyyən harmonik əhəmiyyətə malik olan fiqurasiya passajları Haydnın əsərlərində müstəqil rol oynayırdı – onlar musiqiyə hərəkət gətirirdi və eyni zamanda inkişaf vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Bəstəkar həm də qırıq, rahat arpeciolardan da geniş istifadə edirdi-onlar fortepiano da çox yaxşı səslənirdi”. [3.36-37]

Y.Haydn öz sonatalarında fikirlərin dəqiqliyinə və səslənmənin təbiiliyinə çalışırdı. Parlaq və məzmunlu mövzuların istifadə olunması Haydnın əsərlərini təkraredilməz və bir-birindən fərqli etmişdi.

Klavir yaradıcılığı (sonato, rondo, variasiyaları) Haydnın yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur.

Y.Haydnın klavir əsərlərinə 52 sonata, rondo və variasiyalar da daxildir.

Bəstəkarın mülayim fikirli əhval ruhiyyə daşıyan es-moll, monumental və geniş Es-dur sonatları, uşaq oyunu xatırladan D-dur sonatası və s. əsərləri konsert və tədris repertuarlarında geniş yer tutur.

Haydn 50-dən çox fortepiano, skripka, violonçel və nəfəsli alətlər üçün konsert yazmışdır.

Bir sıra kvartetlər triolar və başqa ansambllar, kamera-instrumental sahəsində, klassik irsin, bədii qiymətli hissəsidir.

Bəstəkarın irsində ən dəyərli nümunələr içərisində yaradıcılığının sön dövründə yazdığı iki oratoriya – “Dünyanın yaranması” (1798, Con Miltonun “İtirilmiş cənnət” poeması əsasında) və “İlin fəsilləri” (1801, Ceyms Tomsonun poeması əsasında) əsərlərini də qeyd etmək olar.

Y.Haydnın bəstələdiyi 24 opera içərisində opera buffa (“Aptekçi”, “Balıqçı qızlar” və s.) , zingspil (“Axşam şeytan”), opera seriya (“Asis və Qalateriya”) nümunələrini qeyd etmək olar.

Vyana klassik məktəbinin ilk nümayəndəsi Y.Haydnın musiqisi dünya musiqi mədəniyyətində xüsusi yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva E. Musiqi tarixi (Qərbi Avropa musiqi tarixi). Bakı, 2014.
 2. Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr. I hissə. Bakı, 2008.
 3. Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası (dərs vəsaiti). Bakı, 2010.
 4. Qasımova S. Xarici ölkələrin musiqi tarixinə aid metodik göstərişlər. Bakı, ADPU, 1985.
- Rus dilində:
5. Левик В. “Музыкальная литература зарубежных стран”. Вып. II, Москва, 1979.
 6. Попова Т. Зарубежная музыка XVIII и начала XIX века. Москва, 1976.
 7. История жизни И.Гайдна. Записанная с его слов Альбертом Кристофом Дисом. Издательство, Классика..., 2015.
 8. Кремлев Ю. Иозеф Гайдн. Очерк жизни и творчества. Москва, 1972.
 9. Новак Леопольд . Иозеф Гайдн. Москва, 1973.

Saytoqrafiya

www.konservatoriy.az.

www.musiqi-dunya.az.

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ТВОРЧЕСТВА ЙОЗЕФА ГАЙДНА

Маггеррамова Сяма Башир кызы

Резюме

Творчество Гайдна вошло в историю мировой музыки в XVIII-XIX веках. Великий австрийский композитор Йозеф Гайдн - первый представитель венской классической школы. Художественные достижения венских классиков имеют очень высокое историческое значение в развитии мировой музыки.

Произведения Гайдна, Моцарта и Бетховена, в которых были использованы богатые художественные традиции Вены, являются ярчайшим проявлением стиля классицизма.

Йозефа Гайдна называют “отцом симфонии”.

Самую ценную часть творчества Гайдна составляют 104 симфонии, написанные композитором, более 100 квартетов и сочинений для фортепиано.

MAIN ASPECTS OF JOSEF HAYDN'S CREATIVITY

Maharramova Sama Bashir

Summary

Haydn's work has entered the history of world music in the XVIII-XIX centuries. The great Austrian composer Josef Haydn is the first representative of the Viennese classical school. The artistic achievements of the Viennese classics have a very high historical significance in the development of world music.

The work of Haydn, Mozart and Bethoven, which benefited from the rich artistic traditions of Vienna, is the brightest manifestation of the classicist style.

Joseph Haydn is called the “father of the symphony”.

The most valuable part of Haydn's work consists of 104 symphonies written by the composer, more than 100 quartets and works for piano.

Rəyçi: GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının baş müəllim S.Şabanova

Musiqi fənləri kafedrasının 11mart 2021-ci il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu

Daxil olmaları 24 aprel 2021-ci il

**MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBIYƏSİNDƏ DƏRSDƏNKƏNAR
TƏDBİRLƏRDƏ S.S.PROKOFYEVİN FORTEPIANO
YARADICILIĞINDAN İSTİFADƏ ÜZRƏ İŞİN METODLARI**

Məmmədova Qəsirə Tofiq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
qasira.mammedova@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə görkəmli rus bəstəkarı, pianoçusu və dirijoru Sergey Sergeyeviç Prokofyevin fortepiano yaradıcılığından ümumtəhsil məktəblərində dərşdənkənar tədbirlərdə istifadə etməklə şagirdlərin musiqi tərbiyəsində formalaşmasının inkişafı üzrə işin metodları araşdırılmışdır.*

Məqalədə XX əsr musiqi mədəniyyətində xüsusi yeri olan S.S.Prokofyevin fortepiano musiqisinin ümumtəhsil məktəblərində tədris edilməsinin əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmiş, təcrübə təklifləri irəli sürülmüşdür.

Əldə olunmuş nəticələr göstərir ki, S.S.Prokofyevin fortepiano əsərlərindən ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında geniş istifadə olunması musiqi tərbiyəsi işinin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməsinə kömək edən vasitələrdən biridir.

Açar sözlər: Sergey Sergeyeviç Prokofyev, bəstəkar, fortepiano musiqisi, məktəb, dərşdənkənar .

Ключевые слова: Сергей Сергеевич Прокофьев, компози тор, фортепианная музыка, школа, внеклассная.

Key words: Sergey Sergeivich Prokofyev, composer, fortepiano music, shcool, extracurricular.

Görkəmli rus bəstəkarı, pianoçusu və dirijoru Sergey Sergeyeviç Prokofyev (1891-1953) rus və Qərbi Avropa pianizminin ən yaxşı ənənələrini mənimsəmişdir. S.S.Prokofyev bəstəkar olmaqla yanaşı həm də peşəkar pianoçu idi. O, 1909-cu ildə Peterburq konservatoriyasında A.K.Lyadovun sinifində bəstəkarlıq ixtisası, 1914-cü ildə isə A.N.Yesipovanın sinifində fortepiano ixtisası üzrə təhsil almışdır.

S.S.Prokofyev fortepiano musiqisini mühüm yeniliklərlə zəngənləşdirmişdir. Onun fortepiano yaradıcılığı hələ XVIII əsrdə inkişaf etmiş klassik janrlar, eləcə də ro mantik bəstəkarların musiqisində intişar tapmış janrlarla sıx bağlıdır. Bəstəkar həm kon sert, sonata kimi klassik janrlara müraciət etmiş, həm də proqramlı miniatürlər və pyeslər silsilələri yaratmışdır.

S.S.Prokofyevin fortepiano yaradıcılığında “Ötəri anlar” (1915-1917) adlı 20 miniatürdən ibarət silsilə xüsusi yer tutur. Əsərin adı K.D. Balmontun (1867-1942) şeirlərindən birində ötəri anlar haqqında söylədiyi ifadədən götürülmüşdür. Bu əsərdə nağıl obrazları Prokofyev üslubu üçün səciyyəvi olan aforizm şəklində yığcam, lokonik tərzdə təqdim edilir. S.S.Prokofyev “Ötəri anlar” əsərində öz təəssüratlarını musiqi dili ilə ifadə edir, əsər açıq şəkildə obrazlı və xarakterlidir. “Miniatürlər S.S.Prokofyev musiqisinin tipik obrazlarını ifadə edirlər; nağılvarı, lirik, yumoristik, emosional - dramatik. Bütün bunlar ümumilikdə əsərdə özünü göstərir. Eyni zamanda “Ötəri anlar” miniatürlərində həddindən artıq sərtlik, səmimilik, mənəviyyatın zənginliyi musiqi dili ilə özünü göstərir. Bəstəkar özü qeyd edirdi ki, “Sarkazmlar” və 2-ci fortepiano konsertdən sonra “Ötəri anlar” əsərini bəstələyərkən “xarakterinin dəyişməsi” ni , bundan da daha çox onda lirik hisslərinin güclənməsini hiss edir” [7.245].

“Baxın qeydləri səsin gücü və tempini göstərən işarələrlə kifayətlənərək, bir çox başqa yerlərdə maksimum azadlıq imkanları yaradır. Görkəmli pianoçu-bəstəkarlar – F.List,

F.Şopen, S.V.Raxmaninov, N.K.Metner, S.S.Prokofyev- əksinə, mətnlərini ifaçılıq qeydləri ilə doldururlar, ona görəki, onların əsərlərində yazı üslubu, faktura və bütün hərəkət sistemi və texniki priyomlar aydın şəkildə bəstəkarın bədii fikrini açıqlayır” [2. 104].

S.S.Prokofyevin fortepiano əsərlərinin öyrənilməsi və ümumtəhsil məktəblərində dərsdənkənar tədbirlərdə istifadə edilməsi üçün metodiki məsələlərin həlli olduqca vacibdir.

Dərsdənkənar tədbirlərdə məktəblilərin musiqi tərbiyəsində bir vasitə kimi S.S.Prokofyevin fortepiano yaradıcılığından istifadə iki istiqamətdə reallaşa bilər:

1. Məktəb üzrə hər hansı tədbir (ədəbi-bədii gecə, bayramlara hər hansı bir yubileyə həsr olunmuş gecə, musiqi axşamı) keçirilərkən həm də S.S.Prokofyevin “Uşaq pyesləri”, “Ötəri anlar” fortepiano əsərləri səslənə bilər. Bu əsərlər ya peşəkar musiqiçilər tərəfindən, yaxud da məktəb özfəaliyyət kollektivinin üzvü olan musiqiçi - şagirdlər tərəfindən ifa oluna bilər və ya İKT vasitəsilə səsləndirilə bilər.

2. S.S.Prokofyevin əsərləri səslənərkən istifadə edilən musiqi nömrələri bəstəkarın fortepiano yaradıcılığı ilə əlaqəli olmaqla yanaşı, yaradıcılığında olan digər janrlardan olan əsərlərin (opera, balet, simfonik və s.) öyrənilməsinə istiqamətləndirilməsi.

Dərsdənkənar iş zamanı musiqi müəllimi, tədbirin digər təşkilatçıları məktəbliləri daha yaxşı tanıyır, onların fərdi xüsusiyyətlərini, hansı musiqisi janrına, o cümlədən S.S.Prokofyev yaradıcılığına marağının səviyyəsini öyrənə bilər. Məktəblilər haqqında əldə edilmiş məlumatlar, tərbiyə işini yaxşılaşdırmaqda, musiqi tərbiyəsini səmərəli aparmaqda, sinif müəlliminə, musiqi müəlliminə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin təşkilatçısına, gənclər təşkilatı və uşaq birliyi nümayəndəsinə, pedaqoji kollektivin digər işdə daha çox aşağıdakı iş formalarından istifadə olunur:

1) musiqi klubu, 2) ədəbi-musiqili gecələr, 3) tematik gecələr, 4) müzakirələr.

Dərsdənkənar tədbirlərin təşkilində məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin formalaşmasının səmərəli keçirilməsi üçün aşağıdakı məzmununda təşkil etmək məqsədə uyğundur:

1.S.S.Prokofyevin həyat və yaradıcılığı haqqında maraqlı məlumatların verilməsi.

2. Bəstəkarın fortepiano əsərlərini dinləmək.

3. Bəstəkarın fortepiano əsərlərini ifa etmək .

4. Məktəblilərdə bəstəkarın müxtəlif janrlı əsərləri fərqləndirmək üçün biliklərə verilməsi.

5. Məktəblilərə S.S.Prokofyevin fortepiano əsərləri haqqında məlumatın verilməsi.

6. Bəstəkarın fortepiano əsərlərinin ifaçıları haqqında məlumat vermək.

Ümumtəhsil məktəblərində sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərlə tədris işinin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif tərzdə həyata keçirilə bilər. Məsələn, bəzi hallarda sinifdən xaric iş dərsin və ya digər növ tədris məşğələsinin məntiqi davamı olur. Deyək ki, “Musiqi dərnəyi”ndə S.S.Prokofyevin həyat və yaradıcılığı haqqında dərnək rəhbəri məktəblilərə məlumat verir: “S.S.Prokofyev görkəmli rus bəstəkarı, dirijoru və pianoçusudur. Bəstəkar 22 aprel 1923-cü ildə ildə Donetsk vilayətinin Krasnoye-Krasnoarmeyskoye rayonunda alim-aqronom ailəsində anadan olmuşdur. S.S.Prokofyev 5 yaşında olarkən musiqi əsərləri yazmağa başlayır. Prokofyev musiqi tarixinə həmçinin XX əsrin ən görkəmli pianoçularından biri kimi daxil olmuşdur. S.S.Prokofyev fortepiano ilə orkestr üçün 5 konsertin müəllifidir. 1931-ci ildə sol əl üçün yazılmış 4 nömrəli B-dur (Si-bemol major) konserti Avstriya pianoçusu Birinci dünya müharibəsində sağ əlini itirmiş Paul Vitgenşteyn üçün nəzərdə tutmuşdur. Bəstəkar fortepiano üçün 9 sonatanın , 12 pyesdən ibarət “Uşaq musiqisi”nin, “Qoca nənənin nağılları” və 20 miniatürdən ibarət “Ötəri anlar” sisiləsinin, yüzdən artıq müxtəlif xarakterli pyeslərin müəllifidir.

Məktəblilərə bu kimi məlumatlar verildikdən sonra onların bəstəkarın fortepiano yaradıcılığı ilə bağlı mövzunun qavranılma səviyyəsini yoxlamaq üçün aşağıda göstərilən məzmununda aparıla bilər:

- S.S.Prokofyev hansı xalqın bəstəkarıdır ?
- S.S.Prokofyev məşhur rus bəstəkarıdır.
- Bəstəkar hansı ildə və harada anadan olmuşdur ?
- O, 1893-cü ildə Donetsk vilayətinin Krasnoye - Krasnoarmeyskoye rayonunda alim-aqronom ailəsində anadan olmuşdur.
- S.S.Prokofyev bəstəkar olmaqla yanaşı daha hansı peşə sahibi idi ?
- O, bəstəkar olmaqla yanaşı peşəkar pianoçu və dirijor olub.
- Siz bəstəkarın fortepiano üçün hansı əsrlərini tanıyırsınız ?
- Bəstəkarın fortepiano üçün 12 pyesdən ibarət “Uşaq musiqisi”, “Qoca nənənin nağılları”, 9 sonata, “Ötəri anlar” miniatürlərini tanıyırsınız.

Dərnəyin rəhbəri özü canlı fortepianoda ifa etməklə və ya şagirdlər arasında xüsusi qabiliyyəti olan məktəblinin fortepiano ifasından istifadə edə bilər. Eyni zamanda bu mövzu ilə bağlı həm bəstəkarın həyat və yaradıcılığı haqqında, həm də fortepiano musiqisi haqqında geniş müzakirələr keçirə bilər.

Dərsləndirən tədbirlərdə S.S.Prokofyevin fortepiano yaradıcılığından istifadə etməklə məktəblilərin musiqi tərbiyisinin formalaşması üçün geniş imkanlar vardır. Musiqi müəllimləri, dərnək rəhbərləri bu imkanları yaradıcılıqla üzə çıxarmalı, onlardan səmərəli istifadə etməlidirlər. S.S.Prokofyevin fortepiano yaradıcılığının məktəblilərin musiqi tərbiyəsi baxımından geniş imkanlara malik olması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır .

Ədəbiyyat

- 1.Qurbanəliyeva S.F. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 səh.
- 2.Dadaşova M. Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası. (Dərs vəsaiti). Bakı, EİKM-in mətbəəsi, 2010. 256 səh.
- 3.Musiqi və nəğmə proqramı. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-8-ci siniflər üçün. Tərtibçilər: Rəcəbov O., Xəlilov., Ağayeva S., Babayeva T., Rəcəbova N., L.Hüseynova. Bakı, Kövsər, 2006, 80 səh.
4. Rəcəbov O.,Kazımov N., Rəcəbova N. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2020, 56 səh.
5. Rəcəbov O., Kazımov N., İmanova O. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2015,72 səh.
6. Rəcəbov O., Kazımov N., Axundova Y., İmanova O. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2014,80 səh.
- Rəcəbov O., Kazımov N., Babayeva A. Musiqi. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, Təhsil, 2014, 96 səh.
- 7.Советская музыкальная литература. Вып.1. Редакция М.С.Пекелеса. Москва 1972, 584 стр.

СРЕДСТВА И ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОРТЕПИАННОГО ТВОРЧЕСТВА ПРОКОФЬЕВА НА ВНЕКЛАСНЫХ ЗАНЯТИЯХ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Мамедова Гасира Тофик кызы

Резюме

Сергей Сергеевич Прокофьев гениальный композитор, пианист и дирижёр. Как создатель признанных шедевров в различных музыкальных жанрах, он считается одним из крупнейших композиторов XX века. В статье показаны современные средства и пути развития музыкального воспитания школьников посредством использования фортепианного творчества С.С. Прокофьева на внеклассных занятиях в общеобразовательной школе.

THE METHODS OF USING PROKOFEV'S FORTEPIANO ARTWORK DURING EXTRACURRICULAR ACTIVITIES AT SCHOOL SCHOOLS FOR STUDENTS MUSICAL UPBRINGING

Mammeadova Qasira Tofik

Summary

In this article, by using esteemed soviet and Russian composer Sergey Sergeyevich Prokofev's work in extracurricular activities in all schools as one of tools within modern requirements to help the musical education and upbringing has been analyzed. Specific characteristics of composers work related to musical culture has been emphasized.

*Rəyçi: GDU-nun "Musiqi fənləri kafedrasının" baş müəllimi G.Məhərrəmov
Musiqi fənləri kafedrasının 11 mart 2021-ci il tarixli kafedra iclasının 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il*

UOT:784.

MODEST PETROVIÇ MUSORQSKINİN VOKAL YARADICILIĞI VƏ TƏDRİS PROSESİNDƏ ONDAN İSTİFADƏ

Məmmədova Rəşidə Hamlet qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

rashida.mamedova.68@mail.ru

Xülasə: Modest Petroviç Musorqski – “Qüdrətli dəstə”nin fəal üzvi XIX əsrin II yarısında rus musiqisində “altmışıncılar” hərəkatının görkəmli nümayəndəsidir. 1860-cı illərin qabaqcıl demokratik ideyaları onun istedadının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. O, insan amilinə böyük önəm verərək ehtiyac və ədalətsizliyin zərbəsi altında inləyən rus kəndlisinin yanında yer almış, onun dərdinə, kədərinə şərik çıxan “Qüdrətli dəstə” üzvləri arasında xüsusi yeri olan bəstəkardır.

Musorqski rus musiqisini bir çox nailiyyətlərlə, yeniliklərlə zənginləşdirmiş sənətkardır. Onun əsərləri həm müraciət etdiyi mövzu və obrazlar baxımından, həm musiqi dili cəhətdən bir çox yeni xüsusiyyətlər daşıyırdı.

M.Musorqski musiqi ifadə vasitələrini xeyli yeniləşdirmiş bəstəkar idi. Onun harmoniya sahəsində istifadə etdiyi koloristik effektlər o dövr musiqisi üçün tamamilə yeni idi.

Bir sənətkar kimi Musorqski tarixi faktlardan çox yüksəkdə dayanaraq, bunların dini, milli, ictimai səbəblərini araşdırır və müxtəlif dövrlərdə xalqın taleyindəki oxşar məqamları müqayisə etməklə sanki mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolunu göstərməyə çalışırdı.

Açar sözlər: musiqi, mahnı, bəstəkar, opera, yaradıcılıq

Ключевые слова: музыка, песня, композитор, опера, творчество

Key words: music, song, composer, opera, education

XIX əsrin ən görkəmli bəstəkarlarından biri olan M.P.Musorqski rus musiqisinə bənzərsiz əsərlər bəxş etmişdir. Bir musiqiçi kimi də, vətəndaş kimi də milli mənsubiyyətini, doğma vətəninə sədaqətini öz fəaliyyəti, yaradıcılığı ilə dönə-dönə təsdiqləmiş bəstəkardır.

Yaradıcı bir şəxsiyyət, novator musiqiçi kimi Musorqskinin nailiyyətləri milli mədəniyyətin həddlərini çoxdan adlayaraq, aid olduğu zaman çərçivəsini də aşmış, ümumdünya mədəniyyətinin mənəvi sərvətləri sırasına daxil olmuşdur.

M.P.Musorqski musiqi tarixinə görkəmli realist sənətkar kimi daxil olmuşdur. O, öz əsərlərinin mümkün qədər həyatiliyinə, həqiqətə uyğun olmasına çalışırdı.

Haqsızlıqla bərişmayan, insan əzablarına həssas olan, tərəqqipərvər rus bəstəkarları arasında o, xüsusi yer tuturdu.

Musorqskinin, sənətin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri barədə fikirləri bir başa tənqidçi - realist ədəbiyyatın və inqilabçı – demokratların qeydlərinin təsiri altında formalaşmışdır.

Modest Petroviç Musorqskinin uşaqlıq illəri Pskov Quberniyasını Toropedski qəzasının Karevo kəndində keçmişdir. Kiçik yaşlarına baxmayaraq bəstəkar xalqın musiqisi ilə yaxından tanış olmuş, xalq sənətinin sirlərinə yiyələnmişdir. Musorqski artıq 9 yaşında fortepianoda gözəl ifa edir və insanların qarşısında konsert verməkdən belə çəkinmir, hətta musiqilər bəstələməyə cəhd edirdi.

Sakit kənd həyatı o illərin qapalı hərbi təhsil müəssisəsində hökm sürən kəskin ziddiyyət Musorqskinin təbiətinə təsir etmişdir.

Preobrajenski Qvardiyası məktəbindən məzun olduqdan sonra 1856-cı ildə Musorqski alayda zabıt kimi qəbul edilir və bununla yanaşı, musiqi məşğələlərini də davam etdirirdi.

Peterburqa gəlişindən etibarən məhşur fortepiano müəllimi Görkedən dərs alır və böyük uğurlar qazanırdı.

1856-cı ildə Musorqskinin musiqi həvəskarı olan hərbi yoldaşlarından biri, onu Darqomijski və Qlinka ilə tanış edir. Həmin vaxt musiqiçilərin realizm və milliyət uğrunda mübarizəsini öyrənən Musorqski Darqomijskinin dərnəyinə qatılmağa başlayır. Kyui və Balakirevlə tanışlıqdan sonra Stasovla tanış olur. Balakirevdən bəstəkarlıq dərsləri almağa başlayır. Bu görüşlər Musorqskinin bütün həyatının axarını kəskin şəkildə dəyişir. Bu görüşlərin sayı artıqca “Qüdrətli dəstə”nin təməli qoyulur. Çox keçmədən Borodin və Rimski-Korsakovda bu dəstəyə qoşularaq möhtəşəm beşlik yaradırlar.

Tezliklə özünü yalnız musiqiyə həsr etmək üçün hərbi karyerasından imtina etməyə qərar verir. 1858-ci ildə təqaüdə çıxır. Həyatında yeni, əhəmiyyətli bir dövr başlayır.

Ancaq o illərdə musiqi işi yeni başlayan bir bəstəkar üçün dolanışq mənbəyi ola bilmədi və maddi çətinliklər tezliklə Musorqskini məmur vəzifəsində çalışmağa məcbur etdi. Kargüzarlıq işi onu sevdiyi musiqi işindən ayırırdı.

60-cı illərdə qarşısında duran çətinliklərə baxmayaraq yaradıcılıq həvəsi Musorqskini alovlandırırdı. Qısa müddətdə Balakirevdən musiqi dərslərini almağına baxmayaraq bəstəkarlıq ustalığı ondan deyil, məhz bəstələmək praktikasından əldə edirdi. Bəstəkarın musiqiçi səviyyəsinə yüksəlməsinə Qlinka, Motsart, Bethoven və digər bəstəkarların irsini müstəqil olaraq inadla öyrənməsi və müasirlərinin yeni görkəmli musiqi əsərləri ilə tanışlığı kömək edirdi.

Musorqski rus tarixinin keçmiş səhifələrinə üz tutur və o dövrlərdə baş verənləri əks etdirməklə öz zamanəsinin sosial və siyasi problemlərinə cavab axtarırdı. Stasovun dediklərinə nəzər salsaq: ““Ədalətli” və “ədalətsiz” fikirləri Musorqskinin açıq şəkildə nəzərdə tutduğu ictimai fikirləri idi” [7.111].

Kəndlilərin acınacaqlı həyatı, hüquqsuzluğu bəstəkarı düşündürürdü. Bu baxımdan o etiraz olaraq həmin mövzuda “Boris Qodunov”, “Xovaşına”, “Soroçinskaya yarmarka” operaları, çoxlu sayda mahnılar, instrumental əsərlər və s. yazır. 1870-ci illərin əvvəllərində Rusiyada üç görkəmli tarixi əsərlər meydana çıxmışdır. Bu əsərlər M.Musorqskinin “Boris Qodunov”, N.A.Rimski-Korsakovun “Pskovlu qız” və P.Çaykovskinin “Opriçnik” operaları idi. Onların hamısı o zamankı qabaqcıl demokratik gənclər tərəfindən çox səmimi qarşılanmışdı [4.143].

Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Ş.Həsənova “Musiqi tarixindən mühazirələr” adlı kitabında M.P.Musorqskinin həyat və yaradıcılıq yolunu geniş göstərmişdir. Müəllif qeyd edir: “XX əsrin bəstəkarlarının musiqi dilinin xüsusiyyətlərini özündə daşımaqla sanki

gələcək dövrü qabaqlamışdır. Musiqi ilə sözün vəhdəti problemi Musorqskini cəlb etdiyinə görə, o, yaradıcılığında əsas yeri vokal janrlara yəni opera və mahnı janrlarına vermişdir” [2.45].

Vokal yaradıcılığı Musorqskinin yaradıcılığında əsas və başlıca yer tutur. Vokal yaradıcılığında lirik xəttin kiçik olması ondan irəli gəlir ki, o özünü deyil müxtəlif xarakterli insanları göstərə bilmişdir. Vokal yaradıcılığın əsasını ictimai mövzu tutur.

60-cı illərdə Musorqski vokal əsərlərində Darqomijskinin yaratdığı janrları (xarakterik monoloqlar, musiqi portretləri) inkişaf etdirir. Bəstəkarın ilk romansları və mahnıları “Gənc illər” adlı bir topluda nəşr olunmuşdur.

Musorqskinin vokal yaradıcılığı bir neçə qrupa ayrılır :

1. Nekrasovun, Şevçenkonun, Ostrovskinin və s. müasir müəlliflərin poetik mətnləri üzərində yazılmış əsərlər daxildir: “Kalistrat”, “Eremuşkanın layla”sı və s.

2. Musorqskinin sözlərinə yazılmış romanslar: “Yetim”, “Klassik”, “Nadinc”, “Semenariyaçı”.

Bəstəkarın Nekrasovun sözlərinə bəstələdiyi “Kalistrat” mahnısı bu topluda əsas yer tutur. 1864-cü ildə yazılmış bu mahnı Musorqskinin vokal yaradıcılığının başlanğıcı oldu. Bu romansda yoxsul kəndlinin ağır həyatı təsvir olunur. “Mətn qəhrəmanın özü tərəfindən rəvayət olunur. Monoloq formasındadır. Bir-birinə əks olan musiqi epizodu üzərində qurulmuşdur” [7.122].

“Yeremuşkanın laylası” mahnısının sözləri də Nekrasovundur. Bu mahnı yoxsul kəndli qadının yoxsulluq və qaranlıq şəraitdə dünyaya gələn oğluna laylasında xoşbəxt həyat görməsi arzusunı göstərir.

Sosial tənqid mövzusu Musorqskinin vokal yaradıcılığının əsas istiqamətini müəyyənləşdirir. Bəzi ittiham məzmunlu əsərlərində bəstəkar həqiqətən faciəvi bir gücə sahib olur. Digərlərində zarafat və ya günahsız görünən gündəlik eskiz adı altında müasir həyatın aktual suallarını ortaya qoymuş satira Musorqskinin vokal musiqisində mühüm yer tutur. Daha sonra Musorqski özünün “Xalq şəkilləri” adlandırdığı bu əsərlərdə mövzunun kəskinliyi və yeniliyi ifadə vasitələrinin dərin orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə birləşdirilmişdir.

“Xalq şəkilləri” toplusunda olan mahnıların süjet əsası var. Onlar monoloq şəklində yazılmışlar, yəni, müəllifin adından deyil, konkret bir personaj adından ifadə edilir. Dinləyici danışanın obrazını, xarakterini , hissələrini, sosial mənsubiyyətini aydın şəkildə təsəvvür edə bilir.

Bəstəkarın müxtəlif vokal əsərləri arasında mərkəzi yeri Qolenişev-Kutuzovun sözlərinə - “Unudulmuş” balladası və “Ölüm mahnıları və rəqsləri” dramatik mahnıları tutur.

Bu əsərlər 60-cı illərin əvvəlində “Xalq şəkilləri” ndə qoyulan sosial ifşa mövzusunı davam etdirir. Bu mahnılar Musorqskinin yaradıcılığında yeni bir mərhələdir.

“Unudulmuş” və “Ölüm mahnıları və rəqsləri” artıq gündəlik eskizlər deyil. Bunlar faciəvi mahiyyəti bir başa açıqlanan, gündəlik komediya ilə əhatə olunmayan, bəzən 60-cı illərin əsərlərində olduğu kimi həyatın bütün dramatik səhnələridir. “Unudulmuş” və “Ölüm mahnıları və rəqsləri “ Musorqskinin kamera vokal yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Böyük həqiqətin sorağıyla sənətə gələn Musorqski sənətkar və vətəndaş kimi tutduğu mövqeyi ilə, irəli sürdüyü cəsarətli ideyalarla, novatorluğunun vüsəti etibarilə, öz missiyasına sədaqəti ilə adını tarixdə əbədləşdirmiş, onun yaratdığı əsərlər isə ümumdünya mədəniyyətinin heç vaxt əhəmiyyətini itirməyən, daim müasir səslənən musiqi inciləri sırasına daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova T. Rus musiqi tarixi (XIX əsrin birinci yarısı). Bakı, 1981.
2. Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr. II hissə. Bakı, 2012.

3. Rus musiqisinin dair metodik göstərişlər. Tərtib edən T.Hüseynova. Bakı, ADPU, 1985.
4. Konen İ. Pyotr İliç Çaykovski. Bakı, 1962.

Rus dilində:

5. Асафьев Б. О музыке XX века. Ленинград, 1982.
6. Смирнова Э. Русская музыкальная литература. Издательство Музыка, Москва, 1981
7. Фрид Э. Русская музыкальная литература. Издательство Музыка, Ленинград, 1972.

Saytoqraiya:

www .musiqi-dünya.az

ВОКАЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО МОДЕСТА ПЕТРОВИЧА МУСОРГСКОГО И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕГО В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Мамедова Рашида Гамлет кызы

Резюме

Среди композиторов «Могучей кучки» Мусоргский был наиболее ярким выразителем в музыке революционно – демократических идей 60-х годов XIX века.

Мусоргский - композитор подлинно народный, посвятивший все свое творчество рассказу о жизни , горестях, беззаконий и социально –политических проблем. Вокальная музыка занимает основное место в творчестве Мусоргского.

MODEST PETROVICH MUSORGSKI'S VOKAL CREATIVITY AND IT'S IN THE EDUCATION PROCESS

Mammadova Rashida Hamlet

Summary

Modest Petrovich Musorgski has brightly showed the revolutionary –democratic ideas of russian music in the II half of the 19th century, Musorgski devoted his creativity to his own people's miserable life, lawlessness, social and political problems. Vocal music is the main place of Musorgsky's creative work.

Rəyçi: GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının müəllimi S.Məhərrəmov

Musiqi fənləri kafedrasının 11 mart 2021-ci il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu çıxarışı

Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il

UOT:781.

A.S. DARQOMIJSKİNİN NƏZƏRİ-ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Nəbiyeva Leyla Məzahir qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

nabiyeva. leyla@inbox.ru

Xülasə: *Məqalə XIX əsrin rus musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Alekdandr Sergeyeviç Darqomijskinin(1813-1869) yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.*

A.S.Darqonmijski rus musiqi sənətində yeni yollar açmış qüdrətli bəstəkarlardan biridir. Bəstəkar M.İ.qlinkanın yaratdığı yolu ilə getmiş və onun əsas yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərini mənimsəmişdir.

Darqomijskinin dünyagörüşü, estetik və bədii zövqü XIX əsrin 30-40-cı illərində formalaşmışdı. Bu, rus mədəniyyətinin inkişafında böyük, müsbət dəyişikliklər baş verən dövr idi. Darqomijskinin hələ ilk əsərlərində dövrün mütərəqqi ideyaları öz əksinin tapırdı. O, Risiyanın ən görkəmli yazıçı, rəssam və bəstəkarları ilə bir sırada gedərək, musiqidə realizm istiqamətini bərqərar edib.

Rus klassik musiqisinin baniləri Qlinka və Darqomijskinin sayəsində rus musiqisi ümumbəşəri səviyyəyə qalxmış və Avropa milli musiqi məktəbləri arasında bərabər hüquq qazanmışdır.

Açar sözlər: bəstəkar, musiqi, yaradıcılıq, opera, fortepiano

Ключевые слова: композитор, музыка, творчество, опера, фортепиано

Key words: composer, music, creativity, opera, piano

A.S.Darqomijskinin yaradıcılıq yolundakı ilk uğurları rus musiqi klassikasının banisi M.İ.Qlinkanın sənəti ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuşdur. Darqomijskinin bütün yaradıcılıq yolu Puşkinin dühasının nuru ilə işıqlanmışdır. Bəstəkarın yaradıcılığın M.Y.Lermontov, N.A.Nekrasov, A.İ.Gertsen və digər tanınmış söz sahibləri də müsbət təsir göstərmişlər.

Darqomijski sənət yollarında ilk addımlarını Qlinkanın “İvan Susanin” operasından və vokal lirikasından ilhamlanaraq atmışdır. Qlinkanın yaradıcılığı Darqomijskidə opera yazmaq həvəsinin oyanmasına səbəb olur.

İctimai hadisələrə həssas olub müasir rus həyatına tənqidi münasibət bəsləyən Darqomijski XIX əsrin 40-50 illərində rus ədəbiyyatında formalaşan “tənqidi realizm” yaradıcılıq təmayülünə böyük həvəslə qoşulmuş, öz yaradıcılığında sosial ədalətsizliyə etiraz motivlərini əks etdirmişdi.

Bəstəkarın bir sıra əsərlərində rus musiqisində gündəlik həyatdan götürülmüş səhnələr, sadə adamların ağır həyatı təmsil olunmuşdur. Bəstəkarın yaratdığı insan xarakterlərində sosial ədalətsizliyi ifşa ruhu aydın hiss olunur.

Darqomijski yaradıcılığının (60-cı illərdə) əsərlərinin həm tematikasına, həm də estetik təmayülünə görə demokratik ədəbiyyata və incəsənətə qovuşurdu. Bəstəkarın həmin dövrə aid olan vokal əsərləri rus ədəbiyyatının demokratik məktəbinin mövqeyində duran “İskra”, “Svistok” satirik jurnallarının ruhu ilə həmahəng səslənirdi. Həmin illərdə “iskraçı” şairlərin (B.S.Kuroçkinin və P.İ.Baynberqin) sözlərinə yazılmış ayrı-ayrı satirik mahnılarında Darqomijski şeirlərin aktual, kəskin siyasi məzmununu, xüsusən mövcud quruluşa qarşı yönəldilmiş satirik əhval-ruhiyyəsini musiqidə ifadə etmişdi.

Musiqidə təsvirin konkret və səciyyəvi olmasında Darqomijski ənənəvi ümumiləşdirilmiş musiqi təfəkkürü tərzindən uzaqlaşaraq, sosial məzmunlu fərdi xarakterlər yaratmaq məqsədi ilə, bu yolda orijinal tapıntılara, yeniliklərə nail olur. O, danışq intonasiyalarına böyük əhəmiyyət verir, sözü musiqidə ardıcıl surətdə təcəssüm etdirməyə çalışırdı. Bəstəkarın fikrincə, söz təkcə poetik məzmun daşıyan məfhum və ya anlayış deyildir, həm də insanın daxili aləmini əks etdirən “canlı” intonasiyadır. Darqomijski insan nitqinin tələffüzündə insan hissi və həyəcanlarının obyektiv, həqiqi, parlaq əksini görürdü. Odur ki, bəstəkar danışq intonasiyalarının zənginliyini musiqi dilinə köçürməyə, musiqini nitq tələffüzünə yaxınlaşdırmağa çalışırdı. Darqomijskinin novatorluğu hər şeydən əvvəl bundadır və məhz bu cəhətdən onu M.P.Musorqskinin sələfi hesab etmək olar [2.149].

Danışq intonasiyasının musiqiyə tətbiqi məsələsinə Darqomijski dərinlən və hərtərəfli yanaşırdı. “Musiqili nitq”ni vokal melodiya yaxınlaşdıraraq Darqomijski melodik xəttin reçitativ deklamasiyalı quruluşuna nail olmuşdu. Onun əsərlərində istifadə olunan müxtəlif növlü reçitativlərin çoxcəhətliliyi və özünəməxsusluğu, səciyyəvi komik reçitativlər, məişət reçitativləri dinləyiciləri heyran edir. Yaradıcılıq axtarışının nəticəsi olan reçitativ üslubu bəstəkarın ömrünün axırlarına yaxın yazdığı bir sıra romanslarda və Puşkinin faciəsi əsasında bəstələdiyi “Daş qonaq” operasında özünü parlaq surətdə göstərir.

Görkəmli rus musiqi tənqidçisi A.N.Serov Darqomijskinin yaratdığı reçitativ üslubunu yüksək qiymətləndirir və belə hesab edirdi ki, “... məhz bu sənət gələcək rus dramatik musiqisinin coşğun inkişafına şərait yaradacaqdır” [8.10].

Görkəmli rus bəstəkarı P.İ.Çaykovski haqlı olaraq Darqomijski yaradıcılığında vokal-dramatik ifadə vasitələrindən olan reçitativi belə qiymətləndirilmişdir: “Heyrətamiz dərəcədə real və eyni zamanda incə, oxumaqlı reçitativ”[2.149].

Darqomijski musiqisinin üslub xarakterinin müəyyən edilməsində yaradıcı intonasiya özəyinin böyük əhəmiyyəti vardı. Darqomijski musiqisində intonasiya təməlinin milli təbiəti özünü aydın göstərir. İntonasiya materialının mühüm mənbəyini təşkil edən Qlinka yaradıcılığı Darqomijskinin yetkin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Darqomijskinin mirası böyük deyil, ancaq yeni mövzular, obrazlar, bədii prinsiplər təqdim etdi. Buna görə, əsərlərinin əhəmiyyəti, rus musiqisinin sonrakı inkişafı üçün çox böyük oldu. Darqomijski böyük ideoloji sənət üçün çalışırdı. Musiqidə bəstəkar duyğusal təcrübələrin müxtəlif çalarlarını çatdırır. Hissi ümumi formalarda deyil, hisslərin yaranması və inkişafı prosesini göstərir. Darqomijski müxtəlif xarakterlər yaradır. Mahnı formaları ilə birləşən nitq intonasiyaları yeni bir melodiya növü meydana gətirdi.

Darqomijskinin yaradıcılıq tərzinin orijinallığını müəyyənləşdirir nitq və musiqi intonasiyalarının orijinal ərintisi. Məşhur aforizmdə Darqomijski özünün yaradıcı kredosunu ifadə etmişdir: “İstəyirəm ki, səs birbaşa sözü ifadə etsin, həqiqəti istəyirəm.” [10.].

Opera əsərləri sahəsində ilk adımlarından Darqomijski dramatik süjetlərə, böyük şəxsi dramların nümayişinə meyl göstərmişdi. O, Viktor Hüqonun “Paris Notrdam kilsəsi” romanının süjeti əsasında “Esmeralda” operasını yazmış, əsər üzərində üç il (1838-1841) işləmişdi. “Esmeralda” operası yalnız 1847-ci ildə səhnəyə qoyulmuşdu. Bəstəkarın romantik dünyagörüşü 30-cu illərin geniş rus ziyalı kütlələrinin arzu və istəklərinə yaxın idi. “Esmeralda” operası güclü təsir bağışlayan yüksək romantik pafoslu, kəskin konfliktli operadır. Əsərdə Fransa romantik opera sənətinin – Meyerber tipli “böyük opera” janrının təsiri müəyyən dərəcədə hiss olunur. “Esmeralda” operasının əhəmiyyəti Darqomijski yaradıcılığının çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Bu əsər opera dramaturqu sayılan bəstəkarın yaradıcılıq axtarışlarının başlanğıcı hesab edilə bilər.

Darqomijski 1867-ci ildə A. N. Serov tərəfindən nəşr olunan “Musiqi və Teatr” qəzetində nəşr edilmiş tərcümeyi-halında yazırdı:

“Esmeralda səkkiz il mənim çantamda yatdı. Bu səkkiz il boşa çıxan gözləntilər və ömrümün ən dözülməz illərində bütün sənət fəaliyyətimə ağır bir yük qoydu. ...” [10.].

Bəstəkarın son operası olan “Daş qonaq” (1872) rus opera sənətinin inkişafında önəmli rol oynamışdır. “Daş qonaq” reçitativ operasıdır və buradakı reçitativlər son dərəcə ifadəli olması ilə seçilərək, sonrakı dövrdə yaşayıb- yaratmış rus bəstəkarlarının operalarına mühüm təsir göstərmişdir.

A.S. Darqomijskinin musiqi-estetik görüşləri, bədii idealları rus musiqisi üçün də nümunə olmuşdur. Görkəmli rus bəstəkarları Şostakoviç, Prokofyev, Sviridov, habelə bir çox milli musiqi məktəblərinin istedadlı nümayəndələri onların sənətindəki bədii nailiyyətləri, hər şeydən əvvəl ideyalılıq, humanizm, xəlqilik, realizm ənənələrini qavramış, yeni tərzdə inkişaf etdirmişlər.

Aleksandr Sergeyeviç Darqomijskinin yaradıcılığı musiqi mədəniyyətinin sonrakı inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, bəstəkarın musiqi-estetik görüşləri, hər şeydən əvvəl ideyalılıq, humanizm xəlqilik, realizm ənənələri dünya musiqisi üçün dəyərli nümunə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Rus musiqisinə dair metodik göstərişlər. Tərtib edən T.Hüseynova. Bakı, ADPU, 1985.
2. Hüseynova T.M. Rus musiqi tarixi (XIX əsrin birinci yarısı). Bakı, 1991.
3. Həsənova Ş. Musiqi tarixindən mühazirələr. II hissə. Bakı, 2012.
- Rus dilində:
4. Левашова О., Владышевская Т., Кандинский А. История русской музыки. Т. I, Москва, 2013.
5. Медведева И. А. Александр Сергеевич Даргомыжский. Москва, 1989.
6. Орлов Е.М. Очерки о русских композиторах XIX начала XX века. Москва, 1982.
7. Пекелис М. С. Даргомыжский и его окружение. Т.I. Москва, 1966

8. Самоходкина Н.В. Оперный стиль А.С. Даргомыжского/ Учебное пособие./ Ростов на Дону. 2010.

Saytoqrafiya:

9. <https://skudelnica.ru/az/former/kompozitor-aleksandr-dargomyzhskii-biografiya-tvorcheskoe-nasledie.html>.

10. <https://499c.ru/az/vse-proizvedeniya-dargomyzhskogo-kompozitor-a-s-dargomyzhskii-biografiya/>.

11. <https://aleksandra-med.ru/az/nuzhno-znat/osnovnye-proizvedeniya-dargomyzhskogo-obshchie-svedeniya-znachenie-kamennogo.html>.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ АЛЕКСАНДРА СЕРГЕЕВИЧА ДАРГОМЫЖСКОГО

Набиева Лейла Мазахир кызы

Резюме

Мировоззрение А.С.Даргомыжского, его музыкально-эстетические принципы формировались в 30-40 гг. XIX века. Это были годы нового направления в литературе, живописи, музыке, когда русская культура быстро развивалась, стремясь к периоду своего наивысшего расцвета. В его творчестве нашли свой отклик огромные изменения, происходившие в общественной, идейной, художественной областях России первой половины XIX века.

ARTISTIC AND AESTHETIC PRINCIPLES ALEXANDR SERGEYEVICH DARGOMYZHISKY

Nabiyeva Leyla Mazahir

Summary

The worldview of A.S.Dargomyzhsky, his musical aesthetic principles were formed in the 30-40s. XIX century. These were the years of a new direction in literature, painting, music, when Russian culture was developing rapidly, striving for the period of its highest prosperity. In his work, the huge changes that took place in the social, ideological, and artistic areas of Russia in the first half of the 19th century found their response.

Rəyçi: Sənətsünaslıq elmləri namizədi, dos. İ.Abdurəhmanova

*GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 11 mart 2021-cu il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il*

UOT:781

L.V.BETHOVENİN YARADICILIQ İRSİNƏ BİR NƏZƏR

Rəfibəyli Lalə Hakim qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

rafibeylilalagmail.ru

Xülasə: *Məqalədə Vyana klassik məktəbinin tanınmış nümayəndəsi bəstəkar Lüdviq Van Bethovenin (1770-1827) yaradıcılıq irsi araşdırılmışdır.*

Lüdviq Van Bethovenin yaradıcılığını klassitsizimdən romantizmə keçid olaraq qiymətləndirirlər. Bəstəkarın yaradıcılığında hər iki sənət cərəyanının xüsusiyyətləri aydın görünür.

Bethoven yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərdən biri də janr müxtəlifliyidir. Bəstəkar yaradıcılığında - opera, balet, simfoniya, uvertüra, fortepiano ilə orkestr üçün konsert, skripka ilə orkestr üçün konsert, fortepiano, skripka, və violonçel ilə orkestr üçün üçqat konsert, xor əsərləri, skripka və fortepiano üçün sonata, violonçel və fortepiano üçün sonata, fortepiano üçün sonata və pyes, eləcə də mahnı kimi bütün janrlara müraciət etmişdir.

Bəstəkar hər bir janrda özünü əsl novator kimi göstərə bilmişdir. Onun incəsənəti milli alman musiqisi çərçivəsindən kənara çıxaraq bütün bəşəriyyətə məxsusdur.

Açar sözlər: Vyana, klassik, bəstəkar, musiqi, tarix, janr.

Ключевые слова: Вена, классик, композитор, музыка, история, жанр.

Key words: Vienna, classic, composer, music, history, genre.

“Azadlıq və inkişaf... budur incəsənətin məqsədi” söyləyən dünya şöhrətli dahi alman bəstəkarı L.V.Bethoven dəfələrlə qeyd etmişdir ki, musiqi həmişə məzmunlu olur və hər bir, həqiqi musiqi əsərində müvafiq ideya vardır [6. 196].

L.V.Bethovenin yaradıcılıq irsinə nəzər salarkən bu fikrin əyani təsdiqini görürük.

L.V.Bethoven musiqi mədəniyyətinə təsir göstərmiş dahiyana şəxsiyyətlərdən biridir. İlk dəfə olaraq məhz Bethoven öz əsərlərində geniş xalq kütlələrini, bütün bəşəriyyəti azadlığa, bərabərliyə, qardaşlığa çağırmış, musiqidə yeni, mütərəqqi ideyaları, qabaqcıl fikirləri əks etdirə bilmişdir. Buna görə də, Stasov yazır ki, “Bethoven düşündürən tarix və bütün bəşəriyyət idi” [3. 71].

Vyana klassik məkdəbinin nümayəndələri – Y.Haydn, V.A.Motsart, L.V.Bethoven yaradıcılığında klassitsizm ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. İnsan təbiətinin harmonikliyi ideyası, təbiətdə və həyatda hadisələrin gedişini idarə edən vahid qaydanın mövcudluğu klassitsizmin əsasını təşkil edir. Bu bəstəkarların hər biri parlaq yaradıcılıq fərdiliyinə malikdir.

Klassitsizmdən romantizmə keçid dövründə Bethovenin yaradıcılığı həlledici rol oynayır. Onun son əsərlərində romantizmə xas cizgilər özünü biruzə verir. Bəstəkar yaradıcılığının son dövründə məhz romantik cərəyan üçün səciyyəvi olan vokal silsilə janrına müraciət etmiş, altı mahnıdan ibarət “Uzaq sevgilim” adlı vokal silsiləni yaratmışdır.

İyirmi yaşlarından tədricən, sonralar isə tamamilə eşitmə qabiliyyətini itirməsinə baxmayaraq bəstəkar dünya musiqi mədəniyyətini bəzəyən möhtəşəm əsərlərini yarada bilmişdi.

Bəstəkarın yaradıcılığı Fransa burjua inqilabi dövründə formalaşmışdır. Bu ərafədə insanlarda ruh yüksəkliyi, qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü və bu əhval-ruhiyyə Bethovenin yaradıcılığında özünü biruzə vermişdir. Bəstəkarın yaradıcılığında fransız inqilabi mahnılarının, həmçinin xalq rəqslərinin intonasionaları öz əksini tapır.

Bethovenin musiqisi qəhrəmanlıq hissləri ilə əhatə olunmuşdur. Bu musiqi insan kədərini yayındırmağa, eləcə də onu xoşbəxt həyata inandırmağa qadirdir. Bəstəkarı bir insanın, bir şəxsin taleyi, duyğuları, estetik ideyaları yox, daha çox bir xalqın, bir millətin, hətta bəşəriyyətin taleyi maraqlandırır. Onun əsərlərində mövzular, ideyalar bəşəri xarakter daşıyır.

Bethovenin yaradıcılığı bütün dünyada belə dinləyicilərin sönməz sevgisini qazanmışdır. Bir çox məşhur bəstəkarlar, bu sırada D.Şostakoviç, S.Prokofiyev, Q.Qarayev, F.Əmirov, C.Hacıyev və başqaları tükənməz bir mənbə olaraq Bethoven yaradıcılığından çox şey öyrənmişlər [5. 77].

Bethoven yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərdən biri də janr müxtəlifliyidir. Bəstəkar yaradıcılığında opera, balet, simfoniya, fortepiano üçün sonata və pyeslər, eləcə də mahnı kimi bütün janrlara müraciət etmişdir. O özünü, hər bir janrda əsl novator kimi göstərmişdir.

Bethoven öz dövrünün görkəmli pianoçusu olmuş və bir çox fortepiano əsərləri yazmışdır. Bunların içərisində sonatalar xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər ilk simfoniyasını Bethoven 30 yaşında ikən yazıbsa, sonata janrına yaradıcılığının erkən çağından başlayaraq bütün ömrü boyu müraciət etmişdir [2. 23].

Bethoven sonatanın həcmi genişləndirmiş və məzmununu, fakturasını, musiqi dilini zənginləşdirmişdir. Bəstəkar ilk növbədə sonata janrında yaradıcılıq eksperimentlərini həyata keçirmiş və yalnız sonra bunları simfonik əsərlərində tətbiq etmişdir. Çox vaxt bəstəkarın fortepiano sonatasını “yaradıcılıq laboratoriyası” adlandırırlar. Bethoven ilk bəstəkardır ki,

sonataları polifonikləşdirir. Bəstəkarın son sonataları üçün məhz bu cəhət səciyyəvidir. Məsələn, 28-ci, 29-cu, 30-cu sonatalarının finallarına bəstəkar fuqa əlavə etmişdir. Bəstəkarın son beş sonatasında (1816-1822-ci illərdə bəstələnmişdir) üstünlük təşkil edən lirik ovqat, fəlsəfi düşüncələr romantizmə xas olan cəhətlərin təzahürüdür.

Bethovenin simfoniyları Avropa simfonizminin inkişafının kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Bəstəkar simfoniyanın həcmi genişləndirərək, dramatikliyini artıraraq bu janrı xeyli zənginləşdirmişdir. L.V.Bethovenin ən məşhur əsərlərindən biri olan 3-cü simfoniyası ağır mübarizədən çıxmış xalqın sevincini, şadlığını ifadə edir. Bu əsər əvvəlcə B.Napoleona həsr edilmişdir, lakin Napoleon özünü imperator elan etdikdən sonra bəstəkar fikrindən daşır və simfoniyanı “Qəhrəmani” adlandırır. Bəstəkarın şagirdlərindən birinin yazdığına görə, bu xəbərdən həyacanlanan Beethoven “Bu da (Napoleon) sıradan bir adamdır! İndi, bütün insan hüquqlarını məhdudlaşdıracaq, yalnız öz şöhrətpərəstliyinə qulluq edəcək, özünü başqalarından üstün tutacaq və zalım hökmdara çevriləcək” deyib, simfoniyasının başlıq səhifəsini yuxardan aşağı cırıb yerə atdı [5. 75].

Bəstəkarın 5-ci simfoniyası da geniş şöhrət tapmış əsərlərdəndir. Həmin musiqini Beethoven “Tale qapını döyür” bədii ifadəsi ilə şərh edir. Bu simfoniya dünyanın bütün konsert salonlarında səslənir, milyonlarla insanın qəlbini fəth etməkdədir.

9-cu simfoniya isə bəstəkarın yaradıcılığında qəhrəmanlıq simfoniyası silsiləsini bitirir. Bu simfoniya bəstəkar ilk dəfə olaraq, simfonik janrı vokal janrla birləşdirərək, əsərin finalında Şillərin “Şənliyə doğru” odasından istifadə edir. Finalın musiqisi böyük təsir qüvvəsinə malikdir – bəstəkarın “Qucaqlaşın, ey milyonlar” çağırışı bütün insanları sülhə çağırır. Təsədüfi deyil ki, Avropa İttifaqı kimi bir qurum “Şənliyə doğru” odasını özünə himn kimi götürüb (1972).

Bethovenin əsərləri içərisində instrumental konsertlər də əhəmiyyətli yer tutur. Bəstəkarın instrumental konsertlərində hər bir musiqi alətinin ifaçılıq xüsusiyyətlərini, onların texniki imkanlarını mükəmməl bir şəkildə bildiyini müşahidə etmək mümkündür. Onun instrumental konsertlərində də ümumbəşəri fəlsəfi-etik ideyalar ifadə olunur.

L.V.Bethoven sintetik səhnə janrı olan operaya da müraciət etmiş və “Fidelio” (1814) kimi möhtəşəm bir musiqili səhnə əsərini yaratmışdır.

“Beethoven operada orkestrin rolunu xüsusilə önə çəkmişdir, hətta mütəxəssislərin də göstərdikləri kimi bəzən orkestr vokal partiyalarla eyni səviyyədə səslənir” [5. 92.].

L.V.Bethovenin səhnə əsərlərindən biri də 1800-ci ildə Vyana şəhərində səhnəyə geyilmiş “Prometey” baletidir. Baletin musiqisi uvertüradan, girişdən və on altı rəqs nömrələrindən ibarətdir. Onu da qeyd edək ki, Beethovenin ilk uvertürası məhz balet üçün yazılmışdır.

L.V.Bethovenin yaradıcılığında ən gözəl əsərləri qəhrəmani mübarizə mövzusu təşkil edir. Bunlardan 3-cü, 5-ci, 9-cü simfoniylar, “Eqmont” uvertürası, 23 saylı fortepiano sonatası (“Appassionata”), “Fidelio” operası, “Prometey” baleti qəhrəmani mövzuya həsr olunan ədəbiyaşar əsərlərdir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva E. “Musiqi tarixi” (Qərbi Avropa musiqi tarixi). Bakı, 2014.
2. Həsənova Ş. “Musiqi tarixindən mühazirələr”. I hissə. Bakı, 2008.
3. Hüseynova E., Kərimova N., Dadaşzadə K., Tağıyeva S, İskəndərova N. “Musiqi tarixi”. Bakı, 2009.
4. Qurbanəliyeva S. “Şəxsiyyət və musiqi”. Bakı, Adiloğlu, 2010.
5. Qurbanov B. “Musiqi dünyasının unudulmazları”. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2015.
6. “Müdrək fikirlər aləmində”. Bakı, 1975.

Rus dilində:

7. Галацкая Б. “Музыкальная литература зарубежных стран” Вып. III. Москва, 1974
- Saytoqrafiya

1. www.belthjven.ru
2. www.dw.com
3. www.belconto.ru
4. www.ncp.ge

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЛЮДВИГ ВАН БЕТХОВЕНА

Рафибейли Лала Хаким кызы

Резюме

Третий и последний представитель классической венской школы Л.В.Бетховен один из гениев, оказавших влияние на мировую музыкальную культуру. Одним из важных аспектов творчества Бетховена является разнообразие жанра. Он смог показать себя настоящим новатором в каждом жанре.

A LOOK AT THE CREATIVE HERITAGE OF LUDWIG VAN BEETHOVEN

Rafibeyli Lala Hakim

Summary

L.V.Bethoven, the third and last representative of the classical Vienna school, is one of the geniuses who influenced musical culture. The composer known in the history of music as an innovator. One of the important aspects of Beethoven's work is the diversity of the genre. He was able to show himself as a real innovator in every genre.

*Rəyçi: GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının baş müəllimi S.Rüstəмова
Musiqi fənləri kafedrasının 11 mart 2021-ci il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il*

UOT:781.

FRİDERİK ŞOPENİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

Şabanova Sevil Ağəli qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Sevashabanova62@gmail.com.

Xülasə: *Məqalə dahi polyak bəstəkarı və pianoçusu, romanrizmin parlaq nümayəndəsi Friderik Şopenin yaradıcılıq yolunun öyrənilməsinə həsr olunub. Artıq iki əsrdən çoxdur ki, F.Şopenin yaradıcılıq irsi dünya mədəniyyətində mühüm yer tutur. Şəxsiyyətin humanist potensialının formalaşmasına güclü təsir göstərən, yüksək bədii dəyərə malik onun əsərləri konsert və tədris repertuarlarında geniş yer tutur.*

Aparılan elmi-tədqiqat işinin nəticələri göstərir ki, bəstəkarın musiqi tarixində müstəsna əhəmiyyəti məhz onun fortepiano yaradıcılığı ilə bağlıdır. Bir neçə əsər istisna olmaqla onun bütün yaradıcılığı fortepiano musiqisinə həsr olunub. Şopen fortepiano üçün 4 ballada, 4 skertso, 27 konsert etüdü, 24 prelüd, 21 polonez, 58 mazurka, 18 vals, 21 noktürn və s. əsərlərin müllifidir.

Şopenin bütün əsərlərində Vətən mövzunu böyük məhəbbətlə təcəssüm etdirilib. Vətənin təbiətini, xalqının tarixini, həyatını, adət və ənənələrini bəstəkar fortepiano musiqisi ilə tam dolğun əks etdirə bilmişdir. Çox vaxt Polşanın obrazını canlandırmaq üçün bəstəkar mazurka ritmindən istifadə edir. Milli polyak rəqsi olan mazurka Şopen üçün Polşanın bir rəmznə çevrilmişdir.

Açar sözlər: bəstəkar, pianoçu, yaradıcılıq, musiqi, romantizm

Ключевые слова: композитор, пианист, творчество, музыка, романтизм

Key words: composer, pianist, art, music, romance

Friderik Şopen (1810-1849) görkəmli Polşa bəstəkarı və pianoçusu, romantizm dövründə yaranmış yeni milli məktəblərdən biri olan Polşa bəstəkarlıq məktəbini dünya miqyasına çıxaran bəstəkardır. Şopenin yaradıcılığı dərin kökləri ilə Polşa xalq musiqisinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə bağlıdır. Vətən mövzusu bir ana xətti kimi bütün Şopen yaradıcılığından keçir.

Frederik Şopen 1 mart 1810-cu ildə Polşanın paytaxtı Varşavanın yaxınlığındakı Jelyazova Volyada anadan olmuşdur. Onun anası Yustina Kijjanovskaya polyak, atası Nikolay Şopen isə Polşaya yerləşmiş və tamamilə bu bölgənin adət-ənənələrini qəbul etmiş fransız idi. F.Şopenin atası skripka və fleytada, anası isə oxumağı və piano çalmağı bacarırdı. Şopenin ailəsi bir müddət Qraf Skarbekin malikanəsində yaşamış və ata Nikolay burada fransız dilindən ailə müəllimi olaraq çalışmışdır.

Friderik dünyaya gəldikdən sonra atası Varşavada yerləşən litseydən birinə müəllim olaraq dəvət olunur və Şopenin ailəsi Varşavaya köçür. Anası və atası ən kiçik yaşlarından onun musiqi təhsilinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Uşağın hələ ilk danışmağa başladığı dövrdə musiqi səslərini eşidərkən ağlaması anası və atasını çox üzmüşdü, çünki onlar kiçik Friderikin musiqi sevmədiyini zənn edirdilər. Lakin sonralar Friderikin bu sənətə o qədər dərinləndən bağlı olduğunu, ona nə qədər böyük sevgi və qabiliyyəti olduğunu göstərdi. Artıq beş-altı yaşlarından o piano üçün yazılmış kiçik həcmli əsərləri müvəffəqiyyətlə ifa edirdi [3.101].

Fortepianoda çalmağı əvvəl anasından və böyük bacısı Lüdvikadan öyrənmişdir. Sonra isə çex pianoçusu və bəstəkarı V.Jivni onun müəllimi olmuşdur. Jivni Şopenin qəlbində İ.S.Bax və V.A.Motsartın sənətinə məhəbbət oyada bilmişdir. Yeddi yaşında ikən Şopen ilk dəfə konsertdə çıxış etmişdir. Elə həmin vaxt Friderikin ilk əsərləri-fortepiano üçün polonez və nəfəs alətləri orkestri üçün marşı çap olunmuşdur. Onu “Polşa Motsartı” adlandırırdılar. Musiqi dərsləri ilə yanaşı Friderik ümumi təhsil də almışdır. 1826-cı ildə o, Varşava Litseyini uğurla bitirib, ali musiqi məktəbinə daxil olur. Burda Şopenə məşhur polyak bəstəkarı İ.Elsner dərs deyirdi. Gənc bəstəkarın püxtələşməsində onun böyük təsiri olur.

1829-cu ildə Şopen ali musiqi məktəbini bitirir. Bu vaxt o, gözəl pianoçu və istedadlı bəstəkar kimi artıq tanınırdı. 1829-30-cu illərdə bəstəkar bir çox fortepiano əsəri – yüksək bədii məzmunu ilə yanaşı zəngin və parlaq melodiyalara malik mazurka, noktürn, vals və etüdlər yazmışdır.

Gənc musiqiçi fransız və alman dillərini mükəmməl bilir, eyni zamanda ictimai elmlərə, xüsusilə də doğma Polşanın tarix və ədəbiyyatına, folklor yaradıcılığı və mədəniyyətinə böyük maraq göstərirdi.

Məşhur rus musiqi nəzəriyyəçisi V.Konenin də göstərdiyi kimi bəstəkar pianonu heç də F.Listin düşündüyü kimi orkestrin çoxsəsli, çox istiqamətli səslənməsini ifadə edə bilən bir alət olaraq görmürdü, əksinə tək bu alətin tembrinə xas olan rəngarənglik imkanlarını üzə çıxarmağa çalışırdı [3.106]. Şopenin yalnız fortepiano tembrlərinə uyğun gələnə koloristik imkanlarından istifadə etməsi onun fərdi üslubunu səciyyələndirən cəhətlərdəndir.

F.Şopen üçün ideya, məzmun və dərin ümumbəşəri fikirlər öncük əhəmiyyətə malik idi.Vətəninə böyük məhəbbətlə sevən Şopen bu böyük hissi ömrü boyu qəlbində yaşatmışdır. Təsadüfi deyil ki, ölüm yatağında olduğu zaman belə o, ürəyinin Polşaya aparılmasını vəsiyyət etmişdir. Parisdə torpağa tapşırılan F.Şopenin ürəyi onun öz vəsiyyətinə görə Polşaya, Varşavaya aparılmış və bu günə qədər Müqəddəs Xaç Kilsəsində saxlanılmaqdadır.

Şopenin musiqisində klassik və romantik tendensiyalar vahid üslubda birləşir. Bəstəkar klassik dövrün sənəti ilə birlikdə öz dövrünün bədii mədəniyyətinə, burada meydana gələn yeniliklərə dəyər verən, yaradıcılığında onlardan faydalana bilən bir sənətkar idi. Onun dostları arasında müxtəlif milli mədəniyyətləri təmsil edən və dövrün ən böyük şəxsiyyətlərini görmək mümkün idi. Macar bəstəkarı F.List, alman bəstəkarı R.Şuman, alman şairi H.Heyne, fransız bəstəkarı H.Berlioz, fransız rəssamı Delakrua, eyni zamanda fransız qadın yazıçısı Jorj

Sand kimi dünya mədəniyyətinə adları qızıl hərflərlə yazılmış sənətkarlar F.Şopen ilə olan dostluqlarını və yaradıcılıq əlaqələrini yüksək dəyərləndirirdilər.

Musiqi mədəniyyətində romantizm cərəyanının yaradıcılarından olan R.Şumanın o dövrlərdə hələ gənc bir musiqiçi olan F.Şopenin əsərlərini dinlədikdən sonra “Papaqlarını çıxarın cənablar, qarşınızda bir dahi var” kimi adətən musiqiçilər arasında istifadə edilən bu klassik sözləri söyləməkdən belə çəkinməmişdir [3.108]. Görkəmli macar bəstəkarı və pianoçusu F.List F.Şopen yaradıcılığı haqqında deyir: “Şopen poetik hissiyatın inkişafında yeni dövr açmışdır” [3.98]. Rusiya musiqi mədəniyyətinin tanınmış nümayəndəsi A.Rubinstein Şopeni fortepiano “ruhu”, “rapsodu” adlandırdı [2.33]. Həqiqətən də Şopen fortepiano alətinin imkanlarını incəliklərinədək bilir və bunlardan məharətlə istifadə edirdi. Onun ifası poetik obrazlılığı, yüksək virtuosluğu özündə qovuşduran bir üslubda idi. Bəstəkar yaradıcılığı ilə ifaçılığı sıx bağlı olan F.Şopenin bu iki fəaliyyət sahəsi bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməyə bilməzdi. Şopen dərhal tanınan və heç bir başqa bəstəkarın musiqisinə bənzəməyən bir fortepiano üslubu yaratmışdır.

F.Şopenin fortepiano əsərləri, bəstəkarın pinoçuluq prinsipləri, əsərlərinin interpretasiya məsələləri günümüze qədər mütəxəssisləri düşündürən, onları maraqlandıran mövzulardandır.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva E. Musiqi tarixi (Qərbi Avropa musiqi tarixi). Bakı, 2014.
2. Həsənova Ş. “Musiqi tarixində mühazirələr” I hissə Bakı, 2008.
3. Qurbanov B. “Musiqi dünyasının unudulmazları”. Bakı, 2015.
- Rus dilində:
4. Друскин М. “История зарубежной музыки”. Вып. 4. Москва, 1975.
5. Левик Б.В. Музыкальная литература зарубежных стран. Вып. 4, Москва, 1978.
6. Мильштейн М.И. Очерки о Шопене. Москва, 1987.
7. Прохорова И. Хрестоматия по музыкальной литературе зарубежных стран. Москва, 1970.
8. Соловцов А. “Фредерик Шопен: Жизнь и творчество”. Москва, 1960.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО Ф.ШОПЕНА

Шабанова Севиль Агаали кызы
Резюме

Польский композитор, пианист-виртуоз, педагог Фредерик Шопен автор многочисленных произведений для фортепиано. Крупнейший представитель польского музыкального искусства. Тема родины - главная творческая тема Шопена, которая определила основное идейное содержание его музыки. В шопеновских сочинениях бесконечно варьируются отзвуки народных польских песен и танцев, образы национальной литературы.

Он по новому истолковал многие жанры, обогатил гармонию и фортепианную фактуру, сочетая классичность формы с мелодическим богатством и фантазией.

F. CHOPIN'S LIFE AND WORK

Shabanova Sevil Aqali
Summary

Polish sompiser, pianist-virtuoso, teacher Frederick Chopin is author of many pieces for piano. Greatest ambassador of polish music art. Motherland theme which is main theme of his career emphasized main idea of his music. In Chopin's composings polish songs, dances and objects of literature has major articulation.

He interpreted many genres, enriched harmony by utilizing classical form with melodic fantasy.

Rəyçi: GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının müəllim S.Abbasova
Musiqi fənləri kafedrasının 11 mart 2021-ci il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il

FERENTS LİSTİN YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abbasova Svetlana Cəlal qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sabbasova. 050@gmail.com

Xülasə: *Məqalə dünya musiqi mədəniyyətinin parlaq nümayəndəsi Ferents Listin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.*

F.List görkəmli bəstəkar olmaqla yanaşı həm də virtuoz pianoçu idi. Bununla yanaşı o gözəl pedaqoq, istedadlı dirijor, bacarıqlı musiqi tənqidçisi, yazıçı və ictimai xadim kimi tanınmışdır.

Mövzu ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatın təhlil göstərir ki, tədqiqatçılar tərəfindən List musiqisinin müxtəlif cəhətlərində - melodika, harmoniya, ritmika, lad kökündə macar musiqisinin xüsusən “verbunkoş” adlanan şəhər musiqisi üslubunun təsiri xüsusi ilə vurğulanır.

Proqramlı musiqiyə üstünlük verən bəstəkarın yaradıcılığı həm miqyasca çox geniş, həm də novatorluğu etibarilə əhəmiyyətlidir.

Romantizm bayrağı altında inkişaf edən XIX əsr Avropa musiqi mədəniyyətində, romantizmin yetkinlik dövrünün görkəmli nümayəndəsi, macar milli məktəbinin yaradıcısı F.Listin yaradıcılıq irsi tanınmış musiqiçilərin reperturunda, eyni zamanda tədris repertuarlarında geniş yer tutur.

Açar sözlər: Ferents List, musiqi, bəstəkar, yaradıcılıq, ifaçılıq.

Ключевые слова: Ференц Лист, музыка, композитор, творчество, исполнительство.

Key words: Ferents List, music, composer, creativity, performanse.

Dahi macar bəstəkarı Ferents Listin (1811-1886) adı dünya musiqi mədəniyyətində görkəmli bəstəkar və virtuoz pianoçu, romantizmin yetkinlik dövrünün görkəmli nümayəndəsi kimi mühüm yer tutur.

F.Listin yaradıcılığının proqressivliyi, demokratikliyi macar xalqının azadlıq mübarizəsindən irəli gəlir.

12 yaşından Vətəninin hüddudlarından kənarda yaşamasına baxmayaraq bəstəkar ömrünün axırına qədər xalqının sadıq oğlu olaraq qalır, Vətəninə sevir və onun musiqi həyatının inkişafına bacardığı qədər köməklik edirdi. List macar xalq mahnı və rəqsləri əsasında 19 “Macar rapsodiyası”-nı (fortepiano və orkestr üçün), “Macarıstan” simfonik poemasını və s. bir sıra əsərlərini macar xalqına həsr etmişdir.

Qeyd edək ki, romantizm dövründə Avropa musiqisinin inkişafında aparıcı rol İtaliya, Avstriya, Almaniya kimi ölkələr oynayırdırsa, XIX əsrdə bir çox ölkələrdə milli yeni milli bəstəkarlıq məktəbləri yaranır və həmin məktəblər Avropa miqyasında tanınaraq çiçəklənməyə başlayır. Macar milli bəstəkarlıq məktəbinin başında isə Ferents List dayanmışdır. Bəstəkar 1873-cü ildə List Budapeşt musiqi Akademiyasının ilk prezidenti təyin olunub. İndiyədək Macarıstanda ən yüksək peşəkarlığa malik ifaçılar List mükafatı ilə təltif edilir.

List macar bəstəkarı olmasına baxmayaraq, onun yaradıcılığı bir çox ölkələr ilə, xüsusi ilə Almaniya, Fransa kimi ölkələrlə sıx bağlı olmuşdur. Bəstəkar uzun müddət Almaniyanın Veymar şəhərində yaşamış, R.Vaqner və digər alman bəstəkarları ilə dostluq və yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. Təsadüfi deyil ki, bəstəkarlar List ətrafında birləşərək 1854-cü ildə “Veymar məktəbi”ni yaratmışlar.

List F.Mendelsondan sonra böhran dövrü keçirən Leypsiq konservatoriyasını ayağa qaldırmış, klassik musiqini, Bax, Motsart və Bethovenin əsərlərini geniş təbliğ etmişdir.

F.Listin yaradıcılığı həm miqyasca çox geniş, həm də novatorluğu etibarilə əhəmiyyətlidir. Bəstəkar musiqini məzmun, mövzu və obrazlar cəhətdən zənginləşdirmiş, eyni zamanda janr və formalara münasibətdə novator mövqeyindən çıxış etmişdir.

List proqramlı simfonizmin görkəmli nümayəndəsidir. Ümumiləşmiş proqramlılığın tərəfdarı olan bəstəkar müraciət etdiyi ədəbi əsərin bütün təfərrüatını deyil, əsas ideyasını, ümumiləşmiş məzmununu öz əsərlərində təcəssüm etdirir. F.List birhissəli proqramlı simfonik poema janrının yaradıcısıdır.

Fortepiano, simfonik xor, vokal əsərləri Listin yaradıcılığında özünəməxsus geniş yer tapır. Simfonik orkestr üçün bəstəkar 13 simfonik poema (“Orfey”, “Prometey”, “Mazepa”, “Hamlet”), iki simfoniya (“Faust” və “Dante”), bir sıra konsert əsərlərini yazıb. Xor əsərlərindən oratoriya, messa və kiçik xor üçün əsərlər, fortepiano üçün konsert, kiçik proqramlı əsərləri qeyd etmək olar.

List musiqi tarixinə həm də görkəmli pianoçu kimi daxil olmuşdur. O, öz virtuozaqlığı ilə fortepiano ifaçılıq tarixində parlaq bir səhifə açmışdır. Onun pianoçuluq məharəti mürəkkəb, texniki cəhətdən çətin olan əsərlərində özünü nümayiş etdirir.

Tədqiqatçı - alim Şəhla Həsənova bəstəkarın fortepiano yaradıcılığını iki böyük hissəyə ayırır: 1) Listin orijinal əsərləri; 2) başqa bəstəkarların mövzuları əsasında yaratdığı parafrazlar və transkripsiyalar [3.50].

Orijinal əsərlərə “Səyyahın albomu”, “Səyahət illəri” (3 cildə), “Macarıstan tarixi portretləri”, “19 macar rapsodiyası” kimi pyes silsilələri, “Transsendent ifa etüdləri”, Paqanini kaprisləri əsasında etüdlər, ayrıca yazılmış (bu silsilələrə daxil olmayan) etüdlər, müxtəlif bəstəkarların (Bax, Diabelli, Rossini) mövzuları əsasında variasiyalar, “İspan rapsodiyası”, valsar, qaloplar, çardaşlar, “Mefisto-vals”, “Mefisto-polka”, “Rakotsi-marş”, Sonata (h-moll) və b.əsərlər aiddir.

Bir növ musiqi gündəliyi olan “Səyahət illəri”-Listin İsveçrəyə (I cild, 1835-1854) və İtaliyaya (II cild, 1838-1849) səfəri nəticəsində yazılmışdır. I cildə (buna səyahətin “I ili” də deyilir) bəstəkarın İsveçrənin əsrarəngiz təbiəti, şəhərlərinin gözəlliyindən aldığı təəssürat əks olunub: “Vallenştadt gölündə”, “Oberman vadisi”, “Cenevrə zəngləri”, “Vilhelm Tell kilsəsi” və s. II cildə (və ya “II il”də) İtaliyanın ədəbiyyatı və incəsənəti ilə bağlı təəssüratlar verilmişdir: “Nişanlanma”(Rafaelin əsəri əsasında), “Mütəfəkkir” (Mikelandelonun əsəri əsasında), “Dantenin oxuyarkən” adlı sonata – fantaziya, “Petrarkanın üç soneti” (Petrarka – İntibah dövrünün italyan şairi, sonet – lirik şer növüdür) və s. aiddir. II cild daxilində “Venesiya və Neapol” adlı kiçik əlavə silsilə də var ki, buraya italyan xalq musiqisi ilə bəli pyeslər aiddir – “Kansona” (italyan mahnısıdır), “Tarantella” (italyan rəqsidir) və s. III cildə (1867-1877) – “Angelus”, “Matəm yürüşü”, “D Este villasının fəvvarələri” və s. pyeslər aiddir.

F.List etüd janrına böyük yeniliklər gətirmişdir. O, proqramlı etüdü yaradıcısıdır. “Transsendent ifa etüdləri” silsiləsindəki 12 etüddən 10-nun proqramlı adı var: “Coşğun”, “Axşam harmoniyaları” və s. [3.51]. List bir etüddə pianoçuluq texnikasının müxtəlif üsullarından (oktava, arpecio, passaj və s.) istifadə edir ki, bu cəhət bəstəkarın etüdlərində etdiyi daha bir yenilik idi.

Transkripsiya – List tərəfindən digər bəstəkarların fortepiano üçün yazılmayan əsərinin (simfonik və s.) olduğu kimi fortepiano üçün köçürmələridir. Prafraza isə başqa bəstəkarın mövzusu əsasında Listin yaratdığı sərbəst formalı əsərlərdir.

Rus musiqisinə xüsusi münasibəti olan List Qlinkanın “Ruslan və Lüdmila” operasından “Çernamorun marşı”, Çaykovskinin “Yevgeni Onegin” operasından polonez, Alyabyevin “Bülbül” və sairə kimi bir çox əsərlərini fortepiano üçün transkripsiya etmişdir. Bəstəkar, həmçinin Şubertin. Şumanın mahnılarını, Verdinin, Qunonun operalarından parçaları və bir çox başqa əsərləri fortepiano üçün işləmişdir. Listin etdiyi transkripsiyalar simfonik, vokal və opera musiqisinin geniş təbliği üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Professor S.Qurbanəliyevanın “Mirzə Şəfi Vazeh və musiqi” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanın görkəmli şairi və tanınmış maarifçi Mirzə Şəfi Vazehin və bəstəkar Ferent Listin yaradıcılığını əlaqələndirən maraqlı faktlar işıqlandırılmışdır. Müəllif göstərir ki, 1879-cu ildə List Gəncəli müdrik, şair və maarifçi Mirzə Şəfi Vazehin poeziyasına müraciət edərək “Einst” adlı romansını yazır. Bu vokal miniatürdə biz Vazeh poeziyasının gözəl nümunələrindən birinin musiqi ilə maraqlı sintezinin şahidi oluruq. [3.40]. “Einst” romansının (alman dilində tərcümədə “başlanğıc, keçmiş (zaman, vaxt) gələcək deməkdir) poetik mətni Mirzə Şəfi Vazehin “Sənə bir dəstə gül vermək istədim” şeirinə aiddir [3.43].

“Böyük List və böyük Şəfi. İki xalqın iki vahidi, iki mənəvi dünyası qaynayıb-qovuşmuş, ayrılmaz vahid bir aləm yaratmışdır” [4].

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva E. Musiqi tarixi. Bakı, 2014.
2. Həsənova S. Musiqi tarixindən mühazirələr. Bakı, 2008.
3. Qurbanəliyeva S. Mirzə Şəfi Vazeh və musiqi. Bakı, 2014.
4. Mustafayev F. Sənə bir dəstə gül vermək istədim (Ferents Listin Gəncə səfəri və Mirzə Şəfi Vazeh şeirinə müraciəti). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1973-cü il, 7 noyabr.

Rus dilində:

5. Будяковский А. Ференс Лист. Санкт-Петербург, 2012.
6. Друскин М. История зарубежной музыки. Москва, 1976.
7. Ферман В. История новой западно-европейской музыки. Москва, 1977.

Saytoqrafiya

1. Məktəblinin Elektron Musiqi Kitabxanası: <http://mk.musiqi-dunya.az>
2. “Musiqi dünyası” elektron jurnalı. <http://www.musiqi-dunya.az>
3. Muğam ensiklopediyası: <http://muğam.musiqi-dunya.az>
4. Musiqinin elektron kitabxanası: <http://e-library.musiqi-dunya.az>
5. “Harmony” beynəlxalq musiqi-kulturoloji jurnal: <http://harmony.musiqi-dunya.az>.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ТВОРЧЕСТВА ФЕРЕНЦА ЛИСТА

Аббасова Светлана Джалал кызы

Резюме

Ф.Лист- выдающийся композитор XIX века, гениальный новатор-пианист и дирижёр является национальной гордостью венгерского народа.

Творчества Ф.Листа представляет большой интерес как яркое, значительное явление в музыкальной культуре во всем мире.

THE MAIN PECULIARITIES FERENTS LIST S CREATIVITY

Abbasova Svetlana Calal

Summary

F.List-the prominent composer of the 19th century, the genius innovator, pianist and conductor- is the national pride of the Hungarian people.

Creativity of Ferents List is of great interest as a bright significant phenomenon in the musical culture throughoun the world.

Rəyçi: GDU-nun “Musiqi fənləri” kafedrasının baş müəllimi R.Məmmədova

Musiqi fənləri kafedrasının 11 mart 2021-ci il tarixli kafedra iclasının 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 aprel 2021-ci il

XI-XV YÜZİLLİKDƏ AZƏRBAYCANDA DEKORATİV SƏNƏTLƏR*Məmmədova Aybəniz Əli qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*sebine-sabina-memmedova@mail.ru

Xülasə: *Bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanın şəhərlərində də sənətkarlar müəyyən ixtisas üzrə ayrı-ayrı məhəllə və bazarlarda yerləşirdilər. Bu məhəllə və bazarlar həmin sənətin adı ilə adlanırdı. Məsələn zərgərlər, misgərlər, bəzzazlar məhəlləsi, dəmirçi, başmaqçı, dabbağ, dülgər bazarı və s. XII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarların təşkilatları var idi. Bu təşkilatların üzvləri əxilər (qardaşlar) adlanırdılar. Onlar dini pərdə altında fəaliyyət göstərirdilər. Əxilər emalatxana sahiblərinə və sələmçilərə qarşı mübarizə edir, ehtiyac içərisində olan təşkilat üzvlərinə və başqa şəhərlərdəki məsləkdaşlarına kömək üçün vəsait toplayırdılar.*

Bəzi mənbələrə görə, XII yüzillikdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Nizami də əxilərə rəğbət bəsləmişdir. Təsadüfi deyildir ki, biz bu dövrlərdə yaradılmış sənət nümunəsinin bəzilərinə az, bəzilərinə isə çox rast gəlirik. Düzdür, həm respublikamızın, həm də xarici ölkə muzeylərinin eksponatları arasında bu dövrdə Azərbaycanda yaradılmış bəzi bədii sümük əşyalarına, taxta, dəri məmulatlarına və s. rast gəlirik. Lakin bu el sənəti növlərinin az olması bizə onların haqqında dəqiq fikir irəli sürməyə hələ imkan vermir.

Açar sözlər: Keramika, xalçaçılıq, memarlıq, abidələr, dekorativ sənəti, daş üzərində oyma, ornament, saxsı qablar, toxuculuq, bədii metal, zərgərlik.

Ключевые слова: Керамика, ковроткачество, архитектура, памятники, декоративное искусство, резьба по камню, орнамент, керамика, ткачество, художественный металл, ювелирные изделия.

Keywords: Ceramics, carpet weaving, architecture, monuments, decorative art, stone carving, ornament, pottery, weaving, art metal, jewelry.

XI-XV yüzilliklər ərzində Azərbaycan xalqı bir çox yüksək səviyyəli bədii sənətkarlıq nümunələri: xalça, parça, zərgərlik, saxsı, kaşı və s. yaratmışdır ki, bunların əksəri hazırda dünyanın ən zəngin muzeylərində nümayiş etdirilir. XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda olmuş bir çox xarici səyyahları Gəncədə, Bərdədə, Naxçıvanda, Şamaxıda, Bakıda, Təbrizdə və Ərdəbildə misgərlik, dulusçuluq işi ilə məşğul olan xalça, parça toxuyan böyük emalatxanaların olduqlarını qeyd edirlər. Qeydlərə görə, Azərbaycanda istehsal olunan bədii sənət nümunələri bu dövrdə Qərbi Avropada sənət nümunələrindən xeyli yüksək səviyyədə idi

Bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanın şəhərlərində də sənətkarlar müəyyən ixtisas üzrə ayrı-ayrı məhəllə və bazarlarda yerləşirdilər. Bu məhəllə və bazarlar həmin sənətin adı ilə adlanırdı. Məsələn zərgərlər, misgərlər, bəzzazlar məhəlləsi, dəmirçi, başmaqçı, dabbağ, dülgər bazarı və s. XII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarların təşkilatları var idi. Bu təşkilatların üzvləri əxilər (qardaşlar) adlanırdılar. Onlar dini pərdə altında fəaliyyət göstərirdilər. Əxilər emalatxana sahiblərinə və sələmçilərə qarşı mübarizə edir, ehtiyac içərisində olan təşkilat üzvlərinə və başqa şəhərlərdəki məsləkdaşlarına kömək üçün vəsait toplayırdılar.

Bəzi mənbələrə görə, XII yüzillikdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Nizami də əxilərə rəğbət bəsləmişdir. Təsadüfi deyildiki, biz bu dövrlərdə yaradılmış sənət nümunəsinin bəzilərinə az, bəzilərinə isə çox rast gəlirik. Düzdür, həm respublikamızın, həm də xarici ölkə muzeylərinin eksponatları arasında bu dövrdə Azərbaycanda yaradılmış bəzi bədii sümük əşyalarına, taxta, dəri məmulatlarına və s. rast gəlirik. Lakin bu el sənəti növlərinin az olması bizə onların haqqında dəqiq fikir irəli sürməyə hələ imkan vermir.

XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycan dekorativ sənəti növləri içərisində keramika yer tuturdu. Ölkəmizin müxtəlif yerlərində son 25-30 il ərzində aparılan çoxluqazıntılar nəticəsində tapılmış saxsı nümunələri sübut edir ki, Azərbaycanda XI-XV yüzilliklərdə keramika istehsal edən (Mingəçevir, Gəncə, Beyləqan, Bakı, Təbriz və s.) olmuşdur. Keramika sənəti mərkəzləri içərisində bu dövrdə ən körkəmli yeri Beyləqan tuturdu.

Azərbaycan keramika sənəti nümunələri həm istifadə edilməsinə, həm də bir çox bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa bölünür. Bunlardan birincisi məişətdə istifadə edilən saxsı məmulatları, ikincisi isə memarlıqdan təsdiq edilən kasalardır. Azərbaycan keramika sənətinin ən böyük zirvəsi şirli saxsı məmulatları istehsalıdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da saxsı məmulatları istiyə, soyuğa daha davamlı olması üçün və gözəl görünməsi üçün şüşəyə bənzər rəngli maye ilə örtülürdü. Azərbaycanda şirə adı ilə məşhur olan öz şəffaflığı ilə geniş şöhrət tapmışdır.

Azərbaycanda saxsı məmulatların müxtəlif boyalarla bəzədilməsində, əsasən iki texniki üsul tətbiq edilirdi: birincisi şir üstü boya, ikincisi isə şiraltı boya. Şiraltı boya birbaşa gil abın üzərində çəkilir, sonra isə şirə batırılaraq odda qızdırılırdı. Şiraltında yüksək hərarətə davamlı boyalardan (yaşıl, göy, qara, bənövşəyi) istifadə edilirdi. Bu üsulla şirlər daha şəffaf hazırlanırdı ki, onun altında olan boyalar aydın görünsün. Çox vaxt xalq ustaları şirin öz rəngindən də məharətlə istifadə edirdilər.

XII-XIII yüzilliklərin əvvəllərində şirli məmulatla yanaşı, süjet tipli təsvirlərə şirsiz keramika üzərində də rast gəlinir. Bunlardan ən diqqətəlayiqisi hazırda Nizami adına Gəncə tarix-ölkəşünaslıq muzeyində saxlanılan bir konusvari gil qabdır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda bu əsrlərdə məişətdə geniş istifadə edilən saxsı məmulatları ilə yanaşı, müxtəlif formalı bədii kaşılar da istehsal edilmişdir. Bu növ məmulat əsas etibarilə memarlıq sahəsində istifadə edilmiş və Azərbaycanın bir çox şəhərlərindəki məscidlərdə, hamamlarda, saraylarda və s. yerlərdə işlədilmişdir. Ərəb tarixçilərindən Müqəddəsi, Həməvi və başqaları Azərbaycan şəhərlərində bişmiş kərpicdən tikilmiş və kaşılarla bəzədilmiş binaların olmasını xəbər verirlər. XII əsrin axırı və XIII əsrin əvvəllərində yaşamış və şəxsən Təbrizdə olmuş Yaqut Həməvi yazır ki, Təbriz çox əhaliyə malik gözəl şəhər olub, kərpicdən tikilmiş evləri kaşılarla bəzədilmişdir.

Azərbaycanda daş üzərini bəzəmək, onlarda kəsmə, oyma, cızma üsulu ilə naxışlar açıb, insan, heyvan və başqa təsvirləri həkk etmək XI-XV yüzilliklərdə dekorativ-tətbiqi sənətin geniş yayılmış sahələrindən idi. XI-XII yüzilliklərdə hazırlanmış daş abidələri üzərində daha çox həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı ornamentlərlə, XIII yüzillikdə və sonralar isə daş işlərində nisbətən real səpkidə işlənmiş gül-çiçək, insan və heyvan təsvirlərilə qarşılaşırıq.

XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda xalq sənətkarlığının maraqlı sahələrindən biri olan metal sənəti də yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrlərdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, cürbəcür formalı ev avadanlıqları və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki.

XIV-XV yüzilliklərdə bədii metal sənətkarlığı sahəsində Təbriz şəhəri görkəmli yerlərdən birini tutur. Hələ XIII yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycana gəlmiş məşhur Venesiya səyyahı Marko Polo Təbriz şəhərinin böyüklüyündən, müxtəlif sənətkarlığın inkişafında onun tutduğu mövqedən danışır. Marko Polonun qeydlərində Təbriz zərgərliyi haqqında da maraqlı faktlar vardır. Hazırda dünyanın görkəmli muzeylərində bu əsrlərdə Təbrizdə yaradılmış bir çox orijinal bədii metal sənəti nümunələri nümayiş etdirilir.

XII-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda mövcud olan sənətlər içərisində toxuculuq sənəti xüsusilə geniş inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş xarici səy-yahlar yerli əhalinin həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək, kətan, yun parçalar, xalça, palaz, cecim və s. sənət nümunələri toxuduq-larını öz gündəliklərində dəfələrlə qeyd etmişlər. 1940-cı ildə Gəncədə Nizami Gəncəvinin qəbrində aparılmış qazıntı işləri zamanı tapılmış parça tikələri həmin dövrdə istehsal edilmiş parçaların keyfiyyəti haqqında az da olsa təəvvür yaradır. Zərif və öz dövrünə görə çox yüksək texniki

səviyyədə toxunmuş bu ipək tikələrində dövrün başqa abidələrindəki (daş, gəc oymaları, keramika və s.) bəzəkləri xatırladan həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı ornamentlər vardır. Yurdumuzun zəngin təbiəti, yaşıl çəmənliklərin, bulaqların, çayların bolluğu burada qədimdən qoyunçuluq üçün şərait yaratmışdır. Ulu babalarımızın həyatında mühüm əhəmiyyətli qoyun gözəl yunu ilə el sənətinin ən zəngin növlərindən olan xalçaçılığın yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan xalçasının tarixini araşdırırlar bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə xalçalarımızı, adətən, dörd böyük növə bölürlər: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları. Hər növə müəyyən xalçalar daxil olur ki, bunlar da toxunduqları yerin adını daşıyır. Azərbaycan xalqının xalça sənətini öyrənmək üçün xalçalarımızın ornament, rəng və kompozisiya prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan xalçaları kompozisiya cəhətdən müxtəlifdir. Adətən xalçalardan harada və hansı məqsəd üçün istifadə ediləcəyindən asılı olaraq onun ümumi kompozisiyası, ölçüsü, bəzəkləri və hətta rəngi də dəyişir. Azərbaycan xalçaları cürbəcürdür. Məsələn: a) həcmcə balaca olan namazlıq xalça; b) divar xalçaları; c) qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalçadan ibarət dəst xalçalar ölçüsünə, formasına və kompozisiyasına görə müxtəlif olur; otağın orta hissəsində sərilmiş iri xalça (xalı), yuxarı tərəfdə yerə salınan "baş" xalça və ortadakı iri xalçanın yanlarında salınan "yan" xalça.

Xalçalarımızın bədii xüsusiyyəti və məzmunu əsasən onları bəzəyən ornamentlərdən asılıdır, çünki ornament tətbiq olunduğu sənət nümunəsini bəzəməklə bərabər, onun məzmununu da üzə çıxarır. Azərbaycan xalçaları rənglərinə görə də müxtəlifdir. Onlar üçün çoxrənglilik (polixromiya) daha səciyyəvidir. Adətən xalçaçılar qabaqcadan xalçanın nə məqsəd üçün istifadə ediləcəyini bilib, sonra onu rəngli iplərlə bəzəməyə başlayırdılar. Ustalar xalça üzərində rənglərin bölüşdürülməsində və gözəl görünməsində baxılan məsafənin və habelə xalçanın formasının, ölçüsünün və rənglərinin bir-birinə nisbətini əsas götürürdülər. Çünki onlar bilirdilər ki, ilk nəzərdə mücərrəd və sxematik görünən rəngarəng xalça, palaz və ya vərni rənglərin bir-birinə düzgün nisbəti nəticəsində uzaqdan baxdıqda daha bədii və real təsir bağışlayır və ya əksinə, rənglərin bir-birinə nisbəti sayəsində uzaqdan pis, yaxından isə yaxşı görünür.

Araşdırmalar göstərir ki, dekorativ-tətbiqi sənətimizin başqa növləri kimi xalçaçılıq sənəti də XI-XV yüzilliklərdə çox zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu əsrlərin yazılı mənbələrində yurdumuzun el sənətlərindən bəhs edilərkən burada keyfiyyətli xalçalar toxunduğu və bir çox ölkələrə ixrac olunduğu qeyd edilir.

Yerliyi mavi rəngli bu xalçanın üzərində iki tərəfdən qoşa çəngəlləri olan çoxlu bəzək motivləri verilmişdir. Bu bəzəklərin də ortasında ardıcıl təkrar olunan səkkizguşəli ulduz rəsmləri yerləşdirilmişdir. Səkkizguşəli ulduzlar bir cərgə ortası açıq-sarı, kənarları tünd-mavi, digər cərgə ortası qırmızı, kənarları qara rənglərdə verilərək xalçaya xüsusi bir gözəllik bəxş edir. Şirvan xalçalarına xas olan ən tipik ornament motivləri və kompozisiya üsulu ilə bəzədilmiş bu xalça dövrünə görə çox zərif toxunuşu ilə də diqqəti cəlb edir. Bu xalçanın hər 10 sm-də 627 ilmə vardır.

Haqqında bəhs etdiyimiz xalça XIII-XIV yüzilliklərdən yeganə nümunə qalsa da, sonralar biz bu tip kompozisiya və ornamental bəzəkli xalçalara tez-tez təsadüf edirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan xalçalarına xas olan bu rəngarənglik, bəzək və kompozisiya ünsürləri indiyə qədər öz xüsusiyyətlərini itirməyərək davam etməkdədir. Bu da xalçalarımızın bu qədər böyük və uzun bir tarixi yolda öz milli simasını itirməyərək daim inkişaf etdiyini göstərən amillərdəndir. Nəzərdən keçirdiyimiz sənət əsərləri, onların bədii və texnoloji xüsusiyyətləri göstərir ki, bu əsərlərdə Azərbaycan el sənətləri çox mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Q. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı 1959.
2. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (metal məmulatı və zərgərlik) Bakı 1966.

3. Rasim Əfəndi. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər). Bakı 1999.
4. Salamzadə Ə.V. Azərbaycan memarlıq abidələri Bakı 1958.
5. Müciri Cəfər. Azərbaycan xalçaçılığın texnoloji üsulları. Bakı 1958
6. Qiyasi Cəfər. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991.

ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XI-XV ВВ

Мамедова Айбаниз Али кызы

Резюме

В статье рассказывается о богатом развитии азербайджанских образцов декоративно-прикладного искусства в XI-XV веках. В этот период декоративное искусство в Азербайджане было почти во всех областях - ткачество, ковроткачество, гончарное дело, медное дело, шелководство, керамика и т. д.

DECORATIVE ARTS IN AZERBAIJAN IN THE XI-XV CENTURIES

Mammadov Aybaniz Ali

Summary

This article tells about the rich development of decorative-art samples in Azerbaijan in the XI-XV centuries. During this period, the decorative art in Azerbaijan was almost, all fields are weaving, carpet weaving, pottery, coppersmithing, silkworm breeding, ceramics, etc. areas are widely developed.

Rəyçi: Məhərrəmov Ə.P.

Təsviri incəsənət kafedrasının 05 fevral 2021-ci iltarixli iclasın 08 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 09 fevral 2021-ci il

ПРИНЦИПЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ГРАНИЦ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ И ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ ОЦЕНКИ ЭМОТИВНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

Аббасова Ульвия Вагиф гызы
Бакинский Славянский Университет
u.abbasova@asoiu.edu.az

Аннотация: *Статья посвящена принципам установления границ положительной и отрицательной оценки эмотивности художественных текстов. Анализ научного, документального или художественного текста схематично являет собой переходы от материальных пространств линейной структуры к абстрактным и нелинейным пространствам. Это две полярные точки зрения на лингвистический анализ, соответственно отображающие разные пространственно-временные модели. Лингвистический подход к данной проблеме полярных по своим значениям оценок, по мнению некоторых современных русских, азербайджанских и европейских учёных, нередко базируется на логико-философских концепциях. Но отметим, что собственно лингвистический разбор имеет специфические особенности.*

Ключевые слова: положительная и отрицательная оценка эмотивности, художественный текст, перевод.

Açar sözlər: emotivliyin müsbət və mənfi qiymətləndirilməsi, bədii mətn, tərcümə.

Keywords: positive and negative assessment of emotivity, literary text, translation.

Анализ любого текста (научного, документального или художественного) схематично являет собой переходы от материальных пространств линейной структуры к абстрактным и нелинейным пространствам. Это две полярные точки зрения на лингвистический анализ, соответственно отображающие разные пространственно-временные модели. Вместе с тем, как указывает видный современный лингвист В. Лукин, их объединяет несколько признаков. Во-первых, принцип «денотата пространства», во-вторых, его тесная связь с архетипами национальной культуры, в-третьих, его сугубо эмоциональная сфера [5,192]. К сожалению, В.А. Лукин в своей работе не конкретизирует искомое понятие, однако, ключевое выражение «эмоциональная сфера», безусловно, наталкивает нас на мысль об эмотивном пространстве текста. Денотат же – это один из важных признаков, маркеров, или индикаторов текста. В. А. Лукин считает, что эти индикаторы могут свидетельствовать как о положительной, так и отрицательной оценки эмотивности художественных текстов. Лингвистический подход к проблеме полярных по своим значениям оценок, по мнению некоторых современных русских, азербайджанских и европейских учёных, нередко базируется на логико-философских концепциях. Но подмечено, что собственно лингвистический разбор имеет специфические особенности. Это тем более ярче выражается, если речь идёт о логико- философской категории разных оценок в двух языках, так как в них отражаются избирательные способы включения (или подключения) оценочных элементов в семантические системы неродственных языков. Нас в статье в первую очередь интересуют русский и английский.

Вопрос этот настолько сложен и неоднороден, что требует, на наш взгляд, хотя бы небольшого (в рамках статьи) экскурса в историю. Так, ещё в XIX столетии лингвист и социолог Дж. Мур сумел подвергнуть разумной критике отдельные положения тех теорий, в которых учёные безапелляционно заявляли о чётком делении на «собственно лучшее, хорошее», с одной стороны, и «не собственно лучшее, хорошее» - с другой. Критик считал, что суждения, которые включают в себя так называемые аксиологические предикаты (по линии хорошего – плохого), синтетичны, но не аналитичны. И пояснял: «В этом вопросе

лучше было бы прибиться к какому-нибудь одному берегу, так как выражение «хорошее или лучшее – это то, чего люди себе желают». Но это выражение вовсе не является полноценной положительной лексикографической интерпретацией» [6, 110-111]. Заметим в скобках: это суждение было высказано Муром в те годы, когда об эмотивности семантического поля как терминологии в текстах разных типах ещё и речи не было. Критическую мысль Дж. Мура далее органично развил другой известный западноевропейский учёный – Р. Хэар. В своих трудах он убедительно доказал, что разные оценки (или коннотации) требуют соответственно формулировки некоторых не схожих друг с другом исходных постулатов. Но их рассмотрение уведёт в сторону от цели настоящей статьи. Поэтому ограничимся в данном случае констатацией фактов. Важно отметить, что по следам этих и некоторых других учёных уже на рубеже XX-XXI веков проводили «шкалирование» различных оценок как определителя эмотивности художественных текстов, выделяя при этом отклонения оценок от нормы и принципы их регуляции. По каким же критериям следует выделять границы положительной, с одной стороны, и отрицательной – с другой оценки эмотивности художественных текстов

В нашей статье мы выделяем два типа объекта оценки: оцениваемый предмет и признак, по которому оценивается объект. Между двумя указанными типами объекта существует корреляция, и её изучение может быть полезным для дальнейшего изучения структуры оценки как сигнализатора эмотивных смыслов. Существо дела заключается в том, что для лингвистов определённый интерес представляет деление отдельных текстовых отрезков речи (например, описательных либо повествовательных фрагментов, содержащих эмотивные смыслы) на дескриптивные и оценочные рассуждения. Они же вкуче, в свою очередь, выражают обобщенно различные оценочные отношения к субъекту или объекту. При рассмотрении природы положительной или отрицательной оценки эмотивности текста в связи с её языковым выражением многие авторы непосредственно связывают категории оценки с основными функциями языка [см. Колшанский 1976, Тугаринов 1968 и другие]. При этом данная категория приобретает очень широкий характер и оказывается присущей чуть ли не любому языковому высказыванию. Следуя такой концепции, любая эмотивная информация, передаваемая одним из коммуникантов другому в конкретной обстановке общения, содержит не только сообщения о каких-то фактах, но и субъективную оценку этих фактов. А субъективность, как хорошо известно, в интересующих нас типах текстов есть прямое выражение модально-эмотивных смыслов. Будем считать это одним из важных принципов установления границ полярных оценок. В то же время отражение мира объективным мышлением всегда выявляет отношение познающего субъекта к познаваемым объектам, что, по сути дела, является оценочным отношением. Такой оценочный факт непременно содержит в себе также и эмоции как важную часть эмотивности семантического поля.

Любопытные, с нашей точки зрения, могут возникать сравнения, точнее, сопоставления в связи с вышеотмеченным. Например, видный лингвист Г.В. Колшанский предполагает наличие бинарности эмотивных смыслов, именно исходя из корреляции полярных (позитивной и негативной) оценок [4,99]. Это он считает также одним из принципов разграничения двух разных оценок. Так, он утверждает, что в предложении «Зима!» так же содержится оценка, как и в высказывании «Какой прекрасный день!». Солидаризуясь с этим положением, Г.В. Чернов считает, что «семантика положительной или отрицательной оценок говорящим высказываемой пропозиции всегда (явно или потенциально) присутствует в любом высказывании» [8,77]. Однако мы хотим прокомментировать мнение Колшанского и Чернова в соответствии с избранной нами темы статьи. Конечно, с этими исследователями можно согласиться и в том их рассуждении, что широкое определение понятия «оценка» в логико-философском плане вполне оправдано, но для подкрепления теории функционирования эмотивных смыслов с

помощью изучения оценки в языках оно оказывается слишком общим. Так, уже на интуитивном уровне вполне ясно, что приводимые Г.В.Колшанским высказывания «Зима!» и «Какой прекрасный день!» не идентичны с точки зрения способа выражения оценки и ее связи с семантикой языковых единиц, составляющих данные высказывания. В первом нет эмоции (не путать со знаменитым стихотворением А. Пушкина, в котором встречаешься с совокупностью эмоций). В приведённом назывном предложении существует полнейший отрыв от контекста. В нём нет также и соотношения интенциональности, эмоциональности и эмотивности. В самом высказывании «Зима!» прежде всего содержится простая констатация факта. (Скажем, реакция на сообщение в прогнозе погоды о резком понижении температуры) или выражается любое отношение к этому факту: будь то позитивное или негативное. В составе высказывания нет каких-либо оценочных слов, сигнализирующих о включении лексемы во фразовый эмотивный текст. Поэтому в изолированном употреблении этого слова соответственно нет и каких-либо оценочных семантических элементов, которые указывали бы на присутствие в содержании высказывания любой оценки или определяли бы её характер. Иначе обстоит дело в высказывании «Какой прекрасный день!», в составе которого есть слово «прекрасный», содержащее в своей семантике сему положительной оценки. Благодаря этому оценка в высказывании не только эксплицируется, но и имеет четко выраженный позитивный характер. Здесь можно уже говорить и о конкретных языковых средствах выражения оценки, что в предыдущем высказывании не имело смысла. Правильно на этот счёт фиксируют Л.Г. Бабенко и Ю.В. Казарин, что в словах «чудесный, волшебный, прекрасный, добрый и т.д. обнаруживаешь разнообразие и подлинное богатство внешне схожих эмоций. Они же, в свою очередь, напрямую репрезентируются дифференциально-эмотивной либо категориально-эмотивной лексикой». [2,124]. А стержневым объединяющим эту лексику словом служит, по нашему представлению, «восхищение».

Всё сказанное выше, по нашему убеждению, имеет прямое отношение к некоторым принципам лингвистического анализа категории разной оценки. По-видимому, утверждение о возможности выражения оценки (в явной или неявной форме) в любом высказывании справедливо по отношению к художественным произведениям. Ведь в такого рода текстах, где эмоции порою зашкаливают и тем самым существенно способны расширить эмотивное пространство речи, существует множество прямых и косвенных способов выразить оценочное отношение к сообщаемому. Не пытаюсь, как говорится, «объять необъятное», в рамках статьи зафиксируем основное внимание только на минимизированном речевом отрезке контекстологических разновидностей эмотивных смыслов – фразовых. Например: «Ты могла бы раньше сказать мне об этом» - в высказывании ясно осуждается тот факт, что говорящий не был своевременно информирован. Или: «Зачем ты это сделал?» - говорящий отрицательно оценивает сделанное. Эксплицируется эмотивный смысл «сомнение». Далее: «Не беспокойся: он придет» – приход данного лица, напротив, здесь оценивается положительно. «Папа! Я так рад, что ты у меня есть!» - закричал Вахид. Из фразы, правда, в данном случае выхваченной из контекста, Вахид таким образом выражает благодарность (даёт положительную оценку) отцу за присутствие в его жизни. И т.п. Во всех подобных случаях нельзя указать каких-либо языковых средств, специально предназначенных для выражения оценки. Положительное или отрицательное отношение к сообщаемому выводится из всего эмотивного смысла высказывания или придаётся ему отдельной фразой, взятой из контекста, равно как и условиями общения. В других случаях в высказывании могут присутствовать определенные маркеры, указывающие на характер выводимой оценки, например: «Надеюсь, он завтра придет» - как правило, человек надеется на совершение события, которое он оценивает именно как положительное. «Боюсь, она не успеет взять эту книгу в библиотеке» - опасаются обычно событий, которые оцениваются

отрицательно. «Я хотел бы, чтобы ты была рядом» - очевидно, что человек, к близости к которому мы стремимся, получает положительную эмотивную оценку.

Но контекст всё равно при трёх приведённых вариантах играет важную роль. Как верно указывают вышеупомянутые Л. Бабенко и Ю. Казарин, «в случае извлечения эмотивной лексики и её рассмотрения вне текста, она даёт нам только самые поверхностные, то есть приблизительные представления о наборе позитивных или негативных оценок эмотивных смыслов. И в разно-системных языках (куда включаются русский и английский – примечание наше) они реализуются непосредственно в текстах в аспекте их однотипности или, напротив, разнотипности» [2,123]. Из этой формулировки следует, что в русском и английском контекстах любое слово может приобрести ту или иную эмотивно-оценочную характеристику. Например, в высказывании «Они ехали медленно» наречие «медленно» может быть простой констатацией факта, но в соответствующем контексте может давать и положительную оценку действия («и поэтому не виноваты в столкновении»), а порою приобретать также и отрицательную эмотивную оценочность. (Например: поэтому они и опоздали»). В русском и английском языках следует поэтому отличать использование в высказывании языковых средств, в семантике которых присутствует оценочный элемент, закрепившийся за ними в результате их регулярного употребления именно в оценочно-эмотивной функции. Например, в значениях таких слов, как русские «молодец, превосходный, восхищаться, негодьяй, никудышный, прощляпить» (англ. smart, magnificent, to admire, scoundrel, good-for-nothing, swine) и вне речевого контекста чётко осознаётся корреляция по типу положительной либо отрицательной оценок. И они, кстати сказать, занимают центральное место в их семантике. Подобные слова широко используются в художественной речи именно для придания им оценочного характера. Ср.: «Гусейн – шеф малого предприятия» (обычная констатация факта). «Гусейн – прекрасный во многих отношениях шеф малого предприятия» (положительная оценка). «Гусейн – никудышный шеф малого предприятия» (отрицательная оценка). В первом случае – нейтральная оценка. Затем мы привели две коннотативные по различной окраске.

Показательно, что лингвист В.Б. Апухтина относит такие слова к разряду «эмотивно-оценочных регулятивов». К некоторым из вышеприведённых, она, к примеру, присовокупляет: «Дурак, паразит, пузырь, недотёпа, с одной стороны, молодчина, верховодящий, отличник производства, сообразительный – с другой» [1, 77-78]. От себя мы добавим: во-первых, основным средством манифестации в указанных языках является такая эмотивно-коннотативная лексика, которая ярче всего обнажает межличностные или групповые отношения на двух полюсах оценок. Во-вторых, о существовании в семантике таких эмотивных слов оценочного компонента строго определенного характера свидетельствует их несовместимость с оценочными высказываниями, в которых выражается противоположная оценка. Ср. невозможность, вернее, алогичность или ироничность таких высказываний, как «Его часто хвалят как никудышного работника», «Этот превосходный актёр совсем не умеет играть на сцене» и т.п. Анти-логика, как мы знаем, отчасти допустима в литературе, но противоречит нормам и правилам в лингвистических исследованиях, как точной дисциплине. Небезынтересно также заметить, что в современной лексикографической литературе оценочный характер семантики слова даётся либо в словарной дефиниции, либо с помощью специальных оценочных помет, или посредством комбинации этих способов декодирования оценки. Например: «Sagacious» (дальновидный, проницательный) – showing a very good judgement. А если в значении «благоразумный» или «здравомыслящий», то «intelligence» или «common sense». Но сравним: prime – (apprec.) (use of meat, esp. beef) of the very best quality or kind. Таким образом, оценочное отношение в русском и английском языках может выражаться как в семантике языковых единиц, так и в содержании речевых высказываний. Отсюда следует,

что в лингвистическом плане категория оценки (в нашем случае – положительная или отрицательная) должна характеризоваться как семантико-коммуникативная. Для правильного декодирования коммуникативной интенции говорящего оценочный характер высказывания всегда должен быть эксплицитным, хотя он и может достигаться разными языковыми средствами. Однако в семантике языковых единиц эмотивная оценка может быть эксплицитной и имплицитной одновременно. Поясним. Некоторые лингвисты (А.Г. Баранов, Л.Г. Барлас, Е.М. Вольф, К.А. Долинин, А.Е. Супрун), говоря об эксплицитной эмотивной оценке, вводят понятие «нейтральная оценка». Она, по мнению названных учёных, в основном приписывается тем высказываниям, где отрицательная или положительная оценки явно не выражены. Эта оценка в узко-лингвистическом смысле.

За широкий подход к эмотивной оценке двух видов ратуют такие видные языковеды, как Г.В. Колшанский, Б.А. Маслов, С.В. Куликов, В.П. Григорьев, В.Н. Телия. Они считают, что эмотивная оценка в русском и английском языках, главным образом, выражается имплицитно. Они обосновывают это тем, что эмотивную оценку в текстах (прежде всего в художественных – примечание наше) следует изучать в трёх значениях. Точнее, в «оценочно-прагматическом, эмоционально-оценочном и одновременно модально-оценочном значениях» [7,55]. (Напоминаем: мы уже писали в статье о том, что, к примеру, Г.В. Колшанский – единомышленник Маслова, Куликова, Григорьева, Телия и других – в цитированной работе говорит об эмоционально-оценочном аспекте высказывания). Его он, в частности, рассматривает как важную часть единого рационального содержания высказывания, утверждая тем самым, что любая эмоциональная оценка должна пройти через фильтр сознания, прежде чем она будет выражена в языке. При этом Г.В. Колшанский попеременно употребляет термины собственно «эмотивное», «субъективное», «субъективно-модальное» «эмоциональное», «оценочное», «оценочно-эмоциональное», «эмоционально-оценочное», фактически не делая между ними различий. Такой обобщенный подход оказывается достаточным для целей работы Колшанского, поскольку в ней автор стремится доказать, что не только объективное в двух языках, но и субъективное носит обобщенный, понятийный характер. Кроме того, Г.В. Колшанский добавляет, что язык выражает индивидуальные переживания не непосредственно, а через посредство форм мышления. Однако если в задачу лингвистического исследования входит выявление и описание отдельных компонентов содержания высказывания или слова, то потребуются дальнейшая детализация субъективного аспекта и, в частности, вычленение собственно оценочного, в нашем случае – эмотивного компонента. А это, в свою очередь, приводит к необходимости более узкого собственно лингвистического определения понятия «оценка» как семантической категории, выражаемой специальными языковыми средствами, а, следовательно, присутствующей не в каждом высказывании. Итак, можно прийти к заключению, что мнения двух групп известных учёных кардинально расходятся. Но вот что привлекло наше особое внимание; в сложном лабиринте переплетающихся и пересекающихся между собою вариантов, большинство исследователей двух лагерей оказались на удивление единодушны в том, что узкое и широкое понимание оценочности как таковой отнюдь не противоречит расширению эмотивного пространства семантического поля, как в русском, так и в английском языках. Более того, все они в один голос утверждают, что узкое и широкое понимание оценочности есть по сути отражение принципов установления границ положительной и отрицательной оценки эмотивности художественных текстов.

Отсюда вытекает ещё один дискуссионный вопрос, которым мы хотели бы завершить настоящую статью: имеется ли связь между искомыми принципами и нормой оценочности? Выделяют ли её лингвисты при разборе эмотивных смыслов? Если да, то в какой пропорции? И т.д. Нам представляется, что, оценивая какой-нибудь объект или явление, человек всегда прямо или косвенно (то есть вольно или невольно), но сравнивает

его с другими объектами. Так что оценка носит, как правило, не абсолютный, а относительный характер. Ближе к теме выражения эмотивных смыслов отметим, что объект оценивается как «хороший» или «плохой» по отношению к другим таким же или аналогичным объектам. В результате возникает представление о некотором континууме или эмотивном пространстве некоторых объектов, у которых присутствует данный, то есть оцениваемый признак. Одна часть таких объектов оценивается по этому признаку положительно, а другая часть – отрицательно. Ставится вопрос: как влияют установленные учёными принципы границ разных оценок эмотивности текстов на их норму? Другими словами, между положительно и отрицательно оцениваемыми объектами могут быть какие-то ещё промежуточные случаи или между ними проходит абсолютная чёткая граница?

Оказывается, ряды объектов, обладающих одинаковыми признаками, могут выстраиваться и по норме, и по степени интенсификации или величины признака, и даже по иным параметрам его изменения. Все подобные шкалы изменения тесно связаны с понятием положительной либо отрицательной оценок. Ведь человек обычно не просто фиксирует изменения признака, но и воспринимает какое-то состояние объекта как обычное, «естественное» или «нормальное», а все прочие – как отклонения от нормы в лучшую или худшую сторону. (Психологически чаще всего, конечно же, – интуитивно в лучшую). Поэтому оценка непосредственно связана с нормативным или ненормативным статусом объекта. Нередко, например, положительная оценка может быть интерпретирована как утверждение: «Данный объект обладает таким-то качеством в такой-то степени, и это, оказывается, хорошо».

Насколько нам удалось установить, в XX столетии нередко писали о том, что положительное высказывание почти всегда оценивается сверх нормы, то есть её превышает. Исследования последних лет внесли некоторые коррективы в этот вопрос. Например, А.А. Богатырев в одной из своих работ установил, что «положительные оценки иногда получают и признаки, которые указывают на превышение норм. Скажем, «grandiose» или «stunning». Признаки, которые указывают на не достижение норм: «little»; «tiny» и другие. Признаки, которые соответствуют норме. Например: «positive»; «of quality» и другие. Более того, – продолжил свою мысль учёный, – бывают и такие случаи, когда за норму в английском языке признаются позитивные признаки. Например: righteous, decent, moral, honest, и другие» [3]. Отрадно заметить, что с мнением русского лингвиста А.Богатырева солидарен и видный современный азербайджанский учёный Эдисон Гаджиев [9].

Что же касается непосредственно выражения эмотивных смыслов, то некоторые признаки оцениваются говорящим в основном в связи со степенью его приятности, полезности или выгоды. Скажем, некий объект обладает такими положительными признаками, которые в идеале должны быть удовлетворительно восприняты как отдельными индивидуумами, так и обществом в целом. Но, оказывается, и на этом пути есть свои сложности. Дело в том, что анализ эмотивного пространства семантического поля в английском языке не подтверждает тезис о симметричности оценочных единиц. Принципиальная антонимичность оценочных понятий не зеркально отражается языке. И это не трудно доказать, так как далеко не у всех современных английских оценочных слов, например, имеются антонимы. Например: paragon - model of excellence, apparently perfect person or thing (плюс-оценка); slum - court, alley, or street of dirty crowded houses (минус-оценка). Аналогичными являются слова с минус-оценкой, типа antic, bootlicker, blackguard, brawl, lickspittle, parasite, pander, wretched и другие, а также слова с плюс-оценкой, типа sanctuary, ideal, intellect, не имеющие антонимов. Последние исследования русских, азербайджанских и европейских учёных показывают, что система оценочных слов принципиально асимметрична.

Литература

1. Апухтина В.Б. Психолингвистический метод анализа смысловой структуры текста. М. Наука, 2007, 208 с.
2. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Практикум. М.: Флинта-Наука, 2006, 496 с.
3. Богатырев А.А. Схемы динамического развертывания художественной интенции текста // Тверской лингвистический меридиан., 2009. - № 4. <http://university.tversu.ru>
4. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М.: Наука, 1975, 230 с.
5. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. 2-е изд., М.: Издательство Ось-89, 2005, 560 с.
6. Мур Дж. Э. Принципы этики. М.: Мысль, 1984, 279 с.
7. Телия В.Н. Вторичная номинация и её виды // Языковая номинация: Виды наименований. М.: Мысль, 1987, с. 49-61.
8. Чернов Г.В. Основы синхронного перевода. М.: Высшая школа, 1987, 255 с.
9. Hajiyev Edison I. The Status of Particles in Modern English / International Journal of Computers. Issue 4, Volume 2, 2008. PP. 432-451.

**BƏDİİ MƏTNLƏRİN EMOTİVLİYİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFI
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ SƏRHƏDLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ**

*Abbasova Ulviyyə Vaqif qızı
Xülasə*

Məqalə bədii mətnlərin emotivliyinin müsbət və mənfi qiymətləndirilməsi sərhədlərinin müəyyən edilməsi prinsiplərinə həsr olunmuşdur. Elmi, sənədli və ya bədii mətnin təhlili sxematik olaraq xətti strukturun maddi fəzalarından mücərrəd və qeyri-xətti məkanlara keçiddir. Bu, uyğun olaraq müxtəlif məkan-zaman modellərini əks etdirən linqvistik təhlil baxımından iki qütb nöqtəsidir. Bəzi müasir rus, Azərbaycan və Avropa alimlərinin fikrincə, bu problemə öz əhəmiyyətinə görə qütb olan qiymətlərə linqvistik yanaşma çox vaxt məntiqi-fəlsəfi konsepsiyalara əsaslanır. Lakin qeyd edək ki, faktiki olaraq linqvistik təhlil xüsusi xüsusiyyətlərə malikdir.

**PRINCIPLES OF ESTABLISHING THE BOUNDARIES OF POSITIVE AND
NEGATIVE EVALUATION OF THE EMOTIVITY OF LITERARY TEXTS**

*Abbasova Ulviya Vagif
Summary*

The article is devoted to the principles of establishing the boundaries of positive and negative evaluation of the emotivity of literary texts. The analysis of a scientific, documentary or artistic text schematically represents the transitions from material spaces of a linear structure to abstract and nonlinear spaces. These are two polar points of view on linguistic analysis, respectively displaying different spatio-temporal models. According to some modern Russian, Azerbaijani and European scientists, the linguistic approach to this problem of polar values is often based on logical and philosophical concepts. But we note that the actual linguistic analysis has specific features.

*Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rafiq Manaf oğlu Novruzov
Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının 25 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 14 aprel 2021-ci il*

UOT:81.

DIFFERENCES IN THE ARTICULATION BASES OF ENGLISH, AZERBAIJAN AND RUSSIAN VOWEL PHONEMES

f.ü.f.d. Abdullayeva Elnarə Kamandar qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Ib1303@mail.ru

Аннотация: *Human speech is the result of highly complicated series of events. The formation of the concept takes place at the linguistic level that is in the brain of the speaker: this stage may be called psychological. The message formed within the brain is transmitted along the nervous system to the speech organs. Therefore we may say the human brain controls the behavior of the articulating organs which effect in producing a particular pattern of speech sounds. The speech sounds of a language, which constitute all its morphemes and words, are instances, manifestations or realizations of its segmental phonemes. There are two major classes of sounds traditionally distinguished by phoneticians in any language. They are termed consonants and vowels. The distinction is based mainly on auditory effect.*

Açar sözlər: Təlləffüz, danışiq, sait səslər

Keywords: Pronunciation, speaking, vowel sounds

Ключевые слова: Произношения, разговор, гласные звуки

Phonetics deals with speech sounds. In Greek language «*phonetikos*» means pertaining to voice and sound. Phonetics studies the sound system of a language that is segmental phonemes, word stress, syllabic structure and intonation. Phonetics is the scientific study of sounds used in language: how the sounds are produced, how they are transferred from the speaker to the hearer and how they are heard and perceived. Sounds of the language provide an accessible and general introduction to phonetics with a special emphasis on English.

However, phonetics is obliged to take the content level into consideration too, because at any stage of the analysis, a considerate part of the phonetician's concern is with the effect which the expression unit he is examining and its different characteristics have on meaning. Only meaningful sound sequences are regarded as speech and the science of phonetics, in principle at least, is concerned with such sounds produced by a human vocal apparatus as are, or may be carries of organized information of a language. (1)

Human speech is the result of highly complicated series of events. The formation of the concept takes place at the linguistic level that is in the brain of the speaker: this stage may be called psychological. The message formed within the brain is transmitted along the nervous system to the speech organs. Therefore we may say the human brain controls the behavior of the articulating organs which effect in producing a particular pattern of speech sounds.

The speech sounds of a language, which constitute all its morphemes and words, are instances, manifestations or realizations of its segmental phonemes.

There are two major classes of sounds traditionally distinguished by phoneticians in any language. They are termed consonants and vowels. The distinction is based mainly on auditory effect.

Vowels unlike consonants are produced with no obstruction to the stream of air, so on the perception level their integral characteristic is naturally tone, not noise. The most important characteristic of the quality of these vowels is that they are acoustically stable. They are known to be entirely different from one another both articulatorily and acoustically. In English vowel system there are 12 vowel monophthongs and 8 or 9 diphthongs.(3)

The quality of a vowel is known to be determined by the size, volume, and shape of the mouth resonator, which are modified by the movement of active speech organs, that is the tongue and the lips. Besides, the particular quality of a vowel can depend on a lot of other articulatory characteristics, such as the relative stability of the tongue, the position of the lips,

physical duration of the segment, the force of articulation, the degree of tenseness of speech organs. So vowel quality could be thought of as a bundle of definite articulatory characteristics which are sometimes intricately interconnected and interdependent.

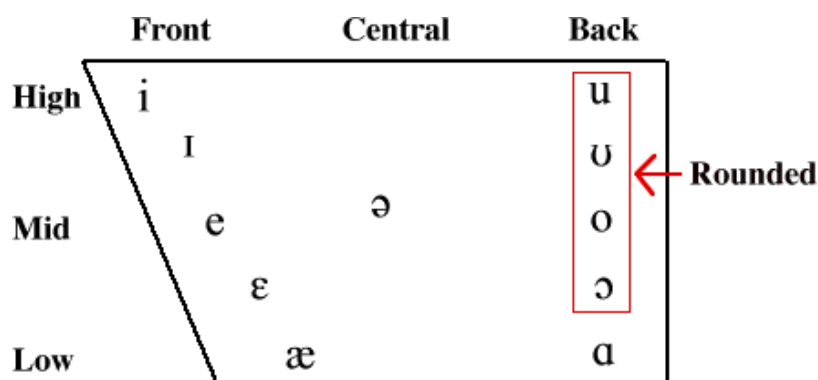
This is due to the fact that people use their speech organs differently, or, as phoneticians say, it is due to the difference in the articulation basis. The articulation basis may be defined as the general tendencies (or habits) in the way native speakers use their speech organs both during speech and at rest. The articulation basis influences the phonetic system of a language. The articulation basis of one language may differ from the articulation basis of another language.

The articulation habits of a community make up the articulation bases of the language of that community. English, Azerbaijan and Russian articulation bases differ considerably.

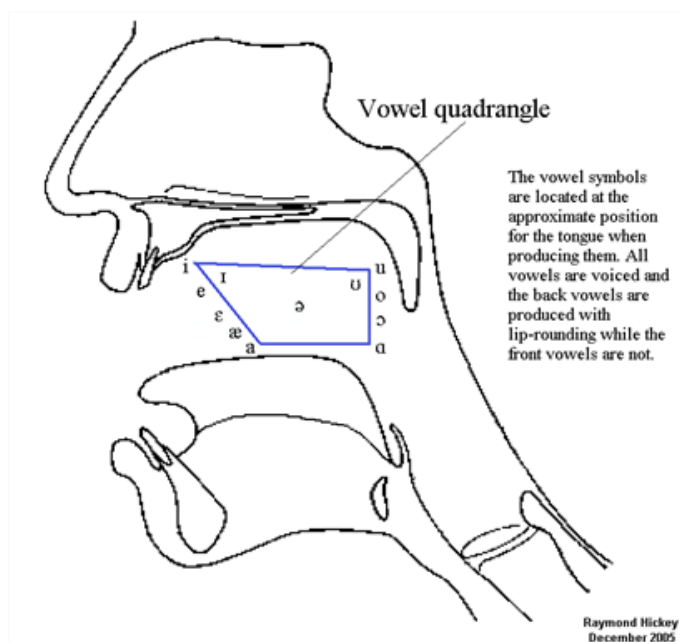
The lips. In the production of Russian vowels the lips are considerably protruded and rounded: [o, y]. In Azerbaijan the lip-rounding may differ vowel phonemes. The rounded lips are less tense and more protruded: [o, u]. In the articulation of the similar English vowels protrusion does not take place.

The bulk of the tongue. In the articulation of the English vowels the bulk of the tongue occupies more positions than in the production of the Russian and Azerbaijan vowels. When the tongue moves in the *horizontal* direction it may occupy a fully front [i:, e, ae], and the Azerbaijan front vowels are: [I, e, u, ö, ə] and a front-retracted [i], there are no front-retracted vowels in Azerbaijan, a fully back [u:, o:, a:, o], the Azerbaijan back vowels are: [a, o, u, i] and a back-advanced [u, A], position. There are no back-advanced vowels in Azerbaijan. Each of the three *vertical* positions of the tongue (high, mid, low) in English is subdivided into a *narrow* and *broad* variety. Russian vowels are classified according to the *vertical* movement of the tongue they may be divided into: high — [и, ы, у], mid — [э, о] and low — [а]. According to the *horizontal* movement of the tongue Russian vowels may be subdivided into: front — [и, э], central — [ы, а] and back — [о, у]. The tongue takes a contracted dome-like shape; during the articulation of Azerbaijan vowels the tongue has a tendency to move forward towards the lower teeth, it also has a more flat surface.(4)

The principle of the degree of tenseness in vowel classification is connected with the unchecked and checked character of the vowels.

The length of the vowels. Long vowels in English are considered to be tense. There are no long vowels which can be opposed to short vowels in the Russian language. Azerbaijan long vowels may occur only in certain position in word: in unstressed syllables and in non-final position.

The stability of articulation. English vowels may differ in stability: they may be monophthongs and diphthongs, in which the organs of speech glide from one vowel position to another within one syllable. There are no diphthongs in literary Azerbaijan pronunciation. There are monophthongs and diphthongoids in the Russian vowel system, but there are no diphthongs.

There are 6 vowel phonemes in Russian, 15 vowel phonemes in Azerbaijan and 20 in English.

When articulating English vowels Russian students can make the following mistakes:

- 1) they do not observe the quantitative character of the long vowels;
- 2) do not observe the qualitative difference in the articulation of such vowels as [i: — I], [u: — U], [O: — Q];
- 3) replace the English vowels [i:, Q, U, V, æ] by the Russian vowels [и, о, у, а, э];
- 4) pronounce [i:, I, e, eI] without the "flat position" of the lips;
- 5) soften consonants which precede front vowels;
- 6) articulate [U], [u:], [Q], [O:] , [AU] with the lips too much rounded and protruded;
- 7) make the sounds [æ, Q] more narrow similarly to the Russian [э, о];
- 8) make both elements of the diphthongs equally distinct;
- 9) pronounce initial vowels with a glottal stop.

When articulating English diphthongs Azerbaijan students can make the following mistakes:

The following mistakes in the articulation of [iə] should be avoided:

- a) the nucleus must not be pronounced as a narrow Azerbaijanian [i];
- b) the glide must not be too open as the English [□□□];
- c) consonants should not be palatalized before [iə];
- d) [iə] should not be substituted by [i:], as it might lead to a phonological mistake.

The following mistakes in the pronunciation of [ei] should be avoided: a) the nucleus must not be too open; b) the glide should not be substituted by the Azerbaijanian [y]; c) consonants should not be palatalized before or after [ei].

The following mistakes in the articulation of [eə] should be avoided: a) [eə] must not be pronounced as a monophthong like [e] before the sonorant [r], especially as in "parents" ['peərənts], "fairy" ['feəri], "bearer" [beərə]; b) the glide must not be too open like [□□□□final position before a pause. (5)

The following mistakes should be avoided pronouncing the English [ai]:a) the nucleus must not be pronounced as the Azerbaijanian vowel [a], which is back. The glide should not be pronounced as the consonant [j], which is heard in such Azerbaijanian words as: say, yay, ay, çay after the vowel [a].

Articulatory differences between vowels, consonants and sonorants depend on three articulatory criteria:

a) the presence or absence of an articulation abstraction to the air stream in the larynx or the super glottal cavities;

b) the concentrated or defused character or muscular tension;

c) the force of exhalation;

On the basis of these criteria consonants may be defined as sounds in the production of which:

1) there is an articulatory abstraction to the air stream;

2) muscular tension is concentrated in the place of abstraction;

3) exhaling force is rather strong;

Vowels may be defined as sounds in the production of which there is:

a) no artic abstraction to the air stream;

b) muscular tension is defused;

c) the exhalation force is rather weak;

Though the articulation bases of English, Azerbaijan and Russian have not yet been studied we may only speak about the most characteristic features of the Received Pronunciation articulation basis as compared with Azerbaijan and Russian Standard articulation bases .

Literature

1. Jacqueline Bauman-Waengler “Introduction to Phonetics and Phonology.” USA-2009.

2. Peter Roach “English Phonetics and Phonology.”

Cambridge -2000.

3. В.А.Васильев “Фонетика Английского языка.” Ленинград -1962.

4. Maddieson, Ian. (1984). *Patterns of sounds*. Cambridge studies in speech science and communication. Cambridge: Cambridge University Press.

5. S.Babayev, M.Qarayeva. “English Phonetics” Baki-2003.

İNGİLIS, AZƏRBAYCAN VƏ RUS SAİT FONEMLƏRİNİN ARTİKULYASIYA ƏSASLARINDA FƏRQLƏR

Abdullayeva Elnarə Kamandar qızı

Xülasə

İnsan nitqi çox mürəkkəb bir sıra hadisələrin nəticəsidir. Konseptin formalaşması dil səviyyəsində, yəni danışanın beynində baş verir: bu mərhələni psixoloji adlandırmaq olar. Beyində formalaşmış mesaj sinir sistemi vasitəsilə danışma orqanlarına ötürülür. Buna görə də, insan beyninin danışma səslərinin müəyyən bir nümunəsini istehsal edən artikulyar orqanlarının davranışını idarə etdiyini söyləyə bilərik. Dilin bütün morfemlərini və sözlərini təşkil edən nitq səsləri onun seqmentar fonemlərinin nümunələri, təzahürləri və ya tətbiqləridir. Ənənəvi olaraq hər hansı bir dildə fonetiklər tərəfindən ayrılan səslər iki əsas sinif var. Onlara samit və sait deyilir. Fərq əsasən eşitmə effektinə əsaslanır.

РАЗЛИЧИЯ В АРТИКУЛЯЦИОННЫХ ОСНОВАХ АНГЛИЙСКИХ, АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И РУССКИХ ГЛАСНЫХ ФОНЕМ

Абдуллаева Эльнара Камандар кызы

Резюме

Человеческая речь-это результат очень сложного ряда событий. Формирование концепта происходит на языковом уровне, то есть в мозгу говорящего: этот этап можно назвать психологическим. Сообщение, сформированное в мозге, передается по нервной системе к органам речи. Поэтому мы можем сказать, что человеческий мозг управляет поведением артикуляционных органов, которые производят определенный паттерн речевых звуков. Речевые звуки языка, составляющие все его морфемы и слова, являются примерами, проявлениями или реализациями его сегментарных фонем. Существует два основных класса звуков, традиционно выделяемых фонетиками в любом языке. Их называют согласными и гласными. Различие основано главным образом на слуховом эффекте.

Rəyçi: dos.fil.f.d. Mehdi Rəhimov

Grammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 29 mart 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 aprel 2021-ci il

UOT:811.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRİNDƏ BAŞLANGIC ELEMENTLƏRİN PREFİKSAL-DERİVATİV FUNKSİYASI

(Azərbaycan və ingilis dillərində misallar əsasında)

Aslanova Gülnara Valeh qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

aslanovag_88@mail.ru

Xülasə: *Dilçilikdə ilkin monosillabik kök modellərinin quruluşu və o cümlədən, başlangıç elementlərin hansı fonetik vahidlərdən ibarət olması barədə fikir müxtəliflikləri vardır. Buna baxmayaraq, ayrı-ayrı dillərdə monosillabik modellərin saitle və samitlə başlayan növləri işlədilməkdədir. Ona görə də ilkin monosillabik modellərin ta qədimdən mövcud olması barədəki fikirlərin qəbul edilməsi məqsədəuyğun sayılır. İlkin monosillabik modellərdə başlangıç elementlərin dəyişməsi qrammatik və derivativ funksiya daşımaqla dillərarası universallığın bir təzahür forması kimi informasiya aktivliyinin tələbləri üzrə baş vermiş hadisənin nəticəsindən ibarətdir. Bu hadisə universal səciyyəli olduğu üçün ingilis və Azərbaycan dillərində ümumi əlamətlərə malikdir.*

İngilis və Azərbaycan dillərinə dair nümunələrin təhlili göstərir ki, sözlərin monosillabik tərkibi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində sabit qalmır, dəyişir və onlara müvafiq affiksial elementlər birləşir. Buna baxmayaraq sözün ümumi anlayışında ilkin monosillabların məna çalarlıqları əks olunur. Bu da belə bir fikrin irəli sürülməsinə haqq qazandırır ki, dillərin ilkin informasiya prosesində oxşar hadisələr baş vermişdir.

Açar sözlər: prefiks, derivasiya, tipologiya, sinkretizm, monosillabizm

Ключевые слова: префикс, деривация, типология, синкретизм, моносиллабизм

Key words: prefix, derivation, typology, syncretism, monosyllabism

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda sözün başlangıcı və monosillabik elementlərin tərkibi barədə bir-birini təkzib edən müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur.

Tədqiqatların bir qisminə sait başlangıcı olan, digərlərində isə samit başlangıcı üzrə formalaşan kök elementlərinin ilkin olduğu barədə mülahizələr irəli sürülür. Bəzi

tədqiqatlarda isə samit-sait və ya samit-sait-samit tərkibli kök sözlərin ilkin olması barədə müddəaların sübut edilməsinə cəhd göstərilir. Bütün bu fikir müxtəlifliklərinin baş qaldırmasının səbəbləri dillərin ayrı-ayrı tipoloji quruluşa malik olmasından ibarətdir. Ancaq o da nəzərə alınmalıdır ki, müstəqil informasiya funksiyasına malik olan müasir dillərin tipoloji mexanizmi ilkin monosillabizm mərhələsinin eyni deyildir.

İlkin informasiya dövrünün monosillabizm mərhələsində affiksallıq olmadığı kimi, xüsusi prefikslərin və daxili interfikslərin mövcudluğundan da söhbət gedə bilməz. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, dillərin monosillabizm mərhələsi onların həm də universal əlamətlərə malik olan bir dövrünün mənzərəsini əks etdirir. Dillərdə monosillabizm mərhələsinin nə zaman və hansı şərtdə yaranmasını təyin etmək əlbəttə ki, çətin bir məsələdir, hərçənd, Morris Svodes (1909-1967) dilin zamana görə dəyişməsinə müəyyən etmək üçün qlottoxologiya adlandırdığı nəzəriyyənin tətbiq olunmasına çalışırdı (8, 259-270; 311-322; 9, 7-36). İlkin monosillabizm mərhələsində informasiyaların məhdudluğu qrammatik və derivativ elementlərin sinkretizmi ilə səciyyələndiyi barədə təəssürat yaradır. İnformasiyaların inkişafı və intensivləşməsi isə monosillablarda qrammatik və derivativ elementlərin aktivləşməsinə təlabat yaratmışdır. Bu təlabat isə daha sonralar sözlərin bazasında qrammatik və derivativ elementlərin üzlənməsinə, eyni zamanda onların fərdi xüsusiyyətlərlə inkişafına təminat yaratmışdır. İlkin informasiya mərhələsində dillərarası uniersallığı səciyyələndirən əsas əlamətlərdən birinin omonimləşmədən ibarət olduğu mütəxəssislər arasında demək olar ki, ciddi fikir ayrılığı yaratmır. Omonimləşmə söz modelinin məhdud, informasiyaların isə, belə demək mümkünsə, oyanış mərhələsinə aid olduğu üçün eyni kök söz modelinə bir neçə mənə sığışdırılması imkanları baş vermişdir. Bu halda da omonimliyin özündəki sinkretizm, eyni zamanda, qrammatikliyin və derivativliyin fərqləndirilməsinə xidmət etmişdir. Doğrudur, monosillabik kök morfemlərdə ilkin omonimlik məsələsi və sinkretizm problemi müvafiq tədqiqatlarda təqdir olunur, lakin omonimliyə məxsus sinkretizmlərin eyni zamanda qrammatikliyə və derivativliyə xidmət etməsi məsələsi bu mərhələlərdən müəyyən dərəcədə kənarda qalır (3, 19; 6, 45; 10, 129-136; 11, 50-55).

Omonimlikdəki sinkretiklikdə mənalar (derivativlik) tonallıqla fərqləndirildiyi üçün qrammatik mənaların da tonallıqla fərqləndirildiyi aparıcı xətt olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki yan, daş, çal sözləri ad nitq hissələri kimi olmağı (alçaq) tonla, yağmaq, daşmaq, çalmaq sözləri isə feil kimi yuxarı (yüksək) tonla fərqləndirilir (12, 224). İnformasiyaların inkişafı və intensivləşməsi qrammatik və derivativ elementlərin monosillabların öz daxilindən törəməsinə təsir göstərmişdir. Beləliklə, kökdaxili sait səs öz ətrafına əvvəldən və sonndan samit səslərin yanaşmasında aparıcılıq təşkil etməklə mənətorədici, həm də əlaqəyaradıcı xarakter qazanmışdır. Bununla da monosillabik xarakterli sait-samit və samit-sait modeli köklərdə ilk elementin, samit-sait-samit modeli köklərdə ilk elementlə yanaşı daxili saitin mənəfərqləndirici və derivativ funksiyası baş vermişdir. Samit-sait-samit modellərində son samit elementi eyni zamanda həm derivativ və həm də qrammatik funksiya daşımışdır. Qrammatik funksiyalılıq monosillabizm mərhələsində həm də başlanğıc və sözdaxili elementlərlə ifadə edilmişdir ki, onların xüsusi daxili elementlərlə (infiks və interfikslərlə) ifadə olunan davamı analitik-flektiv dillərdə, izləri isə aqlütinativ dillərdə müşahidə edilir. Başlanğıc elementin dəyişməsi ilə qrammatik və derivativ funksiyalılığın baş verməsi əslində daxili fleksiyanın məhsulu kimi formalaşır. İngilis dili analitik-flektiv quruluşa malik olduğu üçün bu dildə prefiksəl elementlərin mövcudluğu istisnaıq yaratmır. Çünki kök sözlərdə ilkin elementin dəyişməsi ilə yeni söz yaradılması ilkin informasiya prosesinə məxsus universal hadisə olduğundan başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də bu hadisənin müəyyən təzahür formalarına rast gəlmək mümkündür. İngilis dilində bu proses davamlı inkişaf edərək yeni perspektivlər qazandığı halda Azərbaycan dilində aqlütinativliyin təsirinə uyğun olaraq həmin proses davam etməmişdir. İlkin informasiya mərhələsində sait və

ya samit başlanğıcı variantlar kimi formalaşan kök sözlərdə informasiyaların aktivləşməsi əsasında yeni sözlərin formalaşması hadisəsi baş vermişdir. Derivativliyin bu tipli nümunəsi hər iki dilin müvafiq nümunələrində müşahidə edilir. Sonrakı prosesdə kökün tərkibi əlavə elementlərlə genişləndiyinə baxmayaraq ilkin anlayışa aid izlərin müəyyən dərəcədə mühafizə edilməsini də müşahidə etmək olur. İngilis dilində ilkin monosillabik kök tərkibinin ilk elementinin dəyişməsi ilə təməl mənanı özündə əks etdirən monosillabın özünə əlbəttə ki, sonradan əlavə elementlərin qoşulması tamamilə qanunauyğun bir hadisə kimi nəzərə alın bilər. Məsələ bundadır ki, sözün monosillabik kök tərkibində ilkin anlayışın izləri saxlanılır. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

A- U saitlərini dəyişməsi üzrə:

Ancestry (ulu babalar, əcdad), *uncle* (dayı, əmi), *apical* (zirvə, təpə), *upper* (yuxarı, üst, ən uca, ən yüksək), *analyst* (şərhçi), *understand* (başla düşmək, anlamaq, dərk etmək).

E-İ saitlərinin dəyişməsi üzrə:

Enter (girmə, giriş, daxilolma, keçid), *entry* (giriş), *entrance* (girmə, daxilolma), *intra* (daxilində, içində).

A-O saitlərinin dəyişməsi üzrə:

Ablative (amlutasiya etmək, kəsmək), *oblation* (kəsmək, qurban kəsmək); *abuse* (təhqir, alçaltmaq), *obloguy* (əsəbiləşdirmə, biabır etmə); *accident* (hadisə, təsadüf, əhvalat), *occur* (baş vermək, üz vermək), *occurrence* (hadisə, əhvalat, təsadüf).

A-E saitlərinin dəyişməsi üzrə:

Affect (həyəcan, təsir, təşviş), *effect* (nəticə, hərəkət, təsir), *along* (boyunca, uzununa) *elongate* (vaxtını uzatmaq, uzunmüddətli, çəkib uzatmaq).

Nümunə gətirilən sözlərdəki monosillabik tərkiblər ingilis dilində müstəqil vahid kimi işlənir. Çünki həmin monosillabik tərkiblər artıq digər suffikslərlə işlənərək yeni, müstəqil bir söz forması yaratmışdır. Azərbaycan dilində də ilkin monosillabik kök tərkiblərinin başlanğıc saitinin dəyişməsi yolu ilə yeni derivativ variantların formalaşması nümunələri mövcuddur. Azərbaycan dilində belə derivativ variantlara *an –un*, *al –ul*, *as –üs* kimi monosillabik xarakterli köklərdə rast gəlmək olur. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bu tipli köklər sonrakı proseslərdə daha çox affikslərlə işləndiyindən tam müstəqil nümunələr kimi işlənir. Onların ilkin təməl mənası daha çox affiksəl elementlərin qoşulduğu materiallarda müşahidə edilir. Məsələ, *an* - monosillabının ilkin anlayışı *anımaq* (xatırlanmaq), *andırmaq* (xatırlatmaq), *anmaq* (yada salmaq, xatırlamaq) kimi derivatlarda əks olunur. *An* kökündən *u* dəyişməsi ilə törənən *un*-variantı isə öz müstəqilliyini daha çox itirmişdir. Onun ilkin mənası ancaq affiksəl variantlarda müşahidə olunur. *Un* – kökünün derivatları kimi Azərbaycan dilində *unamaq* (*başla düşmək, yada salmaq* - “*Doğrusu, eşitdim, ənbə nə dediyini unamadım*” *Qazax*) (1, 396), *unutqan*, *unutmaq*, *unudulmaq* kimi sözlər də formalaşmışdır (2,404-405). Azərbaycan dilində *al*- kökü də özünün ilkin mənasını ancaq müvafiq derivatlarda saxlayır. *Al* – kökünün kəsmək mənası həmçinin *almaz* (kəsici alət) və əlini aldırmaq (əlini kəsici alətlə kəsdirmək), üzünü aldırmaq (üzün yummaq türklərini götürmək) kimi derivativ variantlarda müşahidə edilir. *Al* - kökündən *ü* dəyişməsi ilə yaranan *ül* kökü də özünün ilkin mənasını *ülgüc*, *ülgü* (parçanı kəsmək üçün dərzilərin işlətdiyi ölçü aləti), *ülüş* (tikə, pay, -“Kafir dəxi düşübən bir yerdə axça üləşməkdə idi) (7, 44). Azərbaycan dilində *as* və ondan *ü* səsdəyişməsi yolu ilə düzələn *üs*-kökü də ancaq müvafiq derivatlarda öz ilkin mənasını saxlayır. Məsələn, *as*-kökünün *astar* derivatında *alt qat*, *üs*-kökünün *üst*, *üstələmək*, *üstün* derivatlarında yuxarı anlayışları ifadə olunur.

Saitlərdə olduğu kimi, başlanğıcda samitlərin də dəyişməsi ilə yeni kök variantlarının törəməsi hadisəsi baş vermişdir. Başlanğıc samitlərin dəyişməsi yolu ilə formalaşmış monosillabik köklərə də dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində əlavə sonşəkilçi elementləri qoşulması prosesi baş vermişdir. Bununla belə müəyyən qrup sözlərdə ilkin monosillablara məxsus olan semantik çalarlığın saxlanması da müşahidə edilir. İngilis dilində bu qayda üzrə

formalaşmış aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *barm* (maya, acıtma) – *parmesan* (maya ilə hazırlanmış məlumat), *beak* (dimdik, burun, lülə), *-peak* (burun, ən uca nöqtə, maksimum zirvə), *bore* (burğu), *-pore* (deşik, məsamə), *canal* (kanal, arx), *-channel* (kanal, yel, boğaz), *candle* (şam, qəndil, şam piltəsi), *chandeller* (tavandan asma çilçıraq), *cord* (kəndir, ip, bağ, iplə bağlamaq), *shord* (sim, tel). Bu nümunələrdə *b-p*, *c-ch*, *c-sh* başlanğıc samit elementlərinin dəyişməsi baş vermişdir. Bu nümunələrdə sözlərin monosillabik köklərinə məxsus ilkin anlayışlarına uyğun mənaları saxlanılır. Azərbaycan dilində də dillərarası universallığın nümunəsi kimi formalaşmış monosillablarda başlanğıc samitin dəyişməsi ilə müvafiq sözlərin yaranmasına dair faktlar mövcuddur. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilinə aid olan nümunələrdə də ilkin monosillablara məxsus bu və ya digər mənə çalarlıqlarının saxlanması müşahidə edilir. Bu cəhətdən aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

T-d samitlərinin dəyişməsi üzrə:

Tikmək (hörmək, hörüb hündürlətmək)- *dikmək*, *dikəltmək* (qaldırmaq, ucaltmaq), *tavar* (yük, mal) – *davar* (xırdabuynuzlu heyvan, qoyun, keçi)

S-c samitlərinin dəyişməsi üzrə:

Sırıq (sırınmış, sırinıb tikilmiş)-*cırıq* (tikişi və ya materialı korlanmış, cırılmış), *sıra* (düzülüş, ardıcılıq) – *cərgə* (düzülüş).

D-ç samitlərinin dəyişməsi üzrə:

Dönmək (geri qayıtmaq, əyilmək) – *çönmək* (arxaya dönmək) (12, 228-230).

Azərbaycan dilçiliyində başlanğıc sait və ya samit elementlərinin dəyişməsi üzrə baş verən söz törəmələri bir qayda olaraq fonetik söz yaradıcılığına dair nümunələr kimi şərh edilmişdir (4, 55; 5, 11-13). Fonetik söz yaradıcılığına dair digər tədqiqatlarda da müəyyən izahlar və şərhlər verilir, müvafiq inandırıcı nümunələr göstərilir, lakin bu cür faktların fleksiya nəticəsi olduğu barədə ələ bir ciddi fikir irəli sürülmür. Çünki flektivizmin analitik-flektiv dillərə xas olduğu barədəki uzunmüddətli təsəvvürlər özünə möhkəm yer qazanmışdır. Müqayisəli tədqiqatların nəticəsi sayəsində isə artıq müxtəlif sistemli dillərdə universal elementlərin mövcudluğu tədqiqatçıları arasında heç bir şübhə yaratmır. Əksinə dillərarası homogenlik və müştərəklik elementlərinin tədqiqi və təhlili sahəsindəki araşdırmaların şəbəkəsi artmaqda və çoxalmaqla davam edir. Dillərarası oxşar, eyniköklü, müştərək elementlərin müqayisəli təhlili dil universalilərinin təsadüfi olmadığını, onların insan təfəkkürü və ətraf mühit münasibətləri əsasında formalaşması ideyasının həqiqətə uyğunluğunu təqdir etməyə əsas yaradır. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, insanların məskunlaşdığı ərazilər fərqli olsa da onların təfəkkür tərzində müştərək, oxşarlıq və ümumi cəhətdən təbii qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Məhz təfəkkür geneologiyası dillərarası universalilərin mövcudluğunu şərtləndirən başlıca səciyyəvi əlamət kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı Azərbaycan EA nəşr. 1964
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006
3. Cəlilof F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1989
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədris nəşr, 1962
5. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). С.М.Киров ад. АДУ-нунElmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1979, №6
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1988
7. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962
8. Сводеш М. Лингвистические связи Америки и Евразии. “Этимология”, 1964, Москва, Наука, 1965.

- 9.Сводеш М. Лексико статистическое датирование доисторических этнических контактов на материале племен эскимосов и североамериканских индейцев. // Новое в лингвистике, Москва, Прогресс, 1999
10. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, Наука, 1970
11. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (развитие корневых слов) часть I, Фрунзе, Киргизская гос. Учебно-педагогическая изд. 1959.
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.

**ПРЕФИКСАЛЬНО - ДЕРИВАТИВНАЯ ФУНКЦИЯ НАЧАЛЬНЫХ
ЭЛЕМЕНТОВ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ СИСТЕМЫ
(На примерах в азербайджанском и английском языках)**

*Асланова Гюльнара Валех гызы
Резюме*

Существуют различия в лингвистике структуры исходных моделей односложных корней, включая фонетические единицы начальных элементов. Поэтому целесообразно принять идею о том, что примитивные односложные модели существовали с древних времен. Изменение начальных элементов в исходных односложных моделях является результатом инцидента с требованиями информационной активности как проявления универсальности с грамматической и деривативной функцией. Этот случай носит универсальный характер и имеет общие черты на английском и азербайджанском языках.

Анализ примеров на английском и азербайджанском языках показывает, что односложный состав слов не остается постоянным на более поздних этапах развития языка, но изменения и связанные аффиксы объединяются. Тем не менее, общее значение слова отражает значение начальных односложных слов. Это оправдывает идею о том, что подобные события произошли в начальном информационном процессе языков.

**PREFIX-DERIVATIVE FUNCTION OF INITIAL ELEMENTS IN DIFFERENT
SYSTEM LANGUAGES
(Based on examples in Azerbaijani and English)**

*Aslanova Gulnara Valex
Summary*

There are diversity of ideas in the linguistics in the structure of the initial monosyllabic root models, including the phonetic units of the starter elements. However, various types of monosyllabic models starting with vowel and consonant are being used in different languages. Therefore, it is expedient to accept the idea that primitive monosyllabic models existed from ancient times. The change in the starter elements in the initial monosyllabic models is the result of an event that requires information activity as a manifestation of interdisciplinary universality with a grammatical and derivative function. This event is universal in nature and has common features in English and Azerbaijani.

An analysis of the examples in English and Azerbaijani shows that the monosyllabic composition of words does not remain constant during the later stages of development of the language, changes, and the related affixes are combined. Nevertheless, the general meaning of the word reflects the meaning of the initial monosyllables. This justifies the idea that similar events have occurred in the initial information process of languages.

*Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov
Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il*

BƏDİİ DİLDƏ SİNTAKTİK YOLLA DÜZƏLƏN ADLARIN ƏMƏLƏGƏLMƏ ÜSULLARI

Prof. Quliyev Telman Ziyadxan oğlu, dos. Cəfərova Solmaz Axund qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Sintaktik yolla düzələn adların əmələgəlmə üsulları Q.Təbrizinin əsərlərində öz rəngarəngliyi ilə diqqət çəkir. Q.Təbrizi öz şeirlərində klassik üsluba mənsub leksik vahidlərlə yanaşı, xalq dili sözlərindən istifadə etməklə kifayətlənməmiş dildəki mövcud sintaktik vasitələrdən istifadə edərək, yeni söz və ifadələr də yaratmışdır.*

Məqalədə Q.Təbrizinin əsərlərində işlənən sintaktik yolla düzələn adlar araşdırılır. Burada müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən, eyni sözlərin təkrarından, yaxın mənalı sözlərin birləşmələrindən, antonim sözlərin yanaşmasından düzəlmiş mürəkkəb sözlər (adlar) qruplaşdırılır. Bunlarla yanaşı Q.Təbrizinin şeirlərində komponentləri alınmalardan ibarət olan müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb adlar da şərh olunur. Məqalədə qeyd olunan mürəkkəb adlara aid kifayət qədər nümunələr göstərilir.

Açar sözlər: mürəkkəb sözlər (adlar), müxtəlif və yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən düzəlmiş adlar, eyni sözlərin təkrarından düzəlmiş adlar, antonim sözlərin yaranmasından düzəlmiş adlar.

Ключевые слова: сложные слова (имена), существительные, образованные из сочетания с разных и близких по значению слов, существительные, образованные в результате повторения одних и тех же слов, существительные, образованные в результате образования антонимов

Key words: compound words (names), nouns formed from a combination of different and similar words, nouns formed as a result of repetition of the same words, nouns formed as a result of the formation of antonyms.

Sintaktik yolla düzələn adların əmələgəlmə üsullarını Q.Təbrizinin şeirləri üzrə nəzərdən keçirək. Q.Təbrizinin dilində işlənmiş mürəkkəb sözlər (adlar) nəinki iki müxtəlif sözün bir-biri ilə əlaqəyə girərək vahid bir anlayışı ifadə etməsidir, eyni zamanda, fonetik və grammatik cəhətdən tamamilə formalaşmış mürəkkəb leksik vahidlərdir.

Q.Təbrizinin dilindəki adlardan ibarət mürəkkəb sözlər aşağıdakı üsullarla yaranmışdır.

1. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən düzəlmiş mürəkkəb sözlər (adlar).

Bu qəbildən olan sözlərin içərisindən öz poetik məqamına, emosionallığına və təbiiliyinə görə seçilən bir sıra mürəkkəb sözləri müşahidə etmək mümkündür.

Dərdçəkmişlər _bilirlər əhli-dərdin halını (8.74)

Bu **dilbilməzləri**, yarəb, giriftar et, xəbərdar et (8.22)

Qanıdolmuşlar _kimi aram bulmaz bir nəfəs (8.132)

Bir **üzübağlı, gözübağlı** _şikarəm, ah, ah (8.146)

İmdad **qaragünlülərə** yaxşıdır səfa (8, 162)

Fəğan ki, halimə el **daşbağırılı** rəhm etməz (8.26)

Substantivləşmiş sifətlərin ekvivalenti kimi çıxış edən və ismi frazeoloji vahid səviyyəsinə qalxan **dərdçəkmişlər, dilbilməz, üzübağlı, gözübağlı, qaragünlü, qanıdolmuşlar, daşbağırılı** kimi mürəkkəb sözlər Q.Təbrizinin lirik qəhrəmanının vəziyyətini ifadə etmək üçün əlverişli vasitəyə çevrilmişdir. Bu birləşmələrin maraqlı cəhətlərindən biri onların komponentlərinin bəzilərinin mənsubiyyət şəkildəli olmasıdır.

Q.Təbrizinin şeirlərində müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb adların bir qismini də komponentləri alınmalardan ibarət olan sözlər təşkil edir.

Təriqi-eşqdə olmazmı, **həmsəfər**, yarəb (8.19)

Sərvqədlər çeşmimə xari-səri divardır (8.106)

Hanı ol **bəxtəsa** kim, kakili-müşkin kimi,
 Ya öpüm hərdəm ayağın, ya dolanım başına (8.16)
 Bağrımı qan etdi qəm, ey yari-**səngindil**, inan (8.20)
 Aləmdə bu gün aşiqi –**xununcigər** azdır (8.57)
 Ol **ayınəru** ayinəmin sildi gübarin (8.104).

Əlbəttə, belə birləşmələrin, demək olar ki, hamısı Q.Təbrizi dövrü, eləcə də klassik şeir üçün norma olmuş, müasir ədəbi dilimizdə işləklidən qalmışdır.

2. Eyni sözlərin təkrarından düzəlmiş mürəkkəb sözlər (adlar).

Danışq dilində daha çox işlənən bu cür sözlər bədii əsərlərin dilində sadəlik yaratmaqla fikrin qüvvətli və emosional ifadəsinə xidmət edir. Q.Təbrizinin dilində ədəbi dil üçün orijinal, yeni semantik çalarda işlənmiş bu qəbil mürəkkəb sözlər daha çox təsvir, hərəkət, gözəllik davranışı ilə bağlı olduğu üçün əksər hallarda isim, sifət və sayların təkrarı ilə yaranmışdır. Eyni söz_köklərinin təkrarlı ilə düzəlmiş mürəkkəb sözlər şairin əsərlərində müxtəlif vasitələrlə yaranmışdır.

a) Sintaktik üsulla düzəlmiş adlar. Bu üsulla sözlər heç bir sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən təkrar olunmuş və mürəkkəb leksik vahidlər əmələ gəlmişdir.

Hər təbibin **acı-acı** pəndin ey bimar eşit! (8.20)
Zərrə-zərrə olur ol şöliyi-rüxsarə fəda (8.15)
 Sinəmi **göz-göz** zireh tək etdi peykanın sənin (8.132)
 Bal açub pərvanələr **bir-bir** vururlar şam tək (8.17)
 Könüldə qönçələnir **cahan-cahan** fəryad,
 Dilin bu vəchdən eylər **zaman – zaman** fəryad (8.27)

b) –ba, -bə, -a, -ə bitişdiriciləri ilə formalaşmış adlar

Bu şəkilçilər həm türk, həm də ərəb və fars mənşəli eyni söz köklərinin arasında bitişdirici vasitə kimi çıxış edərək mürəkkəb söz yaratmışdır.

Dəmbədəm gənci-gövhər etməyə memarə fəda (8.15)
 Bəsmi degil bu **kəşməkəş** zalım, üzöldü canımız (8.66)
Sərbəsər rövzeyi-rizvan sənin olsun, zahid (8.102)
 Sanma kim, bihudə odlandım, **sərapa** şəm tək (8.82)

c) Eyni köklərin müxtəlif şəkilçi qəbul etdikdən sonra birləşməsi ilə yaranan adlar.

Yerli-yerdən siz, ey ərbabi-tərəb, vari durun (8.134)
 Əgərçi bir neçə gün xar zəhmətin çəkdin,
 Vəli ey oldu **günün-gündən** ey həzar bu il (8.97)
 Bilməm neçin **oddan-oda, dildən-dilə** düşdüm (8.110)
 Məcnun olub ol Leyliyi-aləm tələbindən,
Evdən-evə, çöldən-çölə, eldən-elə düşdüm (8.110)

Bu mürəkkəb sözlərin hamısı ümumxalq dilində geniş yayılmışdır. Q.Təbrizinin dilində qeydə alınmış **günün – gündən** birləşməsi adi danışqda **günü –gündən** şəklində işlənməkdədir.

3. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən düzəlmiş mürəkkəb sözlər (adlar).

Bu qəbil mürəkkəb sözlərdən də Q.Təbrizi dilində geniş istifadə olunmuşdur.

Nəsimi –hərzəfərəs gərçi **dağə -daşə** düşər (8.19)
 Çünki heyrat **əl-ayağım** bağlamış zəncir ilən (8.116)
Ayü-gün rəyincə vü əflak fərmanıncadır (8.33)
Qaşü-gözdür, ya ləbi-şəkkər fəşandır, ya nədir (8.55)
 Bu gün mənim **gözü –könlümdən** ayrı gün dövrü-fələk. (8. 63)

Bu mürəkkəb leksik vahidlərdən **ayü-gün, qaşı-göz, gözü-könül** birləşmələri həmin formada Q.Təbrizinin əsərlərində klassik janrın tələblərinə görə işlədilmişdir. Ümumxalq,

eləcə də müasir ədəbi dilimizdə həmin mürəkkəb sözlər **ay-gün, qaş-göz, göz-könül** şəklində işlədilir.

4. Antonim sözlərin yanaşmasından düzəlmiş mürəkkəb sözlər (adlar).

Gəlir **sağü-solunda** hurivəşlər ol mələk, Qövsü (8.34)

Görmə, saqi, cam üçün **əldən-ayaqdan** getdiyim (8.39)

Bilməz ki, **bu gün –danla** pərişan olacaqdır (8.51)

Pərvanə yaxar **var-yoxunu** bir oda yetsə (8. 53)

Məlumdur ki, antonim sözlər, hadisələr, əşyalar arasında zidd cəhətləri əks etdirmək, bununla da ifadə olunan fikri daha qabarıq vermək üçün əlverişli vasitədir. İki əks mənə birləşib bir semantik məzmun bildirdikdə isə həm bədii təsir etibarı ilə qüvvətli, həm də mənə dəqiqliyi ilə seçilən leksik vahid yaranmış olur. Buna görə də yazıçı və şairlərimiz əsərlərində fikrini daha əhatəli vermək üçün bu vasitədən tez-tez istifadə edirlər. Məsələn, Q. Təbrizi “Pərvanə yaxar **var-yoxunu** bir oda yetsə” –deyəndə **yox** sözü **var** leksik vahidi ilə birləşir və həmin sözün (**var**)_mənası daha da konkretləşir, bu iki leksik vahid birlikdə daha geniş məzmun bildirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 1964
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 1973
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 1 c. Bakı, 2012
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962
8. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ СИНТАКСИЧЕСКИМ СПОСОБОМ

Гулиев Телман Зиядхан оглы, Джафарова Солмаз Ахунд кызы

Резюме

Методы формирования существительных синтаксическим способом в произведениях Г. Табризи привлекают внимание своим разнообразием. В своих стихотворениях Г. Табризи создавал новые слова и выражения с лексическими единицами классического стиля, наряду с этим не удовлетворяясь существующими словами, выраженными народным языком использовал синтаксические средства языка.

В статье также исследуются имена формированные синтаксическим методом, использованные в произведениях Г. Тебризи. Здесь сгруппированы сложные слова (названия), образованные сочетанием слов с разным значением, повторением одних и тех же слов, сочетаниями слов со схожими значениями, образованные в результате образования антонимов. Кроме того, в стихотворениях Г. Табризи интерпретируются и сложные имена, образованные сочетанием слов с разным значением, компоненты которых состоят из приобретенных. В статье приводится ряд примеров сложных имен.

METHODS FOR THE FORMATION OF NOUNS IN A LITERARY LANGUAGE IN A SYNTACTIC WAY

Guliev Telman Ziyadxan, Jafarova Solmaz Axund

Summary

Methods of forming nouns in a syntactic way in the works of G. Tabrizi attract attention with their diversity. In his poems, G. Tabrizi created new words and expressions with lexical units of the classical style, while not being satisfied with the existing words expressed in the folk language, he used the syntactic means of the language.

The article also examines the names formed by the syntactic method used in the works of G. Tabrizi. Complex words (names) are grouped here, formed by a combination of words with different meanings, repetition of the same words, combinations of words with similar meanings, formed as a result of the formation of antonyms. In addition, in G. Tabrizi's poems, complex names are also interpreted, formed by a combination of words with different meanings, the components of which consist of acquired ones. The article provides a number of examples of complex names.

Rəyçi: dos. Aidə Həsənova

Azərbaycan dili kafedrasının 12 fevral 2021-ci il tarixli 06 sayılı prokolu

Daxil olma tarixi: 15 fevral 2021-ci il

UOT: 811.111

DEVELOPMENT OF LISTENING SKILLS IN TEACHING ENGLISH

Mammadzadeh Natavan Yusif, Jalilova Turkan Muzadil

Ganja State University

calilovat@mail.ru

Annotation: *In today's world, teaching students to be effective, active listeners is a vital task. In an environment of quick click, constant scrolling, pithy sound bites, the ability to be fully present to the people speaking around us is a significant skill to develop. But that is just it: it is a skill to be mastered and constantly worked on; it requires plenty of practice to fully develop the effective habits of a good listener. As teachers, we need to provide students with opportunities to discuss, exchange ideas, and listen meaningfully; we also need to give them the tools to do so effectively.*

There are countless reasons why learning to become a good listener is important: not just in terms of developing critical thinking abilities, but also learning to be an empathetic human being. Some such reasons include (but are not limited to) the following:

- *When we listen effectively, we open ourselves up to opportunities for learning and **personal growth**.*
- *As good listeners, we improve our ability to **think critically**, by being able to fully engage in a more informed way.*
- *Displaying the attributes of a good listener makes space for others to be able to express themselves openly, helping to **build relationships** and exchange ideas.*
- *True listening helps **avoid misunderstandings**, and limits the potential for just talking past one another.*
- *When really listening to the thoughts and ideas of others, we can **develop empathy** and compassion.*

Key words: listening, listening skills, listening materials,

Açar sözlər: dinləmə, dinləmə bacarıqları, dinləmə materialları

Ключевые слова: прослушивание, навыки прослушивания, материалы для прослушивания.

(Almost) every lesson should provide students with ample opportunities to exercise their listening skills. Whether it is through listening to instructions and lectures, paired conversations, class discussions, or media experiences: students should be encouraged to actively listen to others, over and over again. Yet, more importantly, they should be regularly reminded, when doing so, that they need to be exercising the skills of a good listener, and they should be reflecting on their own skill development in this area.

Model Good Listening Skills

This one cannot be emphasized enough: students are highly observant of the behaviors we exhibit in the classroom. We cannot expect them to be effective listeners if they see us not valuing the skill. While it can be difficult to be fully present to what a student is saying when we have a million and one thoughts rushing around our brain during a lesson, we *need* to make sure that when a student is expressing thoughts and ideas, we - as the teacher - are engaging fully with eye contact, giving visual cues to listening, echoing back what has been said, validating contributions, etc. The more we do this, the more opportunities we give students to learn from our demonstrations.

By developing their ability to listen well we develop our students' ability to become more independent learners, as by hearing accurately they are much more likely to be able to reproduce accurately, refine their understanding of grammar and develop their own vocabulary.

In this article I intend to outline a framework that can be used to design a listening lesson that will develop your students' listening skills and look at some of the issues involved.

- The basic framework
- Pre-listening
- While listening
- Post-listening
- Applying the framework to a song

The basic framework

The basic framework on which you can construct a listening lesson can be divided into three main stages.

- Pre-listening, during which we help our students prepare to listen.
- While listening, during which we help to focus their attention on the listening text and guide the development of their understanding of it.
- Post-listening, during which we help our students integrate what they have learnt from the text into their existing knowledge.

Pre-listening

There are certain goals that should be achieved before students attempt to listen to any text. These are motivation, contextualisation, and preparation.

- ***Motivation***

It is enormously important that before listening students are motivated to listen, so you should try to select a text that they will find interesting and then design tasks that will arouse your students' interest and curiosity.

- ***Contextualisation***

When we listen in our everyday lives we hear language within its natural environment, and that environment gives us a huge amount of information about the linguistic content we are likely to hear. Listening to a tape recording in a classroom is a very unnatural process. The text has been taken from its original environment and we need to design tasks that will help students to contextualise the listening and access their existing knowledge and expectations to help them understand the text.

- ***Preparation***

To do the task we set students while they listen there could be specific vocabulary or expressions that students will need. It's vital that we cover this before they start to listen as we want the challenge within the lesson to be an act of listening not of understanding what they have to do.

While listening

When we listen to something in our everyday lives we do so for a reason. Students too need a reason to listen that will focus their attention. For our students to really develop their

listening skills they will need to listen a number of times - three or four usually works quite well - as I've found that the first time many students listen to a text they are nervous and have to tune in to accents and the speed at which the people are speaking.

- Ideally the listening tasks we design for them should guide them through the text and should be graded so that the first listening task they do is quite easy and helps them to get a general understanding of the text. Sometimes a single question at this stage will be enough, not putting the students under too much pressure.

- The second task for the second time students listen should demand a greater and more detailed understanding of the text. Make sure though that the task doesn't demand too much of a response. Writing long responses as they listen can be very demanding and is a separate skill in itself, so keep the tasks to single words, ticking or some sort of graphical response.

- The third listening task could just be a matter of checking their own answers from the second task or could lead students towards some more subtle interpretations of the text.

- Listening to a foreign language is a very intensive and demanding activity and for this reason I think it's very important that students should have 'breathing' or 'thinking' space between listening. I usually get my students to compare their answers between listening as this gives them the chance not only to have a break from the listening, but also to check their understanding with a peer and so reconsider before listening again.

Post-listening

There are two common forms that post-listening tasks can take. These are reactions to the content of the text, and analysis of the linguistic features used to express the content.

- **Reaction to the text**

Of these two I find that tasks that focus students reaction to the content are most important. Again this is something that we naturally do in our everyday lives. Because we listen for a reason, there is generally a following reaction. This could be discussion as a response to what we've heard - do they agree or disagree or even believe what they have heard? - or it could be some kind of reuse of the information they have heard.

- **Analysis of language**

The second of these two post-listening task types involves focusing students on linguistic features of the text. This is important in terms of developing their knowledge of language, but less so in terms of developing students' listening skills. It could take the form of an analysis of verb forms from a script of the listening text or vocabulary or collocation work. This is a good time to do form focused work as the students have already developed an understanding of the text and so will find dealing with the forms that express those meanings much easier.

Applying the framework to a song

Here is an example of how you could use this framework to exploit a song:

- **Pre-listening**

- ✓ Students brainstorm kinds of songs
- ✓ Students describe one of their favourite songs and what they like about it
- ✓ Students predict some word or expressions that might be in a love song

- **While listening**

- ✓ Students listen and decide if the song is happy or sad
- ✓ Students listen again and order the lines or verses of the song
- ✓ Students listen again to check their answers or read a summary of the song with errors in and correct them.

- **Post-listening**

- ✓ Focus on content
- Discuss what they liked / didn't like about the song

- Decide whether they would buy it / who they would buy it for
- Write a review of the song for a newspaper or website
- Write another verse for the song
- ✓ Focus on form
- Students look at the lyrics from the song and identify the verb forms
- Students find new words in the song and find out what they mean
- Students make notes of common collocations within the song

Ernest Hemmingway said: **“When people talk, listen completely. Most people never listen.”** Let’s take his advice and teach our students to listen *completely*.

Reference

1. Celce, M. & Marianne. (2001). Teaching English as a Second or Foreign Language. New York: Thomson Learning, Inc.
2. Harmer, J. (2007). How to Teach English. United Kingdom: Pearson Education Limited.
3. Richard, J. & Renandya, W. (2002). Methodology in Language Teaching. New York: Cambridge University Press
4. Speaking and Listening Skills in your Reading and Writing Workshop, by Room 213

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİNLƏMƏ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Məmmədzadə Natəvan Yusif qızı, Cəlilova Türkan Müzadil qızı
Xülasə

Dinləmə dil öyrənənlər üçün çox vacib bir bacarıqdır, çünki dinləyərək öyrənənlər dinləmədən qazandıqları söz ehtiyatından istifadə edərək danışmaq və yazma kimi bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Məqalədə tələbələrin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə oluna biləcək məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu tələbələrdə (şagirdlərdə) dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllimlərin istifadəsi edə biləcəyi məlumatların yalnız bir hissəsidir.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ (СЛУШАНИЯ) ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Мамедзаде Натаван Юсиф кызы, Джалилова Тюркан Музадил кызы
Резюме

Слушание - очень важный навык в языковом обучении, потому что, слушая, учащиеся могут выработать такой язык, как говорение и письмо, с помощью словарного запаса, который они получают от прослушивания.

В статье содержится информация, которая может быть использована для развития у студентов навыков слушания. Это лишь часть информации, которую учителя могут использовать для развития навыков слушания у учащихся.

Rəyçi: f.f.d. Rəhimov Mehdi Nizami oğlu
“Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 29 mart 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 02 aprel 2021-ci il

İNGİLİSDİLLİ MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUALLAŞMA ZAMANI ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Cumayeva Leyla Arif qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

İngilis dilinin leksikologiyası və Üslubiyyatı kafedrasının doktorantı

Xülasə: *Mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Onlar informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır və konseptuallaşmanı həyata keçirirlər. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Doğrudur, mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha çox rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Morfoloji vasitələr mətnin həddlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.*

Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzliliklər daha çox rol oynayır desək yanılmırıq.

Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deytik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deytik - əvəzliliklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə, tematik proqressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından rolu danılmazdır.

Məqalədə məhz İngilisdilli mətnlərdə konseptuallaşma zamanı əvəzliliklərin rolu tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: konseptual integrasiya, nitq, dil, əvəzlilik

Key words: conceptual integration, speech, language, word, местоимение

Ключевые слова: концептуальная интеграция, речь, язык, слова, пропон

Mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar baş verir.

Bütün bu deyilənlərin işığında belə bir sintaktik perspektiv diqqəti cəlb edir. Ayrıca cümləni melodik vahid kimi götürmək lazımdır, çünki ayrıca cümlə hətta mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işləm məqamına malik deyil, o sadəcə olaraq vahiddir, yəni o olmasaydı, onu müəyyən linqvistik qanunauyğunluqları, dil şüurunun daxili imkanlarını, forma əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənmək xatirinə icad etmək lazım gələrdi.

Nitq prosesində tam ayrıca, tək-tənha bir cümləyə rast gəlsək, əgər formal baxımdan bu tənha cümlə müəyyən informasiyaya ötürmək qabiliyyətinə malikdirsə, həmin cümlənin dil şüurunda qalmış, üzə çıxmayan özünə həmcins vahidlərdən ibarət təbii əhatəsini adresat – subyekt üçün bərpa etmək heç bir çətinlik törətmir.

Aşağıdakı makromətni nəzərdən keçirək.

[1] *The dinner was very good, and was highly praised by Mr. Collins.* [2] *His repeated compliments, which Elizabeth thought were embarrassing, appeared to please Lady Catherine very much.* [3] *After dinner her lady ship talked continuously, giving her opinions without any fear of contradiction or even comment.* [4] *She then asked Elizabeth many detailed questions about her education, her sisters, and her father's income*[6, s. 52].

Bundan belə aydın olur ki, hadisələr mətn boyu yayılaraq inkişaf edir, kontekstdəki hadisələri özündə cəmləşdirir. Əvəzlilik *Mr. Collins*, *Lady Catherine*, *Elizabeth* sözlərini mətnin müxtəlif yerlərində əvəz edir, onu potensial olaraq genişləndirir. Bu zaman şəxsin konseptuallaşması baş verir.

Beləliklə, aydın olur ki, ingilis dilində əvəzliyin mətn yaranmasında əsas vəzifələrindən biri onun dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir. Kontekstdə də bu əvəzliyin bir neçə yerdə təkrarlanması ləğvetmə sahəsi, diskurs performansları həyata keçirdi. [1] cümlədəki təsir bütün kontekst boyu səpələnə bilmədi.

Made her dresses. Shopped. Visited a hospital. Played her piano. Translated from the French (Paltarını hazırladı. Alış – veriş etdi. Xəstəxanaya baş çəkdi. Pianosunda ifa etdi. Fransız dilindən tərcümə etdi). [7, s.303].

Bu mətndə xəyali isim *he/she* felin qaydalı formasının şəkilçisi hesabına ellipsisə uğrayır. Bununla da, şəxsin konseptuallaşması baş verir. Bu cümlələrdə isə *e* səsinə ibarət assonanslar, *s, t* səslərindən ibarət alliterasiyalar vardır.

Beləliklə, mətni göndərən şəxs diskursda universal konseptləri və onların müəyyənləşdirici parametrlərini representasiya etmək üçün linqvistik (isimlər, felin zaman formaları, məkan və zaman zərfləri, işarə, şəxs və mənsubiyyət əvəzlilikləri, artikllər, şəkilçilər və s.) və ritorik (metafor, metonimiya və s.) vasitələrdən istifadə edir. Bu linqvistik və ritorik vasitələri əslində konseptuallaşma alətləri kimi nəzərdən keçirmək olar. Konseptuallaşma prosesinin, ilk növbədə, müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə mənsub diskurslarda reallaşması maraqlıdır [3, s.72].

Digər bir misala nəzər salaq:

Məsələn, *John can open Bill's safe. He is an interesting fellow.* Mətn daxilində nəzərdən keçirmək görürük ki, *he* şəxs əvəzliyi cümlədəki *John* sözünü mətnin müxtəlif yerlərində əvəz edir. Bu əvəzetmə halı mətn boyu inkişaf edir, mətndəki hadisəni özündə cəmləşdirir.

Müşahidə olunur ki, mətnlərdə əvəzliliklərin yığcamlığı həm ingilis, həm də Azərbaycan mətnlərində onların tez-tez işlədilməsini şərtləndirir. Əvəzliliklər mətnlərdə təkrarlandığıca onların göstərdikləri hadisə, proses mətn daxilində irəliləyir, inkişaf edir. Bu halda da onlar mətn yaratmada əlaqələndirici funksiyaları yerinə yetirirlər [2, s.138].

Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, mətnin məzmun cəhəti ilə əvəzliyin mətndaxili fəaliyyəti arasında qırılmaz əlaqə olur. Belə ki, mətnin məzmununu onun semantikasını müəyyənləşdirirsə, əvəzlilik, işarə etmə formasıdır ki, bu da semantik bütövlüyü ifadə edir. İngilis dilində əvəzliyin mətndaxili fəaliyyətini şərtləndirən müxtəlif vasitələr var [1, s.138].

Bunlardan biri *it is ... who (that)* birləşməsidir.

Məsələn, *My father, he is cutting the trees.*

It is my father who is cutting the trees.

Beləliklə, məlum olur ki, əvəzlilik həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri adlandırmadan bildirən əsas nitq hissəsidir. Əvəzliliklər ismi əvəzliliklər və sifəti əvəzlilik olmaqla iki qrupa bölünür. Müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzliliklərin bir qismi, xüsusən işarə əvəzlilikləri və üçüncü şəxs əvəzlilikləri mətnyaratma xüsusiyyətlərinə malikdir.

Faktiki olaraq, şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilikləri C.Hart tərəfindən müzakirəyə qoyulan təkcə siyasi diskursda deyil, şəxsin deylik təqdimatında, həmçinin media diskursunda da mərkəzi nöqtədir.

M.Talbot media diskursunun xarakterik əlamətinin janr hibridizasiyaya olduğuna diqqəti çəkir. Tədqiqatçı buraya mətbuatı, radionu, televiziyanı, həmçinin sosial şəbəkələri də aid edir. Görünən odur ki, cəmiyyətdə medianın spesifik rolu təkcə hibridizasiya fenomenonuna deyil həmçinin diskursun müxtəlif tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Dilin müxtəlif janr və tiplərdə istifadəsi bir neçə faktorla motivə olunur, amma onlardan ikisi daha öndə gəlir:

1. Sosio-linqvistik təbiət faktorları;
2. Fərdi xüsusiyyət faktorları.

A.Kuznetsov qeyd edir ki, verbal kommunikasiyaya daxil olan istənilən şəxs funksiya, üslub, pragmatika, sosial demensiya, eləcə də ərazi seçimi ilə üz-üzə qalır.

Beləliklə, media diskursu güclü pragmatik və koqnitiv potensiala malikdir. Əlbəttə, şəxsi təqdim etmək üçün digər diskurs strategiyaları da mövcuddur. Şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinin media diskursunda şəxsin konseptualizasiyası üçün inanılmaz dərəcədə effektiv alət rolunu oynadığını aşağıdakı misallardan bariz şəkildə görmək mümkündür:

1. *I'm a fruitcake!*

(but that doesn't mean I can't work)

I am delighted to say that have been a practicing fruitcake for 31 years. It was in 1981 at St. John's Wood Tube station – I remember it vividly – that I was visited by obsessive compulsive disorder (OCD). (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 41).

2) *Not that I'm in any way suggesting that Daniel did anything wrong. He always gave me absolute respect and is a very experienced person. We were introduced by a mutual friend, who told me he was excellent at deep-tissue massages. I usually like my male masseur to be gay, but I gave him a try and he was indeed superb. (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 13).*

3) *I was until I was 16. Then when I stopped ballet I suddenly got these two big boobs. I didn't mind and to be honest they've earned me quite a bit of dash. When I'm 60 and everything's gone south I'll be able to look back through the photo albums with the grandkids and say: "Look at your man". (The Sun, July 13, 2011, p. 37).*

Göründüyü kimi şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri *I, he, we, my* şəxsi təqdim edirlər və "tabloid"lərdir. Məzmununda belə görünür ki, oxucuların diqqətini daha çox kollektiv və sosial hadisələr haqda məlumatlarla müqayisədə, fərdi hekayələr daha çox çəkir.

İşarə əvəzlilikləri də deyktik hesab olunur. Onlar adətən spatial deyksislərdə nəzərə çarpır. Eyni zamanda onlar "discourse deixis" və ya anafora (anaphora) adlanan infra diskurslarda istifadə oluna bilər.

Konseptual integrasiya məsələləri baxımından yanaşsaq, əvəzliliklər sətiraltı mənanın ötürülməsində xüsusi funksiyaları yerinə yetirirlər.

Eyni xarakterli digər bir nümunəyə də nəzər salsaq maraqlı olardı:

[1] *Elizabeth felt greatly by this conversation.*

[2] *She had got rid of two of her secrets, and was certain of a willing.*

[3] *Listener in Jane, whenever, she might wish to talk again of either.*

[4] *But she dared not tell the third, and explain to Jane how sincere Bingley's feelings for her had been.*

[5] *She could see that Jane was not happy, because of her continued warm affection for Bingleys.*

Burada bizi maraqlandıran hadisələrin baş verdiyi fiziki məkanın parametrləri deyil, ünsiyyətə girənlərin sosial statusları, yaşı, dünyagörüşü və s.dir.

Nəzərdən keçirdiyimiz cari materialda III şəxsin müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə (Elizabeth, she) konseptuallaşması diqqət çəkir.

Bundan əlavə, cari materialda cins konseptinin *qadın və kişi* kimi, şəxs konseptinin tez-tez təkrarlanan və mətnin potensial genişlənməsini dəstəkləyən III şəxs əvəzliliklərinin müəyyənləşdirici parametrlərini görmək olar. *This* proximal işarə əvəzliyi mətnə məkan kontinuumunun yaranmasına təkan verərək, yaxınlıq parametrlərini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, materiallardan belə bir fikir irəli sürmək olar ki, bütün mətn cümlələri üzərində təsirə malik olan üçüncü şəxs əvəzliyi xarakter olaraq tema ilə səciyyələnir. Eyni zamanda felin modallığına və zamana həvalə olunmur. Koloritli ifadələr, obrazların spesifik xarakterli narrativ diskursun performansları və rəqisrlərin mütəmadi ardıcılıqları ilə birləşərək kontekstin təsvir gücünü artırır. Input sahələrinin işlənmə amplitudları konseptual integrasiyanı daha məqsədyönlü edir. Bu integrativ prosesin yaxşı qurulması prinsipinin

nəzərə alındığının göstəricisidir. Lakin bu anlaşıla biləcək strukturu təyin edir. Cari material daha geniş mətnlərin daha fərqli nəticələr ortaya qoyacağını istisna etmir. Bir sözlə, yuxarıdakı bədii mətndən götürülmüş parçada vahidlərin (temaların) ləğvetmə yaratdığı məlum olur. Buraya ismi birləşmələr, birləşdirici bağlayıcılar və s. daxildir.

Göründüyü kimi, mental sahələr müvafiq konsept quruluşu ilə müşayət olunur. Konsept burada özündən əvvəlki dil situasiyasına tuşlanaraq onunla əlaqələninir.

Cümlənin onun aktual üzvlənmə nöqteyi-nəzərdən öyrənilmə imkanı və hətta ehtiyacı bir daha belə bir faktı təsdiq edir ki, danışanın dil şüurunda məntiqi, psixoloji və sırf dil strukturları çox sıx şəkildə bir-birinə qaynayıb qarışmışlar.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil); Fil.elm.dok.dis.avtoref. Bakı: 2001, 568.-5
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999, 345 s.-4
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111s.-3

İngilis dilində

4. Abdullayev A. Text, Meaning and Understanding: A communicative – cognitive approach, Alpha Print, University of Minnesota, USA, 1999, pp.34-36
5. Fauconnier G., Turner M. The way we think. Conceptual blending and the mind hidden complexities. NY. Basic Books, 2002, 347p.

Mənbələr

6. Jane Austen. Pride and Prejudice. Oxford University Press: 1995, 108 p. -1
7. John Qalsworthy. Forsyte Saga. Book Two. "In chancery". Progress: 303 p.--2

THE ROLE OF PRONOUNS IN THE CONCEPTUALIZATION OF ENGLISH TEXTS

Jumayeva Leyla Arif
Summary

The article deals with the problem of working out the conceptual integration in modern investigations in English texts. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of conceptual integration in English texts. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared.

РОЛЬ МЕСТОИМЕНИЙ В КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ АНГЛИЙСКИХ ТЕКСТОВ

Джумаева Лейла Ариф кызы
Резюме

В статье рассматривается проблема разработки концептуальной интеграции в современных исследованиях в английских текстах. При анализе большое внимание было уделено фактам, взятым из литературы. Одна из важных целей статьи - выявить и выяснить предпосылки концептуальной интеграции в английских текстах. Автор подчеркивает его роль в языкознании. С момента своего появления это понятие привлекло внимание и появились новые исследования.

Rəyçi: Prof.Abdullayev Əfqan Əli oğlu
İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı – 1 kafedrasının 10 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 15 fevral 2021-ci il

ASSOSİATİV LAKUNALAR DİLDƏ ASSOSİASIYA YARADAN VAHİDLƏR KİMİ

Əliyeva Günel Mübariz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
zeyna.aliyeva@list.ru

Xülasə: Assosiasiyalar miqdarca olduğu üçün onların bütün formalarının öyrənilməsinin tədqiqata cəlb olunmadığı qeyd edilir. Ona görə də məqalədə milli dildənkənar reallıqdan irəli gələn assosiasiyalara, başqa sözlə desək, linqvo-etotrafik səciyyə daşıyan və dilin daşıyıcılarının bir çoxunda mövcud ola bilən assosiasionalardan qısaca söhbət açılır.

Sonra bitki, heyvan, quş və s. Adlar kimi azərbaycanlı, ingilis və ruslarda müxtəlif assosiasiyalar oyatdığı eşşək, öküz, qurd, qarğa, durna, qamış və s. kimi sözlərinin assosiasiyalar verilir.

Məqalədə həmçinin sözlərin müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətlərə görə assosiasiyalar yarandığı, bunun da həmin xalqların obrazlı təfəkkürünün spesifikliyindən və fərdiliyindən xəbər verdiyini göstərilir (“donuz” sözünün nümunəsi əsasında). Sonda lakuna növlərinin miqdarının və müxtəlifliyinin kifayət qədər çox olduğu, həyat şəraitinin dəyişməsi nəticəsində onların meydana gələ bilməsi də qeyd olunur.

Açar sözlər: dil daşıyıcıları, assosiasiya oyatmaq, xalqın obrazlı təfəkkürü, konnotasiyalar, milli-mənəvi proses, semiotika

Ключевые слова: языковые носители, пробудить ассоциацию, образное мышление народа, коннотации, национальный нравственный процесс, семиотика

Key words: language carriers, awaken the association, figurative thinking of people, semiotics, connotations, national moral process

İki və ya daha artıq dilin leksikasının qarşılaşdırılması zamanı dillərdən birinin semantik xəritəsində lakunalar, boşluqlar, “ağ ləkələr” aşkar etmək olar. *Lakuna* (lat. lacuna sözündən – dərinləşmə, çuxur) öz aralarında müqayisə edilən dillərdən birində bu və ya digər anlayışın dillərdən birində olmaması deməkdir.

Linqvistikada dil nominasiyası dildənxaric reallıq amillərinin təfəkkür vasitəsilə dil mənasına çevrilməsi prosesidir. Nominasiya yalnız adlandırma prosesi deyil, bunla yanaşı dərk etmə və kommunikasiya prosesidir. Dil nominasiyası insanların idrak qabiliyyətindən asılıdır. O, insan idrakının nəticələrinin dildə ifadəsi ilə bağlıdır. Yeni əşya və ya hadisə əlamətlərindən biri üzrə ixtisaslaşır. Həmin əlamət kifayət qədər müstəqil şəkildə müəyyən edildiyindən çox vaxt adlandırılan reallıq əşyalarına və hadisələrinə subyektiv yanaşmanın konkret dildə möhkəmlənmiş nəticələrindəndir. Bunun nəticəsində hətta eyni anlayışları ifadə edən sözlərin tərkibində belə “daxili forma” adlandırılan əşya və ya hadisənin müxtəlif cəhətlərini, müxtəlif fərqləndirici əlamətlərini meydana çıxardır. Bu zaman fərqləndirilən, nominasiyanın əsasında duran əlamətlərin özü obyektivdir.

Analoji əşya və hadisələrin adlandırılması zamanı müxtəlif dillərdə müxtəlif nominasiya prinsiplərinin təşəkkül tapmasının səbəbi ilk növbədə bu hadisələrin özlərinin çoxcəhətliyi. O, da eyni zamanda qavrama prosesində onlara müxtəlif cür yanaşma ilə bağlıdır. Hər bir dildə xalqın konkret-tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq özünəməxsus sistemin formalaşdığı şübhə doğurmur. Deməli, bununla da hər bir dilin öz milli- spesifik ifadə formaları yaradılır.

Müxtəlif sistemli dillərdən olan Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında lakuna olub-olmamağından asılı olmayaraq həmin dillərin daşıyıcılarında başqa dildə digər sözlərin arxasında duran və ya mövcud olmayan müəyyən dil assosiasiyaları yaratmağa qadir olan sözlər qrupunu fərqləndirmək olar. Başqa sözlə desək, istənilən dilin istənilən sözü dil assosiasiyaları sisteminə malikdir. Deməli, assosiativ lakunalar elə növ semantik “boşluqlar”dır ki, onların digər dildə təxmini qarşılığı və ya ifadə etdikləri anlayışla assosiasiya yaradan anlayışlar mövcuddur. Lakin müəyyən səbəblərdən həmin terminlərin əvəzlənməsi mümkün olmur. S.S.Hidekel qeyd edir ki, hər bir dil assosiasiyalar şəbəkəsi ilə əhatə olunur. Həmin şəbəkə sözü onunla forma və məzmun və ya bunların hər ikisinə uyğun gələn digər sözlərlə bağlayır. (12, 16).

Assosiasiyaların bütün nümunələrinin öyrənilməsi həddindən artıq geniş mövzu olduğuna görə milli dildənəkar reallıqdan irəli gələn assosiasiyalara, başqa sözlə desək linqvo- etnoqrafik səciyyə daşıyan və dilin daşıyıcılarının bir çoxunda mövcud ola bilən assosiasiyaların qısaca şərhə nəzərdə tutulmuşdur. Belə assosiasiyalar polisemik sözlərin başqa mənalarının olduğu halda müəyyən mənada işlənməsi zamanı yarana bilər. Məsələn, rus dilində «Горько!» sözü toy haqqında fikirlər oyatsa da, azərbaycanlı və ingilis yalnız adi mənada qəbul edir. Bir sözdə emosional- qiymətləndirici mənə olduğu halda, başqa dilin sözündə belə bir mənə çaları olmaya da bilər. Məsələn, rus dilində «журавль» və Azərbaycan dilində «durna» sözləri bir qədər poetik çalar daşıyır. Onun ruslarda və azərbaycanlılarda yaratdığı assosiasiyalar müsbətdir. İngilis dilindəki «crane» – “durna” sözü ingilisdə belə assosiasiyalar yarada bilmir. Nəhayət, belə assosiasiyalar sosial- mədəni ekstralingvistik faktlardan da irəli gələ bilər.

Bitki, heyvan, quş və s. Adların azərbaycanlı, ingilis və ruslarda müxtəlif assosiasiyalar oyatdığı məlumdur. Məsələn, azərbaycanlılarda *eşşək, öküz, qurd, bayquş, qamış* sözləri. . Belə ki, Azərbaycan dilində *qamış* sözü *inadkar, bezdirən, zəhlətökən, tənqəgətirən* bir adam assosiasiyası oyadır. Ancaq rus dilində həmin sözün qarşılığı olan *камыш «peneй», «банный лист»* sözləri ilə assosiasiya olunur. Azərbaycan dilində əvvəlcədən *pis, bəd xəbər* verən adam *bayquş* sözü ilə assosiasiya olunur. Bundan əlavə, *insanlardan qaçan, təkliyi sevən, təkliyə üstünlük verən* adamlara da *bayquş* deyirlər. Rus dilində isə *сова* müdriklik simvoludur, *pis* xəbərlərlə, bədbəxtliklə bağlı xoşagəlməz, neqativ hisslər *qarğa* ilə assosiasiya olunur: «Что ты каркаешь, как ворона. Беду накликаешь». *Qaşqabaqlı, adamayovuşmaz insanları yalquzaq- canavarla* sözü ilə assosiasiya edirlər. Ruslarda «*сопка*»–*sağsağan* sözü ilə *boşboğazlıq* asosiasiya edilir. Azərbaycanlılarda *sağsağan* sözü heç bir assosiasiya oyatmır.

“Козел” (keçi) sözü rus dilində təhqiramiz söz, söyüş kimi işlənir. Lakin keçi sözü nə azərbaycanlıda, nə də *goat* söz ingilislərdə belə assosiasiyalar oyatmır. Maraqlıdır ki, ruslarda *тыква* sözü neqativ mənada *baş* sözü ilə assosiasiya olunur (У него тыква вместо головы; Дать по тыкве и v ə s.). Azərbaycanlılarda isə *балгабаг* sarsaq, gic, *səfeh* deməkdir.

Rus dilində *свинья* sözü zibil, nankorluğu, tərbiyəsizlik anlamlarının simvoludur. İngilis dilində *pig* sözü *qarınqulu*, azərbaycanlı, qazax, özbək və digər müsəlman xalqları üçün *söyüş*, vyetnamlılarda isə *səfehliyin* rəmzidir. Deməli, *свинья* sözü müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətlərinə görə assosiasiyalar yaradır. Bu da həmin xalqların obrazlı təfəkkürünün spesifiklikdən və fərdiliyindən xəbər verir.

Verilən nümunələrdən bir daha aydın olur ki, spesifik mənaların (konnotasiyaların) yaranması hər bir dil və mədəniyyət üçün səciyyəvidir. Onların meydana gəlməsi mexanizmi mənanın ayrı-ayrı aspektlərinin güclənməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, əgər *заяц* (*qorxaq adam haqqında*) deyirlərsə, bu o demək deyil ki, o adamın *boz kürkü, qısa quyruğu, uzun qulaqları* var. Sadəcə olaraq belə adamın yalan olan təhlükəni çox vaxt tez hiss edib, vaxtında qaça bildiyindən xəbər verir. Sözü mənasında assosiativ mənaların möhkəmlənərək, yəni (konnotasiyaların) meydana gəlməsi milli-mədəni prosesdir.

Bir qayda olaraq, konnotasiyalar sözdən gələn assosiasiyalara əsaslanır. Lakin onlar bəzən realiyaların xassələri ilə motivlənir: *меленок* (*sakit, nəvazişkar adam*), *базар* (*səs-küylü yer haqqında*), *внезреть* (*qarışıq haqqında*), *хлев* (*çirklə mənzil haqqında*), *баня* (hər bir isti yer haqqında) və s. sözlərdə olduğu kimi.

Konnotasiyalar çox zaman qiymətləndirici şəfəq kimi qiymətləndirilir. Bu zaman dilin dünyanın mənzərəsini yaradan milli spesifikasi da aşkar şəkildə büruzə verilir. Məsələn, azərbaycanlı və rusların dünya mənzərəsində *köhnə ev – старый дом* ifadəsi mənfi qiyməti bildirir. İngilislərdə isə bu söz birləşməsi müsbət konnotasiyadan xəbər verir; *глубокий взгляд – голубые глаза* azərbaycanlılar üçün kompliment deyil. Hinduslarda *inək gözləri* (insan gözləri haqqında) çox gözəl gözlər deməkdir. Burada konnotasiya dünyanın dəyər baxımından mənimsənməsi, davranışın daxili determinasiyası amilidir.

Bütün hallarda bu cür assosiasiyalar oyadan anlayışlar milli məişət hadisələrini əks etdirərək bu sivilizasiyada parlaq milli rəngə və böyük əhəmiyyətə malikdir. Əksinə, başqa bir sivilizasiyada elə həmin anlayışlar belə əhəmiyyətə malik olmur. Onlar bir çox digər anlayışlarla yanaşı adi anlayışlar olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər assosiativ lakunalar tərcümə mütəxəssislərinin diqqətini daha çox cəlb edir. Belə ki, V.N.Komissarov «Слово о переводе» (11) kitabında sözün mənə komponentlərindən bəhs edərkən “sözün tərkibində obrazlı və ya assosiativ əlaqələrin olduğunu göstərən informasiyanı” fərqləndirir. O yazır ki, “rus dilində «баня» yalnız insanların çimdikləri xüsusi t ikili deyil, həm də çox isti yer deməkdir. Lakin ingilis dilindəki “bath” sözü belə xarakteristikadan məhrumdur” . Burada bizim terminlərlə desək, assosiativ lakunalarla söhbət getdiyini sezmək çətin deyil.

Yalnız assosiasiya lakunalarının deyil, həm də müxtəlif dil daşıyıcılarının qeyri- dil reallığının eyni təzahürlərinə mümkün reaksiyalarının da öyrənilməsi maraqlıdır. Məsələn, rus *ququ quşunun* nəğməsini eşidib (yarızarafat- yarıgerçək) ömrünün sonuna neçə il qaldığını saya bilər.

Əgər azərbaycanlıların olduğu yerdə asqırırlarsa o, asqırıqları sayı ilə bilir ki, say cütdür, ya tək. Bununla da *uğur* və ya *uğursuzluq* olub-olmamasını bununla əlaqələndirir.

Amma bütün bu faktlar yalnız müqayisəli statistikanın deyil, həm də semiotikanın tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Həqiqətən də kinesika problemi, yəni bədən hərəkətlərinin semiotikası problemi ən ciddi şəkildə gözdən keçirilməlidir. – O.S. Axmanova yazır, “Ən müasir tədqiqatlar göstərir ki, - müxtəlif cəmiyyətlərin üzvləri müxtəlif cür gəzir. Bu və ya digər mədəni cəmiyyətə mənsubiyyətlə müəyyənləşdirilən müxtəlif gəzinti üslubları var”(6, 10).

Gördüyümüz kimi lakuna növlərinin miqdarı və müxtəlifliyi kifayət qədər çox ola bilər. Hər bir lakuna növünün əsaslı şəkildə öyrənilməsi zamanı

anlayışların formalaşması və leksik mənalardan olduğu kimi daha dəqiq ayrılması milli və ümumbəşəri komponentlərin gözdən keçirilməsi üçün faydalı ola bilər.

Həyat şəraitinin dəyişməsi nəticəsində lakunalar dola, meydana gəlir, itirilir. Bütün bunlar həyat, xüsusilə elm və texnikanın inkişafı, sosial quruluşun dəyişməsi və ya təkmilləşməsi və s. ilə bağlıdır. Sözsüz ki, lakunaların nümunəsində hər bir dilin milli özünəməxsusluğunu, onun müəyyən mənada təkrarlanmazlığını və təbii ki, həmin dilin onun xalqın daşıyıcısının həyatı ilə qırılmaz əlaqəsini təsvir etmək olar.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycanca-rusca lüğət. 1-ci, 2-ci cildlər. Bakı, 1986, 1989.
2. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. B., Elm, 1984.
3. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. B., Elm, 2005.
4. Əkbər Aydın. Yazı norullarımdan seçimlər. B., Nurlan, 2006.
5. Təhərov İ. Temporal leksika (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə). Bakı, Nurlan, 2008.

Rus dilində

6. Ахманов О.С. Семиотика человеческого общения. // Вопросы оптимизации естественных коммуникативных систем. Моск, изд-во МГУ, 1971
7. Муравьев В. Л. Лексические лакуны. Владимир., 1975.
8. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. [\Исторические развитие лексики тюркских языков.](#) М., Изд-во АН СССР, 1961.
9. Русско-английский словарь (Под. Ред. Р.С.Даглиша). М.,Русский язык, 1990
10. Русско-азербайджанский словарь (в3-х томах). Баку, 1971, 1975, 1978.
11. Комиссаров.В.Н. Слово о переводе. М., изд., «Международная отношения», 1973.
12. Хидекель С.С.и.др. Английская лексикология в выдержках и извинениях.Л. Просвещение, 1969, 186 с.

ASSOCIATIVE LACUNAE ARE AS UNITS THAT CREATE ASSOCIATIONS IN A LANGUAGE

Aliyeva Gunel Mubariz

Summary

It is noted that the study of all forms of associations is not involved in the study, as they are quantitative. Therefore, the article briefly discusses the associations that come from non-national realities, in other words the linguo-ethnographic associations and the associations that may exist in many language carriers.

Then the associations of words such as bull, wolf, crow, crane, reed, etc, which evoke various associations in Azerbaijani, English and Russian, such as names of plants, animals, birds, etc, are given.

The article also shows that the words have associations in different nations according to different signs, which indicates the specificity and individuality of the figurative thinking of that people (example of the word “pig”). Finally, it is noted that the number and variety of lacunae are quite large, and they can occur as a result of changes in living conditions.

АССАЦИАТИВНЫЕ ЛАКУНЫ ПОДОБНЫ ЕДИНИЦАМ, КОТОРЫЕ СОЗДАЮТ АССОЦИИ В ЯЗЫКЕ

Алиева Гюнель Мубариз кызы

Резюме

Отмечается, что изучение всех форм ассоциаций в исследовании не участвует, поскольку они носят количественный характер. Поэтому в статье кратко рассматриваются ассоциации, происходящие из не национальных реалий, другими словами, лингво- этнографические ассоциации и ассоциации которые могут существовать во многих языковых носителях.

Затем приводятся ассоциации таких слов, как бык, волк, ворона, журавль, тростник и т.д, которые вызывают различные ассоциации в азербайджанском, английском и русском языках, такие как названия растений, животных, птиц и т.д.

В статье также показано, что слова имеют ассоциации у разных народов по разным признакам, что указывает на специфику и индивидуальность образного мышления этого народа (пример слова свинья). Наконец, следует отметить, что количество и разнообразие лакун довольно велико и что они могут возникать в результате изменений условий жизни.

Rəyçi: dos. Məlikova Gülarə

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 19 mart 2021-ci il

УДК:811.161.1

К ОБУЧЕНИЮ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ПРЕДЛОЖНО- ПАДЕЖНЫМ КОНСТРУКЦИЯМ РУССКОГО ЯЗЫКА

д.ф.но ф.Алиева Усния Новруз гызы

Бакинский Славянский Университет

Xalide21@rambler.ru

Аннотасия: В статье исследуются предложно-падежные конструкции существительных-обстоятельств в русском языке. Глагольные конструкции конкретизируются глаголом, определяющим значение содержания. Студенты-азербайджанцы затрудняются в использовании предложно-падежных форм существительных, которые обозначают обстоятельства. В целях развития речи студентов-азербайджанцев особое внимание уделяется значениям обстоятельств, выражающих место, время, причину, цель и образ действия. Предлоги сгруппированы по особенностям предложно-падежных конструкций и значениям существительных: 1) предлоги, выражающие одно значение в одной форме падежа; 2) предлоги, имеющие разное значение в одной форме падежа; 3) предлоги, выражающие одно и то же значение в нескольких падежах; 4) предлоги, имеющие разное значение в нескольких падежах. Предложно-падежные конструкции существительного с наречным глаголом интерпретируются на основе систематического сравнения.

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi, sözönülər, sözönü-hal konstruksiyaları, isim, feil, zərflik mənalari, nitqin inkişafı

Ключевые слова: русский язык как иностранный, предлоги, предложно-падежные конструкции, имя существительное, глагол, обстоятельственные отношения, развитие речи

Keywords: Russian as a foreign language, prepositions, cases, prepositional-case constructions, noun, verb, adverbial relations, speech development

Опыт работы преподавателей русского языка как иностранного показывает, что студенты-азербайджанцы большей частью затрудняются и допускают ошибки при изучении категории падежей русских существительных и словосочетаний с ними. Наиболее сложными для студентов-азербайджанцев являются предлоги и предложно-падежные конструкции. В статье затрагиваются частные вопросы о предлогах и предложно-падежных конструкциях существительных-обстоятельств, управляемых глаголами. Рассмотрение этих вопросов вызвано следующими основными причинами: во-первых, студенты-азербайджанцы затрудняются в правильном употреблении необходимых предлогов и предложно-падежных форм существительных для выражения тех или иных обстоятельственных отношений; во-вторых, смысловое содержание предлогов и предложно-падежных конструкций конкретизируется и уточняется управляемым глаголом; в-третьих, усвоение законов образования и использование словосочетаний в предложении служат коммуникативным целям.

В практике преподавания русского языка как иностранного важное место занимают лингводидактические работы, освещающие изучение предложно-падежных форм на синтаксической основе [2; 5]. Значение подобных работ для развития и совершенствования методики обучения нерусских предлогам и предложно-падежным конструкциям огромно. Но, как правило, в учебных пособиях, касающихся практики преподавания русского языка как иностранного, указывается на различие категории падежей в русском и азербайджанском языках (падежных вопросов, окончаний, значений), на отсутствие предлогов в родном языке студентов, на их употребление с несколькими падежами или же исследуются отдельные отношения, выражающиеся с помощью предложно-падежных конструкций [1; 3]. Тщательный анализ учебников и учебных пособий по русскому языку как иностранному свидетельствует о важности уделения особого внимания изучению глагольных предложно-падежных конструкций, выражающих обстоятельственные отношения [4; 7]. Предлагаемая нами лингводидактическая концепция основывается: а) на диагностике природы ошибок студентов-русистов национальных групп при употреблении предлогов и предложно-падежных форм существительных, выражающих обстоятельственные отношения; б) на правильном, методически оправданном, с учетом причины возникновения ошибок студентов поэтапном распределении практического грамматического материала по возрастающей психолингвистической сложности.

По нашему мнению, необходимо уделить должное внимание изучению основных (пространственных, временных, причинных, целевых и образа действия) обстоятельственных отношений, передаваемых предлогами, как системы с целью развития русской речи студентов-азербайджанцев. Эти явления наиболее сложны для студентов, так как для них непривычно то, что с помощью одних и тех же предлогов могут выражаться различные отношения и с помощью разных предлогов одно отношение и др. Обучая студентов-азербайджанцев предложно-падежным конструкциям существительных-обстоятельств, следует обратить их внимание и «на особенность предлога развивать, дополнять и усиливать значение падежа» [8, с. 53]. Исходя из особенностей категории падежей, рассмотрим те вопросы, которые послужат научной основой для разработки системы методических приемов и упражнений при обучении студентов-азербайджанцев предлогам и предложно-падежным конструкциям существительных-обстоятельств, управляемых глаголами, в практическом курсе русского языка. Предлоги с падежными конструкциями группируются в зависимости от их особенностей выражать отношения.

1. Предлоги, выражающие одно отношение в одном падеже.

Родительный падеж. Пространственные – *у, возле, близ, мимо, впереди, позади, вокруг, вдоль, внутри, поперек, против, из-под*: стоять *у (возле, близ)* леса, ехать *вдоль* дороги. Временные – *накануне, после*: встретиться *накануне* праздника. Причинные –

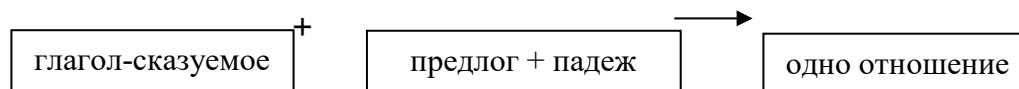
ввиду: не пришел *ввиду* болезни. Целевые – *для*: расположиться *для* отдыха. Образа действия – *без*: написать *без* ошибок;

Дательный падеж. Причинные – *благодаря*: победить *благодаря* мужеству;

Творительный падеж. Пространственные – *над, под*: висеть *над* столом.

Предлоги этой группы обычно употребляются только с одним падежом и передают только одно отношение. Это может быть обстоятельство места, обстоятельство времени, обстоятельство причины, обстоятельство цели или обстоятельство образа действия.

Обобщенная схема для предлогов, выражающих одно отношение в одном падеже, имеет вид:

2. Предлоги, выражающие различные отношения в одном падеже.

Родительный падеж. Пространственные и временные – *около, среди, до**: стоять *около* дома, учиться *около* года. Пространственные и причинные – *из, от, из-за**: показаться *из-за* деревьев, не являться *из-за* болезни. Пространственные, временные и причинные – *с*: прыгнуть *с* трамплина, сделать *с* утра, устать *с* непривычки.

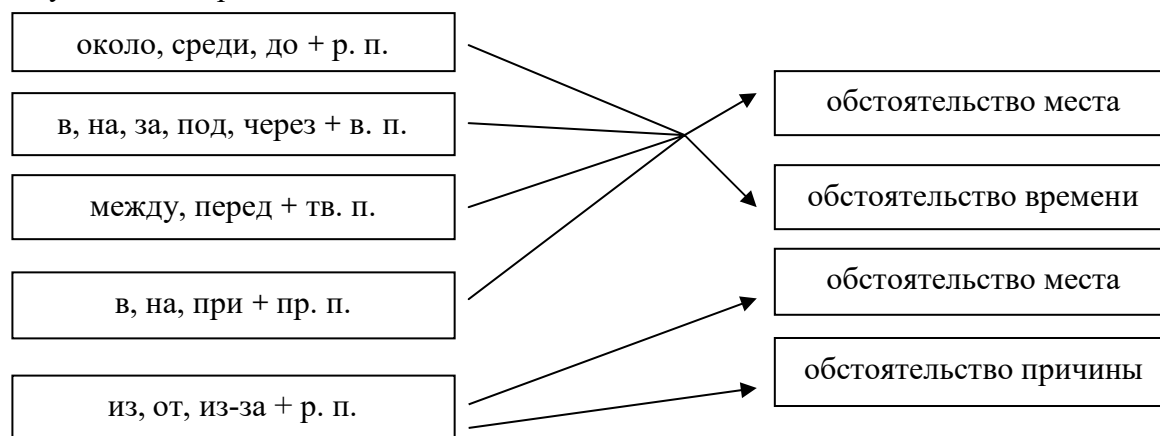
Дательный падеж. Пространственные и временные – *к*: подъехать *к* театру, собраться *к* вечеру. Пространственные, временные и причинные – *по*: пройти *по* месту, заседать *по* вторникам, оставить *по* рассеянности.

Винительный падеж. Пространственные и временные – *в, на, за, под, через**: доставить *в* село, встретиться *в* среду. Временные и образа действия – *по*: отдыхать *по* сентябрь, умыться *по* пояс.

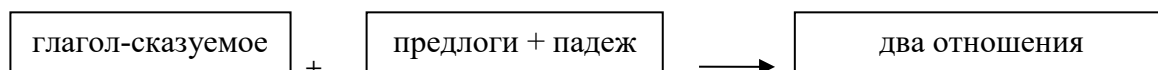
Творительный падеж. Пространственные и временные – *между, перед**: расположиться *между* зданиями, поговорить *между* лекциями. Пространственные, временные и целевые – *за*: стоять *за* домом, обсудить *за* ужином, идти *за* книгами. Временные и образа действия – *с*: подняться *с* зарею, слушать *с* интересом.

Предложный падеж. Пространственные и временные – *в, на, при**: показать *на* выставке, подняться *на* рассвете.

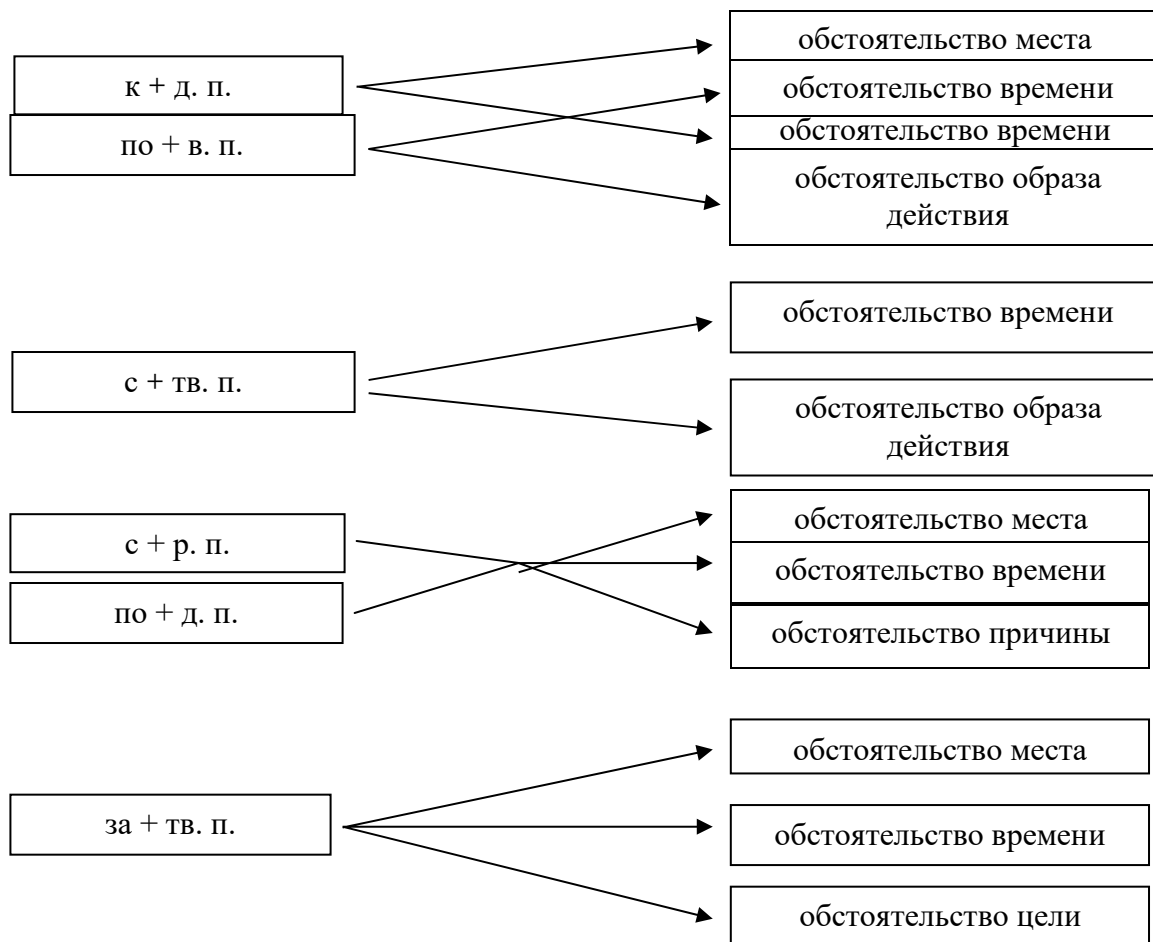
Каждый предлог данного класса может выражать два или более обстоятельственных отношений. Совокупности предлогов, помеченные звездочками, как правило, выражают пространственные и временные отношения кроме *из, от, из-за* с р. п., передающих пространственные и причинные. Выражаемые ими отношения могут быть представлены в виде следующих конкретных схем.

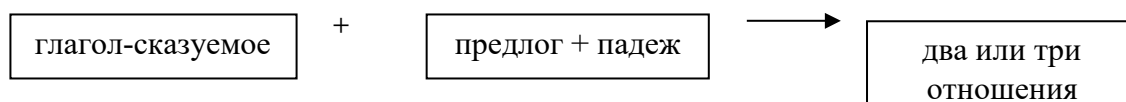
Таким образом, совокупности предлогов выражают по два обстоятельственных отношений. Это можно представить обобщенной схемой

Одиночные предлоги передают по два или по три отношения, что изображается следующими конкретными схемами:

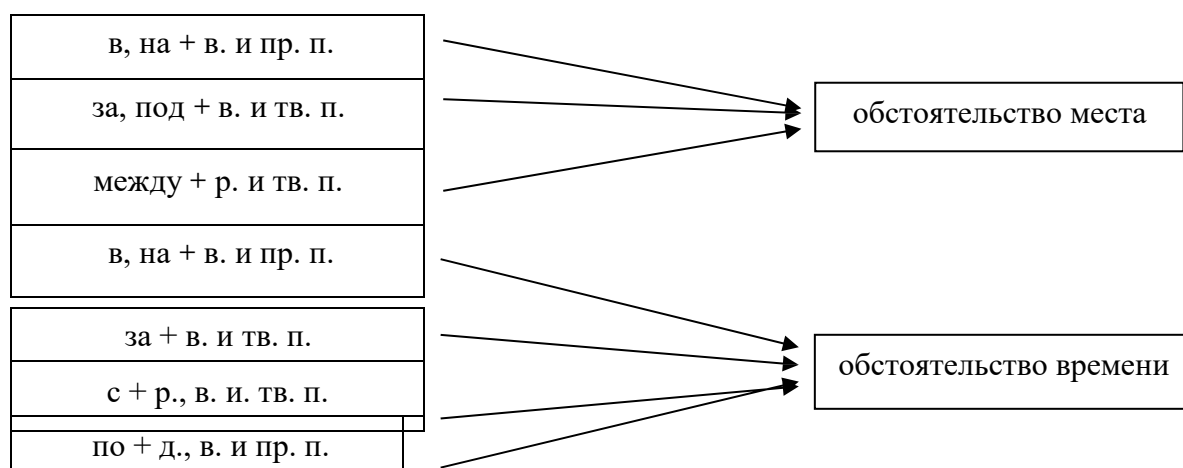

Отношения, передаваемые одиночными предлогами, также иллюстрируются обобщенной схемой

3. Предлоги, выражающие одно отношение в нескольких падежах.

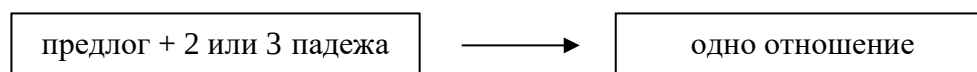
Пространственные – *в, на* (в. и пр. п.), *между* (р. и тв. п.), *за, под* (в. и тв. п.): поставить *под* стол (в. п.), лежать *под* столом (тв. п.).

Временные – *в, на* (в. и пр. п.), *за* (в. и тв. п.), *с* (р., в. и тв. п.), *по* (д., в. и пр. п.): назначить *на* субботу (в. п.), встать *на* рассвете (пр. п.), встать *с* утра (р. п.), выступать *с* час (в. п.), просыпаться *с* зарею (тв. п.).

Эти отношения можно представить следующими конкретными схемами:

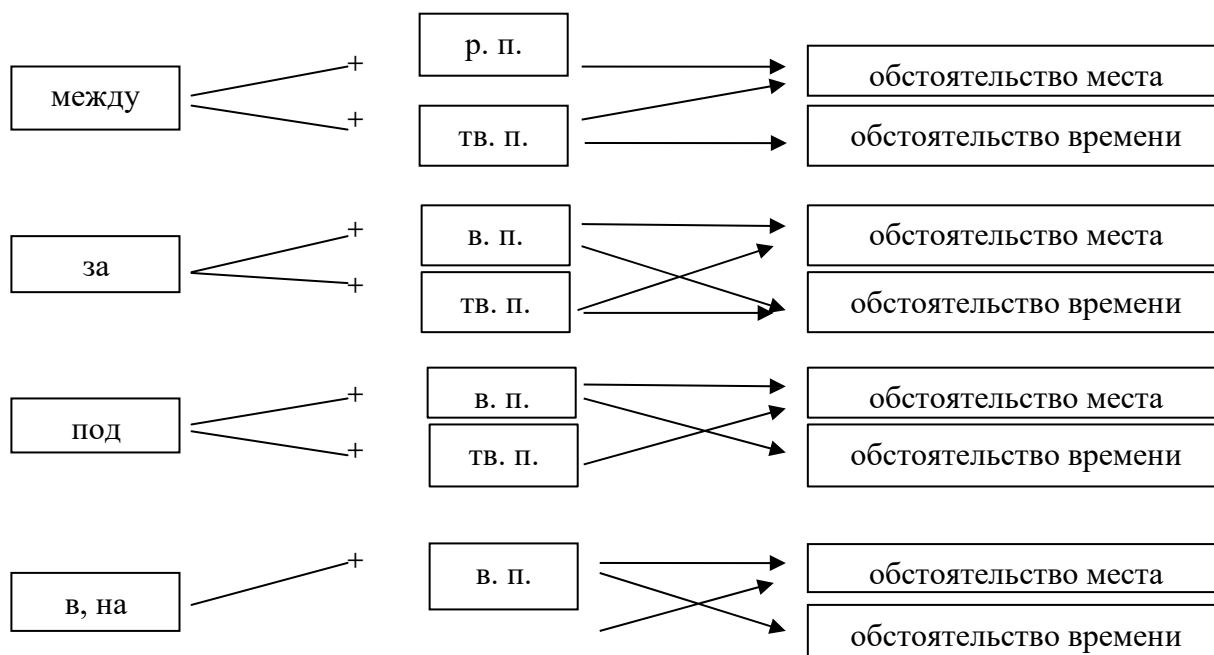
Обобщенная схема предлогов этого класса и выражаемых ими отношений:

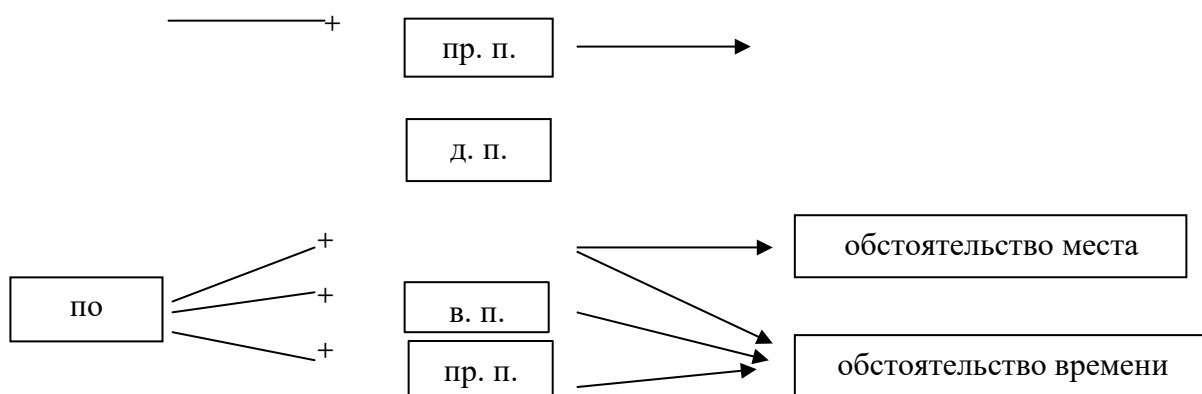

3. Предлоги, выражающие различные отношения в нескольких падежах.

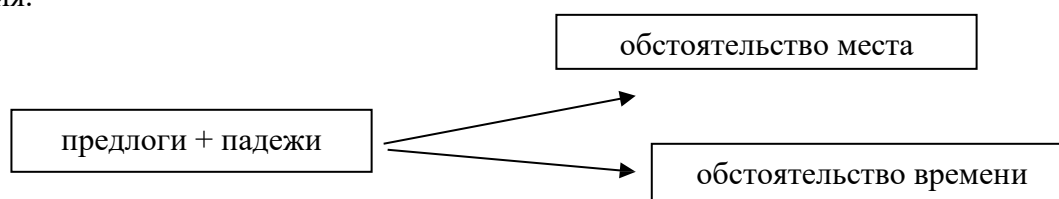
Пространственные и временные – *между* (р. и тв. п.), *за, под* (в. и тв. п.), *в, на* (в. и пр. п.), *по* (д., в. и пр. п.): сесть *за* стол и беседовать *за* ужином, сделать *за* вечер и писать *за* партой.

Данные примеры свидетельствуют о том, что один и тот же предлог этого разряда в нескольких падежах может выражать в одном случае различные отношения определенной последовательности – пространственные (в. п.) и временные (тв. п.), в другом – иные – временные (в. п.) и пространственные (тв. п.). Конкретные схемы предлогов, выражающих пространственные и временные отношения:

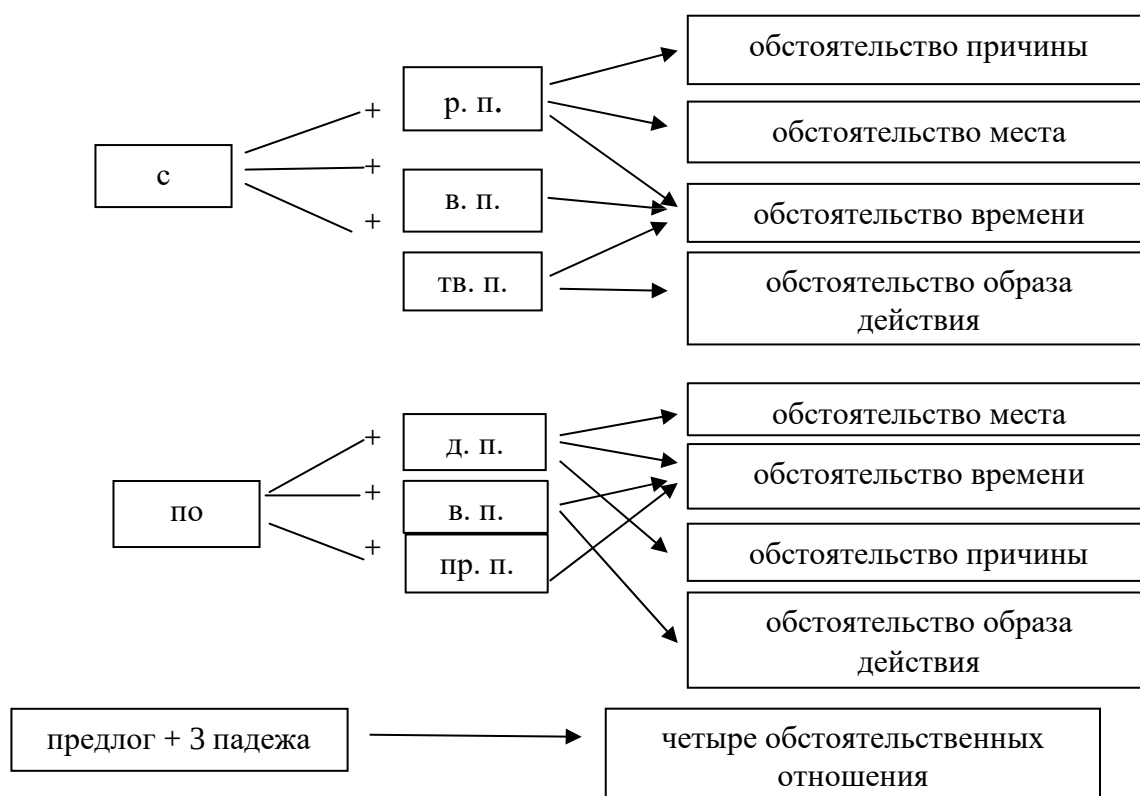

Обобщенная схема предлогов, выражающих пространственные и временные отношения.

Пространственные, временные, причинные и образа действия – *с* (р., в. и тв. п.): капать *с* крыши, устать *с* непривычки, работать *с* год, читать *с* интересом, просыпаться *с* зарею.

Пространственные, временные, причинные и образа действия – *по* (д., в. и пр. п.): ехать *по* полю, готовить *по* утрам, умываться *по* пояс, оставить *по* рассеянности, выкопать *по* колено, встретиться *по* приезде.

Схемы, иллюстрирующие грамматический материал данного раздела, способствуют раскрытию особенностей предлогов, выражающих различные отношения в нескольких падежах, закреплению ранее изученного материала о значительной части предлогов, передающих различные отношения в одном падеже и одно отношение в нескольких падежах. При этом целесообразно представить студентам список предлогов, выражающих обстоятельственные отношения:

Пространственные: *у, возле, близ, мимо, впереди, позади, вокруг, вдоль, внутри, поперек, против, из-под, между, над, под, около, среди* *к, в, на, за, через, перед, при, из, от, из-за, с, по*. Временные: *накануне, после, около, среди, до, к, в, на, за, под, через, между, перед, при, с, по*. Причинные: *ввиду, благодаря, из, от, из-за, с, по*. Целевые: *для, на, за*. Образа действия: *без, с, по*.

Особое внимание студентов обращается на то, что с помощью значительной части предлогов выражается несколько отношений. Изучение и усвоение предлогов и предложно-падежных конструкций студентами-азербайджанцами с целью развития их русской речи по предлагаемой нами системе достигается путем выполнения разнообразных заданий.

Наш опыт работы со студентами по изучению русского языка как иностранного на материале текстов убеждает в эффективности этого метода преподавания. То, что студенты с большим желанием работают с текстами, проявляя живой интерес к их содержанию, охотно выполняют задания, является залогом активного усвоения ими грамматических категорий русского языка и овладения навыками русской речи.

Литература

1. Вагабова Х.Д. Я научу вас говорить по-русски. Баку, 2019.
2. Владимирский Е.Ю. К изучению предложных конструкций с пространственным значением (предлоги *в, на, из, с*) // Вопросы теории и методики преподавания русского языка иностранцам. М.: МГУ, 1963.
3. Гиясбейли М.А., Магеррамова М.Д., Шахбазова А.Э. Учимся говорить по-русски. Русский язык как иностранный. В 2-х частях. Баку, 2008.
4. Грамматические основы правильной русской речи. М.: Высшая школа, 1991.
5. Озерская В.П. Изучение морфологии на синтаксической основе. М., 1978.
6. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. Под ред. А.Н.Щукина. М.: Русский язык, 2003.
7. Пулькина Е.Б., Захава-Некрасова. М., 1975, с. 52-99.
8. Якимович А.И. Предложно-падежные сочетания в тексте // Лингвометодические основы работы над текстом при обучении русскому языку. Л.: ЛГПИ, 1982, с. 51-55.

AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRƏ SÖZÖNÜ-HAL KONSTRUKSIYALARIN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR

Əliyeva Hüsniyyə Novruz qızı

Xülasə

Məqalədə rus dilində zərflik mənasını ifadə edən sözünü-hal konstruksiya tədqiq edilir. Sözünü-hal konstruksiya baxımından məzmun mənası idarə edən feillə konkretləşdirilir. Azərbaycanlı tələbələr zərflik mənasını ifadə edən ismin sözünü-hal formalarının düzgün işlədilməsində çətinlik çəkir. Azərbaycanlı tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün zərfliyin yer, zaman, səbəb, məqsəd, tərz-i-hərəkət bildirən mənalarına xüsusi diqqət yetirilir. Sözünü-hal konstruksiya ilə mənanı ifadə etmək xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qruplaşdırılır: 1) ismin bir halında bir məna ifadə edən sözünü-hal; 2) ismin bir halında müxtəlif mənalar ifadə edən sözünü-hal; 3) ismin bir neçə halında bir məna ifadə edən sözünü-hal; 4) ismin bir neçə halında müxtəlif mənalar ifadə edən sözünü-hal.

LINGUISTIC BASIS OF TRAINING RUSSIAN STUDENTS OF NATIONAL GROUPS IN PREPOSITIONS AND PREPOSITIONAL-CASE CONSTRUCTIONS

Aliyeva Husniyye Novruz

Summary

The article examines prepositional-case constructions of the Russian language, expressing adverbial relations. The semantic content of prepositional-case constructions is concretized by a controlled verb. Azerbaijani students find it difficult to correctly use prepositional-case forms to express certain circumstance relationships. Particular attention is paid to the study of the basic (spatial, temporal, causal, target and mode of action) adverbial relations with the aim of developing the Russian speech of Azerbaijani students. Prepositions with case constructions are grouped according to their characteristics to express relations: 1) Prepositions expressing one relation in one case; 2) Prepositions expressing different relationships in one case; 3) Prepositions expressing one relation in several cases; 4) Prepositions expressing different relationships in several cases. Verb prepositional-case constructions expressing adverbial relations are described on the basis of systemic opposition.

Rəyçi: dosent Şərqiyə Akif qızı Həsənova

Bakı Slavyan Universitetinin Rus dili və mədəniyyətlərarası kommunikasiya kafedrasının 25 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 fevral 2021-ci il

UOT:80

LEKSİK NOMİNASİYA: ONOMASİYOLOJİK VƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Əsgərova Münəvvər Ehtibar qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

haciyeva87@mail.ru

Xülasə: Məqalədə dilçilik və əlaqəli fənlər baxımından nominativlik probleminə hər tərəfli nəzəri baxış verilir. Bu tədqiqatda qarşıda duran əsas məqsəd onomasioloji yanaşma baxımında leksik nominasiyanın nəzərdən keçirilməsi və bu sahəsində dil funksiyalarının yerinə yetirilməsi, koqnitiv yanaşma baxımından isə dil funksiyalarının mental proseslər istiqamətində yerinə yetirilməsi məsələsinin təhlil edilməsidir. Həmçinin, məqalədə koqnitiv dilçilik metodologiyasının sözlərin mənasını dəqiq ifadə edən lüğət vasitəsi ilə leksik nominasiyanın şifəhləşdirmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə tətbiq etmək imkanları əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu məqalə çərçivəsində aparılan araşdırmada başlıca hədəf, leksik nominasiya prosesində dil və zehni aspektlərin dəqiq leksika vasitəsilə qarşılıqlı şərtləndirməsi məsələsinin geniş araşdırılmasıdır. Bu baxımdan nominativ fəaliyyət prosesinə onomasioloji və koqnitiv yanaşmalar və leksik nominasiya, o cümlədən, sözlərin mənasını dəqiq ifadə edən lüğət vasitəsilə daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Öyrənilən nominasiyanın aspektindən asılı olaraq tədqiqatın həm metodları, həm də konseptual aparatı dəyişir. Məqalədə nominativliyə dair müddəaların dilçiliklə əlaqəli müxtəlif yanaşmalarda necə təqdim olunduğunu nəzərdən keçirilir

Açar sözlər: dilin nominativ funksiyası, leksik nominasiya, onomasioloji yanaşma, koqnitiv yanaşması, dil reprezentasiyası, mental reprezentasiyalar, interpretasiya.

Ключевые слова: номинативная функция языка, лексическая номинация, ономасиологический подход, когнитивный подход, языковая репрезентация, ментальные репрезентации, интерпретация.

Key words: representative function of language, lexical nomination, onomasiological approach, cognitive approach, language representations, mental representations, interpretation.

Əsrlər boyu davam edən dilin tədqiqat tarixi, mütləq nominativ özündə ehtiva edən əsas dil funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi bir çox dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Nominativlik çoxşaxəli bir problem olub, dilçiliyin bir çox sahələrini əhatə edir. Nominativlik nəzəriyyəsi, ilk növbədə, konseptual düşüncə formalarının bir-birilə necə əlaqəli olduğunu, adların necə yaradıldığını, sabitləşib obyektiv reallığın müxtəlif fraqmentlərinə paylandığını aydınlaşdırmaqla əlaqələndirilir.

Müasir dil ədəbiyyatında "nominasiya" termininin istifadə olunma tezliyinin yüksək olmasına baxmayaraq, bu terminin məzmunu hələ də birmənalı deyil. Ümumiyyətlə, nominasiya dedikdə dil sistemində adlandırma prosesi nəticəsində ortaya çıxan, habelə, qavranılan reallığın müəyyən bir hissəsini göstərmək üçün nəzərdə tutulan bir növ işarə kimi başa düşülür. Bir insanın idrak fəaliyyətinin nəticələrini ümumiləşdirmək, onun sosial-tarixi təcrübəsinin nəticələrini birləşdirmək və saxlamaq qabiliyyətini, həmçinin bilavasitə bilik təcrübəsindən əmələ gələn idrak bazasını əhatə etmək nominasiyanın başlıca funksiyası hesab olunur.

Dilin əsas funksiyası kimi fəaliyyət göstərən nominativ funksiya dil sisteminin həqiqət fraqmentlərini adlandırma və təcrid etmə qabiliyyətini nəzərdən keçirtməklə, onlar haqqında sözlər, söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər və cümlələr şəklində konsepsiyalar formalaşdırır. Bəşər cəmiyyətinin idrak və kommunikativ fəaliyyətinin dinamik inkişafı və nəticədə yeni reallıqların, əsərlərin, maddi və mənəvi mədəniyyət obyektlərinin meydana çıxması həqiqətən də dilin əsas vəzifələrindən birini "insan həyatının bütün sahələrini təmin etmək" və bu sahələri adlandırmaq kimi müəyyənləşdirir. Beləliklə, leksik nominasiyanın öyrənilməsi, ilk növbədə, nominasiyanın semiotik və onomasioloji aspektlərinin öyrənilməsi leksikoloji istiqamət çərçivəsində həyata keçirilir.

Sistem-struktur istiqaməti və tipoloji paradigma çərçivəsində dil alətlərinin təsvir edilməsi sahəsində kifayət qədər zəngin bir təcrübə toplayan elm adamları, lingvistik tədqiqatların bir az fərqli bir açısına müraciət edirlər. Müasir dilçi alimlər nominativlik mövzusunun dil sistemində çoxölçülü təsvir edilməsinə xüsusi diqqət göstərirlər.

Dil vahidlərini, yəni fərqli quruluş və sistemli mürəkkəbliyə əlamətlərini - sözlərdən cümlələrə - onların nominativ funksiyasını yerinə yetirməsi baxımından öyrənməyə yönəldilmiş onomasioloji təlim, nominasiyanın reallıqla əlaqəli nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur. Bununla birlikdə, nominasiya yalnız müəyyən hadisələri adlandıran dil vahidlərinin meydana gəlməsi prosesi olaraq deyil, həm də "bir şəxs tərəfindən obyektiv reallığı obyektivləşdirmək" kimi mürəkkəb prosesin nəticəsi kimi öyrənilir.

Dili məlumatların təşkili, yaradılması və ötürülməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirərkən, obyektlərin, hadisələrin və hadisələrin adlanması ilə əlaqəli sadalanan mental və lingvistik hərəkətlərin mahiyyəti barədə sual yaranır ki, bu da lingvistik analiz sahəsinin genişləndirilməsini tələb edir. Sırf lingvistik sahələrlə yanaşı nominasiya əlaqəli fənlərin tədqiqat obyektinə çevrilir.

Belə ki, naturalist (bioloji) dilçilik məktəbinin nümayəndələri (A. Şleyxer, M. K. Rapp, A. A. Ovelak) dili insan orqanizmi ilə məlumat ötürmək üçün istifadə olunan səs və işarələrə çevrilmiş insan bədənini ilə qarşılaşdırmış, nominativlik anlayışını insanın iradəsindən asılı olmayan, "təkamül" prosesi kimi qiymətləndirmişlər. M. Müller dil hadisələrini təsvir edərkən, əsasən, düşüncənin bioloji olması və onun müəyyən bir adlandırmaya cəlb edilməsi ideyasına əsaslanır. A. Şleyxerə görə dilin yaradılmasını "təbiətin insaniləşdirilməsi" ideyasına əsaslanır ki, bu da öz növbəsində dilin "səs materiyasında bir təfəkkür" kimi var olması prinsipini təsdiq edir. Bioloji dilçiliyin diqqət mərkəzində nominasiyaya baxarkən "dilin maddi əsası", həm də nominal, o cümlədən onun bütün funksiyaları dedikdə, ilk

növbədə beyin, eləcə də söz və duyğu orqanları nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, nominativ prosesin əsasını obyektiv reallığın mental-hissiyyatlı qavranılması prosesi təşkil edir. Lakin, bu çərçivədə nominasiya prosesi nəzəriyyələr, əsasən, dil formalarının səsifazallığı və formalaşması ideyasına qədər daralır yalnız o halda ki, "anlayışlar və təsəvvürlər səslərdə (köklərdə) materiallaşaraq mənələrə çevrilir, və onların münasibətləri son şəkillərlə və ya fleksiylərlə ifadə edilir»

R.Luriya, N.İ. Jinkin, S. D. Katsnelson kimi tədqiqatçılar neyrolinqvistikanın instrumiyası vasitəsilə nominasiyanı tədqiq edir, predmetin, hərəkətin, keyfiyyətin və ya münasibətlərin psixi fəaliyyətin mürəkkəb forması kimi adlandırılması prosesini nəzərdən keçirirlər. Linqvistikada naturalist ideyalarla mövcud olan oxşarlıqlara baxmayaraq, dil nominasiyasının tədqiqi üzrə neyrolinqvistik baxış onun tərifinə bir qədər fərqli yanaşma ilə səciyyələnilir. Müasir tədris, nevrologiya, psixologiya və dilçilik qovşağında olmaqla, beyin normal iş şəraitində və onun lokal məğlubiyyətləri zamanı adlandırma prosesində dil və nitq fəaliyyətinin beyin mexanizmlərinin öyrənilməsinə öz vəzifəsi kimi qarşıya qoyur. Neyrolinqvistlərin beyində baş verən ifadələrin kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması zamanı həyata keçirdikləri tədqiqatlar nitqin törəməsi proseslərini öyrənməklə, dil nominasiyalarının, nitq ifadələrinin, o cümlədən lokal beyin məğlubiyyətlərinin yaranması, başa düşülməsi və interpretasiyası proseslərinin öyrənilməsi prosesinə yönəlmişdir. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu nəzəriyyə çərçivəsində nominasiya prosesi dedikdə, ətraf gerçəklik haqqında informasiyanın kodlaşdırılması ilə bağlı konkret əməliyyatlar başa düşülür.

Nominativ proseslərin tədqiqatının başlanğıc nöqtəsi onun öyrənilməsinə bir neçə yanaşmanın mövcudluğu üçün əsas amildir. Belə ki, dilçiliyin nominativ prosesləri, əsasən, onların funksionallığı baxımından öyrənməsi heç bir şübhə doğurmur. Psixolinqvistik yanaşma isə (C. Klark, C. Cabbarlı)G. Qrinberq), öz növbəsində, nominasiyanı dil və nitq vahidlərinin əmələ gəlməsinin real prosesləri, eləcə də onların qavranılması və anlaşma mövqeyindən nəzərdən keçirir. Naturalist dilçilik və neyrolinqvistika kimi, psixolinqvistik tədqiqatlar nominativ prosesləri dil sistemi ilə əlaqəli beyin fəaliyyəti kimi tədqiq etmişlər. Psixolinqvistikanın tədqiqat obyekti ilə neyrolinqvistikanın tədqiqat obyekti arasındakı mühüm fərq ondadır ki, neyrolinqvistika, beyin disfunksiyalarının diaqnozu və müalicəsi kimi dil formalarının və nitqin yaranma proseslərinin mücərrəd şəkildə öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Nominasiya və ya mental reprezentasiya dilçiliyin koqnitiv istiqaməti diqqətdən kənarda qalmır. (C. Lakoff, R. Lanqakr, N. Çomski, U. Kroft, L. Q. Luzina, V. A. Maslova, Y. Q. Pankrats və b.), V. Z. Demyankov və E. S. Kubryakovun izah etdikləri kimi, burada əsas diqqət dil nişanlarının köməyi ilə düşünən subyektin xarici və daxili aləminin reprezentasiyasının koqnitiv proseslərinin öyrənilməsinə yönəldilir. Başqa sözlə, nominasiya koqnitiv dilçilik araşdırmalarının diqqət mərkəzində olmaqla, dil formalarının onların koqnitiv analoqları ilə əlaqəsi və ya proses kimi və gerçəkliyin obyektiv dərk edilməsinin nəticəsi kimi başa düşülür.

A.R. Luria, N.I. Zhinkin, S.D. Katsnelson kimi tədqiqatçılar bir obyektin, fəaliyyətin, keyfiyyətin və ya əlaqənin adlanması prosesini zehni fəaliyyətin mürəkkəb bir forması kimi qəbul etmişdirlər. Dilçilikdə naturalist fikirlərlə mövcud olan oxşarlıqlara baxmayaraq, dil nominasiyasının öyrənilməsinin neyrolinqvistik perspektivi onun tərifinə bir qədər fərqli yanaşma ilə xarakterizə olunur.

Danışıqların yaradılması proseslərini beyinlərdə kodlaşdırma və dekodlaşdırma zamanı baş verən əməliyyatlar nöqtəyi-nəzərindən öyrənən nevroloqlar, yerli nominal zədələnmələr daxil olmaqla dil nominasiyalarının, nitq ifadələrinin yaradılması, başa düşülməsi və şərh edilməsi proseslərini öyrənməyə yönəldilmişdir. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, bu nəzəriyyə çərçivəsində irəli sürülən nominativlik prosesinin ətrafdakı həqiqətlər haqqında məlumatları kodlaşdırma əməliyyatları kimi başa düşüldüyü qənaətinə gələ bilərik.

Nominativ proseslərin öyrənilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi onun öyrənilməsinə bir neçə yanaşmanın mövcudluğu üçün əsas amildir. Beləliklə, şübhəsiz ki, dilçilik nominativ prosesləri əsasən funksionallıq baxımından araşdırır. Psixolinqvistik istiqamət (D. Clarke, J.G. Greenberg), öz növbəsində, nominasiyanı dil və nitq vahidlərinin nəsil real prosesləri nöqtəyi-nəzərindən, onların qavrayışını və dərk etməyi nəzərdən keçirir. Naturalist dilçilik və neyrolinqvistika kimi, psixolinqvistik tədqiqatlar, ümumiyyətlə, dil sistemi ilə əlaqəli beyin fəaliyyətinin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Psixolinqvistika obyektı ilə neyrolinqvistika obyektı arasındakı mühüm fərq ondadır ki, bu, beyin disfunksiyalarının diaqnozu və müalicəsi kimi linqvistik formalar və nitq yaratmaq proseslərinin mücərrəd şəkildə öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Nominativlik anlayışı koqnitiv dilçilikdən də yan keçməmişdir. Koqnitiv dilçilikdə nominativlik dedikdə dil formalarının idrak analoqları ilə əlaqəsi və ya obyektiv reallığı dərk etmə prosesi və nəticəsi kimi başa düşülür. Dilçilik hadisələrinin öyrənilməsi ilə bağlı koqnitiv yanaşma prinsipləri ilə əslində bütün dilçilik, o cümlədən onomasiologiya ilə bağlıdır. Bununla belə, dili təşkilat, informasiyanın törəməsi və ötürülməsi vasitəsi kimi nəzərdən keçirən koqnitiv yanaşma dilin bütövlükdə idrak funksiyasının öyrənilməsinə və xüsusilə leksik və frazeoloji anlayışların leksik və leksik-frazeoloji vasitələrlə ifadə və "işarələnməsinin" qanunauyğunluqlarından daha çox, dilin idrak funksiyasının öyrənilməsinə yönəlmişdir. E. S. Kubryakovanın fikrincə, dünyanın hər hansı bir idrak forması müəyyən bir fəaliyyət növü zamanı bu və ya digər şəkildə vasitəçilik yolu ilə gerçəkliyin duyğusal qavrayışı, obyektiv və ya praktik fəaliyyəti zamanı meydana gəlir. Dildə ətraf gerçəkliyin bu cür dərk olunması linqvistik nominasiyaların reprezentativ nəticəsidir. G.P. Şedrovitskinin fikrincə isə, nominativlik bir tərəfdən akkumulyasiyalı təfəkkür, qavrayış üçün əlçatan hesab edildiyi halda, digər tərəfdən isə işarə formasının təsviri ümumilikdə dil düşüncəsinin təsviri kimi hesab etmək olmaz. Alimlər, dil fəaliyyətinin əqli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə qeyd-şərtsiz düşüncənin şifəhləşdirmə forması kimi dil ifadələrinin öyrənilməsi ilə qeyd-şərtsiz eyniləşdirilə bilməyəcəyinə dair fikir mübadiləsi aparırlar. Buna baxmayaraq, nominasiyanın koqnitiv aspektlərinin tədqiqinə onların bilavasitə öyrənilməsinin mümkünsüzlüyü üçün də yönəltmək olmaz. Bu əlaqəyə N.Xomski gözəl bir nümunə irəli sürmüşdür: "Əgər biz maqnit gücünün mahiyyətini fizikaya məlum olan ənənvi vasitələrdən və metodlardan istifadə edərək izah edə bilmiriksə, maqnit gücünün mövcud olmadığını da deyə bilmərik." Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, dil ifadəsi koqnitiv dilçiliyində yalnız nominasiya zamanı baş verən idrak proseslərinin öyrənilməsi üçün mənbə materialı kimi xidmət edə bilər, çünki zehni proseslərin təkcə reprezentasiyalara əsaslanmır, həm də müəyyən "koqnitiv hesablamalara uyğun gəlir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, onomasioloji və koqnitiv tədqiqatlar çərçivəsində ümumi dilçiliyin aktual problemləri, o cümlədən dilin kommunikativ və koqnitiv-idrak funksiyaları nominativ funksiyasının mahiyyəti ilə sıx əlaqədardır. Bu əlaqə yeni bir dil nişanı kimi yeni bir adın ortaya çıxması prosesində aydın şəkildə özünü göstərir və dəqiq leksikanın nümunələri üzərində parlaq görünür.

Qeyd edək ki, onomasioloji və koqnitiv yanaşmalar ideyaları vasitəsilə nominasiya proseslərinin öyrənilməsi nəinki bu tədqiqat istiqamətlərinin metodoloji əsaslarına zidd deyil, həm də təbiətin gizli aspektlərinin üzə çıxarılması üçün yeni imkanlar açır.

Ədəbiyyat

1. Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная). 2-е изд. М. : ЛИБРОКОМ, 2010. 88 с.
2. Телия В.Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М. : Большая Российская энциклопедия, 2002.
3. Кубрякова Е.С. Ономазиология // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. С. 345–346.

4. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics Introduction. Edinburgh : Edinburgh University Press Ltd., 2006.
5. Geeraerts D., Cuyckens H. Introducing Cognitive Linguistics // The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / ed. by D. Geeraerts, H. Cuyckens. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2007.
6. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование. 2-е изд. М. : ЛИБРОКОМ, 2010. 88 с. 22.
7. Харитончик З.А. О номинативных ресурсах языка, или К дискуссии о концептуальной интеграции // Горизонты современной лингвистики: Традиции и новаторство : сб. в честь Е.С. Кубряковой. М. : Языки славянских культур, 2009. С. 412–422.
8. Evans V. Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction // Cognitive linguistics. 2006. № 17–4. P. 491–534.
9. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. М. : Директ-Медиа, 2008. 547 с.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. М. : Языки славянской культуры, 2004. 560 с.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ НОМИНАЦИЯ: ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ И КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОДЫ

Аскерова Мунаввар Етибар кызы
Резюме

В статье анализируется всесторонний теоретический обзор номинации в ракурсе лингвистических и смежных дисциплин. Основной целью данного исследования является рассмотрение лексической номинации с точки зрения ономасиологического подхода и выполнение языковых функций в этой области, а с точки зрения когнитивного подхода-анализ выполнения языковых функций в направлении ментальных процессов. Также в статье соответственно рассматриваются возможности применения методики когнитивного языкознания к изучению вербализационных свойств лексических номинаций через традиционную экспрессивную лексику слов. Основной целью исследования, проведенного в рамках данной статьи, является широкое исследование вопроса о взаимообусловленности языкового и ментального аспектов посредством точной лексики в процессе лексического номинирования. В связи с этим рассмотрим более подробно процесс номинативной деятельности через ономасиологический и когнитивный подходы и лексическую номинацию, в том числе и лексику, четко выражающую значение слов.

В зависимости от изучаемого аспекта номинации различаются как методы, так и концептуальный аппарат исследования. В статье исследуется, как номинативные положения представлены в различных лингвистических подходах.

LEXICAL NOMINATION: ONOMASIOLOGICAL AND COGNITIVE APPROACHES

Asgerova Munavvar Etibar
Summary

The article analyzes a comprehensive theoretical review of the nomination from the perspective of linguistic and related disciplines. The main purpose of this study is to consider the lexical nomination from the point of view of the onomasiological approach and the performance of language functions in this area, and from the point of view of the cognitive approach-the analysis of the performance of language functions in the direction of mental processes. The article also considers the possibilities of applying the cognitive linguistics methodology to the study of the verbalization properties of lexical categories through the

traditional expressive vocabulary of words. The main purpose of the research conducted in the framework of this article is a broad study of the question of the interdependence of the linguistic and mental aspects through precise vocabulary in the process of lexical nomination. In this regard, we will consider in more detail the process of nominative activity through onomasiological and cognitive approaches and lexical nomination, including vocabulary that clearly expresses the meaning of words. lexical nomination from the point of view of the onomasiological approach and the implementation of language functions in this area, and from the point of view of the cognitive approach-the implementation of language functions in the direction of mental processes. The article also considers in a coherent form the possibilities of applying the method of cognitive linguistics to the study of the verbalization features of lexical nomination by means of precision vocabulary.

Depending on the aspect of the nomination being studied, both the methods and the conceptual apparatus of the research differ. The article examines how the provisions on nominatives are presented in various approaches related to linguistics.

Rəyçi: dosent Mehdi Rəhimov

*Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 16 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 18 fevral 2021*

UOT:811.111.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ELM VƏ TEXNİKANIN İNKİŞAFININ İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK FONDUNUN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Fərhadova Gülçöhrə İsfəndiyar qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

(İngilis dilinin leksikologiyası və Üslubiyyatı kafedrasının dissertantı)

gulyaadu2@gmail.com

Xülasə: Bildiyimiz kimi indiki dövr qloballaşma dövrüdür. Qloballaşmanın tələblərinə cavab verməyən dil və ya xalq inkişafdan geri qala bilər. Bu baxımdan ingilis dilinin inkişaf etmək və zənginləşmək üçün daha geniş imkanları vardır. Bunun isə başlıca səbəbi ingilis dilinin elm və texnikanın, kompüterin dili olmasıdır. Qlobal bir dil olaraq dünyanın hər hansı bir ölkəsində yaranmış yeni texnika nümunəsi və ya hər hansı bir elmi yenilik ingilis dilində adlandırıldıqda daha sürətlə dünya elminə integrasiya etmək imkanı əldə etmiş olur. Bu baxımdan ingilis dilini zənginləşdirən bir çox sözlər məqalədə araşdırılmış və geniş nümunələr verilmişdir. Məqalə ingilis dilinin leksik fondunu zənginləşdirməyin əsas yollarından biri olan elm və texnikanın inkişafı və dilə yeni ifadələrin tətbiqi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu baxımdan məqalədə çox vacib məsələlərə toxunulur. Xüsusilə *Lingua Franca* olaraq *İngilis dilinin bir texnologiya dilinə çevrilməsi* məsələsi nümunələrlə geniş şəkildə izah edilir. Eyni zamanda məqalədə bir sıra əsərlərdən də nümunələr öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Lingua Franca*, elm, texnologiya, qloballaşma

Key words: *Lingua Franca*, science technology, globalization

Ключевые слова: *Lingua Franca*, наука, технологии, глобализация

Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə integrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma prosesinə adaptasiyasına nail olmaq üçün bir sıra islahatların həyata keçirilməsi zəruridir.

İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insan fəaliyyətinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gənc nəsllə ötürülür.

Bu baxımdan, müxtəlif dünya ölkələri elm və təhsil sahəsində qarşılıqlı və səmərəli əməkdaşlığa nail olarsa, bundan bütün bəşəriyyət faydalana bilər. Qloballaşma barədə danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın əsas məğzi də məhz bundan ibarətdir. Hər bir şəxs bütün dünyanın vətəndaşı olmalı, ümumbəşəri anlamda faydalı işlər görməlidir.

Lakin, təbii ki, bu cür qarşılıqlı fəaliyyət öz-özünə formalaşa və ya göydən düşə bilməz. Onu məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək lazımdır.

Qloballaşma müxtəlif dillərə müxtəlif şəkildə təsirlə səciyyələnir. Lakin burada maraq doğuran məsələ ondan ibarətdir ki, hər hansı bir dil təsirə daha çox məruz qalırsa zaman-zaman bu təsir nəticəsində yaranan dəyişikliklə digər dillərə nüfuz edir. Məsələn, qloballaşmanın ingilis dilinin leksik fonduna bu və ya digər dərəcədə təsiri digər dillərə alınma söz və terminlərin daxil olması ilə nəticələnir. Burada qloballaşmanın bir dilə birbaşa və ya dolaylı yolla təsirini inkar etmə olmaz.

Bu mənada bəşər övladları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təkcə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər (misal üçün, Avropada vahid təhsil məkanının yaradılmasına yönəldilmiş Bolonya sazişi) deyil, həm də müasir dünyada baş verməkdə olan müxtəlif proseslərə dair fundamental biliklər də təşkil edir.

Həmin biliklərin ən vacibləri sırasına müasir qloballaşma anlayışını, eləcə də, keçid cəmiyyətlərinin və dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək kimi zəruri amilləri şamil etmək olar. Bunsuz elm və təhsil sahəsinin qloballaşma proseslərinə adaptasiya problemini həll etmək mümkün deyil.

Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz kristal strukturları əmələ gətirmişdir. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir.

İngilis dili dünyada istifadə olunan ortaqlıq etibarlı dil yəni “*Lingua Franca*” kimi istifadə olunur. Bəzi ölkələr elmi tapıntılarını və araşdırmalarını öz dillərində yayımlasalar da, bu araşdırmalar dünyaya açılmaq üçün mütləq ingilis dilinə tərcümə olunur. Bəs bu proses necə inkişaf etdi və dünya ingilis dilini elm dili kimi necə qəbul etdi?

Orta əsrlər dövründə Ərəb ölkələri İslam ölkələrində elm dili olaraq qəbul edildi, Avropada alimlərin istifadə etdikləri ortaqlıq ünsiyyət dili isə Latın dili idi. Daha sonra hörmətli icmalarda alman dili, fransız, italyan və ingilis dili elm dili olaraq istifadə olunmağa başladı. Hətta bu dillər alt fənlərə görə dəyişirdi. Məsələn, Fizika və Kimya dili alman dilində idi. Zaman keçdikcə bu dominant dillər də aralarında dəyişdi və üstünlük dərəcələri dəyişdi. Bunun altında yatan ən vacib amillərdən biri də təbii ki, ölkələrin dünyadakı söz sahibi olması məsələsi idi.

Bu səbəbdən də I Dünya müharibəsindən sonra Fransız dili hakimiyyəti alman dilinin ixtiyarına verdi. II Dünya müharibəsindən sonra, İngilislərin dünyaya gəldiyi və Almaniyani geridə qoyaraq dünyaya hakim olduğu dövr idi.

Daha sonra, Amerika elm və tədqiqat sahəsində dünya lideri olduğundan, ingilislərin hakimiyyəti davam etdi.

Beləliklə, sözü gedən yeni variant bu inqilabın ən yüksək nöqtədə qərarlaşması idi. Eyni zamanda “Amerika inqilabı” rəhbərlərinin fikirlərinə nəzər salsaq, görərik ki, onlar bunu müstəqilliyin ən bariz nümunəsi kimi qiymətləndirirdilər. Yeni dünyanın öndə gedənləri Şotlandlar və İrlandlar hesab olunurdu. Vaxtilə Şotland-İrland istifadəsində olan bəzi nümunələr bu gün fəal işlənməkdədirlər. Məsələn, götürək “cabin” sözünü. Bu *daxma*, *koma*, *kayut* mənalarında işlənir. “Amerikanizm” sözünü ilk istifadə edən şəxs “Müstəqillik Bəyannaməsi”nə imza atan XVIII əsrin sonlarında New Jersey kollecinin, sonralar Princeton Universitetinin prezidenti olmaq arzusu ilə 1769-cu ildə Amerikaya yola düşən Şotlandiyalı akademik C. Visperspoon olmuşdur. O bu barədə silsilə məqalələrlə çıxış etmişdi. O savadlı

insanların nitqlərinə daxil etdikləri grammatik səhvlər və vulqarizmlərin birmənalı şəkildə əleyhinə idi. John Withperspoona aid olan

“Amerikanizm” sözü yalnız koloniyalara xas olan bir anlam idi. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, C. Visperspoon Amerikada vulqar söz və ifadələrin

Böyük Britaniyaya nisbətən daha çox işlədildiyindən bəhs etməmişdi. Terminlərin və idiomatik ifadələrin ingilis dilinin Amerika variantında istifadəsində fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Bu onların düzgün olmayan tərzdə işləndiklərinə dəlalət etmir.

Əslində, beynəlxalq bir dilə ehtiyac olduğu üçün 1920-ci illərdə tədqiqatlar aparıldı və "Esperanto" adlı bir dil yaradıldı, lakin uzunmüddətli qalıcı bir dilə çevrilə bilmədi. Bunun səbəbi əslində olduqca aydın idi, “uydurma” bir dil olduğu üçün dildə danışan yox idi, dili yaşıdan isə adətən xalq olur.

Buna görə beynəlxalq elm və texnologiya dili ingilis dilində olmağa davam etdi.

Bildiyimiz kimi əksər beynəlxalq yığıncaqlar və fəaliyyətlər elm və texnologiyanın inkişafı ilə bağlı görüşlər ingilis dilində aparılır. Bir sıra dərnəklər milli və beynəlxalq tədqiqatların ingilis dilində aparılmasını tövsiyə edirlər. Qloballaşma dövründə isə bir çox sahələr elm və texnikanın təsirinə məruz qalmışdır. Onlardan biri də, bəlkə də ən birincisi elm və texnika ilə bağlıdır. Məsələn, aşağıdakı beynəlxalq dərnəklər İngilis dilində fəaliyyət göstərirlər.

1. Beynəlxalq elm psixologiyası cəmiyyəti,
2. Beynəlxalq tarix, fəlsəfə və ədəbiyyat, elm və sənət cəmiyyəti,
3. Beynəlxalq elm və texnologiya psixologiyası cəmiyyəti.

Qloballaşmanın özü ilə gətirdiyi elmi- texniki terminlər vardır ki, onlar ixtisas terminləri olaraq işlədilməklə yanaşı, dilin leksik fonduna öz töhvəsini verir.

Məsələn, *read* ‘deşifrə etmək’, *messenger* ‘genetik olan kimyəvi maddə’.

Dilçilik ədəbiyyatında sözlərin aşağıdakı səbəblərini qeyd edilir:

- 1) reseptor dilin koqnitiv bazasında müvafiq anlayışın olmaması;

Məsələn, *noutbuk*, *laptop*, *audiobuk*, *peycer*, *taymer*, *şreder*, *plotter*, *skayner*, *printer*, *tüner*, *toner*;

- 2) reseptor dildə müvafiq adın olmaması;

Məsələn, *virtual*, *investor*, *dayjest*, *spiçrayter*, *sponsor*, *sprey*, *prays-list*, *imcj* (*obraz*), *top-model*.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən bəzilərini ifadə etmək üçün dilin lüğət tərkibindəki müəyyən sözlərdən istifadə etmək olar. Məsələn, *imic* leksemini bir çox məqamlarda *obraz* sözü əvəz edir. Çoxmənalı *obraz* sözü daha geniş semantikaya malikdir. *İmic* sözündə isə mənə konkret və dəqiqdir.

Ona görə də müəyyən mövqe və ətrafda *obraz* əvəzinə *imic* işlənir. Məsələn: *Təşkilat qarşısına ümdə bir məqsəd qoyub: xalqına, dövlətinə, vətəninə, millətinə ləyaqətlə xidmət etmək, onun imicini bütün dünyada daha da yüksəltmək.*

Təbii ki, yuxarıdakı cümlədə xalqın obrazını yaratmaq ifadəsini işlətmək yerinə düşmür, izahlı kontekst tələbi meydana çıxır. *İmic* sözünün yerində işlədilməsi həmin tələbi aradan qaldırmışdır. Bu hadisə, yəni dilin başqa dildən konkret məqamda istifadə olunan sözlər alması sözün müəyyən semantika üzrə xüsusişməsi də adlandırılır.

Təhlildən belə nəticə çıxır ki, sözlərin ikinci səbəbi kimi fərqləndirilən sözlər sırasına müəyyən səbəblərə görə daha asan tələffüz olunan, qısalığı, etimologiyasının şəffaflığı, semantikasının konkretliyi ilə seçilən alınma leksemlər də daxil edilir.

Sözlərin hadissəsi üslubu effektivlə, sözün emfatik funksiyası ilə də səciyyələnə bilər. Lakin bu xüsusiyyət özünü dildə az göstərir. Danışanın, yaxud alınma sözü istifadə edənin yüksək bilik səviyyəsi ilə yanaşı, adresatın qavrama dərəcəsinin kamilliyi də nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, müasir informasiya vasitəsi- kompüterlə əlaqədar olan WINUP birləşməsinin Vinap şəklində istifadə olunması üslubu effektivlə əsaslandırılmalıdır. Bu cür

alınmalar, bir qayda olaraq, kompüterlə işləyənlərin nitqində, daha çox isə danışiq dilində qeydə alınır.

Reseptor dildə müsbət və ya mənfi konnotasiyanın ifadəsi üçün ekvivalent leksik vahid olmadıqda da sözləmə hadisəsi baş verir. Belə sözləmə, həm də psixoloji amillərlə şərtlənir. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti, burada istifadə olunan texnoloji proseslər, istehsal olunan mallar inkişaf etmiş ölkələrdə müvafiq şeylərdən keyfiyyətinə görə geri qalır.

Qeyd olunan cəhət xarici malların, texnologiyanın daha yaxşı olması ilə bağlı fikri formalaşdırır. Nəticədə, nəinki malların, xidmətin adını bildirən sözlərin, hətta həmin məhsulların satıldığı, xidmətin göstərildiyi müəssisələrin adlarının da dilə keçməsi prosesi baş verir. Bu cəhət özünü daha çox reklamlarda, forma adlarında göstərir. Məsələn, *autorental* “*maşın icarəyə verilən yer*”, *pab (pub)* “*pivaxana*”, *market (market)* “*mağaza*” və s.

Bəzi terminlər vardır ki, onlar yeni mənalar kəsb edərək başqa sahələrdə də istifadə edilir. Belə ki, elmin bir sahəsinə məxsus terminlər inkişaf edərək digər sahələrə keçmişdir. Məsələn, ümumi termin olan *system* kibernetika elmində yeni mənada işlənir. Bu zaman ən azı bir-birilə əlaqəli olan iki hissədən ibarət olan bir şey nəzərdə tutulur. *Logic* sözü isə elektronikada yeni mənada işlənir. Bu zaman elektronik dövrələr vasitəsilə kompüterlə idarə olunan ardıcıl əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

Beynəlmiləl neologizmlərin böyük bir qismi heç bir müasir dillə bağlı deyildir, əsasən yunan və latın dillərinə məxsus elementlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır.

Bu mənada elmi-texniki nailiyyətlər artdıqca zərurətdən doğan məfhumlar və anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənir.

İKT-nin istifadəsi ilə bağlı bir neçə faydalı metod və üsullara dair neologizmlər vardır.

Bu münasibətlə aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək:

The LEAST” yanaşması İKT -dən istifadə zamanı xüsusi qaydaların gözlənilməsini özündə ehtiva edir. Sözügedən yanaşma NEA tərəfindən yaradılmışdır.

Custom Learning Experiences (CLE)

Burada “Apps” serverlərinin məlumatları qorunur. Bunlar kurs və tədris materialları kimi istifadə oluna bilər.

VR və AR vasitəsilə dilöyrənənlər geniş öyrənmə təcrübəsini yerlərindən tərpənmədən də həyata keçirə bilərlər. Eyni zamanda geniş məlumatlar əldə edə bilərlər. Əgər sən fəza cisimləri haqqında 3 D fəza videolarını VR redaktorunda izləmək istəyirsənsə fəza gəmisində üzə, “Süd Yolu” nu detallarına qədər şərh edən bələdçinin səsinə eşidə bilərsiniz.

Qeyd edək ki, orta və ali məktəblər üçün hər bir şagird və tələbənin evdə internet kimi köməkçisi (home access) vardır. Bunlar “one-to- one computing”, Open Educational Resources (OER) və öyrənməni idarəetmə sistemi (LMS) sayəsində mümkündür.

Google Drive və USB vasitəsilə “flash drive” a köçürmə bu işi müsbət həllinə yaxınlaşdırır. Bu da xüsusi planlaşdırma tələb edir. Daha böyük dilöyrənənlər üçün öyrənmə mənbələri mövcuddur ki, buraya “ WI-FI hotspots” daxildir. Bu zaman kütləvi kitabxanalar, təşkilat və mərkəzlər, restoranlar, kafelər, dost və qonşu evləri köməkçi vasitələr hesab oluna bilər.

Əlbəttə, burada internet varsa bu yardımlar edilə bilər. Bəzi şagirdlər və onların valideynləri adekvat sürət və data planı olan smartfonlarla “laptop və chromebook” internet “hotspot” larına qoşula bilərlər.

Federal Communications Commissions (FCC) adlı təşkilat “Lifeline Programme” çərçivəsində aşağı ödənişlə aylıq internet xidməti həyata keçirir ki, 2016-cı ildən bu iş geniş vüsət almağa başlamışdır. “WI-FI hotspot” digər həll yolunu da təklif edir ki, buraya grant proqramlar daxildir. ” Everyone On. Org.” adlı sayt ailələri internet provayderləri və kompüterlə təhciz etməklə məşğuldurlar.

Əlbəttə, bütün bunlar sürətli internet dünyasının imkanları qarşısında dilöyrənənlər üçün çox azdır. Bu baxımdan müasir məktəblər çətinlikləri dəf etmək üçün yaradıcı davranaraq daha az pula başa gələ bilən yollar axtarırlar.

Yüksək texnologiyaların özlərinə məxsus terminologiyası vardır ki, onlardan bəzilərini təqdim edirik:

1. “Switch” adlanan anlayış telefon zənglərini yönəldir.
2. “Loop”, bəzi hallarda “fiber” ev və iş yerlərinə birbaşa əlaqəni təmin edir
3. “Bits and bytes”. Bu birləşmələr vasitəsilə internet üzərindən data bir yerdən başqa yerə hərəkət edir. “Bits Per – Second” (bps) standart miqyas birləşməsidir. A 56 K modem, təxminən 56. 000 baytı saniyədə bir yerdən digər yerə daşıyır;

4. Broadband Service Options

Buraya modəmlər, sətəlaytlar, simsiz naqillər daxildir.

5. Digital Subscriber Line (DSL)

Bu yüksək sürətli data xidmətdir. Çoxlu DSL növləri vardır ki, texnoloji növlərinin müxtəlifliyinə, istiqamətlərinə görə sürət baxımından fərqlənirlər. DSL 56 kbps modəmlərdən sürətli hesab olunur.

NEA (National Educational Association)

Google Drive və USB, “Comcast internet Essentials” adlı internet proqramları ,Federal Communications Commissions (FCC) adlı təşkilat “Lifeline Programme” çərçivəsində aşağı ödənişlə aylıq internet xidməti həyata keçirir ki, 2016-cı ildən bu iş geniş vüsət almağa başlamışdır. “WI-FI hotspot” digər həll yolunu da təklif edir ki, buraya grant proqramlar daxildir. ” Everyone On. Org.” adlı sayt ailələri internet provayderləri və kompüterlə təhciz etməklə məşğuldurlar.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı mətn parçasında xeyli elm və texnikanın inkişafı nəticəsində yaranan söz və ifadələr görmək mümkündür.

Texnologiyanın inkişafı ilə bağlı olaraq bir sıra ifadələr də meydana gəlmişdir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Don’t push my button ‘əsəblərimə toxunma’

Hold the wire ‘Xətdə qal’

In tune with ‘uyumlu olmaq’

Cog in machine ‘böyük şirkətdə kiçik iş görən adam’

Beləliklə də, ingilis dilinin elm və texnologiyanın dili olması, dilin daha da zənginləşməsinə və inkişaf edərək daha da qlobal bir dilə çevrilməsinə səbəb olur. Beləliklə, qloballaşmanın əsas mənbəyi elm, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasətdir. Hər bir sahədə qloballaşmaya münasibət fərqlidir. Tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət kimi sahələrdə qloballaşmaya təbii proses kimi baxmaqla, əsasən təqdir olunur, qloballaşmanın inkişafına üstünlük verilir. Elmdə, mədəniyyətdə, iqtisadiyyatdakı oxşarlıqları isə getdikcə daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir, lakin burada bir ziddiyyətli cəhət də özünü göstərir. Dünya qloballaşdıqca insanlar mənsub olduqları mədəniyyətlərə daha çox bağlanmağa, milli dəyərləri saxlamağa meyl edirlər. Xalqlar qloballaşmaya özünün psixoloji quruluşunu dağıda biləcək təhlükəli təsir, bəzi hallarda “fəlakət” kimi ehtiyatla yanaşırlar. Qloballaşmanın

milliliyə təsirinin mahiyyətini də ilk növbədə məhz burada, fərdlərin qloballaşma haqqındakı təsəvvür və münasibətlərində axtarmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

İngilis dilində

1. Atkinson R.C, Shiffrin R.M. Human memory. Proposed system and its control processes, in K.H.Spence and J.T.Spence (Eds) The psychology of learning and motivation, Vol , New York; Academic Press. 1968, pp. 91-11
2. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
3. Crystal, D. The Cambridge Encyclopaedia of the English language. Cambridge University Press, 1995, 213p.
4. Valarie A. An Introduction to Modern English Word-Formation. 1973, 345p.

Rus dilində

8. Богданов В.В. Текст и текстовое общение. - СПб.: СПбГУ, 1993, 234с.
9. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М6 Высшая школа, 1963, I т., 383 с.

THE IMPACT OF THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND TECHNOLOGY ON THE ENRICHMENT OF THE ENGLISH LEXICAL FUND

Farhadova Gulchohra İsfandiyar
Summary

The article deals with the development of science and technology and the introduction of new expressions into the language, which is one of the main ways to enrich the lexical fund of the English language. In this regard, the article touches on very important issues. In particular, as Lingua Franca the issue of the transformation of English into a language of technology, has been extensively illustrated with examples.

ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ НА ОБОГАЩЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНДА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Фархадова Гюльчохра Исфандияр кызы
Резюме

В статье рассматривается развитие науки и техники и введение новых выражений в язык, что является одним из основных способов обогащения лексического фонда английского языка. В связи с этим в статье затрагиваются очень важные вопросы. В частности, как Lingua Franca проблема превращения английского языка в язык технологий была подробно проиллюстрирована примерами.

Rəyçi: Prof. Abdullayev Əfqan Əli oğlu
İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı – 1 kafedrasının 10 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 12 fevral 2021-ci il

UOT:80

BALAŞ AZƏROĞLU POEZİYASINDA TƏKRARLAR VƏ SİNTAKTİK – ÜSLUBİ FİQURLARIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Hacıyeva Yaqut Mübariz qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
yaqut.haciyeva.89@mail.ru

Xülasə: Məqalədə üslubi fiqurlar poeziyada ritmik göstəricilər kimi xüsusi mövqe tutur və bədii məzmunun mahiyyətinə, ahəngdarlığına təsir etdiyi şərh edilir. Fiqurların növü təkrarlar mətnyaratmanın formal zəhəri tərəfi ilə bərabər, daxili kompozisiyanın təşkilində

fəallığı dilçilik ədəbiyyatda birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, Balaş Azəroğlu poeziyasında səs komplekslərinin yaratdığı forma və məzmun vəhdəti üslubi bütövlük yaradır, onlar semantik yükün vahid kompozisiyasının məzmun məcrasına salınmasında başlıca amil kimi qəbul olunur. Bu baxımdan təkrirlər mətn yaradan üslubi fiqur kimi Balaş Azəroğlu yaradıcılığında geniş istifadə olunmuşdur. Şairin şeir üslubu göstərir ki, məhz sənətkarlıq kamilliyi nəticəsində təkrarlanan söz və səs kompleksləri orijinallıq kəsb edir. Şeirləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, bu cür üslubi formalar forma eyniliyi ilə müşayiət olunan ünsürlər mürəkkəb və zəngin məzmun çalarları doğurur, poetik təəssüratın həddlərini genişləndirmək üçün işlədilmişdir. Şeirlərindəki sözlərin səs yaxınlığı, müəyyən səs tərkiblərinin yaxın və məsafəli düzümü onun yaradıcılığını koloritli edir, obrazlı sistemə uyğunlaşdırır, oxucunun qəlbində və ruhunda əks-səda doğurur.

Ümumiyyətlə demək olar ki, səs komplekslərinin təkrarlanması üslubi tələbatın nəticəsi olaraq meydana çıxmış və şeiri yaradan zərurət kimi reallaşmışdır.

Açar sözlər: üslubi fiqurlar, yazıçı dili, struktur planı, bədii dil, müəllifin yaradıcılığı, lirik şeirlər

Ключевые слова: стилистические фигуры, язык писателя, структурный план, литературный язык, авторское творчество, лирические стихи

Key words: stylistic figures, writer's language, structural plan, literary language, the author's poetry, lyrical poems

Üslubi fiqurlar poeziyada ritmik göstəricilər kimi xüsusi mövqe tutur və bədii məzmunun mahiyyətinə, ahəngdarlığına təsir edir. Təkrarlar mətnyaradmanın formal zahiri tərəfi ilə bərabər, daxili kompozisiyanın təşkilində fəallığı dilçilik ədəbiyyatda birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur. Ona görə də “struktur planı mətnyaradıcı amil kimi təkrarı xüsusi qeyd etmək lazımdır” (1, **səh 111**). Balaş Azəroğlu poeziyasında səs komplekslərinin yaratdığı forma və məzmun vəhdəti üslubi bütövlük yaradır. Onlar semantik yükün vahid kompozisiyasının məzmun məcrasına salınmasında başlıca amil kimi qəbul olunur. Bu baxımdan təkrirlər mətn yaradan üslubi fiqur kimi şairin yaradıcılığında geniş istifadə olunmuşdur. Çünki eyni sözlərin, ifadələrin əsərdə ustalıqla şüurlu təkrarı “lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, bədii əsəri mənaca daha da genişləndirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir” (4, **səh 245**). Yəqin ki, təkrarların bu xüsusiyyətlərini bilən Balaş Azəroğlu yaradıcılığında bəzən bütöv bir şeir təkrarlar üzərində qurulur:

Alın bu gülləri, alın , keçməyin.

Alın son baharı yadigarından.

Alın, peşman olar almayan yəqin,

*Alın, gəlin yazın ilk novbarından (3, **səh.156**)*

Bu onun yaradıcılığında, əsasən, lirik şeirləri üçün xarakterikdir. Şair bu cür bədii priyomla misralar arasında əlaqə yaradaraq şeirin əsas ideyasını ön plana çəkmişdir. Bu təkrarlar yalnız sözlər arasında deyil səslər arasında da özünü əks etdirir. Şair səs birləşmələrini təkrarlanmasında estetik tələbkərliliyi gözləyərək linqvistikanın şərtlərinə əməl edilmişdir Belə üslubi formadam istifadə nümunədəki işlənən “-da” və “-lar” şəkilçilərinin təkrarında da özünü göstərir:

Gəzirəm səhərdən axşama kimi,

Yağışda, dumanda, qarda gəzirəm.

Bəzən düşünürəm öz səhhətimi

*Harda itirmişəm, harda gəzirəm (3, **səh 85**)*

Və yaxud :

Şeir var, saralmış varaq üstündə

Muzeydə saxlanır illərdən bəri.

Alimlər, şairlər gələrək gündə

*Oxuyub, öyrənir bu əsərləri (3, **səh .24**)*

Səs və söz birləşmələrinin təkrarından istifadə şairin poeziyasında üslubi bir vasitə kimi orijinallıq qazanmış, onun gizli potensiallarını üzə çıxarmağa imkan yaratmışdır. Hər bir misrada səs birləşmələrinin təkrarı xüsusi dinamizm qazanaraq üslubi cazibə yaradır. Mətnə bütövlükdə yeni məna çalarları qazandırır. Səs birləşmələrinin müəyyən ardıcılıqla fəallaşması şairin özünün daxili üslubi enerjisini üzə çıxarır, bədii məzmunun obrazlı daşıyıcısına, fikrin leytmotivinə çevrilir:

Mənim kitabımı yandırdı yadlar,
Sən oldun ilk dəfə mənə havadar,
Gurladı könlümdən keçən arzular
Yazdığın alovlu hər sözdə, şair (2, səh.25)

Bu misralardakı sözlərdə **d** səsinin təkrarı Azəroğlu poeziyasının üslubi orijinallığı, həm də qədim tarixə malik bədii dilin zəngin təcrübəsi və hərəkəti ilə sıx bağlıdır. Səs birləşmələrinin təkrarı və estetik tələbi gerçəkliyin mükəmməl bədii inikasını əks etdirən üslubi formadır. Səs birləşmələrinin təkrarı ritmik – sintaktik paralellikləri yüksək səviyyədə tənzimləməklə mətnin daha emosional və təsirli olmasını təmin etmişdir.

Onun poeziyasında səs qruplarının təkrarı həm sintaqmlarda, həm də misra həcmində tələffüz və səslənmə amilinin keyfiyyəti kimi dəqiqliklə nəzərə alınır. Təkrarlanan səs kompleksi onu müşayiət edən ritm, ahəng və intonasiyanın bilavasitə iştirakı və yardımı ilə ifadəlilik qabiliyyətini bütün çalarları ilə üzə çıxarır:

Nə vaxt ki, oyaqsan, haray salaraq
Töküb dağıdırsan, qarışır hər an.
Yatırsan, sükuta qərq olur otaq,
Məgər danışırıq biz qorxumuzdan (2, səh 27)

Səs kompleksinin *kontakt* və *distant* təkrarlarında incə bir nizam özünü göstərir. Şeir in melodiyaşındakı, ritmik tələffüzündəki ahəngdarlıq, təkrarlardan doğan intonasiya əlvanlığı bədii mətnin emosionallığını artırır. Şairin lirikasında sözlərin təkrarı əslində ahəngdarlıq və cazibəli forma əlamətidir. Bu səbəbdən şeir dilinin fikrimizdə və ruhumuzda oyatdığı təsir qüvvəsi uzun müddət davam edir. Uğurla istifadə olunan poetik forma şeirin ideya məzmununun uzun zaman və məkan miqyasında dərk olunmasına kömək edir:

Bəlkə min arzun **var**, min diləyin **var**,
Hanı təbəssümün, göz yaşın **hanı?!**
Bəlkə qəmlə dolu bir ürəyin **var**,
Dərdini söyləsən tutar dünyanı?!
Hanı təbəssümün,,, göz yaşın **hanı?!** (3, səh.127)
Deyin, qəm cəkməsin siz ona, **dözsün**,
Dərdə, işgəncəyə, zindana **dönsün**,
Axı söz veribdir, hicrana **dözsün**,
Tapaq bu dərdlərə cara buludlar (3, səh.126)

Yaxud:

Nərgizin gözləri süzüləndə **gəl**
Bənövşənin boynu üzüləndə **gəl**,
Ağ buxaq üstünə düzüləndə **gəl**,
O əhdi, ilqarı yadıma düşdü (3, səh. 147)

Bu misralarda təkrarlanan *var*, *hanı*, *dözsün* və *gəl* sözləri seirin ahəngdarlığını daha da artırır. Ardıcıl gələn misraların eyni sintaktik vahidlə bitməsi onlar arasında əlaqə yaratmaqla ahəngdarlıq yaradır.

Bəlkə də hamıdan böyükdür dağın?
Bu dərdin, sevincin kimə **bəllidir!**
Bəlkə güldən-gülə uçub qonmağın
Səninçin ən böyük bir təsəllidir?

Bu dərdin, sevincin kimə *bəllidir!* (3, səh.127)

Səs birləşmələri, söz və şəkilçi morfemlərin təkrarı lirizmin qüvvətlənməsinə səbəb olur, ənənəvi deyim tərzinə söykənir, şeirin poetikliyi artırır. Bədii ədəbiyyatda, xüsusən poeziyada sözlərin məna çalarlarından istifadə etmək üslubiyyət nöqtəyi-nəzərindən məna ilə səslənmə arasındakı ahəngdarlığı təmin edir. Bu hadisənin ən mükəmməl təzahürü B. Azəroğlunun şeir dilindədir. Şairin şeirlərində səs komplekslərinin təkrarı nəticəsində bu və ya digər fonetik vahidin bədii-estetik rəngi müəyyənlik tapır və konkret funksionallığa bağlanır. *Təkrar səsləri sənət dilinin mənalı hissələrinə çevirməklə sözün həqiqi mənasında bədii təcəssüm* səviyyəsinə qaldırır. Bədii qayəni açmağa xidmət edən təkrarlar ona görə yüksək sənət dili hüququna sahib olurlar ki, onlar poetik fikrin məzmununa və münasib bədii ifadə tərzinə çevrilə bilirlər. Səs kompleksinin təkrarı isə bu cür üslubi effekti daha da gücləndirir, təkrar sənət faktına çevrilib mükəmməl forma mənzərəsini tamamlayan lirik ahəng doğurur. Qayda və tərkibindən asılı olmayaraq, təkrarlar üçün ümumi səciyyə daşıyan üslubi ahəngdarlıq şairin şeiri üçün olduqca mühüm *faktdır, amildir*. Dəqiqlik və emosionallıq yüksək dil sənətkarlığın təminatçısı, ahəngdar lirik intonasiya isə poetik dil göstəricisidir. Belə təkrarlar mətnin lirik məzmunlu olmasında, misraların intonasiya həcmnin artmasında və onların arasında semantik üslubi mənanın yaxınlaşmasında da xüsusi rol oynayır.

Şeirin bədiiliyinin reallaşması təkrarlar əsasında baş verir. Onlardan istifadədən asılı olaraq mükəmməl poetik ahəngdarlıq yaranır. Şeirin fonopoetik qanunauyğunluqları ilə vəhdətdə səs komplekslərinin təkrarı bədii fikrin təcəssümündə poetik-üslubi münasibətlə əlaqədə baş verir. Bu isə səs – söz sisteminin zəngin ritm-melodik boyalara, onun təsir dairəsinə imkan yaradır. Şeir dilinin ənənəvi qanunlarına uyğunlaşan təkrarların üslubi cəhətdən işləkliyi bədii cəhətdən şairin şeirlərində özünü dolğun şəkildə əks etdirir. Təkrarlı deyim məcrasında tərəvətli poetik ovqat formalaşır:

Qara saçlı, qara bəniz,

Qara dəniz, Qara dəniz!

Dalğaların sinəm üstə

Zolaq-zolaq yol acdıqca (3, səh.137)

Yuxarıdakı şeir parçasındakı söz birləşmələrinin təkrarı vasitəsilə əlaqələnen söz və ifadələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, burada fonetik yaxınlıq məna yaxınlığının yaranmasına səbəb olur. Balaş Azəroğlu poeziyasında səs və söz komplekslərinin təkrarı poetik dildə mövcud olan ən incə boyaların yeni məna çalarlarını təcəssüm etdirir. Onun şeir nümunələrindəki səs komplekslərindəki təkrarın ritmik səslənmənin mühüm üslubi dəyərə malik olaraq mənalı poetik fikrin vəhdətini təzahür etdirir.

Gecəli, gündüzlü fikrə dalmaqda. (3, səh 23)

Yazıb yaratdığım kitablarımı (3, səh 236)

O sənə ağladı, sənə sevindi (3, səh 28)

Yaşayır, yaşadır yarananın da (3, səh.23)

Nümunələrdən də görünür ki, səslərin təkrarları şeir mətninin yaranmasında bədiiliyi artırırmışdır. Şair səs oxşarlıqlarından poetik quruluş və bədii məna baxımından bir-birini tamamlayan linqvistik vahidlərdən bağlılığı gerçəkləşdirən poetik vasitə kimi istifadə etmişdir. Təkrarlar poeziyanın poetik strukturunun əsasında, ritm və intonasiya yaradıcılığında aparıcı mövqeyi ilə seçilir. Səs komplekslərinin təkrarlanması da şeirdə canlı ünsiyyət ahəngdarlığı yaradır. Şairin yaradıcılığında işlənən təkrarlar linqvistik vahidlər kimi, o cümlədən səs kompleksləri ritmik səslənmə əmələ gətirməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şeirin üslubi-fonetik məziyyətlər qazanmasında fəallıq göstərir. Leksik və sintaktik konstruksiya təkrarlarında ahəngdarlıq daha qabarıq müşahidə edilir:

Mənim odlar yurdu bir vətənim **var**,

Ayım **var**, günüm **var**, kəhkəşanım **var**,

Desəm ki, ayrıca asımanım **var**,
Sən bu sözlərimdən sınacağmısan?

Bu misralarda *var* sözünün təkrarı seirdə ahəndarlıq yaratmaqla bərabər, fikrin daha qabarıq çatmasına imkan yaradır. G.F.İsrafilova yazır ki, mətn komponentlərinin struktur və məna əlaqələri sistemində təkrarlar geniş istifadə edilən vasitələrdəndir. Onlar müxtəlif tipli və müxtəlif cinsli olsa da, müəyyən sistem təşkil edir. Hər bir təkrar növü mətnyaratmada özünəməxsus funksiyalara malik olur (**6, səh 3**). Bununla yanaşı müəyyən səs birləşmələri və morfoloji əlamətlərin yaxın məsafələrdə şeirdə işləkliyi misraların ahəngdar tərtibində əsas yer tutur. Belə üslubi fiqurların qrafik və səs qrupu oxşarlıqlarının üstünlüklər bir tərəfdən poetik səslənməni qabardır, digər cəhətdən də bədii qayəni həmin səslənmə gözəlliyi ilə vəhdətdə birləşdirir. Forma və məzmun planlarının estetik bütövlüyünə imkan yaratmaqla bərabər, diqqəti lirik düşüncənin predmetinə yönəldir.

Balaş Azəroğlunun şeir üslubu göstərir ki, məhz sənətkarlıq kamilliyi nəticəsində təkrarlanan söz və səs kompleksləri orijinallıq kəsb edir. Bu cür üslubi formalar onun şeirlərində forma eyniliyi ilə müşayiət olunan ünsürlər mürəkkəb və zəngin məzmun çalarları doğurur, poetik təəssüratın həddlərini genişləndirir. Sözlərin səs yaxınlığı, müəyyən səs tərkiblərinin yaxın və məsafəli düzümü onun yaradıcılığını koloritli edir. Obrazlı sistemə uyğunlaşdırır, oxucunun qəlbində və ruhunda əks-səda doğurur. Səs komplekslərinin təkrarlanması üslubi tələbatın nəticəsi olaraq meydana çıxır, şeiri yaradan zərurət kimi reallaşır. Səslənmə gözəlliyi misralara tutumlu məna gətirməklə yanaşı, onların semantik yükünü daha da artırır. Bununla da şairin poeziyasında sintaqmatik konstruksiyaların formalaşmasında ən mühüm üslubi amilə çevrilərək poetik düşüncədə çevikləşmə prosesini stimullaşdırır. Şeirin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə alan söz sənətkarı təkrarladığı səs komplekslərinin ritmik vahidlərin imkanlarından ustalıqla yararlanmışdır. Ritm və səs duyumuna malik olan şairin *bədii dilində* səs komplekslərinin təkrarları poetik kompozisiya yaradıcılığında ən çox istifadə olunan üslubi fiqurlardandır..

Azəroğlu poeziyasının sənətkarlığını fərdi – üslubi baxımından araşdırarkən hər şeydən əvvəl, üslubi cəhətdən fərqlənən, təkrarlarla, sintaktik - üslubi fiqurların bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zəngin olan əsərləri üzərində dayanmağı zəruri və vacib hesab etmişik.

Araşdırmalar göstərir ki, şair bəzi bədii təsvir və ifadə vasitələrini klassik irsimizdən hazır şəkildə, olduğu kimi götürüb eyni məqsədlə istifadə edir. Məsələn, dahi Füzuli yazırdı:

Yüksəlir göylərə bil ahü-fəqanı sənsiz,
Nəyə lazımdır keçir ömrü zamanım sənsiz.
Şair öz yaradıcılığında isə ondan istifadə edərək belə yazmışdır:
...Məndən ayrıldı hamı, sən mənə etdikcə vida,
Çün güman yoxdur diri qalam, a canım, sənsiz.

Bədii ədəbiyyatda dağlar haqqında çoxlu sayda gəraylı və qoşmalar yazmışdır. Lakin, bu qoşmanın Azəroğluna məxsusluğu göz qabağındadır. Şimalda Cənub dağlarının həsrəti ilə yaşayan şair yazır:

Çapanda atımı üzüyuxarı,
Başıma qonmuşdu Səhəndin qarı,
İndi gördüyünüz bu ağ saçları,
Yadigar vermişdir mənə o çağlar,
Dağlar, a dağlar (**2, səh.56**)

Şair klassik irsimizdə işlənən bənzətmələrdən sərbəst şeirlərindən də istifadə etmişdir. O, şeirlərində bənzətməni saxlayaraq formanı dəyişdirir: Qara saçları rənginə görə qaranlıq gecələrə, dalğalı olduğu üçün dalğalı dənizin ləpəsinə, şlaləyə, bəyaz sulara, həmçinin, qara gözləri zülmət gecələrə bənzətmək klassik bənzətmənin ifadəsidir:

Salıbdır gözlərin mənə kəməndə,
Yəqin bu halımı duymusan sən də.

Kim səni qızlarla görsə çəməndə

Deyər, gülüstana bir lalə düşmüş (2, səh.111)

Azəroğlunun təsvir etdiyi, sevdiyi gözəl də klassiklərimizin təsvir etdiyi Azərbaycan gözəllərindən biridir. Lakin o, təkcə gözəl pəri deyil, həm də həyatda döyüşməyi bacaran, qətiyyətli, inamlı, mübarizdir. Bu artıq Azəroğluna məxsus ifadə vasitəsidir, ifadə tərzidir. Almaz Əliqızı “Balaş Azəroğlunun realizmi haqqında “məqaləsində yazır ki, “Azəroğlu yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətlərdən bir də yüksək poetikadan istifadə etməsidir. Bu ondan ibarətdir ki, həmin şeirləri sırf lirik və sırf tribun xarakterli şeirlər deyər ayırmaq mümkün deyildir. Çünki onun yaradıcılığında əksər şeirlər elədir ki, çox vaxt şair alovlu, mübariz, poetik üslubdan tədricən eyni şeir daxilində sakit, həzin və ahəngdar lirikaya keçir. Bəzən də əksinə olur” (1,səh 95) Bununla da həm də şair poetik üslubunda, eyni dərəcədə səmimidir. O, nə yazırsa yazsın qəlbinin səsi ilə, ürəyinin qanı ilə yazmışdır. O, əsərlərində xalq yaradıcılığının zənginliklərindən yararlanaraq fikirlərini ifadə etmişdir:

Sevgilim, *həyata açıq gözlə bax,*

Sanma günlər belə dolanıb gedir.

Bəzən göz yaşından duru bir bulaq

Bir yarpaq düşəndə *bulanıb gedir.* (3, səh 89)

Bu misralarda istifadə olunan *həyata açıq gözlə bax, bulanıb gedir* məcazları şeirin bədiliyini və sözün məna yükünü artırır. Bununla da şair səmimi danışır, düşünür, düşündürür. Cəmiyyət qanunlarını riyazi formulalara bağlayan və bu yönündə şairə dərəcə keçmək istəyənlərə çox tutarlı, amma çox sadə dildə cavablar verir.

F.e.d. Abdullazadə “Ümid yolunun yolçusu” məqaləsində yazır: “Azəroğlu yaradıcılığındakı vətənpərvərlik lirikasından bəhs açdıqda onun “Elə oğul istəyir Vətən” şeiri üzərində xüsusi olaraq dayanmaq lazım gəlir... Şərqin bütün cəbhə boyu hücumə keçdiyi, ayrı-ayrı müstəmləkələrin, hətta mikroxalqların bir-birinin ardınca azadlığa çıxdığı zamanda Cənubi Azərbaycanda hələ də haqqın, ədalətin boğulduğu, zəngin tarixi ənənələrə, şərəfli keçmişə malik olan bir xalqın öz ana dilində bir dənə də məktəbin olmaması, dilinin, şeirinin, nitqinin qadağan edilməsi vətənpərvər şairi haqlı olaraq hiddətləndirir”(5 səh, 6).

Ancaq öz bədii məziyyəti ilə bir poema siqləti daşıyan bu şeirini də, yaradıcılığının üslubi özünəməxsusluğuna sadıq qalaraq güclü poetik notlarla tamamlayır.

Balaş Azəroğlu daxilən, mənən zəngin şairdir. Çünki o, həyatı, dünyanı, onun dərini, kədərini duyub, düşünüb, yaşayıb və gördüklərini, duyduqlarını sənətinin diliylə, sözün qüdrətiylə oxucusuna çatdırmışdır:

Qocalar deyirdi:-Onun gəncliyi

Sıldırım dağlarda, qayada keçdi.

Düşmənin ordusuyla durdu üz-üzə,

Ömrünün çox günü qovğada keçdi (2, səh.50)

Şeirin bədii qüdrəti sözdən məharətlə istifadədədir. İnsanın keçirdiyi hisslər, onun yaşadığı xoş və ağrılı-əzablı günlər şeir dili ilə gələcək nəsillərə çatdırılır. Bu baxımdan şair insanları yaşamaq həvəsinə görə haqlı olaraq iki qrupa bölür. Bir qrup insanlar öz ömürlərini yaşayıb qurtarandan sonra da yaşamaq istəyirlər. Bunun üçün dost ömrünü pay almağa da, var-dövlətlərini satmağa da hazırdırlar, tək ömürləri uzansın. Vətən yolunda mübarizəyə hazır olan qəhrəman oğullar isə güllə qabağına atılır, sinəsini namərd gülləsinə sipər edir ki, onun həyatını, ömrünü alsın, ancaq Vətən yaşasın, bəşəriyyət xilas olsun. Bu cür şeirlərində də Azəroğlu sənətkar qayəsinə, azadlığın tərənnümünə sadıq qalır.

Balaş Azəroğlunun poemalarında dövrün ab-havası, xalqın mübarizə əzmi, döyüşkənliyi, düşüncələri, yaşayış tərz, gündəlik həyatı, arzu və istəkləri daha qabarıq, əhatəli və geniş verilmişdir. Şair, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi prosesləri bədii idrakın, poetik sözün qüdrətilə daha aydın, daha canlı verməklə, real həqiqətləri söyləməklə, insanları xeyirxahlığa, vətənpərvərliyə, bəşəriyyət azad oluncaya qədər mübarizəyə səsləyir:

Qardaşım *mərdanə* ömür sürmüşən,
 Həyatın şərəfli, şanlı dastandır.
 Sənin əməyinlə böyüdən Vətən
 Səttarxan yurdu dur, Azərbaycan (3, səh.58)

Əsərdə vətən oğulları sərrast və poetik ifadələrlə atəşə tutulur. Şairin fikrincə, vətəni mərd oğullar qoruya bilər. Bu məqsədlə şeirdə o, *mərd* sözündən də istifadə edilə bilərdi. Lakin şeirin ahəngdarlıq tələbinə uyğun olaraq *mərdanə* sözündən məharətlə istifadə edilmişdir. Bununla da müəllif kökə əlavə olunan şəkilçi ilə müxtəlif rənglər, çalarlar yaranmışdır. Söz ilk mənasında qalmaqla müxtəlif rəng qazanaraq gözəlləşmiş, şirənləşmiş və əlvanlaşmışdır. Şeirdə eyni fikri *mərdanə* sözündən başqa nə iləsə belə qüvvətli ifadə etmək mümkün deyildir. Şair bu fikrin daha dəqiq və yığcam olması üçün sözdən fikir, rəngdən çalar, çalardan isə təzə mənalar yaradır. Bununla yanaşı Vətənə yad baxanlar da, azadlıq uğrunda mübarizədə iştirak etməyənlər də onun yaradıcılığında bədii dillə tənqid edilmişdir:

O, “*həyat*” sözünə yabançı qaldı,
 Kənara çıxmadı öz “*dünyasından*”,
 Sənsə bu məfhumu, bu böyük adı
 Öyrəndin xilqətin əlyazmasından (2, səh.58)

Müəllif “*həyat*” və “*dünya*” sözlərini bir sərraf kimi yanaşaraq məcazi mənada işlətməklə həmin insanların baxışlarını tənqid etmişdir. Cah azadlıq uğrunda mübarizə aparan oğullardan, gah da gözələ aşiq olan el aşığının sazından, özünü tonqala atıb yandıran şahdan camaatın üz çevirməsi poetik dildə əks olunmuşdur. Şairin dili ilə desək, bir yoxsul sənətkarı ondan yüksək tutduqlarına görə qəzəblənən şah, bu dəfə bütün kəndi yandırır. Yenə kini-qəzəbi soyumur. Bütün bunlar hökmdar-rəiyyət, dövlət-xalq, hakimiyyət-məhkumiyyət Azəroğlunun ədəbi, əzəli mövzularındadır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012.
2. Balas Azəroğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1961.
3. Balas Azəroğlu. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Yazıçı, 1983.
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: BDU, 1999.
5. Hüseynova T. Nazim Hikmətin şeir dilinin leksikası. Fil.üz.fəl.dok.dis. Bakı 2015
6. İsmayılova G.F. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarlar bədii mətnyaratma vasitəsi kimi (İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). Fil. üzrə fəl. dok. diss. avtoref. Bakı: 2013.

ПОВТОРЕНИЯ И РАЗВИТИЕ СИНТАКСИЧЕСКИ-СТИЛИСТИЧЕСКИХ ФИГУР В ПОЭЗИИ БАЛАША АЗЕРОГЛУ

Гаджиева Язут Мубариз кызы
 Резюме

Статья занимает особое место в стилистических фигурах как ритмических индикаторах в поэзии и объясняет, как они влияют на сущность и гармонию художественного содержания. В лингвистической литературе однозначно признается тип рисунков, повторы, а также формальный вид текста, деятельность по организации внутренней композиции. Исследование показывает, что единство формы и содержания, создаваемое звуковыми комплексами в поэзии Балаша Азероглу, создает стилистическую целостность, которая считается основным фактором интеграции смысловой нагрузки в содержание. С этой точки зрения повторы широко использовались в творчестве Балаша Азероглу как стилистической фигуры, создавшей текст. Стилистический стиль поэта показывает, что словесно-звуковые комплексы, повторяемые в результате художественного совершенства, имеют своеобразие.

Наблюдения за его стихами показывают, что такие стилистические формы, сопровождаемые единообразием формы, порождают сложные и богатые оттенки содержания, используемые для расширения границ поэтического впечатления. Близость звучания слов в его стихотворениях, близкое и далекое расположение определенных звуковых компонентов делают его произведение колоритным, адаптируют его к образной системе, находят отклик в сердце и душе читателя.

В целом можно сказать, что повторение звуковых комплексов возникло в результате стилистической потребности и стало необходимостью, создавшей поэзию.

REPETITIONS IN BALASH AZEROGLU'S POETRY AND MOMENTS OF DEVELOPMENT OF SYNTACTIC-STYLISTIC FIGURES

Hajiyeva Yaqut Mubariz

Summary

The article takes a special place in stylistic figures as rhythmic indicators in poetry and explains how they affect the essence and harmony of the artistic content. The type of figures, the repetitions, along with the formal appearance of the text, the activity in the organization of the internal composition is unequivocally accepted in the linguistic literature. Research shows that in Balash Azeroglu's poetry, the unity of form and content created by sound complexes creates a stylistic integrity, which is considered to be a key factor in the integration of the semantic load into the content. From this point of view, repetitions were widely used in the work of Balash Azeroglu as a stylistic figure who created the text. The poet's style of poetry shows that the word and sound complexes that are repeated as a result of mastery are original. Observations on his poems show that such stylistic forms, accompanied by the uniformity of form, give rise to complex and rich shades of content, used to expand the boundaries of poetic impression. The proximity of the sound of the words in his poems, the close and distant arrangement of certain sound components make his work colorful, adapt it to the figurative system, and resonate in the heart and soul of the reader.

In general, it can be said that the repetition of sound complexes arose as a result of stylistic needs and became a necessity that created poetry.

Rəyçi prof Quliyev T.Z.

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 mart 2021-ci il

UOT:81.

NAĞIL DİLİNDƏ DİNLƏYİCİLƏRİN DİQQƏTİNİN YOXLANILMASI ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULAN FORMULLAR

Həsənova Aybəniz Azik qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti

hasanova_aybaniz@mail.ru

Xülasə: *Məqalə çərşivəsində aparılmış tədqiqat zamanı nağıl dilində diqqətinin yoxlanılması üçün nəzərdə tutulan, eləcə də dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyan formulların təhlili aparılır. Dillərarası əlaqə, nitq mədəniyyəti, etnokulturoloji dəyərlər və onların dildə öz əksini tapması kimi məsələlər müasir dilçiliyin xüsusi tədqiqat obyekti olduğundan nağıl dilinin tədqiq edilməsi olduqca aktual hesab edilən məsələlər sırasında yer alır. Məqalənin əsas məqsədi bu formulların yerinə yetirdiyi funksiyaları müəyyən etmək və istifadə vasitələrini aşkar etməkdir. Bu məqsədlə tədqiqata Azərbaycan və ingilis xalq nağılları cəlb edilib, bu nağıllardan götürülmüş müəyyən parçalar üzərində təhlillər aparılmışdır. Araşdırma zamanı dilçiliyin təsviri-müqayisəli və tipoloji-müqayisəli*

metodlarından istifadə edilir. Burada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq ekspressivliyi ilə seçilən xüsusi növ nağıl formullarından söhbət açılır və müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında təhlil edilir. Nəticə olaraq, müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan və ingilis dilli nağıllarda müəhidə edilən formullar arasında oxşarlıq müşahidə edilsə də, hər biri öz səciyyəvi xüsusiyyəti və milli koloriti ilə seçilir.

Açar sözlər: nağıl dili, formullar, dilçilik, ekspressivlik, etnokulturoloji dəyərlər.

Ключевые слова: сказочный язык, формулы, языкознание, экспрессивность, этнокультурные ценности.

Key words: tales' language, formulas, linguistics, expressiveness, ethnocultural values.

Nağıllar birbaşa olaraq milli dünyagörüşünə təsir edir və müəyyən bir dilə mənsub olan cəmiyyətin dünya haqqında dil mənzərəsini təcəssüm etdirir [5]. Məhz bu baxımdan nağıl dilinin araşdırılması, təhlil edilməsi olduqca maraqlı hesab edilir. Nağıllar müxtəlif xalqların folklor korpusunun bir komponentidir və, deməli, xalqların nitq mədəniyyəti, onlar dünyagörüşü haqqında dəyərli məlumat daşıyıcısıdır. Nağıllar bu və ya digər bir xalqın dil mənzərəsinin bir fraqmenti kimi milli özəlliklərə malik olsa da, ümumdünya xalq yaradıcılığı üçün ortaq müəyyən xüsusiyyətlərin də daşıyıcısı kimi çıxış edir. Avropa düşüncəsinə görə, nağıllar dini etiqadların kombinə edilmiş təzahürü və xalq mifologiyası əsasında formalaşan bir ümumi formadır [3, s.73-74.]. Nağıl dili əsasında müşahidə edilən nitq formulları nağılların özəyi funksiyasını oynayır. Bu formullar nağıl qəhrəmanlarını səciyyələndirir, onların statusu, olduğu məkan və zaman haqqında məlumat verir [4, s. 24].

Klassik nağıllarda xarici təhkiyə formullarına daxil olan dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün olan epik formullar demək olar ki, işlədilmir. N.Roşiyanın fikrincə, bu daha çox müasir dövrlərdə yaranan nağıllarda rast gəlinir. Əsasən hərbiçilər və dənizçilər arasında tətbiq olunan bu tip formullar dinləyicilər yorulanda onlardan söyləyicinin nitqinə reaksiya istənilməsi zamanı yaralanılır [9, s.94]. Azərbaycan folklorşünaslarının fikrincə, bu tip formullar daha çox sehirli nağıllarda rast gəlinir.

Nağıllarda müşahidə edilən ənənəvi formullar olduqca müxtəlif vərəngəyəngdir. Bu formullar bir nağıldan digərinə keçərək gözəllik, zaman, təbiət hadisələri və s. haqqında müəyyən təsəvvür formalaşdırır, fərqli predmet və ya hadisələr haqqında məlumatı müəyyən təhkiyə formasında təqdim edir. Ənənəvi formul dedikdə nəyin nəzərdə tutulması ilə bağlı ortaya sual çıxdıqda bu zaman tipik olaraq bir-birinə oxşar olan formullar üzərində dayanmaq lazım gəlir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edilməlidir ki, tədqiqatçılar folklor nümunələri dilində müxtəlif növ təkrarların (sadə bir leksik vahddən tutmuş, mürəkkəb sintaktik bütöv və mətn parçalarının təkrarı) oxşar hadisə və proseslər haqqında məlumat verilməsi zamanı istifadə edilməsini, daimi epitetlərə müraciət edilməsini və sintaktik paralellərin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini xüsusilə vurğulayırlar. Məsələn, O.A.Yeqorova formul haqqında qərbi Avropa folkloristikasında uzun illər klassik hesab edilən belə bir tərifini qeyd edir: "Formul verilən əhəmiyyətli bir fikrin ifadəsi zamanı daimi olaraq müəyyən qrup sözdən istifadə edilməsidir" [7, s. 29-30]. Digər alimlər fərdi sözləri canlı düstur kimi xarakterizə olunan formul kimi qəbul etməyi təklif etdilər: ayrı-ayrı sözlər, hətta fərdi ritmik-semantik birliklər, gündəlik danışığından fərqli olaraq poetik nitq vahidlərinin formulu ola bilər.

Beləliklə, ənənəvi formul konsepsiyası, seçim meyarlarına uyğun olaraq dilin bütün səviyyələrini əhatə edir: yəni formullar bir sözdən ibarət ola bildiyi kimi, həm də cümlə və abzas şəklində də mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan folklorunda epik formulları araşdıran Ş.Hüseynli hadisənin zamanını, təhkiyənin zamanını və qəhrəmanın hərəkət sürəti və zamanını qısaltmağa xidmət edən formulları "dinləyicinin yorulmaması üçün istifadə olunan formul" adı ilə dördüncü qrup hesab edir və onu dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün istifadə olunan formul tipindən ayırır. Onun sözlərinə görə, dinləyicinin diqqəti başqa səbəbdən də yayına bilər. Bu səbəbdən də nağılçı hərəkət sürətini nağılın zamanına uyğunlaşdırmaq üçün

qısa, yaxud mürəkkəb kombinasiyalı söz birləşməsi, ifadə və cümlələrdən medial formul yarana bilər. Bu mənada dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün işlənən formullar arasında çox incə məzmun fərqləri vardır [1, s. 88]. Fikrimizcə, onları bir-birindən ayırmaq yanlış yanaşmadır. Çünki bu formullar istənilən halda eyni funksiyanı, daha dəqiq desək, dinləyicilərin diqqətini nağıla cəlb etmək, onlarda maraq oyatmaq məqsədini daşıyır. Belə ki, söyləyici sözügedən formullarda mifoloji nağıl zamanı ilə nağılın söyləndiyi zaman arasında eyniləşdirmə apararaq dinləyicinin diqqətini nağıla yönəltməyə cəhd edir. Bu zaman metaforik söz və ifadələr, məna yükü olmayan hərf və söz birləşmələrindən istifadə olunur. Eyni zamanda azərbaycan nağıllarında həmin qəliblərin əvvəlinə bəzən “bəli” modal sözü əlavə olunur. Məsələn, “Bəli, Hatəm çəkib çarığın dabanın, qırın yerin amanın, günə bir mənzil-teyyi mənazil, nağıllarda mənzil olmaz, az getdi, uz getdi, dərə-təpə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərviş nişan yerə”. Buraya yalnız azərbaycan nağılları üçün xarakterik olan bir çox magik formulları da aid etmək olar: “Bu almanı görəndə o saat başa düşdü ki, bu almada bir sirr var. Xudavəni-ələmin qüdrətindən deyir, yaxa qurtarsa, təbib qarşı gələr öz-özünə” (“Şah Abbasın arvadı”).

İngilis “Nix Nought Nothing” (Niks heç də heç nə) nağıl mətnində işlədilən “Hidge, Hodge, on my back, what time of day do you make that?” (Hidge, Hodge, belimdəki, günün hansı vaxtı bunu edirsiniz?) ifadəsi də dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün işlədilir. Bu zaman müxtəlif səslər, mimika və jestlər, emosional fasilələr də nağılçının köməyinə gəlir. İngilis “Jack and the beanstalk” (“Cek və lobyə çubuğu”) nağılında daha real nümunə göstərmək olar: “Ah what's this I smell? Fee-fi-fo-fum, I smell the blood of an Englishman, Be he alive, or be he dead I'll have his bones to grind my bread” (Ah, bu nə iydirdi? Fee-fi-fo-fum, Bir ingilisin qanını iyləyirəm, Ya sağ olsun, ya da ölü, Çörəklərimi üyütmək üçün sümüklərinə sahib olacam, dedi) (<https://www.storiestogrowby.org>).

Bu dialoq eyni adlı nağılın müxtəlif yerlərində tez-tez təkrarlanır. “The story of the three little pigs” (Üç kiçik donuz) nağılında “No, no, by the hair of my chiny chin chin” (Xeyr, yox, sısqa çənəmin çüyü çüyü ilə) və “Then I'll puff, and I'll huff, and I'll blow your house in” (Onda mən üfürüləcəm, şişəcəm və evinizi partladacam) təkrarları da heç bir semantik yükü olmasa da, qəlibləşərək medial formul funksiyasını daşıyır. Həmin nağılda başqa bir nümunəyə rast gəlirik: So he huffed, and he puffed, and he puffed, and he huffed, and at last he blew the house down, and he ate up the little pig (Beləliklə, o şişdi, şişdi və nəhayət evi partlatdı və balaca donuzu yedi) [2].

Müşahidə edilən və təhlilə cəlb edilən nağıl fraqmentlərində naqqalın dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək cəhdi ilə işlətdiyi formullar heç də tez-tez rast gəlinmir. Bu formullar nağıllar zamanı üzdə olmayan, sezilməyən danışan və dinləyən arasındakı ünsiyyət formulu kimi də çıxış edir. Məhz bu formullar hesabına dinləyicidə düşüncə dinamikası müəyyən dərəcədə aktivləşir. Məsələn, ingilis nağıllarında başlanğıc formullarda daha çox hadisənin dəqiq baş verdiyi məkan haqqında məlumat verilir və dinləyiciyə bunun həqiqət olub-olmaması haqqında suallar ünvanlanır. Məsələn: Down in the West; On the slopes of Sharp Tor stands; High in a hollow in the Black Mountains of South Wales. “DUNNAMANY year ago, two chaps what had come from Lunnon — a place where all de men be as wise as owls...”. Bu paraçada böyük hərflərlə verilmiş “dunnamany” leksik vahidi “I don't know how many” (Bilmirəm, nə qədər çox) anlamındadır, və bu ifadə ani olaraq oxucunu çox-çox uzaq keçmişdə baş verən hadisələrin ağuşuna atır. “Hadisələrin baş vermə zamanının yüz illər öncəyə aid olması haqqında məlumatın nağıllarda əks edilməsi, əslində, bu hadisələrin baş vermə zamanı haqqında qeyri-müəyyənlik yaradır” [8, s. 64]. Məsələn, “More than a hundred years since, there lived somewhere near Lizard Point a man”.

Lakin nağıl süjetinin hər hansı bir real hadisələrin baş verməsi zamanına yaxınlığını qeyd edən markerlər nağıl dilində yalnız bir məqsədlə verilir: baş verənləri uzaq keçmiş dövrlərə aid etmək. Məsələn, Kral Arturun əfsanəvi xarakterini nəzərə alaraq, bu ad mövcud

olmayan bir keçmişin, yəni tamamilə qeyri-müəyyən bir zaman işarəsi sayıla bilər. Lakin bununla belə, nağıl süjetinin hər hansı bir tarixi hadisələrlə eyni zamanda baş verməsi bu hadisələrin indiki zamanla artıq hər hansı bir bağının olmadığına işarə edir, nağılda təsvir edilən hadisələri qeyri-konkretliyindən və şərtiliyindən xəbər verir.

Azərbaycan və ingilis dilli nağıllarda müşahidə edilən formulların tipoloji müqayisəsi nəzərdən hər iki xalqın etnokulturologiyası haqqında müəyyən məlumatın əldə edilməsinə səbəb olur. Məsələn, bu formulların nəzərdən keçirilməsi zamanı nitq etiketlərinin hər bir xalq üçün norma kimi qəbul edilən variantlarını aydın-aşkar sezmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, həm azərbaycan, həm də ingilis nağıl təhkiyəsinə zənginləşdirən məhz təkrarlardır. Onların sayı hər iki xalqın nağıllarında çoxdur, desək, yanılmazdır. Bununla yanaşı olaraq bir maraqlı məqama da toxunmaq lazım gəlir ki, Azərbaycan nağıllarından fərqli olaraq ingilis nağıllarında distant leksik təkrarlardan daha tez-tez istifadə edilir ki, bunların da böyük bir qismi semantik cəhətdən məhdudlaşdırılır. “Bu cür təkrarlar qismində daha çox hərəkət feilləri iştirak edir. Bu təkrarların əsas funksiyası hadisələrin ardıcıl gedişatının vurğulamaqdır. Bir qayda olaraq belə hadisələr müsbət sonluqla məticələnir” [6, s. 16].

Nağıl dilində dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün ekspressivlik yaradan xüsusi növ leksik təkrarlardan istifadə edilir ki, bu kimi təkrarlar daha çox ingilis nağıllarında müşahidə edilir. Məsələn: a horrible, horrible form – çox qorxulu əcaib bir varlıq. İngilis nağıllarında bu kimi təkrarlar mənanın gücləndirən təkrarlar kimi çıxış edir. Məsələn: the blackest black — qapqara: He put on the blackest black... — O, ən qara (qapqara) rəngli matəm paltarına büründü və s. Azərbaycan nağıllarında isə sifətin bu cür təkrarlanmasına çox nadir hallarda rast gəlinir. Belə ki, Azərbaycan dilində belə hallarda sifətin çoxaltma dərəcində olan formasından istifadə edilməsinə daha çox üstünlük verilir.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən dil materialları əsasında belə bir fikir yürütmək olar ki, dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə istifadə edilən nağıl formulları fərqli sistemlərə məxsus olan dil nümunələrində bəzi hallarda üst-üstə düşdüyü kimi, bir çox hallarda fərqli şəkildə təzahür edir və bir-birindən bu və ya digər əlamətlərinə görə fərqlənir. Belə bir fikri də vurğulamaq lazım gəlir ki, formullarda isitafə edilə qrammatik və leksik vahidlər kommunikativ situasiyadan birbaşa asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynli, Ş.A. Azərbaycan folklorunda epik formullar/Ş.A.Hüseynli. Bakı, 2019, 184 s.
2. <https://www.storiestogrowby.org> (İstinad edilmə tarixi: 23.03.2021).
3. Акишина А.А. К кому и как обращаться // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. Киев, 1991. № 10. с.73-74.
4. Балакай А.А. Этикетные обращения: функционально-семантический и лексикографический аспект: /дис.канд.филол. наук./ Новосибирск, 2005, 241 с.
5. Белл Р.Т. Социолингвистика. Цели. Методы. Проблемы. / Р.Т.Белл. Москва: Международные отношения, 1980, 318 с.
6. Егорова О.А. Повторы как факты культуры, представляющие собой правило организации сказочного повествования // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2017, № 44, с. 14-17
7. Егорова О.А. Традиционные формулы, как явление народной культуры (на материале русской и английской фольклорной сказки): /дис.канд. культурологи./ – Москва, 2002. 259с.
8. Петрова Е.Е. Структурно-семантические и прагматические особенности формульных композиционных средств (на материале британских и русских народных сказок) // – Международный научно-исследовательский журнал. 2015. № 13 (32), с. 63-64
9. Рошьяну Н. Традиционные формы сказки / Н.Рошьяну. Москва: Наука, 1974. 216 с.

СКАЗОЧНЫЕ ФОРМУЛЫ, ПРЕДНАЗНАЧЕННЫЕ ДЛЯ ПРОВЕРКИ ВНИМАНИЯ СЛУШАТЕЛЯ

Гасанова Айбаниз Азик кызы

Резюме

В исследовании, проведенном в рамках статьи, анализируются формулы, предназначенные для проверки внимания, а также для привлечения внимания слушателя на языке сказок. Такие вопросы, как межкультурное общение, культура речи, этнокультурные ценности и их отражение в языке, являются одними из самых актуальных вопросов в изучении сказочного языка, поскольку он является особым объектом изучения современной лингвистики. Основная цель этой статьи — определить функции, выполняемые этими формулами, и определить способы их использования. С этой целью в исследовании были задействованы азербайджанские и английские народные сказки, а также проанализированы отдельные фрагменты, взятые из этих сказок. В исследовании используются описательно-сравнительный и типолого-сравнительный методы лингвистики. Впервые в азербайджанской лингвистике на материале разнотипных языков обсуждаются и анализируются особые и экспрессивные виды формул сказки. В результате автор отмечает, что, несмотря на сходство формул, наблюдаемых в азербайджанских и английских сказках, каждая из них отличается своими особенностями и национальным колоритом.

FABULOUS FORMULAS DESIGNED TO TEST THE LISTENER'S ATTENTION

Hasanova Aybaniz Azik

Summary

The research conducted within the framework of the article analyzes formulas designed to test attention, as well as to attract the listener's attention. In the language of fairy tales, Issues such as interlingual communication, speech culture, ethnocultural values and their reflection in the language are among the most relevant questions in the study of the fairy language, since it is a special object of study of modern linguistics. The main purpose of this article is to define the functions performed by these formulas and determine how to use them. For this purpose, the study involved Azerbaijani and English folk tales, and also analyzed individual fragments taken from these tales. The research uses descriptive-comparative and typological-comparative methods of linguistics. For the first time in Azerbaijani linguistics, special and expressive types of fairy tale formulas are discussed and analyzed on the basis of multi-system languages. As a result, the author notes that, despite the similarity of the formulas observed in Azerbaijani and English fairy tales, each of them has its own characteristics and national flavor.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent R.A.Heydərov

21 aprel 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 23 aprel 2021-ci il

UOT:81

DİLİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ ANLAYIŞI

Hümbətova Vüsalə Rafik qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

yusalagumbatova1981@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin leksikasına məxsusi olan leksik-semantik sistem anlayışı və onun sintaqmatik və paradiqmatik münasibətləri məsələləri*

nəzərdən keçirilir. Məlum olur ki, dilin leksik sisteminə daxil olan ünsürlər olduqca müəyyən mənə münasibətlərinə (sintaqmatik və paradiqmatik münasibət və əlaqələr) girirlər. Dilin müxtəlif sistemləri arasında leksik-semantik sistem, funksional-kommunikativ sistem fərqləndirilir.

Məqalədə leksik-semantik sistemlilik məsələsinə problematik məsələ kimi baxılır.

Məqalədə iki dilin materialı əsasında leksik-semantik sistemin əsas istiqamətləri öyrənilir. Leksik vahidlərin ümumi semantik əlamətləri aşkar olunur

Açar sözlər: sistem, leksik-semantik sistem, sintaqmatik əlaqə, paradiqmatik münasibət, «diskursiv leksik mərkəz»

Keywords: system, lexical-semantic system, syntagmatic connection, paradigmatic relationship, "discursive lexical center"

Ключевые слова: система, лексико-семантическая система, связь с регионом, парадигматическая установка, «дискурсивный лексический центр».

Dilin daxili strukturu haqqında nəzəriyyənin mühüm tərkib hissəsini dil sistemi təşkil edir. Ümumiyyətlə, dil sistemi və onun konkret olaraq leksik-semantik sistemi ümumi dilçilik elmində tam şəkildə öz həllini tapa bilməmişdir. «*Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur, o, bilavasitə və bilvasitə- dil kateqoriyaları vasitəsi ilə bağlıdır. Dil sistemi mürəkkəb və çoxplanlıdır, bu onun həm quruluşuna, həm də fəaliyyətinə, yəni istifadə olunmasına və inkişafına aiddir*» (1, s.133)

Bu anlayışın nəzəri əsaslarını leksik semantika, leksik sistemlilik və s. təşkil edir. Dildə leksik qrupların assosiativ nüvəsini təyin etmək, leksik vahidlərin semantikasını təsvir etmək, iki müxtəlif sistemli dillərin leksik-semantik sisteminin formalaşması və inkişafını izləmək bu araşdırmanın vəzifələrindəndir. Başlıca məqsəd isə obyekt seçilmiş iki dilin- ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik sisteminin assosiativ-tezlik göstəricisi nüvəsini, dilin leksik-semantik sistemində «diskursiv leksik mərkəzi» üzə çıxarmaqdır.

A. Axundov dil sistemi anlayışı adı altında «*dil vahidlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mütəşəkkil, vahid bir bütövü*» nəzərdə tutur. Dilin sistem olması onun vahidlərinin bir-birilə möhkəm əlaqəsinə əsaslanır Deyildiyi kimi, həmin əlaqənin-paradiqmatika və sintaqmatika kimi tipləri fərqləndirilir (2, s.116 (254 s.)

Başqa bir məqsəd dilin leksik-semantik sistemində sözün təbiəti, məzmun və mahiyyəti, həmçinin də pozisiyasını (mövqeyini) müəyyənləşdirməkdir.

Dilin sözləri, ifadələri sistem yaradır. Linqvistikada sistem əmələ gətirmə ideyasını ilk dəfə tədqiqatlara cəlb edən Praqa dilçilik məktəbinin üzvləri olmuşlar. Həmin məktəbdə müzakirə obyektini leksikanın sistemliliyi və bu sistemdə dil vahidlərinin mənalarının tutduğu yer əsas məsələ olmuşdur. «*Dilin lüğət tərkibi bir-birindən təcrid olunmuş sözlərin sadəcə qalağı (yığılı) olmayıb, bu və ya başqa cür bir-biri ilə bağlanan və bir-birinə qarşı duran sözlərin mürəkkəb sistemini təşkil edir. Sözlərin mənası, hər şeydən öncə, onun başqa sözlərlə münasibəti ilə, yəni onun leksik sistemindəki yeri ilə müəyyən olunur; sözün leksik sistemdəki yerini isə yalnız həmin sistemin strukturu öyrənildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür*» (3, s.138)

Dilin leksik-semantik sistemi leksikologiya və semasiologiya bölmələrində tədqiq edilir. Söz dilin leksik-semantik sisteminə daxil olan, mücərrəd halda, ətrafdakılardan ayrılıqda, izolyasiya edilmiş, bir-birilə sıx əlaqə yaradan, müxtəlif semantik-qrammatik (nitq hissələri), sözyaradıcılığı yuvası, öz forma və mənalarına görə (sinonim, antonim, omonim, semantik sahə, leksik-semantik qrup və s.) şəkildə mövcuddur. Belə ki, sözlərin həmin xüsusiyyətlərə malik olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün onların leksik (şəkil) və semantik (məna) əlamətlərini nəzərə almaq mütləq lazımdır.

Leksik-semantik söz qruplarının (sinonimlərin və s.) dildə çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bir cümlədə və ya cümlənin önündə *qulluq* sözü işlənmişsə, ikinci cümlədə *xidmət*, daha

sonra isə iş və s. sözlər işlətməklə, dildə, konkret olaraq mətnə bir sistem yaranır və bu sistem xətti sıraya malik olur: *qulluq-xidmət-iş=service- care (of), maintenance= dəmiryol xidməti track maintenance; maşınların texniki xidməti maintenance of machines\engines. Bu sanatoriyada xəstələrə yaxşı xidmət göstərilir= The patients are taken good care of in this sanatorium; iş, vəzifə xidməti= official duty; kommunal xidməti= public utilities pl.* Bu sistem, demək olar ki, təkrarın qarşısını alır, məna daha dəqiq ifadə olunur, oxucuda və ya dinləyicidə emosiya yaranır.

«Qulluq» sözünün omonimliyi də sistem yaradır: *service (hərbi qulluq- military service) -to nurse (bitkiyə, heyvana qulluq)*

System («sistem») terminoloji vahidi fəlsəfi və linqvistik anlayışdır, elementlərin məcmusu, bir-birilə sıx münasibətdə yerləşir, təyin olunmuş bütövlük, vahidlik əmələ gətirir. Məs.: grammatical system (qrammatik sistem). Dilin sisteminin bütövlüyü müxtəlif sahədə daxili elementlərin əlaqəsi, dilin yerindən və funksiyasından asılıdır. Hər hansı dil vahidi bir-birilə əlaqəli vahidlər sistemidir. Məs.: father and mother, parents; *ata və ana, soil, earth, ground; native lang, homeland, home, patriotic torpaq və Vətən* və s.

«Sistem» termini bir neçə mənada işlədilir: 1) qayda, üsul, nizam; 2) hər hansı bir nəzəriyyənin əsasını təşkil edən prinsiplər, məslək; 3) ictimai quruluş forması; 4) təşkilat forması; 5) texniki quruluş, konstruksiya; 6) geol. Bir geoloji dövrə aid olan yer qabığı qatları; 7) təsnifat; 8) bir vahid təşkil edən müəssisələr, təşkilatlar (4, s.201 (672 s.))

Sistem (ing. *System*: 1. Dil elementinin (vahidinin) daxili təşkilinin məcmusu; sabit, invariant münasibətlər, məsələn, sintaktik modellərin məcmusu, leksik sistem, sözyaradıcılığı sistemi, sözdəyişdirici sistem, dilin semasioloji sistemi, fonoloji sistem; 2. Kateqorial formaların məcmusu, qrammatik kateqoriyalar, nitq hissələri sistemi, növ sistemi, hal sistemi; 3. Sözdəyişdirici (formayaradıcı) paradigma, kateqorial formada və paradigma (5, s.412 (576 str.))

Dillə bağlı sistem anlayışı onun müəyyən qayda, üsul, nizam, ardıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olan anlamını ifadə edir. Sistem olan dil nitq parçalarının toplusu yox, nə isə tam başqa şeydir, daha mürəkkəb anlayışdır.

Beləliklə, dil bir sistemdir. Dil işarələr sistemidir. Sistem sosial və funksional xarakteri ilə seçilir. A.A.Ufimseva yazır ki, «sözün leksik məzmunu onun forması ilə bağlanırsa, leksik səviyyə, yəni paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrdə götürülürsə, semantik səviyyə meydana çıxır. Dilin leksik-semantik sistemi də iki səviyyənin qarşılıqlı münasibətlərinin forması və xarakteri olmaq etibarilə sözlərin leksik mənalarnı tədqiq edir» (6, s.38)

Leksik və semantik terminlər bir ad kimi sistemin binar (ikitarəfli) səciyyəsidir. Bir tərəfdən leksik semantika qrammatik semantikanın əksi kimi çıxış edir,

Müasir linqvistikada leksika sistemlər sistemi kimi dəqiq təsdiqini tapa bilmişdir. Leksik ifadə və digər əlamətlərini faktlara söykənərək, dildə müxtəlif söz qrupları, onlar arasında olan münasibətlərin xarakteri ilə. Leksik sistemlilik nəinki semantik qruplara, semantik sahələrə, oppozisiya yaradan dil vahidlərinə (alınma, aktiv, passiv, neytral, üslubi markirovka tipləri) görə müəyyənləşir. Həmçinin də, sistem müəyyənləşmiş qanunauyğunluğa əsasən təyin olunur.

Leksik-semantik sistem variantlara görə, sözün çoxmənalılığına görə, sintaqmatik əlaqəyə görə də səciyyələnir. Söz, məsələn, *torpaq* sözü müxtəlif kontekstdə müxtəlif sintaqmatik münasibətdə istifadə olunur: *Qəhrəman bu topaqda dünyaya göz açmışdı. Torpaq çağırır. 30 ildən sonra doğma torpaqlara qovuşacağıq.*

Göründüyü kimi, hər hansı bir dilin leksik tərkibi özü bir sistemdir, bunun ümumi nəzəri postulatları (müddəaları) bir sistem kimidir. Ümumi nəzəri sistem: «bütövlük», «element», «struktur», «əlaqə» kimi sözlərin məzmununda öz əksini tapır. Dil bu anlayışların prizmasında uzun inkişaf, təkamül sistemini formalaşdırmış, cəmiyyət və onun mədəni inkişafı dillərin leksik-semantik sistemləri arasında diferensial əlamətləri üzə çıxarmışdır. Bu

sistem dilin fonetik və qrammatik sisteminin inkişafı ilə təkamül sistemini birlikdə inkişaf etdirmişdir. N.Şvedovun təbirincə desək, dilin leksik-semantik sistemi ən sabit sistemdir, nəinki qrammatik sistem. Dilin qrammatik quruluşu dəyişmələrə davamlıdır.

Dilin lüğət tərkibi və onun leksik-semantik səviyyəsi semantik sahə, sinonimik sıra, leksik-semantik variant, leksik-semantik qrup olmaqla bir «leksik mərkəz» yaradır. Bu «mərkəz» leksikanın sistem xarakterini göstərir.

Sübut olunur ki, tədqiq edilən dillərin lüğət tərkibi sərhədsizdir, ona görə də sistemləşdirmə keyfiyyətinə malikdir. Ancaq periferik əlaqə bəzən bu sistemliliyi pozur. Dilin leksik-semantik sisteminin səciyyəvi əlamətləri onun açıq-aşkar həyatın müxtəlif sferalarında dəyişmələrin dərəcəsini inikas etdirir.

Dilin leksik-semantik sistemliliyini iki növ münasibət birləşdirir:

1) sintaqmatik münasibət, 2) paradiqmatik münasibət.

İ.M. Kobozeva müxtəlif dillərin leksik-semantik sistemini təsvir edərək semantik komponentlərin bir çox universal sem tiplərini, daha doğrusu, tipologiyasını müəyyənləşdirmişdir:

- 1) ümumkateqorial (əşya, proses, əlamət);
- 2) leksik-qrammatik (konkretlik, müjərrədlik, topluluq, vahidlik və s.);
- 3) hipersema (qohum semlər yaxud arxisema), obyekt sinifləri yaradır (bitki, gül, mebel)
- 4) qiiosema (sem növləri) predmetin, prosesin, əlamətin əlaməti fərqlənir: bakal-silindrşəkilli bakal, uzun bakal və s.
- 5) konnotativ sem, əlavə məna ilə ifadə olunur (emosional, qiymətləndirmə yaxud ekspressiv)

6) potensial sem, konkret mətnə meydana çıxır (7, s.19)

Beləliklə, dil sistemlər sistemidir. Dilin sistemi həmişə təkamüldə olan sistemdir. Dil sistemi 2 yerə ayrılır: mərkəz (morfologiya) və periferiya (leksika).

Dilin sistemi çoxtəbəqəlidir, çoxyavrusludur, müxtəlif anlayışları ifadə edir.

Sistem dəyişmələrə məruz qalır. Hər hansı bir dildə leksik-semantik dəyişmə (*metaforalar hesabına*) olduqca geniş problemdir (növbəti məqalələrdə *dilin leksik-semantik sistemində metaforanın rolu* adlı yazılarla çıxış ediləcək) Belə geniş problem kimi düşünülmən leksik-semantik inkişaf və bu xüsusda dəyişmənin özü də araşdırmanın obyektı olan hər hansı bir dilin, ya da dil ailəsinin lüğət tərkibinin (buraya metaforik ifadələri də aid etmək olar) inkişafının bütün xüsusiyyətlərini əhatə edir. Araşdırılan dillərdə metaforlaşma prosesi timsalında leksik-semantik vahidlərin formalaşma və inkişafına həsr olunan bu iş həmin baxımdan aktualıq kəsb edir.

Leksik-semantik sistemlilik bir sıra ekstralinivistik və linqvistik amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar olmasıdır. İkinci amil isə insan düşüncəsinin sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətin əsasını qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq, məchulu məluma görə tanımaq üsulu təşkil edir. Həmin fəaliyyətdə dil şüuru mühüm rol oynayır. Sözlər arasında məzmun və forma etibarı ilə ümumiliklərin olması dildən xarici gerçəkliyin işarələr vasitəsi ilə mənimsənilməsinin müxtəlif qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Leksik-semantik sistemlilik problemi, öncə, sözlərlə təmsil olunan məzmun planının əlaqəli təşkili konseptinə (təsəvvürünə) əsaslanır. Linqvistikada leksik-semantik sistemlilik problemi bir-birindən təcrid olunmuş faktlar haqqında düşünməyin səmərəsizliyini anlayıb, qarşılıqlı şəkildə bağlı olan vahidlər sisteminin öyrənilməsi zərurətini (8) dərk etməkdən irəli gəlmişdir.

Eyni zamanda leksik və semantik səviyyəyə malik olan dil hadisəsi də bu qəbildən xarakterik sayıla bilər. M.Pokrovski dilin leksik quruluşunu sistem şəklində öyrənməyin ilk təşəbbüsçüsü olmuşdur. Onun nöqteyi-nəzərinə, leksik vahidlər və onların semantikasi bir-

birindən təcrid olunmayıb, əsas mənaya görə uyarlıq və ziddlik zəminində müxtəlif qruplar birləşmir. Sözlərin semantik münasibətləri onların mənsub olduğu təsəvvür dairələri ilə şərtlənir. Ona görə də semasioloji hadisələrin öyrənilməsi vaxtı sözlərin mənsub olduğu təsəvvür dairəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir» (9, s.21, 35)

Leksik-semantik sistemi səjiyyələndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, linqvistika elmində dilin bir sistem kimi öyrənilməsinin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən F.-de Sössürün təlimi ilə başlanır. Leksikada sistemlilik müasir linqvistikanın əsas postulatlarından biridir. Müasir linqvistikada leksikaya sistem yanaşma leksik sisteminin nüvə elementinin tədqiqi kommunikativ relevantlığın, xalq və mədəniyyət münasibətlərinin dilin əsas leksik sisteminə neşə əks olunması ilə əlaqədardır.

Dilin leksik-semantik sistemi iki növ münasibəti özündə birləşdirir:

1) sintaqmatik münasibət, 2) paradiqmatik münasibət.

Sintaqmatik münasibət («*syntagma*» yunan mənşəlidir, birləşdirmə mənasındadır) bu, xətti münasibətdir, horizontal sıra üzvləri arasında meydana gəlir. Məs.: *the leg of the table*=*stolun ayağı*, *the centre of the city*=*şəhərin mərkəzi*, *grandfather -grandmother* =*baba –nənə*, *günəşin the sun s ray*=*şüası*, *the vessel s deck*=*gəminin göyətisi* və s.

Paradiqmatik münasibət («*paradeigma*»- nümunə- bu vertikal münasibətdir, bir-birinin əksi olan dil vahidləri arasında meydana gəlir, vertikal üzvlərin sırasını yaradır.

Hər bir paradiqmanın ümumi və diferensial semantik əlaməti vardır. Leksik-semantik paradiqma sinonimlər, antonimlər arasında özünü göstərir: *kəmiyyət- keyfiyyət*: *You must aim at quality rather than quantity*=*Siz kəmiyyətdən çox keyfiyyəti güdməlisiniz*. *Quantity is transformed into quality*=*Kəmiyyət keyfiyyətə keçir*; *in the evening and in the morning every bay*=*axşam-səhər*; *gecə-gündüz*, *ağac- söyüd* və s.

Dil ünsürləri arasında münasibətləri irəli sürən F.de Sössür həmin əlaqənin sintaqmatika və paradiqmatika növlərindən ibarət olduğunu göstərir. Böyük alim ünsürlərin xətti ardıcılığını sintaqmatik əlaqə, müxtəlif siniflərin üzvləri olan elementlər arasındakı münasibəti isə assosiativ əlaqə adlandırmışdı. Çağdaş linqvistikada dilin leksik-semantik sistemi məsələsindən bəhs olunarkən, adəti üzrə, bu iki münasibət tipinə əsaslanılır. Belə ki, paradiqmatik münasibət dilin xarakteri ilə əlaqədardırsa, sintaqmatik münasibət nitqin xarakteri ilə bağlı öyrənilir. Halbuki bu iki tip əlaqə növü tam olaraq dili, dilin leksik-semantik sistemini xarakterizə edir.

Leksik vahidlərin sintaqmatik münasibəti anlayışı pozisiyadır, paradiqmatik münasibətdə isə anlayış oppozisiya təşkil edir. Pozisiya mətn şəraitində dil vahidinin vəziyyətini göstərir. Leksik-semantik sistemdə güclü və zəif pozisiyalar (mövqələr) fərqləndirilir. Güclü mövqələrdə dil vahidi leksik-semantik variantlara görə fərqlənir. Məs.: *natural*; *spontaneous*; *elemental gas*=*təbii qaz*; *eleen aky*; *eleen vvins*=*təmiz şərab*; *təmiz səma*, *təzə tərəvəz*, *qəzetin təzə sayı*, *sərin hava*. Zəif mövqedə fərqli deyil, sözün, dil vahidinin mənalı həmin mövqedə neytrallaşır. Məs.: dəftərlər, papaqlar; ulduzlar, aylar və s. Bunlar yaxın sahələrdir.

Oppozisiya-dil vahidləri arasında müxalifət təşkil edir. Paradiqma təşkil edən sıra əks qütb yaradır: *keçi*, *pişik*, *it*, *inək*, *kənd*, *şəhər* və s.

Bütün çoxrəngli leksik vahidlər arasında olan münasibətlər bir neçə tiplər üzrə distibusiya olunur, yəni bölüşdürülür, paylaşdırılır.

Birinci tip münasibət- təsadüfi münasibət, bu leksik-terminoloji vahidlər sistemdə bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. Məs.: linqvistika- dilçilik. Belələri mütləq sinonimdir.

İkinci tip münasibət- sistemdə qoşulma münasibətidir. Daxil edilmə xüsusiyyətinə malikdir. Məs.: *ədəbiyyatşünaslıq- elm*, *dilçilik-elm*

Üçüncü tip münasibət-hissələrin təsəlüfi münasibətidir. Məs.: *qardaş-bacı*, *əmi-dayı*.

Dördüncü tip münasibət vəziyyətdənkənar münasibətdir. Əsasən omonim sözlərdə müşahidə edilir. Məs.: *ton-ton*, *bazar-bazar*; *gəz-qaz-qaz*; İnsanlar bu yerə seyrə *gələcək*, \Bu

günə söz verib bizim *gələcək*. (S.Vurğun)

D.N.Şmelev dil vahidləri arasında leksik-semantik sistemin bir neçə növünü müəyyənləşdirmişdir: 1) epidiqmatik münasibət (formal-semantik sözyaradıcılığı). Bu münasibət sözün yeni yaradıcılıq formalarını ortaya qoyur, belə biçimlərdə leksik-semantik paradigmlər fərqli görünür. Məs.: oxumaq-oxucu, öyrətmək-müəllim-öyrənci və s. (10)

«Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir» (11, s.304 (452 s.))

Leksikanın sistem münasibətində forma və şəkildə fərqlənən söz qrupları omonim, omoqraf, omofon, omoform, paronim, antonim, söz yuvası qruplarına bölünür: kiver (keçmişdə hündür, təpəsti yastı, bərk hərbi papaq)= kliver (gəminin qabaq tərəfindəki üçbucaq çəp yelkən); klem- 1.Klem Con Linkoln; 2. Ən gənc əsgərlərdən biri. ABŞ-da vətəndaş müharibəsində iştirak edən və ABŞ hərbi tarixində ən gənc unter zabıt;

Sonuncu nümunələrdəki paronimlər dil hadisəsi kimi nitqdə üzə çıxır, dilin ümumi leksik-semantik sistemində mühüm obyekt əlamətinə malikdir. Dilin leksik-semantik sistemində var olan informasiyanın tənzimlənmə vasitəsidir.

Azərbaycan dilində də belə nümunələrə rast gəlmək olur: abadlıq-avadanlıq, adət-ədat, adekvat-advokat və s.

Leksik-semantik sistemdə omonimin digər növlərinə də rast gəlmək olur: Qış bürümüş hər yanı, Pambıq kimi *qarıyla*. Oturmuş bir komada Bir gəlin bir *qarıyla*. (R.Rza); Üç aydır toy olub *gəlin* gələli. *Gəlin! Gəlin!* Muğan sizə çoxdan tanışdır. (S.Vurğun)

Nitqdə işlənən hər bir dil vahidi vacib və zəruridir. Bunların hər biri müəyyən məna daşıyır. Söz və ifadələrin əks etdirdiyi mənalara müxtəlif sahələr ahatə edir. Dilin ümumi semantikasında müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur. Burada ayrı-ayrı cəhətlərlə bağlı bir neçə sistem olur. Dilin semantika sahəsindəki həmin sistemlərin cəmi onun ümumi semantik sistemini təşkil edir.

Leksik-semantik variantlar da dilin leksik-semantik sistemində daxildir. Leksik-semantik variant semasioloji vahiddir. Sözün leksik-semantik variantı semasioloji analizin başlıca vahidi hesab edilir. Məhz burada məzmun və ifadə planı uyğunlaşır (12, s.34)

Leksik-semantik variantlar dilin qanunauyğun inkişafının məhsulu kimi ortaya çıxır. Yeni mənalara, növ və formaların əmələ gəlməsi və inkişafında xüsusi önəm daşıyır. Məs.: görkəm-görünüş, sakitlik-sakitçilik və s.

«Sözün mənası tam şəkildə semantikanın başlıca obyektidir. Sözün mövcudluq və təfəkkür, predmet və məfhum münasibəti semantikanın əsasında dayanır» (13, s.136; 14, s.5)

Sözün leksik-semantik inkişafını predmetdə baş verən dəyişmələr şərtləndirmir və ya əşya və onu ifadə edən anlayışın əsaslı biçimdə dəyişməsi hələ sözün mənacə təbəddülatına gətirib çıxarmır. Sözlər təbii olaraq mənasını dəyişir, hansı ki, dil vahidinin ifadə etdiyi predmet və hadisələrin özü də dəyişikliyə zaman-zaman məruz qalmışdır. «Amma belə bir fikir formalaşmamalıdır ki, onların leksik-semantik inkişafında uyğun dəyişmələr özünü göstərmişdir» (15, s.47-49)

M.M.Pokrovski yazır ki, dilin leksik-semantik sisteminin fərqli qrupları və «söz sahəsi»si olur.

Dilin leksik-semantik sistemi leksik-semantik və tematik qruplardan ibarətdir.

Semantik sahə- bu dil vahidlərinin məcmusudur, predmetin, anlayışın və funksional vasitələrinin ümumi mənası burda biləşir. Məsələn, qohumluq semantik sahəsində ata, ana, oğul, qız, baba, nənə, bibi, xala, əmi, dayı sözləri birləşir.

Müəllif bu kitabında dilin leksik-semantik sisteminin spesifikasiyasını üzə çıxarmışdır. İngilis dilinin zəngin materialları əsasında leksik-semantik hadisələrin sistem xarakteri açılır. O jümlədən leksik-semantik söz qrupları öyrənilir. Leksika bir sistem kimi tədqiq edilir. «Leksikanı sistem kimi öyrənmək təcrübəsi». Məsələn, çoxmənalı söz olan «zəmlə» (torpaq) məna ja aşağıdakı sahələri bilir: 1)planet, 2)torpağın üst qatı, 3)ərazi, 4)ölkə, dövlət və s.

(16)

Sözün bu cür imkanı tədqiq olunan dillərin ayrılmaz cəhəti kimi özünü göstərir və həmin dillərin inkişafında başlıca semantik qanun kimi qəbul olunur.

Nəhayət, qeyd edək ki, hər iki dildə çoxmənalı dil vahidlərinin yaranması daha çox metaforikləşmə hadisəsi ilə sıx olaraq əlaqədardır. Bir sözün dominant (əsas) mənasından əmələ gələn semlər, əsas etibarilə, metaforikləşmə yolu ilə formalaşır. Məhz metaforikləşmə (məcazlaşma) polisemantik dil vahidlərinin yaranmasında başlıca faktora çevrilir. Buna görə də dilin leksik-semantik sistemində metaforikləşmənin rolunu ayrıca öyrənmək bizim tədqiqatın qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Təhlildə əldə olunan nəticələr ondan ibarətdir ki: dilin ümumi leksik və semantikasında müəyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Bu sferada müxtəlif cəhətlərlə əlaqədar bir çox sistem mövcuddur. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik-semantik sistemi dil faktları ilə olduqca zəngindir. Burada bir-birinə qohum olan mənalar, müəyyən mənalar sistemi və s. kimi xarakterik cəhətlər öz əksini tapmışdır.

Leksik-semantik sistemin öyrənilməsi dil vahidlərinin ayrı-ayrı paradigmlər içərisində yaranan münasibətlərinin aşkara çıxarılması ilə şərtlənir. Leksik-semantik sistemdən ötrü eyni dil vahidinin müxtəlif məna qruplarına daxil olması xarakterikdir.

Ədəbiyyat

1. Математическая лингвистика. М., 1973
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979
3. Тезисы пражского лингвистического кружка. _ В кн.: История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.2. М.: 1965
4. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Üç cildə, III cild, Bakı, «Şərq-Qərb», 2014
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Изд. 4-е, стереотипное. _ М.: КомКнига, 2007
6. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968
7. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М., 2000
8. Вейнрейх У. Опыт семантической теории.- Новое в зарубежной лингвистике, вып. 5, М., 1970
9. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. М. 1986 (дягигляшдирмяк 1896
10. Шмелев Л.. Современный русский язык. Лексика. М., 1977
11. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, «Elm və təhsil», Bakı, 2010
12. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования...Л., 1966
13. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? _ «Новое в лингвистике», вып. ЫЫ, М., 1962
14. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. М., 1969
15. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964
16. Уфимьева А.А. Опыт изучения лексики как системы: На материале Английского языка. М., 1962

UNDERSTANDING THE LEXIC-SEMANTIC SYSTEM OF LANGUAGE

Humbatova Vusala Rafik

Summary

The article considers the concept of lexical-semantic system and its syntagmatic and paradigmatic relations specific to the lexicon of Azerbaijani and English languages. It turns out that the elements included in the lexical system of language enter into very specific semantic relations (syntagmatic and paradigmatic relations and connections). Lexical-

semantic system and functional-communicative system are distinguished between different systems of language.

The article considers the issue of lexical-semantic systematization as a problematic issue.

The main directions of the lexical-semantic system are studied in the article on the basis of the material of two languages. General semantic features of lexical units are revealed.

ПОНИМАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА

Гумбатова Вусале Рафик кызы

Резюме

В статье рассматривается понятие лексико-семантической системы и ее синтагматические и парадигматические отношения, характерные для лексики азербайджанского и английского языков. Оказывается, элементы, входящие в лексическую систему языка, вступают в весьма специфические смысловые отношения (синтагматические и парадигматические отношения и связи). Лексико-семантическая система и функционально-коммуникативная система различают разные языковые системы.

В статье рассматривается вопрос лексико-семантической систематизации как проблемный.

В статье на материале двух языков исследуются основные направления лексико-семантической системы, раскрываются общие семантические особенности лексических единиц.

Rəyçi: dos. Zakir Ələsgərov

Azərbaycan dili kafedrasının 14 aprel 2021-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2021-ci il

UOT:80.

GÖYTÜRK ABİDƏLƏRİNİN QRAFİKASI HAQQINDA

Hüseynova Arzu Talib qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

zulfiyeismaylova8@gmail.com

Xülasə: Göytürk abidələri elm aləminə daha çox Orxon-Yenisey abidələri kimi təqdim olunmuşdur. Abidələrin əsas tədqiqi məsələlərinə XVII - XVIII əsrlərdən başlanmış olsa da onların haqqında hələ XII əsrdə Əlaəddin Ata Məlik tərəfindən məlumat verilmişdir. Abidələrin barəsində verilən məlumatlar xeyli müddət ərzində ancaq zahiri xarakter daşımışdır. Yəni üzərində qəribə yazılar həkk olunmuş daş abidələrin hansı xalqa aidiyyəti və hansı dildə yazılması barədə məlumatlar dəqiqləşdirilməmişdir. Abidələr qədimdən Mərkəzi Asiyada məskun olmuş türk xalqlarına məxsus ərazilərdə aşkar edilməsinə baxmayaraq onların daha çox öz hüdüdlərindən uzaqlardakı xalqlara, məsələn, norveçlərə, ruslara və digər qeyri-türk xalqlarına aid olması fikirləri irəli sürülmüşdür. Yalnız XIX əsrin sonlarında Nikolay Mixayloviç Yadrintsev (1842-1894) Kül Tiqin və Bilgə Xaqan abidələri ilə tanış olduğdan sonra onların türklərə aidiyyəti məsələsi ortaya qoyulmuşdur. Abidələrin dili 1893-cü ildə Vilhem Tomson (1842-1927) tərəfindən kəşf olunmuş, 1894-cü ildə isə Vasili Vasilyeviç Radlov (1837-1918) tərəfindən oxunmuşdur. Abidələrin dilinin açılmasından sonrakı dövrdə isə onların həkk olunduğu yazıların hansı xalqa aidiyyəti məsələləri mübahisələrə səbəb olmuşdur. Səhvən runik adlandırılan bu qrafika isveçlərə, macarlara, etrusklara, norveçlərə, finlandlara və almanlara aid edilmişdir. Lakin Göytürk dilinin fonetik

quruluşunun ətraflı tədqiqi göstərir ki, həmin yazı sistemi qədim türk dilinin fonetik quruluşunu əks etdirdiyi üçün məhz bu xalqların özünə aid olmuşdur.

Açar sözlər: yazı, qrafika, abidələr, runik yazı, mtnlər

Ключевые слова: письмо, графика, памятники, рунические письменности, тексты

Key words: writing, graphics, monuments, runic writing, texts

Göytürklərin həyatı, məişəti, dünyagörüşü, fəlsəfi dünyagörüşü, etnik mədəniyyəti və dil xüsusiyyətləri barədə hər hansı tarixi mənbələrdən daha çox onların daş kitabələr üzərində yadigar qoyub getdikləri yazılı abidələr daha doğru, daha dürüst və daha inandırıcı məlumat verir. Bununla belə bir çox tarixi məqamlar və xüsusən də Göytürk mədəniyyətinə dair bir çox məsələlər barədə dəqiq və aydın məlumatlar əldə olunması mümkün olmamışdır. Bir çox mənbələrdə türk xalqlarına aid olan həqiqətlər gizlədilmiş və ya başqa xalqlara isnad verilmişdir. Mənbələrdə hətta qədim türklərin etnik mənsubiyyəti barədə bir çox dolaşdırıcı və yanlış məlumatlar verilməsinə də rast gəlmək mümkündür. Türk xalqları və onların dövlətçilik ənənələri barədə ən etibarlı məlumat mənbəyi olan daş kitabələrdəki mətnlər XVIII əsrə qədər türk xalqlarının və o cümlədən elm aləminin diqqətindən kənarda qalmışdır. Əbülfəz Rəcəbovun araşdırmalarına görə abidələr barədəki ilkin məlumatlar XII əsr tarixçisi Alaəddin Ata Məlikin “Cüveyni tarixi-cahanguşa” adlı əsərində verilmişdir [3, 5]. Abidələr barədə daha sonrakı məlumatlar Avropalı müxəttəssislərə məxsus olsa da onların hansı xalqa aidiyyəti məsələsi dürütləşdirilməmiş, səhvən heç də aidiyyəti olmayan xalqların adına çıxılmışdır. Məsələn, 1692-ci ildə Amsterdamlı (Niderland) burqomistr Nikolay Vidzenin çap etdirdiyi bir kitabda sirli və müəmmalı görünən həmin abidələrin səhvən ruslara aid olduğu bildirilmişdi [3, 5-6]. Abidələrin dilinin açılmasına qədər keçən müddətdə də onların hansı xalqa aid olduğu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Halbuki, abidələrin aşkar edildiyi Mərkəzi Asiya regionu türklərin qədim yaşayış məskəni idi və heç də tərəddüd etmədən onların Türk xalqlarına aidiyyəti barədə dəqiq, aydın və inandırıcı fikir söyləmək ehtimalı mümkünsüz deyildi. Abidələr barədə daha geniş məlumat İsveç zabiti kapitan Filipp İohann Tabbert fon Stralenberqə (1676-1747) məxsusdur [5]. Abidələrin aşkar edilməsinə baxmayaraq xeyli müddət onların hansı xalqa mənsub olması barədə aydın fikir söylənməmişdir. Əraziyə görə təxmini də olsa həmin abidələrin türklərə aid olduğunu etiraf etmək mümkün olsa da türklərə qarşı Avropa qısqanclığı buna imkan verməmişdir. Belə ki, məsələn, hətta Çin dili üzrə müxəttəssis olan Jan Pyer Abel Remuza (1788-1832) abidələrin qədim türk məskənlərindən tapıldığını söyləmişdi. Lakin onun türklərə aidiyyəti məsələsi ortalıqda qalmışdı. Bununla birlikdə Qriqori İvanoviç Spasski (1783-1864), Xristofer Filippoviç Rommel (1781-1859), Yulius Geaport (1783-1835), Anton Antonoviç Şifner (1817-1879), Nil Aleksandroviç Popov (1833-1892) kimi görkəmli şərqşünas alimlər də abidələrin türk xalqlarına mənsub olduğunu etiraf etməmişlər. Abidələrin türklərə məxsus olması məsələsində Nikolay Mixayloviç Yadrintsevin (1842-1894) böyük xidməti olmuşdur. O Kül Tiqin və Bilgə Xaqan abidələri ilə tanış olduqdan sonra belə bir qəti qərara gəlir ki, abidələr məhz türk xalqlarına məxsusdur. Abidələri dilinin açılışı ilk dəfə 1893-cü ildə Vilhelm Lüdviq Peter Tomsenə (1842-1927) müyəssər olmuşdur. 1894-cü ildə isə Vasili Vasilyeviç Radlov (Fridrik Vilhelm Radlov) (1837-1918) abidələrin oxunuşuna nail olmuşdur. Bundan sonrakı mərhələdə isə abidələrin dilinin geniş tədqiqi məsələləri bir çox şərqşünas alimlərin marağına səbəb olmuşdur [2]. Abidələrin türk xalqlarına məxsus olduğu barədəki fikirlərin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi onların tədqiqi barədəki problemlərin birinci mərhələsindən ibarət olmuşdur. Sonrakı mərhələ isə abidələrin yazıldığı, daha doğrusu daşlar üzərində həkk edildiyi qrafikanın hansı xalqa aidiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Əlbəttə ki, həmin məsələ abidələrin kəşfi dövründə də müxəttəssislərin diqqətini cəlb etmişdi. Lakin o zamanlar buna dəqiq və aydın cavab tapılmamışdır. Əgər həmin dövrdə qrafik sistemin türk xalqlarına aidiyyəti məsələsi ortaya

çıxsı idi onda elmi ictimaiyyət türklərin qədim yazı mədəniyyətinə malik olmasını etiraf etməli idi. Bu isə türklər barəsində yaranmış “çölçü, barbar” təsəvvürlərinin alt-üst edilməsi demək olardı. Odur ki, bəlkə də hətta böyük alimlər belə həmin dövrdə bu məsələnin üzərindən sükutla keçmişlər. Türk xalqlarının etnik mədəniyyətinə qarşı yad tədqiqatçılar tərəfindən yaradılan həsəd belə bir fikrin formalaşmasına səbəb olmuşdu ki, bu xalqlar yazı mədəniyyətinə malik deyildir. Bununla belə qrafikanın mükəmməl olması, xüsusən, Göytürk dilinin fonetik quruluşunu tam ödəyə bilməsi onu deməyə əsas verir ki, həmin yazı sistemi türklərin özünə aid olmuş, zaman-zaman sınaqdan keçərək təkmilləşmişdir. Abidələrin mətninin dolğunluğu, dil qaydalarının mükəmməlliyi də həmin yazıların işləndiyi həkkaklıq sənətinin özünün də məhz türkmənşəli ustalar tərəfindən yerinə yetirilməsini istisna etmir. Qrafik sistemdə bir səsin iki işarə ilə verilməsi qaydası da mövcuddur [4, 166] ki, bu da ola bilsin tələffüz yaxınlığına malik olan səslərin işarəsi kimi işlənmişdir. O zamandan indiyə qədər bir çox müddət ötüb keçdiyindən və müvafiq işarələrdə təmsil olunan tələffüz qaydalarının unudulduğundan onların reabilitasiyası artıq mümkünsüz bir hala düşmüşdür. Ayrı-ayrı mənbələrdə Göytürk yazı-qrafika sisteminin runik (və ya run) adı altında İsveçlərə, strusklara, macarlara, norveçlərə, finlandlara və almanlara aid olması fikri [1] areal və etnomədəni amillər baxımından heç bir vəchlə düzgün sayıla bilməz. Mümkündür ki, Göytürk əlifbasının tərtibatında başqa xalqlardakı əlifba sistemindən istifadə imkanları baş vermiş olsun. Ancaq bu əlifbanın mükəmməlliyi başqa xalqların nümayəndələrindən ibarət olan tədqiqatçılar arasında imitasiya edilən “türklərin yazı mədəniyyəti yoxdur” mifinin qətiyyətlə aradan qaldırır. Göytürk yazı sisteminin mükəmməl qaydalara malik olmasının əsas səbəblərindən birinin onlardan əvvəlki vaxtda yeddi yüz illik hakimiyyət dövrü sürmüş hun dili yazısının zəngin ənənələrinə əsaslandığı fikrini də irəli sürmək mümkündür. Lakin bu fikrin təsdiq edilməsində əsas çətinlik bundan ibarətdir ki, hun dövründən qalan maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri barədəki informasiyalar daha çox Çin dili mənbələrində əks olunur. Bu mənbələrdə isə türklərin mənafeyinə hər hansı dəqiq və aydın, reallıqla səsləşən məlumatlar almaq məsələsi qeyri-müəyyəndir.

Mənbələrdə göstəriləyi kimi, Göytürk xaqanlığının yaranması Bumın və qardaşlarının adı ilə bağlıdır. Göytürk xaqanlığının yaranması elə ir dövrə təsadüf etmişdir ki, həmin dövrdə Mərkəzi Asiyada, Çin və Monqolustan həndəvərlərində ayrı-ayrı yarımşanlı dövlətlər yaranmışdı. Onların bütövləşdirilməsi və yarımşanlılıqdan qurtarması üçün müvafiq tarixi şərait yetişmişdi. Bu tarixi şərait həmin dövlətçilik qurumlarının içərisində hansı birininse fəallaşmasını gözləyirdi. Bumın və İstəmi qardaşları da bu tarixi şəraitdən faydalanaraq böyük bir imperiyanın yaranmasının başlanğıcına qədəm qoydular. Bu tarixi şərait tarixçilər tərəfindən sadələşdirilərək nağılvari və təsadüfi bir kompozisiyaya çevrilir. Guya Aşina nəslinə mənsub olan Bumın xaqan türk mənşəli Jujanların hökmdarı Anaxuana onun qızı ilə evlənmək üçün elçi göndərir. Jujan hökmdarı isə bundan imtina edir, çünki Buman xanın rəhbərlik etdiyi qurum Jujanların tabeçiliyində olmuşdur. Bu hadisədən sonra isə Buman başqa tayfalarla birləşib Jujanları məğlub edir və onların məhv olması üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Jujanların əhalisini rəhmsizliklə qılıncdan keçirir. Əslində isə həmin dövrdə ərazilərin hökmdarı olan Topa dövləti zəifləmişdi, Qərbi və Şərqi topa əyalətlərinə bölünərək bir-biri ilə münaqişə həddinə çatmışdılar. Qərbi Topa isə Jujanların təsirindən və təzyiqindən xilas olmaq məqsədi ilə Bumının rəhbərlik etdiyi Aşina nəslə ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. Bumın eyni zamanda incə bir siyasət işlədərək Jujanlara qarşı üsyan edən Teleslərlə yaxınlaşmağı qərara aldı. Beləliklə Jujanlarla müqayisədə bir neçə qat güclənən Bumın onları məğlub edib ərazidə öz hökmranlığını yaratdı. Bununla da böyük Göytürk imperiyasının bünövrəsi yaradılmış oldu. 522-ci ildə Bumın xaqan ölür və dövlətin Şərq qoluna oğlu Qara İssık xaşan başçılıq edir. (*Qara İssık* xaqanın adındakı *Qara* sözü zəhimli, hökmlü, *İssık* sözü isə *qaynar*, coşqun, döyüşkən mənalarını bildirmişdir). Dövlətin Qərb qoluna isə İstəmi xaqan başçılıq etmişdir. İstəmi xaqan hökmdarlıq etsə də özünü xaqan elan etməmişdi [6].

Qara İssık xanın hakimiyyəti dövründə dövlətin sərhədləri genişləndirilməyə başladı. Jujanların qalıqları məhv edildi və onların tərəfindən baş verə biləcək təhlükə aradan qaldırıldı. Lakin Qara İssık xan az müddətdə (522-523) hakimiyyətdə oldu və torpaqlarının ərazisini genişləndirməyə macal tapmadan öldü. Qara İssık xaqandan sonra hakimiyyətə Muğan xan (553-572) keçdi. Muğan xan uzun zaman hakimiyyətdə qaldı və onun hakimiyyətdə olduğu dövrdə Göytürk dövləti özünün yüksəliş mərhələsini yaşadı. Şərqi kitaylar məğlub edildi, qırğızlar isə Göytürk dövlətinə tabe oldular. Bundan sonra Muğan xaqan Ağ hunları məğlub etdi, onların torpaqlarını Sasanilərlə öz aralarında bölüşdürdü. Muğan xan 572-ci ildə öldü. Onun yerinə isə qardaşı Taspar xaqan oldu. Tasspar xaqanın hakimiyyəti dövründə (572-881) əvvəlcə hakimiyyət öz nüfuzunu genişləndirməyə başlamışdı. O Çinə doğru irəliləyərək hətta Pekini zəbt etmişdi. Taspar xaqan dövlətin Şərq qolunu, İstəmi isə Qərb tərəfini idarə edirdi. 576-cı ildə İstəminin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Tardu keçdi. Taspar xaqan Çinlə yaxşı münasibət qura bilmədiyindən dövlətin siyasi nüfuzu zəifləməyə başladı və onun Şərq bölgəsinin özü də ikiye bölündü. O qardaşı Kolonun oğlu İşbaranı Şərqə, kiçik qardaşı Yotanı Qərbə hakim təyin etdi. 581-ci ildə Taspar xaqan öldü. Onun ölümündən sonra isə hakimiyyət üstündə münaqişə baş verdi. Beləliklə, dövlətin siyasi nüfuzu getdikcə zəifləməyə başladı. Nəhayət hakimiyyətə Taspar xaqanın oğlu Armaq seçildi. O isə hakimiyyətdən uzaqlaşaraq dövləti İşbara xaqanın idarə etməsinə yazılaşdı. Ancaq dövlətdə ara münaqişələri artmışdı, Tardu hakimiyyətə təksəbənə rəhbərlik etməyə cəhd göstərirdi. Bir tərəfdən də Çin tərəfindən təzyiqlər artırdı. İşbara xaqan özünün hakimiyyəti dövründə (582-587) ölkənin müstəqilliyini qoruya bilmədi və çinin vassallığını qəbul etdi. Artıq dövlətin siyasi nüfuzu getdikcə zəifləməyə başlamışdı. Mənbələrdə göstəriləyinə görə Şərqi Göytürk xaqanlığı öz hakimiyyətini daim canlandırmağa və siyasi nüfuzunu artırmağa çalışsa da buna ya qismən nail olurdular və ya da geriləməkdə davam edirdilər. Bunun başlıca səbəbi ölkədaxili ziddiyyətlərdən və çəkişmələrdən ibarət idi. Çin isə bu vəziyyətdən istifadə edərək onların arasındakı münaqişəni daha da qüvvətləndirməyə çalışırdılar. Nəticədə ya dövlətçilik qurumunun müstəqil yaşamasına son qoyulurdu və ya ən yaxşı halda Göytürk dövlətçiliyi Çindən asılı vəziyyətə düşürdü. Bu problemlərin baş qaldırmasının ictimai-siyasi tərəfləri əlbəttə ki, istisnasız olmuşdur. Digər tərəfdən, hakimiyyətdə oturanların əksəriyyəti Çinli Şahzadə qadınlarla evli idilər ki, bu da ölkənin müstəqil idarə edilməsində və çinə qarşı qəti mübarizə aparılmasında az rol oynamırdı. Hər halda Çin bütün ağılabatan vasitələrdən istifadə edirdi ki, xaqanlığın gücü sarsılsın, onlar ya tarix sahəsindən silinsin, ya da Çinin təbəəliyi şəraitindən kənara çıxma bilməsin. Bu da zaman-zaman onsuz da Şərq və Qərb regionlarına bölünmüş hakimiyyətdə parçalanma və dağılma hərəkatının sürətlənməsinə səbəb olurdu. Tarix qaranlıqdır, üstündən əsrlər ötüb keçib, əsl həqiqət isə qaranlıqlar içində əriyib gedib. Verilən məlumatların bir çoxu isə ya Çin mənbələrinə və ya Avropalı mütəxəssislərinə məxsusdur ki, onların da bir çoxu qərəzlidir. Hər halda fakt faktlığında qalır ki, Şərqi Göytürk xaqanlığı zaman-zaman süquta uğradıqdan sonra Qərbi Göytürk xaqanlığı da öz varlığını saxlaya bilməmişdir. Mənbələrdə göstəriləyinə görə İşbara xaqandan sonra Şərqi Göytürk xaqanlığına 587-589-cu illər ərzində Bağa xaqan rəhbərlik etmişdir. Nəticə etibarilə isə belə də oldu və Yamu xaqanın hakimiyyəti dövründə Şərqi Türk dövləti bir daha Çindən asılı vəziyyətə düşdü. Bundan başqa siyasi nüfuzunu zəiflətməmiş Şərqi Göytürk xaqanlığı hətta mədəni mədəniyyət məsələlərində də çinliləşməyə meyillilik göstərməyə başladı. Nəhayət zəifləmiş Göytürk dövlətinin başında duran Yamu xaqan 609-cu ildə öldü və onun yerinə oğlu İsi xaqan (609-619) hakimiyyət başına keçdi. İsi xaqan da atası kimi Çinli şahzadə ilə evli olmasına baxmayaraq ölkəsinin Çindən asılılığına son qoymağa çox böyük cəhd göstərməyə başladı. Çində baş verən ölkədaxili münaqişələr İsi xaqanın məqsədlərinin həyata keçirilməsi işinə bir daha təkan verdi və Çin imperiyasının özü süquta uğradı. İsi xaqan 619-cu ildə öldükdən sonra onun yerinə qardaşı Çula xaqan (619-621) keçdi. Çula xaqan da Çinli şahzadə ilə evli

idi. o da hakimiyyətin siyasi nüfuzunu bərpa edə bilmədi. 621-ci ildə xəstələnib öldü və onun yerinə qardaşı İlmək xaqan (621-630) hakimiyyətə keçdi. İlmək xaqanın hakimiyyəti dövründə Şərqi Göytürk daha çox zəiflədi. Çinə səfəri isə uğursuz alındı və özü də əsir düşdü. 630-cu ildə İlmək xaqanın ölümü ilə Şərqi Göytürk xaqanlığı süquta uğradı. Şərqi Göytürk xaqanlığının ayrı-ayrı hissələri Çinin əsarətinə düşdü. Bundan sonra isə Göytürk xanədanından olan Gürşadın ciddi-cəhdinə baxmayaraq hakimiyyəti bərpa etmək mümkün olmadı. Çünki Çinlilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək Şərqi-Göytürk əsilzadələrini irəli çəkib onları yüksək vəzifələrlə şirnikdirirdilər. Bundan sonra Qərbi Göytürk xaqanlığı hakimiyyəti bərpa etmək qərarına gəldi. Qərbi Göytürk xaqanlığının hökmdarı Tardu xaqanın cəhdinə baxmayaraq hakimiyyət daha da zəiflədi. Tardu xaqandan sonra oğlu Taman xaqan (603-611) hakimiyyətə keçdi.

Tarixi mənbələrdə göstəriləyinə görə Göytürklər köçəri həyat keçirmişlər. Əlbəttə ki, iki yüz ilə yaxın bir dövr ərzində böyük bir ərazidə hakimiyyət sürən dövlətçilik qurumu barədə onların həyat və məişətini bu dərəcədə sadələşdirmək qətiyyəni həqiqətə uyğun gəlmir. Əlbəttə ki, heyvandarlıq məşğuliyyəti ilə əlaqədar arana-yaylağa köç etmək adi bir məişət hadisəsidir. Ancaq bütövlükdə çoxminli əhalinin hamısına köçəri damğası vurulmasına türk xalqlarına qarşı həm tarixi və həm də ictimai ədalətsizlikdən başqa bir ad qoymaq olmaz. Göytürklərin əlbəttə ki, zəngin ənənələri də olmuşdur. Dövlətçiliyin süqutu ilə bu mədəni irsin sonrakı nəsillərə tam şəkildə yetişmə bilməməsinin başlıca səbəbi olmuşdur. Keçmiş əsrlərdən bizə nə qalmırsa o da xalq həyatının nağıllaşmış, əfsanələşmiş və dastanlaşmış yadigarlardan, o cümlədən daşlar üzərindəki etifafı xarakterli yazılardan ibarət olmuşdur. Göytürklərin mədəni irsinin saxlanmamasının başlıca səbəbi dövlətçiliyin süqutu olduğu kimi özündən sonrakı dövlətçilik qurumlarının da çox böyük təsiri olmuşdur. Hər bir dövlətçilik öz ənənələrini yaratmaqda daha maraqlı olduğu üçün əvvəlkilər ya qəsdən itirilib-batırılmış və ya ən yaxşı halda diqqətdən kənarda qalmışdır. Göytürk mədəniyyətinin iflası xüsusilə ərəblərin işğalından sonra daha da artmışdır. Çünki Göytürklər Göyü tanrı qəbul etdiyi üçün bu əlbəttə ki, Ərəb ideologiyasına zidd idi. Çünki Göyü tanrı bilmək ərəblərdə tanrını maddiləşdirməyə bərabər tutulurdu. Ərəblərdə isə Tanrı (Allah) gözəgörünməz hesab edilirdi. İslam ideoloqlarına görə Allahı gözlə görmək və ağılla dərk etmək mümkün deyildir. Allahı yalnız qəlblərlə duymaq cayız hesab olunurdu. Odur ki, ərəblər islam təlimatına uyğun gəlməyən nə varsa onu küfr hesab edirdilər, Allahı maddiləşdirməyi təbliğ edənləri isə kafir adlandırırdılar. Kafirləri məhv etməyi isə savab işi kimi təqdir edirdilər. Ərəblər hətta müsəlman olan ancaq təbiət və onun yaradıcısı arasında vəhdət yaratmaq meyilli olan təriqətçiləri, o cümlədən hürufiləri, irfançıları və digərlərini “Allahsız” adı ilə sərt cəzalandırırdılar. Göytürklərin mədəni irsi haqqında da tarixşünaslıqda mükəmməl araşdırmalar təqdim olunmur. Lakin daşlara həkk olunmuş mətnlərin məzmunu ilə tanış olduqda onların mədəni irsi ilə az-çox məlumat əldə etmək mümkün olur. Xalqların etnik mədəniyyəti onların zaman-zaman alışdıqları, əməl etdikləri və yerinə yetirdikləri adət, qayda, ənənə, mərasim və ayinlərlə ölçülür. Elə bir xalq yoxdur ki, onun gündəlik həyatında özünəməxsus etnik mədəniyyət ənənələri mövcud olmasın. O cümlədən Göytürklərdə də onların həyata keçirdikləri etnik mədəniyyət nümunələri olmuşdur. Çox təəssüf ki, həmin etnik mədəniyyət nümunələri barədəki məlumatlar bizə az gəlib çatmışdır. Ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatların bir çox qeyri-türk mühitindən gəldiyi üçün onlarda Göytürklərə və onların etnik mədəniyyətinə rəğbətlilik görünür. Göytürklərin özlərindən qalan bəzi əlamətlərdə isə müəyyən orijinallığı tapmaq mümkün olur. Məsələn, Göytürklərin mədəni ənənələri ilə əlaqədar bir fakt diqqəti cəlb edir ki, İşbara xaqan (582-587) hakimiyyəti ölkədə baş verən iğtişaşların dağıdıcı təsirindən qurtarmaq üçün Çin hakimiyyətini qəbul etmişdi.

Göytürk abidələrinin dilinin mükəmməlliyi, struktur tərkibinin sabitliyi, informasiyaların canlılığı, sözyaratma imkanlarının ecazkarlığı, sintaktik konstruksiyaların

ifadəsindəki poetiklik bu dilin özünün qədim və zəngin ənənələrə malik olduğunu göstərir. Daşların üzərindəki yazıların mətni epitaflardan ibarət olsa da onlarda çox güclü poetik təfəkkür izlərinin mövcudluğu müşahidə edilir. Bu onu deməyə əsas verir ki, birincisi, indiyədək əldə edilən nümunələr son deyildir. Türklərin tarixi, mədəniyyəti, həyat tərzı barədə də zəngin məlumat verən mənbələr olmuşdur. Lakin onların əldə edilməsindəki çətinliklər bu xalqların barəsində qaranlıq qalan bir çox məsələlərin açılmasını məhdudlaşdırır. Göytürk dövləti, artıq VIII əsrdə süquta uğramış olsa da Göytürk etosunun mərdlik, igidlik, cəsarətlik, məğrurluq, vətənsəvrlik, ədalətlik, əyilməzlik ənənələri onun varisi olan türk xalqlarının mənəviyyatında dərin kök salaraq yaşayır.

Ədəbiyyat

1. https://tr.wikipedia.org/wiki/Runik_yazı.
2. Libning/boks/sci-/sci-history/ 543802 vosiliy-bartold-tyurki-dvenadtsat-lektsiy-po tyurskih-narodnov-sredne Azi. html.
3. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 390 s.
4. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. 4 cildə, I c., Bakı, Nurlan, 2009, 568 s.
5. www.vostlit.info/text/rus17/stralenberg_F.Y./frametext5.htm.
6. az.wikipedia.org/wiki/Göytürk_xaqanlığı.

О ГРАФИКАХ ГЁКТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Гусейнова Арзу Талыб ызы

Резюме

Памятники Гёктюрка были представлены миру науки скорее как орхон-енисейские памятники. Хотя основные проблемы памятников возникли в XVII-XVIII веках, о них сообщил Элааддин Ата Малик в XII веке. Долгое время информация о памятниках была только поверхностной. Другими словами, информация о национальности и языке каменных памятников, выгравированных со странными надписями, не уточнялась. Хотя памятники использовались на территориях древнетюркских народов Центральной Азии, было высказано предположение, что они в большей степени принадлежат к далеким народам, таким как норвежцы, русские и другие нетюркские народы. Только после того, как Николай Михайлович Ядринцев (1842-1894) познакомился с памятниками Кул Тигина и Бильгского кагана XIX века, встал вопрос об их принадлежности к туркам. Язык памятников был открыт в 1893 году Вильгельмом Томсоном (1842-1927), а в 1894 году Василием Васильевичем Радловым (1837-1918). В период после открытия языка памятников вопрос о национальности надписей, на которых они были выгравированы, вызвал споры. Названный руническим, этот рисунок относится к шведам, финнам и немцам. Однако детальное изучение фонетической структуры языка Гёктюрка показывает, что эта система письма принадлежала самим этим народам, что отражало фонетическую структуру древнетюркского языка.

ABOUT THE GRAPHICS OF GOYTURK MONUMENTS

Huseynova Arzu Talib

Summary

Goyturk monuments were presented to the world of science more as Orkhon-Yenisei monuments. Although the main problems of the monuments began in the XVII-XVIII centuries, they were reported by Elaaddin Ata Malik in the XII century. For a long time, the information about the monuments was only superficial. In other words, the information about the nationality and language of the stone monuments engraved with strange inscriptions has not been specified. Although the monuments have been used in the territories of the ancient Turkic peoples of Central Asia, it has been suggested that they belong more to distant

peoples, such as the Norwegians, Russians and other non-Turkic peoples. Only after Nikolai Mikhailovich Yadrinstev (1842-1894) got acquainted with the monuments of Kul Tigin and Bilga Khagan of the XIX century, the question of their belonging to the Turks was raised. The language of monuments was discovered in 1893 by Wilhelm Thomson (1842-1927), and in 1894 by Vasily Vasilyevich Radlov (1837-1918). In the period after the discovery of the language of the monuments, the question of the nationality of the inscriptions on which they were engraved caused controversy. Called the Runic, this graphic refers to Swedes, Finns, and Germans. However, a detailed study of the phonetic structure of the Goyturk language shows that this writing system belonged to these peoples themselves, which reflected the phonetic structure of the ancient Turkic language

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 31 yanvar 2021-ci il tarixli iclasın 8 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 fevral 2021-ci il

UOT:81

İLYAS TAPDIĞIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ ÇALARLIĞI

Hüseynova Günay Şəmistan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

günay.huseinova@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə İlyas Tapdığı uşaq şeirlərində sinonimlərin işlənməsi və sinonimiya müasir dilçiliyin mübahisəli mövzularından hesab edilməsi araşdırılmışdır. Sinonim adlandırılan sözlərin mövcudluğu dilçilikdə ənənəvi olaraq müxtəlif dil məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən fərqli şəkildə şərhli məqalədə izah edilir. Ona görə də sözlər arasındakı əlaqələrin mahiyyəti haqqında fikir ayrılıqları var. Bu fikir ayrılıqlarının əsas səbəbi sinonimlərin ikili xarakteri olmasıdır. Bu tip sözlər oxşar məna ifadə etsələr də, eyni zamanda aralarındakı məna fərqi olması məqalədə öz əksini tapmışdır. Çünki “sözlərin sinonimliyi insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar yaranır, bu və ya digər predmetin, hadisənin yeni cəhətlərini kəşf etmək, öyrənmək və adlandırmaq cəhdinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmçinin məqalədə İlyas Tapdığı uşaq şeirlərində sinonimlərdən istifadə etməsi və azyaşlı uşaqların asan şəkildə öyrənmələri üçün müvafiq sözləri ustalıqla seçərək öz yaradıcılığında işlətməsi araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: sinonim, leksik-semantik, bədii üslub, izahlı lüğət, obraz

Keywords: synonym, lexical-semantic, artistic style, explanatory dictionary, image

Ключевые слова: синоним, лексико-семантический, художественный стиль, толковый словарь, образ.

Hər bir dilin əsas leksik-semantik kateqoriyalarından biri də sinonimlərdir. Elə buna görə də sinonim sözlərin müəyyən cərgələrini mutləq və ya tam (absolyut) sinonimlər adlandırıb, onların nə məna, nə də ekspressivlik cəhətdən fərqlənmədiklərini iddia etmək doğru deyildir” (11, s.151).

Sinonimlərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların bir ümumi məna ifadə etmələri olduğunu qeyd edən dilçilərin fikrincə, sinonimlər “bir ümumi məna ifadə etsələr də, müəyyən bir sinonim cərgədən ibarət olan sözlər – həm incə məna birləşmələri, həm də üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər. Çünki sinonimlər ifadə etdikləri ümumi mənalarına görə bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, polisemantik xarakter daşıyır” (8, s.63).

Sinonimlər dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, qoruyub saxlayan, fikri daha dəqiq, aydın və obrazlı ifadə etməyə imkan verən sözlərdir. Dilçi alimlərin fikrincə, dilin lüğət tərkibi heç də tam olaraq leksik-semantik söz qruplarından ibarət olmur.

Bu barədə danışarkən S.Məhərrəmov yazır ki, “şübhəsiz, dilin lüğət tərkibi yalnız leksik-semantik söz qruplarının cəmindən ibarət olmayıb, hər şeydən əvvəl dil sistemindəki vahidlərin daxili leksik-semantik birliklərin müxtəlifliyindən ibarətdir” (15,s.194).

Bu müxtəliflik içərisində xüsusi yer tutan sinonim tip sözlər dilin əsas semantik kateqoriyalarından biridir. N.Seyidəliyev sinonimlərin danışq dilini zənginləşdirən, dili gözəlləşdirən leksik-semantik bir kateqoriya kimi aşağıdakı funksiyalarını qeyd edir: a) dildə təsirliliyi artırır; b) dili incələşdirir;c) dili rəvnəqləşdirir; ç) məna çalarları yaradır;d) nitq mədəniyyətində və natiqlik sənətində çox mühüm rol oynayır; e) fikri ifadə etmək üçün onu aydınlaşdırır və dəqiqləşdirir;ə) danışığı canlı və aydın edir, dili rəngarəngləşdirir (12, s.14).

Sinonimlərin digər bir xarakterik xüsusiyyəti isə onların daha çox bədii üsluba aid olması ilə bağlıdır. Belə ki, əgər digər üslublarda sinonimlik bəzən qüsurlu sayılsa da, bədii üslubda əksinə, sinonimlik mətnə bədii və təvətlilik əlavə edir. Oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün bir vasitə rolunu oynayır ki, bu da daha çox nəzərdə özünü göstərir. Bu barədə danışarkən, M. Adilov haqlı olaraq yazır ki, “ədəbi dildə məqsəd informasiyadır, məlumat verməkdir. Ona görə də burada yaxın mənalı və ya sinonim sözlərdən bir neçəsinin ardıcıl şəkildə sadalanmasına ehtiyac yoxdur. Əksinə, belə sadalama sözün kommunikativ qüvvəsini zəiflədir və müəllifin dilində dəqiqlik olmadığını subut edir. Bədii dildə isə belə deyildir. Bədii dildə sinonimlərin, yaxın mənalı sözlərin bir sıraya düzülməsi emosionallığı qüvvətləndirir, yadda qalmanı asanlaşdırır” (1, s.154).

Sinonimləri digər leksik-semantik söz qruplarından fərqləndirən əsas cəhət onların bir ümumi - yaxın mənanı ifadə etmələridir. Amma qeyd olunmalıdır ki, bu söz qrupu bir ümumi məna ifadə etsə də, müəyyən bir sinonim cərgədən ibarət olan sözlər sinonim cərgə təşkil edir və bir birindən üslubi məna çalarlıqlarına görə fərqlənirlər. Bu da onların polisemantik xarakter daşması ilə bağlıdır. Şübhəsiz, hər bir dilin, xüsusən də onun bədii üslubunun formalaşmasında sinonimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Bədii ədəbiyyatda sinonimlərin rolu böyükdür. Yazıçı ümumxalq dilinin tükənməz imkanlarından istifadə edərək ona yaradıcı şəkildə yanaşır, bu və ya digər dil faktlarına yeni əlamət, məna çaları verir. Yazıcının fərdi üslubundan asılı olaraq sinonim cərgəsinin genişlənməsi, yaxud daralması baş verir, sinonimlərin üslubi rəngi, onların işlənmə dərəcəsi dəyişir. Çox vaxt sinonim olmayan sözlər üslubi tələblə bir sinonim cərgədə vahid mənaya xidmət edir. Bəzən isə əksinə olur; bir sinonim cərgəyə daxil olan söz yazıcının dilində ayrı məna kəsb edərək başqa sinonim cərgədə birləşir” (9,s.28).

B. Xəlilov Azərbaycan dilindəki sinonimlərdən danışarkən onların iki tipə ayrıldığını qeyd edir:

1. Lüğəvi sinonimlər; 2. Qrammatik sinonimlər.

Lüğəvi sinonimlərin də iki qrupa ayrıldığını qeyd edən alim onları leksik və frazeoloji olmaqla iki yerə bölür.

N. Seyidəliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “istər sadə danışq üslubu, istərsə də bədii üslub olsun, hər iki sahənin yaradıcısı xalqdır, yaradıcı sənət adamlarıdır, ədəbi ictimaiyyətdir. Sinonimlərin hər bir üslubda – danışq üslubunda, elmi və bədii üslubda, publisistik üslubda yeri var və nitq mədəniyyətində, fikrin normal ifadə olunmasında mühüm rol oynayır (12, s.15).

Alimin fikrincə, hər bir sözdə ümumi bir məna mövcud olduğu halda, hər bir sözün özünə görə də məna çalarlığı vardır. Dildəki sinonimlər bir deyil, müxtəlif sahələrdə işlənir (12, s.15).

G. Bayramovanın sinonimlərə yanaşması da maraq doğurur. Sinonimlərin bölgüsündən danışarkən tədqiqatçı yazır ki, “...sinonim cərgə daxilində, yəni sinonimlərin semantik qradasiya və funksional işləklilik baxımından sıralamasında yer alan eyni və ya oxşar mənalı sözlər, ilk olaraq, 1) leksik üslubi və 2) kontekstual-diskursiv sinonimlər fərqləndirilməlidir.

Bizə görə, leksik-üslubi sinonimlər özləri də 1) leksik (ideoqrafik) və 2) üslubi olmaq üzrə iki yerə bölünürlər” (7,s.24).

Şübhəsiz, hər bir dilçi alimin sinonimlərin bölgüsünə öz yanaşması vardır. İlyas Tapdıq yaradıcılığında da biz bu tip sinonimlərin ayrı-ayrılıqda hər birinə rast gələ bilirik. Lakin tədqiqat obyektimiz uşaq şeirləri olduğundan biz şairin, əsasən, bu tip şeirlərində işlənən sinonimləri tədqiqata cəlb edəcəyik.

Qeyd olunmalıdır ki, İ.Tapdıqın uşaq şeirlərində dilimizin zəngin leksik fondunu özündə əks etdirən sinonimlərə də tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olan şair şeirlərində bu mənbələrdən bacarıqla qidalanmışdır. Şairin yaradıcılığında istifadə etdiyi sinonim cərgə ümumxalq Azərbaycan dilinin leksikasını təşkil edir. Bu sinonim cərgədə əsasən milli mənşəli sözlərdən istifadə edilir. Onlar içərisində alınmalar olsa da, bu alınmalar dilimizin lüğət tərkibində özünə yer tutmuş, hamı tərəfindən anlaşılan sözlərdir.

İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində işlənən sinonimləri tədqiq edərkən onları nitq hissələrinə görə tədqiq etməyi məqsəduyğun saydıq. Bütün digər hallarda olduğu kimi, İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində də əsasən, *ismi* sinonim cərgələrə rast gəlinir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, bədii ədəbiyyatda çox vaxt mütləq sinonimlər deyil, nisbi və üslubi sinonimlərə daha çox yer verilir. Biz bu hallara İlyas Tapdıq yaradıcılığında da rast gəlirik:

O gəzməyib *oba*, *yurd*,

Yemlik yeyib doyunca (15,s.65).

N. Seyidəliyev bu barədə danışarkən haqlı olaraq qeyd edir ki, “bu misralarda şair *yurd*, *yuva*, *məskən* sözlərini sadalayaraq “vətən” sözünə sinonim kimi işlətməmişdir. Həmin sözləri “vətən” sözünə sinonim kimi verməklə şair ifadədə emosionallıq yaratmaq üçün sinonimliyin üslubi çalarlığından istifadə etmişdir. *Yurd*, *məskən* sözləri mütləq sinonim olub ayrı – ayrılıqda nominativ mənada “vətən” sözünün tam sinonimi deyildir. *Yuva* sözü isə həqiqi mənasından çıxaraq məcazlaşdırılmış və “vətən” sözünün yaratdığı sinonimik cərgəyə daxil olmuşdur. Bu misaldan göründüyü kimi, hər üç söz mətn daxilində “vətən” sözünün sinonimini təşkil edir. “*Vətən*” neytral üslubda işlənən dominant sözdür. Səməd Vurğun misralarda fikrini nisbi sinonim vasitəsilə sadə və asan bir dildə ifadə etmiş və vətənə qarşı oxucularda qüvvətli hisslər, emosiyalar yaratmışdır” (12,s.26).

İ. Tapdıqın şeirində işlənmiş “*yurd*” sözü isə burada daha konkret bir yeri ifadə edir və “*oba*” sözünə sinonim kimi işlədilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün dörd mənası qeyd edilir: 1) İnsanın doğulub böyüdüğü yer, məmləkət, ölkə; vətən; 2) Yaşayış yeri, ev, ev-eşik, məskən. Yurdundan olmaq (ev-eşiyindən, yaşadığı yerindən məhrum olmaq, avara düşmək); 3) Körpə evi, uşaq bağçası mənasında. Səyyahlar fabriki gəzdirir; 4) Məc. Bir şeyin çox olduğu yer. Qəhrəmanlar yurdu (5,s.627)

“*Oba*” sözünün isə izahlı lüğətdə iki mənası verilir: 1) Bir neçə evdən ibarət kiçik yaşayış məntəqəsi, kiçik kənd; 2) Köçərilərin, heyvandarların müvəqqəti sakin olduqları bir neçə alaçıq və ya çadırdan ibarət köç yeri; köçbə, düşərgə. Çoban obası. (4, s.509).

Artıq qeyd olunduğu kimi, dilimizdəki sinonimlərin bir qismi eyni məfhumu ifadə edir və belə sinonimlər dubletlər adlanır. Bu tip sözlərin əksəriyyəti isə alınma və dialekt sözlər hesabına formalaşır. İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərində də bu tip sözlərə tez-tez rast gəlinir:

Necə gözəldi

Baharın izi –

Yazın utancaq

Çiçək nərgizi! (14, s.7)

Nümunədə işlədilən “*bahar*” və “*yaz*” sözləri dilimizdə ən çox işlənən sinonimlərdən biridir. Demək olar ki, şair və yazıçılarımızın əksəriyyətinin əsərlərində biz bu sözlərə rast gələ bilirik:

Mehdi, Mehdi,

Ay Mehdi!

Bu *külək*di,

Ya mehdi?! (14,s.29)

Şeirlərindəki “*külək*” və “*meh*” sözü dilimizdə çox işlənən sözlərdə olsa da, şair burda ustalıqla gənc oxucularına bu sözlərin məna fərqi aşılamağa çalışır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “*meh*” sözü belə izah edilir. Xəfif yel, yüngül, yumşaq yel, sakit külək (4,s.302). “*Külək*” sözü isə *meh* sözündən həm məna, həm də mənşəcə fərqlənir. Belə ki, fars mənşəli “*meh*” sözündən fərqli olaraq külək daha güclü olur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz belə izah edilir: külək – havanın üfüqi istiqamətdə hərəkətindən ibarət təbiət hadisəsi; yel (3,s.775). Göründüyü kimi, bu iki söz heç də eyni mənalı deyil və yerinə görə məna fərqlərinə malikdir.

Şairin uşaq şeirlərində üslubi sinonimlərin işlədilməsinin də xüsusi çəkisi var:

Keçib getdi *soyuq*, *qar*

Açdı əlvan çiçəklər (15, s.65).

Ölməyib gözü

Soyuğun, *qarın* (14,s.7).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, şair “*soyuq*” və “*qar*” sözlərini sinonim kimi işlədir. Əslində isə bu sözlər fərqli mənələrdə işlənən sözlərdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında bu sözlərin sinonim kimi işlənmə hallarına rast gəlinir.

Şairin işlətdiyi sinonimlərdən biri də “*həkim*” və “*loğman*” sözləridir. Hər iki söz alınma olsa da dilimizdə son zamanlar daha çox *həkim* sözü işlənir. Həkim sözünün izahlı lüğətdə iki mənası verilir: 1) Ali tibb təhsili olan adam; təbib, doktor. 2) klas. alim, filosof. (3,s.354). *Loğman* sözü isə izahlı lüğətdə belə izah edilir: Əfsanəvi bir həkimin adı olub, klassik ədəbiyyatda və canlı dildə bütün dərdlərə çarə edən, adamlara yol göstərən bilici şəxs (4,s.268)

Sevib onu

Obalar.

Qoca *həkim*

Nənələr,

Qoca *loğman*

Babalar (14, s.23)

Bədii üslubda ən çox işlədilən sinonim cərgələrdən biri də “*gül*” və “*çiçək*” sözləridir. İlyas Tapdığın uşaq şeirlərində də biz bu sinonim cərgəsinə rast gəlirik:

Qoyub *gülü*, *çiçəyi*,

Qonub üstə divanın.

Görürsən kəpənəyi!

Səsi batıb kuklanın. (14 s.31)

Bu sinonim cərgə də milli “*çiçək*” və alınma “*gül*” sözlərindən yaranmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının ən çox işlənən sinonimlərindən biridir. İlyas Tapdığın özü də bu barədə yazır:

Şairlər dönə-dönə

Yazıb *çəçəkdən*, *güldən* (13, s.30)

Gül sözü isə fars mənşəli sözdür və dilimizdə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. İzahlı lüğətdə “*gül*” sözünün doqquz mənası verilir: 1) Çiçək (danışqıda “qızılgül” mənasında da işlənir). 2) Buxara dərisinin üzərindəki incə qıvrıqlar. 3) Toxunma şeylərin, xalçanın və s.-nin üzərində olan buta və s. 4) Çörəkdə xırda-xırda yanmış yer; yanıq qabarıqları. 5) Qızılcanın ən şiddətli anındakı səpgi. 6) bayt. Qoyun xəstəliklərindən birinin adı. 7) məc. Əziz, istəqli, sevimli, sevgili adam. 8) Gülüm şəklində - əziz, istəqli, sevimli bir adama nəvazişlə müraciət. 9) məc. Gözəl, qəşəng, məsum (3,s.302).

İzahlı lüğətdə “*gül*” sözünün bu mənələrindən başqa bir sıra törəmə mənələri də verilir.

Şairin şeirlərində üslubi sinonimlərdən tez-tez istifadə edir:

Bəyə, xana qoyun, quzu saxlayan

Neçə cavan ürəyində *dərd, ağı* (13,s.17)

Verilən nümunədə şair iki misrada üç sinonim cərgədən istifadə edir. “bəy”, “xan”, “qoyun”, “quzu”, “dərd”, “ağı”. Şübhəsiz ki, bu sinonim cərgələr üslubi xarakter daşıyır.

İlyas Tapdıq yaradıcılığında ikinci yerdə feili sinonimlər də mühüm yer tutur:

Ana öpür, oxşayır,

Əzizləyir Nigarı;

Nigar həvəsə gəlib

Oxuyur mahnıları (14, s.22)

Göründüyü kimi, şair nümunədə “*öpmək*”, “*oxşamaq*”, “*əzizləmək*” sözlərini sinonim cərgə kimi istifadə edir. Bu sözlərdən ikisi “*oxşamaq*”, “*əzizləmək*” sözləri leksik, “*öpmək*” sözü isə üslubi sinonimdir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə söz üç mənada verilir: 1. Çox istəmək, nazını çəkmək, nazı ilə oynamaq, bütün istəklərini yerinə yetirmək, ərköyün böyütmək; 2. Hörmət etmək, böyük qayğı göstərmək; 3. Həddən artıq sevmək, müqəddəs bir şey kimi qoruyub saxlamaq (3,s.166). İzahlı lüğətdə “*oxşamaq*” sözünün də üç mənası verilir: 1. Nəvaziş etmək, öz sevgisini, rıqqətini ifadə etmək; nazlamaq; 2. məc. Xoşlandırmaq, ləzzət vermək, ruhunu oxşamaq; 3. Ölü üçün oxuyub ağlamaq. Ölüni oxşamaq (4,s.517).

Şairin işlətdiyi feili sinonimlərdən bir də “*sakit olmaq*” və “*dincəlmək*” feilləridir. Bu feillər də üslubi sinonim olub müəyyən məqamlarda bir-birini əvəz edə bilirlər:

Şair qəlbi nə təhər

Sakit olar, dincələr?! (13, s.10)

“*Sakit olmaq*” feilinin leksik sinonimi kimi “*sakitləşmək*” feilini göstərmək olar. “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə bu sözün sinonimləri belə verilir: 1) *sakitləşmək*; acığı yatmaq (fr.v.); kirmək; sakit olmaq; toxtamaq. 2) *sakitləşmək*, təskinlik tapmaq, rahatlanmaq (6, s.317). “*Dincəlmək*” sözünün isə sinonimlər lüğətində beş sinonimi olduğu qeyd edilir: 1) *dincini almaq*; 2) *istirahət etmək*; 3) *nəfəsini dərmək*; 4) *rahatlanmaq*; 5) *yorğunluğunu almaq* (6,s.100).

Bəzən şair iki fərqli nitq hissəsini də eyni mənada işlədərək çox gözəl üslubi sinonimlik yarada bilir. Bu da şairin ustalıqından və dilinin zənginliklərinə nə qədər dərin bələd olmasından xəbər verir:

Qaya *dinmir*, qaya *lal*:

“Nədir dalğayla işim!” (13, s.11)

Göründüyü kimi, şair “*dinmək*” feili ilə “*lal*” sifətini ustalıqla eyni misrada işlədərək üslubi sinonim yaradır və sanki hər iki söz eyni bir nitq hissəsinə aiddir.

Şairin yaradıcılığında digər nitq hissələrinin də sinonimliyinə rast gəlmək olur. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

Dəli-dolu çayların,

Ulduzlar diyarının

İlk fatehi sən oldun

Ən çətin anlarında da

Nikbin oldun, *şən* oldun.

Ürəyinin oduyla

Əritdin *buzu*, *qarı* (15, s.38).

Nümunədən də göründüyü kimi, şair bir şeir parçasında iki dəfə sinonim cütlükdən məharətlə istifadə edir. Hər iki sinonim cütlük də dilimizdə işlək olan sinonimlərdəndir. Bu da şairin dilimizi necə dərin bilməsindən və şairlik bacarığından irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, İlyas Tapdıq yaradıcılığında sinonimlər üslubi xüsusiyyətlərə malik olub, mənanı qüvvətləndirmək, fikri dəqiqləşdirmək və konkretləşdirmək funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə öz növbəsində şairə imkan verir ki, onun şeirlərində bədiilik, təsirlilik daha güclü və qüvvətli olsun. Məlumdur ki, sinonimlər eyni

zamanda şeirdə sözlərin yersiz təkrarlarından qaçmaq, şeirdə musiqililik, ritmlilik, harmoniya yaratmaq üçün olduqca vacib elementlərdən biridir. İlyas Tapdıq yaradıcılığında, o cümlədən onun uşaq şeirlərində də biz bir daha bunun şahidi oluruq. Şair həm də bəzən sinonimlərdən üslubi bir priyom kimi, uşaqlara hər hansı bir sözü öyrətmək, dilin daxili zənginliklərini göstərmək məqsədilə istifadə edir və bu onda olduqca yaxşı alınır. Kiçik oxucu şeiri öyrənməklə həm də dilimizin leksik-semantik qatına yiyələnir, ona daha dərinlən bələd olur. Bu isə şairin ustalığından və dilimizə dərin məhəbbətindən irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Əsərləri. X c, I c, B, Elm və təhsil, 2019, 200 s, s.132
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. II c, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. II c, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. III c, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. IV c, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
6. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
7. Bayramova G. Azərbaycan və italyan dillərində semantik söz qrupları. Fil. ü.fəl. dok. avtoref. Bakı, 2016, 24 s.
8. Cəfərov A. Nəbi Xəzrinin poetik dili. Bakı, Elm və təhsil. 2012, 144 s.
9. Əhmədov F. XVIII əsr Azərb. ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı, Nurlan, 2005.- 116 s.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 442 s.
11. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri 10 cilddə, I cild, Bakı, Nurlan, 2008, 560 s.
12. Seyidəliyev. N. Müasir Azərb. dilində üslubi sinonimlər. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 120 s.
13. Tapdıq İ. Arxalı dağlar. Bakı, Azərb. Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1962, 112 s.
14. Tapdıq İ. Nağıllı ağaclar. Bakı, Gənclik, 1985, 188 s.
15. Tapdıq İ. Qoçaq dovşan. Bakı, Gənclik, 1982, 144 s.
16. Магеррамова С.А. Парадигматические отношения в лексике русского и азербайджанского языков. Баку, БГУ, 2002, 207 стр.

STYLISTIC NUANCES OF SYNONYMS IN CHILDREN'S POEMS BY ILYAS TAPDYG

Huseynova Gunay Shamistan
Summary

The article examines the development of synonyms in children's poetry by Ilyas Tapdyg and the consideration of synonymy as a controversial topic in modern linguistics. The existence of words traditionally called synonyms in linguistics is interpreted differently by representatives of different language schools. Therefore, there are differences of opinion about the nature of the connections between words. The main reason for these differences is the dual nature of synonyms. Although these words have similar meanings, there are also many differences in meaning. Because "the synonymy of words arises in connection with the development of human thinking, as a result of an attempt to discover, learn and name new aspects of this or that subject, event. The article also examines Ilyas Tapdig's use of synonyms in children's poems and his skillful selection of appropriate words for young children to learn easily.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ НЮАНСЫ СИНОНИМОВ В ДЕТСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ ИЛЬЯСА ТАПДЫГА

Гусейнова Гунай Шамистан кызы
Резюме

В статье рассматривается развитие синонимов в детских стихах Ильаса Тапдыга и рассмотрение синонимии как спорная тема в современной лингвистике. Существование

слов, традиционно называемых в лингвистике синонимами, по-разному трактуется представителями разных языковых школ. Поэтому существуют разногласия по поводу природы связи между словами. Основная причина разногласий в том, что синонимы двойственны по своей природе. Хотя эти слова имеют схожие значения, есть также много различий в значениях. Потому что «синонимия слов возникает в связи с развитием мышления человека, в результате попытки открыть, изучить и назвать новые стороны того или иного предмета, события. В статье также исследуется использование Ильясом Тапдигом синонимов в детских стихотворениях и его умелый подбор подходящих слов, чтобы маленькие дети учились с легком.

Rəyçi Prof. Quliyev Telman

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il

UOT:80.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ALLAHU TƏALANIN SƏLBİ SİFƏTLƏRİ

Hüseynova Xəyalə Rasim

AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi

x_genceli@yahoo.com

Xülasə: *Dahi müəfəkkir Nizami Gəncəvi kamilliyə aparan ən böyük yolun Allahı qeyb gözü ilə görmək olduğunu vurğulayır.*

Qeyb gözü açıq olan şəxs, Allahın sifətlərini dərk etməklə kamilliyə doğru yol alır.

Sifət Allahın (c.c.) zatına nisbət edilən bir qavramdır. Allahu Təalaya (c.c.) aid ilahi sifətlər iki qismə bölünür: Sifati Səlbiyyə (sifətlər Allaha aid deyil), Sifati Subutiyyə (sifətlər Allaha məxsusdur). Məqalədə Allah Təalanın sifətləri haqqında danışılır, onların Nizaminin əsərlərindəki yeri və mənalı təsvir edilir və dini rəvayətlərlə izah olunur. Allaha aid olmayan, yəni səlbi sifətlər yeddidir. Tədqiqat zamanı istinad etdiyimiz mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlar nəticəsində dahi Nizami Gəncəvinin dediyi kimi, kainatın mövcud olmasının səbəbi Tanrıdır və hər şey Allahın izni ilə varlığını davam etdirir.

Açar sözlər: Qurani-Kərim, Allah, Səlbi sifətlər, Görünən (məri) deyil

Ключевые слова: Коран, Аллах, Неприсущие богу атрибуты, Невидимый (неощущаемый),

Key words: Holy Koran, Allah, Attributes not belonging to Allah, Non-visible.

Nizami Gəncəvi yüksək bədii istedadla malik şair olmaqla yanaşı, eyni zamanda dərin və əsaslı dini-irfani biliklərə sahib idi. Ümumbəşəri təfəkkür sahibi olan şair kamilliyə gedən yolun ən böyük keçidini Allahı (c.c.) qeyb gözü ilə görüb dərk etmək olduğunu vurğulayır. Belə ki, insan bütün varlığı–cism və ruhu ilə pəhrizini saxlayıb öz ruhunu bədənin cismani tələblərindən yuxarı qaldırmağa nail olarsa, onun qeyb gözü açılar. Qeybi açıq insan Tanrısını Onun isim və sifətlərini idrak edərək onlarda tapar. Beləliklə kamilliyə gedən məşəqqətli yolun ən çətin hissəsi arxada qalmış olar. Qeyd edək ki, bu ecəzkar ruhi hadisələr zamansız və məkənsizdir. “Nizaminin əsərlərində Allahın vəsfi üçün işlədilən kəlamlar dini ifadələrə çox yaxın olub, onlarla həmahəng səslənir” (2, 27).

Sifət Allahın (c.c.) zatına nisbət edilən bir qavramdır. Allahu Təalaya (c.c.) aid ilahi sifətlər iki qismə bölünür:

1. Sifati-səlbiyyə

2. Sifati-sübutiyyə (1, 23.)

Səlb - yox etmək, uzaqlaşdırmaq deməkdir. Allahın şanına yaraşmayan, əksiklik ifadə edən, yaradılmışlıq xüsusiyyəti daşıyan, uluhiyyəyə aid edilməsi mümkün olmayan bir qavramdır. Səlbə sifətlərin məqsədi hər cür şirkdən uzaqlaşdırıb tövhid inancını tam şəkildə isbat etməkdir (13, 488). Beləliklə, sifəti-səlbəyə Allahu Təalaya yaraşmayan, Onda olmayan sifətlərdir. Bu sifətlər üçün “Heç bir şey onun bənzəri deyildir” ayəsi əsas qəbul edilmişdir (10, 42/11).

İmam Sadiq (ə.) da Allahın (c.c.) sifətləri barəsində buyurur: “Allah Nurdur, Onda zülmət yoxdur və Diridir. Onda ölmək (yox olmaq) yoxdur və Alimdir. Onda cəhalət yoxdur və Saməddir (ehtiyacsız), Onda nəfəsə ehtiyac yoxdur (12, 68).

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında “Hind həkiminin İskəndərlə söhbəti” adlı hissəsində hind həkimi İskəndərin yanına gələrək ona deyir:

Bilirəm ki, bir Yaradan var,
 Əgər yolu ələ alsam, Onu mən harada axtarım
 Onun nişanı (əlaməti) aydındır, Özü gözə görünür
 Bağlı qapıya açarı mən kimdə axtarım
 Mənalı sahibi olan Onun vücudu
 Yerdədirmi, yoxsa göydədirmi?
 Onu fikirdəmi axtarım, yoxsa baxışlarda?
 Əgər yerini soruşan olsa, haradadır deyim?
 Onun yeri haradadır-yuxarıda ya aşağıda?
 Soruşan adam (verilən cavaba) sübutla qane olur” (8, 499).

Bu beytlərdən aydın olur ki, həmin hind həkimi Allahu Təalanın məkanı, görünüb-görünmədiyi, aşağıda və ya yuxarıda olması, qısacası sifətləri haqqında soruşur və İskəndərdən tutarlı cavab tələb edir.

Cavabında isə İskəndər deyir:
 “Bu söz həm qısadır, həm uzun,
 Elə ki, özündən üz çevirdin,
 Bil ki, Allaha yol tapmısan.
 Onun yerini soruşmaq lazım deyil,
 Çünki Yaradanın yeri olmaz.
 Nə kimsə Onun sirlərini saya bilər
 Nə də fikir Ona yol tapa bilər.
 Fikir o şeylərə yol tapır ki,
 O, göz ilə görünsün.
 Fikirdə olmayan hər şey
 Allaha doğru yol göstərir (8, 500).

İskəndər hind həkiminin suallarının cavabının uzun olduğunu, lakin qısa yolla ona başa salacağını bildirir. O Uca Yaradanın ləməkan olduğunu, Onun (c.c.) gözlə görünə bilməyəcəyini, fikrində düşündüklərinə Onu (c.c.) tapa bilməyəcəyini, çünki düşüncənin bundan uzaq olduğunu, Allaha çatmağın yolunu isə özündən vaz keçməkdə görür.

Allahu Təalanın səlbə sifətləri 7-dir. Bunlar aşağıdakı kimi sıralanır: (14, 45).

1.Mürəkkəb deyil- Əgər Allah (c.c.) mürəkkəb olsa, öz cüzlərinə ehtiyacı olar və başqasına ehtiyacı olması mümkündür (yaradılışda başqasına ehtiyacı olan). Çünki mürəkkəb ona deyilir ki, “bir neçə cüzü olsun və hər bir cüzün biri digərinə ehtiyacı olsun.

Şair bu haqda deyir:

Sənin varlığının nə surəti var, nə peyvəndi
 Sən heç kimə bənzəmirsən və kimsə sənə bənzəyə bilməz (3, 20).
 Sən pərakəndə deyilsən ki, yığılasan,
 Çox da deyilsən ki, azalasan (7, 23).

Nizami burada bildirir ki, Allahın varlığı insan təfəkküründəki “mürəkkəb” anlayışına uyğun gəlmir, bu anlayışla səciyyələndirilmir. “Mürəkkəbli” maddi aləmə aid düşüncə kateqoriyasıdır və onun Allahın varlığına daxil yoxdur. Allahın varlığı:

Şəkilsizdir;

Hissələrdən təşkil olunmur;

Maddi və qeyri –maddi aləmdə heç bir analogiyası yoxdur;

Ayrı-ayrı ünsürlərdən təşkil olunmadığı üçün nizama ehtiyacı yoxdur;

Artmaq-azalma kimi həcm xüsusiyyətlərinə malik deyil;

Ölürək yox olmur;

Əbədi olaraq dəyişməzdir;

2. Cism deyil- Allahu Təala cism deyil, çünki əgər cism olsa, onda məkana ehtiyac olardı və nəticədə hadisələrdən ayrılmağı qadağan olardı (çünki hər cismin məkana ehtiyacı vardır, yəni müəyyən bir həcmi tutur və məkana ehtiyac duyur).

Nizami Gəncəvi Allahın(c.c.) bu səli sifəti haqqında bildirir:

O Allahdır ki, zahiri ölçüsü yoxdur,

Vücudunun əvvəli, axırı yoxdur (4, 316)

Dahi Nizami Gəncəvi də beytlərində Allahın eni, uzunluğu və qalınlığı olmadığını, Onun heç bir gözlə görmək və təsəvvür etmək mümkün olmadığını bildirir. Dəyərli İslam alimi Fəxrəddin Raziyə görə də Uca Allahın bir cism olmasını düşünmək xətdir, çünki cismlər parçalardan əmələ gəlir, hissələrdən ibarət olan varlıqlar bir yerə toplanma və dağılmağa məruzdurlar. Bu vəziyyətdə olan varlıqlar əlbəttə ki, onu bir araya gətirəcək, əmələ gətirəcək bir varlığa ehtiyac duyarlar. Bu xüsusiyyətlərə sahib olan varlıqlar muhdəs, yəni sonradan ortaya çıxmış varlıqlardır. Allah isə muhdəs bir varlıq deyildir. Buna görə də Allahın bir cism olması mümkün deyildir (11, 529).

3. Hadisələrin məhəlli (yer) deyil- Allah (c.c.) belə olarsa hadisələrdən təsirlənər və nəticədə ona nöqsan nisbət veriləcək. Allahu Təalada kamil sifətlərin olmasına maneə yaradar. Çünki nöqsanlı olsa onda gərək kamilliyə doğru səy etsin və nəticədə Allahın vücudu kamilliyə gətirdikcə daim dəyişə və təzələnə, bu da məhəll bir şeydir.

Sən yol göstərənsən, Sənin isə yol göstərən yoxdur,

Sən hər yerdə (varsan) yerin isə yoxdur (5, 16).

Dahi şair Allahın heç bir məhəllədə yerləşmədiyini, heç bir məkana sığmadığını və heç bir məkandan da asılı olmadığını deyir. Nəsimi demiş, “Allah ləməkandır”, yəni məkansızdır.

4. Görünən (məri) deyil- Allahu Təalanın gözlə görünməsi qeyri mümkündür. Əgər görünən olsa lazımdır ki, bir cəhətdə (məkanda) olsun və bu zaman və bu zamanda gərək cism ola, bu da məhəlldir. Əraf surəsi 143-cü ayəsində Allahu Təala Hz.Musaya “Əsla sən məni görə bilməzsən” deyərək buyurur. Eyni zamanda Bəqərə surəsinin 55-ci ayəsi və Nisa surəsinin 153-cü ayəsi də buna aiddir. Allahu Təala Ənam surəsi 103-cü ayədə buyurur: “Gözlər Onu (görüb) dərk etməz. O, gözləri dərk edər. O lətifdir (cisimlikdən uzaqdır), (hər şeydən) xəbərdardır.

Bəsirət əhli qarşısında Sən aydınsan

Amma surətcə deyil, yaratdığın surətlərlə (aydınsan) (5, 15).

Nizamiyə görə, Allahı adi gözlə yox, bəsirət gözü ilə görmək mümkündür. Lakin bu görüntünün özü Allahın əsl varlığını inikas etmir. “Surət” sözünü metaforik şəkildə motivləndirən sənətkar bildirir ki, bəsirət əhlinin maddi aləmdə Allahın surəti (özü) adına gördükləri onun özü yox, yaratdıqlarıdır. Surəti (maddi siması) olmayanı görmək mümkün deyil. Maddi aləm özü bütövlükdə Allahın yaratdığı surət (obraz) aləmidir, maddi aləm Onu obrazlaşdırır. İnsan özü maddi yaradılış hadisəsi olaraq surətdir (obrazdır) və güzgüdəki şəklin (əksin) əks etdirdiyini görməsi mümkün olmadığı kimi, surətin də (şəkil-obrazın) sürətlənəni (Allahı) görməsi mümkünsüzdür.

5. Şəriki yoxdur- Allahın şerikinin olmamasını həm nəqli dəlillər, həm də təmanu qaydası qadağan edir. Belə olsa varlığın nizamı pozular.

1-ci bütün əqidə alimləri və filosoflar Allahın şerikinin olmağını nəqli dəlillərlə inkar ediblər. Bütün peyğəmbərlərin bir Allaha ibadət etmələri buna dəlildir.

2-ci təmanu qaydasını Qurani-Kərim buyurur: “Əgər (yerdə və göydə) Allahdan başqa tanrılar olsa idi, onların ikisi də (müvazinətdən çıxıb) fəsada uğrayardı. Ərşin sahibi olan Allah (müşriklərin Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamamilə uzaqdır! (10, 21/22).

Nizami Gəncəvi isə Allahu Təalanın şeriksiz olması barədə deyir:

Sən hər bir işdə dosta möhtacsan

O Allahdır ki, nə tayı var, nə nə yoldaşı (4, 74).

Dahi şair də beytləri ilə Allahın (c.c.) tək olduğunu, heç bir şerikinin olmadığını, yaradılmışların çox olduğunu, lakin Yaradanın birliyini təsdiq edir. Bizim gördüyümüz, görmədiyimiz hər bir şeyin tək Sahibinin Uca Yaradan olduğunu qeyd etmişdir. Dahi şair Allahu Təalaya (c.c.) belə müraciət edir:

Ey bütün varlığı Yaradan,

Zəif torpağı qüdrətli edən!

Kainat sənin bayrağın altında oturmuşdur!

Bizim varlığımız Səndən, Səninlə varlığın Öz zatındandır (3, 20).

Şairin də dediyi kimi bütün varlığın yaradıcısı olan Allah (c.c.) cansız olan hər şeyə can vermişdir. Necə ki, insanın sahib olduğu cansız vücuda ruh verərək canlandırıdığı kimi. Bəli, bizim varlığımız Allahın nurundandır, Onun qüdrət nişəsidir. Allah isə şeriksizdir, təkdir, birdir, əzəli və əbədidir.

Başqa bir beytdə deyir:

Sən doğulmamısan, qalan hamı doğulmuşdur

Sən Tanrısan, qalan (boş) küləkdi (5, 15).

Burada şair “İxlas” surəsini öz şairənə tərzilə qələmə almışdır. Qurani-Kərimdə buyrulur:

“(Ya Peyğəmbər! Allahın zəti və sifətləri haqqında səndən soruşan müşriklərə) de: (Mənim Rəbbim olan) O Allah birdir (heç bir şeriki yoxdur). Allah heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir! (Hamı Ona möhtacdır. O əzəlidir, əbədidir). O nə doğmuş, nə də doğulmamışdır! (Allah özünə heç bir övlad götürməmişdir). Onun heç bir tayı-bərabəri (bənzəri yoxdur).

Bu surə Allahu Təalanın şeriki olmadığını açıq şəkildə təsdiq edir. Eyni zamanda şairin beyti də bu surənin şerləşmiş formasıdır.

Elə bir Zətdir ki, heç kimə bənzəməz

Bütün bu varlıq Onun mülkünün cəzi bir hissəsidir (7, 135).

O təkdir, ikilikdən həzrəti pakdır,

Nə sudan, nə oddan, nə hava, nə torpaqdandır (8, 426).

Şairin də dediyi kimi, Allahu Təalanın heç bir köməkçisi və köməyə ehtiyacı yoxdur. O misilsiz, bənzəri olmayan bir varlıqdır. Hz.Əliyə sual verildə ki, sən Allahı görübsənmi, o belə cavab verir: “Mən görmədiyimə iman gətirmərəm”. Soruşanda ki, Onu necə görmək olar? Hz.Əli cavabında deyir: “Allahı yalnız iman haqqı ilə görmək olar.” Yəni Onu bəsirət (əqlin, zəkanın, həqiqətin) gözü ilə görmək olar.

6. Onun üçün mənə və halın olmağı sabit olmur- Çünki Allah öz qüdrəti ilə Qadir olsaydı, yaxud elmi ilə Alim olsaydı öz sifətlərinə möhtac olardı.

Bütün varlıq Onun varlığından ad almışdır,

O tamdır, qalan hər şey natamamdır (8, 427).

Dahi şairə də görə, Allahu Təalada olan sifətlər dəyişmir və Onun zatından ayrı deyil.

7. Gənidir (Zəngindir) – Allahu Təala Gənidir, başqasına ehtiyacı yoxdur. O (c.c.) Fətir surəsi 15-ci ayədə buyurur: “Ey insanlar! Siz Allaha möhtacsınız. Allah isə (heç nəyə, o

cümlədən sizin ibadətinizə) möhtac deyildir. O (hər cür) şükrə (tərifə) layiqdir! (Onun bütün işləri bəyəniləndir!).

Şəhadət ver ki, aləmin bir Allahı var

Nə bir yerdədir, nə də bir ehtiyacı var (4, 337).

Şairə görə də, Yaradanın heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur və möhtac deyildir, əksinə biz insanların Ona ehtiyacı olduğumuzu bildirir.

Allahu Təalanın Nizami Gəncəvidə keçən sifətləri haqqındakı fikirlərimiz dəyərli alimimiz Əhmədağa Əhmədovla eynilik təşkil edir.

Sonda isə demək istəyirik ki, dahi Nizami Gəncəvinin də bildirdiyi kimi, kainatın var olma səbəbi Allahdır, hər bir şey varlığını Onun izni ilə sürdürür. Əsərlərinin də hər birinə tövhidlə başlaması bunun ən gözəl göstəricisidir. Eyni zamanda qısa olaraq özetləsək, o Allahu Təalanın böyüklüyündən, isim və sifətlərindən, qüdrətinin sonsuzluğundan, zatının təsvir və xəyal edilə bilən şeylərdən uzaq olmasından, heç bir şeyin Ona bənzəmədiyini, bütün aləmin tək Yaradanı olması, bütün qüvvət və qüdrətin, elmlərin Ona aid olması kimi mühüm məsələlərə bədii üslubu ilə başqa bir gözəllik qatmışdır. Allahu Təalanın səlbə və sübuti sifətlərini geniş şəkildə izah etmişdir. Şair qeyd edir ki, sifəti-sübutiyyədə olan sifətlər Yaradanın bir olması, varlığının özündən olması, varlığının başlanğıcı və sonunun olmaması, zatında və sifətlərində bənzərinin olmaması, bütün varlıqlara həyat verən olmasını sübut edir. İnsanların vəzifəsi isə Yaradanın sifətlərinin hər birini haqqı ilə dərk edib, Onu (c.c.) bütün nöqsan sifətlərdən münəzzəh etmək və həmd-sənə ilə yad etməkdir. Allahdan gəldiyimiz üçün də axırda yenə də Ona qaytarılacağıq.

İlk naxışın sərgüzəşti Sənə bağlıdır,

Axıncı sözə Sənə qayıtmalıdır (7, 25).

Beləliklə Uca Yaradan gizli xəzinəsini ortaya çıxarmaq üçün kainatı yaratdığını, ilahi həqiqətə çatmaq üçün isə aqlın kifayət etmədiyini, bunun üçün ilahi eşqin gərəkli olduğunu bildirir. Bunun üçün insan mənliliyini tərk etməli və yaradılış səbəbini bilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Ə. İslamın əsasları. Bakı: Bilik, 1992, 140 s.
2. Məmmədov Z. Nizaminin fəlsəfi düşüncələri. Bakı: Elm, 2000, 81 s.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi / Filol. tərc., izahlar, şərhlər və qeydlər: R.Əliyev. Bakı: Elm, 1981, 246 s.
4. N.Gəncəvi. Xosrov və Şirin/Filol. tərc., izahlar və qeydlər: H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1981, 370 s.
5. N.Gəncəvi. Yeddi gözəl / Filol. tərc., izahlar və qeydlər: R.Əliyev. Bakı: Elm, 1983, 355s.
6. N.Gəncəvi. Leyli və Məcnun/Filol. tərc., izahlar və qeydlər: M.Əlizadə. Bakı: Elm, 1981, 290
7. N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə / Filoloji təcümə: Q.Əliyev. Bakı: Elm, 1983, 404
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. İqbalnamə / Filoloji tərcümə: V.Aslanov. İzahlar: Z.Quluzadə, V.Aslanov. Bakı: Elm, 1983, 243 s. .
9. Ocaqnejad S.Ə.Ə. İnsana inanın. Bakı: Nafta-Pres, 2001, 112 s.
10. Qurani-Kərim məali. Ərəb-dilindən tərcümə edənləri: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Bakı: İpək yolu, 2007.
11. Kirazi C. Zemahşerinin el-Keşşafında Allahın Bəzi Sifətləriylə İlgili Təmsil, Mecaz və İstiare Algılamaları // Uludağ Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Dergisi. Cilt: 17, sayı: 2, 2008.
12. Şeyx Səduq Məhəmməd İbn Əli. Ət-Tövhid. Qum: İslam n., hicri 1430(2009), həd 5, 548
13. Topaloğlu B. “Allah” Maddəsi / İslam Ansiklopedisi. Yıl: 1989, Cilt: 2, s. 471-498
14. Əllamə Həsən b. Yusif Hilli. Ən-nəfiu youmul-həşr fi şərhi əl- bəbi əl-hadi əşər. Qum: Dərul-Fikr, hicri 1385(1964), Hədis 42. 336 s.

ЧУЖДЫЕ АТРИБУТЫ ВСЕВЫШНЕГО АЛЛАХА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Гусейнова Хаяла Расим ызы

Резюме

Гениальный мыслитель Низами Гянджеви отмечал, что самый большой переход на пути совершенствования состоит в осмыслении прорицательного окна Аллаха. Прорицательный человек находит атрибуты Аллаха через путь осмысления. Атрибут это понятие, которое относится к сущности Аллаха. Божественные атрибуты Всевышнего Аллаха делятся на две части: чуждые и характерные атрибуты.

В статье перечисляются чуждые, неприсущие Всевышнему Аллаху атрибуты, значения которых истолковываются строками из произведений Низами и религиозных хадисов. Существует 7 неприсущих атрибутов. В ходе исследования основываясь на сведениях, полученных из источников, становится ясным, как указывал также великий Низами Гянджеви, что причина существования вселенной это Аллах, и существование всего продолжается по его велению.

ATTRIBUTES THAT DO NOT BELONG TO ALLAH.

Huseynova Khayala Rasim

Summary

The great thinker Nizami Ganjavi emphasizes that the greatest passage of the way to perfection is to see Allah through the eyes of the unseen.

Person with open ghayb, finds Allah by cognition of attributies.

Attribute is a conception belongs to Allah. The divine attributes of Allahu ta'ala are divided into two parts: Sifati Salibiyya (attributes don't belong to Allah), Sifati Subutiyya (attributes belong to Allah). The article describes the attributes of Allahu ta'ala and describes the meanings of them by the works of Nizami and explains them with religious narrations. Attributes that don't belong to Allah are seven. As a result of the information obtained from sources we refer to during the research, it becomes obvious, as the genius Nizami Ganjavi states, the reason for the existence of the universe is God, and everything continues its existence with Allah's permission.

Rəyçi: Fil.e.d., professor Xəlil Yusifli

*AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzinin 09 mart 2021-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 12 mart 2021-ci il*

UOT:811

DÜNYA DİLLƏRİNDƏ PAREMİOLOJİ SEMANTİKANIN TƏŞKİLİ

İsmayılova Gülnur Nürəddin qızı

Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

gulay81@mail.ru

Xülasə: atalar sözlərinin unikal struktur-semantik mahiyyətə malik olaraq müxtəlif səpkilərdə öyrənilməsi qeyd olunur. Paremioloji nəzəriyyənin fundamental məsələlərindən biri atalar sözləri ilə zərbi-məsəllərin ayrılmasıdır. Nəzəri ədəbiyyatın və dil materialının təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, atalar sözlərinin əsasını məntiqi hökm təşkil edir və struktur-semantik baxımdan onlar cümləyə bərabərdir, cümlə kimi identifikasiya olunmalıdır. Atalar sözləri həmişə bütöv və tamam bir fikir ifadə edir. Zərbi məsəllər isə bütöv fikir (məntiqi hökm) ifadə etmir. Atalar sözlərilə zərbi-məsəllərin fərqi elə ondadır.

Atalar sözləri dil vahididir və frazeoloji vahiddir. Azərbaycan xalqının ictimai şüurunu öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır.

Açar sözlər: atalar sözləri, semantika, dil vahidi, nəzəriyyə, dil, dilçilik

Ключевые слова: пословицы, семантика, языковая единица, теория, язык, лингвистика

Key words: proverbs, semantics, language unit, theory, language, linguistics

Atalar sözləri unikal struktur-semantik mahiyyətə malik olaraq müxtəlif səpkilərdə öyrənilir. Tədqiqatlar nəzəri, platformaların müxtəlifliyinə bəzən də hətta ziddiyyətlərinə baxmayaraq, biri digərini tamamlayır. Funksional baxımdan atalar sözləri polifunksional dil vahidi hesab edilə bilər. Həqiqətən də onların rolu geniş diapazonda özünü göstərir.

Paremioloji nəzəriyyənin fundamental məsələlərindən biri və, bəlkə də, birincisi atalar sözləri ilə zərbi-məsəllərin ayrılmasıdır. Əlbəttə, bu mühüm nəzəri məsələ öz həllini praktik nitq fəaliyyətində tapmalıdır. Onu da qeyd edək ki, çox zaman atalar sözləri və zərbi-məsəllər qarışdırılır. Bəzən bu bilərəkdən olmur və nəzəri səhv kimi dəyərləndirilə bilər. Bəzən isə bu identifikasiya şüurlu şəkildə baş verir, deməli, nəzəri prinsip səciyyəsi daşıyır.

Paremiologiya nəzəriyyəsinin ikinci fundamental məsələsi paremioloji vahidlərin yaxud atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibəti və, beləliklə də, dil sisteminə münasibətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, konkret dillərin paremioloji vahidlərinin öyrənilməsində göstərilən nəzəri problemlərin həlli bir o qədər də vacib deyil. Yəni konkret atalar sözləri (yaxud atalar sözləri və zərbi-məsəllər), istər bir istərsə də iki dilin materialı üzərində nəzəri problemlərin həllindən asılı olamayaraq tədqiq oluna bilər və bunların (belə tədqiqatların) nəticələri böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Əksər hallarda lüğətlər atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri və frazeoloji vahidləri fərqləndirmir. Çox zaman bu hal məqsəduyğun və qanunauyğun hesab edilir, çünki lüğət müəllifləri öz əsas vəzifələrini bir dilin vahidində ifadə olunan mənanı digər dilin vasitələri ilə verilməsində görürlər. Daha hansı vasitə və necə – bunu bir o qədər də əhəmiyyətli saymırlar.

Nəzəri ədəbiyyatın və dil materialının təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, atalar sözlərinin əsasını məntiqi hökm təşkil edir və struktur-semantik baxımdan onlar cümləyə bərabərdir, cümlə kimi identifikasiya olunmalıdır. Atalar sözləri həmişə bütöv və tamam bir fikir ifadə edir. Məsələn, *paxılın gözü özgə malında olar, parasız adamın üzü qaradır, yaman günün ömrü az olar, yuxu yuxu gətirər, yatmış yatmışı oyada bilməz* və s. Bu ifadələrin hər biri bütöv cümlədir və tamamlanmış bir fikir ifadə edir. Əksinə, *yanğından çıxıb, alova düşdük, yaman yerdə axşamladıq, o qədər pulu var ki, toyuq dənəyə qurtarmaz, oğru elə qışqırdı, doğrunun bağı yarıldı, it də getdi, ip də* və s. Bu ifadələrin hamısı nidaya bənzəyir. Bunlarda heç biri bütöv fikir (məntiqi hökm) ifadə etmir. Atalar sözlərilə zərbi-məsəllərin fərqi, fikrimizcə, elə ondadır.

Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərlə də atalar sözləri çox zaman eyniləşdirilir. Lakin bunların da ciddi fərqi var. Frazeoloji vahid, M. T. Tağıyev göstərdiyi kimi, öz əhatəsinə malikdir və onunla birlikdə vahid konfiqurasiya yaradır (117, 50). Nə atalar sözünün, nə də zərbi-məsəllərin əhatəsi yoxdur.

Sovet frazeoloji məktəbində iki fikir mövcud idi. Bir çox tədqiqatçılar atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edirlər, bunların arasında heç bir fərq görmürdülər və frazeoloji vahidin əsas meyarını nitqdə eyni formada, eyni mənada və eyni funksiyada bərpa olmasında görürdülər. Təbiidir ki, atalar sözləri də nitqdə yaranmış, bərpa olunur. Bu meyarı əsas götürsək, əlbəttə, atalar sözləri dil vahididir və frazeoloji vahiddir.

Atalar sözlərini frazeologiyaya (və, deməli, dil sisteminə) daxil etməyin əleyhinə çıxış edənlər isə dilin sistem mahiyyətindən çıxış edirlər. Dilin sistem mahiyyəti isə fundamental bir prinsip ilə hesablaşmağı tələb edir. Dil sistemdirsə, sistemin hər bir ünsürü həmin sistemlə bağlıdır və bağlı olmaya bilməz. Fonemdən (səsdən) tutmuş frazeoloji vahidə qədər bütün dil vahidləri biri digərindən üzvi şəkildə asılıdır, fonemlə bağlıdır (saitlər samitlərlə), şəkilçilər

köklə və bir-birilə, sözlər – sözlərlə, frazeoloji vahidlər – sözlərlə bağlıdır. Əslində hər bir ayrı-ayrılıqda götürülən dil vahidi sadəcə elmi abstraksiyadır. Bu cür təcrid olunmuş şəkildə dildə heç nə yoxdur və ola da bilməz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda dünya dillərinin frazeologiyası (paremiologiya daxil olmaqla) müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilmişdir. Bəlkə də, keçən əsrin ikinci yarısında dilçiliyimizin ən aktual mövzularından birini elə frazeologiya təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq paremiologiyadan bəhs edəndə, bəzi alimləri və onların yaratdığı konsepsiyaları ilk növbədə yada salmaq lazımdır. Azərbaycan belə konsepsiyalara Z. Əlizadə və İ. Həmidovun yaratdığı nəzəriyyələr aiddir. Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” (21) monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxır. Alimin uzun illər boyu işlədiyi mövzu burada məntiqi ardıcılıqla öz həllini tapır. Kitablə tanışlıq göstərir ki, Z. Əlizadə öz nəzəri fikirlərində yalnız Azərbaycan dilçiliyinə əsaslanmır, o həm də dövrünün dünya dilçilik nailiyyətlərini əsas tutur. O dövrün isə nailiyyətləri struktural dilçilik ətrafında formalaşmışdı. Düzdü, həmin illərdə antrosentrik paradigma da formalaşmada idi, lakin konkret tədqiqatlarda hələ də strukturalizmin müxtəlif metodları əsas götürülürdü. Bu isə tamamilə qanunauyğun şəkildə baş verirdi. İş orasındadır ki, antroposentrik paradigma bu günün özündə çox zaman yalnız deklarativ şəkildə elan olunur, onun metodikası hələ də dəqiqləşməyib. Strukturalizm isə keçən əsrin sonuna artıq yoluna düşmüş paradigma idi. Tədqiq olunan materialdan asılı olmayaraq struktur və struktur-semantik metodlar müvəffəqiyyətlə işlədilir. Burada həm *struktur* həm də *struktur-semantik* terminlərinin ayrı-ayrılıqda işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, strukturalizmin klassik dövründə semantika bir semiotik fenomen kimi inkar edilirdi. Daha dəqiq desək, dilin semiotik sistem kimi öyrənilməsində semantika hesaba alınmırdı. Əlbəttə, burada strukturalistlər ifrata varırdılar, və struktural paradigmanın inkişaf etmiş dövrlərində bir çox alim bunu yaxşı anlayırdı. L. Yelmslevin “Sözlərin mənalı struktur təşkil edirmi?” adlı məşhur məqaləsini xatırlamaq kifayətdir. Ona görə də keçən əsrin ikinci yarısında, xüsusən də sonuna yaxın, hətta ənənəvi terminologiya da müəyyən transformasiyaya uğramaqda idi. Məsələn, paradigmanın ənənəvi *strukturalizm* adından daha geniş *sistem-struktur* yaxud *struktur-semantik* paradigma və metodlar işlənirdi.

Fikrimizcə, Z. Əlizadənin də kitabı bu meyllərə müvafiq. “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” adlı monoqrafiya iki hissədən ibarətdir, birinci hissə üç fəsildən ibarətdir, ikinci hissə - iki fəsildən. Bu hissələr işlədilən terminlər baxımından dərhal nəzəri cəlb edir. Məsələn, birinci hissədə *atalar sözləri* və *məsəllər* terminləri işlədilir: “Atalar sözü və zərb məsəllərin xüsusiyyətləri”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin fərqi”, “Atalar sözü və zərb məsəllərin frazeologiyaya münasibəti”. İkinci hissədə isə *paremiya* termini işlədilir. Məsələn, “Paremiyaların leksik-semantik xüsusiyyətləri”, “Paremiyalarda coxmənalılıq” və s. Daha doğrusu, *paremiya* termini birinci fəsildə də rast gəlinir, lakin mündəricatda bu öz əksini tapmır. Birinci hissənin bölmələrində yalnız *atalar sözləri* və *zərb məsəllər*, ikinci hissənin bölmələrində yalnız *paremiya* termini işlədilir.

Kitabın mətnində 101-ci səhifəyəcən atalar sözləri və zərb məsəllər işləndiyi halda 101-ci səhifədə *paremiya* termininə rast gəlirik. Məsələn, “Atalar sözü və zərb məsəllərin mənsur bənddə mövqeyi üslubi çalar yaratmaq baxımından üç şəkildə özünü göstərir: 1 halda - əvvəldə - (prepozitiv) Paremiyalar mənsur bəndin əvvəlində işlənir; aparıcı vəzifə daşıyır, sonrakı fikirlər açılması üçün cəlbəedici səciyyəyə malik olur” (21, 101-102).

101-ci səhifədə bu cümlədə işlənən *paremiya* terminin üstündə bir ulduz işarəsi qoyulur və aşağıda şərh verilir: “Qeyd: Atalar sözü və zərb məsəllər sonrakı izahlarda paremiyalar adlandırılacaq” (21, 101). Lakin izah olunmur ki, nə üçün məhz 101-ci səhifədən başlayaraq, atalar sözü və zərb məsəllər *paremiya* adlandırılacaq, və bu terminlərin bir fərqi var ya yox. Yəni terminlər ümumiyyətlə izah olunmur. Bundan başqa birinci hissədə ardıcıl olaraq *atalar sözü* və *zərb məsəllər*, ikincidə isə eyni ardıcılıqla *paremiya* termininin işlənməsi diqqəti cəlb etməyə bilməz.

M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə haqqında fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinin bəlkə də ən qabarıq nümunəsini Z.Əlizadənin bu kitabında müşahidə edirik. Məsələn, müəllif yazır: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil” (21, 62). M.T.Tağıyev öz monoqrafiyasında əhatəni frazeoloji vahidlə sərbəst söz birləşməsini fərqləndirən amil kimi nəzərdən keçirəndə, rus dilindəki *просить каши* frazeoloji vahidini misal çəkir və göstərir ki, əhatəsi şəxs mənalı söz olursa, aydın olur ki, burada söhbət sərbəst söz birləşməsindən gedir. Yox əgər əhatəsində əşya mənalı (ayaqqabı adları) sözlər işlənirsə, məlum olur ki, burada frazeoloji vahid işlənir. Yəni söhbət ondan gedir ki, əhatə frazeoloji vahidi sərbəst söz birləşməsindən fərqləndirir. M.T.Tağıyev göstərir ki, frazeologizmin əhatəsi ona bütövlükdə aiddir, sərbəst söz birləşməsində isə şəxs mənalı söz yalnız *просить* felinə aiddir. Məsələn, M.T.Tağıyev yazır: “Сочетание *каши просят* со стороны субъекта сочетается с двумя группами имен – с именами с семантикой лица и с именами с семантикой предмета. Валентные отношения компонентов свободного сочетания требуют со стороны субъекта имен с семантикой лица: *дети просят каши*. А если со стороны субъекта сочетание связывается с именами с собственно предметной семантикой, то такая связь базируется не на валентных отношениях компонентов: она возникает на основе собственно структурной связи всего сочетания в соответствии с требованиями достаточности конфигурации: *ботинки просят каши*” (117, 25).

Fikir tamamilə aidin ifadə olunub: *каши просят* ifadəsinin əhatəsində şəxs mənalı sözlər iştirak edirlərsə, bu sərbəst söz birləşməsidir, əşya mənalıdırsa – frazeoloji vahiddir. Özüdə frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, əşya mənalı sözlərin frazeoloji vahidə daxil yoxdur, bu yalnız onun əhatəsidir, komponenti deyil.

Z.Əlizadə yazır: “Belə olanda bütün birləşmə modelin (konfigurasiyanın tələblərində uyğun olaraq) öz struktur əlaqəsi əsasında əmələ gəlir: «Ботинки просят каши» kimi. Bu birləşməni müəllif frazeoloji vahid hesab edir” (21, 62). M.T.Tağıyevin dediklərini bəlkə heç kəs bu cür təhrif etməyib. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatdan tam aydınlığı ilə bəlli olur ki, frazeoloji vahid *каши просят* ifadəsidir, *ботинки просят каши* isə konfigurasiyadır ki, bunun tərkibində *ботинки* sözü frazeoloji vahidin komponenti deyil, onun əhatəsidir.

Yuxarıda göstərilən sitatdan məlum olur ki, Z.Əlizadə M.Tağıyevin meyarlarına əsaslanaraq atalar sözlərini də frazeologiyaya daxil edir: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil”. Halbuki M.Tağıyev sərbəst yaxud sabit söz birləşmələrindən danışmır, əhatəsi olub-olmayan vahidlərdən danışır və göstərir ki, frazeoloji vahidin əhatəsi var (özü isə natamamdır), atalar sözlərinin isə əhatəsi yoxdur və ola da bilməz, çünki atalar sözləri, nitq vahidləri olaraq, cümlədirlər və tam bir hökm, tam bir fikir ifadə edirlər. Beləliklə də, M.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi haqqında tamamilə səhv təsəvvür müşahidə olunur.

Z.Əlizadə apardığı təhlilin nəticəsində belə bir fikrə gəlir: “Beləliklə, atalar sözü və zərb məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” (21, 89). Qeyd etməliyik ki, əslində bu cür *özünəməxsusluq* təhlildən bəlli olmur, çünki müxtəlif alimlərin fikirləri gətirilir, lakin bunlardan heç biri atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməyinə dəlil sayıla bilməz.

Nəzəri məsələlərin təhlilində müşahidə olunan qeyri-dəqiqlik heç də atalar sözlərinin tədqiqinə mane olmur. Z.Əlizadə qabağına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq atalar sözlərini və zərb məsəlləri müxtəlif istiqamətdə və hərtərəfli təhlil edir, onların paradigmatik xüsusiyyətlərin üzə çıxarır. Koqnitivizm baxımından maraq doğuran amil odur ki, Z.Əlizadə atalar sözlərini bilavasitə ictimai şüurun təşəkkülü ilə bağlayır. Deməli, Azərbaycan xalqının

ictimai şüurunu öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır. Müəllif yazır: “Xalqımızın ictimai şüurunun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərin – bu qapalı modellərin leksik-semantik xüsusiyyətləri və sintaktik-üslubi yükünün tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir” (21, 236).

Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, paremiyalar cəbr düsturun xatırladır və hər iki planda, müstəqim və məcazi planda, reallaşır. Paremiyaların əsasını semantik sxem təşkil edir, konkret danışiq situasiyalarında, əlbəttə, bu mücərrəd sxem situasiyaya uyğunlaşır. *Bir əldə iki qarpız tutmazlar* bir semantik sxem kimi mütləq səciyyə daşıyır. Məzmunun aforistik olması imkan verir ki, bi ifadə müxtəlif (saysız-hesabsız) danışiq situasiyalarında işlənsin. Cəbrdəki düstur kimi “qarpız”, “əl”, “iki”, “bir”, “tutmaq” məchul kəmiyyət bildirir. Konkret siyasiyada bunlar məlum olur.

Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” əsəri, əlbəttə, Azərbaycan dilçiliyində paremiyaların öyrənilməsində atılan uğurlu addımlardan biridir.

Azərbaycan və rus dillərinin atalar sözlərinin tədqiqi sahəsində prof. İ.Həmidovun əsərləri xüsusi yer tutur. Alim həm sabit paremiyalar, həm də müasir nitqdə yaranan aksiomatik ifadələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir, onların yaranma və işlənmə qanunauyğunluqlarını üzə çıxarır.

Müəllifin fikrinə görə atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səviyyəsi fərqləndirir. Doğrudan da atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəsi daşıyır.

Paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Paremiologiya sahəsində daha bir əsər diqqəti cəlb edir: Ağaverdi Xəlil. “Əski türk savlarının semioltikası” (Bakı, “Səda”, 2006). Kitabda atalar sözləri və ümumiyyətlə folklor nümunələri geniş semiotik səviyyədə təhlil olunur. Müəllifin fikrinə görə, “Folklor mətnlərinin yaranması prosesində dil cilalanıb, terminologiya müəyyənləşib, bu da öz növbəsində ədəbi poetik əsərlərin formalaşmasında və təkmilləşməsində, eləcə də ədəbi dilin inkişafında vacib rol oynayıb” (27). Ümumiyyətlə, kitabda atalar sözlərinin struktur-semantik təşəkkülü dil sistemi səviyyəsində təhlil olunur. Bu tədqiqat istiqaməti atalar sözlərini müəyyən bir dil qanunauyğunluğu səviyyəsinə qaldırır. Yəni sistemin təşəkkülü müəyyən nizama, müəyyən qanunlara tabedirsə, hansısa qanunların fəaliyyəti məhz atalar sözlərinin yaranması ilə nəticələnir.

Göstərilən xüsusiyyət atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Yəni atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır.

Konsept termininin fəlsəfi mənşəyi və müasir dilçilik. Konsept və məfhum. Konseptin fəlsəfi diskursla bağlılığı. C. Askoldovun konseptə yeni yanaşması və müasir linqvistik konseptologiyanın təşəkkülü. Koqnitivizm və koqnitiv dilçilik. Yarımfəsildə ümumiyyətlə koqnitiv istiqamətin XX əsrdəki inkişaf yolu və koqnitiv dilçiliyin yaranması izlənilir. Koqnitiv dilçiliyin elmi aparatı və əsas terminologiyası açıqlanır. Ümumiyyətlə koqnitiv dilçiliyin maraq dairəsi, məqsədləri və həmin məqsədləri çatmaq üsullarının mahiyyəti müəyyən olunur. Dünyanın dil mənzərəsi və milli təfəkkürü formalaşdıran fundamental konseptlər. Milli təfəkkür və milli mədəniyyətin təbii dillərlə əlaqəsi izah olunmalıdır. Dünyanın dil mənzərəsinin semiotik təşkili müəyyən olunmalıdır. Konseptlər məkanının quruluşu və müxtəlif dillərin fundamental konseptlərinin fərqləri göstərilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Klassiklərimiz dil və yazı haqqında. B.: N.Y., 1981
2. Əliyeva S.M. İngilis və Azərbaycan dillərində aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional tədqiqi. – NDA. – Bakı, 2002

3. Həmidov İ. H. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: OKA Ofset, 2004
 4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B.: Maarif, 1988

ORGANISING OF PAREMIOLOGICAL SEMANTICS IN WORLD LANGUAGE

Ismayilova Gulnur Nuraddin

Summary

The principal content of the article focuses the study of proverbs in different ways with a unique structural-semantic profiles. One of the fundamental problems of paremiological theory is distinguishing of proverbs and by- words. Based on the analysis of theoretical literature and language material, it can be resulted that proverbs are based on logical order and from the structural and semantic point of view, they are equal to a sentence and should be identified as a sentence. That is the difference between proverbs and by- words. Proverbs are linguistic and phraseological units. Proverbs play an exceptional role in studying of social consciousness of the Azerbaijani people.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ НА МИРОВОМ ЯЗЫКЕ

Исмаилова Гюльнур Нураддин кызы

Резюме

В статье отмечается изучение пословиц разных стилей, имеющих своеобразный структурно-смысловой характер. Одна из фундаментальных проблем паремиологической теории - разделение пословиц и поговорок. На основе теоритической литературы и языкового материала можно сделать вывод, что пословицы основаны на логическом суждении, а со структурной и семантической точки зрения они приравниваются к предложению и должны идентифицироваться как предложение. Пословицы всегда выражают идею и законченную идею. Загадки не выражают единой идеи (логического суждения). Пословицы - это языковая единица и фразеологизм. Пословицы играют исключительную роль в изучении общественного сознания азербайджанского народа.

Rəyçi: Azərbaycan Dillər Universiteti prof. Azad Məmmədov

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 15 mart 2021-ci il tarixli 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 mart 2021-ci il

UOT:80.

TAMAMLIĞIN AKTUALLAŞMASI

(İ. Şıxlı və C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin materialları əsasında)

Prof. Quliyev Telman Ziyatxan, dos. Məlikova Gülarə Aqaid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gulara.melikova@mail.ru

Xülasə: Əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etdiyimiz kimi, aktual üzvlənmənin vahidləri tema və rema hesab olunur. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və presodik vasitələrlə bağlı olur. Qeyd edək ki, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də rema və temanın tərkibinə daxil ola bilər. Cümlə üzvlərinin rema, yaxud tema vəzifəsində işlənməsi həmin cümlənin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Nəticədə cümlənin aktual üzvlənməsi nitqin kommunikativ vahidinə çevrilir. Eyni ilə mübtədada olduğu kimi, tamamlıq da rema funksiyasında çıxış edərkən cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur.

Məqalədə tamamlığın zəif və güclü aktuallaşmasına dair fikirlər bədii əsərlərdən verilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: tamamlığın aktuallaşması, aktuallaşmanın güclü və zəif mövqeyi

Ключевые слова: актуализация дополнения, сильная и слабая позиция актуализации

Key words: the actualization of object, the strong and weak position of actualization

Əvvəlki məqalələrimizdən də məlumdur ki, aktual üzvlənmənin vahidləri olan tema və remanın bütöv cümlələrdə təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və presodik vasitələrlə bağlı olur. Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də rema və temanın tərkibinə daxil ola bildiyi qeyd edilmişdir. Cümlə üzvlərinin rema və ya tema vəzifəsində işlənməsi həmin cümlənin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Nəticədə cümlənin aktual üzvlənməsi nitqin kommunikativ vahidinə çevrilir. Eyni ilə mübtədada olduğu kimi, tamamlıq da rema funksiyasında çıxış edərkən cümlənin sonunda mütləq güclü mövqeyə, xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur.

Əgər tamamlıq aktuallaşırsa, deməli, cümlə kontekstində tamamlıq adi üzvlənmə sistemindən çıxaraq aktuallaşma sisteminə daxil olur; onun formal tərəfi də cümlənin sonunda qərarlaşan xəbəre nəzərəndir. Onun remalaşması obyekt və ya subyektin təsir obyektinə çevrilməsi ilə səciyyələnir. Bunula da həmin təsir obyektini temanın əsasında dayanmaqla xüsusi vurğu obyektinə çevrilməsi aktuallaşma əlamətinin göstəricilərindəndir.

Tamamlıqların zəif mövqeləri xəbərdən bilavasitə əvvəl işlənməsidir. Bu halda tamamlıq özünün bütün formalarında, yəni həm təsirlik halı qəbul edən müəyyən formada, həm də təsirlik hal şəkilçisiz sıfır göstəricili qeyri- müəyyən formada özünü göstərir. Müəyyən tamamlıqlara nisbətən, qeyri- müəyyən tamamlıqlar daha az aktuallaşır. Məsələn: Bir gün mən divanxanada oturub *yazı yazırdım* (18, 193.); Qaravaş evdən bir *çarşov* gətirdi (18, 146).

Süfrəni döşədilər (18, 190.) - cümləsində “*süfrəni*” tamamlıqdır. Xəbərdən əvvəl yerləşdiyi üçün zəif remalaşma mövqeyindədir. Əgər bu cümlədə tamamlığın yerini dəyişsək (Döşədilər süfrəni), “*süfrəni*” sözü daha güclü aktuallaşmaya məruz qalacaqdır. Lakin həmin sözlərin də əvvəlki qrammatik funksiyası qalacaq. Belə ki, “*döşədilər*” - xəbər, “*süfrəni*” - tamamlıq kimi işlənir.

Adi üzvlənmə zamanı qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimlərlə ifadə olunan tamamlıqlar, adətən, xəbərin qarşısında yerləşə bilər. Qeyri – müəyyən təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqların remalaşması zəif mövqedə özünü göstərir: Hökmdar o gün “oğlunun” şərəfinə gecə yarıyacən davam edən böyük bir *ziyafət* verdi (21, 382.). Bu cümlədəki “*ziyafət*” sözü qeyri – müəyyən təsirlik halda işlənmiş və cümlənin xəbərindən əvvəl gələrək zəif remalaşmışdır: “Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, əlində *corab* toxuyurdu” (18, 32); “Vəliqulu bir söz danışmayıb, başını salmışdı aşağı və əlində *çöp* oynadırdı” (18, 34); “Qazı mənə *kağız* yazıb” (18, 70). Bu cümlələrdəki “*corab*”, “*çöp*”, “*kağız*” sözləri də qeyri – müəyyən təsirlik halda işlənmiş və cümlənin xəbərindən əvvəl gələrək zəif remalaşmışdır.

Professor K.M.Abdullayev bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, sıfır göstəricili qeyri-müəyyən formadakı tamamlıq prinsip etibarı ilə Azərbaycan türk dilində temalaşarkən geniş şəkildə güclü mövqedə çıxış edə bilmir. Remalaşmış tamamlığın xəbərdən əvvəlki mövqeyi çox geniş yayılmış mövqedir. Əslində bu mövqe tamamlığın obyektiv sintaktik mövqeyi də sayıla bilər. Müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən daha böyük aktuallaşmağa məruz qalır. Qeyri- müəyyən tamamlıq daha az aktuallaşır” (4, 105).

Beləliklə, qeyri-müəyyən formadakı tamamlıq prinsip etibarilə Azərbaycan dilində remalaşarkən, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, güclü mövqedə çıxış edə bilmir: Haman divarda, qapının dalında, haman davalı cızma – qara pozulan yerdə gördüm genə haman *yazı...* (18, 205.); Və bazar – dükandan əlavə heç bir mətəh yoxdur ki, onu əllərdə

gəzdirməsin və sənin öz qapına gətirib satmasınlar : *meyvə, pencər, yağ, pendir və qeyriləri* (18, 206).

Müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən remalaşmanın həm zəif, həm də güclü mövqeyində işləyə bilər: “Əşrəf anasının səsinin titrədiyini hiss etdi” (21, 197); “Xudayar katda ordan o cür sifariş edib, Vəliqulu da bu tərəfdən başlayıb şıltağı və dava – mərəkəni” (18,35). Verilmiş nümunələrdən birincisində “*anasının səsinin titrədiyini*” tamamlığı remalaşmanın zəif mövqeyində, ikincisində “*şıltağı və dava – mərəkəni*” tamamlığı remalaşmanın güclü mövqeyində işlənmişdir.

Aktuallaşmanın güclü və zəif mövqeyində işlənən həm qeyri – müəyyən, həm də müəyyən tamamlıqlardan əvvəl işarə əvəzliliklərinin işlənməsi də tamamlığın remalaşması, cümlənin remasına çevrilməsi üçün aktualizator (5) rolunu oyanaya bilər: “Nəzərəli xan İkrəmüddövlə *belə* qayda qoymuşdu..”; “Mən bir dəfə *haman* təsbehi gördüm” (18. 171). Aktuallaşmada iştirak edən *da /də* aktualizatoru da cümlə tərkibində uzlaşdığı tamamlığın funksional mənasının şiddətlənməsinə şərait yaradaraq həmin cümlə üzvünü cümlədəki yerindən asılı olmayaraq aktuallaşır: “Təzə həmsərim o biri əlimi *də* aldı əlinə və dedi” (18. 178); “Səni *də* küçədə gözləyirdi” (18. 179); “Qab – qacaq da gətirmişəm” (21, 62); “Hələ üstəlik bir – iki pud satıb Alyoşaya *da* zəhmət haqqı verərik.” (21, 110).

Məlumdur ki, üzərində təsir olunan əşya qabaqcadan müəyyən olunmuşsa, bu zaman tamamlıq təsirlik halda duracaqdır. Belə tamamlıq müəyyən vasitəsiz tamamlıq adlanır. Təsirlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan və müəyyən, konkret əşya bildirən müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən daha böyük aktuallaşmağa məruz qalır. “Sabah *evini* silib – süpürəcəm” (21, 62); Zərblə çəkib *qifili* qopartdı (21, 369); “Dedim, ay aşna, hara aparırsan *kağızları?*” (18, 85).

Remalaşmış tamamlığın xəbərdən əvvəlki mövqeyi çox geniş yayılmış mövqedir. Əslində bu mövqe tamamlığın obyektiv sintaktik mövqeyi də sayıla bilər: Əmioğlunun peşəsi qoyun saxlamaq idi və qoyunları da kürd çobanlarına tapşırırmışdı (18, Səh. 196.); Naçalnik Qurbanəli bəydən yenə atın qaçmağını soruşdu (18, 138); Şah udquna – udquna çobana baxdı (21, 383).

Verilmiş nümunələrdəki “*kürd çobanlarına*”, “*atın qaçmağını*”, “*çobana*” tamamlıqları cümlə semantikasının üst qatına çıxmaqla xüsusi nəzərə çarpır; cümlənin daxil olduğu mətnin pragmatik təyinatına - semantik dəyərinin ifadə edicilərindən birinə çevirir. Qeyd olunan xüsusiyyət təkcə bu faktla məhdudlaşmır, aktuallaşan bütün üzvlərin hamısını əhatə edir.

Əslində təmanın belə aktivliyi həmin üzvlərin özü ilə deyil, onların təkrar üzvlənərkən nitqdə daşdığı dəyərlə bağlıdır: Rüstəm bəy Məsələn, mən açığımı *sənə* deyirəm. Ana, ana, eşidirsən nə deyirəm? Ana, qulaq asırsan ya yox? (22).

Tamamlıq – remanın güclü mövqeyi cümlənin bütövlükdə struktur məkanını, yəni xəbərdən əvvəlki məkanını bir növ sanki təmizləyir və daha sərbəst edir. Ən azı ona görə ki, əsas gərginliyi özünə yığan tamamlıq bu məkandan götürülüb, son mövqeyə aparılır: Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə və Qurban başladı gəc qayırmağı. (18, 101); Növbə yetişdi mollaya (18, 70); “Və bu sözləri deyə – deyə əllərimdən yapışb başladı məni çəkməyə” (18, 178); “Özgə qonaqlar da çəpiyi tutub başladılar gülməyə (18, 136). Bu misallarda bütün son mövqedəki tamamlıqlar əslində cümlənin bütün informativ gərginliyini öz içlərinə yığmış bir vəziyyətdədirlər. Bu aktiallaşma çox güclü aktuallaşmadır, çünki söz sırasının kəskin şəkildə pozulması ilə müşayiət olunur.

Müəlliflərin bədii nəsrində tamamlığın həm xəbərdən əvvəl zəif, həm də xəbərdən sonra güclü aktuallaşması ilə rastlaşırıq: Bu sözləri deyəndən sonra Xudayar bəy *çubuğu* uzatdı *Kərbəlayı Cəfərə* (18, 27).

Tamamlıqlar ifadə edildiyi nitq hissəsinin mənasından asılı olaraq bəzən zaman və yer mənasını özündə saxlayır. İstər zaman, istər yer mənasını ifadə edən sözlər tamamlıq olmaq

üçün, hər şeydən əvvəl, əşyalaşrlar: “Sol əlinin şəhadət barmağını kitabın bir yerində saxlayıb, üzünü tutdu *Xudayar bəyə*”; “Qazı bu sözü deyib genə cumdu *kitaba*, bir qədər oxuyub sevincək kitabı бүkdü qoydu qabağına” (18, 19); “Növbə yetişdi *mollaya*” (18, 70); “Qız başını qaldırıb *Şamxalın üzünə* baxdı” (21, 63); “Zeynəb ağlaya – ağlaya girdi *anasının qucağına*” (18, 78).

İsmi digər hallarında və qoşmalarla işlənən vasitəli tamamlıqlar da güclü və zəif aktuallaşmaya məruz qalır: “Sular çəhrayı *rəngə* boyanmışdı” (21, 63); “Başladıq kəndlilər ilə şirin *söhbətə*” (18, 88); “Burda o, ayaq saxlayıb *qohumları ilə* görüşdü” (21, 194); “Küçə dolu idi *qaramal və qoyun sürüsü ilə...*” (21, 50); “Baş vəzir yerindən sıçrayıb *dəlləyin qolundan* yapışdı” (21, 386); “Cəmisi çıxdı eşiyə *Vəliquludan savay*” (18, 71); “...çünki Pırverdi bərk – bərk yapışmışdı *ulağın quyruğundan*” (18,129); “Hücrənin fərşi ibarətədi bir *palazdan*” (18, 23).

C. Məmmədquluzadə və İ.Şıxlının əsərlərindən gətirdiyimiz nümunələrdən də gördüyümüz kimi, cümlənin baş üzvləri ilə yanaşı ikinci dərəcəli üzvləri, o cümlədən, tamamlıq da kommunikativ məqsəddən, danışanın məqsədindən asılı olaraq aktuallaşmaya məruz qalır. Məqalədə tamamlığın mövqeyindən asılı olaraq həm zəif, həm də güclü aktuallaşması və onun xüsusiyyətləri nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

- 1.Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (Sintaksis). Bakı, 2007.
- 2.Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
- 3.Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998.
- 4.Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
- 5.Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
- 6.Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
- 7.Adilov M. İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
- 8.Axundov A. A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
- 9.Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
- 10.Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I c. Bakı, 1999.
- 11.Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997.
- 12.Budaqova Z., Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı,1963.
- 13.Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı, 1998.
- 14.Hacıyeva N.H. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə). Bakı Universitetinin Xəbərləri. №3. Humanitar elmlər seriyası. Bakı. 2013.
- 15.Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
- 16.Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, 2007.
- 17.Müasir Azərbaycan dili. III cild (Sintaksis). Bakı, 1981.
- 18.Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1983.
- 19.Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. I və II c. Bakı, 2004.
- 20.Novruzova N. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur – semantik xüsusiyyətləri. Nam.diss. Bakı, 1999.
- 21.Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 1986.
- 22.Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı, 2005.

Rus dilində

- 1.Абдуллаев К. М.Лигвистика текста. – Программа спецкурсов. Баку, 1982.
- 2.Абдуллаев К. М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. Журнал «Советская тюркология», № 1. Баку, 1983.

3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
4. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. М., 1967.
5. Распопов И. П. Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.
6. Современный русский литературный язык. Минск, 2012.

Elektron resurslar

1. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/AKTUALNOE_CHLENENIE_PREDLOZHENIYA.html
2. <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/part-020.htm>

THE ACTUALIZATION OF OBJECT (Based on the works of I. Shikhli and J. Mammadguluzade)

Guliyev Telman Ziyatxan, Malikova Gulara Aqaid
Summary

As we mentioned in our previous articles, the actual units of membership are theme and rhema. Their manifestation in whole sentences is associated with logical stress, word order, formal and prosodic means. It should be noted that minor clause members can also be included in rhema and theme. The article notes that the strong and weak position of actualization in the Azerbaijani language is formed in relation to the predicate, including the strong environment of the sentence members after the predicate and the weak environment in front of the predicates.

The views on weak and strong actualization of complementary, in the article are based on examples from the works of J. Mammadguluzade and I. Shikhli.

АКТУАЛИЗАЦИЯ ДОПОЛНЕНИЯ (По материалам И. Шыхли и Дж. Мамедгулузаде)

Кулиев Тельман Зиядхан оглы, Меликова Гюлара Алгаид кызы
Резюме

Как мы упоминали в наших предыдущих статьях, фактическими единицами членства являются тема и рема. Их проявление в целых предложениях связано с логическим ударением, порядком слов, формальными и просодическими средствами. Нужно отметить, что второстепенные члены предложения также могут быть включены в рему и тему. В статье отмечается, что сильная и слабая позиция актуализации в азербайджанском языке формируется по отношению к сказуемому, включая сильную среду членов предложения после сказуемого и слабую среду перед сказуемыми.

Взгляды на слабую и сильную актуализацию дополнения, в статье основаны на примерах из произведений Дж. Мамедгулузаде и И. Шыхли.

Rəyçi: dos. Həsənova A.Ə.

*Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 29 mart 2021-ci il*

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BAŞLANGIC FONEMLƏRİN TRANSPOZİSİYASI

Məmmədova Günay İlqar qızı
Gəncə Dövlət universitetinin dissertantı
Gunay-zulka90@mail.ru

Xülasə: *Transpozisiya termini universal bir vahid kimi bir çox elm sahələrində işlənir. Dilçilikdə transpozisiya termini nitq elementlərinin dəyişməsi mənasında işlədilir. Nitq elementlərinin dəyişməsi ilə yanaşı derivativ prosesin baş verməsi kimi səciyyəlidir.*

Transpozisiya hadisəsi bir dildə baş verən hadisə deyildir. Bu hadisə ayrı – ayrı dillərdə müşahidə edilir və universal xarakter daşıyır. İngilis və Azərbaycan dillərində prepozitiv transpozisiyanın universal derivativ xarakteri genetik proseslərlə bağlıdır. Belə ki, ilkin informasiya prosesində prepozitiv transpozisiya vasitəsi ilə eyni kökdən yaxınmənalı və bəzi hallarda isə əks mənalı sözlərin törəməsi baş vermişdir. Dillərin şəkildə davam etdirə bilməmişdir. Belə ki, analitik-flektiv dillərdə başlangıç transpozisiyanın əhəmiyyəti inkişaf edərək prepozitiv sözyaratma üsullarından birinə çevrilmişdir. Həmçinin, prepozitiv elementlərin sözyaratma üsulu prefikslərin formalaşması ilə birlikdə həmahəng inkişaf etmişdir.

Aqlütinativ dillərdə isə silsilə sonşəkilçilərin formalaşması ilə prepozitiv transpozisiyanın derivativ xarakteri məhdudlaşmışdır. Lakin onların izləri itməmiş, müəyyən dərəcədə gizli və açıq şəkildə saxlanılmışdır. Müqayisəli tədqiqat nəticəsində həmin dil hadisəsinin genetik universallığı təyin edilir, aqlütinativ dillərdə gizli qalan mənalı analitik-flektiv dillərin materiallarının müqayisəsi əsasında bərpa edilir. Bu da genetik cəhətdən bütün dillərin bərabərhuquqlu inkişaf mərhələsindən keçmiş olduğunun bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: genealogiya, analitik-flektiv dillər, aqlütinasiya, derivasiya, informasiya

Ключевые слова: генеалогия, аналогично-флективные языки, агглютинация, деривация, информация

Key words: geneology, analytical-inflectional languages, agglutination, derivation, information

Transpozisiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur: transpositio-yeniləşdirmə [14]. Transpozisiya müxtəlif elm sahəsində işlənən universal bir termdir. Dilçilikdə bir sözlə bir nitq hissəsindən başqasına keçid mənası bildirir. Həmçinin transpozisiya termini geniş mənada linqvistik elementlərin yerdəyişməsi mənasında işlənir. Başlangıç elementlərin transpozisiyası dildə sadə bir yerdəyişmə və ya fərqləndirmə hesab olunmur. Çünki transpozisiya üzrə dəyişmədə elə elementlər qarşılaşdırılır ki, onlardakı fərqlənmələr derivativ xarakter daşıya bilsin. Başqa sözlə, transpozisiya dəyişmələri üzrə müqayisələr təsadüfi elementlər üzrə yox, eyni kökə bağlı olan mənə xüsusiyyətləri üzrə aparılır. Belə fərqlənmələr üzrə eyni sözlə mənə əlaqəli digər sözlərin formalaşması universal xarakter daşıdığından həm Azərbaycan və həm də ingilis dilində oxşar hadisələrin baş verdiyi müşahidə edilir. Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar hadisələrin baş verməsinin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, onların geneoloji təbiətində oxşar hadisələr mövcud olmuşdur. Xüsusən sözyaratma prosesində oxşar hadisələrin baş verməsi dillərin genealogiyasında aparıcı istiqamətlərdən biri kimi meydana çıxmışdır. İlkin informasiya mərhələsində sözyaratma prosesi daim genişlənməkdə olan anlayışların tənzimlənməsində axtarış yolu keçmişdir. Şəkilçilərin inkişaf etmədiyi bir dövrdə bu axtarış müxtəlif üsulların meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir ki, onlardan biri də başlangıcdakı fonetik elementlərin transpozisiyası kimi baş vermişdir. Şəkilçisizlik mərhələsi sonrakı prosesdə meydana çıxdığı üçün oxşar linqvistik hadisələr bütün informasiya dillərində, o cümlədən Azərbaycan və ingilis

dillərində də ümumi əsaslara malik olmuşdur. Bu proses bütün dillərdə təbii bir hadisə kimi yaranmış, inkişaf etmiş, sonrakı proseslərdə isə dillər üzrə onların ənənəvi ritmində fərqlənmələr əmələ gəlmişdir.

Belə ki, analitik-flektiv dillərdə prepozitiv dəyişmələr prefikslərin formalaşmasına təminat yaratmış, aqlütinativ dillərdə isə həmin tipli dəyişmələrin derivativ xarakteri məhdudlaşmışdır. Ona görə də aqlütinativ dillərdə prepozitiv dəyişmələrin derivativliyinin göstəricisi kimi müəyyən izlər saxlanılmışdır. Müasir tədqiqatlarda da başlanğıc elementlərin müqayisəli-qarşılaşdırma üsulu ilə təhlili aqlütinativ dillərə məxsus derivativ xassəli prepozitiv transpozisiyaların ortaya çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Dillərarası genetik universallıqların öyrənilməsində və onların rekonstruksiya-sında bu çox mühüm olduğu qədər də səmərəli bir üsuldur. Ancaq indiyə kimi aparılmış tədqiqatların bir çoxunda dillərin genetik universallığı nəzərə alınmadan, onlara daha çox tipoloji baxımdan yanaşdığından, həmçinin dillərin tipoloji bölgü prinsiplərinin tələblərindən kənara çıxmada fikir yürüdüldüyü üçün alınan nəticələr əksər hallarda özünü doğrultmamışdır. Hətta dillərin quruluşu barədə irəli sürülən fikirlərin barəsində belə bir iddia ortaya qoyulmuşdur ki, guya dillər anadangəlmə köksözü, analitik-flektiv, aqlütinativ və s. tipoloji xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ancaq məsələyə dillərin ilkin informasiya imkanları baxımından yanaşdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, onların genealoji təbiətində bir çox universal hadisələr baş vermişdir. Müqayisəli tədqiqatların əsas vəzifələrindən biri də məhz belə oxşarlıq və universallıqların öyrənilməsindən ibarətdir. Sözlərdə başlanğıc elementlərin təhlilinə dair aparılan tədqiqatlarda da məhz belə bir həqiqətin təsbit olunması müşahidə edilir ki, başlanğıc elementlərdə əmələ gəlmiş transpozisiyalar təsadüfi xarakter daşıyır. Onların dəyişməsi və fərqlənməsi sözdəyişdiricilik prosesi ilə müşayiət edilmişdir. Həm də bu proses hər hansı dil tipinə aid olmayıb universal xarakter daşıyır [1; 92, 116, 172; 5, 85-91; 6, 90; 8, 62-63; 9, 167; 10, 86; 11, 90].

Aparılan tədqiqatların hamısında əlbəttə ki, eyni fikirlər təkrar deyilmiş, bunların hər birində başlanğıc elementlərin dəyişməsinin müxtəlif səbəb və nəticələri barədə mülahizə söylənilir. Ancaq ümumi fikir bundan ibarətdir ki, başlanğıc elementlərdəki dəyişmələr təsadüfi yox, söztörəməsinin üsul və qaydalarından biri kimi baş vermişdir. Başlanğıc elementlərin fonetik xarakteristikası barədə deyilən fikirlərdən bəziləri isə əlbəttə ki, birmənalı qarşılanma bilməz. Bu da dillərin bəzilərində, xüsusən, türk dillərində ilkin başlanğıcın birbaşa kar samitlərdən ibarət olması ilə bağlıdır. Əlbəttə ki, ilkin başlanğıcda kar samitlərin rolunu və əhəmiyyətini artırmaq olmaz. Ancaq bu demək deyildir ki, ilkin informasiya mərhələsində cingiltili samitlərin və eyni zamanda saitlərin rolu olmamışdır. Dil faktlarının tədqiqi təcrübəsi göstərir ki, sait səslər və samitlər informasiya ötürücülüüyündə daim fəal mövqeyə malik olmuşlar. Faktik materiallar üzrə aparılan təhlillərdən də görünür ki, məhz sözlərin mənalı vahid kimi formalaşması fonetik elementlərin nitq üçün sıralanması mərhələsində baş verə bilərdi. Bu halda əlbəttə ki, başlanğıc üçün onların hər birinin özünəməxsus fonosemantik mövqeyinin mümkünlüyü istisna sayılmamalıdır.

Məhz ingilis və Azərbaycan dili nümunələrinin təhlilində də başlanğıc elementlərin transpozitiv dəyişmələrində universal xarakter daşıyan derivativ proseslər üçün sait və samitlərin mövqeyini aydın şəkildə müşahidə etmək olar. İngilis dili nümunələrində saitlərin prepozitiv mövqedəki transpozisiya üzrə baş verən derivativ xüsusiyyətlərini müvafiq nümunələrdə təsbit etmək mümkündür. Məsələn, başlanğıcda a-o saitlərinin transpozisiyası ilə *ablate* (amputasiya etmək, kəsmək) – *oblatin* (kəsmək, qurban kəsmək); *abuse* (təhqir) – *obloguy* (əsəbləşdirmə, təhqiretmə) sözlərində ümumi anlayışın mühafizəsi əsasında yeni məna ifadə edən söz formalaşmışdır. Bunun kimi a-e saitlərinin başlanğıcdakı transpozisiyası əsasında da ümumi anlayışı özündə saxlayan yeni mənalı digər bir söz yaranır: *affect* (həyacan, təşviş) – *effect* (nəticə, effect, təsir, hərəkət); *along* (boyunca,

uzunmüddətli etmək, müddətini uzatmaq), *elongation*, *elongate* (vaxtını uzatmaq, uzunmüddətli etmək, müddətini uzatmaq).

Prepozitiv mövqedə *a-e* saıtlərinin dəyişməsi üzrə həmçinin eyni kökdən yaxınmənalı sözlə yanaşı əksmənalı sözün düzəlməsi də müşahidə edilir: *attach* (yapışdırmaq) – *ettace* (silib yox etmək).

Eyni kökdən əksmənalı sözlərin düzəlməsi anomaliya deyil, qanunauyğunluqdur. İlkin informasiya mərhələsində bu da sözdüzəltmənin bir üsulu kimi maraq doğurur. Azərbaycan dilində də oxşar hadisələrin baş verməsi istisna olmamışdır. Məsələn, *a-ü* saıtlərinin keçidi ilə: *alt-üst*, *a-u* saıtlərinin keçidi ilə *az-uz* morfemləri yaranmışdır ki, *ast* tərkibindən düzələn *astar* (alt, üz, aşağı üz) sözü ilə yuxarı *üz* mənasındakı *üst* sözü əks mənə bildirir. Həmçinin, gödək, azlıq mənası bildirən *az* ilə *uz* –morfemindən düzələn *uzun* sözü bir-birinin əksini bildirən mənə xüsusiyyəti ilə səciyyələnin.

İngilis dilində saıtlərin transpozisiyası kimi samitlərin transpozisiyasında eyni köklü sözlərin formalaşdığı müşahidə edilir. Məsələn: *b-p* samitlərinin başlanğıcda dəyişməsi üzrə *balk* (sərhəd, maneə) sözündən *poll* (çəpər, hasar, hasarlama, hüdud); *beak* (dimdik, burun, çıxıntı) sözündən *peak* (burun, ən uca zirvə), *bony* (çox arıq, zəif) sözündən *pony* (alçaqboylu, kiçik, sısqı) sözləri düzəlmişdir. Həmçinin, başlanğıcda *t-d* transpozisiyası üzrə *tangle* (qarışıqlıq, dolaşıqlıq) – *dangle* (sallanmaq); *tough* (sıx, elastik)-*daugh* (xəmir, pasta); *tump* (tələsik) – *dump* (zibil topası) kimi sözlər düzəlmişdir. Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq ingilis dilində iki samitlə ifadə olunan affrikat xarakterli fonetik elementlər də mövcuddur. Həmin elementlərin başlanğıcında saf tələffüzlü samitlərlə qarşılıqlı transpozisiyası da müşahidə edilir. Bunları *c-ch* samitlərinin keçidi ilə *canal* (kanal)-*channel* (kanal, boğaz, məcrə); *case* (hadisə, hal-vəziyyət)-*chase* (izləmə) sözlərinin, *c-sh* samitlərinin dəyişməsi ilə *cord* (kəndir) – *shord* (sim, tel) və s. sözlərinin yaranmasında müşahidə etmək olur. Sait keçidlərində olduğu kimi ingilis dili sözlərinin başlanğıcındakı samit dəyişməsində də eyni köklü sözlərdən əksmənalı sözlər düzəldiyini görmək olur. Məsələn, başlanğıcda *p-b* samitlərinin keçidi ilə formalaşmış *pest* (bəla, fəlakət) – *best* (əla, ən yaxşı) kimi sözləri buna nümunə göstərmək olar. Azərbaycan dilində də oxşar fonetik baş verməsi başlanğıcdakı *q-d* samitlərinin dəyişməsində müşahidə edilir. Məsələn, *qanmaq* sözünün ümumi anlayışı *bilmək* mənası ilə səciyyələnin. Sözün başlanğıcındakı *q* samitinin *d* samiti ilə transpozisiyası nəticəsində *danmaq* sözü yaranır [13, 113] ki, bu da bildiyini inkar etmək mənası ilə anlaşılır.

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də genetik universalıqla başlanğıcda saıtlə elementlərinin transpozisiyası üzrə eyni mənşəli sözlərdən yaxın mənə bildirən yeni variantların yaranması müşahidə olunur. Azərbaycan dilində şəkilçiləşmə dövrünün təsiri ilə monosillabik köklərdə dəyişmə prosesi analitik-flektiv dillərdəkindən daha güclü baş verdiyi səbəbindən informasiya intensivliyi məhdudlaşan bir qrup sözlərdə müstəqillik pozulur. Onların ilkin mənası isə sözə qoşulan şəkilçinin hesabına bərpa edilir. Həmçinin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, monosillabik kök morfemlər ononimlik xüsusiyyətinə malik olur. Odur ki, Azərbaycan dilində oxşar genetik köklərin müəyyənləşdirilməsi üçün birinci növbədə kökləri bərpa etmək, daha sonra isə onların omonim keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində *a-u* saıtlərinin transpozisiyası üzrə baş verən köklərin özü bu cəhətdən səciyyəlidir. Başlanğıcda *a-u* saıtlərinin dəyişməsi üzrə formalaşan *al-ul* köklərində *al* – tərkibi *al-* (almaq feili), *al* – (qırmızı), *al-* (hiylə) kimi omonim mənələrə malikdir.

Al kökü həmçinin, *kəsmək* mənalı *almaz*, *alışma* (iri paylara bölünmək) kimi sözlərin formalaşmasında iştirak edir. *Al* – kökündən *a-u* dəyişməsi üzrə yaranan *ül* – kökü də *ülgüc* (kəsmək üçün işlədilən alət) və *ülüşmə* (xırda tikələrə bölünən pay) kimi sözlər əmələ gəlmişdir. *Ül* kökündən düzələn *kəsmək* mənalı *ülüs* sözü də düzəlmişdir ki, bu söz daha çox dialektlərdə işlənir. “Qonşumuz bizə bir *ülüş* halva verdi [2, 476]. *Ülüş* sözünə xırda pay

bölgüsü mənasında Göytürk mənbələrində də rast gəlmək olur: “Tənrilərlə on *ülüş* bolsun” (İlk pay qoy Tanrının olsun)” [3, 625].

Başlanğıcda saitlərin derivativ transpozisiyasına *a-o* saitlərinin dəyişməsi üzrə formalaşmış sözlərdə də rast gəlmək olur. Həmin saitlərin dəyişməsi isə düzələn *ay-oy* köklərinin yaxınmənalı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün onların omonimlik xassəsini aydınlaşdırmaq və kök müstəqilliyini bərpa etmək lazımi gəlir. *Ay-* kökü omonim kimi səma cismi mənasında işlənməklə həm də *ayıq, ayrı* kimi sözlərin tərkib hissəsini təşkil edir. *Ay* – kökü həm də *danışmaq, demək* mənalarda arxaikləşmiş söz hesab olunur. “Bilgə Tonyukuk bana *aydı*” (Bilgə Tonyukuk mənə dedi) [3,25]. *Ay* kökünün *demək* mənası həmçinin yerli dialektlərdə də saxlanılır: “O maa söz *aydı*” [2,26]. *Oy* kökünün danışmaq, deməklə söyləməklə bağlı mənası isə *öyünmək* (özünü tərifləmək), *öymək* (kimisə tərifləmək), *öyüd* (nəsihət) sözlərində qalmışdır. Bu köklə bağlı *öyrən, öyrət* sözlərində də danışmaq, demək mənalının izi qalmaqdadır.

Prepozitiv mövqedə saitlərdəki kimi samit keçidlərinin hesabını da yeni söz törəməsi baş vermişdir. Propozitiv mövqedə səslərin dəyişməsinin fonetik söz yaradıcılığı kimi qeydə alınması ilə yanaşı həmin hadisənin universal xarakteri mövcud tədqiqat əsərlərində istisna edilmir [4, 77-245; 7,3-38].

Azərbaycan dilində başlanğıc samitlərin dəyişməsi ilə sözyaratma baş verməsini *t-d*, *c-y*, *d-c* və digər transpozitiv fərqlənmələrdə müşahidə etmək olur. *T-d* samitlərinin fərqlənməsi ilə Azərbaycan dilində *tik* (tikmək, qurmaq, hörmək, ucaltmaq) və *dik* (hündür, dikəlmiş, dikəltmək, dik dayanmaq) kimi monosillabik kök morfemlər formalaşmışdır. Əlavə şərhə ehtiyac olmadan demək lazımdır ki, bu kök morfemlər öz müstəqilliyini saxlayır və onlarda omonimliklə yanaşı rekonstruksiya işi problem yaratmır. *C-y* samitlərinin transpozisiyası ilə əlaqədar baş verən derivasiya prosesini *cır* – (cırmaq, cırmaqlamaq, cırıq, cırıq-cırıq etmək) və *yır-* kökü əsasında formalaşmış *yirtmaq, yırtıq* kimi sözlərdə müşahidə etmək olur. Həmçinin, başlanğıcda *d-ç* samitlərinin dəyişməsi ilə yaranan *dön* (dönmək, döndərmək, dönüş) və *çön* (çöndər, çönmüş) kimi sözlərdə prepozitiv transpozisiyanın derivativ nəticəsini görmək mümkündür. Həm Azərbaycan və həm də ingilis dilində bu tipli nümunələr əlbəttə ki, son deyildir. Onların bünövrəsi genetik xarakter daşıdığı kimi nəticəsi müasir mərhələdə də müşahidə olunur. Fərq ondadır ki, analitik-flektiv dillərdən biri kimi ingilis dilində bu proses aktivdir, Azərbaycan dilində isə aqlütinasiya həmin prosesdə məhdudiyyət yaratmışdır. Bunun əvəzində isə Azərbaycan dilində sonşəkilçilik derivasiyası fəallaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. Elmlər Akademiyası nəşr., 1964, 399
3. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1960, 676 с.
4. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма-Ата, Наука, 1986, 272 с.
5. Гаджиева Н.З. К истории анлаута в тюркских языках//Тюркологическая исследования, Москва, Наука, 1976, с. 85-91
6. Гаджиева Н.З. Глухое начало слова в тюркском языке// Совесткая тюркология. Баку, 1973, №4, с. 87-99
7. Ганиев Ф.А. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казан, Татарское книжное изд., 1973, 39 с.
8. Головин Б.Н. Введение в языкознание. Москва, Высшая школа, 1977, 312 с.
9. Общее языкознание. под.ред. Б.А. Серебренникова в.3-хч., ч.І., Москва, Наука, 1972, 566 с.
10. Степанов Ю.С. Основы общего языкознание. Москва, Просвещение, 1975, 271 с.

11. Yusifov M. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası. Səs keçidləri. 2-hissədə, I h., Gəncə, Gəncə İcra Mətbəəsi, 1994, 79 s.
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 320 s.
13. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil. 2017, 184 s.
14. www.google.com/search

DERIVATION OF POSTFIXES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Gunay Mammadova Ilgar

Summary

The term transposition is used in many fields of science as a universal unit. In linguistics, the term transposition is used to mean the change of speech elements. It is characterized by the occurrence of a derivative process along with the change of speech elements.

Transposition is not an event in one language. This phenomenon is observed in different languages and is universal. The universal derivative nature of prepositional transposition in English and Azerbaijani languages is related to genetic processes. Thus, in the process of primary information, through prepositional transposition, words of the same root and in some cases opposite meanings were derived. In the process of language formation, genetic transposition has not been able to unequivocally continue its traditions. Thus, the traditions of initial transposition in analytic-inflected languages have developed and become one of the methods of prepositional speech. Also, the method of word formation of prepositive elements has developed in harmony with the formation of prefixes.

In agglutinative languages, the derivative nature of prepositional transposition is limited by the formation of a series of suffixes. However, their traces have not disappeared, and to some extent have been kept secret and open. As a result of comparative research, the genetic universality of the linguistic phenomenon is determined, the hidden meanings in agglutinative languages are restored on the basis of comparison of materials of analytical-inflected languages. This is a clear example of the fact that all languages are genetically equal.

ВЫВОД ПОСТФИКСОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ

Гюнай Мамедова Илгар кызы

Резюме

Термин транспозиция используется во многих областях науки как универсальная единица. В лингвистике термин транспозиция используется для обозначения изменения элементов речи. Для него характерно возникновение производного процесса вместе с изменением элементов речи.

Транспозиция - это не событие на одном языке. Это явление наблюдается в разных языках и носит универсальный характер. Универсальная производная природа предложного транспонирования в английском и азербайджанском языках связана с генетическими процессами. Таким образом, в процессе первичной информации посредством предложного транспонирования были получены слова одного корня, а в некоторых случаях и противоположных значений. В процессе формирования языка генетическая транспозиция не смогла однозначно продолжить свои традиции. Таким образом, традиции начального транспонирования в аналитически изменяемых языках сложились и стали одним из методов предложной речи. Также в гармонии с образованием префиксов развился способ словообразования предельных элементов.

В агглютинативных языках производная природа предложного транспонирования ограничивается образованием ряда суффиксов. Однако их следы никуда не делись и до некоторой степени держались в секрете и были открыты. В результате сравнительного исследования определяется генетическая универсальность языкового феномена, восстанавливаются скрытые смыслы в агглютинативных языках на основе сравнения материалов аналитически-склонных языков. Это наглядный пример того, что все языки генетически равны.

Rəyçi prof. Yusifov M.İ.

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il

UOT:81.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİM VARIANTLAR

Nəsimova Gülnara Şaməddin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

gulnarnsibova6@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan dilində omonimlərin formalaşma üsulları çox zəngin olmuşdur. Şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu kimi omonimlər tarixən yeni sözyaratma prosesində mühüm rola malik olmuşdur. İlk monosillabizm mərhələsində insan və ətraf mühit münasibətlərinin genişlənməsi sayəsində informasiya aktivliyi canlanmağa başlamış, əşya və hadisələrin adlandırılması üçün yeni anlayışlar yaranmağa başlamışdır. Həmin mərhələdə yeni anlayışların ifadə olunması üçün baş verən tələbatə uyğun söz modelinin formalaşması imkanları məhdudiyyətlə üzləşmişdir. Başqa sözlə, dil strukturu güclü informasiya axını qarşısında yeni modellərin yaranmasına baş verən tələbatı ödəyə bilməmişdir. Odur ki, yeni anlayışların ifadəsi üçün dildə mövcud olan modellər aparıcı mövqeyə keçmişdir. Bu mərhələdə baş verən omonim tipləri isim və ya feili nitq hissələrinə aidiyyətindən asılı olmayaraq oxşar semantik mühit çərçivəsindəki dil vahidləri əsasında formalaşmışlar. Sonrakı mərhələdə isə dildə baş vermiş monosillabik model bolluğu hətta mənaca bir-biri ilə əlaqəsi olmayan monosillablarda da əhatə etmişdir. Belə omonim cərgələri tam müstəqil mənaya malik olan sözlərdən təşkil olunduğu üçün onların ənənəvi omonimlərdən fərqləndirilməsi məqsədi ilə bu məqalədə şərti omonim variantları ifadəsindən istifadə edilir. Omonim variantları Azərbaycan dilində zəngin olan monosillabik köklər üzərində qurulduğundan onların təkamül prosesində zəngin ənənələr formalaşmışdır. Belə omonimlər bir dilin özündəki monosillablarda qurulduğundan onlar təsadüfi yox, tamamilə qanunauyğun əsaslar üzərində inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: eyniköklülük, variantlılıq, semantik mühit, derivasiya prosesi, təkamül

Ключевые слова: однокоренность, вариантность, семантическая среда, деривационный процесс, эволюция

Key words: single rootness, variance, semantic environment, derivation process, evolution

Azərbaycan dilində eyniköklü, əsl və məcazi omonimlər olduğu kimi eyniköklü olmayan, kök cəhətdən zahiri oxşarlıq nümayiş etdirən omonim variantları da mövcuddur. Monosillabizm mərhələsində informasiyaların eyniköklü omonimlərlə ifadəsi intensivləşdiyindən sonrakı mərhələdə də omonimlərin oxşar köklər üzərində bərqərar olunması davamlı bir ənənəyə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində eyni mənşəli kökdən törəyən omonimlərlə yanaşı oxşar kök əsasında formalaşan omonim tipləri də meydana gəlmişdir. Dilçilikdə omonimlərin mənaca bir-birindən fərqli anlayışları bildirməsi barədəki fikirlər

dominantlığa çevrilliyindən müştərək semantik mühitdən törəyən eyniköklü omonimlərlə mənə uyğunluğu olmayan və oxşar köklərin təməlində yaranmış omonimlərin bir-birindən fərqləndirilməsinə diqqət yetirilməmişdir. Halbuki omonimlərin təkamülü prosesində eyni semantik mənşədən olmayan omonimlərin oxşar kök üzərində formalaşması prosesi də mövcud olmuşdur. Bu onu göstərir ki, omonimlər monosillabizm mərhələsinin derivasiya prosesində çox böyük informasiya potensialına malik olan söz qrupları kimi formalaşmışdır. Bir-biri ilə mənə yaxınlığı olmayan omonimlərin bu növləri ənənəyə uyğun olaraq eyni model üzərində köklənmişdir. Ona görə də prinsipə onları əvvəlki növlərdən fərqləndirmək çətinləşmişdir. Omonimlərin bu növlərinin özləri də öz inkişafı dövründə zəngin bir ənənə yaratmış və struktur cəhətdən eyniköklü, eyni semantik mənşəli omonimlərdən fərqlənməmişlər. Azərbaycan dilində omonimlərin yeni bir ənənəsini yaratmış bu tipli söz qruplarını şərti olaraq omonim variantları adlandırmaq mümkündür. Belə omonimlər ənənəvi omonimlərdən fərqlənərək ümumi semantik mühit çərçivəsindən kənarda fərdi semantik anlayışla səciyyələnən tam müstəqil mənə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Omonim variantları kimi formalaşmış fərdi semantik xüsusiyyətə malik olan söz qruplarında da həm eyni nitq hissəsinə və həm də müxtəlif nitq hissəsinə aidiyyətlik vardır. Lakin onlar eyni semantik mühitdən törəmədiyinə görə buradakı müxtəlif nitq hissələrinə aidiyyətlik korrelyativlik kimi də nəzərə alınmaya bilər. Məsələn, *çal* (yerə çalmaq) sözü ilə *çal* (ağ-qara rəng) sözləri quruluşca zahiri oxşarlığa malikdir. Lakin onların arasındakı oxşarlıq zahiridir. Odur ki, belə omonimlər zahiri və ya kvaziomonimlik kimi adlandırıla bilər. Bunun kimi *qır* (sındır) sözü ilə *qır* (qətran) sözləri arasında da heç bir semantik əlaqə mövcud deyildir. Ona görə də bunlar dildə şərti omonimlik xarakteri daşıyır. Bununla belə bu tipli omonimlərin özlərini təsadüfi oxşarlıq kimi nəzərə almaq olmaz. Çünki şaxələnmiş semantik mühitə malik belə omonimlər dildə əvvəlcədən mövcud olan vahid bir modelin üzərində formalaşmışdır. Bu tipli omonimlər tamam fərqli mənalar üzərində qurulduğundan onların özlərini də tam sinkretik omonim kimi nəzərə almaq olar. Azərbaycan dilindəki omonim variantları kimi təşəkkül tapmış tam sinkretizmlər başqa dillərlə təsadüfi səs oxşarlığına malik olan omonimlərdən köklü surətdə fərqlənir. Baba Məhərrəmli sinkretik tipli köklərin mövcudluğunu ilkin söz yaradıcılığı üsullarından biri hesab edir və bu fikrin irəli sürülməsində o tamamilə haqlıdır. Eyni zamanda, Baba Məhərrəmlinin tədqiqatında xüsusilə, ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşan omonimlərdə derivativ və qrammatikliyin özünün də sinkretik vəhdətdə olduğu təqdir edilir [8, 102]. Omonimlərin sözyaratmada rolu, universallığı, təkamülü və semantik mühiti barədə əvvəllər də bitkin bir təəvvür olmadığından hətta təsadüfi səs oxşarlığına malik olan sözlər belə omonim variant kimi səciyyələndirilmişdir. Baba Məhərrəmlinin qeyd etdiyinə görə eyniköklü olmayan və bəzən də müəyyən səs dəyişkənliyi üzrə üzrə bir-birinə formal bənzəyən sözlər A.N.Kononov kimi məşhur dilçinin təəvvüründə də omonim kimi təəssürat yaratmışdır [8, 102]. Ancaq ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış omonimlərdə qrammatikliklə derivativliyin vəhdət təşkil etməsi məsələsinə gəlinə bu məsələyə münasibət görkəmli türkoloq N.A.Baskakov tərəfindən də təqdir edilmişdir [1, 106].

Ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış omonim variantlar qismindəki dil vahidlərinin funksional xarakterinə gəlinə demək olar ki, onların barəsində fikir birliyi hiss olunmur. Məsələn, A.T.Kaydarova görə ad-feil korrelyasiyası üzrə formalaşmış mənə yaxınlığı olmayan omonimlərin formalaşması türk dillərinin aqlütinativ quruluşu ilə bağlı olmuşdur [7, 85-91]. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, omonimliyin aqlütinasiya ilə heç bir üzvi əlaqəsi yoxdur. Çünki omonimlik informasiya aktivliyi üzrə yaranmış yeni anlayışların ifadə vasitəsi kimi dilin şəkilsizlik mərhələsinin məhsuludur. Şəkilçilik mərhələsində isə monosillabik omonim yaranması prosesi öz dövrünü başa çatdırmış, ancaq mövcud monosillablar üzərində onların qrammatik derivatları formalaşmışdır. Burada aqlütinasiya ilə əlaqədar onu demək olar ki, aqlütinasiya mərhələsində oxşar, hazır köklər əsasında bir-biri ilə mənə əlaqəsi olmayan sözlərin formalaşması istisna deyildir. Təsadüfi oxşarlığın omonimliyə münasibətinə

gəlincə onu demək olar ki, belə oxşarlıq dillərin struktur tərkibindəki dəyişmələrdə müşahidə edilə bilər. Lakin onların omonim olub-olmaması sual şəklində qalır. Omonim variantları barədə söhbət gedirsə bu variantlar dildə əvvəlcədən mövcud olan müvafiq monosillablaların üzərində qurulur. Bu da tamamilə qanunauyğun bir haldır. Çünki bir dildə yaranmış yeni anlayış məhz həmin dildəki hazır modelin üzərinə yüklənir. Bu qədər deyilənlər ondan ötrüdür ki, bəzən omonimlər barədə bəhs edilərkən onların daxili və xarici tipli növləri də bir birindən fərqləndirilir. Daxili omonimlər bir dilin özündə yarananlar, xarici omonimlər isə ya omonim cütlərindən birinin, ya da hər ikisinin əcnəbi dil mənşəli olanlar kimi fərqləndirilir. Ancaq omonimlər monosillabizm mərhələsində hər bir dilin özünəməxsus sözyaratma tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdığından və omonim tərkiblərin arasında hər hansı struktur-semantik bağlılığın baş verdiyindən onlar vahid bir paradigma üzrə törəmişlər. Ona görə də yad dil elementləri hər hansı bir dilin omonim paradigmasına daxil olmur. Hərçənd, omonimlər barədəki tədqiqatlarda ənənəvi təsəvvürə xas olan “xarici omonimlər” məsələsi təqdir edilir. Məsələn, Səlim Cəfərov əcnəbi dil sözlərinin oxşarlığına görə omonimləri belə təsnif edir: 1) ərəb dilindən gələnlər; 2) fars dilindən gələnlər; rus dilindən gələnlər. Məsələn, ərəb dilindən gələnlər başlığı altında Azərbaycan dilinə məxsus *ağıl* (tövlə) – *ağıl* (ərəb dilində şüur, düşüncə), *aşıq* (topuq sümüyü) – *aşıq* (el sənətkarı) – *aşıq* (ərəbcə eşqli olan), *dava* (farsca dərman) – *dava* (ərəbcə döyüş, müharibə, qarşıdruma, münaqişə), *dəf* (ərəbcə çalğı aləti) – *dəf* (ərəbcə kənara qoyma) [2, 27] kimi nümunələr göstərilir. Bunlar aydındır ki, zahiri oxşarlıqdır, Azərbaycan dilinin ilkin sözyaratma mərhələsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Digər tərəfdən, səs oxşarlığının özü də şərtidir. Belə ki, məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *ağıl* sözü ərəb dilində *əql* (عقل) *dava* sözü isə fars dilində deyil ərəb dilində *dəva* (دوا) və *dəəva* (دعاء) şəklində *dərman* və *döyüş* *dəf* sözü ərəbcə *dəf* (دف) (qaval) və *dəəf* (دعاف) (itələmə) mənasındadır ki, bunların Azərbaycan dili omonimliyində heç bir aidiyyəti yoxdur. Burada, həmçinin *bal* (Azərbaycan dilində arı məhsulu) – *bal* (rusca şənlik) – *bal* (rusca dərəcə ölçüsü), *qaz* (Azərbaycanca quş növü) – *qaz* (rusca yanacaq növü) və s. kimi digər nümunələr də omonimlər adı altında izah edilir [2, 27]. Azərbaycan dilində bu tipli zahiri oxşarlıqla səciyyələnen sözlər mövcuddur. Lakin onlar ümumi halda heç bir parametrlə Azərbaycan dilinin omonim paradigmasına daxil olmur. Bunlar ancaq zahiri oxşarlıqdır və zahiri oxşarlıq kimi də nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilinin özündə hətta ilkin omonimlərin ənənəvi təkamülü üzrə formalaşmış omoform, omefon, omoqraf kimi nümunələr də vardır ki, onların özü də omonimlər kimi yox, omonimlərə bənzər nümunələr hesab edilir. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, “hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də bir sıra sözlər ya tələffüzçə, ya yazılışca, ya da morfoloji quruluşca omonimlərə çox oxşayır. Belə sözlər dilçilik ədəbiyyatında omofon, omoqraf və omoform adları ilə tanınan sözlərdir [3, 141]. Oxşar mülahizələrə, hətta Səlim Cəfərovun, Həsərət Həsənovun və Türkan Əfəndiyevanın da tədqiqatlarında rast gəlmək olur” [4, 74, 76; 5, 54-58; 6, 34-35].

Dildə tonal və məcazi omonimlərin yaratdığı təməl üzərində bərqərar olan müxtəlifköklü omonimlər də dilin yeni sözyaratma prosesində özünəməxsus leksik-semantik mühit yaratmışdır. Omonimlərin bu növləri zaman-zaman inkişaf edərək özünün zəngin ənənələrini formalaşdırmışdır. Onların əsasında da omonim potensialının kəmiyyəti qat-qat artmışdır. Dilin şəkildə formalaşma prosesində ənənəvi omonimlərin formalaşma imkanları məhdudlaşsa da müxtəlifköklü omonimlər onların ənənələrini bir-birinə yaxın olmayan sözlərin omonim variantı yaratmaqla davam etdirmişlər. Müxtəlifköklü omonimlər omonimyaratma ənənələrini ad-ad, ad-feil və feil-feil ardıcılığı üzrə davam etdirmişdir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

1.1. Ad-ad ardıcılığı üzrə

Müxtəlifköklü omonimlərin formalaşması aqlütinasiya mərhələsinin başlanğıcı dövrünə təsadüf etdiyindən onları təşkil edən tərkiblərin bəziləri müstəqil mənasını saxladığı halda bəzilərinin ilkin mənasını derivativ variantlar üzrə təyin etmək olur. Məsələn, *ağ* sözü

müstəqil bir vahid kimi rəng mənasını bildirir. Ancaq *ağ-* köklü *ağrı*, *ağır*, *ağla*, *ağız* sözlərində həmin kökün ayrılıqda hansı mənada işləndiyi bəlli olmur. Onların mənaları derivativ variantdan məlum olsa da həmin sözlərdəki mənaların heç biri rəng anlayışı ilə oxşarlıq bildirmir. Eyni qayda üzrə məsələn, *ara* (axtar) – *ara* (məsafə) – *artıq* (çox) – *ard* (arxa) – *arı* (həşərat) – *arıq* (zəif) sözlərinin *ar-* tərkibini onların derivativ variantları üzrə qarşılaşdırdıqda həmin sözlərin hər birinin ayrı-ayrı mənalar bildirdiyini görmək olar.

Azərbaycan dilindəki *al-* köklü sözlərin müqayisəsində də həmin kökün və ona struktur cəhətdən omonim olan digər sözlərin başqa-başqa, bir-biri ilə əlaqə çərçivəsinə sığmayan anlayışlar bildirdiyi məlum olur. Məsələn, *al-* kökü isim kimi hiylə, sifət kimi tünd qırmızı mənasını bildirir. Eyni kök modeli üzərində həmçinin, bir-biri ilə mənə əlaqəsi olmayan *alt* (aşağı), *alın* (başın qarşı hissəsi), *alaq* (alaq otu) kimi sözlər də formalaşmışdır ki, bunların hər birində əvvəlcədən mövcud olan bir kök modeli iştirak edir.

1.2. Feil-feil ardıcılığı üzrə

Feil-feil ardıcılığı üzrə baş verən omonim köklü sözlərdə də eyni kök əsasında formalaşmış sözlərin hər birində mənə uyğunluğu olmayan anlayışlar bildirilir. Məsələn, *öt* sözü feil kimi müstəqil mənada *ötüb keçmək* anlayışı bildirir. Həmin kök modeli üzərində qurulan *ötmək* sözü isə eyni zamanda *ötüb keçməklə əlaqəsi olmayan danışmaq, oxumaq* (*ötüb yorma*q, *bülbül kimi ötmək*) mənasını da bildirir. Bunun kimi *üz-* kökü əsasında formalaşmış *üzmək* sözü *qoparmaq, suda çimmək, yax* kökü əsasında formalaşmış *yanmaq* (*yanıb-yaxılmaq*) və *yaymaq* (*yağ yaxmaq, palçıq yaxmaq, rəng yaxmaq*), *göy* kökü əsasında düzəlmiş *göyərmək* (*göy rəngə boyanmaq*) və *göyümək* (*yanmaq*) sözləri arasında mənə əlaqələri mövcud deyildir.

1.3. Ad-feil korrelyasiyası üzrə

Omonim variantlarının formalaşması üçün dildə monosillab bolluğunun mövcudluğu imkanları əsasında müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin də eyni kök modeli üzərində qurulması prosesi baş vermişdir. Buna nümunə kimi ad-feil korrelyasiyası üzrə yaranan aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *bit* (həşərat) – *bit* (bitmək, tamamlanmaq), *ara* (məsafə) – *ara* (axtar), *al* (hiylə) – *al* (almaq), *çal* (rəng) – *çal* (oğurla), *don* (paltar) – *don* (şaxta, donmaq), *it* (heyvan) – *it* (itmək), *çat* (qırıq) – *çat* (yetişmək), *qay(a)* (daş) – *qay(ıt)* (qayıtmaq) *böy(ür)* (yan, ətraf) – *böy(ür)* (qışqır).

Bu nümunələrdəki *bit* sözü həşəratə aid ad bildirir və hərəkət bildirən bitmək sözü ilə heç bir mənə əlaqəsinə malik deyildir. Həmçinin, *ara* sözü məsafə mənasında axtarmaq mənasındakı *ara* sözü ilə semantik əlaqəyə yaxınlaşmır. *Çal* sözü sifət nitq hissəsi kimi ağıl-qaralı rəng anlayışı bildirir. Eyni kök modeli üzərində qurulan *çalmaq* feilinin mənası isə ondan tamam fərqlidir. *Don* sözü isim kimi paltar, geyim mənası bildirdiyi halda donmaq sözü soyuqdan, şaxtadan üşümək, donmaq mənasında işlənir. *İt* sözü heyvan mənasında isim kimi işlənir, *itmək* sözü isə aralanmaq, çıxıb getmək, gözdən uzaqlaşmaq, uzaqlaşb getmək mənası bildirir. *Çat* sözü sifət kimi *qırıq*, sınığı olan mənasını bildirir. *Çatmaq* sözü isə feil kimi yetişmək, gəlmək, yerinə yetmək mənasını bildirir. *Qaya* sözünün kökü kimi işlənən *qay-* tərkibi əvvəlki sözlərdən fərqli olaraq müstəqil mənə bildirmir, ilkin kök modeli kimi müstəqil mənadan uzaqlaşmış bir formaya malikdir. Ancaq həmin kökdən isim kimi *qaya*, feil kimi *qayıtmaq* sözü düzəlir ki, onlar da formal kök eyniyyətinə malik olmaqlarına baxmayaraq aralarında heç bir semantik əlaqə müşahidə edilmir. Bunun kimi *böy* – kökü əsasında ətraf, yan mənasını bildirən *böyür* və *qışqırmaq* mənasındakı *böyürmək* sözü formalaşmışdır.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi omonimlərin formalaşması dildə çox mürəkkəb, çox keşməkeşli bir mərhələnin nəticəsində baş vermişdir. Bu proses o qədər çevik, o qədər intensiv və o qədər rəngarəng olmuşdur ki, onun baş verməsi ilə əlaqədar saysız-hesabsız tədqiqatlar araşdırmalar aparılsa da yekun nəticə hasil olmamışdır. Ancaq hər bir tədqiqat, işi həqiqətə çatmaq yoluna cəhd kimi baş verdiyindən onların heç birini səmərəsiz və ya faydasız

hesab etmək olmaz. Fakt budur ki, omonimlər hər bir dildə mövcuddur, onlar dilin qədim sözyaratma prosesinin məhsuludur və müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində də müvafiq təkamül variantları üzrə öz ənənələrini davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, Наука, 1972, 279 с.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 232 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 352 s.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., Maarif, 1988, 308 s.
6. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 168 s.
7. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казакском языке. Алма-Ата, Наука, 1986, 328 с.
8. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı, Xəzər Universiteti, 2017, 272 s.

ВАРИАНТЫ ОМОНИМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Нясибова Гульнара Шамеддин кызы

Резюме

Способы формирования омонимов в азербайджанском языке были очень богаты. Как продукт стадии бессуффиксного способа, омонимы с давних времен играли важную роль в процессе словообразования. На ранних стадиях односложности, в связи с расширением отношений человека и окружающей среды, информационная деятельность начала возрождаться, и стали появляться новые концепции именования предметов и событий. На этом этапе способность формировать словесную модель в соответствии с потребностью в выражении новых понятий была ограничена. Другими словами, языковая структура не смогла удовлетворить потребность в новых моделях перед лицом сильных информационных потоков. Таким образом, существующие модели языка заняли лидирующие позиции для выражения новых понятий. Возникающие на этом этапе омонимические типы формируются на основе языковых единиц в рамках сходной семантической среды, независимо от того, принадлежат они к существительной или глагольной части речи. На следующем этапе обилие односложных моделей в языке охватило даже односложные, не связанные по значению. Поскольку такие омонимические строки состоят из слов с полностью независимыми значениями, в этой статье используется термин условные омонимические варианты, чтобы отличить их от традиционных омонимов. Поскольку в основе одноименных вариантов лежат односложные корни, богатые в азербайджанском языке, в процессе их эволюции сформировались богатые традиции. Поскольку такие омонимы основаны на односложных словах языка, они возникли на вполне законной основе, а не случайно.

VARIANTS OF HOMONYM IN AZERBAIJANI

Nyasibova Gulnara Shamaddin

Summary

The methods of forming homonyms in the Azerbaijani language were very rich. As a product of the stage of the non-adjective method, homonyms have played an important role in the process of word formation for a long time. In the early stages of monosyllabic, in connection with the expansion of relations between man and the environment, information activity began to revive, and new concepts of naming objects and events began to appear. At this stage, the ability to form a verbal model in accordance with the need to express new concepts was limited. In other words, the language structure has failed to meet the need for new models in the face of strong information flows. Thus, existing language models have

taken the lead in expressing new concepts. The homonymic types that arise at this stage are formed on the basis of linguistic units within a similar semantic environment, regardless of whether they belong to the noun or verb part of speech. At the next stage, the abundance of monosyllabic models in the language embraced even monosyllabic ones that are not related in meaning. Since such homonymic strings are composed of words with completely independent meanings, this article uses the term conditional homonymic variants to distinguish them from traditional homonyms. Since the variants of the same name are based on monosyllabic roots, rich in the Azerbaijani language, rich traditions were formed in the process of their evolution. Since such homonyms are based on the monosyllabic words of the language, they arose on a completely legal basis, and not accidentally.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 mart mart 2021-ci il

UOT 811:133.1

FRANSIZ DİLİNDƏ ARA SÖZ, ARA SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ARA CÜMLƏLƏRİN ƏSAS CÜMLƏ DAXİLİNDƏ MÖVQEYİ

Nəsrullayeva Nərinə Zülfəli qızı
AMEA Dilçilik İnstitutunun dissertantı
narminanasrullaeva@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə fransız dilində ara söz, ara söz birləşmələri və ara cümlələrin cümlədəki mövqeyi araşdırılır, onların mövqeyinin prosodik xüsusiyyətlərinə və cümləyə olan təsiri izah olunur. Ara sözlər, söz birləşmələri və ara cümlələr cümlədə müstəqil olduğuna görə onların mövqeyindəki yerdəyişmənin istifadə olunduqları cümləyə nə dəyişiklik etdiyini müşahidə edərək, onların intonasiyası haqda müəyyən nəticələrə gəlmək olar. Müəllif fransız dilində bəzi zərflərin – xüsusiylə, qiymətləndirmə kateqoriyasından olan zərflərin ara söz kimi istifadə olunması, durğu işarələrinin onların mənasına təsirini izah edir. Ara söz və ara cümlələrin mövqeyi ilə bağlı nümunələr göstərilir.*

Açar sözlər: ara sözlər, ara cümlələr, modal zərflər, prepozisiya, interpozisiya, postpozisiya

Ключевые слова: вводные слова, вводные предложения, модальные наречия, препозиция, интерпозиция, постпозиция

Key words: parenthetical words, parenthetical sentences, modal adverbs, preposition, interposition, postposition

Bildiyimiz kimi, ara elementlər cümlədə heç bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etmir və daxil olduqları cümlədə müəyyən mənada danışanın verilən məlumata olan münasibətini əks etdirir. Bununla yanaşı, bəzən bu elementlər cümlənin mənasına da təsir etmiş olur. Belə ki, istifadə olunan ara sözün, ara söz birləşməsinin və ya ara cümlənin əks etdiridiyi məna dinləyənə çatdırılan məlumatın güman, şübhə, əminlik və s. olduğu haqda bilgi vermiş olur. Burada diqqəti çəkən məqamlardan biri də bu elementlərin cümlənin hansı mövqeyində istifadə olunmasıdır. Azərbaycan dilində ara elementlər cümlədə əsasən üç mövqedə işlənə bilər: 1) cümlənin əvvəlində - prepozisiya; 2) cümlənin ortasında - interpozisiya; 3) cümlənin sonunda - postpozisiya. Onlar mövqelərindən asılı olaraq özlərinə xas intonasiyaya malik olur.

Rus dilində də ara söz və ara cümlələr intensiv olaraq nitqdə istifadə olunur və onarı da, Azərbaycan dilində olduğu kimi, əsas üç mövqedə müşahidə etmək mümkündür.

İngilis dilində də parantezlər (ara elementlər) cümlədə əvvəldə, ortada və sonda işlənir. M.Qarayeva, S.Babayev “English Phonetics” kitabında ingilis dilində mövcud olan ara

sözlərin intonasiyası haqda məlumat verərək, cümlənin əvvəlində gələn ara sözlərin özünəxas intonasiyasının olduğunu və onların vurğulu olduğunu deyir. Bu ara sözlər əsas cümlədən qısa pauza ilə ayrılır, əsasən qalxan tonla tələffüz olunur. Cümlənin ortasında gələn ara sözlər cümləni ikiyə bölür, birinci tərəfin intonasiyasının davamı olur, və vurğusuz olur. Cümlənin sonunda gələn ara sözlər əsasən cümlənin intonasiyasını davam etdirir, enklitik (sonda gələn vurğusuz hecalar) rolunu oynayır. Bəzi hallarda isə yarı vurğulu ola bilər.

[10, səh.144-146]

Əsas diqqət mərkəzimizdə olan fransız dilində istifadə olunan ara sözlər, ara birləşmə və ara cümlələr nitqdə üç pozisiyada işlənir. Ancaq, qeyd edək ki, bu elementlər əsasən cümlənin əvvəlində istifadə olunur. Bu zaman onların öz vurğusu və öz intonasiyası olur. Ancaq bu o demək deyil ki, onlar cümlənin ortasında və sonunda istifadə olunmur. Bildiyimiz kimi, əksər ara sözlər fransız dilində zərflərdir. Zərflərin ara söz kimi istifadəsi ilə bağlı Bonami, Godard & Kampers-Manhe onları növlərə bölməklə, hansı zərflərin ara söz kimi işləmə bilməsini izah etməklə aydın şəkildə göstərir. [2] Mövqeyini dəyişdikdə, və ya durğu işarələrini düzgün istifadə etmədikdə bu birləşmələri seçmək çətinlik yaradır. Xüsusilə də cümlənin son mövqeyində gələn ara sözlər zərflərlə qarışıq salınır. Çünki, zərflər cümlədə xəbəyə aid olub onu təyin edir. Ara söz kimi istifadə olunan zərflər cümlənin sonunda gəlir və heç bir durğu işarəsi ilə əsas cümlədən ayrılır. Modallıq ifadə edən zərflər hətta cümlənin kommunikativ növlərinə görə fərqli cümlələrdə işləmə bilər. Məsələn, *heureusement* (xoşbəxtlikdən) zərfi bəli-xeyir cavabı tələb edən ümumi suallarda işləmə bilmir. Ancaq, *malheureusement* (bədbəxtlikdən) bu tip suallarda istifadə oluna bilər. [5, səh.207] Ara sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə özündən sonra, cümlənin ortasında gəldikdə hər iki tərəfdən, cümlənin sonunda gəldikdə isə özündən əvvəl vergüllə əsas cümlədən ayrılır.

Məqalədə ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələrin mövqeyi ayrı-ayrılıqda araşdırılıb. Əvvəlcə ara sözlərin cümlə daxilində mövqeyinin necə dəyişməsinə nəzər salaq.

Cümlənin əvvəlində işlənən ara sözlərə misal olaraq aşağıdakı nümunəni təhlil edək:

Enfin, *le troisième élément du kit de survie est l'altruisme.*

Nəhayət, sağ qalmanın üçüncü elementi – özünüqurbandır.

Bu cümlədə **enfin** ara sözü cümlənin əvvəlində işlənib və əsas cümlədən vergüllə ayrılır. Prepozisiyada işlənən ara söz verilmiş məlumatı oxuyanı və ya dinləyəni deyilən cümlədən əvvəlki kontekstə qaytarır, əvvəldə verilən məlumatın sonlandırılması, nəticəyə gəlmək məqsədilə *nəhayət* ara sözündən istifadə edərək fikri tamamlamağa çalışır. Cümlə daxilində öz sintaktik xüsusiyyətinə əsasən mövqeyini sərbəst dəyişə bilən ara sözlərin digər bir növü interpozisiya – yəni cümlənin ortasında işlənmə qabiliyyətidir. Buna aid nümunəyə baxaq.

Et, certainement, on allait lui expliquer très naturellement, tout à l'heure, la raison d'une absence aussi singulière... - Və, əlbəttə ki, biz ona bu qərribə yoxluğun səbəbini təbii bir yolla izah edəcəkdik...

Verilmiş nümunədə *certainment* ara sözü interpozisiyada işlənərək fikri tamamlayır. Bu cür ara sözlərdən istifadə edərək, danışan kontekstə verilən məlumatı dəqiqləşdirmək üçün əlavə informasiya qatmış olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, ara sözlər postpozisiyada da işlənir. Ancaq, fransız dilində ara sözlərin cümlənin sonunda işlənməsi çox nadir hallarda müşahidə olunur. Ara cümlələr isə postpozisiyada asanlıqla işləmə bilər.

La révolution est bien comme la naissance de l'amour. Tout peut arriver. Tout arrive, en effet - İnqilab sevginin doğuşu kimidir. Hər şey ola bilər. Hər şey olur, həqiqətən də.

Bu cümlədə *en effet* bütün deyilənləri yekunlaşdırmaq məqsədi ilə istifadə olunaraq cümlə sonunda işlənmişdir.

Beləliklə, bu qrupa eitbarlılığı baxımından ifadə olunan fikrə münasibət bildirən, məntiqi-qiyətləndirmə kateqorik mənası daşıyan bir qrup ara söz aiddir. Modal söz və ya

zərf olan ara sözlər heç bir qrammatik kateqoriyaya malik deyil və morfoloji cəhətdən dəyişməz olaraq qalır.

Fransız dilində ara söz birləşmələri öz istifadə intensivliyinə görə heç də ara sözlərdən geri qalmır. Onların semantik və sintaktik xüsusiyyətləri onların cümlə daxilində bir növ şərh etmə xarakteri daşmasına zəmin yaradır və bu semantik parametrlərə əsasən cümlənin ümumi mənasına daxil edilir. Ara söz birləşmələri cümlədə iki mövqedə işləyə bilər - prepozisiya və interpozisiyada. Ara söz birləşmələri cümlənin sonunda, demək olar ki, işlənmir. Araşdırdığımız materiallar içərisində belə bir cümləyə rast gəlmədik.

Contre toute attente, cette soirée était pleine de promesses.

Hər ehtimala qarşı, bu axşam vədlərlə dolu idi.

Verilmiş nümunədə *contre toute attente* ara söz birləşməsi cümlənin əvvəlində işlənmişdir və bütün cümləyə aid olunur.

Cümlənin ortasında işlənən ara söz birləşmələri əksər hallarda cümlənin birinci hissəsinə aid olur və hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır. Bəzən vergülü hər iki tərəfdən qoyulmuş tire də əvəz edə bilər.

Je la soupçonnais - peut-être à tort - de vivre seule depuis bien trop longtemps - Ondan - bəlkə də səhvən - çox uzun müddət tək yaşamağına görə şübhələnmişdim.

Nümunədən göründüyü kimi, *peut-être à tort* verilən nümunədə əsas cümlədən hər iki tərəfdən tire ilə ayrılır.

Ara cümlələr əsas cümlədən bəzən mötərizə, bəzən tire, bəzən də vergüllə ayrılır. Aparılan təhlillərə əsasən demək olar ki, fransız dilində ara cümlələr əsasən cümlədə son mövqedə işlənir. İngilis dili ilə müqayisə etsək, görürük ki, ingilis dilində ara cümlələr ara sözlər kimi hər üç mövqedə işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Sadə bir misala baxaq:

I think, they will finish this project till the end of June.

They will finish this project, I think, Till the end of June.

They will finish this project till the end of June, I think.

Nümunədən də göründüyü kimi, *I think* ara cümləsi çox asanlıqla əsas cümlə daxilində öz yerini dəyişə bilər.

Fransız dilində də hər üç mövqedə işləyə bilən ara cümlələr müxtəlif prosodik xüsusiyyətlər daşıyır və işlənmə yerinə görə bəzən cümlənin mənasına təsir edə bilər. Punkruasiya qaydaları ara sözlərdə olduğu kimidir. Cümlənin əvvəlində - prepozisiyada işlənən ara cümlələrlə bağlı bir nümunəyə baxaq:

Je trouve, on devrait tout mettre en commun.- Mən düşünürəm ki, hər şeyi bir yerə yığmalıyıq.

Misalda ara cümlədən sonra vergül qoyularaq əsas cümlədən ayrılıb. Onu qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta dövr fransız dilində ara cümlə ilə əsas cümlə arasında birləşdirici funksiyası daşıyan elementlər olmayıb [7], ancaq müasir fransız dilində bu elementlərin olmaması mümkündür. [1, səh.217-254]

Ara cümlələr interpozisiyada da asanlıqla işləyə bilər. Cümlənin ortasında işlənən ara cümlələr adətən müstəqildir. [9] Onlar cümlənin əvvəli və sonu xaric, istənilən mövqedə gələ bilər. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman onların yeri əsasən iki sintaktik konstruksiya arsında olur. Bu mövqedə işlənən ara cümlələrin sərhədləri öz xüsusi intonasiyası ilə açıq-aydın əsas cümlədən fərqlənirdi (qalxmalar, uzanmalar, pauzalar və s.ilə). [6, səh.173-189] ; [3, səh.569-615] Ancaq Delais-Roussarie [4, səh 37-52] göstərir ki, ara cümlə cümlənin ortasında gəldikdə əsasən birinci hissə ilə arasında intonasiya sərhəddi olmur. Bu o zaman baş verir ki, ara cümlədən əvvəldə duran qrammatik morfem həmin hissənin sonuncu vurğulu elementi olmur. [8]

Interpozisiyada işlənən ara cümləyə aid aşağıdakı nümunəyə baxaq:

Ah oui, vous pouvez me croire, c'était amusant de voir ce hibou devenu soudain énorme
- Ah hə, inana bilərsən ki, o bayquşun birdən birə belə böyüməsi həqiqətən qəribə idi.

Bu nümunədə ara cümlənin aid olduğu cümlənin əvvəlində durması dinləyənə diqqətini verilən məlumata daha çox cəlb etməyə xidmət edir. Cümlənin əvvəlində duran ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələr bütövlükdə cümlənin semantikasına təsir göstərir.

Fransız dilində ara cümlələr postpozisiyada daha çox işlənir.

La vague de vacarme retombe: quelque embarras de voitures (il y avait encore des embarras de voitures, là-bas, dans le monde des hommes...)

Göstərilən nümunədə mötərizə daxilində verilmiş ara cümlə əsas cümlənin sonunda işlənərək ona xüsusi bir çalar verir. Ara cümlənin özünün ayrılıqda daşdığı məna isə daha az önə çəkilir. Ara cümlələrin postpozisiyada istifadə olunması verilmiş cümlənin mənasını izah etmək məqsədi güdür. Daha bir nümunəyə baxaq:

Paris, huit jours plus tard: perspective d'un bonheur inouï, presque impossible (J'allais peut-être mourir à Florence, je ne reverrais jamais...) Paris, səkkiz gün sonra: inanılmaz xoşbəxtlik perspektivi, demək olar ki, mümkünsüz (bəlkə də Florensiyada öləcəkdim, bir daha görməyəcəkdim...)

Verilmiş nümunədə ara cümlə sadəcə cümləyə əlavə olunmayıb, onun mənasını da izah edib.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, fransız dilində ara sözlər, söz birləşmələri və ara cümlələr əsas cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər. Bu zaman onlar möqeyindən asılı olaraq cümlənin mənasına müəyyən açıqlama verir. İnterpozisiyada işləyən ara elementlər məna baxımından ya cümlənin birinci, yaxud da ikinci hissəsinə aid ola bilər. Ara elementlər cümlədə vergüllə, tire ilə, və ya ara cümlə olduqda, mötərizə daxilində verilərək əsas cümlədən ayrılır.

Ədəbiyyat

1. Blanche-Benveniste, C. & Willems, D. (2007), « Un nouveau regard sur les verbes faibles », *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, n° 102/1, pp. 217-254.
2. Bonami, O., D. Godard, and J.-M. Marandin. 1999. Constituency and word order in French subject inversion. In Bouma et al. (1999)
3. Dehé, N. (2009), « Clausal parentheticals, intonational phrasing, and prosodic theory », *Journal of Linguistics*, n° 45/3, pp. 569-615.
4. Delais-Roussarie, (2008), « Structure prosodique et prosodie incidente », *Verbum*, n° 30/1, pp. 37-52
5. Francis Corblin and Henriëtte de Swart (eds.). "Handbook of French Semantics", Copyright c 2004, CSLI Publications.p. 207)
6. Gachet, F. & Avanzi, M. (2011), « Description prosodique des 'recteurs faibles en incise' », in Yoo, H-Y & Delais-Roussarie, E. (éds), *Proceedings from IDP 2009, Paris, Septembre 2009*, pp. 173-189.
7. Glikman, J. (2009), *Parataxe et subordination en ancien français*, Thèse de doctorat, Universités de Paris Ouest Nanterre et de Postdam.
8. Garde, P. (1965), *L'accent*, Paris, PUF.
9. Marandin, J.-M. (1999), *Grammaire de l'incidence*, manuscrit, <http://www.llf.cnrs.fr/fr/Marandin/>
10. Qarayeva M., Babayev S. "English Phonetics" Bakı-2011 səh.144-146

THE POSITION OF PARENTHETICAL WORDS, PARENTHETICAL WORD COMBINATIONS AND PARENTHETICAL SENTENCES WITHIN A MAIN SENTENCE IN FRENCH

Nasrullayeva Narmina Zulfali

Summary

The article examines the position of parent hetical words, parenthetical word combinations and sentences within a main sentence in French, explains the effect of their

position on the prosodic features and the sentence itself. Since parenthetical words, phrases, and sentences are independent elements of the sentence, it is possible to make certain conclusions about their intonation by observing how the change in their position changes the sentence in which they are used. The author explains the use of some adverbs in French - especially evaluative adverbs - as a parenthetical word, explains the effect of punctuation marks on their meaning. Examples of the position of parenthetical words and sentences are given in the article as well.

РАСПОЛОЖЕНИЕ ВВОДНЫХ СЛОВ, ВВОДНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ВВОДНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ОСНОВНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ НА ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Насруллаева Нармина Зульфали кызы

Резюме

В статье исследуется положение вводных слов, вводных словосочетаний и вводных предложений в основном предложении на французском языке, объясняется влияние их положения на просодические признаки и самого предложения. Поскольку вводные слова, фразы и вводные предложения не зависят от предложения, можно сделать определенные выводы об их интонации, наблюдая, как изменение их положения меняет предложение, в котором они используются. Автор объясняет использование некоторых наречий на французском языке - особенно оценочные наречия - в качестве вводных слов и влияние пунктуации на их значение. Показаны примеры расположения вводных слов и вводных предложений.

Rəyçi: professor Afət Musa qızı Abbasova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialının Dillər kafedrasının 12 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 mart 2021-ci il

UOT:81.

OBRAZLAŞDIRICI DİL ELEMENTLƏRİNİN NORMALAŞMASINDA MƏCAZLAŞMANIN ROLU

Orucova Aynur Allahverdi qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

aynur.orudjova.88@mail.ru

Xülasə: *Obrazlaşdırıcılıq hadisə, əhvalat, situasiya və şəxs barəsindəki anlayışların, fikir və düşüncələrin adı, nominativ təsəvvürlər çərçivəsində çıxarılması ilə onlara bədii təfəkkürdə formalaşdırılmış təəssüratlardan doğan müəyyən dərəcədə alleqorik səciyyəli don geyindirilməsi ilə səciyyələnir. Başqa sözlə, obrazlaşdırıcı məna əşya, hadisə və təəssüratlara aid birbaşa bağlı olmayıb onların məcazlaşmış anlayışlarının ifadə formasından ibarətdir. Obrazlaşdırıcı vasitələrin normalaşmasında da məcazi mənalılıq əsas yer tutur.*

Obrazlaşdırıcı dil vasitələri insanların mücərrəd təfəkküründən qaynaqlanan bədii və poetik təxəyyülünün bünövrəsində formalaşır. Odur ki, obrazlaşdırıcı dil vasitələri özlərinin semantik potensialına görə mental xarakter daşıyır. Obrazlaşdırıcı vasitələr şifahi nitqin cəlbediciliyinə, ifadəliliyinə, yadda qalan olmasına təsir göstərir. Eyni zamanda bədii məndə hadisə, əhvalat və şəxsə aid anlayışları təmtəraqlı, bəlağətli, ritmik, ahəngdar və rəngarəng çalarlıqlarla cilalayır. Məcazlaşma leksik vahidlərdə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə, həmçinin, aforistik ifadələrdə özünün parlaq obrazlaşdırıcılıq mənzərəsini yaradır. Obrazlaşdırıcı vasitələr qrammatik qaydalar üzrə baş verən normalarla məcazlaşma təməli isə məntiqi normalarla tənzim olunur. Azərbaycan dilində emosionallığı zəngin və rəngarəng olduğu kimi obrazlaşdırıcı dil vasitələri də çoxçeşiddlidir.

Açar sözlər: *məcaz, norma, leksik vahidlər, metafora, metonimiya*

Ключевые слова: тропы, норма, лексические единицы, метафора, метонимия
Key words: tropen, norm, lexikalische einheiten, metaphor, metonymie

Obrazlaşdırıcılıq hadisə, əhvalat, situasiya və şəxs barəsindəki anlayışların, fikir və düşüncələrin adi, nominativ təsəvvürlər çərçivəsindən kənara çıxarılması ilə onlara bədii təfəkkürdə formalaşdırılmış təəssürlərdən doğan müəyyən dərəcədə alleqorik səciyyəli don geyindirilməsi ilə şərtlənir. Obrazlaşdırıcılıq bu mənada məcazlaşma ilə sıx bağlı olan bir anlayışdır. Doğrudur, obrazlaşdırıcılıq üçün məcazlaşma yeganə vasitə sayılmır. Dil paradigmalarına daxil olan hər bir element obrazlaşdırıcılıq keyfiyyəti qazana bilər. Obrazlaşdırmada məcazlar sistemi ilə birlikdə üslubi fiqurların da mühüm rolu vardır. Burada da dilin çoxölçülü elementləri bərabərhüquqlu qaydada iştirak etməyə qabildir. Bununla birlikdə obrazlaşdırıcılıqda məcazlaşma xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Obrazlaşdırma insan təfəkküründə bədii təəssürat yaradan ümumiləşdirilmiş bir təsvir vasitəsidir. Bu xüsusiyyətinə görə obrazlaşdırıcılıq mental səciyyəyə malikdir. Yəni obrazlaşdırıcılıq hər hansı bir informasiya dilində mövcuddur. Lakin hər bir dildə obrazlaşdırıcılıq birincisi həmin dilin daxili quruluşu ilə bağlı olmaqla həm də mental xarakter daşıyır. Obrazlaşdırıcılığın dil quruluşu ilə bağlı olduğu onunla səciyyələnir ki, məsələn, Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşu söz artımının əsas etibarı ilə silsilə son şəkilçilər hesabına baş verməsinə təminat yaradır. Odur ki, aqlütinativ dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində leksik-semantik potensialın zənginləşməsində çoxmənalılıq və o cümlədən məcazlaşma keyfiyyəti üstün göstəricilərə malikdir. Obrazlaşdırıcılığın mental xüsusiyyəti isə hər hansı dildə obrazlaşdırıcılığı şərtləndirən emosionallığın güclü təsirləri ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində mücərrəd təfəkkürün zəngin ənənələrinin formalaşmasında emosionallıq mental xarakter kəsb etdiyi üçün bu dildə obrazlaşdırıcılıq elementləri də xüsusi bir üstünlüyə malik olmuşdur. Obrazlaşdırıcılıq dildə mənaların canlı ifadəsinə, nitqin cazibədar, anlaşıqlı, təsiredici və daha çox yaddaqalan olmasına təsir göstərir. Ona görə də obrazlaşdırıcılıq bilavasitə emosionallıqla, o cümlədən, ritmlə, ahəngdarlıqla, pafosla, ritorizmlə müşayiət olunur. Obrazlaşdırıcılığın canlı mənə ifadəsi kimi müvafiq norma kəsb etməsində isə məcazlaşma müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir vasitəyə çevrilir. Obrazlaşdırıcılığın ifadə vasitələri bir qayda üzrə dil elementləri üzərində bərqərar olur, hədəfi isə hadisəyə, situasiyaya, əhvalata və şəxslərə yönəlir. Bununla birlikdə obrazlaşdırıcılıq təsvir olunan hadisəni, situasiyanı, əhvalatı, şəxsi və obyektə nominativliklə yox alleqorik tərzdə canlandırır. Sanki obrazlaşdırıcılıq bədii təfəkkürdə öz hədəfinə yeni, qeyri-adi bir təəssürat bəxş edir. Azərbaycan dilində obrazlaşdırma problemi barədə daha çox məcazlaşma məsələləri əlaqədar bəhs edilir. Ancaq demək olar ki, məcazlaşmanın alleqorik xarakteri ciddi şəkildə diqqəti cəlb etmir. Halbuki, bütün obrazlaşdırıcılıq obyektləri bilavasitə alleqorik səciyyəlidir. Bununla yanaşı olaraq dil vahidlərinin obrazlaşmalarına təsir göstərən amillərdən biri kimi məcazilik aparıcı rola malikdir. Məcazlaşma obrazlaşdırıcı dil vasitələrində informasiyaları aktuallaşdırır, intensivləşdirir və onların təsiredicilik qüvvəsini artırır. Bu xüsusiyyət bədii üslubla bağlı mənbələrdə də təqdir olunur. “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti” kitabında bununla əlaqədar deyilir ki, “...obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır. Məcəzi mənə o vaxtadan mövcud olur ki, əsas mənə ilə tam əlaqəsini kəsməmişdir. Elə ki, söz öz mənasından uzaqlaşır, artıq o zaman omonimlər əmələ gəlir. Məcəz incə əlamətləri və xüsusiyyətləri ilə fərdiləşməyə xidmət edir. Məcəzlərin fərdiləşdirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o nitqə daha kəskin subyektiv qiymət verir, sənətkar tərəfindən təsvir edilən əşyanı, hadisəni daha dərindən açmağa xidmət edir” [1, 113]. S.Hüseynov və E.Qaracayevanın Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr etdikləri kitabda məcazlaşma və obrazlılıq amillərinin qarşılıqlı təsirə malik olması barədəki aşağıda verilən fikirləri də maraq doğurur: “Ədəbi dilin əsasını canlı xalq dilində işlənən, həqiqi mənası olan sözlər təşkil edir. Lakin bədii dilin obrazlılığı, cilalanması üçün fikri qüvvətləndirən məcəzi mənələrdən istifadəyə geniş yer verilir” [5, 243]. Misir Cəfərovun bir məqaləsində bu xüsusda bəhs edilir və məcazlərin baş

verməsinin əsas mənbələrindən biri kimi məcazdaxili metaforaların xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilir: “Bədii əsərlərin dili obrazlılıq, emosionallıq və s. keyfiyyətlərinə görə seçilir. Belə əsərlər dildə çox zəngin və rəngarəng olur. Bədii əsərlərin müəllifi üslubi məqsəddən asılı olaraq dildə mövcud olan bütün vasitələrdən öz qüvvəsi daxilində istifadə edir. Bu dil vasitələri isə bədii əsərlərin dilində xüsusi üslubi vəzifələrə malik olur. Belə vasitələrdən biri də məcaz növlərindən olan metaforadır” [3, 35].

Azərbaycan dilində məcazlaşma potensialı güclü olduğu üçün bu hadisə özlüyündə geniş bir sistem yaratmışdır. Bu sistemdə metaforalar, metonimiyalar, sinekdoxalar, təşbehlər, epitetlər, mübaligə, oksimoron, perifraz və digər semasioloji xarakterli amillər ümumiləşir. Məcəzi mənalılıq leksik vahidlərdə, frazeologizmlərdə, atalar sözləri və zərbi məsəllərdə, həmçinin, aforistik ifadələrdə özünün canlı mənzərəsini yaradır. Məcəzlaşmanın ifadə vasitələri ümumiyyətlə Azərbaycan dilində zəngin ənənələrə malikdir. Ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində də obrazlaşma və məcazlaşma üçün səciyyəvi hesab olunan dil vasitələri barədə bəhs edilir. Azərbaycan dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti məsələləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda obrazlaşdırıcılıq və məcazlaşma obyektləri xüsusilə qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılır. Səlim Cəfərov obrazlaşdırıcılığın və məcazlaşmanın mənbəyi kimi idiomlar adlandırdığı frazeologizmləri ön plana çəkərək yazır ki, “...bəddii ədəbiyyat idiomlar yatağı olmaqla bərabər eyni zamanda, onların yaranma mənbəyidir. Çünki idiomların yaranmasında rol oynayan məcəzi mənalılıq bədii ədəbiyyata, xüsusilə, şeir dilinə əsas olan əlamətlərdən biridir” [4, 105]. Səlim Cəfərovun “idiomlar yatağı” ifadəsi Azərbaycan dilində frazeologizm bolluğunun təcəssümü kimi anlaşılır. Lakin burada frazeologizmlərin mənbəyinin bədii ədəbiyyat olması fikri bir qədər bədii ədəbiyyatın funksiyasından kənara çıxır. Çünki frazeologizmlərin yaranma mənbəyi xalqın bədii və poetik təfəkküründən ibarətdir. Məhz xalq təfəkkürünün məhsulu olan frazeologizmlər mental xarakter daşdığı üçün digər xalqlara məxsus obrazlaşdırıcı vasitələrdən fərqlənir. Bədii ədəbiyyat isə frazeologizmlərdən sənətkarcasına istifadə meydanıdır. Bədii ədəbiyyatda sənətkarlar frazeologizmlərə öz bacarıqları tərzdə bər-bəzək vura bilirlər. Buludxan Xəlilov məcəzi mənalılıqla səciyyələnən frazeologizmlərin bədii nümunələrdəki hədəflərini konkretləşdirərək yazır ki, “Obrazlı dilin yaranmasında frazeoloji vahidlərin rolu az deyildir. Personajların fərdi xüsusiyyətlərini açmaqda, hadisələrin dinamik inkişafını çatdırmaqda və digər məqsədlə frazeoloji vahidlərdən məqsədli şəkildə istifadə olunur” [6, 190]. Obrazlaşdırıcı dil vasitələri bədii nümunələrdə emosionallığın, ifadəliliyin, ritmiklik və ahəngdarlığın təcəssümünə xidmət etdiyi kimi şifahi nitqin cilalanmasında və cəlbedicilik yaradılmasında mühüm rolu vardır. Vəli Paşayevin bir məqaləsində bununla əlaqədar olaraq deyilir ki, “Aşıqlar şeirdə sözləri həm həqiqi, həm də məcəzi mənada ustalıqla işlətməyi bacarırlar. Aşıqlar fikri obrazlı demək üçün bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, məcazlar-metonimiyalar, təşbehlər (bənzətmə), bədii təyinlər (epitet), təkrar və təkrirlər, müraciət (xitab), sual, nida, təzad, kinayə, mübaligə, atalar sözü, aforizm, ibarələr, çoxmənalı sözlərdən gen-bol istifadə etmişlər” [7]. Nitqin təsirli olmasında, ardıcılıqla, ahəngdarlıqla, ritmlə, pafosla, ritorizmlə cilalanmasında obrazlaşdırıcı vasitələr böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün məşhur nətiqlər belə ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişlər [2, 84]. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin nitqində də obrazlı ifadələrin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə edilmişdir. Odur ki, Heydər Əliyevin hər bir çıxışı, hər bir nitqi xalq tərəfindən daim böyük bir rəğbətlə qarşılanmışdır [9, 24-25].

Məcəzlaşmanın təməlində formalaşan obrazlaşdırıcılıq vasitələri xüsusilə, mənalı dil vahidləri hüduunda funksional xarakter daşıyır. Buraya leksik vahidlərə, frazeologizmlərə, atalar sözləri və zərbi-məsəllərə, aforistik ifadələrə məxsus obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyətlərini aid etmək mümkündür. Leksik vasitələrin obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyətləri onunla ölçülür ki, təsvir olunan obyekt, hadisə, şəxs və ya situasiya öz həqiqi, nominativ mənasında olmur. Sözlər məcazlaşaraq ilkin mənadan uzaqlaşır, təsvir obyektini alleqorikləşmiş səviyyədə,

tamamilə başqa bir rakursda canlandırılır. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələrdə verilmiş obrazlaşdırıcı sözlər səciyyəvi hesab edilə bilər:

Boyun *sürahidir*, bədənin *büllur*
Gərdənin çəkilmiş *minadan*, Pəri!
Sən ha bir *sonasan* cuda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan Pəri! [8, 41]

Burada *sürahi*, *büllur*, *mina*, *sona* sözləri məcazlaşmış obrazlı ifadə vasitələridir. təsvir edilən obyektin (şəxs) boyu *sürahiyə*, bədəni *büllura*, gərdəni *minaya*, özü isə yaşılbaş *sonaya* bənzədilir. *Sürahi* uzunboğazlı su və ya şərab qabıdır ki, onun lüləsi nazik və uzun olur; şair təsvir obyektinin nazik və uzunbədənli olduğunu canlandırmaq istəyir; bədəni *büllura* bənzədir ki, *büllur* hər tərəfdən şəffaf görünən şüşə materialıdır; bu da təsvir obyektinin bədəninin qeyri-adi şəffaf gözəlliyə malik olduğunu bildirir; *mina* büllurun rəngarəng bir növüdür ki, təsvir obyektinin şəffaf gərdəninin (boynunun) gözəllikdən rəngarəng göründüyünə işarədir; *sona* boğazı uzun yaşılbaşlı su ördəyidir ki, boğazın uzunluğu qeyri-adi gözəllik timsalı hesab edilir. Bədii mətnlərdə bu kimi məcazlaşmış obrazlı ifadələr çoxdur və obrazlılıq rəngarəng olduğu kimi belə ifadələr də çoxölçülü və rəngarəngdir.

Bədii mətnə obrazlı sözlərin təkrar elementlərlə yanaşı işlədilməsi obrazlılığa həm də ritorizm, ahəngdarlıq və ritm çalarlığı əlavə edir:

Bir əndamı *nəsrin*, dodağı *lalə*
Bir qaməti *gülbün*, yara aşiqəm
Olsa yüz üzgül girməz eynimə
Mən ancaq *bir* gülbüzara aşiqəm [8, 54]

Burada *nəsrin* (ağ ləçəkli zanbaq gülü), *lalə*, *gülbün* (qızılgül budağı) sözləri obrazlaşmış sözlərdir. Onların təkrarlanan bir sözü ilə müşayiət edilməsi mətnə ifadəliliyin daha təmtəraqlı olmasına təsir göstərir. Obrazlaşdırıcılıq təmsillərə məxsus allegorik məzmunlu təsvir obyektlərində xüsusilə qabarıq şəkildə əks olunur. Məsələn, “Qarğa və tülkü”, “Şir və iki öküz”, “Bülbül ilə qızıl quş”, “Hörümçək və ipəkqurdu” və digər çoxsaylı təmsillərdə heyvanlar, quşlar və həşəratlar insanlara aid xarakterlərin açılmasına xidmət edən ibrətamiz sonluqlarla yekunlaşır. Atalar sözləri, zərbi-məsəllər və digər aforistik ifadələrdə isə ümumiləşmiş daxili anlayışlar obrazlaşdırılır. Onlar zahirdə bir mənə bildirdiyi halda daxildə başqa bir anlayış üzrə obrazlaşdırılır. Məsələn, “Tülkü tülküliyünü bildirincə dərisini boğazından çıxarırlar” atalar sözünün daxildəki mənası obrazlaşdırılmış şəkildə insana aiddir ki, “qanunlar işləməyən yerdə insan özünün günahsızlığını sübut edincə haqsız cəzəyə məruz qala bilər”; Yaxud, “Daldan atılan daş topuğa dəyər” atalar sözünün obrazlaşdırılmış mənası bundan ibarətdir ki, “hər işi gərək öz vaxtında görəsən, vaxt ötdü, görüləsi işin mənası və faydası yoxdur”.

Obrazlaşdırıcılıq xüsusiyyəti frazeologizmlərdə xüsusilə qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapır. Azərbaycan dilinin frazeoloji potensialı olduqca zəngindir. Frazeoloji potensial nə qədər zəngindirə onun obrazlaşdırıcılıq keyfiyyəti də o qədər rəngarəngdir. Azərbaycan dilində frazeologizmlərdə aparıcı tərəf həm bədən üzvləri bildirən və həm də məcazlaşma keyfiyyətinə malik olan hər hansı bir sözlə ifadə edilə bilər. Məsələn, *əl* sözü əsasında düzələn *əl açmaq*, *əl aparmaq*, *əl atmaq*, *əl basmaq*, *əl bulamaq*, *əl batırmaq*, *əl qatmaq*, *əl qoymaq*, *əl qaldırmaq*, *ələ almaq*, *ələ gətirmək*, *ələ salmaq*, *ələ baxmaq*, *ələ düşmək*, *fikir* sözü əsasında düzələn *fikrə düşmək*, *fikrə getmək*, *fikir götürmək*, *fikir vermək*, *fikrindən keçirmək*, *fikrindən dönmək*, *fikrindən daşınmaq*, *fikrindən yayınmaq* və s. kimi frazeologizmlər buna nümunə ola bilər. Frazeologizmlərin hər birinin nominativ mənalı sinonimi vardır. Frazeologizmlərin nominativ mənalı sinonimləri birbaşa mənə bildirdiyi halda məcazlaşmış mənaları obrazlılığın nümunəsidir: *əl açmaq*- *dilənmək*; *əl açmaq*-*döyüşə hazır olmaq*; *əl aparmaq* -*girişmək*; *əl atmaq*-*cəhd göstərmək*; *əl basmaq*-*qoşulmaq*; *əl qatmaq*-*başlamaq*; *əl qoymaq*-*iştirak etmək*; *əl qaldırmaq*-*vuruşmaq* *cəhd etmək*; *əl qaldırmaq*-*razılıq bildirmək*; *ələ almaq*-*sakitləşmək*;

ələ almaq-aldatmaq; ələ almaq-inandırmaq; ələ gətirmək-qazanmaq; ələ gətirmək-inandırmaq; ələ salmaq-qazanmaq; ələ salmaq-rişxən etmək; ələ baxmaq-möhtac olmaq; ələ düşmək-rast gəlmək; fikrə düşmək-xəyal etmək; fikrə getmək-düşünmək; fikir götürmək-qayğılanmaq; fikir vermək-diqqətdə saxlamaq; fikrindən keçirmək-nəzərdə tutmaq; fikrindən dönmək-imtina etmək; fikrindən daşınmaq-dönmək; fikrindən yayınmaq-uzaqlaşmaq və s.

Bütün obrazlaşdırıcı vasitələr dildə müəyyən normalarla tənzimlənir. Obrazlaşdırıcı vasitələr struktur tərkibə görə qrammatik qaydalara məxsus normalarla, məzmunca isə məcazlaşmanın məntiqi üzrə nizamlanır. Obrazlaşdırıcı vasitələri təsvir obyektinə aid anlayışları abstrakt təfəkkürə məxsus mənaüstü məna keyfiyyətli məcazlarla canlandırır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1970, 356 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 620 s.
3. Cəfərov M. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 308 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 235 s.
5. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət İdman Akademiyası. 2017, 400 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
7. Paşayev V. Aşıq yaradıcılığının bədii təsvir və ifadə vasitələri. Zim.az/folklor/1323-aq-yaradclnn-bədii-təsvir-v-ifad-vasiteleri-haqqında.html
8. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
9. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004, 176 s

РОЛЬ МЕТАФОРЫ В НОРМАЛИЗАЦИИ ОБРАЗНЫХ ЯЗЫКОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

Оруджова Айнур Аллахверди кызы
Резюме

Образность характеризуется представлением концепций, идей и мыслей о событиях, истории, ситуации и человеке в рамках обычных, номинативных идей и облачением их в несколько аллегорическую одежду, возникающую из впечатлений, сформированных в художественной мысли. Другими словами, образное значение не имеет прямого отношения к вещам, событиям и впечатлениям, а является формой выражения их метафорических понятий. Образное значение также играет ключевую роль в нормализации образов.

Описательные языковые средства формируются на основе художественного и поэтического воображения людей, проистекающего из абстрактного мышления. Следовательно, образные языковые средства носят ментальный характер в силу своего семантического потенциала. Наглядные пособия влияют на привлекательность, выразительность и память устной речи. В то же время в художественном тексте он полирует события, истории и концепции человека роскошными, красноречивыми, ритмичными, гармоничными и красочными оттенками. Метафора создает свою яркую образность в лексических единицах, пословицах и притчах, а также в афористических выражениях. Образные средства регулируются грамматическими правилами, а метафоры регулируются логическими нормами. Азербайджанский язык богат и красочен, как и образный язык.

THE ROLE OF METAPHOR IN THE NORMALIZATION OF FIGURATIVE LANGUAGE ELEMENTS

Orucova Aynur Allahverdi qızı

Summary

Imagery is characterized by the presentation of concepts, ideas, and thoughts about an event, story, situation, and person within the framework of ordinary, nominative ideas, and by dressing them in a somewhat allegorical dress arising from the impressions formed in artistic thought. In other words, figurative meaning is not directly related to things, events and impressions, but is a form of expression of their metaphorical concepts. Figurative meaning also plays a key role in the normalization of imagery.

Descriptive language tools are formed on the basis of people's artistic and poetic imagination, which stems from abstract thinking. Therefore, figurative language means are mental in nature due to their semantic potential. Visual aids affect the attractiveness, expressiveness, and memory of oral speech. At the same time, in the literary text, he polishes the concepts of events, stories and personalities with luxurious, eloquent, rhythmic, harmonious and colorful shades. The metaphor creates its own vivid imagery in lexical units, proverbs and parables, as well as in aphoristic expressions. Imaging means are regulated by grammatical rules and metaphors are regulated by logical norms. The Azerbaijani language is rich in emotion and colorful, as well as figurative language.

Rəyçi: prof. Yusifov M.İ.

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 mart 2021-ci il

UOT: 811.111

APPLICATION OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATIVE THEORY TO BUSINESS TRANSLATION

Gasimova Samira Firuddin

Ganja State University

samiragasimova@yandex.ru

Annotation: Before signing a contract or any other important document, business partners begin communication which can be written or oral. If we are talking about forms of written communication first of all we mean business letters which can be considered as the initial part of business relationships. Oral communication includes telephone calls and of course negotiations. Nowadays almost all negotiations with foreign business partners are performed in English and the signing or non-signing of contract depend on it. That is why business correspondence and negotiations should be carried out in appropriate and correct language. We have already described the most important peculiarities of business English, but we also would like to raise very important and interesting problem of business doing – the cultural aspect.

Those involved in business translation, testify that their linguistic challenges are: special terminology, cliched lexics and its formal register. Still certain linguistic dexterity may not prove efficient under field conditions when besides language problems the translator in business faces quite newly appreciated challenge cultural or psychological one.

Key words: communication, business translation, culture, language, relationships, countries

Açar sözlər: ünsiyyət, işgüzar tərcümə, mədəniyyət, dil, münasibətlər, ölkələr

Ключевые слова: общение, деловой перевод, культура, язык, отношения, страны

The necessity to keep certain 'appearances' and observe conventionalities in international business communication has been acknowledged since the times when success of a company's extension started to be judged by the number of its foreign affiliations or partners.

Intensification of international contacts yielded, besides obviously positive results, multiple failures at negotiations, absence of foreign trainees' motivation, and even open conflicts among partners, especially between those belonging to different cultures (Asian and Western, Western and Slavic). Minute feedback analysis of the situations suggests that whereas business matters were handled perfectly, national, ethnic, psychological or cultural factors were completely neglected.

This was an impetus for methodologists and linguists to start developing a separate branch of the communication theory – Cross-Cultural Communication Studies. That encompasses ethnic culture and psychology, sociology, and a lot of other adjacent spheres. According to W. Gudykunst, W.G. Stephan, B. Blake and many other researchers of cultural diversity in business context, communication cannot be successful unless ethno-psychological identity of its participants is recognized.

In individualistic cultures people are supposed to look after themselves and their immediate family only, while in collectivistic cultures, people belong to in-groups of collectivities which are supposed to look after them on exchange for loyalty. The example of the first culture is presented by United States, whereas Japan is an illustration of the second. This factor is to be taken into consideration in negotiations planning, since the Japanese will never be able to take a decision which may lie beyond the interests of his corporation, and will never speak on his own behalf, whereas the individual achievements of an American may stipulate his risky decisions and possibility to take it independently. At linguistic level it stipulates the use of particular grammar structures – Active versus Passive, I / we pronouns, etc.

Communication that predominates in the cultures makes the second important criterion of cultural diversity. A high-context communication, inherent in most Asian cultures, is one in which the most information is implemented either in extra-linguistic situation of communication or is shared by the communicants, while very little is coded. A low-context communication takes place in terms of explicit code, like in Germany or the United States. This may cause the necessity to make certain aspects in business communication, e.g. price negotiations, more explicit for the Americans and less direct for the Japanese or the Chinese through the use / avoidance of certain direct grammar constructions and vocabulary.

Cultures with high uncertainty avoidance have a lower tolerance for uncertainty and ambiguity, which expresses itself in higher levels of anxiety and energy release, greater need for formal rules and absolute truth, and less tolerance for people in groups with deviant ideas or behavior. It was empirically confirmed that in organizations, workers in high uncertainty avoidance cultures prefer a specialist career and clear instructions, avoid conflict, and disapprove of competition between employees more than workers in low uncertainty avoidance cultures, e.g. Denmark versus Japan. It does not only stipulate the pattern of behavior with businessmen representing these cultures but also the linguistic strategy in translation, e.g. presence or absence of mitigation markers.

Power distance is defined as the extent to which the less powerful members of institutions and organizations accept that power as distributed unequally. Individuals from high power distance cultures accept power as part of the society. Superiors there consider their subordinates to be different from themselves (Arab cultures). Low power distance cultures believe that power should be used only when it is legitimate and prefer expert or legitimate power (Western cultures). This stands for observation of subordination in the groups of businessmen, which is, for example, strict in Philippines and optional in the

Netherlands. This directly influences the use of the certain vocabulary register depending on the level of communication (horizontal, with peers, or vertical, with subordinates or superiors) and the tone (type of modality, from orders to mild advice or suggestion).

The application of Cross-Cultural Communicative Theory to the business translation looks rather significant since it crucially changes the very concept of the translator's role in business communication. Supplied by the cultural knowledge, translator does not simply find equivalents of the ideas in different languages. His strategy is to maintain rapport between cultures by finding the forms of mutually accepted manner of communication, which raises his role to the global level.

The development of business correspondence in Azerbaijan, need of official documents translation from English into Azerbaijani and vice versa after proclaiming Azerbaijani language to be state on the territory of Azerbaijan, give special significance to the language of business communication and especially to English as it is language of international communication. Business correspondence obeys certain rules of exposition and arranging of the information. Business letters have common and national specific characteristics. In all language cultures formation of official style was presupposed by the development of State system, government apparatus and by the need to confirm legal relationships of juridical and private persons by documents. The world practice shows that despite all the peculiarities of national systems of business correspondence the main requirements to the structure, fullness of content and arrangement are stable because they had been forming historically and were determined by the peculiarities of business communication.

National specific character in business letters is performed at communicative level because peculiarities of historical development in this sphere in every nation caused the formation of specific communicational phrases and stylistic constructions. That is why while comparing standards of official style of Azerbaijani and of business correspondence in particular with the existing standards of English business correspondence one can distinguish ethno-linguistic characteristics of Azerbaijani and English business correspondence which should be taken into account in translation. Azerbaijani business correspondence is characterized by the functionality (the so-called 'telegraph style'), restraint and rationality, absence of emotional coloring, estrangement of exposition that expressed through rationality and strictness of linguistic forms and patterns. In comparison with Azerbaijani style, style of English business letters is characterized by more independent choice of words and syntactic constructions, by the intention of author to show his personal interest and willingness for close partnership with addressee, by hierarchy of polite addresses depending on the level of formal relationships between communicants.

Bibliography

1. Barkhudarov L.S. Language and translation. – M.: International relations, M., 1957.
2. Kazakova T.A. Practical Basics of Translation: Textbook. – M.: Soyuz, 2002.
3. Komissarov V.N. A word about translation. – M.: International relations, M., 1973.
4. Kazakova T.A. Translation techniques. – SP b.: Soyuz, 2003.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT NƏZƏRİYYƏNİN İŞGÜZAR TƏRCÜMƏDƏ TƏTBİQİ

***Qasımova Samirə Firuddin qızı
Xülasə***

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət ümumi ünsiyyət nəzəriyyəsinin xüsusi bir hissəsidir, nəzəri və praktik baxımdan – müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin kommunikativ qarşılıqlı əlaqəsini araşdırır. Bu tədris vasitəsi, tələbələri elmi biliklərin xüsusi sahəsi kimi mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsinin əsasları və bu nəzəriyyəni real ünsiyyət təcrübəsində tətbiq etmə imkanları ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. Mədəniyyətlərarası

ünsiyyət nəzəriyyəsinin əsaslarını bilmək bir dilçi, tərcüməçi, xarici dillər müəllimi, habelə bu və ya digər şəkildə əcnəbilərlə ünsiyyət qurmalı, beynəlxalq danışıqlarda, söhbətlərdə, xarici dildə (və bu səbəbdən xarici mədəniyyət) auditoriyada mühazirələrdə iştirak etməli olan bir mütəxəssisin hazırlanmasının ayrılmaz hissəsidir.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ДЕЛОВОМ ПЕРЕВОДЕ

Касимова Самира Фируддин кызы

Резюме

Межкультурная коммуникация – это особая часть общей теории коммуникации, теоретически и практически – исследует коммуникативное взаимодействие представителей разных культур. Данное учебное пособие призвано познакомить студентов с основами теории межкультурной коммуникации как особой области научных знаний и возможностями применения этой теории в реальной коммуникативной практике. Знание основ теории межкультурной коммуникации является неотъемлемой частью подготовки лингвиста, переводчика, учителя иностранного языка, а также специалиста, который должен так или иначе общаться с иностранцами, участвовать в международных разговорах, беседах, лекциях на иностранном языке (а значит, и иностранной культуре).

Rəyçi: f.f.d. dosent Rəhimov Mehdi Nizami oğlu

“Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 02.07.2020 tarixli iclasın 18 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 mart 2021-ci il

UOT:811.

CONCEPTUAL METAPHOR AND METONYMY

Guliyeva Fazila Fazil

Azerbaijan State Agrarian University

fazilaguliyeva8826@gmail.com

Abstract: The paper deals with Conceptual Metaphor Theory (CMT). It should be noted that CMT met with severe criticism from psycholinguists. But the success of CMT has been overwhelming, both in CL and outside it. In CMT metaphor and metonymy are regarded as processes of thought, and not just a question of language. In other words, metaphors and metonymies are seen as basically conceptual processes, which subsequently find expression in a number of concrete forms, both verbal and non-verbal. Metaphor can be expressed, not only in language, but also in visual, audio or sensory-motor media such as drawing, painting, architecture, music, dance and gesture. It is ultimately grounded in the human perceptual system and experiential world. The perceptual system is based on a number of pre-conceptual, most of all spatial configurations which allow humans to react to, and manipulate the world around them.

Key words: Conceptual Metaphor Theory (CMT), verbal and non-verbal, perceptual system, experiential world, spatial configurations.

Ключевые слова: Теория Концептуальной Метафоры (ТКМ), вербальное и невербальное, перцептивная система, эмпирический мир, пространственные конфигурации.

Açar sözlər: Konseptual Metafora Nəzəriyyəsi (KMN), verbal və qeyri-verbal, qavrayış sistemi, təcrübə dünyası, məkan konfigürasiyaları

How conceptual and how linguistic? To a large extent, CL owes its breakthrough to the innovative work by Lakoff and Johnson (9), which launched Conceptual Metaphor Theory

(CMT). This breakthrough is remarkable if one takes into account that, from early on, CMT met with severe criticism from psycholinguists (18, 53-76). But the success of CMT has been overwhelming, both in CL and outside it, even in many other sciences such as therapy and social studies. A positive evolution is found in the development of Conceptual Metonymy Theory (CMyT), which is now an equivalent partner of CMT. In CMT metaphor and metonymy are regarded as processes of thought, and not just a question of language. In other words, metaphors and metonymies are seen as basically conceptual processes, which subsequently find expression in a number of concrete forms, both verbal and non-verbal. From a linguistic viewpoint, however, the problem is that a given linguistic form is usually linked to various conceptual categories such that the form seems to trigger off or create the conceptual links between these categories, which might not be there without the linguistic form. In theory, one cannot fully ignore the impact of the linguistic form on the coherence between diverse metaphorical conceptualizations. At least, this holds for verbal metaphor, but perhaps far less so, or even not at all, for non-verbal metaphors.

Before going into a more detailed analysis of CMT, it may be appropriate to deal first with some of the criticism on the basic CMT claims. The priority attributed by CMT to the conceptual level has been criticized on the grounds that one first needs a literal linguistic expression and its semantic-conceptual domain, e.g. the fruit of a plant, before it can be mapped onto a different domain, e.g. the fruit of one's hard work (1;49-74; 19;113-130; 6;1123-1128). However, this criticism is rather vacuous, since metaphor can be expressed, not only in language, but also in visual, audio or sensory-motor media such as drawing, painting, architecture, music, dance and gesture. The mere existence of non-verbal or multimodal metaphors (4; 379-402) is a clear counterargument, since there is no reason why verbal or linguistic metaphors should be submitted to different conditions than non-verbal ones. The question is then rather: what exactly is the conceptual element in verbal or non-verbal metaphors according to CMT? Lakoff and Johnson (9) start from the assumption, fully spelled out in Johnson (8), that metaphor is ultimately grounded in the human perceptual system and experiential world. The perceptual system is based on a number of pre-conceptual, most of all spatial, configurations which allow humans to react to, and manipulate, the world around them. This assumption is basically in agreement with the phenomenologist views propounded by Merleau-Ponty and Violi. The perceiver imposes structure on the things perceived, as is clearly expressed in the following quotation taken from Violi (18; 53-76). According to Merleau-Ponty, meaning is in the first place articulated in our body, through perception. Also for the French philosopher perception is not merely the simple and passive record of an external world, already structured and pre-given in its configuration; perception is rather the active construction of a world already endowed with meaning and intentionality. The label Lakoff and Johnson coined for such perceptual configurations is image schemas (5), i.e. topological, pre-conceptual structures that encompass sensory-motor and visual schemas such as motion (animate, inanimate, caused or self-motion), containment/container, path (source-path-goal), link, part-whole, center-periphery, balance, contact, support, blockage, verticality (up-down), horizontality (front-back), and proximity-distance. As the human mind and language develop, image schemas serve as the basis for categorizing phenomena in the physical domain and, by means of metaphor, phenomena in concrete domains are used to come to terms with experiences in the more abstract mental domains. Thus we tend to conceptualize the emotion of anger as a heated substance via the conceptual metaphor (hence in upper case), love is a hot fluid in a container, which may be expressed in various linguistic metaphors such as *My blood was boiling*, *He was seething with anger*. Time is envisaged as motion in space, either as inanimate motion via time is a moving object (*The years flow by*) or as self-motion of an observer via time is an end point for a moving observer (*We are coming up to Christmas*). Events and states are captured in a complex event structure metaphor

consisting of various subtypes such as states, changes of state, causes, actions, purposes, means, and difficulties. All of these are conceptualized in terms of spatial image schemata: states are locations (be in doubt), change of state is change of location (get into trouble), action is self-propelled motion, purposes (of action) are destinations, means are paths (to destinations), and difficulties are impediments to motion or blockage. Lakoff and Johnson claim that such basic conceptual metaphors may well be universal since human bodily experience is basically the same all over the world.

Research on the universality of conceptual metaphor has been burgeoning within CL. Although first research results, for instance, on the spatialization of time seemed to confirm this universal tendency, it was soon found out that far more contrastive research was required: Marin (10; 37-52) for English and Spanish; Alverson for English, Mandarin Chinese, Hindi, and Sesotho (16). Even if the spatialization of time occurs in many cultures, there may be huge differences. Thus Boroditsky (2; 1-22) shows in empirical research that the Western concept of time as a “horizontal” time line and the Chinese as a “vertical” one influences the location of months before or after one another. Another remarkable difference in metaphorical conceptualization was found by Ning Yu (20) for the domain of emotion: whereas, according to Lakoff and Kovecses, English sees anger as a hot fluid in a “whole body” container, Chinese sees it as hot gases in smaller body-part containers called “belly fire,” “kidney fire,” “liver fire,” etc. Here traditional Chinese philosophy and medical practice leads to a far more concrete, bodily self-experience. The research by Boroditsky and Yu thus offers evidence both for the adequacy of Lakoff and Johnson’s universal claims at a fairly abstract level and for the great, colorful variation of culture-specific realizations of these putative universal conceptual metaphors. Although Lakoff and Johnson (9) did not neglect metonymy altogether, they defined it in terms of metaphor: metaphor was seen as a mapping, i.e. a set of correspondences across different conceptual domains, and metonymy as a mapping within one domain. However, their metaphor revolution received virtually all of the attention and it took almost another twenty years to fully redress the balance between metaphor and metonymy, a position that had already been defended some time before by Jakobson (7;54-82).

Ruiz de Mendoza and Otal (12;27–42,50–56) were the first to define metonymy fully independently from metaphor. Lakoff, Johnson, Turner, Radden, and others, see metonymy either as having a referential function, whereby one entity “stands for” another entity within the same cognitive domain, or else as serving as a reference point that offers access to the other entity. These approaches cannot, however, account for constraints on these referential functions. While it is not denied that these referential functions are often served by metonymies, it is not their essence. Ruiz de Mendoza and Otal (12) conclude this from the existence of predicate metonymies such as *Mary is a pretty face*, in which a pretty face does not “stand for” the person of Mary, but is rather a very salient feature that even serves to sum up the whole person. The authors do agree with Lakoff and Johnson’s domain criterion: in the case of a metaphor like *John is a pig* there are always at least two different domains involved (people are animals), whereas in metonymy only one domain is involved, usually a domain and a subdomain (people and their faces). Just like in metaphor source features are mapped onto target structures, also in metonymy we are dealing with mappings, i.e. conceived and imposed connections or correspondences between features in the source and the target. In metonymy, the salient features of the whole domain are mapped onto the subdomain or salient features of the subdomain are mapped onto the whole domain as in the above example: *Mary not only has a pretty face but she is a pretty face*. By saying this, the speaker identifies Mary as a pretty face: the beautiful and attractive features of the face dominate the person’s whole being. Unlike in CMT with its claim to one-directionality, i.e. from source to target, CMYT has, because of the domain/subdomain relationship, one more possibility. Thus, the pretty

face example is a source-in-target metonymy: the source, pretty face, is part of and maps onto the target, Mary. The target is the most encompassing conceptual structure, or matrix domain, and, as such, it is the only domain available for further reference, as in The pretty face is paying her bill. This remarkable potential is called “domain availability.” The opposite case is a target-in-source metonymy like *Bush attacked Iraq*, where “Bush” stands for “army.” Although traditionally examples like this have been seen as cases of part-for-part metonymy, Ruiz de Mendoza and Otal claim that this example is a wholepart metonymy. Our encyclopedic knowledge about Bush is such that it includes his being the president of his country, the commander-in-chief of the army, the leader of the Republican Party, etc. But the target, i.e. the referent that is meant in the sentence about attacking Iraq, is only the U.S. army. So the target (army) is a subdomain of the source (Bush), which now serves as the matrix domain. Bush as the source is mapped onto the army as target. In this target-in-source metonymy, the target is no longer available for reference, because it is encapsulated in the source and, hence, no anaphoric reference to the intended referent is possible: *Soon after Bush attacked Iraq, it (the U.S. army) took Bagdad*. In other words, the target in a metonymy is only referentially accessible if it is not encapsulated in some other subdomain. The newer CL approach to metonymy not only re-analyzes metonymy itself, but has also rethought some central aspects of pragmatics in a cognitive sense.

A pioneering effort in this respect is Thornburg and Panther's (17; 205-219) metonymic analysis of indirect speech acts. In their view, indirect speech acts of the types that Searle (15;1-29) calls directive, commissive, and expressive such as promises, offers, requests, suggestions, etc., can be described in terms of metonymic models. In other words, just as a speaker can refer to a person by mentioning a salient feature of that person, a speaker can perform a speech act by calling up an attribute of that speech act, e.g. the speech act participants' ability (Can you pass the salt?), their volition (Would you please sign here?), or the reason to perform the action (Why don't we stop here?). This approach works not only for overt speech acts, but also for other constructions such as hedged performatives (May I ask if you're married?) and sentences expressing sense perceptions (You can hear the motorway from here) and mental activities (I am thinking aloud now), all of which corroborate the hypothesis that speech act metonymies are just special applications of more general metonymic principles. In Panther and Thornburg (17) this insight is variously applied to pragmatic inferencing. The contributions to that volume aim to bridge the gap between CL and inferential pragmatics. Topics not only include the role of metonymically-based inferences in speech act and discourse interpretation, but also grammar itself. Further questions dealt with are: what is the pragmatic meaning of grammatical constructions, what is the impact of metonymic mappings on grammatical structure, and what is the role of inferencing in linguistic change? It may thus be useful to refer to all these connections with the label cognitive pragmatics, which is intended to capture all attempts to explain most, if not all, major pragmatic phenomena in terms of the standard conceptual tools provided by CL. The relevance-theoretic distinction between explicatures and implicatures is a clear case in point. Ruiz de Mendoza and Pérez (13; 293-320) have made this inferential pragmatics distinction compatible with Lakoff's notion of idealized cognitive model. The explicatures of an utterance are the result of a number of cognitive operations like expansion or reduction, whereby, due to metonymy, the utterance meaning can be associated with “more” meaning (expansion) or with “less” meaning (reduction). Implicatures are enabled by the processes of correlation or resemblance, which are forms of metaphor. Another example of the power of the explanatory tools of CL is provided by Ruiz de Mendoza and Baicchi's (14; 95-128) study of illocutionary constructions in terms of form meaning pairings where the meaning part consists of high-level situational scenarios like the Cost-Benefit cognitive model and a specification of the conditions that allow metonymic access to such scenarios.

This brief survey has attempted to highlight the main areas of interest of the CL enterprise from the point of view of its unity despite apparent diversity and of its ability to interact in a fruitful way with different disciplines related to language, mind, and the social context. It has also put into focus the strong descriptive and explanatory potential of the different strands of CL, which, far from being mutually contradictory accounts of language, can be regarded as highly complementary.

References

1. Bartsch, Renate 2002 Generating polysemy: Metaphor and metonymy. In: René Dirven and Ralf Pörings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, 49–74. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
2. Boroditsky, Lera 2001 Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time. *Cognitive Psychology* 43: 1–22
3. Dirven and Pörings (eds.), 2002, *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, 41–47. Berlin/New York: Mouton de Gruyter
4. Forceville, Charles 2006 Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for research. In: Gitte Kristiansen, Michel Achard, René Dirven and Francisco Ruiz de Mendoza (eds.), *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*, 379–402. Berlin/New York: Mouton de Gruyter
5. Hampe, Beate (In cooperation with Joseph E. Grady) (eds.) 2005 *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
6. Heiser, Marc, Marco Iacoboni, Fumiko Maeda, Jake Marcus and John C. Mazziotta 2003 The essential role of Broca's area in imitation. *European Journal of Neuroscience* 17: 1123–1128
7. Jakobson, Roman 1971 *The metaphor*

ric and metonymic poles. In: Roman Jakobson and Maurice Halle (eds.), *Fundamentals of Language*, 54–82. The Hague: Mouton de Gruyter

8. Johnson, Mark 1987 *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Reason and Imagination*. Chicago: University of Chicago Press.
9. Lakoff, George and Mark Johnson 1980 *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Marin, Juana I. 1996 To die, to sleep: a contrastive study of metaphors for death and dying in English and Spanish. *Language Sciences* 18: 37–52. Alverson, Hoyt 1994 *Semantics and Experience: Universal Metaphors of Time in English*. Baltimore/London: John Hopkins University Press.
11. Panther, Klaus-Uwe and Linda Thornburg (eds.) 2003 *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
12. Ruiz de Mendoza Ibañez, Francisco J. 2000 The role of mappings and domains in understanding metonymy. In: Antonio Barcelona (ed.), *Metaphor and Metonymy at the 66 René Dirven and Francisco Jose Ruiz de Mendoza Ibañez Crossroads. A Cognitive Perspective*, 109–132. Berlin/New York: Mouton de Gruyter
13. Ruiz de Mendoza Ibanez, Francisco J. and Lorena Pérez Hernández 2003 Cognitive operations and pragmatic implication. In: Klaus-Uwe Panther and Linda Thornburg (eds.), *Metonymy and Pragmatic*, 293–320. Berlin/New York: Mouton de Gruyter
14. Ruiz de Mendoza Ibanez, Francisco J. and Annalisa Baicchi 2007 Illocutionary Constructions: Cognitive Motivation and Linguistic Realization. In: Istvan Kecskes and Laurence Horn (eds.), *Explorations in Pragmatics: Linguistic, Cognitive, and Intercultural Aspects*, 95–128. Berlin/New York: Mouton de Gruyter

15. Searle, John R. 1979 A taxonomy of illocutionary acts. In: John R. Searle, Expression and Meaning 1–29. Cambridge: Cambridge University Press
16. Taylor, John R. 1995a Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory. 2nd Revised Edition. Oxford: Clarendon Press
17. Thornburg, Linda and Klaus-Uwe Panther 1997 Speech act metonymies. In: Wolf-Andreas Liebert, Gisela Redeker and Linda Waugh (eds.), Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics, 205–219. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins
18. Violi, Patrizia 2008 Beyond the body: towards a full embodied semiosis. In: M. Frank, René Dirven, Tom Ziemke, Enrique Bernárdez (eds.), Body, Language and Mind. Volume 2: Sociocultural Situatedness, 53–76. Roslyn Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
19. Warren, Beatrice 2002 An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor. In: René Dirven and Ralf Pörings (eds.), Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast, 113–130. Berlin/New York: Mouton de Gruyter
20. Yu, Ning 1998 The Contemporary Theory of Metaphor. A Perspective from Chinese: John Benjamins

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА И МЕТОНИМИЯ

Гулиева Фазиля Фазиль кызы

Резюме

В статье рассматривается теория концептуальной метафоры (ТКМ). Следует отметить, что ТКМ встретила жесткую критику со стороны психолингвистов. Но успех ТКМ был ошеломляющим, как в когнитивной лингвистике, так и за ее пределами. В ТКМ метафора и метонимия рассматриваются как процессы мышления, а не только как вопросы языка. Другими словами, метафоры и метонимии рассматриваются в основном как концептуальные процессы, которые впоследствии находят выражение в ряде конкретных форм, как вербальных, так и невербальных. Метафора может быть выражена не только в языке, но и в визуальных, звуковых или сенсомоторных средствах массовой информации, таких как рисунок, живопись, архитектура, музыка, танец и жест. В конечном счете, она основана на человеческой системе восприятия и эмпирическом мире. Система восприятия основана на ряде предконцептуальных, прежде всего пространственных конфигураций, которые позволяют людям реагировать на окружающий мир и манипулировать им.

KONSEPTUAL METAFORA VƏ METONİMİYA

Quliyeva Fazilə Fazil qızı

Xülasə

Məqalədə Konseptual Metafora Nəzəriyyəsi (KMN) müzakirə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, KMN psixolinqistlərin sərt tənqidi ilə qarşılaşmışdı. Ancaq KMN-nın uğuru həm koqnitiv dilçilikdə, həm də onun xaricində çox böyük idi. KMN-də metafora və metonimiya yalnız dil hadisələri deyil, düşüncə prosesləri kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, metafora və metonimiya verbal və qeyri-verbal formalarda ifadə tapan konseptual proseslər kimi qəbul edilir. Metafora yalnız dildə deyil, həm də rəsm, memarlıq, musiqi, rəqs və jest kimi vizual, səsli və ya sensor-motor kütləvi informasiya vasitələrində öz əksini tapır. Nəticədə o insanın qavrayış sisteminə və təcrübə dünyasına əsaslanır. İnsanların idrak sistemi onlara ətraf aləmə reaksiya göstərməyə və onu manipulyasiya etməyə imkan verən məkan konfigurasiyasına əsaslanır.

Rəyçi: dos. Həsənova Aida Musa qızı

ADAU-nun Dillər Kafedrasının 15 aprel 2021-il 08 sayılı iclas protokolu

Daxil olma tarixi 20 aprel 2021-ci il

UOT: 78.801.81

**MƏSİHİNİN “VƏRQA VƏ GÜLŞA” MƏSNƏVİSİNDƏKİ ƏNƏNƏVİ
BAŞLANGIC VƏ HAŞİYƏLƏRDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ MƏSƏLƏLƏR**

f.ü. f.d. Quliyeva Ruziyə Zaman qızı
AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu
ruziya.zaman.55@bk.ru

Xülasə: XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ərəb və fars dillərində lirik şeirlərin, alleqorik poemaların müəllifi kimi tanınan Məsihi daha çox özünün “Vəqa və Gülşa” məsnəvisi ilə məşhur olmuşdur.

Klassik dastan-məsnəvilərində olduğu kimi “Vəqa və Gülşa” poeması da üç rübai, nəsrə yazılmış dibaçə, minacat, tövhid, peyğəmbərin mədhi, Şah Abbasın tərifı və saqınamə ilə başlanır.

Əsərin əvvəlində Tanrıya üz tutan Məsihi ona şükranlıqla dualar oxuyaraq özünü aciz bir qul bəndə olduğunu, heç nəyə qadir olmağını diqqət mərkəzinə gətirir. Daha sonra yazıb-yaratdıqlarını Rəbbin adı ilə başlayır. Şair göstərir ki, bəndə öz diləyini yalnız yaradandan diləməlidir. Çünki insan həyatı çətinliklərlə doludur. Allah isə bütün müşkülləri və düşünləri açan, insanı darlıqdan genişliyə çıxaran ilahi varlıqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, məsnəvi, Məsihi, Vəqa və Gülşa, epik şeir

Ключевые слова: Азербайджанская литература, месневи (двустипье), Месихи, Варга и Гульша, эпическая поэзия

Key words: Azerbaijani literature, masnavi, Masihi, Varga and Gulsha, epic poem

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Rükəddin Məsud Məsihi şairliklə yanaşı öz dövrünün məşhur həkimlərindən biri olmuş, təbabətə aid “Zabitət ül-ələc” (“Müalicə qaydaları”) adlı kitab yazmışdır. Onu bir şair daha çox məşurlaşdıran Azərbaycan dilində yazdığı “Vəqa və Gülşa” poemasıdır.

Klassik dastan-məsnəvilərdə olduğu kimi “Vəqa və Gülşa” poeması da üç rübai, nəsrə yazılmış dibaçə, minacat, tovhid, peyğəmbərin nəti, Meracnamə, Həzrət Əlinin, Şah Abbasın tərifı və saqınamə ilə başlanır.

Əsərin əvvəlində Tanrıya üz tutan Məsihi Yaradana şükranlıqla dualar oxuyaraq özünün aciz bir qul bəndə olduğunu, həyat meydanında heç nəyə sahib olmadığını diqqət mərkəzinə gətirir və yazıb-yaratdıqlarını Rəbbin adı ilə bağlayır. Daha sonra göstərir ki, bəndə öz diləyini Yaradandan diləməlidir. Çünki insan həyatı çətinliklər, müşküllər, düşünlərlə doludur. Allah isə düşünləri açan, insanı darlıqdan genişliyə çıxan ilahi varlıqdır:

Ayin olduğunda bazar,
 Ol ərsədə də nəyim var?!
 Çün lütf ilə şəmi rövşən etdün,
 Xarü-xəsi бүгü-gülşən etdün.
 Vermə bu çırağımı həvayə,
 Gülzarimi sərsəri cəfayə.
 Qılma mənə hər kim səzadur,
 Qılğıl anı kim sənə rəvadur.
 Məndən diləmək, mürad səndin,
 Çün üqyədür güşad səndin.
 Səndən bizə kamil-dil rəvayi,
 Qəm üqdəsində girehgüşayi.

(6, 22)

Məsihinin ilk yaranış haqqında düşüncələri xüsusi maraq doğurur. Şair Uca Tanrının qüdrət əlamətlərindən bəhs edərkən bir məqama ayrıca diqqət yetirərək göstərir ki, Allah insanı yoxdan xəlp etdi və ona öz nurundan bəxş etdiyinə görə hər kəsi gözəl yaratdı.

Xilqətin-xəlq olunanın gözəlliyi xalığın nurundan pay almasındadır. Zülmətə bürünmüş bədəni nurlandıran, nizama salan da məhz həmin nurdur:

Bəxdin çü bu zərreyi-nəbudə,
Çəkdün anı pərtövi-şühudə.
Arayışınə nizam verdün,
Ol silkidə intizam verdün.
Düşdü çü vücudə şur səndin,
Ol zülmətə nuri-hur səndin.

(6, 22)

Baqi, yəni əbədi olan ruhdur, vücud isə fanidir, öləridir. Əgər Tanrı verdiklərini geri alarsa, vücud öz dəyərini itirər, məhv olar:

Alsın qamu verdiyin mətain,
Qət eyləsən andın intifain,
Əhbad dağılsa, dursa saqi,
Daxi nə qalır vücudə baqi!

(6, 22)

Məsihiyə görə dünya həyatı zahiri bir görüntü, aldadıcı bir xəyaldır. Yalnız ilahi bədə ilə bu zahiri, məhvə məhkum olan dünya həyatından, onun qəmindən-möhnətindən yaxa qurtarmaq mümkündür. Çünki dünya həyatının əvvəli ikilik, axırı ayrılıqdır. Bu o deməkdir ki, insan dünyaya gəldiyi andan onun ruh cism, vücud daxilində yaşamağa məhkum olur. Ömür adlı zaman kəsiyi bitdikdən sonra isə ruh bədənə ayrılaraq əbədiyyət zəncirinə qoşulur:

Bir keyf ilə tazə qıl dəmağım,
Bir rah ilə eylə pəryağım.
Ta rəf ola etibari-zahir,
Bil məhv ola bu qübari-zahir.
Fərq üyləmiyəm ziyani-sudim,
Pür ola vücudü lavücudim.
Ərbabi-cəhanın ixtiyari,
Cəmiyyəti cahü iqtidari,
Çün əvvəli dürdür, axiri lət,
Səbiq qəmi lahiq oldu möhnət.

(6, 23)

Klassik Azərbaycan məsnəvilərindəki müqəddimələrdə bir qayda olaraq Vacibül-vücudun (Yaradanın) isbatına aid möhkəm dəlillər gətirməklə Tanrının hər şeyə qadir olmasını sübuta yetirən ayrıca fəsillər vardır. Məsihi də bu ənənəyə sadıq qalaraq “Vərqa və Gülşə” poemasına “Bu bir bürhan durur xəlqə vücudi-vacibi-həqdən” adlı ayrıca bir fəsil əlavə etmişdir. Şair göstərir ki, Allahın isbatına ən möhkəm sübut və dəlil məhz onun yaratdıqlarıdır. Yaradılışın sirləri kimsəyə bəlli deyil. Lakin mükəmməl yaradılış öz-özlüyündə ən böyük sübutdur. Xalığın qüdrətini görmək üçün altı cəhətə qədəm basmaq, orada olan varlıqları görmək kifayətdir:

Salduqda nəzər mükəvvənətə,
Basduqda qədəm bu şeş cəhətə,
Gördükdə vücudi-nsü cinni,
Həsıl oluna dəlili-inni.

(6, 24)

Məsihi insan və cin tayfasını Allahın qüdrət əlamətlərindən sayır, onların varlığını, xilqətin gözəlliyi və kamilliyini Yaradanın adı ilə bağlayır. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: “Ey insan və cin tayfası! Əgər göylərin və yerin ətrafından

kənara çıxı bilərsinizsə, çıxın. Siz oradan ancaq qüdrət və qüvvətlə (Allahın bəxş etdiyi elmin qüdrətilə) çıxı bilərsiniz!” (Qurani-Kərim, 55/33)

Məsihdən əvvəl yaşamış klassik Azərbaycan şairlərinin yaratdığı məsnəvi-lərdə də Allahın isbatına möhkəm sübut və başqa varlıqların faniliyinə dəlillər gətirmək bir ənənə şəklini almışdır. Bu baxımdan Məhəmməd Füzulinin ilk yaranış haqqında fikirləri olduqca maraqlıdır. Şair göstərir ki, bu “barigahi-ali”, yəni bu mükəmməl saray sahibsiz deyildir. Bu nadir nəqşlərlə bəzənmiş məkanın bir nəqqaşı var:

Haşa ki, bu barigahi-ali
Bir dəm ayəsindən ola xali.
Haşa ki, bu turtə nəqşi-ğərri
Nəqqaşından ola mübərri.

(13, 22)

Məsihidə isə həmin fikir bir qədər fəqirli şəkildə belə ifadə olunur:

Bihudə deyil bu karsazi,
Fərqlə üylə həqiqətü məcazi.
Aləm əgər olməsəydi mövcud,
Əldə nə idi dəlili-məşhud?!

(6, 24)

Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, gözlə görünən və gözlə görünməyən aləmlər arasında səbəbiyyət əlaqəsi var. Bu isə o deməkdir ki, dünyanın mövcud olması maddi aləmdən xəbər versə də qeyb aləminin varlığına dəlildir, sübutdur.

Məlum olduğu kimi istər türk mifologiyasında, istərsə də səmavi kitablarda dörd ilahi başlanğıcın (su, od, yel, torpaq) birincisi sayılan su ilkin yaranışın əsası hesab olunur. “Qurani-Kərim” də də insanın bir qətrə südan xəlp olunduğu tez-tez təkrarlanır. Məsihi həmin fikri belə mənalandırır:

Gər qətreysi-abdən vücudin,
Oldu sənə mayeyi-nəmədin,
Bu surəti çəkdi qansı nəqqaş,
Ol cismə kim etdi ruhi həmtaş?!

(6, 25)

Tanrı insana əql adlanan ilahi nemət əta etsə də əqlin özünü hasara almışdır. O səbəbdən də insan Xəliqin rəmzlərini onun iradəsi olmadan anlamaya qadir deyildir. “Bu, bir bürhan durur Xəlpə vücudi-vacibi-həqdən” bəhsində bu kəlam bir tərəfdən insanın ilahi sirləri anlayacaq dərəcədə kamil olmadığından soray verirsə, digər bəhsdə insanda idrak nurunun olmadığına dəlalət edir. Hər iki örnəyə diqqət yetirsək, bu fərqi aydın görmək mümkündür:

Kim anladı sirri-zati-biçun?
Kim bildi nədir o zatə məzmun?
Bir vəz ilə düzdü bu həsari,
Bir nəhc ilə qıldı bu mədari.
Ta tişrəyə kim bulmiyə rah,
Ta olmiyə kimsə andın agah.
Ol rəmzə yetişməyə xəlayiq.
Fərqlə miyani-xəlpü xəliq.
Əqlü-üqəla zəlilü-heyrən,
Məhbus bu həbs içində nalan.
Döndərməyə yüz bu yüzdün idrak,
Bəsdür bizə üzri-məərfənak.

(6, 26)

“Bu, Nəti-Rəzuli-müctəbadur” bəhsində isə Peyğəmbər(ə.s) haqqında danışan Məsihi “məarəfnak” kəlamın başqa bir anlamda işlədir:

Ol fatehi-həştəbabi-gülşən,
Zat ilə sifətə elmi rövşən.
Çün görmədi bizdə nuri-idrak,
Yazdı o misali-marəfnak.

(6, 27)

Burada işlənən “həştəbabi-gülşən” (səkkiz qapılı gülşən) Cənnətə işarədir. Çünki Cənnətin səkkiz qapısı vardır. Peyğəmbəri (ə.s) səkkiz qapılı gülşənin fatehi adlandıran şair məarəfnak kəlamını Peyğəmbərə deyil, adi insanlara şamil edir.

Xəmsəçilik ənənələrinə uyğun olaraq klassik məsnəvilərdə Məhəmməd Peyğəmbərin nətindən sonra Peyğəmbərin meracı ilə bağlı fəsillər verilir. Məsihi də bu ənənəyə sadıq qalaraq “Vərqa və Gülşanın “Bəyan eylər bu meracı-rəsuli xas ilə amə” adlanan fəslində Peyğəmbərin meracını təsvir etmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, ənənəvi meracnamələrdə olan obrazlar aləmi və bədii təsvir vasitələrində ustalıqla istifadə edən şair tamamilə yeni bir meracnamə yaratmağa nail olmuşdur. Səma əhlinin Peyğəmbər olan sevgisi meracı şərtləndirən, ona imkan yaradan əsas səbəblərdəndir. Məsihi göstərir ki, Peyğəmbər insanları kamilləşdirmək, onları haqq yoluna səsləmək üçün Tanrı tərəfindən seçilmiş bəndələrdəndir. Onun meracı-Haqq Dərgahına yüksəlişi də məhz insanlığın xilasını üçündür:

Həqdən sənə yetdi çox təhiyyət,
Səndən həqə iltimasi-ümmət,
Bəsdür bizə olmadıq fərmauş,
Oldu sənə yadımız həmağuş.
Nə qəm əgər ola yüz məasi,
Ol yad verür bizə xilasi.

(6, 32)

Məsihi göstərir ki, İsa Məsih də insanlığın xilasını naminə göndərilmiş peyğəmbərlərdəndir. Amma zamanə əhli onu anlamadı, ona “yar olmadı”. Elə bu səbəbdən də İsa Məsih asimana qalxdı və geri dönmədi. Amma Məhəmməd Peyğəmbərin cismi yox, canı, yəni ruhu göyləri seyr edib qayıtdı və öz ümmətinə Tanrıdan şəfaət, məğfirət (bağışlanmaq) dilədi:

İsayi-Məsihə çün zamanə,
Yar olmadı, çıxdı asimanə.
Bunlar qəmdür səhihü caiz,
Ol rəhrövi de ni qıldı aciz?!
Bu zahir anın ki, cismidür can,
Can qəti-məsafət etmək asan.
Dəxi nola düzsə xərq-i-adət,
Ol həzrətə rütbüeyi-ziyadət.

(, 33)

“Vərqa və Gülşa” məsnəvisində dini-rəsmi müqəddimələrlə yanaşı haşiyələr də əsas yerlərdən birini tutur. Əsərin “Vəsiyyətdür bu fərzəndiəzizə” adlanan bəhsində Məsihi “Vərqa və Gülşa” da daxil olmaqla özünün üç kitabı haqqında məlumat verir:

Həqqa ki, mənim bu üç kitabım,
Rövşəndür olardin afitabım,
“Vərqa və Gülşa”vü “Danəvü Dam”,
“Zənburu-Əsəl” üçüncüyə nam.
Hər sazədür biri nəvasənc,
Hər razədür birisi min gənc.
Gər xu duta anlara məzacın,

Qalmaz dəxi yarə ehtiyacın.

(, 254)

Bu parçada adları çəkilən “Danə və Dam”, və “Zənbur və Əsəl” əlimizdə olmadığından onun yalnız “Vərqa və Gülşə” məsnəvisi üzərində təhlillər aparmaq mümkündür. Buna baxmayaraq təkcə bir əsər vasitəsi ilə də şairin dünyabaxışı, mənəvi-əxlaqi məsələlərə münasibəti haqqında müəyyən mülahizələr söyləmək olar. Hər şeydən əvvəl onu deməliyik ki, Məsihi həkim olduğuna görə insan və onun yolu haqqında fikirlərini özünəməxsus tərzdə söyləməyi bacarır. Onun nəzərinə, insan bədəni zamanın təcrübə apardığı bir kisə, bir qabdır. Can (ruh) isə həmin təcrübələrə yoldaşlıq edir. Bu yol insanı Axirətə aparan yoldur. Amma əksər insanlar bu yolda hələ piyadadır:

Ol həzrətə rütbüeyi-ziyadət.

Var əksərinə hənuz racil.

(, 253)

Məsihinin öz oğluna verdiyi nəsihət Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” bəhsindəki nəsihətamiz fikirləri yada salır. Nizami Gəncəvi oğlu Məhəmmədə müraciətlə deyir:

Varkən sağlıq əladə, cavanlıq əldə
Sənindir hər murad, hər xoş əməl də.
O sərv qamətin sınsa nagahan,
Bir nəticə çıxmaz mumyaçılıqdan.
Dünyada keçməsin boş cavan çağın,
Yol get ki, güclüdür indi ayağın.
Ney kimi bel bağla din yolunda gəl,
Uca sərvə dönüb göylərə yüksəl.

(12, 54)

Məsihin “Vərqa və Gülşə” poeməsindəki ənənəvi başlanğıc və haşiyələr şairin və yaradıcılığı, dünyagörüşü ilə bağlı bir çox məsələləri araşdırmaq baxımından ən qiymətli və tutarlı mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Azadə R. Azərbaycan epik şerinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər), Bakı, 1975
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Altı cildə, III cild, Bakı, 2009
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (Müxtəsər), İki cildə, I c, Bakı, 1943
4. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Üç cildə, I c, Bakı, 1960
5. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Bakı, 1956
6. Məsihi. Vərqa və Gülşə (Tərtib edən Ə. Səfərli), Bakı 1977
7. Məsihi. Divani, (Tərtib edən Ə. Səfərli), Tehran, 1988
8. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeri, Bakı, 1982
9. Səfərli Ə. Məsihi, Bakı, 1992
10. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982
11. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1998
12. Nizami G. Yeddi gözəl, Bakı, 1983
13. Füzuli M. Əsərləri, II cild, Bakı, 1958
14. Qurani-Kərim, (Tərcümə edənlər: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev), Bakı, 1992

МОРАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТРАДИЦИОННЫХ НАЧАЛАХ И НА ЧОСКАХ В МЕСНЕВИ МЕСИХИ "ВАРГА И ГУЛЬША"

Кулиева Рузия Заман кызы

Резюме

Месихи, известный в истории Азербайджанской литературы XVII века, как автор лирических и аллегорических стихов на арабском и персидском языках, был наиболее известен своим произведением «Варга и Гульша».

Как и в классических дастанах-месневи, поэма «Варга и Гульша» начинается с трех рубай, прозой дига, минаджатом (молитвой), таухидом, прославлением пророка, хвалой и сагинаме шаха Аббаса.

В начале произведения Месихи обращается к Богу, с благодарностью молится Ему и выдвигает в центр внимания на то, что он беспомощный раб и неспособен что-либо сделать. Затем он связывает свои писания с именем Господа. Поэт показывает, что человек должен просить желания только у своего создателя, потому что человеческая жизнь полна трудностей. А Бог является божественным существом, которое распутывает все сложности и узлы и помогает человеку выйти из трудностей.

MORAL VALUES ISSUES IN PREFACES AND STANDARTS IN "VARGA AND GULSHA" MASNAVI OF MASIHI

Gulieva Ruziya Zaman

Summary

Masihi, author of various lyrics, poems, allegoric works in Persian and Arabian of the XVII century is famous especially for his "Varga and Gulsha" poem.

As traditional masnavi-epos in poem "Varga and Gulsha" could see the preface with three rubais, dibache, minajat, touhid, definition of prophet, definition of shah Abbas and saginameh.

In poem Masihi told about his few ability and the greatness of the God. He noted, also that everyone could pray anything only for and from the God. Because it is the really true in the world and life of the human.

Rəyçi: Rəyçi: professor Xəlil Yusifli

AMEA Gəncə Bölməsi Ədəbiyyat şöbəsinin 18 yanvar 2021-ci il tarixli iclasının 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 yanvar 2021-ci il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİ NORMALARI - ƏDƏBİ VƏ QEYRİ ƏDƏBİ DİL KONTEKSTİNDƏ

Rəcəb Cərafli

"Naxçıvan" Universiteti

r.jafarli@nu.edu.az

Xülasə: Məqalədə ingilis dili normalarına nəzər yetirilir. Müxtəlif dilçi alimlərin və leksikoqrafların apardıqları tədqiqatlara nəzər salınmış, ədəbi dilin formalaşması tarixi tədqiqata cəlb edilmişdir. Ədəbi dil ilə qeyri ədəbi dil bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur və bu əlaqənin təsir və nəticələri də dildə özünü biruzə verməkdədir. Standard ədəbi dilin iki əsas növü vardır. Bunlar yazılı və şifahi dildir. Bu variasiya iki amilin təsiri ilə, istifadə olunduğu həqiqi vəziyyət və qurulan ünsiyyətin məqsədi ilə təyin olunur. Ədəbi və qeyri ədəbi dilin bir-biri ilə sıx əlaqəsi və bu əlaqənin dilə təsiri və nəticələri araşdırılmış və ümumiləşdirmələr

aparılmışdır. Ədəbi dil ilə qeyri ədəbi dil bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur və bu əlaqənin təsir və nəticələri də dildə özünü biruzə verməkdədir. İngilis dilində bir çox söz və ifadələr eləcə də, fonetik dəyişikliklər qeyri ədəbi dildən ədəbi dilə keçmişdir. İngilis ədəbi dili XVII – XVIII əsrlərdə formalaşmış və rəsmiləşmişdir. Ədəbi dil ilə qeyri ədəbi dilin bir biri ilə qarşılıqlı təsir dairələrinin genişlənməsi isə XIX əsrdə İngiltərədə ümumi orta təhsilin yayılması və XX əsrdə isə radio və televiziyanın insanların həyatına daxil olması ilə baş vermişdir. Qeyri ədəbi dilin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və sadalamaq asan deyil. Bunun da səbəbi hər hansı bir sistemə sahib olmamalarıdır.

Açar sözlər: Ədəbi dil, qeyri ədəbi dil, dil variasiyaları, dil standartları, şifahi dil, yazılı dil

Ключевые слова: литературный язык, нелитературный язык, языковые вариации, языковые стандарты, устная речь, письменная речь.

Key words: Literary language, non-literary language, language variations, language standards, oral language, written language

Ədəbi dil ilə qeyri-ədəbi dil arasında aydın bir bölgü vardır. Və bu iki dil variyasiyası həmçinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ədəbi dil daim özünü zənginləşdirir və tərkibinə qeyri-ədəbi (yerli,danışiq) sözləri daxil edir. Bunu edərəkən də, həm də bəzi sintaktik xüsusiyyətlərini mənimsəyir və beləliklə də onlara ədəbi dil normaları statusu verir. Bu normalar dilin inkişafının hər dövründə dil icması tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu da ədəbi dilin tarixi bir kateqoriya olduğunu sübut edir. İ.R. Galperin ədəbi dili standart olaraq qəbul edilən və müəyyən morfoloji, fonetik, sintaktik, leksik, frazeoloji və üslub normalarına tabe olan milli dilin işlənmiş forması kimi izah edir və qeyd edir ki, bu, müəyyən edilmiş normalar çərçivəsində dəyişikliklərin baş verməsinə imkan verir(1. səh 390).

Ədəbi dil ilə qeyri ədəbi dil bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur və bu əlaqənin təsir və nəticələri də dildə özünü biruzə verməkdədir. İngilis dilində bir çox söz və ifadələr eləcə də, fonetik dəyişikliklər qeyri ədəbi dildən ədəbi dilə keçmişdir. İngilis ədəbi dili XVII – XVIII əsrlərdə formalaşmış və rəsmiləşmişdir. Ədəbi dil ilə qeyri ədəbi dilin bir biri ilə qarşılıqlı təsir dairələrinin genişlənməsi isə XIX əsrdə İngiltərədə ümumi orta təhsilin yayılması və XX əsrdə isə radio və televiziyanın insanların həyatına daxil olması ilə baş vermişdir. Qeyri ədəbi dilin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və sadalamaq asan deyil. Bunun da səbəbi hər hansı bir sistemə sahib olmamalarıdır. Leksikoqraflar bunun ən əlverişli yolunun ədəbi dilin mövcud forması ilə qarşılaşdırılması olduğunu diqqətə çatdırırlar. Lüğətlərin hazırlanması ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirmək üçün çox şey edir, lakin normaların qurulduğu anda anlaşılmazlıqlar da meydana gəlməyə başlayır. Bəzən iki normanın da öz mövcudluğunu qoruduğunu deyə bilərik, amma, bəzən bunlardan biri digərinin istifadədən çıxmasına səbəb olur. Bu, xüsusən tələffüz normalarında daha çox özünü göstərir.

Standard ədəbi dilin iki əsas növü vardır. Bunlar yazılı və şifahi dildir. Bu variasiya iki amilin təsiri ilə, istifadə olunduğu həqiqi vəziyyət və qurulan ünsiyyətin məqsədi ilə təyin olunur. Diaxronik olaraq şifahi dil əsas yazılı dil isə ikinci dərəcəlidir. Dilin danışiq müxtəlifliyinin istifadə olunduğu və inkişaf etdiyi vəziyyət olan şifahi dil həmsöhbətin varlığını, yazılı müxtəliflik isə həmsöhbətin olmamasını şərtləndirir. Yazılı dil öz varlığını monoloq şəklində qoruduğu və saxladığı halda, şifahi dil bunu dialoq şəklində gerçəkləşdirir. Şifahi dilin yazılı dildən üstünlüyə malik olmasındakı digər təsirli amil isə, insan səsi, mimika və jestlərdir.(6. Səh 140). Çünki, bu amillər şifahi dildə ifadə edilən fikr haqqında əlavə və təsirli məlumatların verilməsinə səbəb olur. İngilis dilində şifahi nitqlə yazılı dil arasındakı fərqliliklər fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətdən özünü biruzə verir, ancaq, əsas fərqlilik şifahi və yazılı dildə istifadə edilən söz ehtiyatındadır. Şifahi nitqdə ədəbi sözlərlə yanaşı vulqar, slenq, jarqon kimi dilin qeyri-rəsmi layları özünə yer tutduğu halda, yazılı dildə dil normalarını və standartlarını pozmadan istifadə edilən leksik vahidlər üstünlük təşkil edir. Şifahi dildəki bu ifadələr yazılı dildə istifadə edildikdə nəzərəçarpan üslub effekti verir və

həmin nitqə xarakterik bir xüsusiyyət qatır. İngilis dilində güclü emosional mənaya malik olan andlar, söyüşlər və bu xüsusiyyətə malik olan digər şifahi dilə aid olan sözlər yazılı dildə tez-tez yer alır: “He put my goddam paper down. I am pretty sure (O, mənim lənətə gəlmiş kağızımı yerə tulladı, bundan tam əminəm)”.

İntuitiv olaraq şifahi və yazılı dil arasında fərqlərin olduğunu başa düşürük. Yazı kifayət qədər statik bir köçürmə formasıdır. Nitq isə məlumatın dinamik ötürülməsidir. Yazılı dil daha dəqiq olur və sözlər daha çox düşünülmüş şəkildə seçilir. Şifahi və yazılı dil özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. (2. Səh 345). Bu xüsusiyyətləri cədvəldə göstərildiyi kimi sadalamaq olar:

Şifahi dil	Yazılı dil
1.Şifahi nitq danışılır və eşidilir.	1.Yazılı nitq yazılır və oxunur.
2.Şifahi nitq leksikasında hamıya aydın ümumişlək sözlərə daha çox yer verilir.	2.Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir.
3.Şifahi nitqdə cümlələr, əsasən qısa və sadə olur.	3.Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşib inkişaf edir.
4.Şifahi nitqdə danışığ dilin xüsusiyyətləri mühafizə olunur.	4.Yazılı nitqdə intonasiya fasilə vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə edilir.
5.Şifahi nitqdə intonasiya fasilə vurğu və s. vasitələrdən istifadə olunur.	5.Yazılı nitqdə mimika və jest əsas rol oynamır.
6.Mimika, jest və başqa hərəkətlər özünü göstərir.	6.Yazılı nitq hər hansı məlumatın fikirlərin nəşildən – nəslə keçməsinə əsas rol oynayır.
7.Şifahi nitq sürətli axına malik olur.	

Şifahi dilin yazılı dildən daha öncə yarandığı fikrini bir çox dilçi müdafiə edir. Bu mövzuda Holmes (1998) bildirir ki, “Hər bir uşaq oxuma və yazmağı öyrənmədən öncə danışmağı öyrənir və bu çox təbii bir hadisədir”. Şifahi dil yazılı dilə görə daha az rəsmiyyətə malikdir və bu da hər iki dilin leksikonunda fərqliliklərin yaranmasına səbəb olur. Yazılı dil şifahi dildən daha dəqiq və elmidir. Uite (1978) kitab kimi və ya kitab dili ilə danışan insanların ayırd edilməsini dəstəkləmiş və nitqin yazılı dil olmadığını vurğulamışdır. Çünki, kitabların yazılış şəkli və üslubu şifahi nitqə görə qurulmamışdır. Yazılı dildə sözlər və cümlələr daha rəsmi, daha qarışıq, daha ədəbi və diqqətlə seçilmiş ola bilər və cümlələr daha uzun texniki ola bilər. Şifahi nitqdəki sözlər və cümlələr yazılı dilin əksinə daha sadə və qısa, eləcə də yazılı dildə olduğu qədər ədəbi deyildir. (8. Səh 72)

Danışığ əsnasında fərdi və kombinatorial xətlər ola bilər. Danışılan fikir unudula və təkrarlana bilər, eləcə də, dinləyicilər auditoriyadakı səs-küydən dolayı və ya diqqət dağınıqlığının təsiri ilə nitqin bir hissəsini duymaya bilər. Məhz bu səbəblərdən dolayı kitab dili ilə danışmaq əlverişli deyildir və şifahi dil yazılı dildən ayrılmalıdır. (3.səh 210)

Halliday (1973) şifahi dil səs dalğaları ilə, qulağa xitab edərkən, yazılı dil işıq dalğaları ilə gözə xitab etdiyini vurğulayır və qeyd edir ki, hər iki dil əlaqə vasitəsi olduğu üçün oxşar xüsusiyyətlərə malik olsalar da, fərqliliklər də az deyil. Yazılı dil əsasən düşüncə və məlumatların qorunması şəklində formalaşmış və detallı məlumat, müzakirə və cümlə şəklində ifadə edilmişdir. Şifahi dil isə sosial fəaliyyət kanalı kimi fəaliyyət göstərir və mahnı, şeir, hekayə və söhbətdə ifadə olunur. Həmçinin, yazılı dil qalıcı, planlı və müəyyən bir zaman dilimində formalaşarkən, şifahi dil tam tərsinə anlıq və dəyişkən bir quruluşa malikdir. Üçüncüsü isə, şifahi dil dinləyiciyə kömək etmək məqsədi ilə jest, mimika, vurğu kimi para lingvistik anlayışlarla dəstəklənir, ancaq, yazılı dildə bu qavramlar yer almır.

Şifahi dilin yazılı dildən öncə yarandığını bir çox dilçi və tədqiqatçılar vurğulayırlar. Holmes və Billows ilə eyni fikirdə olduğunu qeyd edən tədqiqatçı Kroll bir tədqiqatında şifahi dil ilə yazılı dil arasında əsas fərqləri aşağıdakı şəkildə vurğulamışdır: Məktəbə başlayan uşaqlarda yazı bacarıqları ən aşağı səviyyədəikən, danışq bacarıqları isə tam tərsinə üst səviyyədə olur. Beləliklə, oxuma və yazmanın təməlini danışq bacarıqları formalaşdırır. (9. Səh 20)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün xüsusiyyətlər və fərqliliklər şifahi dil ilə yazılı dilin sistemli bir bütünlük içərisində olduğunu göstəricisidir. Yule və Brown yazılı və şifahi dil arasındakı fərqi izah edərkən qeyd edirlər ki, yazılı dil fərqli məqsədlərlə, fərqli söz və söz birləşmələri ilə, ədəbi, izah edici və məlumat verici xüsusiyyətləri ilə çox geniş imkanlara sahibdir. Keçmişdən günümüzdə və günümüzə gələcəyə bütün sahələrdə məlumatın çatdırılmasını yazılı dil həyata keçirir. Digər tərəfdən şifahi dil, fərdlər arasında sosial fəaliyyətin təmin edilməsi və qorunması funksiyasını həyata keçirir. (5. Səh 30). İçərisində olduğumuz “digital” dövrdə xüsusi ilə də, sosial media vasitələrinin gündəlik əlaqə vasitəsi kimi insanların həyatında ünsiyyətin böyük bir payına sahib olduğunu diqqətə alaraq qeyd etmək olar ki, yazaraq əlaqə saxlamaq danışaraq əlaqə saxlamaq qədər geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. MCINTYRE, Daniel, Jeffries Lesley (Stylistics), Cambridge University Press, revised II Edition, 2010.
2. GREGORIOU, Christiana (English Literary Stylistics), Palgrave Macmillan, Basingstoke, UK, 1 st Edition, 2008.
3. GOATLY, Andrew, (Explorations in Stylistics), Equinox Publishing Ltd, London, UK, 1 st Edition, 2008. JEFFRIES, Lesley, (Teaching Stylistics), Palgrave Macmillan, 1 st Edition, UK, 2006.
4. SIMPSON, Paul (Stylistics), Routledge, 1 st Edition, 2014.
5. Stæhr, A. (2015). “Reflexivity in Facebook interaction – Enregisterment across written and spoken language practices”. Discourse, Context and Media, 8, 30-45. doi:10.1016/j.dcm.2015.05.004
6. Takkac, M., & Akdemir, A.S. (2015). “Defining listeners in second language (L2) listening: investigating the Characteristics of language learners as listeners.” International Journal on New Trends in Education and Their Implications, 6(2), 116- 141
7. Lee, L. (2014). “Digital News Stories: Building Language Learners Content Knowledge and Speaking Skills”. Foreign Language Annals, 47(2), 338-356. doi:10.1111/flan.12084
8. Bygate, M., (2010). “Speaking”. In R. B. Kaplan (Ed.). The Oxford Handbook of Applied Linguistics (pp. 70-73). New York: Oxford University Press.
9. Akdemir, A. S. (2016). “Willingness to Communicate (WTC) in L2: An Affective Construct of Language Learning Process”. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20(3), 839-854.

NORMS OF ENGLISH - IN THE CONTEXT OF LITERARY AND NON-LITERARY LANGUAGE

Jafarli Rajab

Summary

The English language norms has been researched. The researches of different linguists and lexicographers have been considered, and the historical formation of literary language has been involved in research. Literary and non-literary language have been closely related and the effects and consequences of this relationship are also reflected in language. There are two main types of standard literary language. These are written and spoken languages. This variation is determined by the influence of two factors, the actual situation in which it is used and the purpose of the communication. The close relationship between literary and non-literary language and the impact and consequences of this relationship on language have been generalized and studied. Literary language and non-literary language have been closely related to each other, and the effects and consequences of this relationship are also reflected in language. Many words and phrases in English, as well as phonetic changes, have passed from non-literary language to literary language. English literary language was formed and formalized in the XVII-XVIII centuries. The expansion of the spheres of interaction between literary and non-literary languages took place in the 19th century with the spread of general secondary education in England and in the 20th century with the introduction of radio and television into people's lives. It is not easy to identify and list the features of non-literary language. This is because they do not have any system.

НОРМЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА - В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНОГО И НЕЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Джафарли Раджап

Резюме

Нормы английского языка были проанализированы в статье. А так же были рассмотрены исследования различных лингвистов и лексикографов, а формирование литературного языка было вовлечено в исторические исследования. Литературный язык и нелитературный язык тесно взаимосвязаны друг с другом, а эффекты и последствия этой связи также безусловно отражаются в языке. Существуют два основных типа стандартного литературного языка. Это письменный и устный язык. Эта вариация определяется влиянием двух факторов: фактической ситуацией, в которой оно используется, и целью установленной коммуникации. В статье были изучены и обобщены тесная взаимосвязь между литературным и нелитературным языком, а также влияние этой взаимосвязи на язык и ее последствия. Литературный язык и нелитературный язык были тесно связаны друг с другом, и эффекты и последствия этой связи также отражаются в языке. Многие слова и фразы в английском языке, а также фонетические изменения перешли из нелитературного языка в литературный. Английский литературный язык сформировался и формализовался в XVII-XVIII вв. Расширение взаимодействия между литературным языком и нелитературным языком произошло в 19 веке с распространением общего среднего образования в Англии и в 20 веке с появлением радио и телевидения в жизни людей. Выявить и перечислить особенности нелитературного языка непросто. Это потому, что у них нет никакой системы.

Rəyçi: dosent Zülfiyyə İsmayıl

Daxil olma tarixi 23 aprel 2021-ci il

SEQMENTASIYA VƏ NİTQIN MEXANİZMİ

*Rzayeva Zümrüd Elyar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*zuma_777@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə seqmentasiya prosesi və nitq mexanizmi əlaqəli şəkildə təhlil edilir. Nitqin yaranmasının, nitqin seqmentasiyaya uğramasının koqnitiv cəhətdən izah edilməsi məqalənin elmi yeniliyini və tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Məqalədə elmi araşdırma zamanı təsviri metoddan istifadə edilib. Bu tədqiqatda qarşıda duran əsas məqsəd artikulyasiya prosesinin mərhələlərinin nəzərdən keçirilərək elmi cəhətdən ətraflı izah etmək, seqmentasiya zamanı dildə müşahidə edilən seqmentativ və superseqmentativ vahidlərin və seqmentasiya prosesinin əsas vasitələrini təhlil etməkdir. Bu məqalə çərçivəsində aparılan araşdırmadan belə bir qənaətə gəlinir ki, nitqin mexanizmi dedikdə sadəcə səsli nitq deyil, onun ən başlanğıc nöqtəsi olan insan təfəkküründə nitqin yaranışı ilə bağlı olan prosesləri də buraya aid etmək lazımdır. Məqalədə təqdim edilən materiallar və gələcənin nəticələri fonetika sahəsində aparılacaq tədqiqatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər.*

Açar sözlər: seqmentasiya, seqment, superseqment, artikulyasiya, nitq, nitq mexanizmi.

Ключевые слова: сегментация, сегмент, суперсегментные единицы, артикуляция, речь, речевой механизм.

Key words: segmentation, segment, suprasegmental units, articulation, speech, speech mechanism.

Dilçilik elmində son illər aparılan araşdırmalarda seqmentasiyaya fərqli yanaşmalar müşahidə edilir. Məsələn, V.G. Subiç öz elmi araşdırmasında təbii, süni, düzəltmə tipli seqmentasiyalardan bəhs edir və qeyd edir ki, “təbii” seqmentasiya ətraf aləmdə mövcud olan bu və ya digər obyektlərin sayımından, hesabından ibarətdir. Lakin müəllif onu da qeyd edir ki, ətraf aləmdə olan bütün şeylərin heç də hamısı hesaba uymur. Bununla yanaşı fərqli dillərdə kvantifikasiyaya (yəni seqmentasiyaya) fərqli elementlər məruz qala bilər. Məsələn, ingilis dilində “odun – ağac” (wood - a tree) anlayışlarının süni və təbii seqmentasiyası dəqiq şəkildə hiss edilir. [9, s. 59]. Azərbaycan dilində isə buna ekvivalent olaraq “şüşə” və “stəkan” sözlərinin dəqiq şəkildə təbii və süni seqmentasiyasının olduğunu da deyə bilərik. Lakin ingilis dilində hər iki anlayış bir leksik vahidlə – “glass” sözü ilə ifadə edilir.

Süni seqmentasiyanı isə o, xüsusiləşmiş və xüsusiləşmiş olmayan olmaqla iki tipə ayırır. Xüsusiləşmiş süni seqmentasiyaya misal olaraq zaman, çəki, sahə, həcm, məsafə ölçüsü bildirən sözləri nümunə gətirir və qeyd edir ki, xüsusiləşməmiş süni seqmentasiyanın vahidləri isə bunların dəqiqləşdirilməsinə xidmət edən leksik vahidlərdir [9, s. 59]. Göründüyü kimi, müəllif seqmentasiyanı sırf semantik səviyyədə nəzərdən keçirir və hətta düzəltmə seqmentasiya terminindən belə istifadə edərək, buraya qeyd edilən ölçü vahidlərinin ifadə edilməsi üçün dildə yaradılmış söz birləşmələri (at gücü və s.), mürəkkəb sözlər və s.-ni aid edir [9, s. 60-71].

Ümumiyyətlə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitqi seqmentasiya problemi son onilliklərdə müasir dilçiliyin diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq, bu məsələ haqqında hələ də yekdil fikir mövcud deyil. Bu, əslində, qeyd edilən problemin mürəkkəb və çoxplanlı olması, həm də nitq fəaliyyətinin nəzəriyyəsinin yenidən işlənməyə başlanması ilə bağlıdır. Buna baxmayaraq, linqvistik hadisələrin təhlil edilməsində müşahidə edilən fərqli müasir yanaşmalar, həm də onların fonetik-fonoloji cəhətdən təsvir edilməsi xüsusi maraq doğurur və nitqin yaranması, nitqin yaranması prosesinin mexanizmi probleminə ümumi yanaşma baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Nitqi fəaliyyət nəzəriyyəsinin qeyri-kafi inkişafı və ən başlıcası, nitqin yaranması prosesi və onun struktur vahidlərinin interpretasiyası zamanı müşahidə edilən ziddiyyətlər hər hansı konkret bir dilin materialları əsasında bu məsələnin öz həllini tapmasında, onun fonetik-fonoloji sisteminin müəyyən edilməsində çətinlik yaradır.

Danışq və dərkətmənin real proseslərinin modelləşdirilməsini nəzərdə tutan müasir fonetik təsvir istənilən dilin fonetik sistemini prinsipial olaraq fərqli şəkildə təsvir edilməsini, insanın nitq fəaliyyəti modelində fonetik komponentin formalaşması məsələsinin həllini nəzərdə tutur. Nitqin daxili mexanizminin təsviri və danışanın nə etdiyini, nitqin yaranması zamanı subyektin hansı strategiya və üsullardan istifadə etməsini adekvat şəkildə dərk edilməsinin mahiyyətə təsvir edən prosesin aspektləri müasir elmi ədəbiyyatlarda koqnitiv cəhətlər adlandırılır. Koqnitiv yanaşma baxımından nitqin yaranması onun formalaşması mərhələləri ilə (nitqdən əvvəlki və nitqdən sonrakı), yəni nitqlə bağlı fikrin yaranması və onun daha sonra cümlələr şəklində nitqdə formalaşması şəklində nəzərdən keçirir.

Beləliklə, nitqin yaranması prosesi, əslində, eyni anda həm koqnitiv (verballığa qədər olan mərhələ), həm də daim bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və cümlə (fikrin verballaşması) tərkibinə çevrilən dil vahidlərini hərəkətə gətirən nitqi təfəkkür (речемышлительный) prosesidir [2, s. 7–8]. Bununla əlaqədar olaraq səslənən nitqin seqmentasiyası xüsusi maraq doğurur ki, bu da nitq obyektini təşkil edən vahidlərini və onların bir-biri ilə əlaqəsinin spesifikasiyasını müəyyən edir. Bununla belə səslənən obyektin optimal seqmentasiyası zamanı nitqi seqmentlərin variativliyi və əsas əlamətləri nəzərə alınmalıdır. Səslənən sözün (və ya mətnin) seqmentasiyası ardıcılıqla, yəni seqmentlərin düz xətt boyunca bir-birini izləməsi ilə deyil, həm də qarışıq formada (Plotkin bu formanı kinakəmlər adlandırır), lakin eyni anda baş verir.

Nitq axının seqmentasiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar zamanı “şərti olaraq, üzvlənən nitqi seqmentlərin xüsusiyyətlərindən asılı olan mikro- və makroseqmentasiyanı fərqləndirmək lazımdır” [7, s. 10]. R.K.Potapovanın fikrincə, mikroseqmentlərə intrasəsli seqmentlər (ayrı-ayrı parametrik hadisələr, səslərarası keçid prosesləri, eksplozisiya, aspirasiya və s.), səsli, intrasəsli (səs birləşmələri) və heca seqmentlərini aid etmək olar. Makroseqmentasiyanın əsas obyektlərinə isə ritmik qruplar, frazalar, frazafövqlü vahidlər, fonoabzaslar, mətnləri aid etmək olar. Mikro və makro seqmentasiya obyektləri arasındakı mövqedə isə fonetik sözlər dayanır. Bu halda isə media yəni, orta seqmentasiyadan bəhs etmək olar.

R.K.Potapovanın qeyd etdiyi kimi, “təklif edilən fərqləndirmə şərti olaraq müəyyən ediləns eqmentlərin inventarlarının ardıcılığını müəyyən etməyə, onları danışan, dinləyən və müşahidə edən (təcrübəni həyata keçirən) mövqeyindən fərqləndirməyə şərait yaradır” [7, s. 10]. Bu cür terminoloji dəqiqləşmə tam olaraq münəviqlə və yerindədir. Belə ki, məlum olduğu üzrə ənənəvi terminlərdə “seqmentasiyalı element” anlayışı nominativ mənada işlənir. Onun tərkib hissələri kimi isə “seqment və superseqment” arasında yerləşən elementlər izah edilir.

Azərbaycan dilində nitq signalı seqmentlərinin mikro, media və makroseqmentasiya terminləri ilə ayrı-ayrı seqmentlər şəklində fərqləndirilərək müəyyən edilməsi nitqin seqmentasiya prosesini daha detallı şəkildə nəzərdən keçirməyə geniş imkanlar açır. İlk növbədə bunun üçün mikroseqmentləri lazımi şəkildə müəyyən edərək səciyyələndirmək lazımdır. Lakin bir məqam da diqqətdən yayınmamalıdır ki, hər hansı bir konkret dildə bu və digər xüsusiyyətləri ilə seçiləns eqmentlərin hər bir dil üçün özəl ola biləcək xüsusiyyətləri və xarakteristikası ola bilər.

Nitq axının seqmentasiyası bu mərhələlərdən ibarətdir: heca – fraza (ifadə) – frazafövqlü elementlər vahidlər. Nitq axını, artıq məlum olduğu kimi, heca seqmentasiyası ilə başlayır. Heca bu məqamda parçalanmayanın üzv hesab edilir. Lakin bu, hecanın tərkib hissələrinə parçalana bilməməsi anlamına gəlmir. Belə ki, heca da öz növbəsində səslərə ayrılır.

Lakin parçalanmanı səslər səviyyəsinə endirdikdə səs axınını pozmuş olururq. Bu baxımdan seqmentasiyanın ən kiçik, parçalanmayan vahidi hecadır.

Bütün işarəvi vahidlərin (morfem, söz, ifadə) səs donu – səs axının sahələridir. Məhz bu sahələr seqmentasiyaya və seqmentativ amilləin nəzərə alınması ilə modullaşmaya məruz qalır. Yəni, məzmun planının ifadə planı ilə vəhdətini ortaya qoyur. Fonoloji səviyyədə səs axını sırf fonoloji vahidlərlə, semantikanın iştirakı olmadan təşkil edilir. Nitq axının elementar şəkildə formalaşması (modullaşması) isə xüsusi fonoloji vahid olan heca hesabına həyata keçirilir.

Heca fonetik-fonoloji vahiddir və nitqi hərəkətə gətirərək idarə edilməsi baxımından ən kiçik səs zənciridir. Bu məqamda səs zənciri dedikdə, səslərin kortəbii ardıcılığı deyil, vahid artikulyasiyalı kompleks nəzərdə tutulur ki, bunun da daxilində artuklyasiyanın (səslənmə ahənginin) müvafiq qanunauyğunluqları mövcud olur. Nitqi zəncirdə heca nitq axının ən kiçik səsləli parçasıdır.

Lakin Sorokin tərəfindən aparılan və seqmentlərin həmahəngliyinə həsr edilən təcrübi tədqiqatların ümumi şərhinə nəzər saldıqda, görürük ki, həmahənglik proseslərinin fəaliyyət sahəsi heca çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. V.B.Kuznetsovun qeyd etdiyi kimi, “hecanın müəyyən edilməsində yalnız həmahənglik amilinə istinad etmək müəyyən çətinliklər yaradır” [3, s. 84].

Bu istiqamətdə öz təcrübi tədqiqatlarını aparan V.B.Kuznetsov belə bir qənaətə gəlir ki, yumşaq samitin artikulyasiyası “ənənəvi” strategiyalarda qeyd edildiyindən daha əvvəl başlayır; yumşaq samitin tamamlayıcı artikulyasiyası onun əsas artikulyasiyasını qabaqlayır; bu ümumi sxemin konkret şəkildə həyata keçməsi bu samitin yanında işlənən saitin səciyyəsi, onun vurğusundan və samitdən əvvəl və ya sonra gəlməsindən birbaşa asılıdır [3, s. 93].

Müəllif qeyd edir ki, hər bir dildə sözlərin seqmentasiyası xüsusi üsulla həyata keçirilir, məsələn rus dilində seqmentasiyanın əsas amili sözün vurğusudur. Beləliklə, nitq proseslərini modelləşdirilməsi necə baş verir, semantik informasiyanın səsləndirilməsi “mexanizmi” hansı şəkildədir, mürəkkəb artikulyasiya aparatının səslərin deylişi və dərk edilməsi ilə ümumilikdə hərəkətə gətirən səbəb, amil nədir? kimi suallara nitqin yaranması mexanizminin tədiqiq baxımından hələ də öz həllini və cavabını dəqiq tapmayan məsələlər sırasında sadalanır.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda nitq mexanizmi ilə bağlı olan müddəaları ardıcılıqla aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- 1) dilin səs tərkibi yalnız boş səslədən ibarət deyil;
- 2) artikulyasiya məhsulu kimi səsin əsas funksiyası nitq signalını insandan insana ötürməkdir;
- 3) bu signalın trayektoriyası ağızda başlasa da, dinləyicinin qulağında deyil, bu signalı qulaq vasitəsilə qəbul edib emal edən beyində bitir;
- 4) səs signalının qət etdiyi yol üç mərhələdən ibarətdir: a) beyindən artikulyasiya aparatına; b) oradan eşitmə orqanına; v) oradan da beyinə;
- 5) birinci mərhələdə signal sinir impulslarından, ikincidə səslərdən, üçüncü mərhələdə isə yenidən sinir impulslarından ibarət olur;
- 6) söyləmin dil planına signalın reallaşmasının səslər və sinir impulsarı kimi hər iki substantları aiddir;
- 7) həm səslər, həm də sinir impulsarı bərabərhüquqlu olsalar da, bir-birinə təbə deyillər;
- 8) bu ipostasların hər biri səsin yaranmasında və dərk edilməsində müstəqil vasitədir;
- 9) bu prosesdə ilkin olan sinir impulsudur, səs ondan sonra yaranır;
- 10) söyləmin nitq planının impulslanması substansiyasının universal seqmentasiyası “hərəkət kontingenti” («контингент движений») adlanan neçə substabnt impulsun vahid blokda qruplaşmasından ibarətdir;

11) belə kontingentlər vahid komanda (əmr) ilə fəaliyyətə başlayır ki, verilən əmr də öz növbəsində avtomatik olaraq ayrı-ayrı olan “kontingent” hərəkətlərinin, avtomatik altkomandaların bütöv zəncirini aktivləşdirir [1; 5; 6].

Dilin fonetik sisteminin ayrı-ayrı seqmentlərinin artukilyativ-akustik və funksional xarakteristikasının, onların bir-birinə uyğunluq qanunauyğunluqlarının, hecanın strukturlaşması xüsusiyyətlərinin yuxarıda verilən təsviri əsasında onları səsyaradn müəyyən sistemə söz səviyyəsində daxil etmək olar, belə ki, danışanın əsas məqsədi səs və hecalar deyil, işarəvi vahidlərlə ifadə edilir.

Koqnitiv yanaşma çərçivəsində nitq prosesi danışanın beynində fikrin yaranışından (intensiya, niyyət), onun müəyyən mənalı hər hansı bir məlumatı ötürmək istəyindən başlayır. Sonrakı mərhələdə bu düşüncə müəyyən freymlərə, senarilərə çevrilir ki, bunlar da “nəticə obrazı” ilə sonuçlanır. Yəni danışan fizioloji nitqini işə salmadan öncə beynində artıq fonem səviyyəsində formalaşan hazır obraza malik olur ki, məhz bu obrazın əsasında da səsli nitqdə səslərin ardıcıl düzümlü baş verir. Yəni, beynində artıq mövcud olan obraz dinləyici üçün səsli şəkllə çevrilir. Verballaşmayaqədərki nitqin yaranış prosesi universaldır və beynin ixtiyarındadır. “Nəticə obrazı”na əsaslanan beyin sonrakı mərhələdə səsyaradan orqanlara müvafiq əmrlər verir.

Sxematik olaraq nitqin yaranması və nitqin dərk edilməsi prosesini koqnitiv cəhətdən bütün mərhələlərini təsvir etməyə cəhd etsək, o zaman onu bu şəkildə təqdim edə bilərik: niyyətin – freymlərin yaranması, senarinin – nəticə obrazının formalaşması, danışq aparatına komandanın ötürülməsi, nitq signalının yaranması, nitqin fiziologiyasının fəaliyyətə başlaması, səslənmə, səslənmiş “nəticə obrazı”, dinləyici tərəfindən dərk etmə. Beləliklə, nitq signalını ötürən və alan hər iki halda beyindir: beyindən artikulyasiya orqanlarına, oradan isə dinləyicinin beyninə.

Danışanın düşüncələrinin verballaşması, “materiallaşması” isə artıq səslənmə mexanizminin, yəni nitqin fiziologiyasının öhdəliyinə düşür və hər bir dil və onun fonetik-fonoloji sistemi bunu özünəməxsus şəkildə həyata keçirir. Obrazlı şəkildə ifadə etsək, hər bir dil yaratdığı kərpicləri yalnız özünəməxsus olan paradiqmatik və sintaqmatik silsiləyə, əlaqələrə uyğun olaraq düzür.

Nitqin yaranması prosesinin özü bilavasitə ondan başlayır ki, nitq signalı, yəni başlanğıc komandası bütün danışq aparatını hərəkətə gətirir. Bu prosesdə birinci mərhələ sinir-əzələ impulsasiyasıdır: hava axının hərəkətə başlaması, yəni səs telləri prosesə qoşulmazdan əvvəl ağız boşluğunun lazımı rezanator vəziyyət alması, hava axını üçü maneələrin (əgər lazımdırsa) qurulmasından ibarətdir. Növbəti mərhələdə isə səsqaəbul edən proses sinir-əzələ impulsasiyası vasitəsilə işə düşür. Beləliklə, bütün bunlar nitq signalının yaranması prosesini ümumilikdə əhatə edir.

Səsin əsas funksiyası signal ötürməkdir. Səs yalnız artikulyativ hərəkətlərin özünəməxsusluğu ilə ixrac edilə və bu hərəkətlərin perseptiv korelyatları (əks proseslə) ilə qəbul edilə bilər.

Ənənəvi terminlərdə bu özünəməxsusluğun komponentləri “fərqli əlamətlər” adlandırılır. V. Ya. Plotkinanın fikrinə görə, bu hər iki hissəsində (həm birinci, həm də növbəti mərhələdə) müstəqil fonoloji vahid kimi müəyyən edilən dil vahidinin statusuna uyğun deyil [6, s. 17].

Bu baxımdan “kinakema” termini təklif edilir. Bu termin artıq qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 30-cu illərində Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülüb. Bu fikirlə razılaşmamaq olmur. Lakin haqqında bəhs etdiyimiz tədqiqat əsərində “fərqli (diferensial) əlamət” termini paralel işlənsə də, müəllif özü də etiraf edir ki, bu iki termin, əslində, bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlidir. Lakin hər ikisinin obyektı eynidir: artikulyasiya orqanlarının sinir-əzələ impulsları. V. Ya Plotkinanın qeyd edilən əsərindən də göründüyü kimi, səsin yaranma

mexanizminin təsvirində sinir-əzələ impulsları ilkin, səsin özü isə növbəti baş verən hadisə kimi qeyd edilir. Lakin, reallıqda hər iki fakt eynizamanlıdır.

Bu prosesdə diqqəti daha bir məqam çəkir ki, bu da universal substansiyaların seqmentasiyası zamanı söyləmin nitq fonunda bloklu impulsasiya prinsipidir. Bunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə substant impulsar bir “hərəkət kontingent” adlanan blokda cəmlənir. Bu blok bir komanda əsasında fəaliyyətə başlayır. Bloka verilən komanda da isə öz növbəsində “hərəkət kontingenti” ilə əlaqəli olan bütün digər “kontingentləri” avtomatik olaraq zəncirvari işə salır.

Səs axınında iki dil səviyyəsi müşahidə edilir – düzxətli (seqmentativ) və düzxətli olmayan (superseqmentativ). Bunlar birgə müşahidə edilsələr də, superseqment vahidlər “sanki düzxətli kəsirlərin üzərinə düşür: düzxətli parçalar xüsusiləşir, ayrıca ifadə edilir, superseqment olanlar isə yalnız onlarla birgə mövcuddur” [5, s. 15]. Superseqment vasitələrə seqmentativ səsləri üstələyən hecadan mətnə qədər bütün vahidlər aid edilir.

Superseqment səviyyədə səslənən nitqin səs axınıni təşkil edən seqmentlərlə yanaşı prosodik vasitələr də çıxış edir. Bunlara ilk növbədə vurğu və onun bütün növləri aid edilir.

Hər bir dildə sözün fonetik təşkilinə ehtiyac var və hər bir dil (və ya dil qrupları) bunu özünəməxsus şəkildə həyata keçirir. Azərbaycan dilində söz vurğusuna malik digər dillərdə də olduğu kimi sözlərin fonetik təşkilinin əsas vasitəsi söz vurğusudur. Söz vurğusunun əsas funksiyası sözün tamlığını və müstəqilliyini bildirməkdir. Vurğusu olmayan səslər yığını söz ola bilməz.

Ədəbiyyat

1. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 1. Т. 1. 142 с.
2. Кубрякова Е. С. Модели порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. М.: Наука, 1992. С. 4–20.
3. Кузнецов В. Б. Эффекты коартикуляции при переходе от гласного к мягкому согласному в 3. русской речи // Проблемы фонетики. М.: Наука, 1995. С. 84–99.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. 686 с.4.
5. Матусевич М. И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Просвещение, 1976. 288
6. Плоткин В. Я. Фонологические кванты. Новосибирск: Наука, 1993. 180 с.
7. Потапова Р. Г. Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // Проблемы фонетики. М.: Институт русского языка РАН, 1995. С. 7–20.
8. Сорокин В. Н. Теория речеобразования. М.: Радио и связь, 1995. 128 с.
9. Субич В.Г. Функциональный анализ лексико-семантического аспекта количественности в английском, японском и русском языках. дис. на с.уч. степ. к. филол. н. Казань, 2012. 240 с.

СЕГМЕНТАЦИИ И РЕЧЕВОЙ МЕХАНИЗМ

Рзаева Зумруд Эльяр
Резюме

В статье анализируется процесс сегментации и речевой механизм согласованным образом. Когнитивное объяснение формирования речи и сегментации речи обуславливает научную новизну статьи и актуальность темы, выбранной для исследования. В статье во время научных исследованиях использован описательный метод. Основная цель данного исследования - прояснить этапы процесса артикуляции и объяснить в научной манере, проанализировать основные средства и процесс сегментации и суперсегментных единиц, наблюдаемых в языке во время сегментации. Из исследования, проведенного в этой статье, делается вывод, что механизм речи - это

не только речь, но и процессы, связанные с формированием речи в сознании человека, которая является ее начальной точкой.

Материалы, представленные в статье, и представленные результаты могут иметь особое значение для фонетических исследований.

THE SEGMENTATION PROCESS AND THE SPEECH MECHANISM

Rzayeva Zumrud Elyar

Summary

The article analyzes the segmentation process and the speech mechanism in a consistent manner.

The cognitive explanation of the formation of speech and speech segmentation determines the scientific novelty of the article and the relevance of the topic chosen for the study. During this scientific research descriptive method is used. The main objective of this study is to clarify the steps of the process and explain in a scientific manner, to analyze the main means and process of segmentation and super-segment units observed in the language over the time of segmentation.

From the study conducted in this article, it is concluded that the mechanism of speech is not only speech, but also the processes associated with the formation of speech in the human mind, which is its starting point. The materials and results presented in the article may be of particular importance for phonetic research.

Rəyçi: dosent Mehdi Rəhimov

Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 16 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 fevral 2021-ci il

UOT:81.

POEZİYADA ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜN, ŞİVƏ TRANSKRİPSİYASININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Salahova Yeganə Həsən qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

Yegane.gdu@gmail.com

Xülasə: Poeziyada ədəbi tələffüzün, şivə transkripsiyasından istifadə mühüm poetik mahiyyət kəsb edən göstəricilərdəndir. Ədəbi dilin şivə transkripsiyasından hər hansı bir söz sənətkarı istifadə etməklə poeziya dilini xalq danışq dilinə daha da yaxınlaşdırır, poeziya dili olduğu sadə, adi görünür və bu sadəlik, adilikdə bədii həqiqətlər təbii görünür, dərin poetik səmimiyyət oxucunu valeh edir və şeir mətni oxucunun yaddaşına asanlıqla həkk olunur. Ədəbi tələffüzün, şivə transkripsiyası bəzi söz sənətkarlarının bədii üslubunda az, bəzilərində isə intensiv bir şəkildə müşahidə olunur ki, bu da şeir mətninin birbaşa bədii strukturu, linqvistik tərkibi ilə əlaqədardır, söz sənətkarının çoxlu ünsiyyət dilinə münasibətindən irəli gəlir. Dilin üslubi laylarına fəal və yaradıcı yanaşma söz sənətkarının professionallığını nümayiş etdirən amillərdəndir və dil faktlarını ədəbi tələffüzün transkripsiyası baxımından nəzərdən keçirməklə, məqalədə belə bir fikir sübuta yetirilir ki, gerçəkliyin bədii keyfiyyətlərlə aşılınması, poetik intonasiyanın ideya-bədii istiqaməti, onların bədii qayə ilə bağlılığı xalqı deyim qaydalarına söykənir.

Açar sözlər: ədəbi dil, şivə, transkripsiya, poeziya

Keywords: literary language, dialect, transcription, poetry

Ключевые слова: литературный язык, диалект, транскрипция, поэзия

Annotasiya. Şeir dilində ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından istifadə poetik örnəklərin emosional obrazlılığı, ahənginə görə ritmi qafiyə-heca sistemi ilə bağlıdır və bunlar öz mənbəyini xalq danışığı dilindən alır. Məqalədə bütün bu məsələlər saf-çürük edilir.

Aktuallıq. Bəzi söz sənətkarlarının yaradıcılığında ədəbi dilin şivə tələffüzünün transkripsiyası şeir mətninin təşkilində mühüm amil kimi özünü göstərir və onların sürəkli şəkildə, həm estetik zəmində işlədilməsi poetik kateqoriya səviyyəsində başa düşülməlidir. Canlı xalq danışığı dilinin dadını-tamını, şirəsini poeziya dilinə hopdurmaq söz sənətkarından böyük yaradıcılıq məharəti tələb edir. Yaradıcı şəxsiyyətin təsvir-tərənnüm predmeti sözün üslubi rəngində öz real təzahürünü tapır ki, belə məqamlarda şivə transkripsiyası da böyük önəm daşıyır və lirik ovqatın güclənməsinə yönəldilən bu nitq göstəricilərin poeziya dilində linqvistik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi kifayət qədər aktuallıq kəsb edir.

Giriş. Azərbaycan poeziya dilində ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından istifadəyə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür və bunlar söz sənətkarlarımızın dilimizə yaradıcı yanaşan vərdişlərindən irəli gəlir. Mühüm bir dil faktoru kimi şeir mətnlərində şivə transkripsiyasından yararlanma, məqsədyönlü şəkildə faydalanma əksər şairlərimizin yaradıcılığında müşahidə olunur. Şivə transkripsiyası ilə verilən şeir mətnləri "... tərəvətliliyi ilə seçilir. Sözdən məqsədyönlü faydalanma səhmi, vəzn, qafiyə və ritm tələblərinə uyarlığı özünü açıq-aşkar hiss etdirir. Hiss olunur ki, sözün bu cür bədii həyatı poetik situasiyadan irəli gəlir, şivə tələffüzünün transkripsiyası bədii sözün taleyidir, poetik dil faktıdır" (1, 170).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin həm şərq, həm şimal, həm də keçid şivələrində mənsəbiyyət şəkilçili ismiylər hallanarkən ismin çıxışlıq halındakı **-dan, -dən** şəkilçisi **-nan, -nən** şekillərində tələffüz edilir: **saçından – saçınnan, özündən – özünən, yerindən – yerinnən** və s. (2, 18).

M.Hüseynova da göstərir ki, müasir ədəbi dilimizdə **-dan²** çıxışlıq hal şəkilçisi sonu **"m", "n"** sonor samitləri ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə **-nan²** formasında tələffüz edilir. Deməli, şəkilçi morfemin dəyişməsi bədii mətnə bədii-estetik qavrayış forması kimi gerçəkləşir. Bununla o, poetik ünsiyyət faktına çevrilir (3, 46; 4, 138).

Daha çox bəzi morfoloji göstəricilər vasitəsilə təzahür edən şivə tələffüzünün transkripsiyası canlı danışığı elementlərindən intişar tapır:

*İlləri illərə cala, qarışmur,
Necə ki, xeyir-şər mağarinnan.
Hər şeylə barışan nənə barışmur,
Bir sənin saçının ağarmağinnan* (5, 20).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi olan **-lar, -lər** cəm şəkilçisinin dialekt və şivələrimizdə 8-dən çox variantı mövcuddur. bu variantlardan şeir dilində daha çox **-dar, -dər, -nar, -nər** şəkilçilərindən istifadə olunur:

*Gözdərin sevdə bulağı,
Əl tutub içə bilmirəm.
Ürəyin behişt yaylağı,
Daşınb köçə bilmirəm* (5, 98).

-lar, -lər cəm şəkilçisi sonu sonor **"n"** samiti ilə bitən sözlərə bitişdirildikdə **-nar, -nər** formasında tələffüz edilir ki, bu da ədəbi dilin şivə transkripsiyasından başqa bir şey deyildir:

*Mahirə tək alışannar,
Xiffətini daşıyannar,
Şövqün ilə yaşayannar,
Görməz zülmət, cavanlığım* (5, 109).

Göründüyü kimi, şivə transkripsiyası ilə verilən sözlər şeir mətnində ahəngdarlığın, ritmikliyin təminatçısı rolunda çıxış edir, şeir dilində üslubi-semantik nizamı korlanır, olduqca təbii görünür. Linqvistika mütəxəssisləri də dönə-dönə vurğulayırlar ki, poeziyada orfoqrafik normaya sərbəst münasibət daha çox canlı danışığı dilinin deyiliş tərzinə söykənir

(6, 157). “Elə orfoqrafik əyintilər var ki, poeziya dilində yol verilə bilər” (7, 23). Poetexnik məcburiyyət üzündən sabitləşmiş orfoqrafik normadan kənaraçıxma o qədər də qeyri-adi hal sayılmır (6, 156).

Şeir dilində *ilə* qoşmasının ədəbi dil variantı ilə bərabər *-nan, -nən, -ynan, -ynən* tələffüz variantından da intensiv bir şəkildə istifadə olunur:

Doqquzlar başına çıxan yüz idi,

Uşaqnan, böyüknən mehrbaz idi.

Onda ki, şenliyin kefi saz idi,

Qoca da, cavan da şən yaşayırdı (9, 55).

A.Vəliyev göstərir ki, keçid şivələrində əksər hallarda *ilə* qoşması müəyyən kombinator fonetik hadisəyə məruz qalmaqla, özündən əvvəlki sözün ahənginə uyğunlaşır və *-nan//nən//ynan//ynən* şəklini qəbul edir. Həmin qoşmanın qovuşduğu söz isə adlıq halda işlənir (2, 70).

M.Şirəliyev *-nan, -nən* şəkilçisinin funksiyasından danışarkən qeyd edir ki, Azərbaycan dili dialektlərində bu şəkilçi *-la, -lə-nin* daşdığı qrammatik funksiyayı yerinə yetirir (10, 62). A.Axundovun fikrincə, *-nan, -nən* şəkilçisi Azərbaycan dili dialektlərində birgəlik halın formasını yaradır ki, birgəlik, müstəqim obyekt, vasitə-alət, hərəkət üsulu, yer və zaman qrammatik mənalərini bildirir (11, 422).

“Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində dəyişikliyə uğramayan və eyni şəkli əlamətlə ifadə olunan (*-a, -ə, -ya, -yə*) feilin sadə arzu şəkli keçid şivələrində də ayrıca fonetik variantlara malik olmur. Burada fərqli xüsusiyyətlər yalnız şəxs şəkilçilərində nəzərə çarpır. Qonşu dialekt qruplarının təsiri isə həmin şəklın mürəkkəbində özünü təzahür etdirir. Arzu şəklının hekayəsindəki *idi* sözündə törənin fonetik dəyişiklik (səs düşümü və qaqalılışma hadisələri) əsasən şərq və qərb qruparında olduğu kimidir. Burada istər təsdiq və istərsə inkar feillərin təsrifində yalnız bir variantlı *-ey (-yey)* şəkilçisindən istifadə olunur” (2, 53).

Poeziyada bəzi hallarda feilin arzu şəklində olan sözləri gələydim, *oxuyaydım, böləydim, biləydim* əvəzinə şivə transkripsiyasına uyğun olaraq *gəleydim, oxuyeydim, böleydim, bileydim* şəkillərində işlədilir ki, bu da şübhəsiz, şeir mətninin poetexnik tələblərindən doğur. Məs.:

Əzəl gündən işi belə bileydim,

Gücüm çatmaz aya, ilə böleydim,

Əcəlimi yarı bölə bileydim,

Bu dərdimi tən böleydim, ay ana (9, 62).

Klassik Azərbaycan poeziyasında olduğu kimi, müasir şeir dilində də semantik kondensasiya hadisəsinə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür və bu hadisə də ədəbi dilin şivə transkripsiyasına xidmət göstərir. “Semantik kondensasiya da şeir dilində zahiri cəhətlərinə aludəçilikdən daha çox daxili məzmununda üslubi zənginliyə xidmət edir. Semantik kondensasiya anlayışı yığcamlaşma, ixtisar və əlavə etmə hadisələrini əhatə edir. Eyni məna qalmaqla sözdə morfemlərin miqdarca azalması söz birləşməsinin ixtisar olunub bir sözə keçməsi və s. fikri mükəmməl bədii formalarla əks etdirmə prinsipinə söykənir” (1, 171). Müşahidələrimiz göstərir ki, söz sənətkarlarımızdan bəziləri ədəbi dil norması olan *gətirdi* feilinin yerinə *gətdi, qoxuyur* feilinin əvəzinə *qoxur, unuda bilmirəm* söz və söz birləşməsinin əvəzinə *unudammıram* şəkillərindən istifadə edir ki, bütün bunlar özlərində semantik kondensasiyanı, yəni sözlərin yığcamlaşması hadisəsini ehtiva etdirir. Bunları aşağıdakı şeir mətnlərində aydın şəkildə görmək mümkündür:

Hər dəfə başım dizinin üstə,

Çəkərdi, saçımı oxşardı anam.

Bir onu, bir də ki, qulac saçları

Dəyən nəfəsini unudammıram (5, 91).

*O sən getdiyin yolların,
Dönər, başına **dolannam**.
Kəsəyinə qurban olar,
Öpər, daşına **dolannam** (5, 90).*

Bəzi söz sənətkarlarımızın şeir mətnlərində söz birləşməsinin ixtisar olunub bir sözə keçməsi hadisəsi daha çox müşahidə olunur. Məsələn, Mahirə Nağıqızı “Elegiya” adlı şeirinin bir bəndində **bacara bilmədi** söz birləşməsinə ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun olaraq **bacarammadı** formasında işlədərək poetik formanı mükəmməl bir şəkllə salmış və eyni zamanda mətnin məzmunundakı inkarlıq çalarını da semantik kondensasiya vasitəsilə reallaşdırmışdır:

*Kimiydi bilməyən nələr çəkirsən,
Tək sən yaşamadın çəkilən dağı.
Neyniyim, atan da **bacarammadı**
Ata ürəyinnən ana olmağı (5, 126).*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şeir mətnindəki **bacarammadı** feili **bacara bilmədi** söz birləşməsinin semantik kondensasiya şəklidir. Feilin bacarıq şəklinin şivələrdəki funksiyasından bəhs edən A.Vəliyev göstərir ki, keçid şivələrində **bilmək** feili modallıq vəzifəsində çıxış etməklə, feilin bacarıq şəklini əmələ gətirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Bu feil həmin vəzifədə feillər başqa şəkil və zaman şəkilçilərini də qəbul edə bilər. Qonşu dialekt qruplarında olduğu kimi, burada da bacarıq şəklinin təsdiqində (ayrı-ayrı şəkil, zaman və şəxslərə aid fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmasa) diqqətəsayan fərqli cəhətlər müşahidə edilmir. Lakin inkar feillərdə digər dialekt və şivələrdə özünü təzahür etdirən -**amma**, -**ammə** ünsürləri iştirak edir. Bunlar əsas feilə əlavə olunan inkar şəkilçisinin (-ma, -mə) **bilmək** feilinə nüfuz etməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onu da qeyd etməliyik ki, keçid şivələrində ədəbi dilə doğru yaxınlaşma meyli daha qüvvətli olduğundan bacarıq şəklinin işlədilməsində paralelizmə cəhd özünü göstərir. Məsələn: **bilə bilmədim//biləmmədim, ala bilmədim//alammadım, bacara bilmədim//bacarammadım** və s. Misallardan da göründüyü kimi, feilin həmin şəkildə **bilmək** feili müstəqil halda da istifadə edilir (2, 59-60).

Azərbaycan ədəbi dilində çıxış edən -lıq, -liq, -luk, -lük şəkilçisi dialekt və şivələrimizdə tam və yarımcıq assimilyasiya hadisəsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən dəyişikliyə məruz qalır ki, onlardan biri də -dıq, -diq, -duk, -dük formalarıdır: **başlıq//başdıq, şadlıq//şaddıq, döşlük//döşdük, dostluq//dosduq** və s. Poeziyada bu morfoloji göstəricilər həm orfoqrafik, həm də şivə tələffüzünə uyğun işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya normalarına söz işlətmə orfoepik normalarla müqayisədə çoxluq təşkil edir. bu da ayrı-ayrı söz sənətkarlarının poetik ovqatlarının özünəməxsusluqlarından irəli gəlir və aşağıdakı şeir mətni dediklərimizə əyani sübut ola bilər:

*Mahirə istər güləsən,
Şaddığın dadın biləsən.
Bəlkə bir azca gələsən,
Kərəmə, könlüm, kərəmə (5, 128).*

Metod. Məqalədə qarşılaşdırma metodu tətbiq edilmişdir.

Nəticə. Poeziya dilində şivə transkripsiyası ilə verilən hər bir linqvistik vahid ritmi, intonasiyanı, rəvanlığı, axınlığı, emosionallığı və ekspressivliyi təmin edən mühüm vasitə kimi çıxış edir, fonetik və fonematik hadisələr şeirin strukturunda onun mükəmməl əlamətlərinə çevrilirlər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 312 s.
2. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı, ADU nəşri, 1975, 114 s.

3. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil, üslub xüsusiyyətləri (Dərələyaz mahalı üzrə). Bakı, ADPU nəşri, 2018, 424 s.
4. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, Yazıçı, 1988, 273 s.
5. Nağıqızı M. Ruhuna beşiksə, tanı, vətəndir. Bakı, 2017, 328 s.
6. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008, 434 s.
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I cild. Bakı, 1976, 156 s.
8. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi II cild. Bakı, 1987, 293 s.
9. İsgəndərzadə M. Bu ocağın odu sönməz. Bakı, Yazıçı, 1983, 166 s.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərb SSR SA nəşriyyatı, 1962, 421 s.
11. Axundov A. Dil və ədəbiyyat I cild. Bakı, Gənclik, 2003, 438 s.

LINGUISTIC ANALYSIS OF LITERARY PRONUNCIATION AND SHIVA TRANSCRIPTION IN POETRY

Salahova Yeqana Hasan qızı

Summary

The use of literary pronunciation and dialect transcription in poetry is one of the important poetic indicators. Using a dialect transcription of a literary language, any word artist brings the language of poetry closer to the vernacular, the language of poetry seems simple, ordinary, and this simplicity, natural artistic truths seem natural, deep poetic sincerity fascinates the reader and the text of the poem is easily engraved in the reader's memory. are. Literary pronunciation and dialect transcription are less observed in the artistic style of some word artists, and more intensively in others, which is directly related to the artistic structure, linguistic composition of the text of the poem, due to the artist's attitude to many languages. An active and creative approach to the stylistic layers of language is one of the factors demonstrating the professionalism of the word artist, and considering the facts of language in terms of transcription of literary pronunciation, the article proves that the inculcation of reality with artistic qualities, ideological and artistic direction of poetic intonation based on the rules.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ И ШИВСКАЯ ТРАНСКРИПЦИЯ В ПОЭЗИИ

Салахова Йегана Гасан гызы

Резюме

Использование литературного произношения и диалектной транскрипции в поэзии - один из важных поэтических показателей. Используя диалектную транскрипцию литературного языка, любое слово «художник» приближает язык поэзии к народному, язык поэзии кажется простым и заурядным, и эта простота, естественные художественные истины кажутся естественными, глубокая поэтическая искренность очаровывает читателя и текст стихотворения легко запечатлевается в памяти читателя. Литературное произношение и диалектная транскрипция меньше наблюдаются в художественном стиле одних художников слова и более интенсивно - у других, что напрямую связано с художественной структурой, лингвистическим составом текста стихотворения, в силу отношения художника ко многим языкам. Активный и творческий подход к стилистическим пластам языка является одним из факторов, демонстрирующих профессионализм словарного художника, и, учитывая факты языка с точки зрения транскрипции литературного произношения, статья доказывает, что привитие реальности художественных качеств, идейно-художественная направленность поэтической интонации на основе правил.

Rəyçi: prof. Hüseynova M. N.

*Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 25 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 06 saylı protokolu
Daxil olduğu tarix 03 mart 2021-ci il*

UOT:81

FEİLİN NOMINATIV VƏ MODAL ZAMANLARININ POETİKASI

*Səfəraliyev Əliağa Sədri oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti*zulfiyeismaylova8@gmail.com

Xülasə: *Feilin qrammatik şəkilçilərinin bir tərkib hissəsi kimi sözə qoşulma sırası feilin özünün inkar və ya təsdiq məqamında işlədilməsindən asılıdır. Feil təsdiqdə işlədildikdə zaman şəkilçisi ona birbaşa qoşulur. İnkarda işlədildikdə isə feildən sonra inkar şəkilçisi daha sonra isə zaman şəkilçisi işlənir. Feillərdə zaman şəkilçiləri bir kateqoriyaya daxil olduğu halda onlar paradigma yaratmırlar. Yəni zaman şəkilçisi feilə qoşulduqda tam bir informasiya neytrallığı müşahidə edilir. Feil zamanlarına məxsus informasiya yalnız onların şəxsə aidiyyəti üzrə baş verir. Yəni feil zamana görə o yerdə informasiya verə bilər ki, ya ona hansısa şəxs şəkilçisi qoşulmuş olsun və ya zaman şəkilçili sözdə şəxs anlayışı bildirilsin. Feil zamanları da ancaq şəxs şəkilçiləri və ya şəxs anlayışına görə paradigma yaradır. Feilin zaman paradigması şəxs əlamətlərinə görə, eləcə də üç şəxsin təkinə və cəminə aidiyyəti üzrə informasiya funksiyasına malik olur. Feil zamanlarının poetikası da onun şəxs şəkilçiləri ilə yaratdığı paradigma əsasında baş verir. Feil zamanlarının özü müvafiq qrammatik əlamətlər üzrə həm tam qrammatik və modal qrammatik zaman anlayışı bildirir. Tam qrammatik zaman anlayışı nominativ anlayışdır. Burada hadisələr birbaşa əlavə çalarlıq olmadan verilir. Modal zamanlardakı zaman anlayışı isə hərəkətin gerçəkliyə münasibəti mənasında başa düşülür. Hər iki halda poetiklik şəkilçilərin ardıcıl olaraq təkrar işlənməsi zamanı baş verən ritmlə, ahəngdarlıqla, avazlanma ilə, həmçinin, ritorizmlə səciyyələnir.*

Açar sözlər: nominativ zamanlar, modal zamanlar, poetizm, ardıcılıq, ritm

Ключевые слова: номинативные времени, модальные времени, поэтизм, последовательность, ритм

Key words: nominative tenses, modal tenses, poetic, ceguence, rhitm

Feili qrammatik şəkilçilərin bir qrupu kimi zaman şəkilçilərinin sözə qoşulma sırası feilin inkar və təsdiq mənasından asılıdır. Feil inkarlıq məqamında işlədildikdə zaman şəkilçisi inkar şəkilçisindən sonra ikinci yerdə işlənir. Feil təsdiq məqamında işlədildikdə isə zaman şəkilçisi sözə birbaşa birinci olaraq qoşulur. Lakin zaman şəkilçiləri sözə müstəqil şəkildə qoşula bilsə də heç bir əlavə funksiya daşmır. Şəkilçinin sözə qoşulması tamamilə neytral bir vəziyyət yaradır. Söz tərkibində onun qrammatik funksiyası neytrallığa görə sıfıra bərabər olur. Çünki zaman şəkilçiləri müstəqil olaraq xüsusi bir paradigma yaratmır. Zaman şəkilçiləri ancaq şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə işləndikdə paradigma yaradır. Onun qrammatik funksiyası şəxsə görə şəxələnir. Yalnız şəxs şəkilçisi ilə birlikdə zaman şəkilçiləri həm qrammatik funksionallığa daxil olur, həm də üslubi səciyyə daşıyır. Zaman-şəxs şəkilçilərinin sözə ardıcıl qoşularaq işlədilməsi ilə eyni zamanda poetik vüsət yaradılır. Zaman-şəxs şəkilçilərinin söz tərkibində iştirakı ilə baş verən qrammatik funksionallıq tamamilə nominativ xarakterlidir. Çünki qrammatik funksionallıq yalnız adi, emosiyadan kənar, ritorizm xarakterli olmayan bir növ rəsmi informasiyaların verilməsinə xidmət edir. Qrammatik funksionallıq daha çox rəsmi, işgüzar, elmi və publisistik üslubların dili üçün səciyyəvi olan struktur ardıcılıq prinsipinə əsaslanır. Həmin şəkilçilərin söz tərkibində işlənməsi ilə eyni zamanda, emosional informasiyalar mətnə üslubi rəngarənglik yaradır, yazılı dili oxunaqlı edir, danışq dilinin və şifahi dilin obrazlaşdırılmasına, yadda qalan və cazibədar olmasına təsir göstərir. Zaman və şəxs şəkilçilərinin söz tərkibində həmcins üzlər və paralel sintaktik konstruksiyalar daxilində ardıcıl olaraq təkrarlanma yolu ilə işlədilməsi sayəsində isə ritm ahəngdarlıq, avazlanma baş verir ki, bu da cümlə və mətnlərdə ritorizmin, həmçinin, poetik vüsətin canlandırılmasının xidmət edir.

Poetizm elə bir ifadə formasıdır ki, onun vasitəsi ilə nəsr nümunələri ritmə, ahəngdarlığa və avazlanmaya görə sanki daxildən qafiyələnir. Bu isə nəsr dilini ritorikləşdirir

və nəzm dilinə, bir növ şeir dilinə çevirir, onun axıcı olmasını təmin edir. nəzm dilinin isə daha da cazibədar olmasına təsir göstərir. Bununla da poetizm anlayışı əslində poeziya anlayışından daha geniş bir mühit yaradır. Poetizmin bünövrəsi danışiq dilindən gəlir, şifahi dilin cıllanmasına təsir göstərir, bədii mətnləri obrazlaşdırır, təsvir olunan hadisə, situasiya və bədii xarakterlər barədə canlı bir təəssürat, geniş bir mənzərə yaradır. Bədii mətnin poetizmi bir çox hallarda üslubi rəngarənglik kimi səciyyələndirilir. Lakin üslubi canlandırma ilə poetizm arasında incə bir fərq vardır. üslubi rəngarənglik emosionallığa, xarakterlərin obrazlaşdırılmasına xidmət etdiyi halda poetizm ahəngdarlığın, ritmin, avazlanmanın və ritorizmin baş verməsini şərtləndirir. Daha müxtəsər deyilsə, poetizm hadisələrin təsvirini, obrazların canlandırılmasının bədii mənzərəsini yaradır, təsvir dilinin axıcılığını təmin edir, nəsr dilini nəzməbənzər bir dilə çevirir, nəzm dilində isə cazibədarlıq əmələ gətirir. Poetik dil, eyni zamanda bədii informasiyaları aktuallaşdırır və onun intensiv xarakter olmasını şərtləndirir. Poetizm dil sistemində özünəməxsus ifadə vasitələrinə malikdir. Dilin bütün səviyyələrinə məxsus elementlər poetizm yaradılmasının iştirakçılarına çevrilə bilər. Ayrı-ayrı dil elementləri kimi feilin zaman və şəxs şəkilçiləri pərdiqması da özünəməxsus poetik xanlandırma keyfiyyətlərinə malikdir. Bunları zaman və şəxs şəkilçiləri ardıcılığı əsasında aşağıdakı təsnifatda ümumiləşdirmək olar.

1.1. *Şühudi keçmiş zamanın şəxs pərdiqması ardıcılığına məxsus elementlərin poetizmi.* Şühudi keçmiş zaman və şəxs şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranan pərdiqmada şəkilçilərin ardıcıl olaraq təkrarlanması ilə birincisi şühudi keçmişə dair emosional mənə çəkarlığı qüvvətləndirilir və canlandırılır. Bu şühudi keçmiş zamanın şəxs pərdiqması üzrə yaratdığı üslubi rəngarəngliyidir. Həmin şəkilçilərin ardıcıl təkrarlığı isə təkrarlanan sözlərdə ritm və ahəngdarlıq, həmçinin avazlanma yaradılmasına xidmət edir. Bu halda yaradılan cümlədaxili aralıq ahəngdarlıq bir növ daxili qafiyələnmə yaradır. Belə bir ahəngdarlıq isə hadisə, situasiya və bədii obraz barəsində şüruu keçmiş anlayışının poetikləşdirilərək ritmik üsulla çatdırılmasını şərtləndirir.

Şühudi keçmiş zamanın şəxs pərdiqması üzrə yaratdığı poetikliyin ritmik vasitələri ifadəsinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

1.1.1. *Cümlədaxili eyni sintaqm tərkibindəki eyni üzvlərin təkrarında:* Belə təkrarların cümlədə davamlı olaraq ardıcıl işlənməsi təkrar üzvlərdə ritmikliyin daha da artmasına səbəb olur:

Dünya Həsən kişinin ayağının altından qaça-qaça *balacalandı, balacalandı*, gedib durdu kəhər atın ayağının altında (R.Rövşən, Belə-belə işlər, s. 462); hər gələne deyirdi ki, sən istəyən şey dükanda yoxdu. *Dedi, dedi, dedi* axırı bir yerdə dayandı (C.Məmmədquluzadə, Danabaş kəndinin əhvalatları, s. 44).

1.1.2. *Eyni sözün və mənaca kontrast yaradan şühudi keçmiş şəkilçili digər sözün iştirakı ilə:*

Oğrun baxa-baxa ey çeşmi-Nərgiz
Dərdə saldın məni xəstəhal etdin
Həsərinədən öldüm, öldüm, dirildim
Nə bir yada saldın, nə sual etdin

(M.P.Vaqif)

1.1.3. *Eyni təkrarlardan sonuncusunun inkar şəkilçisi ilə ifadəsi əsasında:* Yaxşı, ata, əgər mən onun haman Qıratını bir həftəyə kimi sən qulluğuna *gətirdim, gətirdim, gətirmədim*, bax, bu papaq mənə haram olsun ("Koroğlu", 1959, s. 75).

1.1.4. *Şühudi keçmiş zaman şəkilçili sözün ayrı-ayrı cümlə tərkibində bir neçə qat təkrarlığı ilə:*

Mənə əvvəlcə özün yar *oldun*
Sevdiyimsən deyə dildar *oldun*

Məst ikən mən hələ huşyar *oldun*
Başqa bir fikrə həvəskar *oldun*
Cümlə məmlakimə nar *oldun*
Məni yox etdin, özün var *oldun*.

(M.Ə.Sabir, s. 279)

Bu kimi nümunələrin sayını artırmaq da olar. Məsələn bundadır ki, dildə qafiyəliliyin həddləri geniş olduğu kimi ritmik ahəngdarlıq üçün də qəti bir standart ölçü mövcud deyildir. Odur ki, poetizm dildə nitq elementlərinin ardıcılığı və təkrarlığı üzrə rəngarəng bir şəkildə baş verir. Bunlar həm ortaq və həm də paralel komponentlərdə baş verir ki, onların işlənməsi mətndəki məqsəddən və situasiyadan daha çox asılı olur [1, 209-293].

Cümlə və mətnlərdəki poetikliyi, bir qayda olaraq onların tərkibindəki müəyyən üzlərin hər hansı ritm üzrə qafiyə yaratmasına görə təyin edilir. Poeziya nümunələrində qafiyəlilik, artıq müəyyən ritm və ölçü üzrə standartlaşmışdır. Hərdə isə belə bir standart olmadığından poetizm əsas etibarilə təkrarların ritm və ahəngdarlığı üzrə baş verir. Tofiq Hacıyev yazır: “Dünya poeziyasının təcrübəsi göstərir ki, ... misraların həcmliyi, tələffüzündəki siqləti, intonasiya dolğunluğu bir atribut kimi diqqəti cəlb edir” [7, 17-18, 35].

Mətnin poetikası barəsindəki tədqiqatlarda da bir qayda olaraq poetizmin başlıca ifadə vasitəsi və atributu kimi təkrarlanan elementlərin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu göstərilir [18, 19, 184-185; 20, 6, 272; 21].

Poetizmlə əlaqədar araşdırmalarda poetizmin bariz nümunələrinin xüsusilə folklor ədəbiyyatında daha artıq nümayiş olunduğu göstərilir [6; 7, 99]. Bədii dildə üslubiyyət və poetiklik xüsusiyyətləri müasir tədqiqat əsərlərində həmhüddud bir kateqoriya kimi təhlil edildiyindən bəzi hallarda poetik xüsusiyyətlər məhz üslubiyyət məsələləri çərçivəsində qeyd olunur [4; 5; 8; 13].

1.2. *Nəqli keçmiş zaman və şəxs paradigmasının poetikası*. Şühudi keçmiş zamanda olduğu kimi nəqli keçmiş zamanda da ritmlə, ahəngdarlıqla və avazlanma ilə müşayiət olunan poetizm xüsusiyyətləri şəkilçilərin həmcins təkrarlar və sintaktik paralellər tərkibində müvafiq ardıcılıqla sıralanmasında özünü nümayiş etdirir. Bunların ən səciyyəvi variantlarını aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur:

1.2.1. *Təkrarlanan -mı (-mı, -mı, -mı) nəqli keçmiş zaman şəkilçisi müstəqil cümlələrin sonundakı və başlanğıcındakı eyni sözün tərkibində işlənən poetik ritm yaradır*: Ona görə dünyaya, hər şeydən əvvəl bu zəhmətli kovşənlərə, cücülər yurduna həmişəlik və ümumi bir aydınlıq gətirmişdi. Gətirilmişdi və hərərətli şüaları ilə adamları xəbərdar etmək istəmişdi (Mir Cəlal. Bir gəncin manifesti, s. 17).

1.2.2. *Təkrarlanan -mı (-mı, -mı, -mı) nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ardıcıl eyni həmcins üzlərin tərkibinə*: Qonaqlar yığılmışdı zal otağına. Ortaya düzülmüşdü stollar və stolların üstünə düzülmüşdü növ-növ çərəzlər, suxarılar, halvalar, konfetlər, lumular, paxlavalər, quru yemişlər (C.Məmmədquluzadə, Qurbanəli bəy, s. 177).

1.2.3. *Təkrarlanan -mı (-mı, -mı, -mı) şəkilçisi ardıcıl müxtəlif həmcins üzlərin tərkibində işlənən ritm və ahəngdarlıq yaradır*: Beş gün qalib o ki lazımdır, yeyib içmiş, gəzmüş, görmüş, danışmış, söhbət eləmişdik. (Ə.Vəliyev, Bulaqlıya səyahət, s. 30).

1.3. *İndiki zaman və şəxs paradigmasının poetikası*. İndiki zaman şəkilçilərinin cümlə tərkibindəki üzlərin ardıcıl işlənməsi ilə poetiklik yaratması zamanı indiki zaman anlayışı ritorikləşir, intensivləşir və aktuallaşır. İndiki zaman şəkilçilərinin şəxs paradigmasında müştərək poetiklik yaratmasını aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur:

1.3.1. *İndiki zaman şəkilçisi şəxs paradigması ilə müştərək şəkildə ardıcıl qidalanan həmcins üzlərin tərkibində işlənən ritm ahəngdarlıq yaradır*:

Neyləyim, axır bu yox olmuşların
Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram

Qorxuram, qorxuram, qorxuram.

(M.Ə.Sabir, I, s. 126)

1.3.2. *Təkrar olunan eyni üzvlər bir-biri ilə ardıcıl əlaqəli olan cümlələrin davamı kimi işlənir, indiki zaman elementi cümlələrarası ritm və ahəngdarlıq yaradılmasının iştirakçısına çevrilir: Görürəm ayaqyalın, başıaçıq qarın-buzun içində itib-batıb; yüyürür, yıxılır; iməkləyir, ağlayır; ufuldayır, sızıldayır* (R.Rövşən, Daş, s. 603).

1.3.3. *Təkrar olunan üzv bir-biri ilə məzmunca bağlı olan müstəqil cümlələrin sonunda işlənir.*

İndiki zaman şəkilçisinin təkrarlığı ilə ritm, ahəngdarlıq cümlələrin informasiya intensivliyini canlandırır:

İstəməm nuri, qaranlıq *sevirəm*
Mülki-iranı dumanlıq *sevirəm*
Boşlayıb şəhri yabanlıq *sevirəm*
Bəsdə şahlıq, dəxi xanlıq *sevirəm*
Səbzəvar ilə məyamey satıram!

(M.Ə.Sabir, I, s. 222)

1.4. *Qəti gələcək zaman və şəxs paradiqmasının poetikası.* Qəti gələcək zaman və şəxs paradiqması elementlərinin təkrarlıqla həmcins və paralel sintaktik konstruksiyalarında ardıcıl işlənməsi ilə gələcək zamana aid qətiyyət anlayışı canlandırılır, intensivləşir və aktual xarakter alır. Şəkilçilərin rədliliyi ilə ritm və ahəngdarlığın ifadəsi cümlə və mətnlərdə poetik vüsət yaradılmasının aparıcı vasitəsinə çevrilir. Qəti gələcək zaman və şəxs paradiqması şəkilçilərinin müştərək poetizm yaradılmasını aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur:

1.4.1. *Qəti gələcək zaman şəkilçisi eyni sözlər paralel komponentlərin tərkibində ardıcıl işlənir və cümlədə daxili qafiyəyaratma üzrə ritmik ahəngdarlıq əmələ gətirir: Əliş başa düşdü ki, bu kişiler bir də onun gözüne dik başa bilməyəcəklər, bu arvadlar bir də onun dalınca hırıldaya bilməyəcəklər, bu uşaqlar bir də onu dolayı bilməyəcəklər.* (R.Rövşən, Hərə öz gördüyünü görür, s. 518).

1.4.2. *Ortaq mübtədali cümlələrin xəbərlərində eyni üzvlər təkrar olunur. Təkrarlı üzvlərin tərkibindəki qəti gələcək-şəxs elementləri ritmyaratma vasitəsinə çevrilir: Qazı cumdu kitaba, bir qədər oxuyub sevincək kitabı qoydu qabağına.*

- *İnşallah kəşf edəcəyəm, bu məsələni kəşf edəcəyəm, lap asan vəchlə kəşf edəcəyəm.* (C.Məmmədquluzadə, Danaşabaş kəndinin əhvalatları, s. 58).

1.4.3. *Tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki ardıcıl xəbərlərdə qəti gələcək zaman şəkilçisi təkrarlanaraq ritm və ahəngdarlıq yaradır: Bu ilin üzümü heç! Bu ilin üzümü getdi! Quşlar dənliyəcək, uşaqlar talayacaq, mürəbbəsi bişməyəcək, çaxırı çəkilməyəcək* (R.Rövşən, Daş, s. 578).

1.5. *Qeyri-qəti gələcək zaman və şəxs paradiqmasının poetikası.* Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin şəxs paradiqması üzrə işlənməsi ilə gələcək zamanda baş verə bilən hadisələr barədə qətilik bildirilməməsinə dair informasiyalar ifadə olunur. Şəkilçilərin müştərək qaydada təkrarlığı isə informasiyanı intensivləşdirir və eyni zamanda qafiyəyaradıcı xarakterli ritm və ahəngdarlıq yaradır. Qeyri-qəti gələcək zaman üzrə baş verən şəkilçi təkrarlığının poetiklik yaratmasını aşağıdakı kimi nümunələrdə müşahidə etmək olur.

1.5.1. *Qeyri-müəyyən gələcək zaman şəkilçisinin şəxs paradiqmasında müştərək mübtədasi olan cümlələrdəki təkrar sadalanması ilə:*

Gahdan çiskin tökər, gah duman *eylər*
Gah gəlib-jedəni pərişan *eylər*
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan *eylər*
Dinşəməz haramı, halalı dağlar

(Aşıq Ələsgər, 2004, s. 36)

1.5.2. *Təkrarlanan komponentlərdəki qeyri-müəyyən gələcək zaman şəkilçisinin təsvir olunan hadisə və situasiyanın emosionallıq yaradılması məqamında, ixtisar varintda işlədilməsi ilə:*

Sən hey de yoxumdu, çıxarıb canını *allam!*
Şallağa tutub peykəri-üryanını *allam!*
Vallahi oyub didəyi-giryanını *allam!*

(M.Ə.Sabir, I, s. 113)

1.5.3. *Mürəkkəb tərkibli cümlələrdəki müştərək mübtədali müstəqil xəbərlərdə qeyri-müəyyən gələcək zaman şəkilçisinin təkrarlanması ilə:* Bu kənddə qızlar-gəlinlər paltar yuyanda çay qırabına *yenərdilər*, çör-çöp yığıb ocq *qalayardılar*. Qazan asıb bu isidərdilər, pal-paltarı yuyub çayda suya *çəkərdilər*. (R.Rövşən, Analardan uzun qızlar, s. 521).

1.6. *Modal qrammatik zamanlar və şəxs paradigması elementlərinin poetikası.* Modal qrammatik zamanların şəxs paradigması ilə müştərək qaydada təkrarlıqla işlənməsi zamanı hər bir modal zamana aid məna xüsusiyyətlərində intensivləşmə baş verir. Eyni zamanda təkrar elementlərin ardıcıl işlənməsi sayəsində cümlələrin poetikliyini səciyyələndirən ritm, ahəngdarlıq, ritorika, pafos və avazlanma baş verir.

Modal zamanlarda şəkilçi elementlərinin təkrarlanması üzrə baş verən poetikliyə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

1.6.1. *Arzu modal qrammatik zaman üzrə:* Arzu modal qrammatik zaman arzu, istək anlayışı üzrə qeyri-müəyyən zamanı bildirir: İstəyirəm ayağınızı *qucaqlayam*, o da başımı *tumarlaya*, *sığallaya*, *layla deyər* (R.Rövşən, Daş, s. 630).

1.6.2. *Əmr modal qrammatik zaman üzrə:* Əmr modal qrammatik zamanda konkret, hazırkı, əmr, hökm, təhrik çalarlıqlı zaman anlayışı bildirilir:

Baqqal istədi *alsın*, o da qayçı kimi, aşbaz istədi *alsın* o da belə (Azərbaycan nağılları, I, s. 30).

1.6.3. *Şərt modal qrammatik zaman üzrə:* Şərt modal qrammatik zamanda qeyri-müəyyən gələcək zaman üzrə şərt anlayışı bildirilir:

Dəmirçioğlu dedi:

-Mən nə onun qılıncından qorxuram, nə şəşkərindən, nə də dəlilərindən. *Qorsam, qorxsam* bəlkə o nərədən qorxam. ("Koroğlu", 1959, s. 77).

1.6.4. *Vacib modal qrammatik zaman üzrə:* Vacib modal qrammatik zaman forması qətiyyətlə, zərurətlə, təhrikediciliklə bağlı gələcək zaman anlayışı bildirir:

Bu yerlərin üç yolu var, üçü də balam, *getməli*

Biri eniş, biri yoxuş, biri düz

Eniş sənin, yoxuş sənin düz mənim

Bilirəm, *gəlməlisən, gəlməli*

Ayda bir yol, həftədə bir yol *gəlməlisən, gəlməli* [22].

1.6.5. *Lazım modal qrammatik zaman üzrə:* Lazım modal qrammatik zaman hadisənin gələcəkdə baş verəcəyinin lazımlılığını, əhəmiyyətliyini bildirir: Xəbərə gələcəm də buradın Çənlibelə azı bir həftəlik yoldu. Mən *gedəsi*, xəbər *verəsi*, Koroğlu *gələsi*, yəqin ki, onları öldürərlər. ("Koroğlu", 1959, s. 147).

Feilin zamanlarının poetik xüsusiyyətləri daha geniş və daha rəngarəngdir. Çünki feillərin özü hərəkət bildirən nitq hissəsi kimi mütəhərrikdir və çevikdir. İnformasiyaların intensivləşdirilməsi ilə əlaqədar feil zamanlarının poetikliyindən həm danışiq dili üslubunda, həm şifahi dil üslubunda və həmçinin bədii nümunələrdə geniş istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. 4 hissədə, IV h., Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 224 s.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 360 s.

4. Bağırov Ə. Mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, ADU nəşr., 1978, 51 s.
5. Bağırov Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, ADU nəşr., 1985, 77 s.
6. Əliyev K. Eposun poetikası "Kitabi-Dədə Qorqud" və Koroğlu". Bakı, Elm və təhsil, 2011, 162 s.
7. Hacıyev T. Mikayıl Bəstənin "Şah qızı dastanı" və onun poetikası. Bakı, Təhsil, 312 s.
8. Hacıyev T. Klassik aşiq poeziyasının üslubi-poetik sintaksisi. Filol.üsrə fəlsəfə dokt. dis. Bakı, BDU, 2001, 145 s.
9. İslam Sadiq (İslam Sadiqov) Şumer və Türk dastanları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2012, 208 s.
10. "Koroğlu" dastanı, Azərb. SSR EA nəşri. Bakı, 1959, 508 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, Dörd cildə, I c., Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 664 s.
12. Mir Cəlil. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşioğlu, 2008, 462 s.
13. Mustafayeva T. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Elm, 2010, 392 s.
14. Rövşən R. Nəfəs. Kitablara kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
15. Sabir M. Həpəpnəmə, 2 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
16. Vəqif M.P. Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
17. Vəliyev Ə. Seçilmiş əsərləri. AVRASIYA PRESS, Bakı, 2005, 320 s.
18. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı, ADU nəşr., 1984, 11 s.
19. Vəliyev K. Sözün səhri. Bakı, Yazıçı, 1986, 303 s.
20. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, Gənclik, 1987, 280 s.
21. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı, Universiteti nəşr., 1989, 104 s.
22. www.azeribalasi.com/shathreadphp/26320-alma-senin-nar benim

ПОЭТИКА ИМЕНТЕЛЬНОГО И МОДАЛЬНОГО ВРЕМЕН ГЛАГОЛА

Сафаралиев Алиага Садри оглы

Резюме

Порядок, в котором глагол добавляется к слову как часть его грамматических суффиксов, зависит от того, используется ли сам глагол в отрицательном или утвердительном смысле. Когда глагол используется в утверждении, суффикс времени непосредственно присоединяется к нему. Когда используется в отрицании, отрицательный суффикс используется после глагола, а затем используется суффикс времени. В глаголах, когда временные суффиксы попадают в одну категорию, они не создают парадигму. То есть при добавлении к глаголу временного суффикса соблюдается полная информационная нейтральность. Информация о временах глаголов встречается только в отношении их личности. То есть глагол может давать информацию в зависимости от времени, когда к нему добавляется суффикс человека или выражается понятие человека с суффиксом времени. Времена глаголов также создают парадигму только в терминах суффиксов личности или концепции личности. Временная парадигма глагола выполняет информационную функцию в зависимости от характеристик человека, а также от подлежащего и суммы трех лиц. Поэтика глагольных времен также происходит на основе созданной им парадигмы с личными суффиксами. Глагольные времена сами по себе выражают концепцию как полных грамматических, так и модальных грамматических времен в соответствии с соответствующими грамматическими особенностями. Понятие полного грамматического времени - это понятие именительного падежа. Здесь события даны напрямую, без дополнительной штриховки. Концепция времени в модальных временах понимается в смысле отношения действия к реальности. В обоих случаях поэтичность характеризуется ритмом, гармонией, тоном, а также риторикой, возникающей при последовательной обработке суффиксов.

POETICS OF THE NOMINATIVE AND MODAL TENSES OF THE VERB

Safaraliyev Aliaga Sadri oglu
Summary

The order in which a verb is added to a word as part of its grammatical suffixes depends on whether the verb itself is used in the negative or affirmative. When the verb is used in affirmation, the tense suffix joins it directly. When used in negation, the negative suffix is used after the verb, and then the tense suffix is used. In verbs, when tense suffixes fall into one category, they do not create a paradigm. That is, when the time suffix is added to the verb, a complete information neutrality is observed. Information about verb tenses occurs only in relation to their person. That is, the verb can give information according to the time when either a person suffix is added to it or the word person with the time suffix is used. Verb tenses also create a paradigm only in terms of person suffixes or the concept of person. The tense paradigm of the verb has an information function according to the personality traits, as well as the relation to the base and sum of the three persons. The poetics of the verb tenses also takes place on the basis of the paradigm he created with personal suffixes. Verb tenses themselves express the concept of both complete grammatical and modal grammatical tenses according to the corresponding grammatical features. The concept of full grammatical tense is a nominative concept. Here the events are given directly without additional shading. The concept of time in modal times is understood in the sense of the relation of action to reality. In both cases, poeticity is characterized by rhythm, harmony, tone, as well as rhetoric, which occurs during the successive processing of suffixes.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusufov

Azərbaycan dili kafedrasının 31 yanvar 2021-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 30 mart 2021-ci il

UOT:811.512.162.

ANTROPOERQONİMLƏR VƏ ONLARIN FUNKSIYALARI

Tağıyeva Könül Arzu qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı

tagiyeva.konul87@gmail.com

Xülasə: *Məqalə Azərbaycan onomastik məkanında işlənən antroponimik erqonimlərə həsr olunmuşdur. Qeyd edilir ki, son illərdə erqonimlər tədqiqatçıların diqqətini getdikcə daha çox cəlb edir. Antroponimlərdən erqonimyaratma mənbələri kimi istifadə edilməsi böyük maraq kəsb edir. Onların erqonimiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynadığı bildirilir. Göstərilir ki, mövcud antropoerqonimlərə presedent adlar və müəssisə sahiblərinin adları daxildir. Bu adların memorial, ünvan, ekspressiv, informativ və təsiredici funksiyalar yerinə yetirdiyi müəyyən edilir.*

Açar sözlər: erqonim, erqonimiya, antropoerqonim, erqonimyaratma, presedent ad.

Ключевые слова: эргоним, эргонимия, антропоэргонимия, образование эргонимов, прецедентное имя.

Keywords: ergonym, ergonomia, anthropoergonim, creation of ergonym, precedent name

Giriş

Erqonimika onomastikanın sürətlə inkişaf edən sahəsidir. Son illərdə erqonimlər tədqiqatçıların diqqətini getdikcə daha çox cəlb edir. “Bu cür adlar istər yaranma tarixinə, istərsə də yaranma yolları və prinsiplərinə görə olduqca müxtəlifdir” [Qurbanov, 2019, s.306].

Antroponimlərdən erqonimiyaratma mənbələri kimi istifadə edilməsi böyük maraq kəsb edir. Onlar erqonimiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Antroponimlərin bu və ya digər dildə erqonimiyaratmada işlənməsi dilxarici amillərlə müəyyənləşir. Adlandırılan obyektin fərdiləşdirilməsi, konkretləşdirilməsi xüsusiyyətinə malik olan antroponimlər aktiv şəkildə idarə və müəssisə adlarının tərkibinə daxil edilir.

Erqonimiyada antroponimlərdən istifadə yolları

Antropoerqonimləri iki qrupa bölmək olar: 1-ci qrupu presedent adları, 2-ci qrupu müəssisə sahiblərinin adları təşkil edir. Birinci qrup məşhur alimlərin, siyasi və dövlət xadimlərinin, dövlət qarşısında xidmətləri olan şəxslərin soyadlar, adlar və ata adları ilə təqdim olunur. Bu adlar memorial funksiya yerinə yetirir: “Landau məktəbi”, Aptek “Avisenna”, “Nobel Elektrik”. Bəzi erqonimlərin tərkibində olan antroponimlərin qarşısında “adına” komponenti də iştirak edir. Bu konstruksiya da geniş yayılmışdır: Heydər Əliyev adına Müasir Təhsil Kompleksi, Arif Hüseynzadə adına 20 nömrəli məktəb-lissey, Mikayıl Müşfiq adına 18 nömrəli məktəb, Rostropoviçlər adına 21 nömrəli onbirillik musiqi məktəbi.

Presedent adlardan düzəlmiş antropoerqonimlər milli və dünya mədəniyyəti haqqında informasiya təqdim edə bilər. Bu, milli və ya dünya mədəniyyətində simvolik məna qazanmış məşhur şəxslərin adları ola bilər: “Chaplin coffee”. Bu zaman adın referenti ilə erqonimin referenti arasında çox vaxt əlaqə izlənilir, məsələn: “Epikür bağı” (dəniz məhsulları restoranı), “Ramzes” (restoran).

Konkret tarixi şəxsiyyətlərin adları, bir tərəfdən, memorial funksiya daşıyır. Digər tərəfdən, müəyyən subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan qiymətləndirmə konnotasiyaları aktuallaşır. Belə erqonimlər obyektlərin fəaliyyətinin xarakteri ilə bağlı verilir:

“Tağıyev Mall”. Bu ticarət mərkəzinə mesenat və maarifçi, Türk-İslam dünyasının böyük xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adının verilməsi bu şəxsin həm də Azərbaycan milli sahibkarlığının inkişafında mühüm rol oynaması ilə bağlıdır.

Bu tipli adlarda çox vaxt informativlik az olur. Ekspressiv və estetik funksiyalar önə çıxır: “Babək Plaza”, Koroğlu” (metro stansiyası, motel), “Atilla” (internet-klub), “Dədə Qorqud” (istirahət mərkəzi).

1-ci qrupa daxil olan antropoerqonimlər topoqrafik funksiya da yerinə yetirir. Çünki belə adları olan obyektlərin bəziləri yerləşdikləri əraziyə uyğun adlanır. Buna görə də həmin antropoerqonimlər ünvan funksiyasına da malik olur: “Ayna geyim” – Ayna Sultanova küçəsində, “Pushkin Pub” – A.S.Puşkin küçəsində, “Nizami Mall” – Nizami metrostansiyasının yanında, “Məhsəti Bağı” restoranı – “Məhsəti Bağı” yaxınlığında, “Narimanov Own Store” – Nərimanov metrostansiyasının yanında.

Əksər obyektlərə sahiblərinin adı verilir. Nominatorun özü və yaxınları haqqında məlumat verməsi erqonimiyaratmada nəzərə çarpan tendensiyalardandır. Məsələn: “Fəridin məkanı”, “Tayib Abinin yeri”, “Dədəmin”, “Seymur MMC”, “Tofiq inşaat”, “Xanımın maqazini” və s. Belə bir üsul obyektin reklam edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Antropoerqonimlər orijinallığı ilə seçilir. Sahiblərinin adı ilə adlanan obyektlər onların nüfuzunu möhkəmləndirir və güvən yaradır. Erqonim kimi tək-cə soyaddan istifadəyə də rast gəlinir: “Kazımov MMC”. Soyaddan istifadə stabilliyin və etibarlılığın göstəricisidir. Antroponimik modeldən düzəlmiş erqonim də vardır: “Avazlı Fəhmin Feyruz oğlu” (restoran).

Antroponim subyektin identifikasiyası funksiyasını yerinə yetirərək obyekt sahibinin adı ilə üst-üstə düşür. Bu, erqonimin ilkin motivləşməsi ilə bağlıdır: “Həcinin dükanı” (mağaza), “Qəmbər Usta” (bərbərxana), “Tuncayın mətbəxi” (restoran), “Herakl” (idman geyimləri).

Antropoerqonimlər obyektin ixtisaslaşmasını bildirən komponentlərdən ibarət ola bilər: “Kamal Ustanın şirniyyatları”, “Baklavacı Güllüoğlu”, “Orucun çayçısı”. Bu vahidlər iasə obyektində mətbəxin mənsubluğunu göstərir: “Suliko” (restoran).

Şəhər ticarət obyektlərinin “dəbli” adları arasında “market” komponentli antropoerqonimlərə çox rast gəlmək olur: “Emin Market”, “Nadir market”, “Arif market” və s. Hətta ikinci komponentin yazılışında da müxtəliflik hökm sürür.

Məlumdur ki, erqonimlər nominativ funksiya ilə yanaşı, ekspressiv, informativ və təsiredici funksiyalar da yerinə yetirir. Təsiredici funksiya antroponimlərin yaratdığı assosiasiyalarda üzə çıxır: müəyyən xatirələr, məşhur tarixi şəxsiyyətlər, sevimli filmlər, əsərlər və onların qəhrəmanları. Nağıl, əfsanə qəhrəmanlarının, film personajlarının adları əks olunan obyektlər maraq doğurur: “Buratino” (uşaq geyimləri mağazası), “Aybolit” (apteki), “Tacir Əsgər” (ev əşyaları mağazası) və s. Ədəbi qəhrəmanların adlarından da erqonimlər yaranır. Bunun əsasında fəaliyyət sahəsi ilə uyğunluq durur: “Ali and Nino” (kitab mağazası). Lakin burada bir cəhət də var ki, adın motivasiyasının başa düşülməsi eyniadlı bədii əsərin məzmunu haqqında müvafiq fon biliklərinin varlığından asılıdır.

Qadın adlarının erqonim kimi istifadəsi zamanı onların mənası və estetik qiymətləndirmə komponenti motiv kimi çıxış edir. “Nübar market”, “Əminə market”, “Arzumun butik”, “Jalə Plaza”, “Azərin Hədiyyələr”. Bəzi hallarda erqonim gender əlaməti üzrə potensial auditoriyanın məhdudlaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, “Azəri Xatun” geyim mağazası – adətən, nəcib, alicənab qadınlar haqqında “xanım-xatın” ifadəsi işlənir. “Xatun/xatın” sözünün mənası da belə izah olunur: “qadın, xanım”; “qadınlığın bütün gözəl sifətlərini özündə cəmləşdirən qadın haqqında” [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, c.2, s.423; s.431; s.433]. Bu mağazanın adı obyektin geyim dükanı və Azərbaycan xanımlarına yaraşacaq gözəl geyimlər məkanı olmasını vurğulayır. Deməli, bu ad məqsədli qrupa yönəlidir.

Bəzən də qadın adı erqonim kimi simvolik xarakter daşıyır, fəaliyyət subyektinin ümumi müsbət dəyərləndirilməsinə əsaslanır. Bu məqsədlə mifonimlərdən də istifadə olunur, məsələn, “Afrodita” restoranı (Afrodita – gözəllik və məhəbbət ilahəsi). “Həmin onimlərin (mifonimlərin – K.T.) presedentliyi resipiyentdə konkret assosiativ-obrazlı komplekslərin meydana çıxmasına kömək edir” [Федотова, 2020, c.250].

Bəzən canlı danışqda erqonimin şəxs adı ilə tam əvəzlənməsi halları da baş verir. Həmin ad müəssisənin məhsulunu bildirmək üçün də istifadə olunur: “Sabina”da möhtəşəm bayram endirimləri var!” (“Sabina” parfümeriya və kosmetika mağazaları şəbəkəsi).

Məlumdur ki, “öz funksiyalarına və antroponimik sistemdə tutduqları yerə görə Azərbaycan antroponimlərini iki qrupa ayırmaq olar: 1.Əsas ad kateqoriyaları; 2.Köməkçi ad kateqoriyaları. Anadan olandan sonra uşağın rəsmi sənədlərində... öz əksini tapan əsl adı, ata adı və fəmiliası əsas ad kateqoriyasına daxildir” [Adilov, 2019, s.14]. Antropoerqonimlər təkcə əsas ad kateqoriyasından yaranmır. Obyekt adlarında köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan müəyyən titullar da öz əksini tapır: “Şirvanşah”, “Şahzadə”, “Şah”, “Şah sarayı”, “Padişah” (restoranlar), “Xan bağı” (motel), “Sultan Inn Butik Hotel”, “Xanımın evi” (kafe). Qeyd edək ki, “Sultan Dönər”, “Sultan market”, “Ağa electronics”, “Ağa Music Group”, “Xanımın evi” kimi antropoerqonimlər şəxs adı ilə də əlaqədar ola bilər.

Onomastikada semantik sahə dedikdə, nominatorun yaratdığı adın ətrafındakı semantik sahə, onun ifadə etdiyi fikirlər başa düşülür. Məsələn, “Baron” kişi geyimləri mağazası. “Baron – Qərbi Avropada və bolşevik inqilabına qədər Rusiyada qrafdan aşağı zadəgan rütbəsi və bu rütbənin sahibi olan adam” [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, c.1, s.224] deməkdir. Mağazanın adı sanki seçilmiş, imtiyazlı, nüfuzlu insan qrupuna ünvanlanır və “seçilmiş insanlar üçün seçilmiş geyimlər” təsəvvürü yaradır.

Brend adları arasında da antropoerqonimlər vardır: “Tommy Hilfiger”, “Carolina Herrera”, “Giorgio Mognani”, “Marina Rinaldi”, “Salvatore Ferragamo”, “Korloff” və s.

İngilisdilli ölkələrin milli-mədəni spesifikasiyasını əks etdirən adlar sırasında William Shakespeare, Sherlock’s, Ayvengo (restoran), Chaplin coffee (kafe), Camelot Club (bar) kimi obyekt adları diqqəti cəlb edir. Belə erqonimlər bir neçə funksiya yerinə yetirir: nominativ,

informativ, fərqləndirici, eyniləşdirici, reklam. Bütün bu funksiyalar birlikdə müəyyən obraz yaradır, insanları cəlb edir. “Dünyaca məşhur adlar və ya beynəlmiləl sözlər bu baxımdan daha əlverişli və informativdir, çünki onlar çox assosiativdir, onların fərqləndirici və informativ imkanları daha genişdir” [Доржиева, Г. С., Ткачева А. О., с.7]. Bundan əlavə, həmin adlar transonimləşmə hadisəsi nəticəsində yaranmış erqonimlərdir.

Antropoerqonimlər ya təkə bir addan, adla obyekt növündən təşkil olunur, başqa sözlə, bir komponentli, iki və çoxkomponentli olur: “Şəms” (şadlıq sarayı), “Elnur” (internet klub), “Sübhən Saray” (şadlıq sarayı), “Alibaba Lounge” (çayxana), “Seymur MMC” (şirkət), “Tahir Salahovun ev muzeyi”, “Əli Şəmsinin yaradıcılıq emalatxanası”, “Şəhriyar Bəyin Evi” (restoran), “Müşviq Eminovun satış yeri” (mağaza).

Nəticə

Göründüyü kimi, adlandırılan obyektin fərdiləşdirilməsi, konkretləşdirilməsi xüsusiyyətinə malik olan antroponimlər aktiv şəkildə müxtəlif obyekt adlarının tərkibinə daxil edilir. Qeyd edək ki, antropoerqonimlərin taleyi bir sıra amillərdən asılıdır: dövlətin hökmü, sahibin dəyişməsi, iflas, dəb, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi ərazi və s. Bunların nəticəsində ad dəyişə bilər.

Antroponimlərdən erqonimyaratmada istifadə geniş yayılmış üsullardan biridir. Son zamanlarda bu proses daha maraqlı və yaradıcı şəkildə həyata keçirilir və erqonominasiyada müasir tendensiyaları izləməyə imkan verir. Antropoerqonimlər erqonimik sistemin zənginləşməsində mühüm rol oynayır və adların linqvokulturoloji imkanlarını nəzərdən keçirməyə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Paşayev, A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm, 2019. 104 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c.1, 2006. 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Bakı: Şərq-Qərb, c.2, 2006. 792 s.
4. Доржиева, Г. С., Ткачева А. О. Функции эргонимов в туристической индустрии Республики Бурятия // Вестник СВФУ, 2020. № 3 (77), - с.60-73.
<https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-ergonimov-v-turisticheskoy-industrii-respubliki-buryatiya>
5. Федотова, Т.В. Онимогенез как вариант лингвокреативности при формировании эргонимического поля Кубани // Актуальные проблемы теоретической и прикладной филологии: Материалы VIII Международной научной конференции (г. Уфа, 14-15 апреля 2020 г.) / отв. ред. А.Р. Мухтаруллина. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. – 243-252 с.
<https://bashedu.ru/sites/default/files/niu/files/sbornik-apr.-2020.pdf>
6. Qurbanov, A. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cildə]. Bakı: c.2 2019. 432 s.
<http://www.afadqurbanov.az/books/5.%20Az.Onomalogiyasinin%20Esaslari%20II.pdf>

ANTHROPOERGONYMS AND THEIR FUNCTIONS

Taghiyeva Konul Arzu

Summary

The article is dedicated to anthroponymic ergonyms used in the onomastic space of Azerbaijan. It is noted that in recent years, ergonyms are increasingly attracting the attention of researchers. The use of anthroponyms as sources of ergonym creation is of great interest. They are said to have played an important role in enriching ergonomia. It is shown that the existing anthropoergonyms include precedent names and names of business owners. It is determined that these names perform memorial, address, expressive, informative and influential functions.

АНТРОПОЭРГОНИМЫ И ИХ ФУНКЦИИ

Тагиева Кенуль Арзу кызы
Резюме

Статья посвящена антропонимическим эргонимам, которые используются в ономастическом пространстве Азербайджана. Отмечается, что в последнее время эргонимы все больше привлекают внимание исследователей. Большой интерес представляет использование антропонимов как источников эргономики. Говорится об их важной роли в обогащении эргономики. Показано, что существующие антропоэргонимы включают прецедентные имена и имена владельцев бизнеса. Установлено, что эти имена выполняют памятные, адресные, выразительные, познавательные и влиятельные функции.

Rəyçi: ADAU, Dillər kafedrasının müdürü, dos. A.M. Həsənova
ADAU, Dillər kafedrasının 29 aprel 2021-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 30 aprel 2021-öci il

UOT:811.111.

ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND LEARNING IN PRIMARY SCHOOL

Fil. f. d. Talibova Aygün Nofər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
managersat777@yahoo.com

Annotation: *In the last decades, parallel to the development of European and national policies on foreign language learning and teaching, the pedagogical reflection on these themes has devoted increasing attention to curricular issues and how to teach a second language or more foreign languages effectively. This requires specific teacher expertise in the area of curriculum design, which must be treated with methodological rigor. In fact, good educational actions, even before being implemented need to be thought out and carefully planned by reviewing the many variables (contextual, educational, organizational, emotional, relational, etc.) that accompany the teaching-learning process and the teacher learner educational relationship. Within the range of competences that a teacher should master, design plays a fundamental role to guide instructional action in an intentional, systematic and thoughtful way. School curriculum design requires the activation of intellectual, operational, relational and technical resources, aimed at ‘translating’ a specific vision of the world and human beings into instructional actions. It always implies being based on an objective, because design cannot be considered a simple technique which is transferable to different contexts, but needs to be adapted to specific learning situations, checking out to what extent it can change and improve the current situation.*

Key words: decade, development, teaching, learning, attention

Açar sözlər: onillik, inkişaf, tədris, öyrənmə, diqqət

Ключевые слова: декада, развитие, преподавания, изучения, внимание

In the current school-context, with regard to the teacher professional profile, design competence is a key element. In fact, improvement in the quality of pupils' learning can only be pursued by investing in the empowerment of teachers' initial training and vocational skills. The initial development and ongoing review of teacher professional competences, are aspects that internationally the OECD, UNESCO and the European Union recognize as a priority, not only to raise the quality of education systems in various countries, but also, to increase European competitiveness. The quality of teaching and teacher professionalism is now

recognized as a strategic factor both for education and social growth policies. The development of design competences is a key activity also in EFL teaching in Primary School, as evidenced in many studies conducted in Europe and other parts of the world. Therefore, it is important that this aspect be developed with a lot of attention from the initial training of future teachers, giving it ample consideration within the educational offer for the Degree Courses in Primary Education, be that in courses, workshops and/or the practicum. In order to provide common guidelines to support EFL teachers' work, the National Guidelines have clearly defined two aspects, which will be detailed in the following sections: 1. purposes and epistemological foundations of teaching English in Primary School; 2. specific competences, knowledge and skills to be pursued over the five years of compulsory English language teaching in primary school [5. 134].

The National Guidelines identify the cultural framework of Teaching English as a Foreign Language (TEFL) to guarantee the single nature and equity of the national education system, as well as to support teachers' work. In emphasizing the formative value of teaching English in primary schools, the National Guidelines, in addition to the mother language, assign two specific purposes to the learning of English: 1. develop multilingual and multicultural competences within a complex, multiethnic and globalized society; 2. acquire the initial tools to practice active citizenship in the context in which the pupil lives and even beyond the borders of the national territory [3.78].

On the basis of the achievement of these objectives, some guiding criteria taken from the National Guidelines are proposed here:

1. Competences in foreign languages and European citizenship. By coming into contact with other European languages, the pupil is able to deepen his/her awareness of European citizenship, thus, developing a diversified repertoire of linguistic and cultural resources becomes a tool to interact with others, even when "the other" belongs to very distant cultural and geographical contexts. In fact, studying different languages, a pupil learns to recognize the existence of different linguistic and cultural systems and experiences the variety of means that every language has to think, speak, communicate, convey emotions [1.209].

2. Horizontal and vertical aspects of teaching and learning EFL. To make sure that learning becomes a highly educational activity, to the extent that it contributes to a person's growth and development considering the local and global context of which the pupil is part, it is necessary that teaching EFL is not an episodic event, fragmented, disconnected from the rest of the curriculum; it is essential that it is designed identifying horizontal connections with other subjects and developing vertically the progression of knowledge and competences needed to pass from one order of schooling to another. The horizontal and vertical aspects of the English Language curriculum must also be read in the perspective of building a synergic connection between the formal learning, that pupil acquires in school, and the non-formal and informal learning, with which (s)he comes into contact with in everyday life. With regard to English language learning, this transversal dimension, that links the contexts of life and the child's learning, is very strong. Indeed, in everyday life (s)he interacts, even unconsciously, with linguistic expressions, terms, phrases, idioms in English, conveyed mostly by the mass media and the Internet, which can be quite very familiar to him/her because they already belong to his/her linguistic heritage. The latter does not represent a linguistic shock for the child, i.e., a refusal for all that (s)he does not fully understand about the new language. The habit of using words borrowed from other languages assumes an absolute naturalness and spontaneity, so they are not perceived as "strange" because they are related to the common lexicon used in activities, situations and forms of interaction that are constantly present in everyday life.

3. Interdisciplinary connections and "new humanism". As Gibbons says, it is important to provide common design spaces between English and other subjects, implementing the

concept of “new humanism” present in the National Guidelines. This means that the school is called upon to help a pupil recognize the relationships between his/her personal microcosm and the macrocosm of humanity and the planet, because what happens in the world affects everyone’s life and at the same time every person is responsible for the future of humanity. To educate children to this awareness and responsibility it is necessary to have a large store of knowledge, which, however, does not coincide with the accumulation of lots of information in many areas, but rather requires full mastery of single subjects and, simultaneously, the ability to process multiple connections at interdisciplinary level. Common curriculum design, which is easier in primary school because of the presence of a smaller number of teachers than at other school levels, can become an area of intervention aimed not only, at language development, but also, at cognitive development and the construction of transversal competences such as the bridging, of Feuerstein. In this sense, it stimulates the development of associational and connectivist thought, through which the child uses knowledge learned in different contexts and subjects to structure and solve problems. It no longer operates within single subjects but in the broader perspective of learning to learn.

4. Build relationships between the mother-tongue and EFL. As regards the relationship between the mother-tongue and English, special care must be taken (starting in the first grades) to identify phonological peculiarities and differences in pronunciation, so as not to generate difficulties in understanding and speaking. In this regard it is appropriate for the teacher to stimulate the child’s ability to take control of multiple pronunciation and intonation patterns to activate as naturally as possible a multilingual system.

5. Methodologies for teaching EFL: using a communicative approach. From a methodological point of view, the use of a communicative approach to language learning must be favored, especially in consideration of the different coding systems of phonemes into graphemes which exists between the English and Italian languages. The use of the spoken language should be introduced by the teacher in a systematic way, proceeding gradually according to the complexity of the language structures presented. On the other hand, speaking English for the child has to become a natural activity, preferably integrated with the use of creative and interactive games that can be supported by other nonverbal languages (music, movements, images, etc.) to promote participation and involvement in cooperative learning activities. At primary school level the use of a grammatical approach to learning English is not recommended. Such an approach, in addition to compromising the child’s learning motivation, may generate confusion between different grammatical and syntactical systems. In fact, the National Guidelines provide grammar knowledge as a task reserved for lower secondary school, where pupils can gradually recognize, rework and internalize modes of communication and rules of a foreign language, being able to understand much more easily the way the new language functions. It is important instead to promote a gradual integration of the elements of the new language in the native language system (or any other language spoken by the pupil) expanding implicitly the ability to manage various language components (phonetic, phonological, syntactic and semantic aspects).

6. Gradual development of writing competences. Correlated to the increasing importance to be given to oral language, special attention has to be paid to the moment related to the introduction of writing. This should be presented in a gradual way and preferably from the third grade onwards. Initially writing will be limited to keywords to include in conceptual maps and diagrams, simple expressions related to the child’s experiences to culminate, at the end of the fifth grade, with brief descriptions and presentations. Among the multiple language competences to be pursued, writing is definitely the lowest priority in primary school, also in consideration of specific learning difficulties (dyslexia, dysgraphia, dysorthography) that usually emerge at this school level and that may be, in some way, also increased in the mother-tongue by an approach to English which focuses too much on writing.

7. Teaching EFL, ICT and international learning experiences. Right from the start of primary school it is recommended to accompany active and participatory teaching methodologies by the use of ICT (computers, tablets, interactive white boards (IWBs), interactive tablets, educational software, etc.), which in many cases are often used by children at home. These can be useful to expand space and time for learning, creating opportunities to be in contact with the language even out of school and promote informal social interactions between individuals, school groups and local communities. To this end, it is very important for the school to participate in European projects such as Comenius, Erasmus+, E-twinning, etc. that may facilitate the exchange and interaction with schools and pupils who come from other countries, by joining in with activities and partnerships where English is used as a lingua franca, a language to communicate with everybody. Doing so, pupils can move step by step from an interaction centered essentially on their own needs to a communication oriented towards other stakeholders, peers and adults, experiencing cultural differences and similarities, the personal habits of others and the traditions of other countries, as well as starting to develop intercultural sensitivity.

8. Reflection on language and self-assessment of EFL learning. Only in rare cases and especially with pupils who have a high level of competence, or in cases where children themselves highlight specific linguistic aspects about language conventions and linguistic rules, syntactic structures, similarities and differences between Italian and English, will the teacher deal with caution and gradually with simple aspects of linguistic reflection. Such activities, in a certain way, may also be used to enhance the ability of self-assessment and awareness about how pupils acquire an ability which is important to develop in all pupils from the start of primary school [4. 120].

The Learning objectives represent the knowledge and abilities functional to achieve the Outcomes for competence development. They are not prescriptive, so those proposed in the text of the National Guidelines can be taken as they are, or adapted by each school according to its own specific educational offer and pupils' needs. They are provided at the end of third and fifth grade of primary school [2.98].

As indicated by the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), the five basic language skills represent, at any level, someone's capacity to express one's own linguistic competence, according to the mastery that one is able to perform in different communicative situations.

References

1. Chan, Alice. Y. (2004). Syntactic transfer; Evidence from the inter language of Hong Kong Chinese ESL learners. The modern language Journal.
2. Eaglestone, R. (2000). Doing English. Great Britain Rontledge.
3. Jarvis, S. (2002). Topic continuity in L2 English article use. Studies in second language Acquisition.
4. Carter, R. & Nunan, D. (2002). Teaching English to speakers of other languages. Cambridge university press.
5. Ortiz, Alba. A. (2007). English language learning with special needs; Effective instructional strategies. Journal of learning disabilities.

ПРЕПОДАВАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ У ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Талыбова Айгун Нофел кызы

Резюме

В последние десятилетия параллельно с разработкой европейской и национальной политики в области изучения и преподавания иностранных языков, в педагогическом

анализе все больше внимания уделяется вопросам учебной программы и методам эффективного преподавания второго или более иностранных языков. Для этого требуются специальные знания преподавателей в области разработки учебных программ. Развитие навыков проектирования также является одним из ключевых видов деятельности в рамках преподавания в начальной школе.

İBTİDAİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Talıbova Aygün Nofəl qızı
Xülasə

Son onillikdə Avropa təhsil siyasəti ilə paralel olaraq xarici dillərin tədrisindən, pedaqoji analizlərdən daha çox diqqət tədris proqramlarının və ikinci və ya daha çox xarici dillərin effektivli tədrisinə ayrılır. Buna görə də müəllimlərdən tədris proqramlarının xüsusi təhlili bacarığı tələb olunur. Fənnlərin inkişafının layihələşdirilməsi eyni zamanda ibtidai məktəblərdə tədris çərçivəsində açar fəaliyyətlərdən biridir.

Rəyçi: dos. Fil.f.d. Mehdi Rəhimov, fil.f.d. Abdullayeva Elnarə
Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi kafedrasının 29 mart 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 06 aprel 2021-ci il

UOT:82-09.

HÜSEYN CAVİDİN "TOPAL TEYMUR" ƏSƏRİNDƏ DİQQƏT ÇƏKƏN MƏQAMLAR

Xəlilova Qəribə Yahya qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova @rambler.ru

Xülasə: Cavid möhkəm xarakteri, heç bir səciyyəvi xüsusiyyəti olmayan, tez-tez təsir altına dü-şən, zəif iradəli, bir sözlə, xaraktersiz insanları heç cürə qəbul etmir. Ədibin dramaturgiyasına nəzər yetirsək, onun yaratdığı bütün surətlər qəhrəman ruhlu, əzmkar, cəngavər xarakterli tiplərdir. Cavidə görə, ruhi və mənəvi xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə fərqləndirən xarakter, həmin fərdin müxtəlif şəraitdəki davranışında, başqa adamlara münasibətində, ictimai və şəxsi həyatın verdiyi qiymətdə təzahür edir. Əsl mərđanə insanların xasiyyət və keyfiyyətləri mühitin, onu əhatə edən ictimai quruluşun təsiri ilə yaranır və tərbiyə olunur.

Tarixən türkün düşmənləri tərəfindən dünyaya zalım, zülmkar və qaniçən bir fəteh kimi təqdim edilən Əmir Teymur şəxsiyyəti, Cavid yaradıcılığında rus şovinist imperiyasının tuğyan etdiyi bir dövrdə yüksək sənətkarlıqla təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, sənətkar, milli, tarixi, ədəbi-inkişaf, mədəniyyət, yaradıcılıq, ictimai quruluş.

Ключевые слова: литература, мастер, национальный, исторический, литературное развитие, культура, творчество, общественное строение.

Key words: literature, craftsman, national, historical, literary-development, culture, creativity.

XIX əsrdə ədəbiyyatımızda başlayan dəyişmə və yeni istiqamətli inkişaf XX əsrin əvvəllərində yüksək pilləyə çatdı. Bu mərhələ bir çox ədəbi janrların yaranması ilə yanaşı, ədəbiyyatımızda yaxın ideya-estetik görüşlü şair və yazıçıların yeni ədəbi cərəyanlar yaratması ilə də diqqəti cəlb edir. XX əsrin əvvəllərində realizm, romantizm, sentimentalizm və s. cərəyanların yaranması buna sübutdur. Romantizm və realizm dövrün əsas ədəbi cərəyanlarıdır. Bu bir həqiqətdir ki, XX əsr romantik ədəbiyyatımızda iki böyük mütəfəkkir,

iki böyük dahi, filosof-şair olmuşdur: Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid. Sovet ideologiyası nə Azərbaycan romantizminin, nə də onun əsas təmsilçilərinin yaradıcılığını, ideya-məfkurəvi istiqamətini obyektiv şəkildə öyrənməyə imkan vermirdi. Cavid yaradıcılığı Azərbaycan romantizmi tarixində özünəməxsus bir yer tutur. İnsan ruhunun, onun gerçək aləmə münasibətinin öyrənilməsində çox böyük rola malik olan Cavid romantizminin tədqiqi, ideyalar aləminin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi, tarixə və çağdaş zamana münasibətinin qabarıq şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi, məfkurəsinin dərinədən araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımızın həmişə aktual problemlərindən olmuşdur. 20-ci illərdən bu tərəfə cavidşünaslıq uzun və çox çətin bir yol keçmişdir. Amma Cavidin bütün yaradıcılığına, o cümlədən dramlarına tədqiqatçılar tərəfindən eyni mövqedən yanaşılmamışdır. Bizim ideologiyamıza, şüurumuza özümüzü dərk etmək baxımından təsir edəcək fikirlərin açılmasının, Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası mövqedən yazılan əsərlərin üzə çıxarılmasının qarşısının alınmasının, tarixlərin gizlədilməsinin və ya təhrif edilməsinin zamanı keçmişdir. Faktlara obyektiv yanaşma, ideoloji yönləndirməni üstələməkdədir. Məhz belə bir şəraitdə Cavid kimi sənətkarların yaradıcılığının tədqiqi bir daha aktuallaşmaqdadır. Müasir ədəbiyyatşünaslığımızın bir çox problemlərinin həlli baxımından Cavid yaradıcılığına müxtəlif istiqamətlərdən müraciət etmək olar. Bunların biri də Cavidin qəhrəman konsepsiyasıdır. Cavidin romantik qəhrəmanları bəşəriyyətin əbədi problemlərinə dövrün problemləri işığında cavab axtarır. Ta qədimlərdən, insan yaranandan bəşər övladını bu suallar düşündürür: İnsan nə üçün yaradılıb? Dünyanı kim və ya kimlər idarə edir? Dünyada baş verən fəciələrin səbəbi nədir? İnsanın və cəmiyyətin xoşbəxtliyi nəyə bağlıdır? və s. Cavid zamanının görkəmli mütəfəkkiri kimi bu suallara yeri gəldikcə toxunmuş, onlara cavab axtarmışdır. Lakin onun düşüncələri, insanı və dünyanı necə görmək istəyi, bədii-fəlsəfi konsepsiyası və bunun qəhrəmanları üzərinə paylanması sistemli şəkildə ayrıca tədqiq olunmamışdır. Cavidin qəhrəmanları sahib olduqları xarakterik keyfiyyətlərə görə sovet ədəbiyyatşünaslığında çox vaxt mübahisə mənbəyinə çevrilmiş və ədib bir çox qəhrəmanlarına (Afət, Elxan, Topal Teymur və s.) görə nüfuzlu ədəbiyyatşünaslar tərəfindən belə, yanlış mövqedən təhlil olunaraq qınağa məruz qalmışdı. Göstərdiyimiz cəhətlər və müəllifin ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında qəhrəmanın müstəsna rolu mövzumuzun müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün nə qədər aktual olduğunu göstərir. [3,125]

H.Cavidin ədəbi irsi elə bir zəngin xəzinədir ki, onu araşdırdıqca qədim türklərin alp-ərdəmli soy-kökündə, etnogenezində qərarlaşmış qəhrəmanlıq, igidlik əlamətləri qanına, canına hopmuş, onların mənəvi ruhlarının mayası olan yaşayış qayda-qanunları, həyat tərzi qayəsinə dərinədən yaxınlaşırsan. Cavidin "Topal Teymur" əsəri türk xalqının böyük sərkərdəsi Fateh Teymura həsr olunsa da, əsərdə yalnız Türkünstanın deyil, bütövlükdə Turan aləminin uzaq qərinalərdən gələn alp-ərənlik ruhu çırpınır. Əsərdə Teymurun yeni bir savaşa hazırlaşdığından xəbərdar olan Olqa Orxana deyir: "Halbuki, onun üzündə heç bir şiddət və həyəcan izi yox..." hər zamankı vüqar və ciddiliyyəti, hər zamankı halı üstündə". [1,154]

Şair Orxanın sözləri ilə böyük iradi güc, səbr, dözümlə malik olan qaplan şücaətli sərkərdənin daxili aləmini açıqlayır. Yəni, Cavid təkcə böyük sərkərdə olan Teymur obrazının təhlilinə çalışmır, o, eyni zamanda, fiziki-iradi keyfiyyətlərin insan xarakterində yaratdığı dəyişiklikləri, onun sonrakı fəaliyyətində əldə edəcəyi qabiliyyətlərin ilkin əsası kimi qabarıq cizgilərlə verir.

Həyatı təcrübələr təsdiq etmişdir ki, çətin, ağır sınaqlara tab gətirmək üçün, hər şeydən öncə, insanın iradəsi tərbiyə edilməlidir. Heç təsadüfi deyil ki, qəhrəmanlığı yaradan böyük iradi əzm, təmkin, dəyanət, fiziki inkişaf, xarakter və özünəinamdır.

H.Cavid cəsarəti, hünəri qarşısında baş əydiyi, səcdə etdiyi, sevərək yaratdığı böyük Əmir Teymurun yenilməz bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında fiziki tərbiyə amillərinin, o cümlədən, mahir minicillik qabiliyyəti, ox-yay süzdürməsi, qılınc çalması, qurşaq tutması, habelə, səriştəli bir səyyad kimi ovçuluqda ad qazanması ilə yanaşı, gözəl şahmat bacarığını

da vurğulayır: "Mənə xaqanlar xaqanı, Turağay oğlu Teymur derlər. Mən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmranı, özüm Gürgan nəslinin baş qəhrəmanı..."[2,59]

Yerə, göyə sığmayan fəhm-fərasət, iti, çevik yaddaş, tanrının bəxş etdiyi cəsarət, qətiyyət, cismani dözümlü və intəhasız fiziki qüdrət... hamısı bu diribaş türk cocuğunun cismini bələmişdi. Böyük hökmdar sonra istehsalı təbəssümlə əlavə edir: "Mən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Mənimlə görüşənləri ciddi bir vüqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkkiz yaşında minicillik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoxunu Quran oxumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyn Kürd ilə savaşdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəzirinlə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, türkmənlərə əsir düşdüm. Sonra bir çox arkadaşla buluşdum. Blucistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, işdə böylə ağsaq qaldım. Əvət mənəm yaralı arslan, mənəm Topal Qaplan". [1,132]

Cavidin "Topal Teymur" əsərindəki mübariz ruh o dövrün türk məişətindən, onun qaynar həyatından doğmuşdur. Məlum həqiqətdir ki, qədim türk tayfaları döyüşkən nəsillər olub öz güzəranlarını, gün-dirriklərini hər b, savaş gücünə yaratmışlar. Dövrün ruhu, uzun müddət mübarizə meydanlarına davam gətirmək üçün bir çox fiziki təmrinlərin, iradi keyfiyyətlərin, güc-qüvvət püxtələşdirən savaşların aşılmasını tələb edirdi. Cavid Teymur obrazının sadə təsvirində də həmin keyfiyyətləri elə bir ustalıqla təsvir edir ki, oxucu dərhal "bu orta boylu, qəvi bünyəli, omuzları geniş, barmaqları yuvarlaq, qılçaları uzun, əzəlatı gəyət sağlam" şəxsiyyətdə daxili səbat, böyük iradi qüvvə hiss edilir. Türk sərkərdəsinin qanlı, amansız qovğa və döyüşlərdən hər dəfə qalibiyyətlə çıxmasının başlıca səbəblərindən biri də türklərin hələ uşaqkən dava, savaş meydanlarında bərkiməsindən irəli gəlir: "Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz... Müharibədə ölənlər evdə ölənlərdən sayca daha azdır. Məncə mübarizəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa, o da müharibə, o da qabiliyyətdir".

Cahanşümul bir sərkərdə, qüdrətli cahangir olan Teymur şəxsiyyəti insana hörmət, igrə, mərəz böyük sədaqət hissi təlqin edir. İldırım Bəyazidi əsir aldığı zaman ona rixşəndlə yazdığı, kinli, acı və zəhərli sözləri unudaraq deyir: "İştə, mən bu məktubdakı sözlərizizi unutdum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istəyəm".

Məğribdən-məşriqə qədər hüdudsuz əraziləri dünyaya meydan sulayan Teymurun iradəsi qanlı mübarihələrdə, qovğalı savaşlarda, cəng döyüşlərində formalaşmışdır. Mütəşəkkil və nizami ordusu ilə dünyanı lərzəyə salan Teymur iti zehni, dəmir iradəsi, böyük siyasəti ilə nəinki şərq aləmində, eləcə də qərbdə tanınan, qəbul edilən hər b xadimi kimi ən nəhəng simalardan biri olmuşdur: "Sonra Cətləri boğdum, Cığatay elini Mavərünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırıdım, sözümlə keçirdim. Bəlx şəhərinə vardım, Əmir Hüseynin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəməreddinlə çarpışıb qalib gəldim; Qızı Dilşad ağay aldım. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı. Kürdüstan təslim olaraq qurtuldu, Ermənistan və Gürcüstan xəracgüzarım oldu. Qaraqoyunlular üsyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. Əvət mənəm cahangir dahi!... Mənəm hər b allahı!..."

H.Cavidin layiqli tədqiqatçılarından olan, yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə dünyasını çox erkən dəyişən məhrum tənqidçi Məsud Əlioğlu ədibin fiziki yaradıcılığında iradi - əxlaqi, əqli və intellektual baxımdan öz oxşarı olan fikir və qılinc cahangirlərinə istək və arzularını açıqlayır: "Cavid qəhrəmanlığın, cəngavərliyin pafosunda bütün ruhu ilə yaxından bağlı olmuş və əzəmətli şəxsiyyətlərin bədii surətini rəsm etməkdən daxili nəşə və sevinc duymuşdur".[4,98]

Cavid "Topal Teymur" əsərində orta əsrlər türk xalqları arasında populyar idman növü kimi tanınan gimnastika (akrobatika), həmçinin atüstü milli xalq oyunlarından olan çovkan,

qəpəq, xüsusilə cirid oyunu, habelə müxtəlif oyun və əyləncələrin musiqinin müşayiəti altında keçirilməsini yada salır. Ədib bu idman oyunları və əyləncələrin musiqi sədaları altında həyata keçirilməsinin zəruriliyini də unutmur. "Hələ Hindistandan gəlmə canbaz və oyunçular, mizahçı və lətifəçilər, rəqqas və rəqqasələr... Bir tıqım cirit oyunları. Pəhləvanların güləşməsi, yaşıl-qırmızı rənglərlə boyanmış fillərin oynadılması, hər dürlü xanəndə və sazəndə, hər çeşit yarış və əyləncə gerçəkdən insanı sərxoş ediyor". [5, 162]

Dahi dramaturqumuz pərəstiş etdiyi, həm də mahir bilicisi olduğu şahmatdan personajların dili ilə, istər obrazlı, istərsə də bədii ifadə vasitəsi kimi məcaz şəkildə yaradıcılığında bu oyuna mühüm yer ayırırdı. Qaynaqların məlumatına görə, bütün mənalı ömrünün hər bə həsr etmiş, saysız qovğa və gənc savaşlarda bərkimiş türkün cahangir sərkərdəsi asudə vaxtarında şahmata sarılırmış.

Böyük xaqanın həyatında şahmatla bağlı bəzi maraqlı məqamlara digər mənbələrdə də tövsiyə edilir. "İldırım Şahənşah Teymurun çadırına gətirdilər. Deyir o vaxt qələbə çalındığını görən Teymur oğlu Şahruxla şətrənc oynayırdı. Xidmətçi İldırımın gətirilmə xəbəriylə çadıra girdiyi an Teymur şahı ilə qarşıdakı qalanı və "Şah ruh!" demişdi ("ruh" şahmatda qala daşınının adıdır, yəni - top-M.A.). Bu qərribə təsadüfdən sonra Əmirin əsl adı Müpüddünya Səid Bahadır olan oğlu Şahrux adını aldı".

Tarixən türkün düşmənləri tərəfindən dünyaya zalım, zülmkar və qaniçən bir fəth kimi təqdim edilən Əmir Teymur şəxsiyyəti, Cavid yaradıcılığında rus sovinist imperiyasının tüğyan etdiyi bir dövrdə yüksək sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. Yurduna, xalqına sonsuz məhəbbəti, ordusuna, əsgərinə qayğıkeş münasibəti, öz ulularından əxz etdiyi ağıl, iradə, səbr, fitri istedad məhz qüdrətli Teymur şəxsiyyətini xarakterizə edən yüksək insani keyfiyyətlərdir. "Orxan! Əcələ edirsən, mən səni alçaltmaq deyil, yalnız imtahan etmək istədim. Unutma ki, Teymur şahmat oynarkən belə, taxtadan yapılmış kiçik bir piyadanı qeyb etmək istəməz. Halbuki sən cəsur və eşsiz bir qəhrəmansan. Övət, sənin məharət və cəsarətin işlədiyin qəbahətdən daha böyükdür. Olsaydı, o dəyərli yadigarı mükafat olaraq sənə bağışladım. Fəqət qəlbin onun, düşüncə və biliklərin bizim olsun". [4,126]

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində türkçülük məhəbbəti ilə yeni bir çıxır açmış, həyatını xalqının azadlığı yolunda fəda etmiş, onun bədii-ictimai təfəkküründə əbədi yer tutmuş, dözülməz məşəqqət və mərhumiyyətlərə mərdliklə sinə gərməklə mətanətlə tab gətirmiş Cavidin yaşadığı sağlam həyat tərzini, onun həmvətənlərinin, xüsusilə də gənclərin fiziki təkmilləşməsi üçün bir nümunədir.

Keşməkeşli və əzəbli bir həyat yolu keçmiş H.Cavid əqlin qüdrəti, zəkanın hünəri ilə yanaşı, hətta uzaq Sibirin sərt iqliminə yalnız mətin xarakteri, dəmir iradəsi, sağlam vücudu və mənəvi dözümlü ilə tab gətirə bilmişdir. Mərhum tənqidçi M.Əlioğlu haqlı olaraq göstərirdi ki, Hüseyn Cavidin sənəti, görüşləri və yaradıcılıq taleyi haqqında düşünərkən fikrimizin fəvqündə çox əzəmətli və məğrur bir sima, incə, həssas, həm də son dərəcə qüdrətli bir istedad canlanır.

Qadın azadlığının əzəl carçılarından olan H. Cavid hər iki dövrün, Oktyabr inqilabından əzəlki və sonrakı dövrün banisidir. H. Cavidin qadın psixologiyasına səyahətdə bir məqsədi var idi. O, qadın psixologiyasını öyrənməklə onu vaxtaşırı düşdüüyü bələlərin cəngindən xilas etmək istəyirdi. Vaxtı ilə akademik M. Cəfər haqlı olaraq Cavidin fəlsəfi faciə, tarixi və ailə dramlarından ibarət əsərlərini təhlil edərkən onları "xarakterlər dünyası" adlandırmışdır. H.Cavid beynəlmiləlçi bir şair-dramaturq olduğu üçün o bütün millətlərə sülh arzusuyla yazıb, yaratmışdır. Doğrudan da Hüseyn Cavid öz dramaturgiyasında bir millətin yox, bir çox millətlərin adət-ənənələrini ifadə edən nümayəndələrin konfliktindən, xarakterindən bəhs etmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına on beş orijinal əsər bəxş etmiş hünərvər H. Cavidin yaradıcılığı iki dövrü, Oktyabr inqilabından əvvəlki və Oktyabr inqilabından sonrakı sovet dövrünü əhatə edir. Nadir ədəbi simalardan olan H.Cavidin dram əsərləri istər ictimai mündərcəsinə görə, istərsə də milli və bəşəri məzmununa görə xüsusi mövqeyi olan

əsərlərdəndir. H. Cavid bu əsərlərini bir çox təxəllüslərlə; Müxbir, Növrəs, Qədirşünas, Gülçin, Arif, Hüseyn, Salik, H. Cavid, H. Naxçıvanlı, H.R. Naxçıvani, H. Rasizadə, H.S. Rasizadə Naxçıvani, H.C. Hüseyn Cavid, Hüseyn Rasizadə Naxçıvani və s. imzalarla yazıb yaratmışdır. Rasizadə-moizə oxuyan, Tanrıdan gələnləri danışan, bir yolu olan, haqq yolunun yolçusu deməkdir. Cavid bunu dərrakəli şəkildə özünə familiya-soyad etmişdir. Özü də öluncə bu müqəddəs əməlində nəsillicə ruhani olduğunu isbat etmiş nəticədə Tanrı səviyyəsinə qalxıb, ulduza çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Cavid. Əsərləri, üç cildə. Bakı, 1968.
2. Kamal Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqid. Bakı, 1966.
3. Firudinbəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963.
4. Cəfər Xəndan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955.
5. Cəfər Cəfərov. Azərbaycan dram teatri. Bakı, 1959.

ОСНОВНЫЕ МОМЕНТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА "ТОПАЛ ТЕЙМУР"

Халилова Гариба Яхья кызы
Резюме

Джавид не принимает людей с сильным характером, без характерных черт, часто подверженных влиянию, безвольных, короче, без характера. Если посмотреть на драматургию писателя, то все созданные им образы героичны, решительны, рыцарские. Согласно Джавиду, характер, который различает его умственные и духовные качества, проявляется в поведении этого человека в различных ситуациях, в его отношении к другим людям, в том значении, которое он придает общественной и частной жизни. Истинная мужественность формируется и питается влиянием окружающей среды и социальной структуры, которая ее окружает.

Исторически представленный миру врагами турок как тиран, угнетатель и кровожадный завоеватель, личность Амира Теймура ярко изображена в творчестве Джавида в то время, когда бушевала Российская шовинистическая империя.

HIGHLIGHTS IN IN THE HUSEYN JAVID'S WORK "TOPAL TEYMUR"

Khalylova Qariba Yahya
Summary

Javid does not accept people with a strong character, no characteristics, who are often influenced, weak-willed, in short, without character. If we look at the writer's dramaturgy, all the images he created are heroic, determined and knightly. According to Javid, a character that distinguishes his mental and spiritual qualities is manifested in the behavior of that individual in different situations, in his attitude to other people, in the value he places on public and private life. True masculinity is formed and nurtured by the influence of the environment and the social structure that surrounds it.

Historically presented to the world as a tyrant, oppressor and bloodthirsty conqueror by the enemies of the Turks, the personality of Amir Teymur was vividly portrayed in Javid's work at a time when the Russian chauvinist empire was raging.

Rəyçi: dos. Q.N.Qaziyev

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 6 yanvar 2021-ci il tarixli iclasın 05 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 17 fevral 2021-ci il

XIX ƏSRİN I YARISI DANIŞIQ VƏ BƏDİİ LEKSİK LÜĞƏTLƏRİN HAZIRLANMASI ÜÇÜN ƏSAS TƏLƏBLƏR

Yasin Babazadə
“Naxçıvan” Universiteti
y.babazade@nu.edu.az

Xülasə: *Tədqiq edilən tarixi dövr ərzində dilçilik sahəsinin eyni ilə leksikoqrafiyanın sürətli inkişafı yeni lüğət növlərinin yaradılması üçün şərait yaratdı. Bu dövrdə bədii mətnləri oxumaq onlar içərisində olan terminləri oxucu üçün əlçatan etmək məqsədilə yeni leksik lüğətlər tərtib edilmişdir. Minimum söz sayı olan lüğətlərdə artıq müəllif tərəfindən ixtisaslar aparılır bəzi ekvivalenti olan sözlər lüğət həcmnin artmamağı baxımından lüğət məqalələrində əks olunurlar. Dövr lüğətlərinin müsbət və çatışmayan tərəfləri, birinin digərindən bəhrələnərək daha mükəmməl lüğətlər meydana gətirməsi kimi aktual və elmi məsələlər məqalədə geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir.*

Açar sözlər: qrammatik qaydalar, leksik lüğət, tədris mətnlərinin adaptasiyası, sufiksler üzrə məlumat kitabçası, Çarlz Oqeden, elmi-texniki terminologiya, illustrasiya nümunələri.

Keywords: grammar rules, lexical dictionary, adaptation of teaching texts, information book on suffixes, Charles Ogeden, scientific and technical terminology, examples of illustrations.

Ключевые слова: грамматические правила, лексический словарь, адаптация учебных текстов, справочник суффиксов, Чарльз Огеден, научно-техническая терминология, примеры иллюстраций.

Hal hazırda linqvistikənin uğurları sayəsində, dilçilik sahələri bizim əsrimizin 50-ci illərindən coşqun inkişaf etməyə başlamışdır. 1000 ən çox istifadə edilən istənilən dilin sözləri, bu dildə 80% belletristik mətni əhatə edir. 2000 min ən çox işlənən sözləri-85%-ə yaxın: 3000-90% yaxın: məsələn ingilis dilini öyrənən 1000-dən çox şəxsi, beynəlxalq, törəmə adları nəzərə almayaraq əlbətdə ki, dilin qrammatik qaydalarını, müəyyən minimumlarını bilərək işlənən ingilis sözlərini bilirsə onda 80%-ə yaxın bədii mətni asan oxuya bilər. Burdan başa düşülür ki, lüğətin tərtib olunması, hansısa əsas keyfiyyət, ən çox istifadə edilən, leksik bazanı qeyd edən, xarici dil kimi dil öyrənənlər üçün olduqca çox faydalıdır.[1, 21] Yəqin ki, ən çox lazım olan lüğətlərin tərtib olunmasında xarici dil öyrənməyə başlayan biri üçün danışiq leksikasının və bədii ədəbiyyatın leksikasının həcmi müəyyənləşdirməkdir.

İngilis dili əlaqələrində bu fikir yalnız 20-ci əsrin 30-cu illərində səmərəli inkişaf etməyə başladı. Xarici dil kimi ingilis dili öyrənənlər üçün dilin ilk leksik lüğətin Çarlz Oqedenin 1930-cu ildə nəşr olunmuş Basic English lüğəti olduğunu hesab edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki bu “Basic English” termini müəllif tərəfindən 2 mənada istifadə edilir:

- a) lüğət minimumu və lüğət bazasının tərtibi haqqında ingilis dilinin təlimi keçirilməli
- b) Ogdenin təklif olunmuş ingilis dili tədris sistemi beynəlxalq ünsiyyət dili olmalı

Dilin bütün sözləri 7500-ə qədər qısaldılmışdı, sonra 1500-ə qədər və nəhayət 850-ə qədər söz lüğət minimumunda ixtisar edilir və yazılmırdı. Məsələn “puppy” sözü ixtisar edilirdi, çünki o “dog”-it sözünün modifikasiyası sayılırdı, və ya “to enter”feli verilmirdi,çünki o “to go into” ilə əvəz oluna bilərdi.

Ogdenin minimum lüğəti 850 sözdən ibarət idi və sözlərin tezlik göstəricisi istifadə edilməsi əsasında deyil, məntiqi, fəlsəfi və psixoloji prinsiplərin əsasında tərtib olunmuşdu. Ogden əvvəlcə daha vacib fikirləri və anlayışları müəyyən etməyə çalışırdı, sonra isə bu anlayışlara əsas və daha sadə sözləri seçməyə çalışırdı. O hesab edirdi ki, sözün tezliyi onun faydalı olmasını deyil,əksinə sözün faydası onun daha çox işlənməsidir. [10]

Ogdenin siyahısı: 200 konkret əşyadan, 400 ümumi isimdən, 100 sözdən. Beləliklə, bu dil öyrənənlər üçün müəyyən prinsiplər əsasında düzələn ilk leksik minimumdur. Nəticədə Ogdenin siyahısı sözlərin mənalарının başa salması üçün daha həcmli tədris-izahlı lüğətlərə müxtəlif baza lüğəti sayılırdı.

Müsbət cəhətlərlə yanaşı, Ogdenin lüğətində çoxlu nöqsanlar vardır. Onlardan ən əsası onun olduqca az 850 söz həcmli olmasıdır. Beləliklə lüğətdə belə ümumişlək sözlər “many, never, to ask, to eat, to understand, husband” yoxdur. Müəllifin düşüncəsinə görə onları asanlıqla baza siyahının birləşmə sözləri ilə əvəz etmək olduğundan onlar lüğətə daxil edilməyiblər. Məsələn: to ask-to put question; husband-a married man və s.

30-cu illərdə Ogdenin siyahısı onu olduqca məşhur etdi. O demək olar ki, müxtəlif ölkələrdə 1000 dəfə yenidən nəşr olunmuşdu. Bundan başqa müxtəlif təqlid xarakterli lüğətlər çap edilirdi. Məsələn, yalnız 300 sözdən ibarət məlumat kitabçası turistlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. (Swenson E.A. Minimum English Speaking Vocabulary, In: Bulletin of Institute for Research in English Teaching. Lnd., 1933, No, 92) və ya 800 sözdən ibarət lüğət (Aiken J. Little English N.Y., Columbia Univ., 1935).

Müxtəlif ölkələrdə Ogdenin lüğəti bir neçə dəfə yenidən işlənmişdi, genişlənməmişdi, nümunələrlə illüstrasiya edilmişdi və ingilis- rus lüğəti kimi nəşr olunmuşdu.

Ogdenin lüğəti əsasında M. Uestanın daha çox söz qeyd edilən siyahısı durur. Bu siyahı Uestanın məşhur ingilis metodistin, tədris mətnlərinin adaptasiyası üzərində oxumaq üçün çoxillik işinin nəticəsi oldu. Uest düşündü ki, ingilis dilinin bütün sözlərini 2 əsas sinfə bölmək olar:

1) Danışığda istifadə edilən sözlər

2) Danışığımızı ifadə edən sözlər

Danışığa xidmət edən sözlər birinci üçün nəzərdə tutulurdu və həmçinin bəzi isimlər, sifətlər, ümumi anlayışları ifadə edirdi.

İkincisinə isə Uest tam anamlı sözləri əsasən isimləri aid edirdi. Bu görkəmli metodist xarici dilə sahib olmaq hər şeydən əvvəl birinci sinif sözlərinin kifayət qədər istifadə etmək bacarığında görürdü çünki onlar onun lüğət payının 67%-ni əsas hissəsini təşkil edirdilər. İkinci sinifin sözləri 27% təşkil edirdilər. Qalan 6% Uest hesab etdiyi kimi təsnifata uyğun deyil. Beləliklə, Uestanın lüğətində əsas diqqət dilin əhəmiyyətindən fərqli olaraq danışığ elementlərinə verilmişdir. [4]

Burda qeyd etmək lazımdır ki, müasir fransız alimlərinin tədqiqatları əsrimizin 50-ci illərin sonunda “Fransız dilinin əsas lüğətini” 1475 sözdən ibarət olmaqla tərtib etmişlər. Bu zaman Ogdenin siyahısı-kifayət olmadığından Uestanın siyahısı (1490 söz) olduqca mümkün sayılır.

1936-cı ildə Londonda daha bir əsas leksikanın lüğəti yaradılmışdı, bu fikir əvvəlcədən İnterm message lüğət seçimi ingilis dilinin tədrisi haqqında New Yorkda 2 il əvvəl çağırılmış konfransın nəticəsi oldu.

Burada unikal, lüğətin özəlliyi odur ki, müəllif yalnız sözlərin tezliyini göstərmir, həmçinin onların mənalарını da lüğətə daxil edir. Beləliklə bu lüğət ingilis dilinin semantik tezlik lüğətlərindən ən yaxşısıdır. Bundan istifadə edərək, oxuyucu daha sürətli, tezlik sözlərini, çoxmənalı sözlərin mənalарını, daha az tezlik və ya istifadə olunmayan sözlərdən ayıra bilər.

Sonra 1960-cı ildə Uest daha bir kiçik həcmli lüğət nəşr etdi. Lüğət Uestin kitabına “Çətin şəraitdə ingilis dilinin tədrisi” adlı proqram kimi nəşr olunmuşdur. Bu siyahıda “The Minimum Adequate Vocabulary” adı altında adlandırılan lüğətə Uest 1200 əsas söz gətirir, bu sözlər onun düşüncəsinə görə əhəmiyyətli, şifahi nitqin və oxu vərdislərin inkişafına yönəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daha həcmli bu cür nəşr, xüsusilə də ən çox istifadə olunan sözlər siyahısı Lorge tərəfindən tərtib olunmuşdur. Dövrün digər bir qeyri adi lüğəti E. Thorndaykanın sufikslər üzrə məlumat kitabçası sayılır (Thorndike E.L. The Teaching of

English Suffixes.N.Y.,1941). Onun içində 90 ingilis sufiksinin siyahısı təqdim edilir. Bu dil öyrənmək baxımından ən əhəmiyyətli, faydalı bir vəsait olaraq xüsusilə fransızlar, almanlar, ispanlar tərəfindən-ingilis dilinin, fransız dilinin, alman və ispan dillərinin ingilis dilinin Elen Eaton tərəfindən tərtib olunmuş tezlik lüğəti sayılır.(Eaton H.S. An English-French-German-Spanish Word Frequency Dictionary N.Y.,1961).Bu ilk və yeganə lüğət, dörd avropa dilinin leksikasının müqayisəli təhlilin nəticələrini təqdim edir. O, müvafiq dillərin tezlik lüğətlərinin üzərində əsaslanıb və 6.5 min ingilis sözlərin siyahısından ibarətdir. [3,151]

Beləliklə, yuxarıdakını nəzərə alaraq vurğulamaq olar ki, ingilis dili leksikoqrafiyasının əsas baza lüğətlərinin yaradılması xarici dil kimi ingilis dili öyrənənlər üçün zəngin mənbə təqdim edir.

Əsas lüğətlərin təsviri ilə yanaşı ingilis dilinin ən məşhur tezlik lüğətlərini nümunə gətirmək lazımdır. Xaricilərə ingilis dilinin öyrədilməsində onların aydın ifadə olunmuş vəzifələri yoxdur.

Palmer lüğətindən sonra Ogdeninin daha çox həcmli lüğətləri yer tutur onların hər birində təxminən 20 min söz vardır. Onlarda 850 söz ingilis dilinin, 50 beynəlxalq söz, bütün lüğət mənalарının, lüğət definisiyaların əsası oldu.

Uesta lüğəti əsasında 1490 sözdən ibarət Uesta və Endikotta lüğəti tərtib olunub. (West M. Endicott J.G.The New Method English Dictionary.Lnd.,Longmans 1935,1965)Onda 18 min söz və 6 min idiomatik ifadə verilmişdir. Bundan başqa lüğətdə nümunələrin bolluğu xüsusilə də ən çox qarşılaşan sözlərlə nümunələr, çünki onlar çoxmənalı olduğuna görə, müəllifin fikrincə xaricilər üçün böyük çətinlik yaradır. Lüğətdə həmçinin İngilis dilinin xüsusiyyətlərini təşkil edən sözlər də tam izah olunmuşdur.

1952-ci ildə Uest Fladla birlikdə oxucuya kömək etmək məqsədi ilə elmi –texniki terminlərin mənimsənilməsi üçün lüğət yaradır.(Flood W.,West M.An Explaining and Pronouncing Dictionary of Scientific and Technical Words.Lnd.,Longmans,1952). Lüğət 50 ixtisas üzrə 10 mindən çox sözün köməyi ilə izah olunmuş 2 min sözdən ibarətdir. Bu nəşr şəkillər və diaqramlarla tam təsvir edilmişdir.

Bu prinsiplər əsasında elmi-texniki terminologiya üzrə başqa bir sorğu kitabçası da düzəldilmişdir. (Graham E.C.Science Dictionary in Basic English.Lnd.,Evans,1965) Elm və texnologiya sahəsindən o ingilis dili bazası əsasında 25 min sözü şərh edir və 1-ci kurs tələbələr üçün nəzərdə tutulub. Lakin xaricilər üçün tədris-izahlı sorğu kitabçasından ən yaxşısı və daha məşhuru M.Uestanın Oxucunun beynəlxalq lüğəti (“West M. An International Leader’s Dictionary”, Lnd.,Longmans,1965). Bu lüğət 24 mindən çox sözlərin mənalарını izah edir, Uestanın baza siyahısı əsasında və dəqiqliklə müxtəsərliklə və lüğət anlayışların rahatlıqla və həmçinin yaxşı seçilmiş illüstrasiya nümunələrinin bolluğu ilə, lüğət tərtibçisinin özü tərəfindən tərtib edilmişdir. Lüğətdə həmçinin 6 min frazeologiya işlədilmişdir. [9]

Bu tip lüğətlərə “Longman” firmasının Longman Dictionary of Contemporary English,Lnd.,1978 lüğəti aiddir. Lüğətdə 55 min lüğət məqaləsi var və o müasir ingilis dili danışığı dilinə istiqamətlənmişdir. Lüğətdə böyük diqqət geniş istifadə olunan söz birləşmələrinə, idiomlara, fraziologizimlərə ayrılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Alexander and Carolin Spitzer. General Issues of Online Dictionary Use. 2014, p.10-30.
2. The Oxford Guide to Practical Lexicography, Oxford: Oxford University Press. (2008)
3. Beltrami, Pietro G. Theory of Dictionary Management. 2013, p.150-152.
4. Manual of Specialised Lexicography: The Preparation of Specialised Dictionaries. Amsterdam 1995.
5. Bergenholtz. A Good Dictionary is a Monofunctional tool. 2011, p.68-69.
6. "A Brief History of English Lexicography". Technische Universität Berlin.
7. H. Gouws. Textual Structures in Printed Dictionaries. 2013, p.31-73.

8. Nielsen S. The Effect of Lexicographical Information Costs on Dictionary Making and Use. 2008, p. 17-19.
9. A practical guide to lexicography, John Benjamins Publishing Company 2003.
10. Principles and Methods of Dictionary-Making. Oxford University Press. 1993,
11. Wiegand. Microstructures in Printed Dictionaries. 2013, p.19-24.

BASIC REQUIREMENTS FOR THE PREPARATION OF SPEAKING AND ARTISTIC LEXICAL DICTIONARIES AT THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

Yasin Babazada

Summary

The rapid development of lexicography in the field of linguistics during the historical period under study created conditions for the creation of new types of dictionaries. During this period, new lexical dictionaries were developed in order to make literary texts accessible to the reader. Dictionaries with a minimum number of words are already specialized by the author. Some equivalent words are not reflected in the dictionary articles in order not to increase the volume of the dictionary. The article covers a wide range of topical and scientific issues, such as the advantages and disadvantages of period dictionaries, the use of each other to create more perfect dictionaries.

ОСНОВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПОДГОТОВКЕ ГОВОРНЫХ И ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Ясин Бабазаде

Резюме

Бурное развитие лексикографии в области языкознания в исследуемый исторический период создало условия для создания новых типов словарей. В этот период были разработаны новые лексические словари, чтобы сделать литературные тексты доступными для читателя. Словари с минимальным количеством слов уже специализированы автором. Некоторые эквивалентные слова не отражаются в словарных статьях, чтобы не увеличивать объем словаря. В статье освещается широкий круг актуальных и научных вопросов, таких как преимущества и недостатки словарей периодов, использование друг друга для создания более совершенных словарей.

Rəyçi: dos.Zülfiyyə İsmayıl

Daxil olduğu tarix 23 aprel 2021-ci il

UOT:82-3.512.162

MİKAYIL MÜŞFİQİN “TAR” ŞEİRİNƏ DAİR ARAŞDIRMALAR

Yusibova Aygün Azadil qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Aygün.yusubova.91@bk.ru

Xülasə: *Müşfiq bütün uğurlu işlərindən sonra mütləq həsəd və paxıllığın qurbanına çevrilirdi. Ancaq, “xalqın gözü tərəzidir” deyilən çox təsirli fikir hər zaman öz sözünü deyir. Müşfiq təkcə tarı qorumurdu, o, keçmişini, tarixini, mədəniyyətini də qoruyurdu. İnsan nə olursa olsun milli kökünə hörmət etməli, onu göz bəbəyi kimi qorumaq lazımdır. əgər biz bu gün işıqlı gələcəyi olan bir ölkədə yaşayıırıqsa, bunu qorxmaz oğullarımızın, cəsur qızlarımızın, dəyanətli ziyalılarımızın sayəsində qazanmışıq. M.Müşfiqi 1938-ci ildə cismən bizdən*

qopardılar. Onun deyilməmiş sözləri, yazılmamış əsərləri, oxunmamış nəğmələri mütləq vardı. Biz onlardan məhrum olduq. Yazdıqları, yaradıb bizə bəxş etdiyi əsərləri isə dillər əzbəridir. Bunlar heç vaxt unudulmayacaq.

“Tar” şeirini yazan bu böyük ürəkli şair onu – tarı sevməyi, onun qiymətini bilməyi, heç kimdən çəkinmədən tarı dilləndirməyi hər kəsə çatdırdı. Tar keçmişimizdir, bu günümüzdür, gələcəyimizdir. Bu gün cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin, onun xanımı Mehriban Əliyevanın da mədəniyyət sahəsindəməvə eləcə də digər sahələrdə göstərdikləri qayğı bizi ruhlandırır.

Bütün bunlar gənc nəsə də örnək olmalı, gənclər də hər sahədə öz sözlərini deməli, xalqını, mədəniyyətini, dövlətini sevməlidirlər.

Açar sözlər: ədəbiyyat, sənətkar, milli, mədəniyyət, yaradıcılıq, şəxsiyyət, şeir.

Ключевые слова: литература, мастер, национальный, личность, стихотворение, культура, творчество.

Key words: literature, craftsman, national, personality, poem, culture, creativity.

Mikayıl Əbdülqadir oğlu İsmayılzadə ədəbiyyatımızın sönməyən işığı, unudulmayan simasıdır. Onun şəxsiyyəti və şeiriyyəti həmişə cavan olaraq yaddaşlarımızda həkk olunub. M.Müşfiq 1908-1938-ci illər arasında yaşayıb, qısa müddət ərzində çox geniş yaradıcılıq yolu ilə irəliləmişdir. O, həm şair, həm tərcüməçi, həm də görkəmli və istedadlı pedaqoq olmuşdur. Şairin saysız-hesabsız sevənləri olmuş və bu gün də onun əsərlərinin vurğunu olan yüzlərlə, minlərlə insan var. Mikayıl Müşfiq 1926-cı ildə “Gənc işçi” qəzetində çap etdirdiyi “Bu gün” adlı şeiri ilə yaradıcılığa başlayır. Şairin “Buruqlar arasında”, “Əfşan”, “Dağlar faciəsi”, “Şəhər”, “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz” poemaları əvəzolunmaz sənətkarlıq nümunəsidir. O, canı, qanı, ruhu ilə əsl şair idi. Yaradan ona şairlik qüdrəti bəxş etmişdi. Şeirlərinin birində şair yazır:

“Bəxtiyardır o şair ki,
Rübabında mühitinin mahnısını çağırır.
Sonra bütün gur səsilə
Gələcəyə hayqırır.”

Şair şərq ədəbiyyatına da maraq göstərirdi. O, Xəyyamdan tərcümə etdiyi rübailəri həyat yoldaşı Dilbər xanıma oxuyardı. [2, 39]

M.Müşfiq “Küləklər”, “Günün səsləri”, “Buruqlar arasında”, “Şerlər” adlı şeir kitabları ilə milyonlarla insanın ruhuna, ürəyinə yol tapırdı. Hələ bu qədər gənc olmasına rəğmən onun şeirlərindəki fikirlər, yaşının azlığını üstələyəcək səviyyədə yaranırdı. Dahiliyi və bütün onu sevənlərin, onu tərk edənlərin şairə olan sonsuz sevgisi, Müşfiqə qarşı duran, ona həsəd aparan insanların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Xalqını bu qədər sevən bir insanı “xalq düşməni” elan edib, onu şeiri ilə vuranlar gənc sənətkara acımadılar.

İnsan və sənətkar kimi xalq tərəfindən sevilən şairin həyatı fərəhsiz keçib. M.Müşfiqin yeganə oğlu Yalçın 1934-cü ildə dünyasını dəyişir. Bunun ardınca isə Yazıçılar İttifaqının plenumunda, eləcə də mətbuatda Müşfiqlə bağlı sərt, qərəzli fikirlər yer alır. M.Müşfiqi əksinqilabçı təsnifatın üzvü olması ilə bağlı ittiham edirdilər.

XX əsrin 20-ci illərindən sonra qurulmuş yeni rejimin təsiri istər ədəbiyyatda, istərsə də mətbuatda hiss olunurdu. Şair Mikayıl Müşfiq belə bir dövrdə dərin məzmunlu şeirlər yazır, xalqına, kökünə bağlılığını hər bir misrasında əks etdirirdi. 1937-ci il 4 iyun tarixində, ad günündən bir gün qabaq şair həbs olunur. Şairi musavat gənclər təşkilatı ilə əlaqə saxlamaq, partiya və hökumətin ünvanına böhtanlar atmaq, Azərbaycan xalqını qızıqsıdırmaq ittihamları ilə ağır işgəncələrə məruz qoyurlar. Evində aparılan axtarış zamanı Türkiyədə nəşr olunmuş 14 kitab, başqa nəşrdən olan 5 kitab, türk dilində 4 müxtəlif jurnal, pasport və digər əşyalar müsadirə olunur. Ələ keçirilən əlyazmaların içərisində atası Mirzə Qədirin şeir divanı, opera librettoları da vardır. Bu əşyaların hamısı yandırılır. Həmin bu ittihamların tüğyan etdiyi bir məqamda danılmaz faktlar da vardır. Mikayıl Müşfiq Stalinə şeir həsr etmiş, burada onu vəsf

etmişdir. Şairi qısqanan bir qrup insan, bu şeirin şairin istedadının çox altında olmasını söyləməsi, onu tənqid etməsi Mikayıl Müşfiqin qısqançlığın qurbanı olmasını sübuta yetirir. Şairin həbsinəqədərki digər hadisələrə baxaq.

Müşfiq milli və mədəni sərvətlərimizin müdafiəçisi idi. O bu yolda qələmini qılınca çevirmişdi: şairin “Tar” şeiri bu məqamda olduqca əhəmiyyətli yerə malikdir.

“Tar” cəngə və duruş gətirməyə, ona qarşı çıxanlara savaş açmağa çağırış edən şeir kimi Mikayıl Müşfiq yaradıcılığının parlaq nümunəsidir. Bu şeirin yaranma tarixi də olduqca maraqlı hadisələrlə yadda qalıb. Şeirin yaranma tarixi kimi 1933-1934-cü illər göstərilir. Şeir 1934-cü ildə M.Müşfiqin “Şeirlər” adlı kitabına daxil edilir, həmin il kitab nəşr olunur. Lakin F.Qurbansoyun “Göylərin lacivərd ətəklərində” kitabında bunun belə olmadığı qənaətinə gəlirik. 1929-cu ildə “Kommunist” qəzetinin 11 yanvar 1929-cu il tarixli sayında görkəmli Azərbaycan bəstəkarı, dirijoru və musiqişünası Ə.Bədəlbəylinin “Tarın üzərində mühakimə münasibətilə” məqaləsi dərc olunmuşdu. Məqalənin sonunda “Tarın məhkəməsi” deyilən bir elan da vardı: “Şənbə günü yanvar ayının 12-də, axşam saat 7-də Bünyadzadə adına Dövlət Türk teatrosu binasında tarın bir musiqi aləti olmaq üzrə lazım olub-olmadığı haqqında müzakirə və mübahisə məclisi çağırılır”. Müzakirədə 1922-1931-ci illərdə isə “İnqilab və Mədəniyyət” jurnalının redaktoru olan Mustafa Quliyev və musiqi mütəxəssisləri də iştirak edirdilər. Həmin məclisdə bəstəkar Ü.Hacıbəyov, dirijor Ə.Bədəlbəyli, yazıçı C.Cabbarlı və M.Müşfiq də iştirak edirdilər.[1,35-51]

Maarif Komissarının tarın əleyhinə səsləndirdiyi fikirləri eşidən Mikayıl Müşfiq ayağa qalxaraq:

“Oxu tar! Səni kim unudar ?

Ey geniş kütlənin şirini, şərbəti.

Alovlu sənəti .”

-misralarını səsləndirir. Bu zaman zaldakılar şairi ürəkdən alqışlayırlar.

Buradan bir məqam aydın olur ki, M.Müşfiq “Tar” şeirinin əsasını 1929-cu ildə qoyub. “Tar” şeirinin digər misralarını isə şair sonradan yazıb. Mikayıl Müşfiq bu şeiri həmin dövrdə tara şeir həsr edən S.Rüstəm, M.Rəfili və M.Rahimdən fərqli olaraq, başqa bir səpkidə - onun müdafiəsinə qalxaraq yazmışdı.

Tar aləti milli sərvətimiz olub və olmağa da davam edir. Ədəbiyyatımızda musiqi alətlərini öz əsərlərinə obraz olaraq seçən, onların vasitəsilə fikirlərini ifadə edən, hisslərini çatdıran yazıçılarımız çox olub. Dastanlarımızın içərisində musiqi alətlərinin vəsfi, klassik poeziyamızda Nizaminin, Füzulinin çalğı alətlərinə verdiyi önəm danılmaz faktdır. Bəs, görəsən, tarı tənqid edənlərin N.Gəncəvinin bu alət haqqındakı fikirlərindən xəbərləri var idimi?

“Müğənni tək bircə gecə də tar çal,

Məni bu dar yolda əzabdan qurtar.

Bəlkə genişlənsin, açılsın yolum,

Köçüm bu daşlıqdan asudə olum.”

Nizami “İsgəndərnamə” poemasında bu misraları yazıb. Mikayıl Müşfiq keçmişinə, tarixinə bağlı bir şair idi. O, tarın tədrisdən çıxarılmasını adi hal kimi qəbul edən insanlara qarşı yazırdı:

“Çoxları üzünə durdular,

Könlünü qırdılar.

Nə deyim o yekabaşlara

Çaldılar ruhunu daşlara.”

XX əsrin 30-cu illərində bəzi şairlərin tarın insanı qəmləndirdiyini, ağlatdığını bəhanə edərək, onun səsinə kəsməyə olan cəhdləri də Mikayıl Müşfiqi hiddətləndirmişdir. Tar sədalarının insanı qəmləndirməsi qəbahət deyil, amma onu milli şüurumuzdan silmək böyük

qəbahət idi. Klassik ədəbiyyatımızın digər görkəmli nümayəndəsi olan M.Füzulinin “ney” musiqi aləti ilə bağlı yazdığı misralara baxaq:

“Nalədənir ney kimi avazeyi eşqin bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd.”

Bu misraları oxuduqca Füzuli və Müşfiq düşüncələrindəki oxşarlıqları görməmək mümkün deyil. Füzuli də öz dövründə musiqi alətlərinə qarşı duranlarla mübarizə aparıb. XX əsrdə bu missiyanı Müşfiq davam etdirib. O, tarın əzəli sərvət olduğunu aşağıdakı misralarında qeyd edib:

Gözləri qibləyə açılan hasarlı binalar,
Dinləmiş əzəldən səsini.
Papaqlı atalar, çadralı analar
Ötürmüş sayəndə köksünü
Düşmüşlər gah şirin, gah da acı toruna,
Sevinə-sevinə, qoruna-qoruna.

Tarixə nəzər salarkən görürük ki, Səfəvi Sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddinin məsləhəti ilə tarın dördsimli növü olan çahartar hazırlanmışdır. Mikayıl Müşfiq “Tar” şeirində şahlıq, xanlıq idarəsi zamanında tara olan sevgisi aşağıdakı misralarla göstərib:

Səsini dinləmiş
Şahların, xanların sarayı,
Səninlə birlikdə inləmiş
Əsirlər alayı
Bəzən də simlərin qəmləri ovudar
Olardın onların sirdaşı
Sən, ey tar!

Müşfiq “Tar”ı sadəcə şeir kimi yazmamışdı, o, həm də bu şeiri əlində silaha çevirir, öz tarixi keçmişini dananlarla, nadanlarla döyüşürdü. O, yazırdı:

Sən bu gün silahsan əlimdə
Səni mən hansı bir hədəfə
İstəsəm çevirə bilərəm
Qəlblərdə gizlənən keçmiş
Bir yeni nəğmənin əlilə
Devirə bilmirəm!
Oxu tar!

Görkəmli yazıçımız C.Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi bu məqamda göstərməlidir. “Kamança” pyesində c.Məmmədquluzadə də eyni ilə Müşfiqin yuxarıda göstərilən misralardakı fikirləri əks etdirirdi. Şeirin son misralarında Müşfiq bir daha tarı dillənməyə, oxumağa səsləyir:

Oxu tar, oxu tar!
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar !
Nəğməni su kimi alışan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unudar ?
Ey geniş kütlənin şirini, şərbəti –
Alovlu sənəti !...

Görkəmli şəxsiyyət Gülhüseyn Hüseynoğlu öz kitabında “Tar” şeirinin vəznini ilə bağlı maraqlı fikirlər əks etdirib. O, yazırdı ki, “Tar” şeirini tam heca vəznində hesab etmək olmur. Misralarda hecaların qeyri-bərabərliyinə görə bu misralar sərbəst vəznli kimi görünsələr də, sərbəst də deyillər. Bu, Müşfiq icadıdır, heca ilə sərbəsti yaxınlaşdıran bir vəznidir. Müşfiq vəznidir və bu vəznin poeziyamızda yeganə nümunələrini Müşfiq yaratmışdır. [3, 11]

Milli – mədəni sərvətlərimizi qorumaq hər bir azərbaycanlının borcudur. Torpağı, xalqı, milləti hər zaman ürəkdən sevən, onların adı, şərəfi naminə canı ilə, qanı ilə vuruşanları unutmaq mümkün deyil. Ölməz şairimiz Mikayıl Müşfiq də bu yolda canını verən oğullarımızdan biridir. Müşfiqin yaşadığı dövrdə yaradıcı insan kimi çalışmaq və milli kökünə bağlılığı əks etdirən sənət nümunələri yaratmaq cəsarət tələb edirdi. Çünki, yazdıqları sözlər, yaratdıqları əsərlər dəfələrlə müzakirə obyektinə çevrilir, (kim) hakim dairələrin maraqlarına uyğun gəlməyən məqamlar olanda mütləq cəzalandırılırdılar.

M. Müşfiqin bütün şeirləri torpağa, xalqa məhəbbət ruhunda yaradılırdı. Görkəmli şairimizin “Tar” şeiri də onun milli qeyrət hissəsinin təzahürü kimi yarandı. Müşfiq bu şeiri yazanda ona düşmən münasibəti bəsləyənləri də, milli dəyərləri yıxmağa çalışanları da döyüş meydanındakı cəsur əsgər kimi məhv edir. Şair tarı əlində silaha çevirərək, tarın düşmənlərinə yönəldir.

Müşfiq qılınc idi, “Şair və vətəndaş” şeirində dediyi kimi; bu şeirin vətəndaşın dilindən deyilən hissəsində şair yazır:

Bayron da sevmişdi bu təbiəti,
İldırım hiddəti, bulud rıqqəti
Onun da şeirində çaxdı, ağladı,
O da bu şeylərə baxdı, ağladı.
Təbiət dediyin vəhşi bir heyvan,
Onu əhli edən insandır, insan!
Olmasın başına sözlərim qaxınc,
Ey həyat qınına girməyən qılınc!...

İllər, əsrlər keçsə də, M. Müşfiq yaradıcılığı yaddaşlardan silinməyəcək. Gənc ömrünü qönçə çağında solduraraq, onun ömrünə balta vuranları nə şairin ruhu, nə də ilahi ədalət əfv etmədi. Biz Müşfiqi oxuyaraq, öyrənərək, şeirlərini söyləyərək yaşadıırıq və yaşadacaırıq.

“Tar” şeiri unudulmaz əsərdir. Milli musiqi alətlərimizin içərisində texniki və dinamik imkanları baxımından mükəmməl nümunəsi olan tar 2012-ci ildə YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-Maddi Mədəni İrsi siyahısına daxil edilib. Bu işdə Birinci vitse-prezident, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri Mehriban xanım Əliyevanın böyük rolu olub.

Bu gün Müşfiqin ruhu şaddır. Ona görə ki, tar layiq olduğu dəyəri daşımaqdadır. Dövlətimizin xüsusi qayğısı sayəsində musiqi alətlərimizin qiymətləndirilməsi ilə bağlı daim hərtərəfli işlər həyata keçirilir. Həmçinin Müşfiqin irsinə xüsusi qayğı və sevgi vardır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli qərarı ilə Mikayıl Müşfiq Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.

Mikayıl Müşfiq bu şeirində yaşadığı həyatın sonunu görürmüş kimi yazıb:

Hər kəs bilir həyatın sonu ölumdür
Ah! Bu qəmli dəyişmə yaman zülümdür.
Şeirim! Bu gülünc oyun bəllidir yarın

bizi də bəklər

Sən də öl mənim kimi, fəqət məzarın
olsun ürəklər!

Sən daim ürəklərdə yaşa – M. Müşfiq. Şəxsiyyəti ilə unudulmazlığı fəth edən şairimiz – varlığın qürurumuzdur.

Ədəbiyyat

1. F. Qurbansoy “Göylərin lacivərd ətəklərində”, Bakı,
2. Dilbər Axundzadə “Müşfiqli günlərim”, Bakı, 2005
3. M. Müşfiq. Seçilmiş əsərləri, G. Hüseynoğlu, Şərq – Qərb, 2004
4. “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı”, I cild, Bakı, 2007

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПОЭМЕ МИКАИЛА МУШФИГА «ТАР»

Юсубова Айгун Азадил кызы
Резюме

После всей своей успешной работы Мушфиг стал жертвой зависти и ревности. Однако очень влиятельная идея о том, что «глаза людей - весы», всегда говорит сама за себя. Мушфиг не только защищал тар, но и свое прошлое, историю и культуру. Несмотря ни на что, человек должен уважать свои национальные корни и беречь их, как зеницу ока. Если сегодня мы живем в стране с светлым будущим, мы достигли этого благодаря нашим бесстрашным сыновьям, отважным дочерям и стойким интеллектуалам. М. Мушфига у нас физически забрали в 1938 году. У него точно были невысказанные слова, ненаписанные произведения, непрочитанные песни. Мы их потеряли. Работы, которые они пишут, создают и дарят нам, являются заученными языками. Это никогда не забудется.

Этот великодушный поэт, написавший стихотворение «Деготь», передал всем - любить тар, знать его цену, говорить на таре, никого не боясь. Деготь - это наше прошлое, наше настоящее, наше будущее. Сегодня нас вдохновляет забота, проявленная нашим Президентом Ильхамом Алиевым и его супругой Мехрибан Алиевой как в области культуры, так и в других сферах.

Все это должно быть примером для подрастающего поколения, а молодые люди должны высказывать свое мнение во всех сферах, любить свой народ, культуру и государство.

RESEARCHES ON MIKAIL MUSHFIG'S POEM "TAR"

Yusibova Aygun Azadil
Summary

After all his successful work, Mushfig became a victim of envy and jealousy. However, the very influential idea that "the eyes of the people are the scales" always speaks for itself. Mushfig not only protected the tar, he also protected its past, history and culture. No matter what, a person must respect his national roots and protect them like the apple of an eye. if we live in a country with a bright future today, it is because of our fearless sons, our brave daughters, our steadfast intellectuals. M. Mushfig was physically taken away from us in 1938. He definitely had unspoken words, unwritten works, unread songs. We have lost them. The works they write, create and give us are memorized languages. These will never be forgotten.

This great-hearted poet, who wrote the poem "Tar", conveyed it to everyone - to love tar, to know its value, to speak tar without fear of anyone. Tar is our past, our present, our future. Today, the care shown by our President Ilham Aliyev and his wife Mehriban Aliyeva in the field of culture, as well as in other areas, inspires us.

All this should be an example for the younger generation, and young people should have their say in all areas, love their people, culture and state.

Rəyçi: dos. Səba Namazova

Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrasının 06 yanvar 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı pratakolu
Daxil olma tarixi 11 fevral 2021-ci il

AXUNDZADƏ ŞƏXSİYYƏTİ MƏKTUBLARDA

*Babazadə Zamin**Naxçıvan Dövlət Universiteti*Zaminbabazade92@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Axundzadə öz dövrünün məşhur şəxsiyyətləri ilə yazışmalar aparmış və bu yazışmalar tarixi qaynaqlar kimi dövrün mənzərəsini açmış, Axundzadənin şəxsiyyətinin öyrənilməsində bir başa rol oynamışdır. Bu məqalədə bir neçə məktubda Axundzadə şəxsiyyətinin təsvirinə eyni zamanda hadisələrə onun münasibətinə nəzər salınmışdır. Axundzadənin məktublarda bir şəxsiyyət kimi cizgiləri dövrün siyasi-ictimai prosesləri zəminində izlənməmişdir. Adı çəkilən məktublar ona yazılan məktubların kiçik bir qismi olsa da nisbətən onun fərdi cizgiləri görülmüş və məqalədə əks olunmuşdur.*

Açar sözlər: Məktublar, M.F.Axundzadə, Axundzadə şəxsiyyəti, məktublarda Axundzadə

Key words: Letters, MF Akhundzadeh, Akhundzadeh's personality, Akhundzadeh in letters

Ключевые слова: Письма, М. Ф. Ахундзаде, личность Ахундзаде, Ахундзаде в письмах

M.F.Axundzadə daim öz dövrünün ziyalıları və tanınmış dövlət xadimləri ilə məktublaşmalar aparmış, elmi, siyasi, bədii düşüncələrini bu məktublarda qeyd etmişdir. Axundzadənin yazışmaları onun həyatını, dünyagörüşünü elmi və bədii düşüncələrini öyrənmək üçün ayrıca qaynaq hesab oluna bilər. Məktublarda bir çox tarixi hadisələri, Axundzadənin taleyini, şəxsiyyətinin müəyyən cəhətlərini, müasirləri və dostları ilə əlaqəsini, imperalizmə qarşı münasibətini də görmək mümkündür. Bu yazışmalar eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi mühitini də öyrənmək üçün maraqlı qaynaqlardır. Siyasi prosesin izlənməsi, çar hökumətinə qarşı müəlliflərin münasibəti, real tarixi faktların verilməsi baxımından bu nümunələr olduqca dəyərlidir.

Axundzadəyə məktub yazanlar dövrün tanınmış ziyalıları, onun dostları və ailə üzvləri idilər. Akademik Dorn, Mirzə Yusif xan, Mirzə Melkum xan, Cəlaləddin Mirzə, Əli xan, Mirzə Ağə, Həsən bəy Zərdabi, Rəşid, Tubu xanım bunlardan bir neçəsidir.

Tiflisin sabiq baş konsulu Aligövhər Cavan Əli xandan (I): Əli xan Tiflisdə yaşadığı müddətdə Axundzadə ilə tanış olmuş, onlar arasında sağlam dostluq əlaqələri yaranmışdır. Tiflisdən Tehrana qayıdan Əli xan öz dostu ilə əlaqəni kəsməmiş, məktublar yazmışdır. O, bu məktubda Axundzadəni sağlam zövqlü, pak təbiətli və saf qəlbli adlandırır. Əli xan daim onu xatırladığını, istənilən məclisdə onun haqqında söhbət etdiyini söyləyir. Əli xan öz dostunu əmin edir ki, ona əlifba layihəsində köməklik göstərəcək. “Yaxın gələcəkdə sizin əlifba haqqında paytaxtda böyük bir vəlvələ qaldıracağam. Ümid edirəm ki, Allah-taalanın köməyi ilə cənabınızın məram və məqsədincə bir xidmət edə biləcəyəm (2,242)”.

Əli xan hətta İranın birinci şəxsinin yanına gedib bu layihəni ona təqdim etmək fikrində olduğunu da yazır. O da məktubda qeyd olunur ki, Əli xana bu işdə kömək etmək istəyənlər də var. Onlardan biri o vaxtki İranın baş nazirinin müavini Mirzə Mustafa xandır. O, Axundzadənin layihəsini yüksək qiymətləndirmiş, onu şaha təqdim etməyi öz öhdəsinə götürmüşdür (2,242).

Manukcidən (I): Manukci Axundzadəni heç bir zaman görmədiyini, onu əsərlərindən və dostluq etdiyi Cəlaləddin Mirzə və Mirzə Yusif xanın söhbətlərindən tanıdığını söyləyir. O, Axundzadəyə “böyük alim” və “müdrək cənab” deyər müraciət edir. Axundzadəni görməyi arzuladığını yazır. Məktub demək olar ki Axundzadənin tərifidir. Digər tərəfdən Manukci Axundzadəni Novruz bayramı münasibətilə təbrik edir.

Məktubdan Axundzadənin İranda qazandığı hörməti də görmək mümkündür. Burada Axundzadəyə edilən müraciətlər bunu bir daha sübut edir. “Sizə ixtlası olan mən də bu məktubumla babalarımızın bu pak adətinə riayət edərək, şəni ali olan, yüksək məqam sahibi cənabınıza təbrik deyirəm (2,244).”

Axundzadəyə ünvanlanan məktubların əksəriyyətinin ortaq bir nöqtəsi var. Manukcidən gələn məktubda da olduğu kimi müəllif öz əsərini də məktubla birgə Axundzadəyə göndərmiş və əsər haqqında fikirlərini bildirməyi xahiş etmişdir. Bu və bu tipli faktlardan aydın olur ki, Axundzadənin tənqidi fikirləri mühit üçün şərt olmağa yaxınlaşır. Biz bunu daha sonrakı məktublarda da görəcəyik.

Mirzə Ağadan (I): Mirzə Ağa Təbrizdə yaşayıb, fransız və rus dillərini öyrənib, Bağdad və İstanbulda dövlət vəzifəsində xidmət etmişdir. Daha sonra Tehrana gəlmiş, Fransa dövləti səfirliyində çalışmış, burada olduğu müddətdə Axundzadə ilə məktublaşmışdır. Bu məktubda o, Axundzadəyə öz əsərinin birinci cildini göndərmiş, əsər haqqında fikir bildirməyini xahiş etmişdir. Məktubdan da başa düşmək olur ki, Axundzadənin fikri onun üçün olduqca vacibdir. Hətta o öləcəyindən ehtiyat etmiş, ikinci cildi gözləmədən birinci cildi göndərmişdir.

Mirzə Ağadan (II): İkinci məktubda Mirzə Ağanın həm Axundzadəyə, onun əsərlərinə, həm də tənqidinə qarşı münasibətini görmək mümkündür. O, Axundzadəni görməsə də onun gözəl əxlaqlı və təqdirəlayiq sifətlərinin vəsfini çox eşidib. Mirzə Ağa qeyd edir ki, Axundzadənin bütün əsərləri insana zövq verir. “Türkcə teatr kitabı” isə xüsusilə seçilir. Bu əsərlə Mirzə Ağaya görə “hər cür ibrət və tərbiyə vasitələri” olan bu əsərlər həm də “qəlbəyatan ibarələrə və şirin məzmunə” malikdir. Məktub müəllifi bu əsərlərdən təsirləndiyini və gözəl şivə və bəyənən bu üslubu təqlid edərək Axundzadənin müridi olduğunu yazır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, Axundzadənin “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” məqaləsi onun tənqidi görüşlərinin əks olunduğu maraqlı məqalələrdəndir. Bu məqalə Mirzə Ağaya cavab şəklində yazılmışdır. Burada Axundzadənin pyeslərə qarşı münasibəti ilə yanaşı Axundzadənin “drama” elmi haqqında fikirlərinə-bu janrda olan əsərlərin yazılma qaydalarına, eyni zamanda səhnə tərtibatı ilə bağlı düşüncələrinə də rast gəlirik. (1,177).

Axundzadə Mirzə Ağanın bəzi əsərlərini yüksək qiymətləndirsə də (Əşrəf xan), bəzilərini drama üçün məqbul saymır. Məsələn, o, Mirzə Ağanın “Sərgüzəşti-Şahqulu Mirzə” pyesini bəyənmir. Müəllifə onu atmağı, yandırmağı məsləhət görür. Axundzadə belə münasibətinin səbəbini bu cür qeyd edir. “Eyrəc Mirzə pis hərəkət etmişdir və öz əmisinə rüsvaylıq gətirmişdir. Bu kimi hərəkətlər insanlar arasında ümumi bir şey deyildir (1,184).” Axundzadə onu da əlavə edir əsər şit, yersiz və məzəsizdir. Burada işlənən “ümumi bir şey deyil” ifadəsi bizə Axundzadənin xüsusi həyat hadisələrini ədəbiyyatda məqbul saymadığını göstərir. Ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə bu məsələ haqqında yazır: “Mirzə Fətəli Axundovun realizm nəzəriyyəsində tipiklik problemi mühüm yer tutur. “Xüsusi” həyat hadisələrini əsərə gətirməyi o məsləhət bilmirdi. Belə hadisələr “ümumi” olmadığı üçün qeyri-təbii təsir bağışlayır, oxucuya zövq vermir. (3,62).”

Manukci Sahibdən (II): Bu məktubda o Axundzadəni yüksək qiymətləndirərək yazır: “O mübarək vücudlar-valahəzrət şahzadə, Ruhül-qüds, xüsusilə, sən kimi bir alim və maarifpərvər, bu beş günlük dünyada uzun illər yaşayıb qalmalıdırlar ki, insanlar onların varlığı sayəsində bir müddət asudə yaşasınlar.. (2,177).”

O, burada həmçinin Axundzadənin əsərlərindən, o cümlədən, “Kəmalüddövlənin” İranda sürətlə yayılmasından və əsərin İranda azadlığa meyl yaratmasından danışır. Əsərdən bir çox yazıçılar bəhrələnmiş, bir çoxları bu mövzuda əsərlər yazmışdır. Manukci özü əsərin bir nüsxəsini köçürdüyünü qeyd edir.

Mirzə Yusif xandan (I)(II): Hər iki məktubdan aydın olur ki, Mirzə Yusif xanla Axundzadə arasında güclü dostluq əlaqələri olmuşdur. Mirzə Yusif xan Tiflisdə İran səfiri kimi işləmiş bu zaman Tiflisdə olan Axundzadə ilə onların münasibətləri yaranmışdır. Mirzə

Yusif xan Axundzadəyə hörmət bəsləyir, lakin o ürəyindəkiləri Axundzadəyə yazma bilmir, hər iki məktubda da məktubun qısa olmağı səbəbindən Axundzadədən üzr istəyir. Buna səbəb vaxtının olmamasını göstərsə də, ikinci məktubda hər şeyi ona yazmaq iqtidarında olmadığını da qeyd edir. İranda gedən proseslər buna imkan vermir.

Məktubdan o da aydın olur ki, Mirzə Yusif xan Axundzadənin ağına, biliyinə də bələddir. O, öz əsərlərini və İranda yaşayan müəlliflərin əsərlərini oxuması üçün Axundzadəyə göndərir. Axundzadədən xahiş edir ki, əsərlər haqqında öz fikirlərini bildirsin (2,249-250).

Axundzadəyə ünvanlanan məktublarda Axundzadəyə bir tənqidçi kimi müraciət olunur. Biz bilirik ki Axundzadə tənqidlə məşğul olmuş, xeyli tənqidi məqalələr, bir çox əsərə və onun müəllifinə fikirlər yazmışdır. Axundzadənin bu əsərlərə münasibət bildirməsi, tənqidi yanaşmaları müəlliflər tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır.

Axundzadə bəzən sərt tənqid yolunu seçsə də, ona çoxlu əsərlər göndərilmiş, xahiş olunmuşdur ki bu əsərlər haqqında fikir bildirsin. Məktublardan o da aydın hiss olunur ki, Axundzadənin hər hansı bir əsərə münasibət bildirməsi əsərin taleyində də müsbət rol oynayır.

Axundzadənin yazışmaları onun həyatını, şəxsiyyətini, dövrünü və müasirlərini öyrənmək üçün ciddi materiallardır. Axundzadə haqqında bədii əsər yazan müəlliflər də bu materiallardan geniş istifadə etmişlər. Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi”, Əlisə Nicatın “Gəncəli müdrik” romanları, Həsən Həsənovun “Brüsseldən məktublar”, Şəfaət Mehdiyevin “Mirzə Fətəli”, pyeslərində bu məktublardan geniş istifadə olunmuşdur. Axundzadə obrazının yaradıldığı hekayələrdə, povestlərdə, şeir və poemalarda da onun yazışmaları qismən əks olunmuşdur. Bu yazışmalar bəzən təhrif olunaraq dialoq şəklində verilib. Ancaq bu yazışmalar əsərlərdə tarixiliyin əsas göstəricilərinə çevrilmişdir. Müəlliflər onlardan məharətlə istifadə edərək, həm dövrün aydın mənzərəsini, həm də Axundzadənin şəxsiyyətini dolğun təsvir etmişlər.

Bu məktublar Axundzadənin şəxsiyyəti ilə yanaşı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini də özlərində əks etdirirlər.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, 274 s.
2. Axundzadə M.F. seçilmiş əsərləri III cild. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, 295 s.
3. Talıbzadə Kamal. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1984. 338 s.
4. Həsənov H. Brüsseldən məktublar, Bakı Əbilov, Zeynalov və oğulları nəşriyyatı. 2003, 75.
5. Nicat Əlisə. Gəncəli Müdrik. Bakı: KitabKlubu.org nəşriyyatı. 2018. 334 s.
6. Mehdiyev Ş. Ərk qalası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 399 s.
7. Hüseynov Çingiz. Fətəli fəthi. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı. 1986. 709 s

LET'S LEARN AHUNDZADE'S PERSONALITY FROM LETTERS TO HIM

Zamin Babazade

Summary

Akhundzadeh, one of the well-known figures of Azerbaijani literature, corresponded with famous personalities of his time, and these correspondences, as historical sources, opened the picture of the period and played a significant role in the study of Akhundzadeh's personality. In this article, several letters describe the personality of Akhundzadeh, as well as his attitude to events. Akhundzadeh's features as a person in the letters were followed on the basis of political and social processes of the time. Although the mentioned letters are a small part of the letters written to him, his personal features are relatively visible and reflected in the article.

ДАВАЙТЕ УЗНАТЬ ЛИЧНОСТЬ АХУНДЗАДЕ ИЗ ПИСЕМ ЕМУ

*Замин Бабазаде**Резюме*

Ахундзаде, один из известных деятелей азербайджанской литературы, переписывался с известными личностями своего времени, и эти переписки, как исторические источники, открыли картину того периода и сыграли значительную роль в изучении личности Ахундзаде. В этой статье несколько писем описывают личность Ахундзаде, а также его отношение к событиям. Черты лица Ахундзаде в письмах прослеживались исходя из политических и социальных процессов того времени. Хотя упомянутые письма составляют небольшую часть писем, написанных ему, его личные качества относительно заметны и отражены в статье.

*Rəyçi: dos.Zülfüyyə İsmayıl**Daxil olma tarixi 23 aprel 2021-ci il*

UOT:81.

**QAD-QOD KÖKLÜ ELEMENTLƏRİN ANALİTİK-FLEKTİV VƏ
AQLÜTİNATİV SİSTEM ÜZRƏ QARŞILIQLI TIPOLOJİ-TƏHLİLİ
(Azərbaycan və Rus dillərinin materialları üzrə)**

*Tağıyeva Elnurə Teyyub qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**tagiyeva_elnura@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan və rus dillərində *qad*, *qod* köklərinin və onların derivatlarının arasında ümumi anlayış üzrə müştərəklik mövcuddur. Azərbaycan və rus dilləri arasında genetik qohumluq olmadığına görə həmin kökləri və onların əsasında yaranan derivatları qohumluq əlaməti hesab etmək mümkün deyildir. Eləcə də hər iki dil arasında tipoloji oxşarlıq yoxdur. Təhlil edilən köklərin bir dildən digərinə keçid əlamətləri də inandırıcı deyildir. Bununla belə hər iki dildə təhlil olunan köklər üzrə müşahidə edilən müştərəklik dillərin köksözlülük mərhələsindəki müştərək prinsiplər üzrə inkişafının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Açar sözlər: müqayisə, tipologiya, genetika, müştərək, bərpa**Ключевые слова:** сравнение, типология, генетика, совместный, восстановление**Key words:** comparison, typology, genetics, common, restoration

Diliçilikdə qohum olan və qohum olmayan dillərin daxili quruluşuna dair çoxlu sayda tədqiqat əsərləri mövcuddur. Qohum dillərə dair müqayisəli təhlil aparmaq həm asandır, həm də maraqlıdır. Asandır ona görə ki, bu dillərdə tarixən nitq aktı əsasında normalaşma baxımından müəyyən fərqlər yaranmış olsa da onların həm funksionallığı və həm də struktur tərkibi bir-birinin üzərinə düşür. Maraqlıdır ona görə ki, bir dildə unudulmuş olan, işləklidən çıxmış elementlər digər qohum dildəki izlərin əsasında bərpa edilə bilər. Həmçinin bir dilin yeni söz yaradıcılığında başqa dilin ənənəvi təcrübəsindən istifadə edilməsi istisna sayılmır. Beləliklə, xüsusən müasir dövrdə qohum dillər arasındakı əlaqələrin canlanması üçün onların müştərək sözlərlə, terminlərlə və terminoloji vasitələrlə daha çox təchiz olunması uzaqlaşmış əlaqələrin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qohum olmayan dillərin müqayisəli öyrənilməsində bir çox çətinliklər vardır. Birincisi, qohum olmayan dillərin struktur təhlili o məqsədlə aparılmır ki, onlarda tarixən mövcud olmuş genetik əlaqələr ortaya çıxarılsın. Mövcud tədqiqatlarda qohum olmayan dillər üzrə aparılan hər hansı təhlil onların genetik və tipoloji yaxınlığını təsdiq etmək meyillərindən uzaqdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatların

nəticələri daha çox praktik tələbatların ödənilməsinə xidmət edir. Praktik tələbat dillərin öyrənilməsi işi ilə əlaqədar bir qayda olaraq tədris prosesinə tətbiq edilir. Eyni zamanda, praktik tələbat dillərarası tərcümə məsələlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də qohum olmayan dillərin quruluşuna dair tədqiqatlarda dil vasitələrinin funksionallığı məsələləri daha çox üstünlük təşkil edir. Bununla belə qohum olmayan dillərə məxsus elementlərdə oxşarlıqların mövcudluğu da inkar edilmir. Məsələ burasındadır ki, qohum dillərin arasındakı oxşarlıq mövcud tədqiqatlarda genetik uyğunluqlar kimi nəzərə alınır [2, 106-111; 8, 141-142; 11, 150-161].

Qohum olmayan dillərin arasındakı oxşarlıqların səbəbləri dəqiq olaraq müəyyən edilmədiyinə görə aşkarlanan uyğunluqların necə adlandırılması məsələsində fikir birliyi yoxdur. Görkəmli türkoloq A.M.Şerbak qohum olmayan dillərdəki oxşarlıqları sistem təşkil etməyən təsadüfi uyğunluq hesab edir [150-161]. B.A.Serebrennikov isə V.M.İliç Svitiç tərəfindən irəli sürülən nostratik nəzəriyyəyə qarşı çıxır və qohum olmayan dillərin arasında müşahidə olunan oxşarlıqları dillərin qohumluq əlamətini təsdiq edə bilməyən elementlər kimi nəzərə alır. B.A.Serebrennikov İliç-Svitiçin rus və tatar dillərinə aid gətirdiyi oxumaqla bağlı nümunlərin düzgün təhlil edilmədiyini göstərir. İliç Svitiçə görə rus dilindəki *nauka* sözünün kökü olan *uk* tərkibi oxumaq anlayışını əks etdirir. Tatar dilində isə bunun adekvatının *ukırqa* (oxumaq) sözündəki *uk* tərkibi göstərilir. B.A.Serebrennikov isə bu müqayisənin doğruluğunu qəbul etmir. Göstərir ki, buradakı səs oxşarlığı həmin sözlərin qohum olduğunu təsdiq etmir. Bu sözün kökünün tatar dilinə məxsus *ukırqa* sözü ilə yox, qədim prussiya dilindəki *iaukint* sözü ilə qohum olduğunu ağlabatan hesab edir [9, 27].

İliç –Svitiç isə müxtəlif dillərin kök elementlərinə dair çoxlu materiallar əldə edib onların təhlili ilə belə nəticəyə gəlir ki, ayrı-ayrı dillər arasında müşahidə olunan koqnitiv elementlər həmin dillərin arasındakı ən qədim qohumluğun mövcudluğunun göstəricisidir [5, 37-56; 6, 4-179].

Hansı mütəxəssisin dillərarası oxşar elementləri necə qəbul edib-etmədiyindən asılı olmayaraq genetik cəhətdən qohum olmayan dillərdə bir çox eyniköklü elementlərin mövcudluğu həqiqətən inkaredilməz faktdır. Müasir dilçilikdə bu cür oxşar elementlərin təhlil və tədqiq edilməsi ilə dillərin mənşəyi barədə XIX əsrdən bəri davam edən genealoji və tipoloji təsnifatə yenilik gətirə biləcək fikirlərin irəli sürülməsinə imkan verilməsi tamamilə mümkündür. Ayrı-ayrı qohum olmayan dillər arasında olduğu kimi tipoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən Azərbaycan və rus dillərində də müəyyən koqnitiv xarakterli kök elementləri mövcuddur. Əlbəttə ki, ilkin tərkib kimi formalaşmış köklər dillərin inkişafı prosesində müxtəlif derivativ formalar da qazanmışdır. Kök elementlərinə məxsus anlayışlar derivativ variantlarda da bu və ya digər şəkildə saxlanılır. Azərbaycan və rus dilləri ayrı-ayrı tipoloji quruluşa aid olduğu üçün derivativ formalarda fərqlər vardır, bununla belə ümumi məna anlayışları koqnitiv kök elementlərində öz izlərini qoruyur. Belə koqnitiv kök elementləri sırasında *qad* və *qod* kökləri özünəməxsus struktur-semantik keyfiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilinə məxsus derivativ variantlarda aqlütinativ quruluşa uyğun olaraq son şəkilçi elementləri işləndiyi halda rus dilində bu dilin analitik-flektiv quruluşuna müvafiq şəkildə derivativ elementlər həm sözün əvvəlinə, həm də sonuna artırılır. Eyni zamanda, kök sözlərin özləri sözün daxili elementlərinə çevrilmiş şəkildə işlənir.

Azərbaycan dilində *qad* kökü aqlütinasiya mərhələsində öz müstəqilliyini itirdiyi üçün onun ilkin anlayışını derivativ variant üzrə təyin etmək mümkün olur. Bu da ən ilkin mərhələdəki omonimlik üzrə formalaşan mənaları müəyyən etmək üçün şərait yaradır. Azərbaycan dilində *qad* kökü üzrə formalaşmış derivatlara görə həmin kökün aşağıdakı kimi omonim mənalara malik olduğu aşkar edilir:

1) *Qad* kökünə –a şəkilçisi əlavə edilməklə *dərd*, *bəla*, *ağrı*, *acı* mənalı *qada* sözü düzəlir. *Qada* sözünün özü isə həm nəvaziş və həm də qarğış, söyüş mənalarında işlənir: a)

nəvaziş mənasında: *qadanı alım, qadan mənə gəlsin, qadan ürəyimə*; b) qarğış, söyüş mənasında: *qadam ürəyinə, qadam ağzua* [1, 105].

2) *Qad* kökünə *-aq* (*-q*, *-ğ*) şəkilçisi və ya şəkilçi elementləri artırmaqla bərkitmək (mismarla, mərtillə və ya kəndirlə) mənasını bildirən *qadaq* (*qadağ*) sözü düzəldilir: *Qadağı taxtıya vırdım* (Səlyan); *-Soruş gör tükəndə qadax mıxı varmı?* (Şəki) [1, 106].

3) *Qad* kökündən düzələn *qadaq* (*qadax*) sözünə *-lı* sifətdüzəldən şəkilçi qoşulduqda bağlı, bitişik, ayrılmaz mənasındakı *qadaxlı* sözü düzəlir: *Qadan qarnında qadaxlı qalsın* (Tovuz); *-Heyvan başınnan qadaxlı qalif* (Qazax).

4) *Qad* kökündən düzələn *qadaq* (*qadax*) sözünə *-la* şəkilçisi əlavə edilməklə bərkitmək mənasındakı *qadaxla* sözü düzəlir. *Taxtanı qadaxlamazdan qabağ ölç* (Oğuz) [1, 106].

5) *Qad* kökünə *-ı* şəkilçisi artırmaqla təkəbbürlülük, yekəxanəliq mənası bildirən *qadı* sözü düzəlir: *Elə qadı-qadı danışer ki, elə bilersən, əkə kişidi* (Şəmkir); *Ə, nə qadı-qadı danışırısan?* (Amasiya) [1, 106].

6) *Qad* kökünə *-ın* şəkilçisi əlavə olunmaqla qadın sözü əmələ gəlir. *Qadın* sözü qədim mənbələrdə, xüsusən, “Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə bünövrəsinin əsasını quran şəxs mənasında işlədilmişdir:

Küz almasına bənzər al yanaqlım!

Qadınım, dirəyim, döləyim [7, 138-139].

7) *Qad* kökünün *qadaq* derivatına *-a* şəkilçisi əlavə etməklə *qadağa* (*qadağan*) sözü əmələ gəlir ki, bu da yolu bağlı olan, yolverilməz olan, icazəsi olmayan mənasında işlənir. Ərəb dilində *qad* kökünün *xət* (*xat*) adekvatı üzrə formalaşmış *xəta* (*xata*) sözü *günah*, *səhv* mənasında işlədilir. Həmçinin, *xəta* sözü Azərbaycan dilində özünün ərəb mənşəli *bəla* sözü ilə birlikdə mürəkkəb tərkib kimi *xata-bəla* şəklində işlədilir.

Xəta sözü fars dilində müvafiq derivativ elementlərlə birlikdə də işlənib Azərbaycan dilinə də daxil olmuşdur: *xətabəxş* (günahı bağışlayan), *xətakar* (müqəssir, günahkar), *xəternak* (qorxunc, qorxulu, xəta-bəla gətirən).

Qad kökü üzrə rus dilinin lüğətində 151 sözün düzəldiyi qeydə alınmışdır [10]. Bunların içərisində həm pozitiv, həm də neqativ mənalı derivatlar vardır. Pozitiv mənalı sözlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *выгадать* (mənfəət etmək), *выгадывать* (qazanmaq, qənaət etmək), *выгадываются* (qazanılmaq, mənfəət əldə edilmək), *гадать* (ehtimal etmək, güman etmək), *гадалка* (baxıçı), *гадальный* (baxıcılıq vasitələri), *гадальщик* (baxıcılıqla məşğul olan), *гадание* (falabaxma), *загаданный* (fikirdə tutulan), *загадать* (fikirdə tutmaq), *загадка* (tapmaca, sirr), *загадочно* (müəmmalı), *загадочность* (müəmmalı, qəribə, gözlənilməz), *загадывать* (fikirdə tutmaq), *нагадать* (fal açmaq), *наугад* (bəxtə-bəxt, necə gəldi), *негаданный* (gözlənilməyən), *отгадать* (tapmaq), *отгадка* (cavab, həll), *отгадчик* (yozucu), *отгадываются* (tanınmaq), *погадать* (fal açmaq), *разгаданный* (yozulmuş), *разгадать* (tapılmaq, anlamaq), *разгадка* (tapma, tapılma), *угадать* (duymaq), *угадка* (duyum), *угадчик* (tez duyub tapan).

Neqativ mənalarla aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Гад (pis, yaramaz, həşərat), *гадить* (murdarlamaq), *гадкий* (pis, murdar, iyrənc), *гадливый* (iyrənc), *гадюка* (kürzə ilan, zəhər tuluğu), *пригадать* (uduzmaq).

Azərbaycan və rus dillərində *qad* köklü sözlərin müəyyən qismi həm pozitiv və həm də neqativ mənalar üzrə bir-birini tamamlaya bilir. Məsələn, rus dilindəki *гадать*, *гадание*, *загадка*, *загадочный*, *угадать*, *разгаданный* sözlərində qeyri-adilik, müəmmallıq, sirlilik anlayışları Azərbaycan dilindəki *qadı* (böyük, təkəbbürlülük, çoxbilmişlik, çoxbilmişliyə görə özündən razı) sözü ilə müəyyən uyğunluğa malikdir. Bunun kimi, rus dilindəki *гад* köklü neqativ məna bildirən *гадюга*, *гадина*, *гаданный*, *гадость*, *гадючий*, *изгадить* sözləri Azərbaycan dilindəki *qada* (bəla, uğursuzluq, azar) sözünün ümumi motivi üzrə uyğun gəlir.

Eyni zamanda *qad* sözünün qeyri-adilik, böyüklük, ucalıq, əlçatmazlıq anlayışı üzrə ingilis dilində *God* (Allah, himayəçi, büt), sözü yaranmışdır. *God* sözü ingilis dilində “God willing” (Allah yetirsin), “God vless you” (Allah sizdən razı olsun) kimi ibarələrin tərkibində də işlənir [13, 137].

Ərəb dilində *qad* kökü üzrə *qadir* (tanrı), həmin kökün *qūd* variantı üzrə *qūdrət* (qeyri-adi bacarıq) kimi sözlər yaranmışdır. *Qad* kökünün *xod* variantı üzrə fars dilində *xoda* (Tanrı, Allah) sözü formalaşdırılaraq işlədilir.

Qad kökünün *qod* variantı üzrə yaranmış derivatların da müəyyən qismi Azərbaycan və rus dillərində müştərək mənalarla səciyyələnir.

Azərbaycan dilində *qod* kökü üzrə *qodu* (bayram şənliyinin oyunbazı), *qod* kökünün *qud* variantı üzrə *quda* (ailə quranların valideynləri) kimi pozitiv mənalı sözlər yaranmışdır. *Qud* kökünün *qut* variantı isə pozitiv mənada toxtaqlıq (yedim, ürəyimə *qut* oldu) mənasında müəyyən nitq areallarında işlənir. *Qud* kökündən, eyni zamanda neqativ məna üzrə *quduz*, *qudurğan* sözləri də əmələ gəlmişdir. Rus dilinin etimoloji lüğətində *qod* kökü əsasında formalaşmış 85 derivativ variant qeydə alınmışdır [3]. Bunlar daha çox il və yararlı olmaq mənası ilə bağlı sözlərdən ibarətdir.

Rus dilinin etimoloji lüğətində *qod* sözünün ümumslavyan mənşəli olduğu və yararlılıq, gərəklilik və il məzmunu bildirdiyi göstərilir. Başqa slavyan dillərində həmin kök sözün bayram, şənlik, qonaqlıq, şadlıq məclisi kimi mənalar bildirdiyi də göstərilir. Rus dili lüğətlərində, həmçinin *qod* kökünün pis, yaramaz, qəddar mənaları bildirdiyi də göstərilir. Maraqlıdır ki, rus dilinin etimoloji lüğətində *qod* kökünün *qad* variantının sürünən heyvan, ilan mənası ilə yanaşı qoyun, eşşək mənası bildirdiyi də göstərilir [4]. Azərbaycan dilində isə *qod* kökündən düzələn *qoduq* sözü eşşəyin balası mənasını bildirir.

M.Fasmerin lüğətində *qod* kökünün niderland dilində *kwaad* şəklindəki derivatının *qəddar çirkin, iyrənc, mənfur* mənalarının bildirməsi də qeydə alınmışdır [12].

Qod kökünə məxsus derivatların neqativ məna bildirən qismi Azərbaycan dilindəki *quduz* sözünün mənası ilə uyğunlaşır. Belə ki, həm *kwaad*, *duat* və həm də *quduz* sözlərində sözlərdə ziyankarlıq anlayışları bir-birinin üzərinə düşür.

Beləliklə *qad* və *qod* köklü sözlərin araşdırılması onu göstərir ki, hər iki kökdə və onların digər fonetik variantlarının derivatlarında ümumi motivasiya üzrə bir-birinin üzərinə düşən həm pozitiv, həm də neqativ mənalar vardır. Belə sözlərin tədqiqi və təhlili onu deməyə əsas verir ki, müasir dillərin tipoloji quruluşundan asılı olmayaraq onların leksik tərkibində oxşar köklü sözlərin mövcudluğu təkzibedilməzdir. Lakin belə sözləri alınmalarla və ya genetik qohumluq əlaməti ilə eyniləşdirmək mümkün deyildir. Bununla birlikdə təhlil edilən sözlər dilin qədim mərhələsinin məhsulu kimi nəzərə alınmalıdır. İlk kök söz elementlərinin arasındakı oxşarlıq əlaməti onu deməyə əsas verir ki, ayrı-ayrı tipoloji quruluşa malik olan dillərdə sözlərin formalaşması prosesinin özü ümumi prinsiplərin əsasında baş vermişdir. Görünür bu da ən ilkin mərhələdə dillərin köksözlülüyə malik olmasının əlamətidir. Mümkündür ki, dillərarası ilkin oxşarlıqların mövcudluğu digər səbəblərlə də bağlı olsun. Bu isə daha dərin, daha ətraflı, daha geniş tədqiqatlar aparılmasını zəruriləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb.Elmlər Akademiyası nəşr., 1964, s. 105.
2. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. (Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками). Казань, 1953.
3. Этимологические онлайн-словарь русского языка /https: Ulexicoqraphy. online. /etymology/q/qad.
4. Епс-dic.can/rushty/A-3-2513.
5. Иллич - Свитыч В.М. Алтайские дентальные т, д, б. “Вопросы языкознания”, 1963, № 6, с. 37-56.
6. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (в-к). М., 1971, с. 4-179.

7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1962, s. 17.
8. Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков- “Тюркологические исследования”. М., 1976, с. 141-142.
9. Серебренников Б.А. Почему трудно верить сторонником ностратической гипотезы. “Вопросы языкознания”, 1986, №3, с. 27.
10. Sostav slova. Ru /root/qad? page=2
11. Щербак А.М. К вопросу об отдельных связях тюркских языков. – “Актуальные вопросы сравнительного языкознания”. Л., 1980.
12. www.onlinedictionaries.ru/slovar/fasmer/g/gad.htm.
13. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s. 138-139.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВ С КОРНЕМ ГАД-ГОД В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Тагиева Эльнура Тейюб кызы
Резюме

В статье указывается, что в Азербайджанском и русском языках в корнях *gad-god* и между их производными, по общему понятию, существует совместность. Из-за того, что между Азербайджанским и русским языками не существует генетического родства, не возможно считать, образованные на их основе производные, родственными признаками. Так же не существуют типологических сходств между этими двумя языками. Признаки перехода, анализируемых корней от одного языка в другой, не является правдоподобным.

Таким образом, анализируемая совместность в двух языках, на основе корневых наблюдений, по совместным признакам, показан как результат развития.

COMPARTIVELY – TYPOLOGICAL ANALYSIS OF WORDS WITH THE ROOTS GAD-GOD IN THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGES

Taghiyeva Elnura Teyub
Summary

The article states that in the Azerbaijani and Russian languages, in the roots *gad-god* and between their derivatives, in accordance with the general concept, there is a compatibility. Due to the fact that there is no genetic relationship between the Azerbaijani and Russian languages, it is not possible to consider the derivatives derived from them as related signs.

There are also no typological similarities between the two languages. The signs of the transition of the analyzed roots from one language to another are not plausible. Thus, the analyzed compatibility in two languages, based on root observations, by common features, is shown as the result of development.

Rəyçi: prof. Telman Quliyev
Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:37.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF DISTANCE TEACHING SYSTEM

Abbasova Rana Azar, Namazova Gulshen Tofiq
Azərbaycan Texnologiya Universiteti (UTECA)
renaguseynova1@gmail.com
gulya-namazova@mail.ru

Abstract: *The issues of the prospects for the introduction of distant education systems in modern conditions and the assets and liabilities in distance learning in comparison with the traditional education system are considered. Distance learning contributes to the massive spread of education, making training courses available in comparison with traditional full-time education. It provides an opportunity for learning to more people, interest in learning increases, the productivity of learning increases; allows to learn when it is necessary, attracts people of different age groups. Distance learning makes the learning process more creative and individual, opens up new opportunities for the student's creative self-expression. In fact, it is no secret that training only becomes full-fledged when an imitation of real communication with the teacher is achieved - this is what you should strive for. It is necessary to use a combination of different types of electronic communications, which makes it possible to compensate for the lack of personal contact through virtual communication.*

Key words: information technology; Internet technologies; distance learning; implementation; advantages; disadvantages.

Ключевые слова: информационные технологии; интернет-технологии; дистанционное; внедрение; преимущества; недостатки.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları; İnternet texnologiyaları; məsafədən təhsil; tətbiq; üstün cəhətləri; mənfi cəhətləri

Distance learning is a new form of education, namely a new form, and not a modification of the correspondence form. In order to develop distance learning in any type of educational institution successfully, significant efforts are needed not only by programmers, specialists in the field of computer communications, Internet technologies, but also specialists in subject areas, methodologists who are well acquainted with the specifics of the Internet and communication technologies, familiar with modern trends in the education system, modern concepts, theories, pedagogical technologies, psychological characteristics of interaction in the network. The educational process in the distant form is more labour-intensive and multidimensional than in the full-time form. All these problems are so far being solved in each individual university independently.

The technological features of distance learning, which are based on Internet technologies, have a significant impact, if not on the selection of content (although in some cases this is quite possible), then on its structuring. Linear material supply (as in paper-based editions) is not suitable for electronic form. The hyperlink technology dictates its own requirements for the structuring and distribution of educational material. Multi-page chapters of traditional textbooks in electronic editions are absolutely unacceptable. One should also bear in mind modern concepts of education. A personality-oriented approach, constructivism, which presupposes the intellectual and moral development of the individual, the formation and development of critical and creative thinking, and the ability to work with information, is acknowledged as a priority in many countries of the world [2].

A personality-oriented approach involves a great deal of independent cognitive activity of students. The main focus shifts from the activity of cognition, learning to teaching, as the

learning process is still being organized, especially in universities. Numerous problems are even more successfully solved in the remote form, for example, differentiation, individualization of training. Therefore, the content of training is structured, arranged according to the basic principles of these concepts. These concepts are mainly based on the principle of problem orientation. Problem, problem situation, problem task, study, study of possible ways to solve it, consideration of alternative points of view, reflections, discussions, generalizations, evaluation of the results obtained - all of them are aimed at creating and constructing one's own knowledge[1]. In this situation, it is impossible to confine oneself to one textbook, even the thickest, ready-made lectures. Internet resources can provide a great, purely unique help in such training.

In distance learning, an appropriate information-educational environment is created and the access to the necessary sources of information is very conveniently arranged for the student. All this requires knowledge and qualifications of a specialist developing a training course.

As all educational tasks are completed, the student progresses through the course and, having studied the entire program and passing the exit test, becomes eligible for a certificate of graduation from the chosen higher educational institution. In such a situation, on the one hand, the requirements for the quality of educational and methodological materials are urgently increasing, and on the other hand, the question of the incentive to education is especially acute. The incentive for distant education should be a conscious need to obtain lacking knowledge, but not a desire to obtain a document on higher education.

It is necessary to develop specially appropriate electronic textbooks, distance learning courses, which differ significantly from traditional, printed manuals. It is required to provide all the necessary links to other sites, to additional information resources. The structuring of lectures, the organization of practical classes, laboratory work are accompanied by multimedia tools, which significantly expands the field of knowledge, reflection, comparison of facts, observations. The lectures themselves can be presented not only in printed (electronic) form, but also audiovisual with a slide show, video clips. Tasks for students can also be aimed at independent research, search, creative activity, requiring the creation of an independent solution to the problem. At the same time, in the text of the lecture, autonomous or accompanying, clarifying the sound of the teacher, certain terms, concepts, personalities, etc., requiring clarification, are provided. Unfortunately, we have to mention that electronic means are protected from piracy, yet this does not apply to information posted on the Internet. However this information, especially what concerns science, education, refers to intellectual property [3].

In order to create high-quality educational and material support for distance learning, that is, the creation of appropriate teaching aids, joint efforts of a subject specialist, methodologist, familiar with Internet technologies, technologies of other electronic publications, computer communications, as well as with modern pedagogical technologies, psychological theories are required. Ideally, the functions of a subject specialist and a methodologist should be combined in one person. A modern teacher should not be limited with knowledge of his subject, but also should have the features of information and pedagogical technologies.

A personality-oriented approach provides constant communication of students in the process of cognitive activity, their joint activities, interaction with each other and with the teacher. This is collaboration, not transfer of knowledge. Consequently, it is necessary to select adequate methods, pedagogical teaching technologies: teaching in small groups of cooperation at different stages of cognitive activity; discussions; individual, pair, group project activities; role-playing, problem-oriented business games, etc. It is necessary to form a

culture of communication in networks. This requires complex knowledge and skills on the part of the teacher, special and serious training.

Among the obvious advantages of introducing distance learning into the educational process are the following [1]:

- flexible educational schedule, the ability to combine work and study and control schedule;
- formation of competencies in working with ICT technologies;
- independent systematic work with educational material and information sources;
- formation (improvement) of the skill to express one's thoughts in writing;
- economic efficiency (reduction of material costs for household, transport costs);
- access to sources of information throughout the Internet (electronic libraries, catalogs, reference books, etc.);
- interactive interaction with information material;
- the ability to store, quickly transfer, edit, process and print information of various sizes and types.

Among the disadvantages of introducing distance learning into the educational process are the following:

- the lack of direct face-to-face communication between students and the teacher. And when there is no person nearby who could emotionally color knowledge, this is a significant disadvantage for the learning process. It is difficult to create a creative atmosphere in a group of students;
- the need for a personal computer and Internet access. We need good technical equipment, but not everyone who wants to study has a computer and Internet access;
- high requirements for setting the task for training, administering the process, the complexity of motivating students;
- one of the key problems of online learning remains the problem of user authentication when testing knowledge. In some cases, this is a problem and requires special measures, for example, the installation of video cameras on the side of training and appropriate software training;
- the need for a number of individual psychological conditions. Distance learning requires strict self-discipline, and its result directly depends on the independence and consciousness of the student;
- as a rule, students feel a lack of practical training;
- insufficient computer literacy of teachers and trainees, lack of experience in distance learning, many teachers and students are not yet ready for this teaching method, preferring classical education;

In addition, training programs and courses may not be well developed due to the fact that there are not sufficient number of qualified specialists capable of creating such training aids today. There are few methodological materials on the preparation and conduct of distance learning. Insufficient interactivity of modern distance learning courses. At present, the content basis of the courses is made up of lectures in the form of text materials and the simplest graphic objects, projects (pictures, photos), blocks of knowledge control in the form of test tasks [4].

Nevertheless, the development of distance learning in the education system of Azerbaijan will continue and improve as Internet technologies develop and distance learning methods improve. After all, distance learning contributes to the massive spread of education, making training courses available in comparison with traditional full-time education.

Further enhancement of the efficiency of distance learning systems involves ensuring maximum interactivity. In fact, it is no secret that training only becomes full-fledged when an imitation of real communication with the teacher is achieved - this is what you should strive

for. It is necessary to use a combination of different types of electronic communications, which makes it possible to compensate for the lack of personal contact through virtual communication [5].

Thus, knowing some key points, it is really possible to organize high-quality distance learning, which will represent a full-fledged educational process and, according to the results, will not be inferior to full-time education. Distance learning provides an opportunity for learning to more people, interest in learning increases, the productivity of learning increases, it allows you to learn when it is necessary, attracts people of different age groups. Distance learning makes the learning process more creative and individual, opens up new opportunities for the student's creative self-expression.

Reference

1. Бухарина М.Ю., Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. М.: Издат. центр Академия, 2007. 368 с.
2. Ибрагимов И.М. Информационные технологии и средства дистанционного обучения. М.: Академия, 2005.
3. Осин А.В. Мультимедиа в образовании: контекст информатизации. М.: Агентство «Издательский сервис», 2004. М.: Ритм, 2005.
4. Лавров О.А. Дистанционное обучение: устойчивые структуры учебного материала // Вопросы интернет-образования. 2004. № 19.
5. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В. Теория и практика дистанционного обучения / под ред. Е.С. Полат. М.: ИЦ «Академия», 2004.

DİSTANT TƏDRİS SİSTEMİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ MƏNFİ CƏHƏTLƏRİ

Abbasova Rəna Azər qızı, Namazova Gülşən Tofiq qızı

Xülasə

Müasir şəraitdə distant təhsil sistemlərinin tətbiqi perspektivləri və əənəvi təhsil sistemi ilə müqayisədə distant təhsilin üstünlükləri məsələləri nəzərdən keçirilmiş, distant təhsilin əsas üstünlükləri və çatışmazlıqları müəyyən edilmişdir.

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аббасова Рена Азер кызы, Намазова Гюлшан Тофиг кызы

Резюме

Рассмотрены вопросы перспектив внедрения систем дистанционного образования в современных условиях и преимущества дистанционного обучения по сравнению с традиционной системой образования, определены основные преимущества и недостатки дистанционного обучения.

Rəyçi: UTECA-nın Xarici dillər kafedrasının baş müəllimi: T.G.Məmmədova
Xarici dillər kafedrasının
Daxil olma tarixi 06 yanvar 2021-ci il

UOT:355.

MÜLKİ MÜDAFİƏ TİBB MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TİBBİ TƏCHİZATININ TƏŞKİLİ. HƏRBİLƏŞDİRİLMƏMİŞ DƏSTƏLƏRİN VƏ ƏHALİNİN HAZIRLIĞI

Abbasova Şahniyar, Ağayeva Elmira

Gəncə Dövlət Universiteti

Kamran23-90@mail.ru

Xülasə: Müasir dövrdə yaranmış fəvqəladə hallarda tibbi təminatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi tibbi təchizatın dəqiq təşkilindən asılıdır. Tibbi təchizatın təşkili tibb xidmətinin strukturu və vəzifələrinə uyğun həyata keçirilir.

Tibbi təchizatın idarəetmə orqanlarına Baş Apteklər İdarəsi və «Tibbi texnika» idarəsi aiddir.

Tibbi təchizat qurumlarını qan və onun preparatları ilə təmin etmək üçün qan köçürmə institutları, stansiya və şöbələri, biopreparatları təmin etmək üçün SEM, mikrobiologiya institutlarının imkanlarından istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: tibbi xidmət, tibbi təchizat, fəvqəladə hallar, tibbi yardım.

Key words: medical aid, medicines, emergency aid, medical aid.

Ключевые слова: медицинская помощь, медикаменты, неотложная помощь, медицинская помощь.

Tibbi təchizat idarəetmə orqanlarının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Fəvqəladə hallarda tibb xidməti müəssisələrinin tibb təchizat planını işləyib hazırlamalı;

2. FH-da tibb xidməti müəssisələrinin həyata keçirdiyi müalicə-təxliyyə, sanitar-gigiyenik və epidemiya əleyhinə tədbirlər üçün tibbi əmlaka olan tələbatını müəyyən etməli və zəruri vasitələrlə təmin etməli;

3. Tibbi xidmətin tabel təchizatı üçün ehtiyatın yaradılması, ehtiyatın mühafizəsi və vaxtaşırı yeniləşdirilməsi;

4. Tibbi əmlakın kütləvi qırğın silahlarının təsirlərindən qorunmasının təşkili;

5. Tibbi xidmətin ehtiyacları üçün yerli mənbələrin aşkar olunması və tədarükü

6. Xəsarət almışlara tibbi yardımın göstərilməsi gedişində sərfiyyatı nəzərə almalı və fasiləsiz tibbi təchizatın təşkili;

7. Tibbi xidmət müəssisələrinin şəxsi heyətinə tibbi əmlakdan düzgün istifadənin öyrədilməsinin təşkili;

8. Müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyat və hesabatın aparılması.

Hər bir müəssisənin nəzərdə tutulmuş tabel təchizatı vardır. Tabel təchizatı dedikdə müəyyən olunmuş vaxt çərçivəsində və ya xəsarət almışlara müəyyənləşdirilmiş tibbi yardımın göstərilməsi üçün təchizat başa düşülür. Tibbi müəssisələrin tabel təchizatı qurumun təyinatından, təşkilat-ştat strukturu və vəzifələrindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir və bütün əmlak 3 qrupa ayrılır:

1. Tibbi əmlaka dərmanlar, iynə və sargı vasitələri, biopreparatlar, dezinfeksiya vasitələri, tibbi alət və avadanlıqlar, qulluq əşyaları, laboratoriya əmlakı və sanitar texnika və müxtəlif komplektlər aiddir.

2. Sanitar-təsərrüfat əmlakına geyim və yataq ləvazimatı, xalat, mebel, mətbəxə avadanlıq və yeməxana qabları aiddir.

3. Xüsusi əmlaka dəri və tənəffüzün mühafizə vasitələri, radiosion və kimyəvi kəşfiyyat cihazları, mühəndis və yağından mühafizə əmlakı, rabitə vasitələri aiddir.

Qeydiyyat əlamətlərinə görə də tibbi əmlak 2 qrupa ayrılır:

1. Resept və tələbnaməyə əsasən verildikdən sonra istifadə olunaraq silinən əmlak: dərmanlar, biopreparatlar, qan və qanəvəzedici məhlullar, sargı və tikiş materialları, iynələr, əlcəklər;

2. Texniki vəziyyəti qiymətləndirmək və istismar müddəti qurtarıqda silinən inventar əmlak: kabinet avadanlığı, cihazlar, cərrahi alətlər, tibbi dəstlər.

Keyfiyyət vəziyyətinə görə əmlak 4 kateqoriyaya bölünür:

1- ci kateqoriyaya istismarına başlanmış yeni əmlak aiddir.

2- ci kateqoriyaya istismara yararlı əmlak aiddir. Bu kateqoriyaya eyni zamanda cari təmirə ehtiyacı olan və müalicə müəssisələrində əsaslı təmirdən sonra istifadə olunan əmlakı aid etmək olar.

3- cü kateqoriyaya «Tibbi texnikanın» və ya digər xüsusişdirilmiş emalatxanalarda təmirə ehtiyacı olan əmlak aiddir.

4- cü kateqoriyaya yararsız vəziyyətə düşmüş, təmiri və istismarı məqsədə uyğun olmayan əmlak aiddir.

Tibbi müəssisələrdə istifadə olunan əmlaka qarşı aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

1. Tibbi yardım növləri və ya funksional şöbələr nəzərə alınmaqla zəruri vasitələrlə tam komplektləşdirilməyi;

2. Portativ, yəni yüngül konstruksiyalı, daşınması əlverişli və iş prinsipi sadə olmalı;

3. Möhkəm olmalı, yəni yükləmə, boşaltma və daşıma hallarında zədələnməməli;

4. Yüksək və aşağı temperaturların təsirinə davamlı olmalı;

5. Qərmətlik olmalı, yəni qablaşdırılmış əmlakı ZM, RM və BS-in təsirindən qorunmalı, toz və nəmişlik keçirməməli, dezinfeksiya, deqazasiya və dezinseksiya tədbirləri asan olmalıdır.

FH-da tibb xidməti üçün bütün növ əmlakın əsas mənbələri aşağıdakılardır:

1. MMTX anbarlarında olan əmlak;

2. Müalicə müəssisələrində sülh dövründə yaradılmış və FH-lar üçün nəzərdə tutulmuş əmlak;

3. Cari təchizat üçün nəzərdə tutulmuş əmlak;

4. MMTX üçün yerli icra hakimiyyəti qurumları tərəfindən ayrılan sanitar-təsərrüfat əmlakı;

5. MMqərərgahından ayrılan xüsusi əmlak;

MM üzrə keyfiyyətli təlim üçün ölkənin bütün əhalisi 4 kateqoriyaya bölünür:

1. MM-nin rəhbər heyəti;

2. Dəstənin şəxsi heyətinə daxil olmayan fəhlə və qulluqçular;

3. Xidmət sahələrində və istehsalatda məşğul olmayan vətəndaşlar;

4. Tələbə və şagirdlər.

Əhalinin hər bir kateqoriyası üçün MM üzrə müvafiq proqram işlənilir, hazırlanır, təlimin müxtəlif forma və metodlarında istifadə edilir.

Təlimin forma və metodları:

1. Məşğələ, məşq, xüsusi taktiki məşğələ və təlim, komanda-qərərgah və obyekt təlimi, obyekt məşqləri;

2. Seminar, sinif-qrup, praktiki məşğələ və qərərgah məşqləri;

a) rəhbər heyətin MM üzrə hazırlığı MM kurslarında, kadrların yenidən hazırlığı və təkmilləşdirilməsinin tədris orqanlarında və həmçinin bilavasitə obyektlərində əhalinin işləyən hissəsi üçün qoyulmuş qaydalara uyğun keçirilir. MM komandir-rəis heyətinin vəzifələrini yerinə yetirən şəxslərə ildə 5-6 gündən çox olmayaraq istehsalatdan ayrılmaqla keçirilən məşğələlərdə, təlimlərdə və toplanışlarda əsas işindən ayrılmamaqla, orta əmək haqqı saxlanılmaqla və qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq xidməti əzamiyyət xərcləri ödənilməklə hazırlaşma bilirlər. MM üzrə rəhbər heyətin, idarəetmə orqanlarının, qüvvələrin və əhalinin bütün kateqoriyalarının iştirakı təmin edilməklə qərərgahlar tərəfindən təşkil edilir və respublikanın bütün ərazisində MM üzrə vəzifələri nəzərə almaqla ümumi sistemdə onların yenidən hazırlığı aparılır.

Obyektdə bilavasitə illik təlim 15 saatdır. Dövlət idarəetmə orqanlarının və MM qüvvələrinin hazırlığı MM üzrə təlim və məşqlərdə həyata keçirilir.

b) işləyən əhali MM üzrə hazırlığı iş yerlərindən müstəqil surətdə və həmçinin MM üzrə məşğələlərdə, təlimlərdə və məşqlərdə (işdən kənar vaxtda) keçirlər.

MM-nin ayrı-ayrı xüsusi xidmət dəstələrinin və MM-nin qulluqçuları (xidmətçiləri) ildə 2-3 gündən çox olmayaraq istehsalatdan ayrılmaqla keçirilən məşqlərdə, təlimlərdə və toplanışlarda onların əmək haqqı saxlanılmaqla və qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq xidməti ezamiyyət xərcləri ödənilməklə hazırlanır.

c) istehsalatda və xidmət sahələrində məşğul olmayan əhali müstəqil surətdə və yaşayış sahələrində keçirilən MM üzrə əməli məşğələlərə və məşqlərə cəlb edilməklə 12 saatlıq illik proqram üzrə dərslər keçirlər. Ümumtəhsil məktəblərinin, gimnaziya, litsey, texniki peşə məktəblərinin şagirdlərinə, gündüz orta ixtisas və ali məktəb tələbələrinə MM-üzrə bilikləri tədris dövründə başqa fənlərlə bərabər hüquqda MM qərargahının rəisi tərəfindən təsdiq edilmiş əhalinin və hərbişədirilməmiş dəstələrin şəxsi heyətinin öyrədilməsinin əsas forması əməli məşğələlərdir ki, burada təlim keçənlər FH-da və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında necə fəaliyyət göstərməyi praktiki öyrənirlər.

MM üzrə hazırlığın əsas tədris ilinin sonunda keçirilən xüsusi taktiki məşğələ və xüsusi taktiki təlim mərkəzləri təşkil edir.

Xüsusi Taktiki Təlim məşqləri dəstələrin xüsusi hazırlığı üzrə əsas təlim metodudur. Onlar qrup və mənzillərin əlaqələrinin və əməli məşğələlərdə öyrədilən vərdişlərin təkmilləşdirilməsi üçün keçirilir.

Məqsəd: dəstənin heyətinin xüsusi konkret tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə şəxsi heyəti hazırlamaq.

Real vəziyyətdə yaranmış və qoyulmuş normativ qaydalarına müvafiq olaraq və fəaliyyət üsullarının işlənməsi, texnika, alət və cihazlarla rəftar etməyi öyrənməkdir.

Məşğələlər yalnız konkret taktiki fonla tam dəqiqləşdirilmiş və təchiz olunmuş dəstələrlə keçirilməlidir.

Xüsusi taktiki təlim (XTT) zədələnmə ocaqlarında, təbii fəlakət rayonlarında iri qəza, bədbəxt hadisələrin nəticələrini və həmçinin əhalinin mühafizə tədbirlərində iştirak etmək üçün təcili və təxirəsalınmaz işlərin aparılması üçün MM dəstələrinin toplanması və hazırlığı üzrə əsas və ən effektiv formadır.

XTT aşağıdakı məqsədlər üçün təşkil olunur və keçirilir:

- yığılma dəstələr əhalinin mühafizə tədbirlərində və xilas etmə işlərini necə müstəqil yerinə yetirməklə digər dəstə və hərbi bölmələrlə qarşılıqlı əlaqədə olması.

- dəstələrin şəxsi heyətinin kompleks təlimlərdə iştirakı üçün hazırlığı;

- dəstələrin qəza hadisələrinin, təbii fəlakət və zədələnmə ocağı rayonlarında fəaliyyətinin ləğvinə görə hazırlıq fəaliyyətinin yoxlanılması;

- şəxsi heyətdə yüksək mənəvi-döyüş və psixoloji keyfiyyətləri aşılamaq.

Praktiki məşğələlərin keçirilməsi zamanı hərbişədirilməmiş dəstənin şəxsi heyətinin vaxtı əsas diqqəti onların tək-cə tədrisinə (təliminə) yox, o cümlədən onların mənəvi psixoloji hazırlığına, mürəkkəb vəziyyətdə fəaliyyət bacarığına, yüksək təşkilatçılığına və nizam-intizamına ayırmaq lazımdır. Xüsusi taktiki məşğələ və XTT (xüsusi taktiki təlim) keçirilməsi zamanı vəziyyət maksimal dərəcədə hərbi təlimlərə yaxın olmalıdır. Bu geniş surətdə təbliğat vasitələrindən istifadə etməklə əldə edilir və şəxsi heyətin tərbiyəsinə təsir edir.

Təlim keçirmək üçün aşağıdakı sənədlər hazırlanır:

- təşkilatı göstəriş (Mıvl rəhbərinin əmri);

- təqvim planı, təlimin keçirilmə planı və rəhbərin müavinlərinin, köməkçilərinin və iştirakçıların xüsusi planları;

- MM tədbirlərinin keçirilməsinin effektivliyinin nəticələrinə inam bütün yuxarıda göstərilənlərdən asılıdır. Mənəvi-psixoloji hazırlıq əhalinin və MM hərbiiləşməmiş dəstələrin şəxsi heyətinin tərbiyəsinin və praktiki təliminin ayrılmaz hissəsidir.

Müharibə və dinc dövrün FH-da tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi əhalinin və MM-nin hərbiiləşməmiş dəstələrinin döyüş hazırlığından, psixoloji möhkəmliyindən və yüksək mənəvi ruhundan həlledici dərəcədə asılı olacaq.

MM dəstələrinin, şəxsi heyətinin və əhalinin hazırlığının məzmunu və mahiyyəti, onun keçirilməsinin metodu və üsulu.

1. Müharibə və sülh şəraitində zədələnmə ocaqlarında, FH-da dəstənin şəxsi heyət və əhalinin öz işlərinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi əhalinin və dəstənin şəxsi heyətinin mənəvi-psixoloji hazırlığının səviyyəsindən asılıdır.

Mənəvi hazırlıq dedikdə, dəstənin şəxsi heyətində, əhalidə vətəndaşlıq borcu hissələrinin aşılınması, MM vəzifələrini həll etmək üçün dövlətin siyasətini düzgün başa düşmək deməkdir. Psixoloji hazırlıq dedikdə əhalidə və dəstənin şəxsi heyətində psixoloji, yəni adamların MM tapşırıqlarını yerinə yetirməsi mürəkkəb şəraitdə bacarıqla hərəkət etmələri, ən mürəkkəb sınaqlardan çıxmaları, fiziki və mənəvi ağırlığa davam gətirmələri, özlərini ələ almaları, mətanət, mərdlik, igidlik göstərmələri kimi xarakterik olması başa düşülür.

MM hələ sülh şəraitində əhalini mürəkkəb vəziyyətlərdə özlərini necə aparmalarını, zədələnlərə kütləvi yardım göstərmələrini, yanğınlara, daşqınlara və başqa fəlakətlərə, qəzalara qarşı necə mübarizə aparmalarını, uyğunların təmizlənməsini, birləşmələrlə yollarda hərəkətini, infrastrukturun təcili bərpasını və pozulmuş idarəetmənin qaydaya salınmasını öyrədir.

MM mütəxəssisləri gözlənilməz hadisədə fəaliyyət göstərməyə həmişə hazır olmalı, onu FH kimi qəbul etməyi bacarmalıdır. Mənəvi amil insanların qarşılıqlarına qoyduqları məqsəd və vəzifələrini başa düşmə dərəcələri və onların mübarizə etdikləri işdən ötrü bütün qüvvələrini verməyə hazır olmalarına deyilir. Beləliklə, mənəvi-psixoloji hazırlıq şəxsi heyətdə və əhalidə MM vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı yüksək mənəvi-psixoloji, fiziki çətinliklərə dözmə qabiliyyətinin formalaşmasıdır.

Yaranmış vəziyyətin bütün ağırlığına dözmək, FH-da tapşırıqlarını yerinə yetirməsi zamanı yaxından iştirak etmək, təlükəli vəziyyətlərdə bacarıqla və aktiv fəaliyyət göstərməkdir.

2. Mənəvi və psixoloji hazırlığın məzmununa irəli sürülən tələblər aşağıdakılardır:

-radioaktiv, kimyəvi və bakterioloji çirklənmə zamanı müşahidə olunan müsbət və mənfi amillərin qiymətləndirilməsində məqsədyönlük;

-MM tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün kollektivin şəxsi psixoloji hazırlığının formalaşmasına hərtərəfli köməyin təşkili;

-MM vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı insan amilinin diqqətlə nəzərə alınması;

-Bütün suallar üzrə düzgün informasiyanın öz vaxtında elan olunması və çatdırılması;

-Vaxtaşırı şəxsi heyətin əhval-ruhiyyəsi və davranışının öyrənilməsi və hesabatının qəbulu tələb olunur.

Əsas vəzifələri:

-əhalinin və MM dəstələrin şəxsi heyətin öz vətəninə hədsiz sədaqətlik, vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik ruhunda və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm rolunun izah olunması;

-vətənin düşmənlərinə nifrət hissi oyatmaq;

-gərginlik və təhlükəli şəraitdə qarşıdakı vəzifələri yerinə yetirmək üçün əhalidə və MM-nin şəxsi heyətində igidlik, mərdlik və özünü ələ almaq kimi yüksək keyfiyyətləri aşılamaqdır.

Şəxsi heyətin lazımi qayğılarını vaxtında öyrənmək, mənəvi və psixoloji keyfiyyətləri aşkar etmək və öz yaradıcılıq imkanlarını inkişaf etdirmək üçün şərait yaratmaq, işdə

ardıcılıq, operativlik, dəqiqlik, mənəvi və psixoloji hazırlıq kimi məsələlər ön plana çəkilməlidir.

Mənəvi və psixoloji hazırlığın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- dəstələrin MM vəzifələrini uğurla yerinə yetirməsi onların vətəndaşlıq mövqeyi və mənəvi hazırlıq səviyyəsindən asılı olması;
- ekstremal şəraitdə insan psixikasının uyğunlaşması və etibarlılığının formalaşması.
- FH-ın yaranması təhlükəsinə bütün xidmət növlərinin şəxsi heyətinin daimi hazırlığının təmin edilməsi.

Cəmiyyətdəki mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər bütün həyat prosesi dövründə əmək kollektivləri, məktəb və ailənin təsiri nəticəsində yaranır.

Çernobil AES-nin təcrübəsi heç bir zaman unudulmamalıdır. Əhali və MM şəxsi heyəti radiasiya təhlükəsi olan vəziyyətə daim hazır olmalı və xüsusi tapşırıqları dəqiqliklə yerinə yetirməlidir.

Ekstremal şəraitdə işləmək üçün şəxsi heyəti psixoloji cəhətdən hazırlamaq lazımdır.

Mənəvi-psixoloji hazırlığın forma və metodlarına aşağıdakılar aiddir:

- MM suallarının komitə və idarə iclaslarında, nazirlik kollegiyasında müzakirəsi;
- MM dəstələrinin komandir və müavinlərinin fərdi hazırlıq səviyyəsi;
- Divar qəzetlərinin buraxılması;
- MM-nin aktual məsələlərinin iclas və müşavirələrdə müzakirəsi;
- MM dəstələrinin şəxsi heyəti arasındakı qabaqcıl təcrübənin yayılması və təbliği;
- MM dəstələrinin şəxsi heyətinin mükafatlandırılması;

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə olunur:

- Mühazirə, şifahi söhbət və izahat;
- Təlim və məşqlərin, informasiyanın verilməsi;
- MM biliklərinin radio, televiziya, kino və mətbuat vasitəsilə təbliğ olunması;

Mənəvi-psixoloji yardım vasitələrinin forma və üsulları.

Mənəvi-psixoloji yardım vasitələrinin formaları aşağıdakılardır:

- planlaşdırılmış tədris sistemində nəzəri və təcrübə məsələləri;
- Məşq və təlimlərin təşkili;
- plandan kənar dərnlərdə tədris prosesi;
- qabaqcıl təcrübənin informasiya vasitələrində geniş təbliği;

Mənəvi- psixoloji yardımın göstərilməsi üsullarına aiddir:

- şifahi şərh etmə;
- sualların geniş müzakirəsi;
- tapşırıqların düzgün icra olunması üçün məşqlər;
- maddi və mənəvi üsulları;

Mənəvi-psixoloji durumun yüksək səviyyədə olmasında mətbuat, televiziya və rəhbər hakimiyyət nümayəndələrinin çıxışlarından başqa tibb işçilərinin də böyük rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. «Mülki Müdafiə haqqında Qanun», Bakı-1997
2. Azərbaycan Respublikası Mülki Müdafiə Qərargahının nəşri. «Mülki Müdafiə Toplusu», Bakı-1995.
3. Ocaqov H.O. «FH-da Həyat Fəaliyyətinin Təhlükəsizliyi», Bakı-2002.
4. Ocaqov H.O. «Rəhbər Heyətin Fövqəladə Hallarda Fəaliyyətə və idarəetməyə Hazırlanması», Bakı-2002.
5. Наси́ева А.Р. «Медицина катастроф» Ленинград-1990
6. Мусалатов Х.Ф. «Медицинская помощь при катастрофе», Москва-1994.
7. Сапошников А.А. «Организация Санитарно- гигиенических и противоэпидемических мероприятий в чрезвычайных ситуациях» Москва-1991.
8. Борчук Ш.И. «Медицина Экстремальных ситуаций», Минск-1998.

9. Муслатов Х.А. «Хирургия катастроф», Москва-1998.
10. Завялов В.Щ. «Гражданская оборона», Москва-1998.
11. Генин Р.М. «Защита населения от оружия массового поражения», Москва, 1990.

ОРГАНИЗАЦИЯ МЕДИЦИНСКОГО ОБОРУДОВАНИЯ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ ГРАЖДАНСКОЙ ОБОРОНЫ В НЕВОЕННЫХ ГРУППАХ И ПОДГОТОВКА НАСЕЛЕНИЯ

Аббасова Шахнияр, Агаева Эльмира

Резюме

Успех медицинской помощи в современных чрезвычайных ситуациях зависит от точной организации поставок медикаментов. Организация медицинского обеспечения осуществляется в соответствии со структурой и задачами медицинской службы.

Органами управления медицинским снабжением являются Главное Управление Аптек и управление «Медицинское оборудование».

Институты, станции и отделения переливания крови, СЭМ и институты микробиологии должны использоваться для обеспечения медицинских учреждений кровью и ее препаратами.

ORGANIZATION OF MEDICAL EQUIPMENT FOR CIVIL DEFENSE MEDICAL SERVICES IN NON-MILITARY GROUPS AND POPULATION TRAINING

Abbasova Shahniyar, Agaeva Elmira

Summary

The success of medical care in modern emergencies depends on the precise organization of supply of medicines. The organization of medical support is carried out in accordance with the structure and objectives of medical service.

The medical supply management bodies are the General Directorate of Pharmacies and the Medical Equipment Directorate.

Institutes, stations and departments of blood transfusion, EMS and institutes of microbiology should be used to provide medical institutions with blood and blood products.

Rəyçi: Nəbiyeva Gülnarə Vəli qızı

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 12 fevral 2021-ci il tarixli 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 fevral 2021- ci il

UOT: 811.111

THE HISTORY OF MODERN LINGUISTICS

Aslanova Maleyka Isfandiyyar, Mustafayeva Elmira Suleyman

Ganja State University

[*calilovat@mail.ru*](mailto:calilovat@mail.ru)

Annotation: Modern approaches began to develop in the 18th century when the classical discipline of rhetoric was gradually removed. During the 19th century linguistics came to be regarded as belonging to either psychology or biology, and such views remain the foundation of today's mainstream Anglo-American linguistics. They were however contested in the early 20th century by Ferdinand de Saussure who established linguistics as an autonomous discipline within social sciences. Following Saussure's concept, general linguistics consists of the study of language as a semiotic system which includes the subfields of phonology, morphology, syntax and semantics. The linguist's approach to these can be synchronic or diachronic.

Today, linguistics is considered as relating to a large number of scientific approaches, and is further split into several subfields including applied linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, computational linguistics, and so on.

Key words: the history, linguistics, linguistics of modern period, history of linguistics

Açar sözlər: tarix, dilçilik, müasir dövr dilçilik, dilçilik tarixi

Ключевые слова: история, языкознание, языкознание нового времени, история языкознания

The history of linguistics is bound up with various theories which have been proposed in the attempt at explaining the nature of the human language faculty. These theories can be grouped into three broad categories which correspond roughly to historical epochs.

Orientation

Period

0) non-theoretical studies

before the 19th century

1) historical linguistics

19th century

2) structuralism

first half of 20th century

3) generative grammar

second half of 20th century

Various linguistic theories have been developed over the past two centuries as shown above. The school of historical linguistics came to be known in the late 19th century as *Neogrammarianism*. Structuralism in the 20th century was introduced by Ferdinand de Saussure (1857-1913), a Swiss-French linguist whose original ideas were published in a book posthumously (*Cours de linguistique générale*, 1916). Generative grammar was invented and developed by Noam Chomsky (1928-) and has been the dominant model of formal linguistics in recent decades.

Linguistics as a science began at the beginning of the 19th century and was diachronic in its orientation. The essential theoretical assumption of linguists at this time was that of the sound law which maintains that (phonological) change is without exception unless this is prevented by phonotactic environment. Later *analogical change* can mask an earlier change and make it appear irregular by increasing its scope beyond environments in which it originally applied.

In the latter half of the 19th century linguistic techniques reached a high water mark and the linguists involved are known today as *Neogrammarians*. One of their main concerns was the reconstruction of the *proto-language Indo-European* from which nearly all languages in Europe and many in the Middle East and northern India are derived.

The advent of *structuralism* at the beginning of the 20th century is associated with Ferdinand de Saussure, a French-Swiss scholar whose ideas have had a lasting effect on the linguistic thought of following generations. Saussure stressed the interaction at any one time of elements in a language's structure and maintained that these were interrelated in a network of relations. Diachrony is in his view just a stringing together of various synchronic slices, so that the structure of a language at one point in time is primary and historical considerations are dependent on the principles derived from viewing language synchronically.

The consideration of system structure has led to a *functional view of language change* which recognises both simplification and repair along with avoidance of merger as valid types of change.

The *generative approach* to language change sees it primarily as *rule change* which becomes part of the internalised grammar of a certain generation and remains so until replaced by another rule change. This type of change is always *binary*, i.e. a rule is either present or not, and as such has been rejected by many, notably by sociolinguists, who argue that there is often a variable application of rules and that speakers can have a command of several subsystems whose use is determined by external, social factors.

The modern field of linguistics dates from the beginning of the 19th century. While ancient India and Greece had a remarkable grammatical tradition, throughout most of history linguistics had been the province of philosophy, rhetoric, and literary analysis to try to figure out how human language works. But in 1786, an amazing discovery was made: There are regular sound correspondences among many of the languages spoken in Europe, India, and Persia. For example, the English 'f' sound often corresponds to a 'p' sound in, among others, Latin and Sanskrit, an important ancient language of India:

English	Latin	Sanskrit
father	pater	pitar
full	plenus	purnas
for	per	pari

Scholars realized that these correspondences—found in thousands of words—could not be due to chance or to mutual influence. The only reliable conclusion was that these languages are related to one another because they come from a common ancestor. Much of 19th century linguistics was devoted to working out the nature of this parent language, spoken about 6,000 years ago, as well as the changes by which 'Proto-Indo-European', as we now call it, developed into English, Russian, Hindi, and its other modern descendants.

This program of historical linguistics continues today. Linguists have succeeded in grouping the 5,000 or so languages of the world into a number of language families sharing a common ancestor.

The Study of Language Structure

At the beginning of the 20th century, attention shifted to the fact that not only language change, but language structure as well, is systematic and governed by regular rules and principles. The attention of the world's linguists turned more and more to the study of grammar—in the technical sense of the term the organization of the sound system of a language and the internal structure of its words and sentences. By the 1920s, the program of 'structural linguistics', inspired in large part by the ideas of the Swiss linguist Ferdinand de Saussure, was developing sophisticated methods of grammatical analysis. This period also saw an intensified scholarly study of languages that had never been written down. It had by then become commonplace, for example, for an American linguist to spend several years working out the intricacies of the grammars of Chippewa, Ojibwa, Apache, Mohawk, or some other indigenous language of North America.

The last half-century has seen a deepening of understanding of these rules and principles and the growth of a widespread conviction that despite their seeming diversity, all the languages of the world are basically cut from the same cloth. As grammatical analysis has become deeper, we have found more fundamental commonalities among the languages of the world. The program initiated by the linguist Noam Chomsky in 1957 sees this fact as a consequence of the human brain being 'prewired' for particular properties of grammar, thereby drastically limiting the number of possible human languages. The claims of this program have been the basis for a great deal of recent linguistic research, and have been one of the most important centers of controversy in the field. Books and journal articles routinely present evidence for or against the idea that central properties of language are innate.

Language Use: Studies of Meaning

There is also a long tradition in the study of what it means to say that a word or sentence 'means' a particular thing and how these meanings are conveyed when we communicate with each other. Two popular ideas about what meanings are go back to the ancient Greeks: One is that meanings are mental representations of some sort; another is that the meaning of an expression is purely a function of how it is used. Both ideas have launched research programs that are active today. They have been joined by a third approach, building on work by philosophers such as Gottlob Frege and Bertrand Russell, which applies formal methods

derived from logic and attempts to equate the meaning of an expression with reference and the conditions under which it might be judged to be true or false. Other linguists have been looking at the cognitive principles underlying the organization of meaning, including the basic metaphoric processes that some claim to see at the heart of grammar. And still others have been examining the ways that sentences are tied together to form coherent discourse.

Language Use: The Social Side of Language

In the past 50 years, there has been increasing attention to the social side of language as well as the mental. The subfield of sociolinguistics has come of age in part as a consequence of post World War II social movements. The national liberation movements active in third world countries after the war posed the question of what would be their official language(s) after independence, a pressing question, since almost all of them are multilingual. This led to scholarly study of the language situation in the countries of the world. In addition, the movement for minority rights in the United States and other Western countries has led to a close examination of social variation that complements earlier work in geographical variation. Scholars have turned the analytical tools of linguistics to the study of nonstandard varieties like African American Vernacular English and Chicano Spanish. And the women's movement has led many linguists to investigate gender differences in speech and whether our language has to perpetuate sexual inequality.

This includes the study of features such as grammar, syntax, and phonetics. It is generally agreed that the most outstanding achievement of linguistic scholarship in the 19th century was the development of the comparative method, which comprised a set of principles whereby languages could be systematically compared with respect to their sound systems, grammatical structure, and vocabulary.

Reference

1. Harris, Randy A. 1993. *The linguistics wars*. Oxford: Oxford University Press.
2. Lepschy, Giulio C. 1972. *A survey of structural linguistics*. London: Faber and Faber.
3. Newmeyer, Frederick J. 1986. *The politics of linguistics*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Robins, R. H. 1979. *A short history of linguistics*. London: Longman. 2nd edition.
5. Robert Henry Robins (1997). *A Short History of Linguistics*. London: Longman.

MÜASİR DİLÇİLİK TARİXİ

Aslanova Məleykə İsfəndiyar qızı, Mustafayeva Elmira Süleyman qızı

Xülasə

Dilçilik böyük tarixi olan elmlərdən biri kimi, ən qədim zamanlardan başlayaraq dövrümüzə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Humanitar elmlər içərisində, görünür, bu sahənin yaşıdı yoxdur. Dilçiliyin dilin praktik məsələləri ilə məşğul olmasının beş min illik tarixi vardır. Məlum olduğu kimi, qədim akkadlar yaxud, asori-babillər şumer dili ilə öz dillərinin lüğətini eramızdan əvvəlki üç minilliyin sonlarında tərtib etməyə başlamışdılar. Həmin dövrü dilçiliyin sahələrindən biri olan leksikoqrafiyanın başlanğıcı və ya dilçiliyin təşəkkül dövrü adlandırmaq olar.

ИСТОРИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Асланова Малейка Исфадияр кызы, Мустафайева Елмира Сулейман кызы

Резюме

Лингвистика, как одна из наук с многовековой историей, претерпела долгое развитие с древних времен до наших дней. Среди гуманитарных наук эта область, кажется, не имеет возраста. Лингвистика имеет пятитысячелетнюю историю изучения практических вопросов языка. Как известно, древние аккадцы, или ассирийцы, начали составлять словарь своих языков на шумерском языке в конце третьего тысячелетия до

нашей эры. Этот период можно назвать началом лексикографии, одной из ветвей языкознания или периодом становления языкознания.

Rəyçi: dos. Rəhimov Mehdi Nizami oğlu

“Qrammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 27.03.2021 tarixli, 08 sayılı protokol

Daxil olma tarixi 30 mart 2021-ci il

UOT:796.

GİMNASTIN GEYİMİ

Bəylərova Sədaqət Aydın qızı, Əliyev Tofiq Bəndər oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
idmankafedrası@mail.ru

Xülasə: *Gimnastın məşqlənmə prosesində yüksək nəticələrə nail olmasında paltar və ayaqqabının böyük əhəmiyyəti vardır.*

Kostyum, gimnastın bədəninin ölçüsünə görə tikilməli, fiziki hərəkətlərin ifasında bədəni sıxmamalıdır.

Gimnastika dərsləri çox zaman qapalı binalarda aparıldığı üçün istilik əmələ gəlməsini artırır və idmançıda tər ifrazı əmələ gətirir. Odur ki, gimnastın kostyumu hava keçirən olmalıdır.

Ümumiyyətlə, yeni başlayanların geyimi reyтуzdan, qollu və qolsuz maykadan, ayaqqabıdan və bantəşdan – üzgücü trusisindən, qızların geyimi isə çimmə kostyumundan, yüngül ayaqqabıdan, lifçikdən və alt trusisindən ibarət olmalıdır.

Gimnastika zalı idman tikintiləri təsnifinə görə əsas idman tikintisi hesab edilir. İdman tikintilərinə ayrılmış sahə əhalinin miqdarına uyğun olmalıdır. Hazırkı normaya görə hər adama 1,9 – 3,0 m² sahə ayrılmalıdır. Yaşayış məntəqələrində idman tikintiləri üçün sahə ayrılarkən, torpaq sahəsinin və atmosfer havasının çirklənmə dərəcəsi nəzərdə tutulmalıdır.

Açar sözlər: *gimnast, zədələnmə, geyim, fiziki hərəkət*

Key words: *gymnast, injury, clothes, physical activity*

Ключевые слова: *гимнастка, повреждение, одежда, физическая активность*

Gimnastın məşqlənmə prosesində yüksək nəticələrə nail olmasında paltar və ayaqqabının böyük əhəmiyyəti vardır.

Kostyum, gimnastın bədəninin ölçüsünə görə tikilməli, fiziki hərəkətlərin ifasında bədəni sıxmamalıdır.

Gimnastika dərsləri çox zaman qapalı binalarda aparıldığı üçün istilik əmələ gəlməsini artırır və idmançıda tər ifrazı əmələ gətirir. Odur ki, gimnastın kostyumu hava keçirən olmalıdır.

Kostyumda toqqa, sancaq və s. metal hissələrin olmasına və enli məşğələ şalvarlarında fiziki hərəkətlərin ifasına yol verilməməlidir. Göstərilənlər zədələnmələrin baş verməsinə səbəb ola bilər.

Bunlardan əlavə yeni başlayan gimnastların kostyumu onların bədənini spesifik zədələnmələrdən qoruyulmalıdır. Çünki, yeni başlayan gimnastlarda bəzən turnikdə və ya dəstəli atda hərəkətlər ifasında dəri (xüsusən aşağı ətraflarda və çiyinin arxa hissəsində) zədələnməsinə rast gəlmək olar. Bunun qarşısını alan tədbirlərdən biri də reyтуz (dar tuman) geyməkdir.

Ümumiyyətlə, yeni başlayanların geyimi reyтуzdan, qollu və qolsuz maykadan, ayaqqabıdan və bantəşdan – üzgücü trusisindən, qızların geyimi isə çimmə kostyumundan,

yüngül ayaqqabıdan, lifçikdən və alt trusisindən ibarət olmalıdır. Dərəcəli kişi gimnastlar reyтуzu trusi ilə əvəz edə bilərlər (yarışlarda isə mütləq reyтуz geyilməlidir).

Gimnastika geyimlərini dərstdən əvvəl geyib, dərstdən sonra dərhal çıxartmaq lazımdır. Bu geyimləri gimnastika salonundan kənarda geyinmək olmaz. Hər bir dərstdən sonra geyimin yuyulması məsləhət görülür. Yuyulma imkanı olmadıqda mütləq havada qurudulmalıdır. Əgər dərstdə akrobatika elementlərindən, döşəmədə uzanılan halda fiziki hərəkətlərdən istifadə edilərsə, o zaman paltar dərstdən sonra mütləq yuyulmalıdır.

Gimnast üçün ən yaxşı ayaqqabı qaytansız və bağısız olan tuflilərdir. Gimnastika tuflisi ayağa uyğun, altı dəridən və ya sığından olmalıdır. Rezin ayaqqabılar tərin təbəxxür etməsinə mane olduğu üçün, onların istifadəsi məsləhət görülmür. Sürüşkən döşəmələrdə yıxılmaların və zədələnmələrin qarşısını almaq məqsədilə kanifoldan istifadə etmək lazımdır və nadir hallarda rezin ayaqqabı geymək olar.

Fiziki və mexaniki xüsusiyyətlər baxımından müxtəlif parçalardan tikilən bu geyimlər öz funksionallığı ilə fərqlənir. Bu seqmentdə fəaliyyət göstərən dünyanın aparıcı istehsalçıları yeni tədqiqatlara kifayət qədər intellektual və maliyyə resursları ayırır və məhz bu səbəbdən adi geyimdən fərqli olaraq idman geyimi çox şey “bacarır”.

Bu gün ölkəmizdə idman geyimi sektoru olduqca geniş təqdim olunub. Şerti olaraq idman geyimi iki əsas kateqoriyalara ayrılır: universal və xüsusi. Universal idman geyimi trenajor zallarında və fitnes klublarda məşqlər, təmiz havada səhər və axşam qaçışları kimi gündəlik fiziki məşğələlər üçün nəzərdə tutulub. Xüsusi idman geyimi ilə peşəkar idmançılar təchiz olunurlar.

Hər idman növünün öz xüsusiyyətləri var. İdman geyiminin xeyli sayda çeşidləri mövcuddur və optimal variantı idman və ya fitnes növündən asılı olaraq seçmək lazımdır. Yoqa ilə məşğul olmaq üçün daha çox boş, akrobatika üçün dar, qaçış üçün isə xüsusi idman forması uyğundur. Bu siyahını davam etmək olar, ancaq əsas məqsəd məhz konkret idman növü üçün yaradılmış geyimdə idmanla məşğul olmaqdır.

Pambıqdan olan geyim intensivliyi aşağı olan məşqlər üçün uyğundur. Yorucu məşqlər üçün isə pambıq münasib deyil, çünki o, nəmi özünə çəkir və uzun müddət yaş qalır. Eyni zamanda xeyli ağırlaşmış yaş geyim soyuqdayməyə səbəb olur. Odur ki, idman üçün ən yaxşı material sintetikadır! Sintetika qırıxmır, məşq zamanı bədənə büküklərinə uyğunlaşaraq, rahatlıqla deformasiyaya uğrayır, nəmi özünə çəkərək tez quruyur. Müasir idman kostyumu təyinatından asılı olaraq, təbii və polimer liflərin qarışığı olan materiallardan (laykra, poliester, elastan, neylon və s.) və ya ancaq polimer materiallardan hazırlanır. Sintetik materiallar istilikkeçirtmə, havakeçirtmə, nəmi özünə çəkmə və xaric etmə xassələrinə malikdir.

Dəriyə qulluq edilməsi. Gimnastın dərisinin təmizliyi onun yüksək idman-texniki nəticələrə nail olması üçün vacib şərtlərdəndir. Odur ki, hər bir dərstdən sonra isti duş qəbulu gimnast üçün mütləq lazımdır. Bundan əlavə gimnast müntəzəm olaraq hamamda çimməlidir.

Gimnastın adi zədələnmələrindən biri də ovuc dərisinin qabarlaşması və buynuzlaşmasıdır. Ovuc dərisini bu zədələnmələrdən qorumaq üçün hər məşğələdən sonra əlləri (imkan varsa isti su və sabunla) yumaq lazımdır. Gecə yatarkən ovuc dərisini qliserinlə, lanolinlə və ya başqa duzsuz piylə sürtmək daha gözəl olar.

Ovuc qabarmalarını və buynuzlaşmalarını isti əl vannaları qəbulundan sonra pemza daşı ilə təmizləmək mümkündür. Qabarların və buynuzlaşmaların ülgüclə kəsilməsinə yol verilməməlidir.

Əllərə maqnezium sürtmək gimnastın əlinin alətlərdən sürüşməsinə mane olur. Lakin torpaq və təbəşirlərdən istifadə edilərsə, ovucda qabar və zədələnmələr əmələ gələ bilər.

Gimnastika zallarına olan gigiyenik tələblər. Gimnastika zalı idman tikintiləri təsnifinə görə əsas idman tikintisi hesab edilir. İdman tikintilərinə ayrılmış sahə əhalinin miqdarına uyğun olmalıdır. Hazırkı normaya görə hər adama 1,9 – 3,0 m² sahə ayrılmalıdır.

Yaşayış məntəqələrində idman tikintiləri üçün sahə ayrılarkən, torpaq sahəsinin və atmosfer havasının çirklənmə dərəcəsi nəzərdə tutulmalıdır. Odur ki, tikilişə başlamazdan torpaq mütləq analiz edilməlidir. Analizdə torpağın üzvi birləşmələrlə çirklənməsi və bu birləşmələrin minerallaşma dərəcəsi müəyyən edilməlidir. Həddindən artıq çirklənən və gələcəkdə üzvi maddələrin minerallaşması çevrilə bilən sahələr idman tikintiləri üçün yaramazdır. Bu cür sahənin üst təbəqəsinin 20 – 25 sm torpağı təmiz torpaqla əvəz edildikdən sonra, orada idman tikintisi aparmaq olar.

İdman tikintilərinin parklar, bağçalar və başqa bitki sahələrinə yaxın olması məsləhətdir. Yaşıl bitkilər hava çirklərinə qarşı filtr və küləyə qarşı gözəl təbii amildir.

İdman tikintisi sahəsi, həmçinin, quru, bataqlıqlardan azı 3 – 5 km uzaqlıqda, çay, göl və axarlar sahəsində olmalıdır.

Qapalı idman bazalarının zalları gün işığı ilə təmin edilməlidir. Bu məqsədlə zalın pəncərələri cənuba baxmalıdır.

Qapalı bazaların plan tərtibində və müxtəlif binaların yerləşdirilməsində məşğul olanların təbii hərəkət yolları birinci növbədə nəzərdə tutulmalıdır. Yəni əvvəlcə üst paltar üçün qarderob, sonra soyunma yeri və əsas bina yerləşdirilməlidir. Əsas binada həkim məntəqəsi, masajxana, məşqçilər və s. üçün kabinələr olmalıdır.

Bazaların nəmişlik yerdə tikilməsi və zalların düzgün istismar edilməməsi, yəni lazımı qədər qızdırılmaması və havasının dəyişdirilməməsi rütubət əmələ gətirir ki, bu da idman məşğələlərinin normal keçməsinə mane olur.

Bu gigiyenik tələblər gimnastika zalından başqa, idman bazalarına da aiddir.

Gimnastika zalının ölçüləri məşğələlərin rahat keçirilməsi və kifayət qədər hava ilə təmin olunması tələblərinə cavab verməlidir. Bu isə məşğul olan gimnastların sayına uyğun olmalıdır.

Zalların əsas tipləri üç cür olur:

<i>Adları</i>	<i>Əsas ölçülər</i>			<i>Sahəsi (m³-lə)</i>	<i>Həcmi (m³-lə)</i>
	<i>uzunu</i>	<i>eni</i>	<i>hündürlüyü</i>		
Kiçik gimnastika zalı	18	9	5	162	810
İdman gimnastika zalı (orta)	28	16	6,5	448	2912
Universal idman zalı (böyük)	36	18	7	648	4536

Zalların tutum hesabı aparılarkən onu nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir gimnasta norm ilə 4 m² sahə düşməlidir. Bu norma ona əsaslanır ki, qrup üçün ən çox sahə əllərin yanlara (sarıda) uzadılmasında tələb olunur. Bu məsafə yaşılarda bir qədər də artırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, zalın bütün səthi həmişə məşğul olanlar tərəfindən istifadə edilmir. Böyük alətlərin həcmi, müəllimin və ya məşqçinin durduğu yer, kalonların bəzi hərəkətlərinin irəli ifası və s. üçün yer hesaba alınmalıdır. Göstərilən məqsədlər üçün orta hesabla zalın hər divarından 1,5 m ayırmaq lazımdır. Bunlar hesaba alındıqdan sonra zalların tutum hesabı aparıla bilər.

Gimnastika zalının nümunəvi tutum hesabı

Binaların adı	Zalın ölçüləri (uzunu və eni) m-lə	Ümumi səthi (m-lə)	Divarlardan 1,5m çıxmaqla ölçüləri	Faydalı səthi (m-lə)	1 adama m səth norması	Zalın ümumi tutumu
Kiçik zal	9x18	162	6x15	90	4	23 – 25
Orta zal	16x28	448	10x22	325	4	75 – 80

Bu üsulla başqa ölçüdə olan gimnastika zallarının da tutumunu təyin etmək olar. Alətlərin saxlanması üçün əlahiddə anbarı olan gimnastika zallarının tutumu xüsusi hesabla hesablanır. Alətlərin zalda saxlanması, təbiidir ki, faydalı sahəni azaldır.

18x36 ölçülü idman zalının tutum təyini orada aparılan məşğələlərin xüsusiyyətinə görə hesablanır, belə zallarda 80 nəfərdən artıq gimnast məşğul ola bilər.

Ədəbiyyat

1. M.Ə.Babayev, A.A.Əliyev, V.H.Quliyev. İdman Təbabəti və Gigiyena. Bakı, 2012
2. Ə.C.Babayev. Fiziki hərəkətlərin və idmanın gigiyenası. Bakı, 1972
3. Dos.B.Ə.Nərimanov. "Gimnastika". Bədən tərbiyəsi İnstitutu tələbələri üçün dərslik. Bakı, 1988
4. "İdman gimnastikası – Yarış qaydaları" Bakı, 1990.
5. T.Əhmədov., İ.Məlikov., A.Qrunin. "İdman gimnastika çıxışları" Bakı, 1963

GYMNAST CLOTHING*Baylarova Sadagat Aydin, Aliyev Tofig Bandar**Summary*

Clothes and footwear are very important for a gymnast to achieve high results in the training process.

The costume must be suitable for the size of the gymnast's body and must not squeeze the body during physical activity.

Because gymnastics classes are often held indoors, they increase heat generation and cause the athlete to sweat. Therefore, the gymnast's costume must be breathable.

In general, beginners should wear pantyhose, a sleeveless and sleeveless T-shirt, shoes and a bowknot swim panties, and girls' clothing should consist of a swimsuit, light shoes, a bra, and underpants.

According to the classification of sports facilities, the gymnasium is considered the main sports facility. The area allocated for sports facilities should correspond to the size of the population. According to the current norm, 1.9 - 3.0 m² of area should be allocated for each person. When allocating land for sports facilities in residential areas, the degree of pollution of land and atmospheric air should be taken into account.

ОДЕЖДА ГИМНАСТА*Байларова Садагат Айдын кызы, Алиев Тофик Бандар оглы**Резюме*

Одежда и обувь очень важны для гимнастки для достижения высоких результатов в тренировочном процессе.

Костюм должен соответствовать размеру тела гимнастки и не должен сдавливать тело во время физических нагрузок.

Поскольку занятия по гимнастике часто проводятся в помещении, они увеличивают выделение тепла и вызывают у спортсмена потоотделение. Поэтому костюм гимнастки должен быть воздухопроницаемым.

В общем, новички должны носить колготки, футболку без рукавов и без рукавов, туфли и банташ - трусики для купания, а одежда для девочек должна состоять из купальника, легкой обуви, бюстгальтера и нижних трусиков.

Согласно классификации спортивных сооружений, гимназия считается основным спортивным сооружением. Площадь, отведенная под спортивные сооружения, должна соответствовать численности населения. Согласно действующей норме на каждого человека следует выделить 1,9 - 3,0 м² площади. При выделении земель под спортивные сооружения в жилых массивах следует учитывать степень загрязнения земель и атмосферного воздуха.

*Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının b/m Haqqverdiyev İlqar Arif oğlu
Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 sayılı protokolu.
Daxil olma tarixi 10 aprel 2021-ci il*

UOT:796.

YENİ MƏŞĞUL OLANLARLA TƏLİM – MƏŞQ İŞİ

Bəylərova Sədaqət Aydın qızı, Məmmədova Amalya Məmmədəğa qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

idmankafedrası@mail.ru

Xülasə: Yeni məşğul olanlarla aparılan təlim-məşq məşğələləri idmançıların fiziki hazırlığına, onların oyun qayda və proseslərini bilmələrinə, texniki fəndlərin və oyun taktikasının əsas vərdişlərini qavramağa kömək etməlidir.

Yeni məşğul olanlar lazımı bacarıq əldə etdikdən və onlarda oyunun əsas texniki fəndləri üzrə vərdişlər yarandıqdan sonra məşğələ daha yaxşı və daha effektiv keçir. Belə olduqda isə yeni məşğul olanlar oyunun taktiki sistemlərinin əsas elementlərini mənimsəyir, lazımı dərəcədə təlim görmüş olur.

Qrupların ümumiyyətlə keyfiyyətli heyyyətə malik olması yeni məşğul olanlarla aparılan məşğələlərin müddəti üçün lazımı şərtlərdən biridir. Lakin, təbiidir ki, bu qrupda məşğul olanların hamısı eyni dərəcədə hazırlıqlı ola bilməz. Buna görə də təlim materialının ayrı-ayrı idmançılar tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsi də müxtəlif olacaqdır. Deməli, məşğul olanların bir qismi qısa müddətdə, digər qismi isə uzun müddət ərzində oyunu mənimsəyir.

Yeni məşğul olanlar lazımı bacarıq əldə etdikdən və onlarda oyunun əsas texniki fəndləri üzrə vərdişlər yarandıqdan sonra məşğələ daha yaxşı və daha effektiv keçir. Belə olduqda isə yeni məşğul olanlar oyunun taktiki sistemlərinin əsas elementlərini mənimsəyir, lazımı dərəcədə təlim görmüş olur.

Açar sözlər: məşğələ, təlim, məşq, taktika, fiziki hazırlıq, zərbə,

Key words: training of personnel, training, preparation, tactics physical training, blow

Ключевые слова: обучение персонала, подготовка, тренировка, тактика, физическое обучение, удар

Yeni məşğul olanlarla aparılan təlim-məşq məşğələləri idmançıların fiziki hazırlığına, onların oyun qayda və proseslərini bilmələrinə, texniki fəndlərin və oyun taktikasının əsas vərdişlərini qavramağa kömək etməlidir.

Məşğələnin məzmunu: hər hansı bir məşğələ tərbiyəvi xarakter daşımalıdır. Fiziki hazırlıq üçün lazım olan hərəkətlər isə düşüncəli surətdə seçilməli, ilk növbədə ƏMH kompleksinə uyğun olmalıdır.

Əsas texniki fəndlər: zərbələr, topu saxlamaq və aparmaq, topu səbətə salmaq, atmaq, tutmaq, topa şayba ağacı ilə vurmaq və s.-dən ibarətdir. Oyunun taktika ünsürlərinə isə (oyunçuların) öz yerlərini dəyişdirməklə topu bir-birilərinə ötürməsi, habelə üçbucaqlı, dördbucaqlı vəziyyətlərdə duran oyunçuların topu bir-birilərinə ötürməsi, meydançada boş yer tutmaq, rəqiblə mübarizə aparmaq kimi hazırlıq oyunlarına başlamaq və sairə daxildir.

Oyun qaydalarının və prosesinin təlimi (futbol, xokkey, basketbol, tennis, voleybol və s.) oyunun məqsədi, oyunçuların meydançada durmaları (yerləşdirilməsi), oyunun başlanğıcı, hər komandanın öz oyunçuları arasında qarşılıqlı əlaqə, oyun zamanı rəqibi tutub saxlamaq üsulları daha əlverişli şəkildə topu öz yoldaşına ötürmək və boş yer seçmək üsulları, sərbəst topların, küncdən vurulan topların, cərimə toplarının, digər zərbə və atmaların icra edilməsi, oyun qaydaları və yarışlarda hakimlərin vəzifələri ilə tanışlıq, oyunun gedişi və yarışın tətbiqi zamanı lazım olan bəzi başqa məlumatların verilməsi (məsələn oyunçuların gigiyenası, avadanlığa qulluq etmək və s.) ilk növbədə öyrədilməlidir.

Oyun taktikasının təlimi (əsas taktiki sistemlərin öyrədilməsi). Yeni məşğul olanlarla aparılan təlim-məşq işlərinin ardıcılığı və müddəti.

Yeni məşğul olanlarla aparılan bütün təlim növünü üç mərhələyə bölmək olar. Təlimin hər üç mərhələsində hər tərəfli fiziki hazırlıq bütünlüklə həyata keçirilməlidir.

Birinci mərhələyə fiziki hazırlıq və texniki fəndlər, oyun taktikasının öyrədilməsi və oyunla tanışlıq;

İkinci mərhələyə fiziki hazırlıq, oyun qaydaları və proseslərinin öyrədilməsi (müvəqqəti komandaların yaradılması);

Üçüncü mərhələyə fiziki hazırlıq və oyun taktikasının əsas sistemlərinin öyrədilməsi (komandaların təşkili) daxildir.

Birinci mərhələdə idmançılar oyun prosesinin ümumi cəhətləri ilə tanış olmalıdırlar. Yəni onlar oyun haqqında ümumi təsəvvür əldə edirlər. Bu isə müxtəlif yollarla, məsələn, söhbət şəklində, nümayiş etdirməklə bəzi hallarda isə yeni məşğul olanların bilavasitə oynamaları ilə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə oyunun texniki fəndləri və sadə taktiki kombinasiyalar öyrədilir.

Oyun qaydaları və proseslərinin öyrədilməsi ikinci mərhələdən başlayır. Oyun qaydaları bu prosesi müəyyən edir.

İdman oyunlarının bir çoxunda komanda üzvləri müdafiəçilərə, yarım-müdafiəçilərə, qapıçılara, kənar hücumlara, yarımorta və orta hücumlara və s. ayrılırlar.

İkinci mərhələdə yeni məşğul olanlar özlərini bu və ya digər rolda sınaqdan keçirməlidirlər. Bu mərhələdə idmançılara əsas taktiki kombinasiyalar və fərdi taktiki hərəkətlər öyrədilməlidir.

Top uğrunda mübarizədə bütün meydança boyu bir-biriləri ilə bilavasitə qarşılaşmalı olan oyunçular taktikanı öyrənərkən ilk növbədə öz rəqiblərini “açmaq” və “bağlamağa” çalışmalıdırlar. Bu zaman idmançılar belə hərəkət edirlər: komandalardan birinin oyunçusunun əlində topu olduqda, dərhal yoldaşları özlərini “açmağa” yəni topu yoldaşından almaq üçün meydançada özünə əlverişli mövqe tutmağa çalışır. Bu zaman rəqib komandanın bütün oyunçuları topu ələ keçirmiş komandanın oyunçularını “bağlamağa”, yəni topu bir-birilərinə sərbəst surətdə ötürmənin qarşısını almağa çalışırlar. Top rəqib tərəfin oyunçularının əlinə keçən kimi, komanda oyunçularının rolları da dəyişir. Belə oyun taktikası futbol, basketbol, xokkey, əl topu və s. oyunlara aiddir.

Voleybol oyununun taktikası isə tamamilə başqadır. Çünki, bu oyunda komandalar top vasitəsilə bir-birindən ayrılmışlar və bir komanda oyunçusunun digər komandanın meydançasına daxil olmağa ixtiyarı yoxdur.

Voleybolda oyun taktikasının əsası belədir: rəqib tərəfdən topu birinci zərbədə qəbul etmək, ikinci zərbədə hücumla keçmək və ya onu hücum üçün hazırlamaq, üçüncü zərbədə isə

topu rəqib meydançasının sahəsinə ötürməkdən ibarətdir. Oyunun bu taktikasını əsasən ikinci mərhələdə öyrənmək lazımdır.

İkinci mərhələdə komandalar da yaradılır. Komandaların heyətləri müvəqqəti oyunçulardan təşkil edilməlidir. Yalnız belə bir şəraitdə müəllim oyunçuların üzərində nəzarət etməyə və oyunçuların hansı rolda daha yaxşı çıxış etdiyi müəyyənləşdirməyə imkan tapır. Həmin mərhələdə müəllim və ya məşqçi bilavasitə özü oyunda iştirak etməli, bununla da yeni məşğul olanlara daha yaxından təsir göstərməlidir.

Sonuncu üçüncü mərhələdən oyunun bu və ya digər taktiki sistemi öyrənilir. Bu zaman hər bir idmançının oyundakı rolu qabaqcadan müəyyənləşdirilir.

Təlimin üçüncü mərhələsində də müəllim bilavasitə iştirak etməməlidir. O daha fəal və təşəbbüskar olan oyunçuları seçməli və onları komandaların kapitanları təyin etməlidir.

Təlimin üçüncü mərhələsinin sonunda mütləq bir neçə yoldaşlıq görüşü keçirilməlidir. Belə görüşlər (təqvim yarışlarından əvvəl) komandaların öz güclərini sınaqlarına imkan verir.

Yeni məşğul olanlarla aparılan təlim-məşq işlərinin müddəti, idman oyununun çətinliyindən və təlim keçilən yerin şəraitindən asılı olaraq dəyişir. İdman oyunlarında çətinlik dərəcəsi müxtəlifdir.

Lakin bu və ya digər oyunun texniki və ya taktiki cəhətdən asan, ya da çətinliyindən asılı olmayaraq adları çəkilən idman oyunlarının hamısında idmançılar böyük səy göstərməli, öz fəaliyyətlərini artırmalıdır. Çətinlik, oyunun texniki fəndlərinin tam ustalıqla yerinə yetirilməsi ilə izah olunur. Bu zaman oyunu taktika üzərində qurmaq prinsipini əsas götürmək və buna xüsusi diqqət vermək lazımdır. Bununla yanaşı olaraq oyun və yarış zamanı rəqiblər müxtəlif fəndlərin yerinə yetirilməsinə mane olur, bir-birlərinə maneçilik törədirlər.

Yeni məşğul olanlarla aparılan məşğələlərin şəraiti aşağıdakı qaydada müxtəlif ola bilər:

1. Yeni məşğul olanların az və ya çoxluğu
2. Yeni məşğul olanların heyətinin müxtəlifliyi

Qeyd: Fiziki hazırlıq dərəcələri, oyun texnikasına yiyələnmək bacarığı, oyun zamanı özünə mövqe seçmək qabiliyyəti, məşğul olanların bilik səviyyəsi və s. nəzərə alınmalıdır.

1. Məşğul olanların yaş və cins xüsusiyyətləri
2. Məşğul olanların marağı
3. Məşğələ keçirilən yerin təlim üçün hazırlanması və yararlı olub-olmaması
4. İdman alətlərinin – inventarların miqdarı və keyfiyyəti
5. Təlim keçən müəllimin bilik və bacarıq səviyyəsi

Qrupların ümumiyyətlə keyfiyyətli heyətə malik olması yeni məşğul olanlarla aparılan məşğələlərin müddəti üçün lazımı şərtlərdən biridir. Lakin, təbiidir ki, bu qrupda məşğul olanların hamısı eyni dərəcədə hazırlıqlı ola bilməz. Buna görə də təlim materialının ayrı-ayrı idmançılar tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsi də müxtəlif olacaqdır. Deməli, məşğul olanların bir qismi qısa müddətdə, digər qismi isə uzun müddət ərzində oyunu mənimsəyir.

Yeni məşğul olanlar lazımı bacarıq əldə etdikdən və onlarda oyunun əsas texniki fəndləri üzrə vərdislər yarandıqdan sonra məşğələ daha yaxşı və daha effektiv keçir. Belə olduqda isə yeni məşğul olanlar oyunun taktiki sistemlərinin əsas elementlərini mənimsəyir, lazımı dərəcədə təlim görmüş olur.

Təlim – məşqin tərbiyəvi xarakteri. Pedaqoji prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün təlim və tərbiyə vahid bir şəkildə aparılmalıdır: yəni idmançıların tərbiyəsi təlim və məşq prosesində aşılır. Müəllim təlim keçərkən tərbiyəvi məsələlərdən irəli gələn vəzifələri: doğruluq, bir məqsəd uğrunda mübarizə aparmaq, çalışdığı sahədə yüksək nəticələr əldə etmək üçün inad göstərmək, dözümlülük, intizamlı və vətənə sadıq olmaq kimi vacib sifətlər tərbiyə etməlidir.

Təlim və fiziki hazırlıq prosesi təkcə texniki hərəkət vərdişlərindən ibarət deyil, bu prosesə iki komanda arasında yarış şəklində gedən hərəkətlər də daxildir. Qarşılıqlı hərəkətin belə formalarında idmançı özünü göstərmək üçün müxtəlif vəziyyətlər yaradır.

Komandanın birgə hərəkəti hər bir oyunçu üzərinə müəyyən vəzifə qoyur. Kollektiv oyunda idmançılar intizamlı olmaq və öz xarakterlərini möhkəmləndirməyi bacarmaq sayəsində bir növ imtahandan çıxmış olurlar. Təlim zamanı idmançılarda təşəbbüskarlığın, qətiyyətçiliyin və digər mənəvi – iradi keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsi idman oyunları üçün çox xarakterik haldır. Təkcə təlimin mövzunu deyil, təlimin metodikası da tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Məşğələlərə şüurlu münasibət bəsləmək, məşğələlərdə fəallıq göstərmək, habelə idmançılarda kollektivçilik və digər bu kimi qiymətli keyfiyyətlər tərbiyə edən təlim metodikası ən yaxşı tərbiyəvi metod sayılır. Müəllim həmişə təlimin tərbiyəvi xarakterdə olmasına çalışmalıdır. Bu zaman müəllim öz nüfuzunun da böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini yaddan çıxarmamalıdır.

Təlim işində müəllim əxlaqının və nüfuzunun nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olmasına dair çoxlu misallar göstərmək olar. Yadda saxlamaq lazımdır ki, idmançılar həmişə, birinci növbədə, müəllimdən nümunə götürməyə çalışırlar. Deməli, müəllim təlim – məşq işlərinin yüksək keyfiyyəti uğrunda daima mübarizə aparmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ə. Babayev., M. Mirzəyev. İdmanın əsas növləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1960
2. M. Ə. Babayev, A. A. Əliyev, V. H. Quliyev. İdman Təbabəti və Gigiyena. Bakı, 2012
3. Ə. C. Babayev. Fiziki hərəkətlərin və idmanın gigiyenası. Bakı, 1972
6. Dos. B. Ə. Nərimanov. "Gimnastika". Bədən tərbiyəsi İnstitutu tələbələri üçün dərslik. Bakı, 1988
7. "İdman gimnastikası – Yarış qaydaları" Bakı, 1990.
8. T. Əhmədov., İ. Məlikov., A. Qrunin. "İdman gimnastika çıxışları" Bakı, 1963
9. A. T. Bukin. "Gimnastika" Bakı, 1981

TRAINING WORK WITH NEW EMPLOYEES

Baylarova Sadagat Aydin, Mammadova Amalya Mammadaga

Summary

Training with beginners should help athletes to be in good physical shape, know the rules and processes of the game, and understand the basic skills of techniques and tactics of the game.

Once beginners acquire the necessary skills and become accustomed to the basic techniques of the game, learning will become better and more effective. In this case, beginners master the basic elements of the tactical systems of the game and undergo appropriate training.

One of the prerequisites for the duration of training with recruits is the presence of qualified personnel in the groups. However, of course, not everyone in this group is prepared equally. Therefore, the degree of assimilation of the training material by different athletes will be different. This means that some people learn the game in a short time and others in a long time.

Once beginners acquire the necessary skills and become familiar with the basic techniques of the game, learning will become better and more effective. In this case, beginners master the basic elements of the tactical systems of the game and undergo appropriate training.

ОБУЧЕНИЕ РАБОТА С НОВЫМИ СОТРУДНИКАМИ

Байларова Садагат Айдын кызы, Мамедова Амаля Мамедага кызы
Резюме

Тренировки с новичками должны помочь спортсменам быть в хорошей физической форме, знать правила и процессы игры, понимать базовые навыки технических приемов и тактики игры.

Как только новички приобретут необходимые навыки и привыкнут к основным техническим приемам игры, обучение станет лучше и эффективнее. В этом случае новички осваивают основные элементы тактических систем игры, проходят соответствующее обучение.

Одним из обязательных условий для продолжительности обучения с новобранцами является наличие в группах квалифицированного персонала. Однако, конечно, не все в этой группе подготовлены одинаково. Поэтому степень усвоения тренировочного материала разными спортсменами будет разной. Это означает, что одни люди изучают игру за короткое время, а другие за долгое время.

Как только новички приобретут необходимые навыки и освоятся с основными техническими приемами игры, обучение станет лучше и эффективнее. В этом случае новички осваивают основные элементы тактических систем игры, проходят соответствующее обучение.

Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının b/m Haqqverdiyev İlqar Arif oğlu
Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 saylı pratakol.
Daxil olma tarixi 10 aprel 2021-ci il

UOT:37.01.

TƏDRİSDƏ TƏLİM PROSESİ

Quluyeva Tahirə Qoca qızı, Əliyeva Nəsimə İslam qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
eliyevanesibe@com.mail

Xülasə: *Hər bir kəs özü tədris işini müstəqil şəkildə idarə etməyi bacarmalıdır. Bu istiqamətin düzgün aparılması tədris prosesində önəmli yerlərdən birini tutur. Xarici dillərin tədrisi cəmiyyətə daxil olması həyatın fərqli qaydalarını ənənələrini aşkar etməyi fərqli dəyərləri anlamağı aşılayır. Belə ki uğurlu kommunikasiya yalnız nitq vərdiş bacarıqlarından deyil eləcə də rəngarəng mədəni mövzuların anlaşılması və onlara hörmətlə yanaşma bacarıqlarından da söhbət açılır. Məhz bu bacarıqların və yanaşmaların formalaşmasında mədəniyyətlərarası dialoqların təşkil olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.*

Acar sözlər; kommunikasiya, bacarıq, sifahi nitq, təlim- tərbiyə prosesi, cütlərlə iş, interaktiv təlim metodları.

Ключевые слова; сообщение, способность , устной речь, процесс обучение и воспитание, работа с паром, методика взаимодействовать обучение.

Key words; communication, ability, oral speech, the prosess of teaching and education, work with pairs, the methods of interactive teaching.

Respublikamızın müstəqillik yolu ilə inkişaf etdiyi təhsil sisteminin ümumbəşəri dəyərlər və milli zəmin üzərində qurulduğu müasir dövrdə başqa sahələrdə olduğu kimi pedaqoji sahədə də yaxşı hazırlığa , mükəmməl biliyə və səriştəyə malik kadrların yetişdirilməsinə xüsusi fikir verilir. Belə bir şəraitdə gənc nəslin təlim- tərbiyəsi işini özünə

ixtisas seçmiş gənc kadrlar əldə edilmiş yenilikləri dərinlən bilməli, pedaqoji sərəştə və ustalığa geniş erudisiyaya malik olmalı təlim –təbriyə işinin imcəliklərinə yiyələnəli günün tələblərinə cavab verə biləcək səviyyədə bilik , bacarıq və vərdislərlə silahlanmalıdır.

Respublikamızın siyasi, ictimai, mədəni və mənəvi həyatında hökm sürən böhranlı vəziyyəti xalq təbriyəsinin mütərəqqi ənənələrini dirçəltməyi onun demokratik və humanist məzmununu ətraflı öyrənib əməli fəaliyyətdə tətbiq etməyi zəruri hesab edir.Hər bir şəxs müasir təlim-təbriyə sahəsindəki yenilikləri mənimsəməklə yanısı xalqın dəyərli tarixi irsinə də dərinlən yiyələnir nəticədə elə bir şəraət yaranar ki ,təbriyə sahəsindəki tarixi və müasir irs dialektik vəhdət halında adamın ruhuna, qanına ana südü ilə birlikdə hopar təbriyədə varislik prinsipi təmin olunar mütərəqqi tarixi təcrübə müasir cəmiyyətin mənəvi oyanışına, paklaşmasına, saflaşmasına köməklik göstərar.(Babayev.1992.səh61)

Xarici dilin praktiki tətbiqi—bu istiqamət xarici dillərin didaktikasında daha cox əhəmiyyət kəsb edir.Elə bir şəxsiyyətin təbriyə edilməsi hansı ki müxtəlif dil mədəni identifikasiyası olan vətəndaşlarla birgə fəaliyyət göstərməyi bacara bilir

Əsas vərdis bacarıq hansının inkişafı ilə kompleks xarakterli məsələlərin qrup və ya fərdi şəkildə iş formatında həll edilməsi bu istiqamətdə inkişaf etməlidir.

İngilis dilinin tədrisi prosesində kommunikativ metodika bir qayda olaraq, öyrənilən dilin dərk edilməsi baxımından kommunikativ oyunlarda tətbiq olunur. Bu baxımdan kommunikativ oyunların başlıca məqsədi, qarşıya qoyulmuş kommunikativ tapşırığın və ya problemin həlli prosesində xarici dildə münasibətə, danışığa nail olmaqdır. Bu oyunlar təbii şəkildə yaranmış prosesdə rəngarəng əyani vəsaitlərdən, dil materiallarından, danışıq situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Metodik nöqteyi— nəzərdən kommunikativ oyunlar, təlim dili fəaliyyətini özündə birləşdirən tapşırıqları əhatə edir. Kommunikativ tapşırıq, oyuncular arasında qarşılıqlı danışıq prosesində yaranmış fikir və informasiya mübadiləsidir.

Müasir təlim metodikasının tədris prosesinin geniş şəkildə tətbiqi şagirdlərə tədris edilən fənnin qavranılmasında, dərk edilməsində, oyunların qruplarla, cütlərlə işləməyə imkan yaradır.Məsələn, xarici dillərin tədrisi prosesində ziqzaq metodu qruplarla iş üçün cox əhəmiyyətli metoddur. Şagirdlərin əldə etdikləri məlumatın həm fərdi, həm də qrup halında müzakirə edərək xarici dildə ifadə etmələri, şifahi nitqin, düşünmənin , dərk etmənin və eyni zamanda yadda saxlamanın inkişafına təkan vermiş olur. Hər bir şagird həm düşünür, həm də düşündürür. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq , təlim və tədris prosesində müasir o cümlədən interaktiv təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın tətbiqi ilə tədrisin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi cox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin bütün maddi və mənəvi nemətlərini yaratmaq sahəsində həlledici rol xalqa məxsus olduğu kimi ,pedaqogika tarixində də xalqın rolu fəaldır, həlledicidir. Xalq mənəvi sərvətlərin yeganə və tükənməz mənbəyi, öz yaradıcılığının vaxtı, gözəlliyi və dərinliyi etibarlı ilə birinci yerdə duran pedaqoqdur.

Hamı üçün ümumi olan tək bircə fikir vardır ki ,təvbiyə ona hər zaman arxalana bilər , buna biz xəlqilik adı veririk---- təbriyə əgər gücsüz olmaq istəmirsə ,xəlqi olmalıdır.(S. Abbasova.2015.səh. 21-23)

Müasir müəllim öz tədris etdiyi fənnin təlimi prosesində bütün metod və üsullardan istifadə etməlidir. Müasir dərş pedaqoji –psixoloji elmlərin ən yeni biliklərinə söykənməlidir. Yəni dərşdə tərəkür, hafizə, tərəyyül, hissələr formalaşmalıdır. Şagird təlim -təbriyə prosesinin subyekti kimi götürülməlidir.

Müəllim koqnitiv nitqi inkişaf etdirməli və interaktiv metodlarla işləməlidir. Müəllim hər bir şagirdin çatışmazlığını, dərk etməsini, qabiliyyətini, gücünü və s, nəzərə alaraq fərdi işləməyi bacarmalıdır. Bütün sinfə eyni sözü deyən müəllimin əməkdaşlığı qeyri normal hesab oluna bilər.

Bu baxımdan qruplarla və cütlərlə iş xarici dilin tədrisində çox əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Müəllim dərsi elə qurmalıdır ki, şagirdlər qrupda işləmənin üstünlüyünü başa düşsünlər və məqsədə uyğun olduğunu dərk etsinlər. Qruplarda işin müvəffəqiyyətli olması üçün şagirdin qabiliyyətini inkişaf etdirib üzə çıxardan dərsi qurmaq lazımdır. Məsələn, dinləmə, danışmaq. Lakin bununla yanaşı iş prosesində digər qabiliyyətlərdən də istifadə etmək vacibdir bir qabiliyyətlə kifayətlənmək olmaz.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün qruplarla iş tətbiqi vacib olan bir üsuldur. Sınıf qruplara bölünür. Hər bir qrupa öz secdiyi ad verilir. Müəllim eyni tapşırığı 2-3 qrupa eyni zamanda verə bilər. Tapşırığın hazırlığı mərhələsi müəllim tərəfindən keçirilir. Şagirdlər rast gələ biləcəkləri yeni sözlərlə müəyyən üsullarla tanış olurlar. Buna misal olaraq bildikləri sinonimlərin köməyi ilə müəllim nümayiş etdirdiyi şəkillər vasitəsilə köhnə biliklərin tətbiqi vasitəsilə daha sonra müəllim mətni şagirdlərə paylayır. İş prosesi adətən diskussiya şəklində müxtəlif nöqteyi –nəzərlərdən həyata keçirilir. Şagirdlər qrup və ya cütlərlə diskussiyalar aparırlar öz secimlərini izah edirlər fikirlərini əsaslandırırlar.

Qrup haında işi aşağıdakı variantlarda keçirmək mümkündür.

1. Şagirdlər sərbəst işləyirlər mövzu ətrafında öz mülahizələrini qeyd edirlər. Sonra bu mülahizələr cütlər və kiçik qruplarda və bütöv qruplarda müzakirə olunur.

2. Kiçik qruplarda işləyən şagirdlər ümumi bir fikrə gəlməyə çalışırlar. Həmin fikir yekun kimi ümumi müzakirəyə təqdim edilməlidir. Həmcinin bu fikir faktlarla əsaslandırılmalıdır.

3. Eyni cavab variantı olan şagirdlər bir qrupda toplanır ki onlar öz variantlarını bir çox arqumentlərlə əsaslandırmağı bacarırlar. (A. Tahirov 1978 səh 71-73)

Qrupun işinin düzgün təşkili müəllimin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmasına tam şərait yaradır. Qrup işinin təşkili mərhələsi aşağıdakılardan ibarətdir. Belə fəaliyyətin qrup prosesinə tam uyğun olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Elə tapşırıqlar var ki qrup işinə uyğun deyil cütlərin işinə çox münasibdir.

Qısa müddətdə tam şəkildə fəaliyyətin məqsədini və əldə olunacaq nəticənin məzmunu şagirdlərə başa salmaq.

Hər bir qrup üzvünün rolunu izah etməli.

Sınıf qruplara bölməli.

Təqdimat verib rolları müəyyənləşdirməli. Hər bir şagirdin təqdimatı düşdüyünə əmin olmaq üçün onlardan təqdimatı təkrar etməni xahiş etmək lazımdır. Vaxtı müəyyən etmək lazımdır.

Şagirdlərin sualları olduqda tapşırığı yüngülləşdirmək məqsədilə əməkdaşlıq və rəhbərlik etmək fikirləri öyrənmək məqsədə uyğun hesab etmək olar.

Vaxtın bitdiyini elan etməli.

Xalqın özü tərəfindən yaradılmış və xəlqilik əsasında qurulan təlim –tərbiyə mücərrəd ideyalar və başqa xalqlardan alınmış ideyalar üzərində qurulmuş ən yaxşı tərbiyə metodları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız xalq tərbiyəsi xalq inkişafının tarixi prosesində canlı üzvdür.

Doğrudan da, yalnız xalq tərəfindən yaradılan xalq dühasına əsaslanan tərbiyə qiymətlidir.

Şagirdlərin zehni, mənəviyyəti milli xəlqi əsasda cəlalanarsa, keçmişin parlaq inciləri, zəhmətkeş kütlələrin mütərəqqi pedaqoji irsi müasir dövrün fikri mündəricəsi ilə onlara aşılanssa, onda gənc nəslin nümayəndələri ulularımızın “Uşaqkən elə yaşa cavanlıqda sözün olsun, Cavanlıqda elə yaşa qocalanda gözün olsun” kəlamındakı pedaqoji–fəlsəfi mənanı özlərinin fəaliyyət proqramına çevirməyə çalışırlar.

Hər bir müəllim təlim prosesini daha şüurlu və dəkədilən olmasını gücləndirmək onun intellektual və məntiqi səviyyəsini yüksəltmək üçün əlindən gələn bütün bacarıqlardan istifadə etməlidir. Hər bir pedaqog təlim motivasiyasını gücləndirməli, informasiya

kanallarının ötürmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməli, təlim prosesində yeni idrak vasitələri, hesablama eksperimentləri, öyrənilən obyekt və hadisələrin modelləşməsi ,təlimin motivasiyasının gücləndirilməsi ,təlim fəaliyyətinin diaqnostikası və qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsinə nəzarət etməlidir. (Veyisova Z. 2009.səh 92-93)

Təhsil sistemi cəmiyyətin fəaliyyətinə, fəal təsir göstərən spesifik xüsusiyyətlər olmaqla yanaşı cəmiyyətdə mövcud vəziyyəti qabarıq şəkildə əks etdirməyə qadir olan bir termindir. Hər bir inkişafda həlledici rola malik olan təhsil cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini , respublikada baş verən proseslərin mahiyyətini özündə əks etdirən başlıca amildir.Dünyanın bir çox ölkələrində elmə və tədrisə ümumiyyətlə təhsil sisteminə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir,bu sahənin necə bir əhəmiyyətli və vacib bir sahə olduğu diqqətə çatdırılır.

Son mərhələdə şagirdlərin biliyi qiymətləndirilməlidir. Qrupla əməkdaş-lığın təlim prosesində əhəmiyyəti nədən ibarət olduğu aydın verilməlidir. Məsələn əgər şagirdlər qavrama qabiliyyətinə görə qruplara bölünərsə mövzu ilə əlaqədar düşündürücü suallar seçmək, hər qrupun suallarını paylamaq, və cavablarını yazılı şəkildə yığmaqla istər keçən sorğunu və istərsə də yeni dərslərin mənimsənilməsi vəziyyətini aşkar etmək olar.Qruplar şagirdlərin özləri tərəfindən qiymətləndirilsə, öz fikirlərini əsaslandırmaqla hər bir şagirdə özünə inam yaranaraq müəllim şagird münasibəti pozulmaz. Şagirdlərdə diqqət, hafizə, nəticə çıxarma və s formalaşar.

Yadda saxlamaq lazımdır ki , qruplarla iş tədricən tətbiq olunmalıdır. İlk dəfə üçün yalnız bir fəaliyyəti beş dəqiqə müddətində keçirilə bilər,daha sonralar isə cütlərlə və qruplarla isə daha çox vaxt sərf edilə bilər.

Qruplarla iş vaxtı ənənəvi müəllim nəzarətində olan sinif daima diqqət mərkəzində olur. Şagirdlərə yaradıcılıq imkanlarını üzə çıxarmaq üçün sərbəst davranışa icazə verilir. Qorxu hissi , inamsızlıq, zəif, güclü şagird anlayış--ları ikinci plana keçir. Həm şagirdlər , həm də müəllim dərslərin prosesində tam sərbəst olur.

Müəllim eyni zamanda xüsusi peşə keyfiyyətlərinə pedaqoji təcrübəyə, təmkinliliyə, səbirliliyə, pedaqoji peşə təfəkkürünə ,səbəb-nəticə əlaqələrini araş-dırmaq bacarığına, öz-fəaliyyətini təhlil etmək, müvəffəqiyyətini və nöqsanını elmi cəhətdən əsaslandırmaq və fəaliyyətinin nəticəsini əvvəlcədən görmək bacarığına malik olmalıdır. (A. Tahirov.1978. səh 110-111)

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. 1992.
2. Abbasova S. İngilis dilinin tədrisi metodikasında müasir təlim metodları. Bakı 2015.
3. Veyisova Z. Fəal interaktiv təlim . Müəllimlər üçün vəsait.2007.
4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası Bakı 2002.
5. Tahirov A. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı 1978.

УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС В ОБРАЗОВАНИЕ

Алиева Насиба Ислам кызы, Гулиева Тахира Годжа кызы

Резюме

В этой статья говорится о преподавании иностранного языка и его роли в обществе . Изучение языков играет важную роль в будущем молодого поколения а также в выборе правильной жизни и карьеры. Чтобы повисить интерес к изучению иностранных языков и свободно говорить на них в наши дни имеются широкие возможности и прог—рессивных методов. Каждый учитель должен иметь возможность использовать все предоставление инструменты. Каждый учитель должен иметь пользоваться всемы предоставленными средствами.

THE EDUCATION PROSESS OF TEACHING

*Aliyeva Nasiba Islam, Quliyeva Tahira Qoja**Summary*

This article deals with the importance of teaching of foreign languages and its role in our society. Generally learning foreign language is an important goal for young generation and when they would chosen their career it is very urgent problem. They have got a good chance to learn and to speak this language and in this way they can get great success .Nowadays every teacher has to answer all these questions and they able to gain good luck in their life.

Rəyçi: dos. Əliyeva Zahirə

Praktik xarici dillər kafedrasının 28 yanvar 2021-ci il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 02 fevral 2021-ci il

UOT:159.9

NIZAMI YARADICILIĞINDA BƏŞƏRİ HİSLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

*Həmidova Güntəkin Allahverdi qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**gceferova@rambler.ru*

Xülasə: Nizami Gəncəvi ilk növbədə insan psixologiyasını, ona xas olan insani hisləri-təvazökarlığı, zəhmətsevərliyi, əxlaqi keyfiyyətləri, ümumbəşəri mənə kəsb edən zəhmət, namus, mərdlik, cəsarət kimi xüsusiyyətlərin məhz bəşər övladına məxsus olduğunu əsərlərində tərənnüm etmişdir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərindən görürük ki, o, insan psixologiyasının mahir bilicisidir. Şair, həmçinin, poemalarında insanın ictimai-siyasi-psixoloji vəziyyətini ustalıqla vəsf etmişdir.

Nizami Gəncəvi şeirlərində əməkçi insanları yüksək dəyərləndirmiş və onları başqa qəbildən olan insanlara nümunə göstərmişdir.

Açar sözlər: şair, psixologiya, bəşər, psixoloji hislər, hünər, cəsarət, alim, tərənnüm etmək, oxucu, dünya ədəbiyyatı, ictimai-siyasi-psixoloji, bədii, dogma xalq, millət.

Ключевые слова: поэт, психология, человечество, психические чувства, отважность, учёный, воспевать, читатель, мировая литература, общественно-политический, художественный, родной народ, нация.

Key words: poet, psychology, humanity, psychological feelings, courage, bravery, scientist, to glorify, reader, world literature, socio-political psychology, fiction, world people, nation.

Xalqımızın böyük oğlu, bədii və fəlsəfi fikrimizin nurlu əbədiyyətini yaradan peyğəmbər şairimiz Nizami Gəncəvi yalnız Azərbaycan xalqına deyil, həm də bütün bəşəriyyətə mənsub sənətkardır. Dahi şairin əsərlərində böyük ustalıqla tərənnüm edilən istək və arzular, məhəbbət, insanpərvərlik, ədalət, hünər, cəsarət və mərdanəlik, səbr və təmkin bəşər övladına mənsub insani hiss və duyğulardır ki, Nizami bütün əsərlərində onları vəsf etmişdir. Şairin poemalarını oxuyarkən, istər-istəməz onun insana, insanın ucalığına verdiyi qiymətdən heyrətə gəlməmək mümkün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, Nizami insanı yer üzünün əşrəfi sayır.

Ümumbəşəri, mütərəqqi ideyalar tərənnümçüsü olan Nizaminin humanist fikir və düşüncələrini ifadə edən, özünün orijinallığı və bədii təfəkkür yetkinliyi ilə oxucularını

heyran və məftun edən “Xəmsə”nin təsiri ilə dünyanın bir çox ölkələrinin görkəmli şair və yazıçıları öz əsərlərini yaratmışlar.

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında yeni bir dövr açmış, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının bədii, ictimai, fəlsəfi təfəkkür tərzini nurlandırmışdır, bədii təfəkkürün imkanlarını genişləndirmişdir. Bu nadir istedad sahibinin 8 əsrdən çoxdur ki, həm doğma xalqının, həm də Şərq xalqlarının bədii-fəlsəfi yaradıcılığını zəngənləndirən bir mənbə olaraq qalır.

Nizami əsərlərində təbiət lövhələrinə, cəmiyyətə, insanı əhatə edən mühitə və insanın özünə geniş yer verir. Nizaminin sənət əsərlərinə əbədlilik gətirən bədii idrakın, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi və dolğunluğudur. İnsanı lirik-romantik və psixoloji momentlərdə tərənnüm edən Nizami öz əsərləri ilə Şərq xalqları poeziyasında lirik-romantik və psixoloji etik səciyyəli bir məktəbin əsasını qoymuşdur.

Nizaminin gənc yaşlarında qələmə aldığı “Sirlər xəzinəsi”ndə böyük bəşəri problemlərə toxunulur, burada əks etdirilən hislər də, duyğular da, ideyalar da bəşəri xarakter daşıyır. Onun irəli atdığı problemlərin yalnız özünə, öz xalqına deyil bəşər övladına-təfəkkür sahibi-insana aid olduğunu görürük. Artıq bu ilk poemasında mütəfəkkir şair sözün qüdrətindən, kəsərindən elə məharətlə istifadə edir ki, onun zəkasında gəncliklə ağsaqqallıq düşüncəsinin tarazlığını görürük:

İçmə, huşyar eyləməz o içdiyin mey səni,
Yaddan çıxar varlığın, şərab eylər key səni.
Sərxoşluğa uyan kəs ələm çəkər ömürlük,
Aqilliyn üstünə qələm çəkər ömürlük,-

deyən Nizami elə gənc yaşlarından meyın insanı rəzil hala saldığından, əqli, məntiqi idrakdan məhrum edib şüursuz bir vəziyyətə gətirdiyindən söhbət açır, əsrlər, qərinələr bundan əvvəl yalnız hər hansı bir azərbaycanlıya deyil, ümumiyyətlə, bəşər övladı olan insana bu pis əməldən əl çəkməyi tövsiyə edir:

Qana qəltan etsə də, səni zəhmət tikanı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl.
Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail (S.X)

İnsanı əmək yaratmışdır deyən XIX əsr klassiklərindən 800 il əvvəl dahi Nizami bu fikri daha kəsərli və qəti demişdir. Planetimizin hər yerində zəhmətə qatlaşan, öz əməyi ilə yaşayan insanın əxlaqi xüsusiyyətlərinin də ali olmasını görürük. Ümumbəşəri mənə kəsb edən zəhmət, namus sözləri məhz insana məxsus bəşəri keyfiyyətlərdir. Dahi şairimizin bu nəsihətamiz tövsiyələri bu gün də insanı zəhmətə, ucalığa, yeni-yeni zirvələrə səsləyir.

Dünyaya fateh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət.
Ədalətin müjdəsi bu dünyanı şad edər,
Ədalətin işidir, ölkəni abad eylər.

misralarını bizdən 8 əsrdən artıq bir müddət ayırır, ancaq bunu zaman ayrılığı hesab etmək olar, burada dərin güclü bir mənəvi yaxınlıq duyulur. Doğrudan da, hansı ictimai-iqtisadi formasiya olsa da, ədalət, zülmkarlıq, rəzalət insana məxsus keyfiyyətlərdir, şairimiz insanlığı yalnız ədalətdə görür.

Xoşbəxtlərtək əgər dövlət seversən,
Tamahı məhv elə, qurtar ondan sən,-

misraları Gəncəvinin II poeması “Xosrov və Şirin”dədir. Şair burada yenə də insanla danışır, tamahı az olanı o, dünyanın ən xoşbəxt və bəxtəvər adamı hesab edir, belə adamın həyatda çox bəlalardan kənarda qalacağını bildirir. Tamahkarlığı şair insanın ən rəzil, bədbəxt xüsusiyyəti kimi qeyd edir.”

“Yeddi gözəl”dəki fikirlər şairin həyat, cəmiyyət və insanlar haqqındakı mütərəqqi fikirlərini tam dərinliyi ilə göstərir. Şairin fikrincə, insanın vəzifəsi yeyib yatmaqdan ibarət deyil, sayıq olmaq, hünər göstərmək insanın ən başlıca vəzifəsidir - deyə şair insanın ləyaqətini, qeyrətini xalqına xidmətində görür:

Çalış öz xalqının işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zər-xara
Xoş ətilər saçmaq istəyən adam,
Gül tək xoş xasiyyət olmalı müdam.

Humanist ideyaların yüksək ifadəsi, həqiqi məhəbbətin mücəssəməsi olan Leyli və Məcnun obrazları həmişə yaşayan, yüksək poetik lövhələrlə verilmiş insanlığın ülvi məhəbbəti, bəşər övladının ən ali hisləri kimi tərənnüm edilmişdir.

Məhəbbət daimi olmasa, əgər,
Gəncliyin bir şəhvət oyuna dönər.
Məhəbbət odur ki, odu sönməsin,
İnsan yaşadıqca üzü dönməsin
Həqiqi məhəbbət bir məhəbbətdir
İlki də, sonu da əbədiyyətdir.

“Leyli və Məcnun” poemasından gətirilən bu sətirlərdə böyük Nizami məhəbbəti şəhvətə, oyun-oyuncağa, yüngül hislərə döndərməməyi tövsiyə edir.

Nizaminin sonuncu əsəri “İsgəndərnamə”də xalqlar dostluğu, sülh ideyalarını, vətənpərvərlik duyğularını ecazkar sənətkarlıqla tərənnüm etmiş və bu xüsusiyyətlər böyük humanist şairin dünyagörüşündəki beynəlmiləçilik əhvali-ruhiyyəsi ilə bağlıdır. “Şərəfnamə”dən gətirilən aşağıdakı iki sətirdə

Döyüşdən yaxşıdır barışıq, şəfqət;
Biri dərd gətirər, biri səadət.-

deyən Nizami insanları dostluğa, sülhə, barışığa çağırır. Bəşər övladına xas olan səbr, təmkin, inam-ən ali xüsusiyyətləri tərənnüm edən Nizami deyir:

Hər bəndin açarı səbrdir, inan,
Səbrli kimsələr olmaz peşiman.
Darılma sənə üz verdikdə kədər,
Ondan böyük bir dərddən qıl həzar.

(Şərəfnamədən)

Bu sətirlərdəki fikirlər əsrlərdir ki, oxucularına səbr, təmkin, vüqar, inam, qətiyyət kimi insani xüsusiyyətlər aşılayır.

Dahi sənətkarımız əsərlərində - yunanların, ərəblərin, çinlilərin, rusların, gürcülərin, hindlilərin, İran və Dağıstan xalqlarının adlarını hörmətlə çəkir və onların adət-ənənələrindən, həyat tərzindən danışır.

Hümanist bir insan olan Nizamini yer üzündə sərhəd, ayrı-ayrı xalqlar deyil, məhz insan problemi düşündürmüşdür.

“Şərəfnamə”dən gətirilən bir neçə sətirdə deyilir:

Hər şeyi özünçün əkmək nə yarar?
Dünyada hesabsız ruzi yeyən var?
Köçənlər zəhmətlə əkdici bağdan
Gələnlər meyvəni dərməmiş hər zaman
Köçənlər bir çox şey əkməmişdir bizə,
Biz də əkməliyik gənc nəslimizə
Dünya bir tarladır, diqqətlə baxsaq,
Hamı bir-birinə cütcüdür ancaq...

deyən humanist şair əkilən, becərilən ruzini yalnız öz xalqına deyil, ümumiyyətlə, haralılığından asılı olmayaraq yer üzünün əşrəfi olan insandan ötrü olduğunu göstərir.

Nizaminin yaradıcılığının elə bir parçası yoxdur ki, orada bəşər övladına məxsus hislər, duyğular tərənnüm edilməsin.

Əsrlər, qərinələr keçəcək, yenə də Nizaminin ideyaları yer üzünün insanlarını dostluğa, sülhə, vətənpərvərliyə, düzlük və sədaqətə, səbr və qənaətə, məhəbbət və cəsarətə səsləyəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. N.Gəncəvinin əsərləri 1967, Maarif, Bakı
2. Ə.Ə.Qədirov-Yaş psixologiyası, Maarif, 2008, Bakı
3. Mircəlil, P.Xəlilov- Ədəbiyyatşünaslığın əsasları- Maarif, 1988, Bakı
4. X.Yusifli- N.Gəncəvi Lirika, 2004, Elm, Bakı

ВОСПЕВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЧУСТЬВ ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ

Гамидова Гюльтакин Аллахверди кызы

Резюме

Низами Гянджеви в своем творчестве, в первую очередь, воспевал психологическую природу человека и присущие ему личностные чувства: трудолюбие, скромность, нравственные качества, честь, достоинство, решительность, доброжелательность.

Знакомясь с произведениями его творчества, мы ещё больше убеждаемся в том, что он прекрасный знаток человеческой психики. Вместе с тем поэт мастерски изображает социально-общественное, политическое и психологическое положение человека в обществе.

В своих стихотворениях он даёт высокую оценку человеку труда, демонстрируя его образцом для людей иного склада.

GLORIFYING MANHIND FEELINGS IN THE GREATION OF NIZAMI

Hamidova Gultakin Allahverdi

Summary

First of all Nizami Ganjavi glorified human psychology, human feelings, which belongs to it modestness, industrious, moral features-honour, courage,bravery which mean, all these features belong to human beings in his works.

From Nizami Ganjavi's works we can see that he is a great master of human psychology . The poet also praised skillfully the socio-political psychological state of human being in his poems.

Nizami Ganjavi sets an example working people to others and he valued hard working people very highly.

Rəyçi: b\m Telli Abbasova

Psixologiya kafedrasının 20 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 fevral 2021-ci il

KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNƏ HÜCUMLARIN AŞKARLANMASI ÜSULLARININ TƏSNİFATI

*dosent Məmmədov Məhil İsa oğlu, Hüseynova Dilkəş Bəxtiyar qızı,
Əliyeva Aytən Natiq qızı, Məmmədova Sima Kəmaləddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
gceferova@rambler*

Xülasə: Müasir dövrümüzdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, xüsusilə də kompüter şəbəkələrinin sürətli inkişafı yeni yanaşmalar tələb edən şəbəkə ehtiyatlarının təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra problemlər yaradır. Hazırda hücumların aşkarlanması sistemlərinin qurulması məsələləri şəbəkə texnologiyaları sahəsində aktual istiqamətdir.

Məqalədə şəbəkə hücumlarının aşkarlanması və təsnifatı üçün əsas metodların təhlili verilmiş, bu metodların təsnifatının ümumiləşdirilmiş sxemi təklif olunur.

Məqalədə şəbəkə hücumlarının aşkarlanmasının müxtəlif metodları nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət şəbəkə hücumlarının aşkarlanması metodlarının ümumiləşdirilmiş təsnifat sxeminin qurulmasına, nəzərdən keçirilən metodların hər birinin mahiyyətinin təqdim edilməsinə və onların təklif olunan təsnifat sxemi çərçivəsində müqayisəli təhlilinə yönəldilir.

Açar sözlər. şəbəkə hücumları, sui-istifadə aşkarlanması, anomaliyaların aşkarlanması, şəbəkə trafiki.

Keywords: network attacks, abuse detection, anomaly detection, network traffic.

Ключевые слова: сетевые атаки, обнаружение злоупотреблений, обнаружение аномалий, сетевой трафик.

Elektron vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilən informasiya hücumlarının artması ilk növbədə, İnternetin yayılması ilə sıx bağlıdır. Kompüter və şəbəkə texnologiyalarından istifadə etməklə bir neçə saniyə ərzində müxtəlif məxfi məlumatlar yerləşdiyi məkandan asılı olmayaraq oğurlanır, nəzarətdə saxlanılır və ya məhv edilir. Kompüter şəbəkəsindən istifadə etməklə həyata keçirilən bu əməliyyatların transmilli xarakter alması belə deməyə əsas verir ki, informasiya hücumları ilə mübarizədə istənilən strategiyanın əsas hissəsi problemlərin həlli ilə əlaqədar ümumi siyasətin işlənməsidir [1]. Kompüter şəbəkələrinin və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı yeni yanaşmalar tələb edən şəbəkə ehtiyatlarının təhlükəsizliyi ilə bağlı bir sıra problemlərə səbəb olur. Hazırda hücumların aşkarlanması sistemlərinin qurulması məsələləri informasiya texnologiyaları sahəsində aktual istiqamətdir. Məlumatların intellektual təhlili metodlarının tətbiqi ilə signal nümunələrinə uyğunluq əsasında ənənəvi yanaşmalar və adaptiv modellər daxildir. Bu işlərin əksəriyyəti kifayət qədər uzun müddətdir ki, onların bəziləri yalnız konkret fənn haqqında, yəni sui-istifadə və ya anomaliyaların aşkar edilməsi şəklində böyük həcmli aspektə malikdirlər [2].

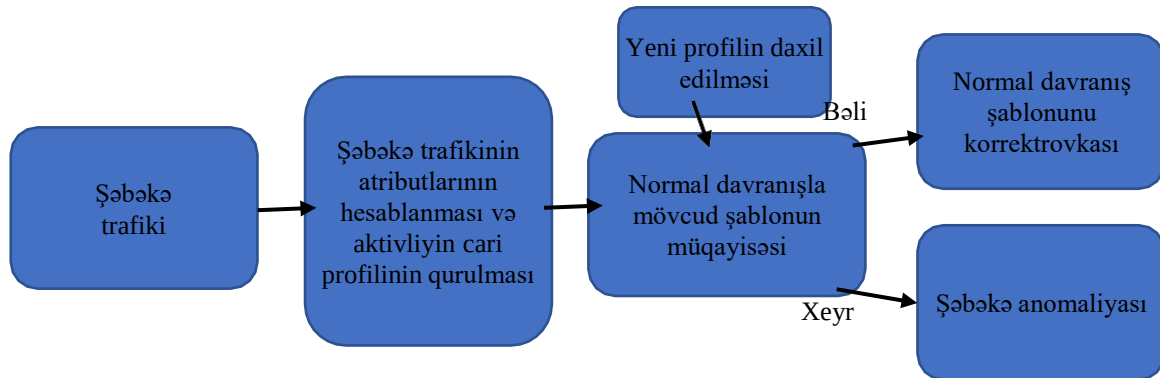
Hücumların aşkarlanması üsullarının təsnifatı sxemi. Hücumların aşkar edilməsi üsulları üzrə hücum aşkarlama sistemlərinin ümumi qəbul edilmiş təsnifatı anomaliyaların aşkarlanması sistemləri və sui-istifadənin aşkar edilməsi sistemlərini ehtiva edir. Kompüter şəbəkələrinin normal işinin təmin edilməsi məqsədilə şəbəkə hücumlarının qarşısının alınması üçün standart qoruma vasitələri (məsələn, ŞE, ehtiyat surətin saxlanması sistemi, antivirus proqramları) ilə yanaşı reallaşdırılması zəruri olan əsas vasitələrdən biri də hücumların aşkarlanması sistemləridir [2].

Hücumların aşkarlanması sistemlərinin nümunəvi arxitekturasına, bir qayda olaraq, aşağıdakı komponentlər daxil olur:

- informasiyanın toplanması vasitələri – sensor;
- informasiyanın təhlili vasitələri – analizator;
- reaksiyavermə vasitələri;

- idarəetmə vasitələri.

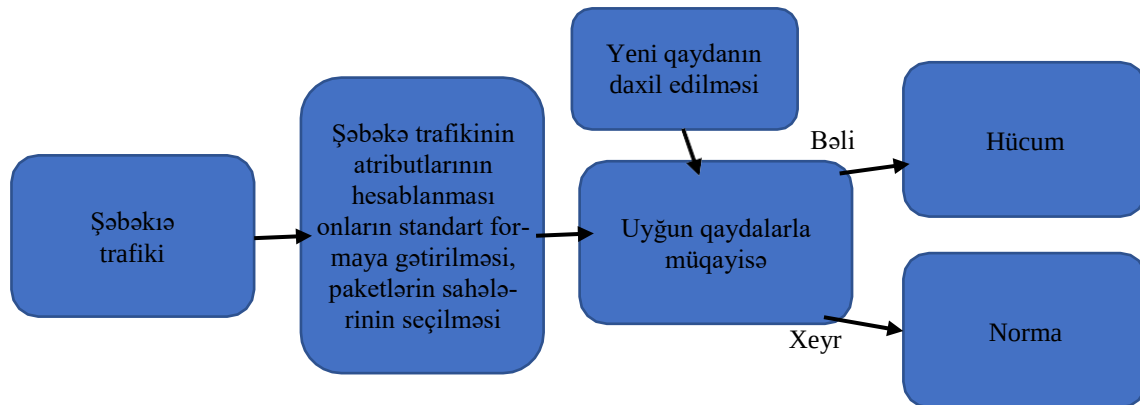
Şəbəkə hücumlarının aşkarlanması üsulları iki əsas qrupa bölünür: anomaliyaların aşkarlanması üsulları və sui-istifadə aşkar üsulları [3]. Şəkil 1-də şəbəkə trafikinin göstəriciləri əsasında şəbəkə anomaliyalarının aşkarlanması sxemi göstərilir.

Şək. 1. Şəbəkə anomaliyalarının aşkarlanması sxemi

Şəbəkə anomaliyalarının aşkarlanmasının ümumi alqoritmı aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər. Analiz üçün verilənlər ümumi halda IP səviyyəsində parçalanmış şəbəkə paketlərinin dəsti kimi təqdim olunan şəbəkə trafikidir. Toplanmış ilkin məlumatlar sonrakı təhlil üçün zəruri məlumatların formalaşmasında mənbə kimi xidmət edəcək. Belə ki, əldə edilən məlumatlar müəyyən bir zaman aralığında aqreqasiya edilə bilər və cari fəaliyyət profilinin qurulmasında tələb olunacaq ümumi növün əlamətdar atributlarını tapşırmaq məqsədilə normallaşdırıla bilər. Obyektin (istifadəçinin və ya sistemin) normal fəaliyyətinin xarakteristikaları toplusu - normal davranış şablonu ilə müqayisə olunur. Əgər müqayisə olunan parametrlərin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi müşahidə olunursa, onda şəbəkə anomaliyası qeydə alınır. Əks təqdirdə, şəbəkə fəaliyyətinin mövcud müşahidə olunan profilini nəzərə alaraq, onun parametrlərini dəyişdirməklə normal davranış şablonu dəqiqləşdirilir [3].

Yuxarıda təsvir olunan alqoritm normal davranış şablonuna uyğunluğunu yoxlamaq üçün alt sistemin həyata keçirilməsi üçün bir neçə icra variantını əhatə edə bilər. Onların ən sadəsi, cari şəbəkə aktivliyini təsvir edən toplanan nəticələrin ekstremal olaraq verilmiş nömrəli çubuqla müqayisə olunması ilə müqayisə prosesi-axmaqlığıdır. Bu yanaşmada göstərilən sərhədin nəzərdən keçirilən parametrlərinin həddindən artıq olması şəbəkə anomaliyasının əlamətidir.

Şəkil 2-də şəbəkə trafikində düzgün istifadə edilməməsinin sxematik diaqramını göstərir[3].

Şəkil: 2. Şəbəkədən sui-istifadə aşkarlama sxemi

Sui-istifadə aşkarlanması icazəsiz hərəkətləri, əgər onların hücum şablonları şəklində dəqiq təsviri varsa, müəyyənləşdirməyə imkan verir. Burada hücum şablonu dedikdə, müəyyən hücumu (müqayisə qaydalarını, çıxarılma qaydalarını) açıq şəkildə təsvir edən bəzi hərəkətlərin məcmusu başa düşülür. Şəbəkə anomaliyalarının aşkar edilməsi sxemində olduğu kimi, analiz üçün ilkin məlumatlardan sui-istifadə aşkar edildikdə şəbəkə trafikidir. Seçilmiş atributlar və şəbəkə paketlərinin sahələri giriş məlumatlarının qaydalara uyğunluğuna dair axtarış və yoxlama aparan və qaydalardan birinin müsbət işlədilməsi halında təhlükənin mövcudluğunu bildirən modula ötürülür.

Hər hansı bir sui-istifadənin aşkarlanması sisteminin yaradılması zamanı əsas problem qaydaların tapşırıq mexanizminin effektiv layihələndirilməsi məsələsidir. Aydındır ki, müxtəlif hücumların aşkarlanması üçün hərtərəfli qaydalar bazasının yaradılması bir neçə amilə görə mümkün deyil. Bu amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, hücum hərəkətlərinin müxtəlif variasiyalarının təsviri sistemin məhsuldarlığına mənfi təsir göstərir. Hücumda baş verən mühüm dəyişikliklər belə, sui-istifadə üsullarının aşkar edilməsinin mümkünsüzlüyünə gətirib çıxardığından, verilən qaydalar universal olmalı və şəbəkə hücumlarının mümkün qədər çox tanınmış modifikasiyalarını əhatə etməlidir.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, sui-istifadənin aşkarlanması metodları məlum hücum növlərini müəyyən etmək üçün effektiv vasitədir, lakin onların yeni hücumlara, eləcə də məlum hücumların modifikasiyası ilə əlaqədar tətbiq edilməsi nəticəsizdir.

Davranış metodları. Davranış üsulları - informasiya hücum modellərinə deyil, IS-nin "normal" fəaliyyət göstərməsi modellərinə əsaslanır. Bu üsullardan hər hansı birinin işləmə prinsipi informasiya sisteminin mövcud iş rejimi ilə bu IS üçün etalon olan iş rejimi arasındakı fərqlərin aşkar edilməsindən ibarətdir. Hər hansı uyğunsuzluq istila və ya anomaliya kimi nəzərdən keçirilir. Bu prinsipin mürəkkəbliyi informasiya sisteminin "normal" rejiminin dəqiq etalon modelinin yaradılmasıdır. Bu üsullar ilk növbədə istifadəçilərin bir çox legitim hərəkətlərinin dəqiq və tam təsviri ilə izah olunan saxta işlərin olması ilə səciyyələnir [4].

Davranış metodunun qüsurları: istifadəçilərin gözlənilməz davranışlarında saxta siqnallar; gözlənilməz şəbəkə aktivliyi ilə yalançı işləmələr; sistemin tədris mərhələsində müvəqqəti xərclər.

Hər prinsipin bu prinsiplər əsasında qurulmuş öz metodları var [4].

Bu məqalədə aşağıdakı hücum aşkarlama metodları davranış metodları kimi təsnif edilmişdir [2]:

- veyvlet analizi;

- statistik analiz;
- entropiyanın analizi;
- spektral analiz;
- fraktal analiz;
- klaster analizi.

Biliklərə əsaslanma metodları. Bilik əsaslı metodlara belə metodlar daxildir ki, bu metodlar verilmiş faktlar kontekstində, verilən hücumların əlamətlərini əks etdirən çıxarılma və müqayisə qaydaları kontekstində tapılan axtarış mexanizmi əsasında hücumların aşkarlanması üçün hərəkətlər edir [3]. Axtarış proseduru olaraq nümunə üzrə müqayisə, müntəzəm ifadə aparatı, məntiqi sekvensial (ardıcılığa əsaslanan) nəticə, vəziyyət keçidinin təhlili və s. tətbiq edilə bilər. Bu üsulların adlarından da aydın olur ki, onların tətbiqinə əsaslanan sistemlər artıq məlum olan hücumların təsvirlərini daxil edən bilik bazası ilə işləyir. Burada bilik bazası onların emalı və şərhinin məntiqini dəstəkləyən ekspertlərin qeydlərini ehtiva edən anbar (yəni məntiqi çıxış alt sisteminin olması ilə səciyyəli) ilə təmsil olunur [5].

Biliklərə əsaslanan metodlara bunları nümunə göstərmək olar:

- siqnalların təhlili üsulu;
- ssenarilərin təsviri dilləri metodu;
- son avtomatlar metodu;

Maşın təlimi metodları. Maşın tədrisi üsulları, həm hesablama intellekti üsulları həm anomaliyaların aşkarlanmasında, həm də sui-istifadə aşkarlanmasında tətbiq olunur. Bu onunla izah olunur ki, bu yanaşmalar təlim üçün mənbə məlumatı kimi çox vaxt şəbəkədə həm normal, həm də anormal davranış şablonlarından istifadə edir [3].

İntellektual hesablama metodları. Süni neyron şəbəkəsi sinapslarla əlaqəli və giriş dəyərlərini istənilən çıxış dəyərləri toplusuna çevirən emal elementləri - neyronlar toplusudur. Neyron şəbəkələr geniş tətbiqlər: obrazların tanınması, idarəetmə nəzəriyyəsi, kriptografiya, məlumatların sıxılması. Neyron şəbəkələr səs-küylü və tam olmayan məlumatlardan ibarət nümunə və ümumiləşdirmə qabiliyyətinə malikdirlər. Təlim prosesində sinaptik tərəzi ilə əlaqələndirilmiş əmsallar tənzimlənir [3].

Hibrid üsullar. Hibrid yanaşmaların varlığı əsas təsnifatçıların birləşdirilməsinin müxtəlif sxemlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir ki, bu da onların ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərməsindəki qüsurları bərabərləşdirməyə imkan verir. Əsas təsnifatçıların çıxış dəyərləri yuxarı səviyyəli təsnifatçılar tərəfindən həlledici qaydanın formalaşmasında köməkçi olan aralıq nəticələr kimi nəzərdən keçirilir [3].

Nəticə. Bu işdə şəbəkə hücumlarının aşkarlanması və təsnifatı metodlarının müqayisəli təhlili aparılmışdır. Nəzərdən keçirilmiş yanaşmalar elmi ictimaiyyət tərəfindən hücumların aşkarlanması sistemlərinin hazırlanmasında uğurla istifadə olunur. Nəzərdən keçirilmiş yanaşmaların təsnifat sxemi təklif olunub. Şəbəkə anomaliyalarının aşkar edilməsi vəzifələrində məlumatların intellektual təhlili üsullarından istifadə təklifləri verilmişdir.

Kompüter təhlükəsizliyi laboratoriyasında son bir neçə il ərzində aktiv olaraq hücumların aşkarlanması sahəsində tədqiqatlar aparılır, o cümlədən çoxəqətli texnologiyaların istifadəsi sahəsində ikinci dərəcəli qurdların aşkar edilməsi üçün, şəbəkə qurdlarından qorunma mexanizmləri, zərərli faylların aşkar edilməsi.

Hazırda hücumların aşkarlanması sistemlərinin layihələndirilməsində perspektivli istiqamətlər siqnal və evristik metodların üstünlüklərini birləşdirməyə imkan verən yanaşmaların hibridləşdirilməsi, habelə böyük məlumat texnologiyalarından və proaktiv təhlükəsizlik monitorinqindən istifadə ediləcək. Bu qərarlara qarşı irəli sürülən yeni tələblərdən biri həqiqi və ya həqiqi miqyasda yaxın təhlükəsizlik məlumatlarının intellektual idarə edilməsini təmin edən hadisələrin adaptiv və yüksək miqyaslı analitik işlənməsini təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. https://jpis.az/uploads/article/az/development_of_a_general__scheme_of_information_attacks_in_the_computer_network_based_on_the_classification_of_different_aspects__azerb._.pdf
2. Qasimov V.Ə. İnformasiyanın qorunmasının müasir texnologiyaları. Dərslik. Bakı. MTN-in Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı. 2011, - 112 s.
3. http://www.spiiras.nw.ru/dissovet/wp-content/uploads/2018/06/branitskiy_dissertation.pdf
4. https://www.researchgate.net/publication/301610141_Analysis_and_Classification_of_Methods_for_Network_Attack_Detection
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-obnaruzheniya-anomaliy-i-vtorzheniy>
6. http://www.spiiras.nw.ru/dissovet/wp-content/uploads/2018/06/branitskiy_dissertation.pdf

CLASSIFICATION OF METHODS FOR DETECTING ATTACKS ON COMPUTER NETWORKS

*dosent Mammadov Mahil Isa, Huseynova Dilkesh Bakhtiyar,
Aliyeva Ayten Natig, Mammadova Sima Kamaladdin*

Summary

In modern times, the rapid development of information and communication technologies, especially computer networks, creates a number of problems related to the security of network resources that require new approaches. Currently, installing intrusion detection systems is a current issue in the field of network technologies. The article provides an analysis of the main methods for detecting and classifying network attacks and provides a generalized scheme for classifying these methods. The article discusses various methods of detecting network attacks. The main focus is to create a generalized classification scheme of network attack detection methods that presents the essence of each of the methods discussed and their comparative analysis within the proposed classification scheme.

КЛАССИФИКАЦИЯ МЕТОДОВ ОБНАРУЖЕНИЯ АТАК НА КОМПЬЮТЕРНЫЕ СЕТИ

*Доцент Мамедов Махил Иса оглы, Гусейнова Дилкеш Бахтияр кызы,
Алиева Айтен Натиг кызы, Мамедова Сима Камаладдин кызы*

Резюме

В наше время быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий, особенно компьютерных сетей, создает ряд проблем, связанных с безопасностью сетевых ресурсов, которые требуют новых подходов. В настоящее время создание систем обнаружения атак является актуальной задачей в области сетевых технологий.

В статье представлен анализ основных методов обнаружения и классификации сетевых атак, а также предложена обобщенная схема классификации этих методов.

В статье рассматриваются различные методы обнаружения сетевых атак. Основное внимание уделяется созданию обобщенной схемы классификации методов обнаружения сетевых атак, отражающей суть каждого из рассмотренных методов и их сравнительный анализ в рамках предложенной схемы классификации.

Rəyçi: dos. Ağayev Vüqar

İnformasiya texnologiyaları kafedrasının 16 aprel 2021 –ci il tarixli 11 sayılı iclas protokolu

Daxilm olma tarixi 19 aprel 2021-ci il

KÜTLƏVİ QIRĞIN SİLAHLARININ TƏTBİQİ ZAMANI YARANAN İNFEKSİYALAR

*Hüseynov Fikrət Bəhlul oğlu, Məmmədova Mahnur Qafar qızı,
Ələkbərova Zülfüyyə Bəxtiyar qızı*

Gəncə Dövlət Universiteti

gceferova@rambler.ru

Xülasə: Elmi məqalədə ədəbiyyat materiallarına əsaslanaraq müəyyən növ kütləvi qırğın silahlarının istifadəsinin nəticələrinin öyrənilməsi sahəsində müasir tədqiqatların əsas tətbiq olunan nəticələri təqdim olunur. Bu elmi işdə vacib bir məqam müxtəlif infeksiyaların meydana gəlməsinin formalarını və növlərini, ətraf mühitə mənfi təsirlərini, sınaqdan sonra ekoloji vəziyyəti və praktik kütləvi qırğın silahlarının tədqiq edilməsidir.

Açar sözlər: silah, infeksiya, qırğın silahı, döyüş, hərbi təchizat.

Ключевые слова: оружие, инфекция, оружие уничтожения, война, военные поставки.

Key words: weapon, infection, weapons of destruction, war, military supplies.

Müasir dövrdə nüvə, kimyəvi və bakterioloji silahların inkişafı və tətbiqi qaçılmazdır. Bakterioloji silah insanları, heyvanları və bitkiləri yoluxdurmaq üçün tətbiq olunan patogen mikroorqanizmlər, onların toksinləri, viruslar, göbələklər, infeksiyalar təşkil edir. Bu silah növünə taun, vəba, tulyaremiya, qara yara, tetanus, malyariya kimi xəstəlik törədiciləri aiddir.

İnfeksiya-xarici mühitin təsirindən patogen mikroorqanizmin insan, yaxud heyvan orqanizminə daxil olması nəticəsində orqanizmdə gedən qarşılıqlı prosesdir. İnfeksiyanı törədən amil orqanizmə daxil olduqda müəyyən orqan və toxumalarda məhdudlaşır. Nəticədə infeksiyon proses əmələ gəlir. İnfeksiyon proses kəskin və xroniki xəstəliklər formasında aşkar ola bilər.

Hər bir infeksiyon xəstəliyi müəyyən növ mikrob törədir. İnfeksiyon xəstəliklər zamanı xəstəlik törədicisinin xəstələrdən sağlamlara kontakt və ya aralıq obyektləri vasitəsilə verilməsi halı kontagiozluq adlanır.

İnfeksiyon xəstəliklərin əvvəlcə inkubasiya, sonra prodromal, daha sonra kliniki dövr və nəticə halında getməsi onların mərhələlər üzrə getməsini göstərir.

İnfeksiya törədicilərinin orqanizmə daxil olması anından ilk klinik əlamətlərin görünməsinədək latent (gizli), infeksiyalarda isə immunbioloji reaksiyaların ilk müsbət nəticəsinədək olan dövrə inkubasiya dövrü deyilir. Bu dövr bütün infeksiyon xəstəliklər üçün xarakterikdir, müddəti isə müxtəlif olmaqla bir neçə saatdan bir neçə günə, bəzi infeksiyalar zamanı isə bir neçə aya qədər davam edir. Eyni bir xəstəlikdə də inkubasiya dövrü orqanizmin ümumi davamlılığı və xəstəlik törədicisinin virulentlik dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlifdir.

İnkubasiya dövrü sonra prodromal dövrə əvəz olunur ki, bu da bir neçə saatdan bir iki günə qədər davam edir. Bu dövrdə qeyri-spesifik əlamətlər-yəni zəiflik, ümumi öngünlük, iştahanın pozulması və bədən temperaturunun az dərəcədə yüksəlməsi müşahidə olunur. İnfeksiyon xəstəliklər zamanı bakterial və toxuma mənşəli toksiki məhsullar ürək əzələsi və qan damarlarına, həmçinin veqetativ sinir sisteminə təsir edərək ürək-damar sisteminin zədələnməsinə səbəb olur. Nəticədə həm funksional, həm də üzvü dəyişikliklər baş verir. Bakterial toksinlərin təsirindən mədə-bağırsaq şövbəsində iltihablı-destruktiv dəyişikliklər, fermentativ, sekretor və ekskretor funksiyaları pozulması əmələ gəlir.

İnfeksiyon prosesin yüngül gedişi zamanı orqanizmin bütün fizioloji sistemlərinin pozulmuş funksiyaları bərpa olunur, kliniki əlamətlər zəifləyir və rekonvalessensiya dövrü yaranır. Bu dövrün müddəti xəstəliyin xüsusiyyətindən, heyvanların immunoloji reaktivliyindən, onların saxlanma və yemləmə şəraitindən, habelə müalicənin effektivliyindən asılıdır.

İnfeksion xəstəliklərin müalicəsi kompleks, etioloji və patogenetik baxımdan əsaslı, orqanizmin vəziyyəti, xəstəliyin ağırlığı və fazaları nəzərə alınmaqla fərdi olmalıdır. Kompleks terapiya zamanı infeksiion xəstəliklərin inkişafında iştirak edən bütün amillər nəzərə alınır. Törədici mikrobun aktivliyini azaltmaq və toksinlərini neytrallaşdırmaq, orqanizmin infeksiya ilə mübarizədə qoruyucu qüvvələrini artırmaq və pozulmuş daxili mühitin bərpasından ötrü, aparıcı patogenetik amilə təsir göstərmək üçün müxtəlif dərmanlardan istifadə olunur. Törədici mikroba təsir göstərmək üçün antibakterial preparatlar (kimyaterapiya, antibiotikoterapiya), bakteriofaqlar (faqoterapiya), immun serumlar, spesifik qammaqlobulinlər tətbiq olunur. Orqanizmə təsir göstərərək immunogenezi tənzimləyən spesifik təsirli preparatlardan, o cümlədən, vaksintlərdən və qeyri-spesifik təsirli vasitələrdən, yəni vitaminlərdən, qan preparatlarından (hemoterapiya), habelə pirimidin törəmələrindən (metilurasil, penteksil), qlükokortikosteroid hormonlardan və s. istifadə edilir. Fərdi terapiyanın aparılması xəstəliyin dövrünü, formasını, gedişini, ağırlığını nəzərə almağı, müfəssəl patogenetik diaqnoz qoyulmasını və xəstənin yaşına, orqanizminin xüsusiyyətinə diqqət yetirilməsini tələb edir. Bununla da müasir tibb qədim “müalicə xəstəliyin müalicəsindən ibarət deyil. Müalicə xəstənin özünün müalicəsindən ibarətdir” tezisini təsdiq edir. İnfeksion xəstələrin müalicəsində rejim, qida, ətraf mühitin gigiyenası mühüm amillərdir. İnfeksion patologiyada antibiotikoterapiya daha böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Malyariya ölümcül qlobal xəstəliklərdən biridir. Malyariya parazitləri insanın qanına düşdükdə dövr edərək qaraciyərə düşürlər. Onun hüceyrələrinə nüfuz edərək, böyüyərək çoxalırlar. Sonradan parazitlər qaraciyəri tərk edərək eritrositlərə daxil olurlar. Bu proseslər bir həftədən bir neçə aya kimi çəkə bilər. Parazitlər qaraciyərdə olduqda insan heç bir narahatlıq hiss etmir. Eritrositlərə daxil olan parazitlər öz inkişafını davam etdirir və çoxalırlar. Eritrositlərin qılaflı partladığından sonra onlar digər eritrositlərə daxil olmağa imkan əldə edirlər. Bu cür halda parazitlər toksinlər (zəhərlər) ifraz edirlər. Qan dövrəsinə düşəndə parazitlər digər orqanlara, o cümlədən beyinə də xəsarət yetirə bilər. Bunun səbəbi ağır infeksiyaya məruz qalmış eritrosit laxtalarının qanın kapilyarlarda hərəkətinə maneçilik törətməsidir (belə olduqda bədən toxumaları zəifləyir).

Xəstəliyin klinik mənzərəsi qızdırma tutmaları ilə xarakterizə olunur. Tutmalar titrəmə, qızdırma və tər ifrazı ilə müşayiət olunur. Müalicəsi zamanı malyariyaya qarşı (xinin, xinqamin) preparatları parenteral verilir.

Ədəbiyyat

1. “İnsanın anatomiyası” V.Şadlinski.
2. “İnsanın mikrobiologiyası” Şuvalova.
3. “İnfeksion xəstəliklər” Şuvalova.
4. “Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi” H.Осақов.

ИНФЕКЦИИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ОРУЖИЯ МАССОВОГО УНИЧТОЖЕНИЯ

*Гусейнов Фикрет Бахлул оглу, Мамедова Махнур Кафар кызы,
Алекперова Зульфия Бахтияр кызы
Резюме*

В научной статье изложены основные прикладные результаты современных исследований в сфере изучения последствий при использовании отдельных видов главных оружий массового уничтожения на основе литературных материалов. Важным моментом в данной научной работе является уточнение форм и видов возникновения разных инфекций, их негативного воздействия на окружающую среду, экологическую обстановку после проведения испытательных и практических оружий массового уничтожения.

INFECTIONS ARISING FROM THE USE OF WEAPONS OF MASS DESTRUCTION

*Huseinov Fikrat Bahlul, Mammadova Mahnur Gafar,
Alakbarova Zulfiyya Bakhtiyar*

Summary

Scientific article deals with the research of the main applied results of modern research in the field of studying the consequences of using certain types of main weapons of mass destruction based on literary materials. An important point in this scientific work is to clarify the forms and types of occurrence of various infections, their negative impact on the environment, and the environmental situation after testing and practical weapons of mass destruction.

Rəyçi: dos. Vaqif Qocayev

Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 12 fevral 2021-ci il tarixli 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 fevral 2021- ci il

UOT: 811.111

DEVELOPMENT OF TEACHING-LEARNING MATERIALS

Mammadzadeh Natavan Yusif

Ganja State University

calilovat@mail.ru

Annotation: *In educational institutions, the development of teaching-learning materials is regarded as one of the major aspects that would promote student learning and help in the achievement of academic goals and objectives. The educators need to focus upon bringing about developments in the teaching-learning materials. They need to conduct research and promote modern and innovative methods to enrich the system of education. The advancements in teaching-learning materials are brought about on the basis of number of aspects. These are, grade levels of students, academic goals and objectives and subjects and concepts. When these are introduced, the educators need to ensure that they prove to be beneficial to the students in achieving academic goals. Research has indicated that the introduction of modern and innovative methods and teaching-learning materials have led to developments of the overall system of education. The main aspects that have been taken into account in this research paper are, significance of teaching-learning materials, objectives of teaching-learning materials, types of teaching-learning materials, designing and development of teaching-learning materials, and recommendations.*

Key words: teaching materials, boards, textbooks, computer, audio materials

Açar sözlər: tədris materialları, lövhələr, dərsliklər, kompüter, səs materialları

Ключевые слова: учебные материалы, доски, учебники, компьютер, аудиоматериалы

Teaching-Learning Materials (TLMs) are the tools that are used by teachers and instructors within schools to facilitate learning and understanding of concepts among students. These are the educational materials that are used within the classroom setting to support the learning objectives, as set-out within the lesson plans (Teaching Learning Materials, n.d.). Within the education system, there has been use of TLMs since ancient times. With the classroom setting, the major role that has been rendered by the TLMs is to make learning real, practical and pleasurable for the students. The teachers also make use of TLMs to illustrate or

reinforce a skill, viewpoint, perspective or an idea. TLMs also render a significant contribution in bringing novelty and freshness within the classroom environment (Unit 7: Teaching Learning Materials, n.d.). It is essential for the educators to possess adequate knowledge and information regarding the use of TLMs. In other words, they should be skilled and well-aware of what TLMs are required to be made use of. The major aspects that need to be taken into account regarding the use of TLMs are, grade levels of students, subjects, learning abilities and academic goals.

About Teaching Learning Material:

Language is a medium through which one can express one's ideas, thoughts, feelings, and messages. Language teaching is somehow a difficult task as it is basically conditioned by the nature of the subjects. So for making the teaching interesting, a teacher can take the help of teaching-learning materials. While selecting the teaching-learning materials, a teacher should ensure that the skills of reading, understanding, listening, and speaking can be developed.

Teaching-Learning Materials:

The aids used by the teacher or facilitator in the classroom to make his teaching more understandable and effectively are known as the teaching-learning materials or teaching aids. It can be big or small and can be bought or made easily by both the teacher or students. For example, blackboard, map, chart, globe, tape recorder, etc.

Teachers should use teaching-learning materials in an appropriate way. It not only helps students to enhance their learning but also make their learning permanent. Before selecting the teaching aids, teachers should first think their practical use and assess whether the aim of using aids i.e., the purpose of teaching can be achieved or not. The aids should be student-oriented and should be selected systematically to fulfill the purpose.

Characteristics of Teaching-Learning Materials:

Some of the characteristics of teaching-learning materials are given below:

- Teaching aids can be found easily whether in a market or can be made by teacher or students.

- Teaching aids are cheap and easy to carry.
- Teaching aids should be simple and able to adjust to classroom situations.
- Teaching aids make lessons enjoyable and interesting for the students.
- These aids save time, energy and burden of a teacher.

Objectives of Teaching-Learning Materials:

The objectives of using teaching-learning materials are given below:

- Teaching aids make every student an active participant in the classroom.
- Teaching aids help students to relate to what is being taught to real-life situations.
- Teaching aids provide reinforcement for better learning.
- They make the learning permanent among the students.
- They develop the perception of the students towards the content.

Types of Teaching-Learning Materials:

Teaching-learning materials can be classified into three types i.e., audio aids, visual aids, and audio-visual aids.

1. Audio Aids:

Aids that facilitate learning by using the sense of hearing are known as audio aids. These aids help a teacher, especially in language teaching. For example, radio, tape recorder, audio cassette player, Linguaphone, etc.

- **Radio:** With the help of radio, students can improve comprehension through listening. Also, they can correct their pronunciation drill.

- **Tape recorder:** By recorder, students can record their voice and can correct their mistake by listening to their voice. It helps the students to correct their speech and can also improve their reading skills.

- **Linguaphone:** It provides self-study language courses. Students can learn proper speech pattern.

- **Language Laboratory:** It is an audio or audio-visual installation used as an aid in modern language teaching.

2. Visual Aids:

Aids that facilitate learning by using visual organs are known as visual aids. These aids help in the attaining of Bloom's teaching objective i.e., cognitive, affective and psychomotor. For example, radio, tape recorder, audio cassette player, Linguaphone, etc. Some examples of visual aids are Blackboard, charts, maps, flannel board, flashcards, globe, etc.

- **Blackboard:** It is used by the teachers in schools for writing on with chalk. A teacher can explain the difficult topic with the help of diagrams and figures on the blackboard.

- **Charts:** A chart contains a drawing that shows information in a simple way, often using lines and curves. Colourful charts provide interest in learning among the students.

- **Maps:** It is a diagrammatic representation of an area of land or sea showing physical features, cities, roads, etc.

- **Flannel board:** It is a board covered with flannel fabric, usually resting on an easel.

- **Flashcards:** It is a card containing a small amount of information, held up for pupils to see, as an aid to learning.

3. Audio-Visual Aids:

The aids that engage in both the sense organs and visual organs of the students are known as audio-visual aids. These aids help in the attaining of Bloom's teaching objective i.e., cognitive, affective and psychomotor. For example, the LCD project, Film projector, TV, Computer, VCD player, Virtual Classroom, Multimedia, etc.

- **Television:** It helps the students in understanding concepts, enrich vocabulary and pronunciation by providing some educational programs, quizzes, and news bulletins, etc.

- **The Computer:** A computer is a device that can be instructed to carry out sequences of arithmetic or logical operations automatically via computer programming. Students can save important topics on a computer for their reference.

- **Filmstrip:** It is a common form of still image instructional multimedia, once commonly used by educators in primary and secondary schools, overtaken at the end of the 1980s by newer and increasingly lower-cost full-motion videocassettes and later on by DVDs.

- **Slide projector:** It is a device that is used to view photographic slides using optical and mechanical methods. It contains an electric light bulb, focusing lenses, the reflector and condensing lenses, a holder that holds the slide.

Apart from these teaching-learning aids, Textbook is also one of the most common teaching-learning materials used by the English language teachers in the teaching-learning process.

Textbook:

A textbook is an area in which the language material presented prescribed for teaching and learning. A good textbook not only teaches but it also tests the knowledge of students. The content of the book should be very clear, a proper beginning is required to prepare the learners for the upcoming content and a perfect conclusion is required to assemble the entire learning.

- **An advantage of using textbooks:** Textbooks give a great contribution to the teaching-learning process both to the teachers and to learners. They offer a framework of guidance and orientation. However, apart from numerous advantages a single textbook frequently does not

meet the diverse needs of the learners. Textbooks works as a fruitful resource for learners, it provides a guideline for students for the curriculum.

• **Purposes:** The textbook plays an important role in the teaching and learning process. Textbook adaptations at the activity level, unit level, and syllabus level are an integral part of the course-developing process which assists the teacher in meeting the learners' specific work-related needs.

• **The strategy should be followed for book reading:** Introducing the learners with the concept of the lessons before starting the reading, and reading the lessons in units is quite helpful to remember the facts about the chapter. Pictures, graphs, etc. are always considered to be the most attractive part of the textbooks, which makes the reading and understanding part quite influencing.

Selection of Teaching-learning materials:

Teaching-learning materials make the teaching-learning process easy and interesting. So while selecting the teaching-learning material, a teacher should take care of the following things:

- Relevant
- Suitable
- Practical
- Objective attainment
- Learner-centred
- simple and educative

Reference

1. Pinter, A. 2006. Teaching Young Language Learners. Oxford: Oxford University Press.
2. Tomlinson, B. 2001. Materials Development. In Carter, R. and Nunan, D. (Eds.), The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi. "Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması" mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. Bakı, YUNİSEF, 2001.
4. <http://www.edu.gov.az>

TƏDRİS-TƏLİM MATERIALLARININ İNKİŞAFI

Məmmədzadə Natəvan Yusif qızı

Xülasə

Təhsil müəssisələrində tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya məsələlərinə ciddi yanaşılır. Təhsilin keyfiyyəti tək şərt deyil, həm də prosesdir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərsin təşkilidir: onun mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodlarıdır; onun qurulması optimal düzgün həllinin tapılmasıdır.

Müasir dərstdə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərslər bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibarını əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərs nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur.

РАЗРАБОТКА УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Мамедзаде Натаван Юсиф кызы

Резюме

Серьезно воспринимается применение новых технологий обучения в учебном процессе в учебных заведениях, интеграция в мировую систему образования. Качество образования - это не только условие, но и процесс. Одной из основных составляющих качественного образовательного процесса является организация урока: его этапы,

формы, методы и приемы обучения; его построение заключается в поиске оптимального правильного решения.

На современном уроке учитель видит каждого ребенка и максимально использует его потенциал. Современный урок - это живое общение, основанное на взаимном доверии и уверенности всех участников. Урок - это результат не только учителя, но и творчества ученика.

Rəyçi: dos. Rəhimov Mehdi Nizami oğlu

“Grammatika və ingilis dilinin tədrisi” kafedrasının 20.03.2021 tarixli, 8 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 22 mart 2021-ci il

UOT: 82-1.512.162.

SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINA MÜASİR BAXIŞ

Mustafa Rasimoğlu
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *S.Vurğun XX əsr poeziyasının elə klassiklərindəndir ki, onun sənət haqqında öz konsepsiyası var və ədəbi yaradıcılığı boyu bunu reallaşdırmağa çalışmışdır. Onun milli ideoloji baxımdan xidməti tələyüklü bir zaman kəsiyində azərbaycançılığı poetik bir məkan tutumundan milli ictimai, ədəbi-bədii şüura çevrilməsidir.*

XX yüz il ədəbi-bədii fikrimizin inkişafı tarixində öz milli tutumu, xalqımızın klassik və müasir mənəvi dəyərlərinin sivil dünyaya integrasiyasında xüsusi çəkisi olan bir əsrdir. Buna baxmayaraq çağdaş günlərimizdə ötən əsrin poeziyası, onun böyük şəxsiyyətləri də ardıcıl olaraq mübahisə predmeti olmaqdadır. Bu gün XX əsr poeziyasını yenidən qiymətləndirməyə cəhd edən tədqiqatçı bütün tarixi ədəbi-nəzəri təcrübəni mənimsəməklə yanaşı sənət kriteriyaları, bədii zövq və dünyagörüşü baxımından, heç olmasa bu sənətkara yaxın səviyyədə olmalıdır.

*İnsan azadlıqdır,
Azadlıq İnsan!.. S.Vurğun*

Açar sözlər: şəxsiyyət və zaman, sovet ideologiyası, cəsarət-qorxmazlıq, xalqilik, millilik, bəşəriyyət, poetik dilimiz, müasirlik və əbədlilik.

Ключевые слова: личность и время, советская идеология, отвага, национализм, человечность, наш поэтический язык, современность и вечность.

Key words: personality and time, Soviet ideology, courage, nationalism, humanity, our poetic language, modernity and eternity.

XX yüz il ədəbi-bədii fikrimizin inkişafı tarixində öz milli tutumu, xalqımızın klassik və müasir mənəvi dəyərlərinin sivil dünyaya integrasiyasında xüsusi çəkisi olan bir əsrdir. Buna baxmayaraq çağdaş günlərimizdə ötən əsrin poeziyası, onun böyük şəxsiyyətləri də ardıcıl olaraq mübahisə predmeti olmaqdadır. Bu gün XX əsr poeziyasını yenidən qiymətləndirməyə cəhd edən tədqiqatçı bütün tarixi ədəbi-nəzəri təcrübəni mənimsəməklə yanaşı sənət kriteriyaları, bədii zövq və dünyagörüşü baxımından, heç olmasa bu sənətkara yaxın səviyyədə olmalıdır. Ədəbi sözün daxili dünyasını dərk etməyən, yalnız alim olmaq xatirinə namizəd və ya doktor olmuş tədqiqatçı çətin ki, Səməd Vurğun şeirinin fərdi poetik dünyasını yeni müasir mövqedən qiymətləndirə bilsin.

Əsil şeir milli qaynaqlardan, adət-ənənələrdən qidalanmasa, şeir olmaz. Məşhur tənqidçi V.Q.Belinski deyir: “Şeir və ya hər hansı sənət əsəri müəllifin həyatını, müəllifin həyatı isə onun şeir-sənətini əks etdirmirsə belə, şair-müəllif xalqın sevimlisi ola bilməz”. Şeir

yazmaq istedad tələb edir, lakin istedad xəlqi olanda o da başqa bir əlavə istedad olur. Xalqsız S.Vurğun təsəvvür olunmazdır -desəm artıqlıq olar. Bu mənada O, XX əsrin şairlərindən bir kimsə ilə müqayisə olunmazdır. Türk dünyasının böyük şairi Nazim Hikmət Azərbaycan xalqının S.Vurğuna olan məhəbbətini çox gözəl, çox aydın ifadə edərək demişdir: “Əgər Azərbaycan xalqının Səməd Vurğuna bəslədiyi məhəbbətin yarısı qədər türk xalqı mənə rəğbət bəsləsəydi rahat ölərdim”. Bu sözlər nəhəng sənətkarın ən səmimi etirafı deyilmi?!

Böyük şairin poetikası və bu poetikanın ilham mənbələri barədə görkəmli şair və ədiblərimiz kifayət qədər yazıblar. S.Vurğun haqqında həm onun sağlığında, həm də vəfatından sonrakı bu illər ərzində xeyli məqalə yazılmış, monoqrafiyalar çap edilmişdir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu kompleks yazılarda nəsə bir boşluq hələ də hiss olunmaqdadır. Bu boşluq birinci növbədə onu qəhrəman, cəsarətli şair kimi tərənnüm edən yazıların kifayət qədər olmamasıdır. Elə bizim yazımızın əsas məğzi də bundan ibarətdir. Görkəmli sənətkarlar tərəfindən şəninə layiq fikirlər deyilsə də, filosof-şair, xalq şairi, sərkərdə şair, şeir kəhkəşanının parlaq ulduzu, ictimai xadim və i.ə.adlandırılarsa da, “qəhrəman şair” obrazı kimi tərənnümü, şəxsi cəsarəti barədə əlimizdə tutarlı bir əsər yoxdur. Odur ki, S.Vurğun barəsində onun cəsarətindən və qəhrəmanlığından danışmamaq ən azı insafsızlıq olar. Bu həm də onu “sovet imperiyasının şairi” adlandıran və bu mənada ona ləkə yaxmağa çalışan bəzi üzdəniraqlara bir cavab olardı. S.Vurğundakı cəsarət-qəhrəmanlıq onun hərəkətinin ön cəngəllərində olub. Ondakı qorxmazlıq qalib gəlmək hissindən doğub.

Qardaşı Mehdixan Vəkilovun xatirələrindən: “Səməd Vurğun “Vaqif” pyesini 1937-ci ildə Azərbaycanın ən yaxşı oğullarının bəda getdiyi vaxtda yazmışdır..... Həmin dövrdə təqib olunduğu üçün mənə dönə-dönə demişdir –Qayıtmısam “Vaqif”i möhkəm yerdə gizlət. Orada mənim də taleyim var. Şəxsən mən belə hesab edirəm ki, “Əyilməz vicdanın böyük heykəli” misrasındakı mənə yalnız Vaqifə deyil, eyni dərəcədə Səməd Vurğuna da aiddir. Böyük nəğməkar olan Səməd Vurğun zahirən özünü partiya qəhrəmanı kimi qələmə verirdi, əslində, bürünmüş, maskalanmış vətən xainləri qarşısında heç zaman əyilməmiş, yeri düşəndə onların maskasını yırtmışdır. Buna görə mən belə hesab edirəm ki, tədqiqatçılar gərək dissertasiyalarda, yaxud monoqrafiyalarda şairin şəxsiyyətinə geniş yer versinlər. Çünki Səməd Vurğun kimi sənət korifeylərinin yalnız yaradıcılığı deyil, həyatı da, şəxsiyyəti də, yeni nəsillər üçün timsaldır, mərəd, alniacığ yaşamaq mücəssəməsidir”.

Səməd Vurğunun sinəsi orden-medallarla bəzənsə də, yüksək vəzifələr daşısa da, daim nəzarət altında idi. Onun ötən əsrin 30-cu illərindən başlamış təqibi 50-ci illərdə yenidən güclənmişdi. Bütün hallarda isə səbəb artan nüfuzu, geniş mənada millətçi olması ilə bağlı idi. Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün 20 mart 1965-ci il tarixli gündəliyində oxuyuruq: “Hüseyn Arif deyir ki, 1952-ci ilin noyabrında S. Vurğunun qanı qara idi. Onun guya millətçi şair, ideya bədii cəhətdən yaramaz ünsür olması barəsində S.Rüstəmin, R.Rzanın, M.Rahimin və başqalarının yazdığı şərikli məqalə çap olunmaq üçün Moskvaya, “Literaturnaya” göndərilmişdir. Qəzetin redaktoru K.Simonov Azərbaycan KPMK-dan gələn zəng səsini, sifarişi belə saya saymayaraq, məqaləni çap etməmişdir. Şərəfsiz məqalə dünya işığı görməsə belə, öz həmvətənləri, öz qələm yoldaşları tərəfindən namərdcəsinə vurulması S.Vurğuna yer eləmişdi:

- Ayə, köpək oğlu, çağır Nəbini (Nəbi Xəzri -M.R) də gedək sizə qonaqlıq verəyəm. Səməd Vurğunu saqqal basmışdı. “Bakı” restoranında xudmani bir məclis açıldı. O zaman MK-üzvü olan yazıçı Əbdülhəsən də, prof. Yerevanski də burdadır.

- Ayə, Nəbi, Bakıdan bir ağıllı şair çıxmışdı, onu da məhv etdilər, - deyə S.Vurğun M.Müşfiq haqqında xeyli danışır, şeirlərindən deyir, axırda da qəzəbli, cəsur bir cümlə işlədir: “-1937-də gedənlərin çoxu günahsız getdi”.

Bu cümlədən sonra Əbdülhəsən pərtləşir, onsuzda qırmızı olan rəngi çuğundura dönür.

- Əzizim, əzizim, mən eşitmədim, mən eşitmədim, - deyir

- Mən Mərkəzi Komitənin üzv namizədiyəm, sən isə üzvüsən, Əbdülhəsən, qorxma, mərd ol.

- Mən eşitmədim, mən eşitmədim, -deyən Əbdülhəsən məclisi tərk edib gedir.

Hüseyn Arif S.Vurğunun mehmanxanadakı otağına qədər ötürür.

S.Vurğun: - Ayə, onlar bizim üzümüzə durar ha.

- Qorxma, Səməd qağa, mən özüm yeri gəlsə onların üzünə duraram, -deyə Hüseyn Arif cavab verir.

- Hayıf, deyə S.Vurğun o gecə dönə-dönə ah çəkir. – “Böyük bir şairi məhv etdilər”. (Şairin arxivindən 20mart 1965. s.57)

Həyat yoldaşı Xavər xanımın dediklərindən: “1944-cü il sentyabr ayında S.Vurğun Moskvada idi. Mən Yusifi məktəbə apardım. Sevindim ki, Səməd burada yoxdur. Uşağı rus məktəbinə verərərəm. Yusif özü də rusca təhsil almağa can atırdı. Uşağı musiqi məktəbinə, Asəf Zeynallı adına məktəbin direktoru Kövkəb xanımın yanına apardım. Uşağı rus bölməsinə qoymaq barədə fikrimi dedim: - Zəhmət olmasa, bura gəlin deyə, - Kövkəb xanım məni öz kabinetinə apardı və “siyirtmədən” bir teleqram çıxardı. S.Vurğunun Kövkəb xanıma vurduğu teleqram bundan ibarət idi: “Kovkəb xanum, proşu prinyat moeqo sina v azərbaydjanskuyu qruppu”. Səhərki sevincimin üstünə elə bil su töküldü. İndi fəxr edirəm ki, nə yaxşı S.Vurğun bu qədər uzaq görən olub. Yusif rus dilində təhsil almış olsaydı, ondan yəqin ki belə azərbaycanlı yazıçı çıxmazdı”.

Səməd Vurğun təpədən dırnağa milli şair idi. “Bir dəfə kimsə S.Vurğuna aksent ilə danışdığını bildirib. O da cavab verib ki, aksent ilə danışmaq mədəniyyətdir. Yalnız milli simasını itirmişlər aksentsiz danışarlar”.

1950-ci ildə MK-nın təşkil etdiyi yoxlama sənədlərinə əsasən (yoxlamanın sədri ideologiya katibi Cəfərov olub) o zamankı Akademiyanın binasında Azərbaycan ziyalılarının yığınağı keçirilir. Bu yoxlama materialları içərisində S.Vurğunun əsərlərində partiyalılıq, kommunizm, əxlaq tərbiyəsinin olmaması da sənəd şəklində müzakirəyə qoyulur. Yığınaqda şairin qələm dostları da iştirak edirmiş. O cümlədən bu əhvalatı danışan sədaqətli dostu Osman Sarıvəlli də burada olur. Müzakirə başlanır. S.Vurğunun əsərlərində partiya və sosializmin tərənnümünün lazımi səviyyədə olmaması səslənir. S.Vurğun ona söz verilib-verilməməsinə gözləmir, oturduğu arxa cərgədən ayağa qalxaraq söz istəyir. Yoldaşları onun pencəyinin ətəyindən aşağı dartırlar ki, çıxış etməsin, bu işin nəticəsinə pis təsir edər. Yəqin şairin yadına Şərqin bir kəlamı düşür: “Tale cəsarətliyərin üzünə gülər”. Əlini qaldıraraq irəli gəlir. Bunu görən sədr M.C.Bağırovun üzünə baxır. Bağırov işarə ilə “söz verin” – deyir. S.Vurğun arxadan tribunaya tərəf hərəkət etdikdə zalda bir çaxnaşma olur. Yarı gizli, yarı açıq əl vurulur. Həmin çıxışın hamsını yox, bir-iki cümləsini nəzərə çatdırmaq istəyirəm. S.Vurğun: “Əsərlərimdə sosializm təntənəsini tərənnüm etməsəydim, bu qara əllərimlə (əlini zala tərəf uzadır) marksizmi nəzmə çəkməzdim (“Xanlara” işarə edir)”. Daha sonra üzünü M.C.Bağırova tutub: “A yoldaş Bağırov, bu çıxırdaş, xəbis adamların sözü ilə Azərbaycan ziyalılarını məhvə sürükləməyin” – deyərək tribunanı tərk edir. Həmin yığınaqda M.C.Bağırov S.Vurğunla bağlı qərarı təkmili araşdırmaya göndərməyi məsləhət bilir. Gərgin keçən iclasdan sonra şairin dostları S.Vurğunla onun Fioletov küçəsindəki evinə toplaşırlar, bu qələbə münasibət ilə kiçik şadlıq edirlər. Bu zaman Bağırovun məşını həyətdə görünür və S.Vurğunun Bağırov tərəfindən çağırıldığını deyirlər. Hamının nəşəsi pozulur, fikirləşirlər ki, bu xeyirli çağırış deyildir. Belə vəziyyətdə S.Vurğun dillənir: “Ayə, qorxmayın, məni həbs etmək istəsə, dustaq məşını göndərərdi, niyə öz məşını göndərib, kefinizi pozmayın işinizdə olun, bu saat gəlirəm”.

Yeri gəlmişkən, S.Vurğunun bu gün işğal altında olan Kəlbəcərin taleyi ilə bağlı göstərdiyi tarixi bir fədakarlığı və faktı burada xatırlatmaq istərdim. Yuxarı Qarabağda qurama muxtariyyət yaradıb bu ad altında gələcəkdə həmin ərazini Azərbaycandan qoparmağı qarşılarına məqsəd qoyan mənfur ermənilər imkan düşdükcə digər ərazilərimizə də əl atıblar.

Onlar bu mürtəce siyasətlə bir neçə dəfə Laçın və Kəlbəcər rayonlarından da xeyli torpaq qoparmağa müvəffəq olublar.

Ötən əsrin 50-ci illərində Azərbaycan KP MK-da böyük vəzifə və nüfuz sahibi olan ermənilər Azərbaycanın o zamankı rəhbəri M.C.Bağirovu “inandırıblar”ki, guya Kəlbəcərin iqtisadi rayon kimi mövcudluğu çox əlverişsizdir və bu rayon Azərbaycan Respublikasının boynunda ağır yüküdür. Ermənilərin planlarına əsasən guya Kəlbəcər əhalisini bütünlüklə Azərbaycanın aran rayonlarına, əsasən də pambıqçılıq rayonlarına köçürüb, Kəlbəcər ərazisini heyvandarlıq üçün otlaq sahəsinə çevirmək respublikaya böyük iqtisadi mənfəət gətirər. Ermənilərin bu məkrli planlarının kökündə əsas niyyətləri bir tərəfdən Azərbaycanın ərazi cəhətcə böyük rayonlarından olan Kəlbəcəri azərbaycanlılar yaşamayan boş əraziyə çevirmək, digər yandan isə Dağlıq Qarabağdan Ermənistanla birbaşa çıxış əldə etməkdən ibarət olub. Bununla ermənilər həm də Laçın və Kəlbəcərdə aldıkları tarixi məğlubiyyətlərinin əvəzini çıxmaq istəyiblər. Təbii ki, Moskvanın xeyir-duası ilə reallaşmalı olan bu xəyanətin qarşısını o zaman yenədə ölməz şairimiz Səməd Vurğunun partiya qurultayındakı cəsarətli çıxışı alıb.

Bakıdan rayon rəhbərliyinə göstəriş verilir ki, yerlərdə əhali ilə görüşüb Aran rayonlarına köçürülməyin üstünlüyü barədə təbliğat aparsınlar. Bakıdan da rayona xüsusi təbliğatçılar qrupu göndərilir. Baş verən xəyanətin ağırlığını yaxşı dərk edən, əslən kəlbəcərli olan raykom katibi mərhum Səfər Verdiyev gizli şəkildə Bakıya gələrək bu hadisəni ölməz şairimiz Səməd Vurğuna danışaraq ondan kömək istəyir. Şair ona möhkəm dayanmağı, əl altından rayon əhalisinin bu işə ciddi etirazını təşkil etməyi və qurultaya gələcək yerli nümayəndələri hərtərəfli hazırlamağı tapşırır.

Bir az sonra Azərbaycan KP-nin XX qurultayı işə başlayır. Məsələ Kəlbəcərin köçürülməsi planının müzakirəsinə gələrkən heç kəsin gözləmədiyi anda Səməd Vurğun söz alaraq tribunaya qalxır, öz alovlu çıxışında Kəlbəcər kimi cənnətmisal bir ərazini boşaltmağı xəyanət adlandırır və oranı köçürmək yox, əvəzində dağ rayonuna kömək lazım olduğunu cəsarətlə respublika rəhbərliyinin nəzərinə çatdırır. Səməd Vurğunun vətənpərvər çıxışı və rayondan seçilmiş partiya qurultayı nümayəndələrinin də ciddi arqumentləri sonda Mir Cəfər Bağirovu inandıra bilir və bununla da Kəlbəcərin o zaman boşaldılması planı təxirə salınır. Xoşbəxtlikdən bütün qurultay iştirakçıları da böyük şairin mövqeyinə tərəfdar çıxırlar.

Digər əhvalat iki dəfə Lenin mükafatı laureatı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı məşhur tatar şairi Musa Cəlillə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, Musa Cəlil 1942-ci ildə almanlara əsir düşüb. Elə bu vaxtdan da Alman kəşfiyyatı orqanları onun guya Almaniyanın xeyrinə işlənməsini qabardır, Rusiyanın sirlərinin açılmasının fəal çarçısı kimi qələmə verirlər. Bu barədə bütün cəbhə boyu, xüsusən də müsəlman dinli xalqlar arasında təbliğat xarakteri “listovkalar” yayırlar. Odur ki, yuxarıdan – Mərkəzi Komitədən tatar xalqı haqqında “xalq” adını çəkməyi belə qadağan etmişlər. Onsuz da Stalinin türk- tatar xalqlarına münasibəti məlum idi. 1947-ci ildə Musa Cəlil artıq ölmünün yaxınlaşdığını bilirdi. Onun həbsxana dostu Belçika kəşfiyyatçısı A.Timmermans tərəfindən kibrit qutusunda ərəb əlifbası ilə dua şəklində yazılmış “Moabit dəftəri”nin əl yazması Tatar Yazıçılar İttifaqına təqdim olunur. Bunu eşidən S.Vurğun onun arxasınca gedir, həmin şeirləri götürərək A.Fadayevlə razılığa gəlir ki, şeirlər rus dilinə tərcümə olunsun. Elə Musa Cəlilin ikinci dəfə “doğuluşu” bu tarixlə bağlıdır, ona ölməzliyi gətirən də Moabit yazılarının çap olunmasıdır. Axı, tatar xalqının ləkəsi eyni zamanda Azərbaycanın ləkəsi demək idi. Ərəb əlifbası ilə Quran ayələri şəklində bu yazılar hələ çap olunmamış qaldığı zaman Tatarıstanda bir ictimai-siyasi hökumət tədbirlərində S.Vurğun da iştirak edir. Bu tədbirdə o özünəməxsus alovlu çıxışında “Böyük tatar xalqı” kəlməsini işlədir. Zalda olmazın gurultular başlayır, əl vurmanı dayandırmadan tribunadan Səməd Vurğunu əllərinin üzərinə götürürlər. (Bu hadisəni sevimli şairəmiz Mirvarid Dilbaziyə Özbəkistanda bir tatar şairi danışmış). Həmin tədbirdə iştirak edən bəzi siyasət adamları-vəzifəli şəxslər başlarını aşağı salıb tir-tir əsirlərmiş. Vurğun cəsarətli, qəhrəmanlığı indi də bir əfsanə kimi tatar xalqı arasında danışılmaqdadır. Sonralar 1956-cı il fevral ayının

15-də Musa Cəlilə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilməsi münasibəti ilə təşkil olunmuş yığıncaqda S.Vurğunun fəxri qonaq kimi iştirakı və çıxışı indi də yaddaşlarda yaşayır. Axı, Stalin dövründə hüququ alınmış bir xalqın hüququnu qaytarmaq cəhdinin nə demək olduğunu yaxşı bilirik. Bu “öz həyatınla vidalaşmaya” bərabər idi. Bunlar əsl qəhrəmanlıq deyilmi? Bəli, bu əsil qəhrəmanlıqdır. Bu, Azərbaycanın böyük oğlu S.Vurğuna məxsus cəsarətdir.

Yeri gəlmişkən, indiki şəraitdə Azərbaycana, ümumiyyətlə, azlıq təşkil edən xalqlara təfəkkürlə qəhrəmanlığın vəhdəti lazımdır. Bunsuz belə xalqlar başqa dövlətlərin vassalı olmalıdır. Qoy elm və cəsarət bizim gənc nəslin amalı olsun!..

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, S.Vurğun poeziyası kimi cəsarəti də insanların ona, onun da insanlara olan sevgisindən gəlirdi. Onun “fetişizmə” ucalmasının ən ümdə səbəblərindən biri o idi ki, Səməd Vurğun özü insanları sevirdi. “İnsandır ən böyük qüvvə cahanda” – deyən şair milliyyətindən asılı olmayaraq, dara düşmüş, kimdənsə mərhəmət, qayğı gözləyən insanlardan heç nəyi əsirgəmirdi. Özü də bircə allahdan savayı, heç kəsdən qorxmurdu, dövrünün ən əzəzil müstəbidərindən belə çəkinmirdi: “Xudaya, insanın halı yamandır, Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır” –deyərək yalnız Allahından imdad diləyirdi. Çünki o özü də Allahın ən sevimli bəndələrindən idi. Heç də təsadüfi deyildi ki, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Y.V.Çəmənəzəminli, Seyid Hüseyn kimi böyük sənətkarlar məhv edildiyi, oğul atanın, bacı qardaşın, aşiq-sevgilisinin adını dilinə gətirməyə qorxan bir zamanda belə S.Vurğun gözəl el şairi, xalq düşmanı adı ilə tutulmuş Məzahir Daşqının taleyi ilə marqlanmış, müntəzəm olaraq Mingəçevir əsir düşərgəsində, Bakı həbsxanasında şair ilə görüşmüş, ona hətta “kostyum” hədiyyə aparmış, el sənətkarının məhvinə imkan verməmişdir. “Aşiq qardaşıma” şerini də məhz M.Daşqına həsr etmişdir. Məşhur yazıçı, həm də dövlət adamı olan yaxın dostu A.Fadayevlə M.Daşqının arxasınca uzaq Sibirə getməsi, ölüm yatağında belə ürək dostu Osman Sarıvəlliyyə onu tapşırması bu el nəğməkarını gözlərimiz önündə bir daha əsl mərdlik, qəhrəmanlıq mücəssəməsi kimi canlandırır.

Bu keyfiyyətlər ölməz şairimizə olmazın şan-şöhrət gətirirdisə, eyni zamanda bədxah, xəbis düşmənlərinin də sayını çoxaldırdı. Təqib və zərbələrə sinə gərən şair özünün kəskin ağılı ilə onları kişi kimi dəf edib, yerində oturdurdu. Bu ona bir tərəfdən milli poeziyamızın qabaqcıl mübarizi şərəfi gətirirdisə, digər tərəfdən paxıl, rəzil, mənsəbpərəst qüvvələrin təqibi onu kədərləndirirdi. Və nəhayət bu kədər onları yatağa saldı. Lakin kişi kimi, qəhrəman kimi yaşadı. Dahi şairimizin özü demişkən, “Şair çox yaşamaz, lakin şərəflə yaşayar. Ölüm yaxşıdır, şərəfsiz yaşamıqdan”

S.Vurğunun keçirdiyi “yaradıcılıq məqamları” və özündə gizlətdiyi “sirlər”i, onun dövrə səsleşməyən, çox vaxt isə hətta səsleşən əsərlərinə edilən hücumların təsirini, keçirdiyi əzab və sarsıntıları çap etdirdiyi bir sıra əsərlərindən də duymaq mümkündür. Lakin “səsi və nəfəsindəki tragik titrəyişlər” və onları doğuran səbəblər onun avtoqraflarında, çap etdirmədiyi əsərlərində daha aşkar görünür. Və məlum olur ki, şairin yaşamağa məcbur olduğu ağır məqamlar, bir qədər də əvvəl, 1920-ci illərin sonlarından mətbuatda ilk şeirlərini çap etdirdiyi vaxtlardan ömrünün sonuna qədər davam etmişdir.

Əslində “Vurğun şeirinin ilk mərhələsinə məxsus hüzn və kədər notları” heç zaman aradan qalxmamış, sonralar sadəcə bu kədər misraların arxasında mətnlərin bətninə keçmişdir. Bunları görmək üçün şairin özünün dediyi kimi, “nəbzini tutub, ürəyinə yaxşı qulaq asmaq” lazımdır.

Mehdixan Vəkilov yazırdı: “Müasirləri yaxşı bilirlər ki, mən Səməd Vurğunun başına dolanan pərvanə olmuşam. Hər vasitə ilə onun həyat yoluna, yaradıcılığının geniş xiyabanına işıq salmağa çalışmışam. Hər şeydən qabaq subyektiv hisslərdən və duyğulardan doğan hərəkətlərdən əl çəkməsi, “Dəli Səməd”, “Dəli şair” yolundan çıxması, şəxsi məhəbbətdən daha güclü romantikaya malik yeni həyatı tərənnüm etməsi üçün ona çox yalvarmışam, çox məktublar yazmışam”.

Əlbəttə, yaşadığı ağrı-acılı, əzablı günlər, keçirdiyi sarsıntılar şairin yaradıcılığında öz əksini tapmalıydı və tapırdı da. Onun bu mövzuda yazıb çap etdirmədiyi xeyli əsərlər var (“Böhtan”, “Bülbül və Bağban”, “Sən utan”, “Mıs- mıs”, “Qoca qartal”, “Mefistofel”, “A, dostlar”, “Ah paxıllar”, “Müxənnət” və s) lakin çap etdirdiyi əsərlərdə də “ömrünün yazıq günləri”ni o bəzən açıq deyə bilmiş, bəzən də örtülü sətirlərin arxasında mətnin bətnində, lirik qəhrəmanlarının, drammatik obrazlarının dilində, ricası verməyə məcbur olmuşdur.

Bir qədər diqqətlə yanaşdıqda həmin məqamların şairin əksər, hətta dövrü, quruluşu tərənnüm etdiyi əsərlərdə belə öz əksini tapdığının şahidi oluruq. Beləliklə də, gənc Vurğunun yaradıcılığında ictimai lirikaya inamlı bir keçid başlayır və bu mərhələnin ən parlaq nümunəsi olan məşhur “Azərbaycan ” şeiri yaranır.

Məlumdur ki, “Azərbaycan” şeiri təkcə Vurğun yaradıcılığının deyil, bütövlükdə Milli poeziyamızın epiqrafı, məramnaməsi sayılır. Şairin tədqiqatçıları bu əsərə yüksək qiymət vermiş, onu “Vətən mövzusunda təkrarolunmaz poetik kəşf”, “böyük bir operanın uvertürası”, “ağsaçlı bir xalqın milli himni “Azərbaycanın poetik xəritəsi” adlandırmış, yalnız “Azərbaycan” şeirinə görə ona “əsil xalq nəğməkarı” deyilə bilməsinin mümkünlüyü vurğulanmışdır. Verilən yüksək qiymətlərə şərikin olmaqla yanaşı, bu şeir bizə həm də “qu quşunun nəğməsi”ni xatırladır. S.Vurğun sanki doğma yurdu son dəfə görür, əsərini “natura”dan son dəfə çəkən rəssam kimi yaratdığı obrazda gizli qalan bir cizgi belə qoymaq istəmir. Mətnin bətnində, sözlərin içində (özündə, üzündə yox!) el-obadan, doğma yurddan vaxtsız ayrılmaq xofu, qorxusu da hiss olunur. Buna görə də “Qarabağdan” şairin özü deyil, “könlü” keçir, “gah Muğanı, gah Eldarı” özü yox, xəyalı dolanıb gəzir. Şeirdən bircə bəndi yada salaq:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн.
Demək, doğma vətənimсэн,
Ayrılarım könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!
Bu bənddən iki təbii sual doğur:

- 1) Şair nəyə görə Azərbaycanı sevdiniyə eli şahid gətirir?
- 2) Könülün candan-27-28 yaşlı gənc şairin-dünyadan bu tezliklə ayrılı biləcəyinə səbəb varmı?

Şeirin əsas hissəsini 1935-ci ildə yazıldığını nəzərə alsaq (İlk avtoqraf nüsxəsində adı “Şairin türküsü”, özü isə cəmi 9 bənddən ibarət olan, 1936-cı ildən “Azərbaycan” adını alan bu şeiri şair 1933-cü ildən yazmağa başlamış, üzərində təxminən 1938-ci ilə qədər işləmişdir.”Şanlı rəhbər”in gəncliyi xatırlanan və “partiyanın eşqi”nə güvənilən son iki bənd şeirin ilk avtoqraf nüsxələrində yoxdur. Bu bəndlərin şeirə sonradan əlavə edilməsinin səbəbi də, yəqin ki, bəllidir) və şairə qarşı hücumların 20-ci illərin sonundan başladığını yada salsaq, onun vətən sevgisinə eli şahid gətirməsinin və “könlün candan”- şairin həyatından qoparıla biləcəyinin səbəblərini, bizcə başa düşmək çətin deyil. Bu mülahizəni Vurğunun həmin illərdə qələmə aldığı iki qitə də yəqinləşdirir. 1934-cü ildə çap edilən “Könül dəftəri” kitabına daxil etdiyi qitədə (-sonrakı kitablarına salmayıb) şair deyir:

Üzərində qara-qara,
İlan başlı buludlar var.
Gəril sinəm hücumlara.
Ayğır dalınca toz qopar.

1935-ci ilin 5 yanvarında yazdığı, həmin il də “Kirovabad bolşeviki” qəzetində (6 iyun) çap etdirdiyi başqa bir qitədə isə (kitablarına salmayıb) oxuyuruq:

Döyür pəncərəni qışın rüzgarı,
Vaxtsız ölümüdür üstümə gələn?!
Çəkilsin gecənin qaranlıqları

Ömrə son sözümü deməmişəm mən,
Vaxtsız ölümüdür üstümə gələn?!

Deməli, şairin “Azərbaycan” şeirində “ayrılırmı könül candan?” misrasını işlətməsinin səbəbi “Üzərində dolanan ilan başlı, qara-qara buludlar” - “üstünə yeriyən vaxtsız ölüm” xofudur.

“Həyat və ölüm”ün fəlsəfi-poetik dərki poeziyanın əzəli və əbədi mövzularından olmuş və bütün sənətkarlar həyatlarında bu realılıqla üzləşməyə bilmədikləri kimi, yaradıcılıqlarında da bu mövzuya münasibət bildirmədən ötürməmişlər, o cümlədən Vurğun da. Amma çox maraqlıdır ki, Vurğun, demək olar ki, heç vaxt Allahın əmri ilə olan təbii ölümdən-əcəli ilə öləcəyindən söz açmayıb. Əksinə “əli baltalı cəllad” timsalındakı ölüm, yəni öldürüləcəyi, rejimin qurbanı olacağı, ömrünün “bada” gedəcəyi, zamanın onu yelkən kimi deryada “qərq” edəcəyi narahat edib:

Qərib bir səs gəldi bu gün qəlbimdən,
Ömrün baharında öləcəyəm mən...-.
Bir qonağam bu dünyada,
Bir gün ömrüm gedər bada...
Məni yelkən kimi qərq etsə də deryada zaman..
Başımın üstünü kəssə də ölüm,
Sağ əli baltalı bir cəllad kimi...

Dövrün, zamanın ona münasibətini əks etdirən materiallarla tanışlıq xeyirlə şərin, gecə ilə gündüzün, həyatla ölümün mübarizəsinin şair- yaradıcılığında özünə geniş yer almasının səbəblərini anlamağa kömək edir.

1930-50-ci illər, dövrün ziyalıların etiraf və faktoloji materialların təsdiq etdiyi kimi çox dəhşətli illər olub: Məlumdur ki, “Komsomol”poeması əsasında “Yeddi oğul istərəm” filminin ssenarisini yazan Y.Səmədoğlu ona əlavələr və dəyişikliklər də etmişdir. Əsərin orijinalında olmayan səhnələrindən biri Cəlalın ölüm səhnəsi və burada Gəray bəyin dilindən deyilən: “Çal, aşiq çal, komsomolun canı it canıymış”-cümləsidir. Əsərin ümumi ruhundan doğan və məğzinə işıq tutan bu cümlə təkcə “Komsomol”-un it kimi dözümlü olmasını göstərmir: Komsomolun canındakı “it”lik kimi sadıqlığında, sədaqətindədir; o, it kimi yapışdığını buraxmamalı, basdığını (atası da olsa) kəsməli, yeni quruluşu, rejimi yaratmalıdır; bu səbəbdən o, “adam” kimi danışa,”adam” kimi sevə, üstəlik quruluşu düşmən elan edilmiş varlı adamın qızına evlənə, dostu öləndə belə ağlaya, zəiflik nümayiş etdirə bilməz. Çünki o, adam yox, canı it canı olan kosmoldur! Bu səbəbdən də komsomol Bəxtiyar əsərdə məhəbbət bəlalısı Cəlala deyir:

Kim çağırırdı səni bu əyri yola,
Məhəbbət yararmı bir komsomola?
Mən də sənə kimi bir gəncəm, həmə, mən,
Ömrümü cəbhədə keçirməklə mən,
Nə sevda bilirəm, nə də ki hicran,
Nələr tutduğunu bir düşün də qan.

“Son mühasirə” fəslində Gəray bəyin axır məqamını gözləyən dəstənin içərisində olan Bəxtiyarın gözü Cəlalın ruhu görünür: dostunun ölümü, onun Humayı, kəndini xəbər alması Bəxtiyarı kövrəldir:

Bəxtiyar düşünür gözlərində yaş...
Tənqidçi deməsin niyə ağlayır:
Ürək nə poladdır, nə tuncdur, nə daş.
Bəxtiyar dostuna yas da saxlayır...

Vurğun bu sətirləri yazarkən dəqiq bilir ki, Bəxtiyarın ağlamasını-“siyası sayıqlığın itirməsi”ni hökmən şairin öz siyasi səbatsızlığı olaraq qəbul edəcək və ciddi səhv kimi

ünvanına yazacaqlar. Bu səbəbdən də “Ürək daşdan deyil” məntiqinə əsaslanıb, tənqidçilərin ağzına əvvəlcədən daş basmaq istəyir. Eyni zamanda özünə bir əl yeri də saxlayır.

S.Vurğun da digər çağdaş sənətkarlar kimi dövrün, rejimin müəyyənləşdirdiyi ideoloji prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərsə də, onun bu çərçivədən kənara çıxdığı, yaradıcılığında milli mədəniyyətimizin, dogma dilimizin, tariximizin cahangirlicə çağlarının, xüsusilə, ulu yurdun -Azərbaycanın, azərbaycançılığın təsvir və tərənnümü, “cütbaşlı qartal”ın işğalçılıq siyasətinin tənqidi yer alan əsərləri az deyil:

O gündən titrədi yurdun üstündə,
Çütbaşlı qartalın qanlı bayrağı.
Tarixin doğduğu o qara gündə,
Böyük bir ölkənin söndü çırağı

...Yüz il biz ayrılıq ana dilindən,
Məktəbin adına dedik “uşkola”.
...Yüz il Füzuliyə həsrət qalaraq,
Dogma analara söylədik “mama”

Axdı Rusiyaya neft kəmərləri,
Daşdı onları ilk dəmir yolu...
Tarixə hökm edən o gündən bəri,
Çalışdı yadlara Azərin oğlu.

Qərribə bir təzadla qarşılaşırıq: əgər S.Vurğun soykökümüzə, milli mədəniyyətimizə, klassik irsimizə, dogma dilimizə bağlılığına, onun keşiyində durmasına görə sağlığında “millətçi” kimi ittiham edilirdisə, indi, əksinə bəziləri tərəfindən şair milli ruhdan, milli təəssübkeşlikdən kənar olmaqda qınağa tutulur. Fikirlerini təsdiq üçün aşağıdakı misraları nümunə gətirir və onu H.Cavidlə üz-üzə qoyurlar:

Nədən şerimizin baş qəhrəmanı,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan.
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan.

Və qeyd edirlər ki, Səməd “ölkəm” adı altında “SSRİ-ni” nəzərdə tutub. Təbiidir ki, Vurğun da dövrdə yaşayan və yazıb yaradan sovet ədəbiyyatının hər bir nümayəndəsi, hər bir sovet vətəndaşı kimi SSRİ-ni öz ölkəsi saymaya bilməzdi və sayıb da. Lakin əksər əsərlərində o cümlədən burada da şair ölkəm deyərək dogma yurdu Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur. Bunu onların “gözündən yayınan” həmin parçanın ardınca gələn aşağıdakı misraların özü də təsdiq edir.

Nədən söyləməsin ana diliylə,
Öz odlu nitqini yoldaş komissar?
Türkcə danışmasın sevgilisilə...
Bu mənhus adətdə böyüklükmü var?
Məndən inciməsin yoldaş komissar.

S.Vurğunun H.Cavidə dərin hörmətlə yanaşmasının “Sızıltılarım” şerini “Möhtərəm və əziz Hüseyn Cavidə” qeydi ilə böyük şairə ithaf etməsindən, ona “hamımızın sevdiyi Cavid” deyər müraciət etməsi, “Cavidin yaradıcılığında biz şairlər üçün öyrənməli şeylər çoxdur” söyləməsindən əlavə elə təqdim etdiyimiz parçadakı: “Böyük bir şairin yazdığı dastan” misrasının özü də təsdiq edir. Əlavə edək ki, S.Vurğun həm H.Cavidə, həm də M.Müşfiqi gücü çatana kimi və mümkün məqama qədər müxtəlif üsullarla müdafiə etməyə çalışıb.

S.Vurğunun milli –mədəni dəyərlərə, dogma Azərbaycana, onun adət-ənənələrinə bağlılığını, onların keşiyində dayanmasını təsdiq edən bədii əsərlərdən başqa, xeyli cəsarətli

çıxışları da vardır: (bunlardan bir neçəsini yuxarıda qeyd edədik- M.R)“Mən bilmirəm belə vəziyyət necə yaranmışdır ki, bizim gənclik Avropa musiqisinə meyl edib, özünün milli musiqisinə barmaqarası baxsın. Əgər doğurdan da belədirsə, mən buna xalq qarşısında xəyanət deyə bilərəm Çünki avropa Avropadır, Şərq Şərqdır, Azərbaycan da Azərbaycandır. Mən Avropa mədəniyyətini çox sevirəm. Bütün Avropa yazıçılarını bacardığım qədər oxumuşam. Amma öz yaradıcılığımı ölənə qədər Füzulinin, Vaqifin üzərində aparacağam” – deyirdi. Çıxışlarının birində göründüyü kimi S.Vurğunun müdafiəsinə ehtiyac yoxdur. Böyük Şairə qarşı edilən hücumlar kimsəni qorxutmamalıdır. “Yel qayadan nə aparar” Şairin ömrünün çox hissəsi yuxarıda gördüyümüz kimi elə mübarizələrdən keçib və bu gündə özünün də dediyi kimi meydandadır:

Ey arxamca orda-burda pıçıldaşanlar,
Nə yamanlıq görmüsünüz deyın əlimdən.
Ey sabunlu köpük kimi aşıb-daşanlar,
Sizi hünər meydanına çağırıram mən.

...Sonda fikrimi Ümummilli Liderimiz, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin çıxışlarından birində S.Vurğun haqqında söylədiyi bu fikirlə başa çatdırmaq istədim: “Səməd Vurğunun yaradıcılığı dəryadır, indiyədək yazılanlar bunun hamsını əks etdirə bilməyib. Hesab edirəm onun yaradıcılığı və qoyduğu irs bu gündə, gələcəkdə də tədqiq olunacaq və bu barədə yeni-yeni əsərlər yaranacaqdır. S.Vurğun böyük şairdir. Şərq aləmində şair həmişə ən yüksək hörmətə layiq olubdur. S.Vurğun isə öz dövrünün şairlər şairi olubdur.”

Ədəbiyyat

- 1.Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
- 2.M.Cəlil, F.Hüseynov ”XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Maarif”, Bakı- 1982
- 3.“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”, II kitab.Bakı, “Elm”, 2008.
- 4.Ə.Ağayev “Şairə ehtiram”, “Kommunist” q. 30 avqust, 1987
- 5.M.Vəkilov “Ömür dedikləri bir karvan yolu”, Bakı, 1986
- 6.İ.Şıxlı”Nə böyük dərd imiş şair yaranmaq”, “Azərbaycan”jur.1995, №5
- 7.S.Vurğun”Seçilmiş əsərləri” 5 cildə, Bakı, 2005
- 8.S.Vurğun “Seçilmiş əsərləri” VI cild, Bakı, 1972
- 9.B.Vahabzadə “S.Vurğun”, Bakı, 1984
- 10.M.Arif “ S.Vurğunun ədəbi tənqid irsi” , “Azərbaycan”jur. 1986, №10
11. İ. İsmayılov “S.Vurğun milli sərvətimizdir, “Azərbaycan qəzeti, 21 aprel 2019
12. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 12 fevral 1988

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО САМЕД ВУРГУНА

Мустафа Расимовлу

Резюме

С. Вургун - один из классиков поэзии XX века, он имеет собственное представление об искусстве и стремился реализовать его на протяжении всей своей литературной карьеры. Его заслуга с национальной идеологической точки зрения - это превращение азербайджанства из поэтического пространства в национальное общественное, литературное и художественное сознание в судьбоносный период времени.

Двадцатый век - это век в истории развития нашей литературной и художественной мысли, который занимает особое место в интеграции национальных и классических духовных ценностей нашего народа в цивилизованный мир. Тем не менее, в наши дни поэзия прошлого века и ее великие личности были предметом споров. Сегодня исследователь, пытающийся переоценить поэзию XX века, помимо овладения всем историческим литературно-теоретическим опытом, должен быть хотя

бы близок к этому творцу по художественным критериям, художественному вкусу и мировоззрению.

A MODERN VIEW ON CREATIVITY SAMED VURGUNA

Mustafa Rasimoglu
Summary

S. Vurgun is one of the classics of XX century poetry, he has his own concept of art and tried to realize it throughout his literary career. His service from the national ideological point of view is the transformation of Azerbaijanism from a poetic space to a national public, literary and artistic consciousness in a fateful period of time.

The twentieth century is a century in the history of the development of our literary and artistic thought, which has a special place in the integration of the national and classical spiritual values of our people into the civilized world. Nevertheless, the poetry of the last century and its great personalities have been the subject of controversy in our modern days. Today, the researcher trying to re-evaluate the poetry of the twentieth century, in addition to mastering all the historical literary-theoretical experience, must be at least close to this artist in terms of artistic criteria, artistic taste and worldview.

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. Ziyafət Cəfərova

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 mart 2021-ci il

UOT:81.

TƏLƏFFÜZÜN ÖYRƏDİLMƏSİ

Nəsimova Fəxriyyə Bəndər qızı, Quliyeva Tahirə Qoca qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova @rambler.ru

Xülasə: *Hər hansı bir dilin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılmasıdır. Xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində "fonetika" başqa sözlə desək hərflər və səslər tədris edilir. Bu vaxt qrammatik və leksik materialların yaxşı öyrədilməsinə də nail olmaq lazımdır. Dilin fonetika qrammatika və leksikaya aid verilən materialları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilməlidir.*

İngilis dilini öyrənməklə təmiz danışmasına nail olmaq üçün onun tələffüzünə ilk gündən qayğı ilə yanaşmaq lazımdır. Bu zaman öyrədən özünə metod seçərək onu öyrənməyə asan yolla mənimsətməyə nail olmalıdır.

Açar sözlər: tələffüz vərdişləri, fonetika, leksik material, düzgün tələffüz, səslər, didaktik prinsip

Keywords: pronunciation skills, phonetics, lexical material, correct pronunciation, sounds, didactic principle

Ключевые слова: навыки произношения, фонетика, лексический материал, правильное произношение, звуки, дидактический принцип

İngilis-dilinin tədrisində olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin yaradılması məsələsidir. Şagirdlər səsləri düzgün tələffüz etmədikdə onların nitqi səlis olmur və danışanın nitqi başa düşülmür. İngilis-dili təliminin ilk mərhələsində, fonetika, başqa sözlə hərflər və səslər tədris edilir. Fonetika orta məktəbdə xarici dilin tərkib hissəsi kimi təlim edilir. Orta məktəbdə fonetikanın təlimi şagirdləri yalnız səsləri düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələndirməklə kifayətlənmir. Eyni zamanda qrammatik və leksik materialların yaxşı

öyrədilməsinə xidmət edilir. İngilis-dilinin tədrisi ayrı-ayrı aspektlər üzrə bir-birindən təcrid olunmuş halda aparılmır. Dilin fonetika, qramatika, leksika ilə verilən materialı bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris edilir.

Dilin bu üç aspektini orta məktəbdə ayrılıqda tədris etmək qeyri-mümkündür. İngilis-dilinin fonetikasını şagirdlərə optimal şəkildə öyrətmək, onlara tələffüz vərdisləri aşılamaq dil öyrətməyin əsasını təşkil edir. Düzgün tələffüz vərdisləri aşılamaq üçün verilən materiallar elə seçilməlidir ki, ondan şagird müəyyən elmi məlumatlar, yeni qaydalar öyrənmiş olsun. Şagird “tutuquşu” kimi müəllimin dediyini mexaniki təkrar etsə və yamsılasa heç bir nəticə əldə edilməz. Mexaniki əzbərləmədən uzaqlaşmaq şagirdlərə verilən materialları əsaslı vermək lazımdır. Hər bir fonetik qayda şagirdə möhkəm öyrədilməlidir.

İngilis-dilində elə səslər vardır ki, onları düzgün tələffüz etmək üçün şagirdlər çox çətinlik çəkirlər. Belə səslər ilk mərhələdə düzgün öyrədilmədikdə şagirdlər onları axıra qədər səhv tələffüz edirlər. Burada əsasən [θ] [ɹ] [ð] [t] [d] səslərinin tələffüzünə çox diqqət etmək lazımdır. Düzgün tələffüz səslərini yaratmaq üçün müəllim fonetik materialları qruplaşdırmalıdır.

a. Şagirdlərin ana-dilində səslərə uyğun və yaxud yaxın səslər.

b. Şagirdin ana-dilində olmayan səslər.

Bəzən müəllim şagirdin ana-dilində olan ingilis-səsləri üzərində həddindən artıq çox iş aparır. Belə olduqda şagirdlərin həmin dərəcə marağı azalır. Səslər qruplara bölünəndə də onlar çətinlik dərəcəsinə görə bölünsə onları şagirdlər daha yaxşı mənimsəyirlər. Bu işlər sadə səslərdən başlayıb mürəkkəb səslərə gəlmək lazımdır. İngilis və azərbaycan səslərinin müqayisəli öyrədilməsi tədris işini maraqlı edir. Şagirdlər dərsi yaxşı öyrənirlər, müqayisə apardıqdan sonra tələffüz üçün verilən sözlər verilir. Bu sözlər əvvəl sadə sözlərdən başlanır. Tədrisən mürəkkəbləşirlər. Belə didaktik prinsip əsasında qurulan müqayisə zamanı şagirdlər sözləri və yaxud mətni asan oxuyurlar.

Fonemlərin öyrənilməsi prosesində psixoloji momentlər də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman yaddaş məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər səsi eşidir və yadda saxlayırlar. Elə etmək lazımdır ki, onların hərəkəti yaddaşları da fəaliyyətdə olsun. Bunun üçün şagirdlərə səsləri yazdırmaq və həmin səsləri söz və cümlə daxilində işlətmək lazımdır. Səslərin düzgün tələffüz vərdişini şagirdlərə aşılamaq üçün həmin səslər tapşırıqlar vasitəsilə tez-tez təkrar etməlidir. Bəzi şagirdlər fonetik materialları yaxşı başa düşmədikləri üçün səs və hərfi bir-birindən ayıra bilmirlər. Bunun səbəbi odur ki, müəllimlərin bəziləri səsə hərfin fərqi şagirdlərə izah etmirlər. Belə izahatın çox böyük praktik əhəmiyyəti var. İngilis-dilində şagirdlər məsələni mütləq bilməlidirlər. Çünki səsə hərfin fərqi bu dildə özünü qabarıq göstərir. Bu ondan irəli gəlir ki, İngilis-dilində sözlər bir cür yazılır, başqa cür oxunur. Bəzən elə olur ki, sözdə olan hərflərin çoxu oxunmur. Məsələn: tight, light, knight, blackboard, children- belə cətin tələffüsü olan sözləri çalışma daxilində çox təkrar edildikdə şagirdlər yaxşı qavrayırlar. Bunun üçün fonetik çalışmalar seçmək və həmin çalışmalarla iş aparmaq lazımdır. İngilis-dilində şagirdin təmiz danışmasına nail olmaq üçün onun tələffüzünə ilk gündən qayğı ilə yanaşmaq lazımdır. Belə olduqda şagird yaxşı mənimsəyir. Şagirdlərə ilk əvvəl danışmaq səslərini həmin səslərin artikulyasiya məxrəcini düzgün öyrətmək lazımdır. Aşağıdakı çalışma növündə istifadə etdikdə yaxşı nəticə əldə etmək olar.

1. Sait səslərin tələffüzü.
2. Samit səslərin tələffüzü.
3. Sait səsin açıq hecəda oxunuşu.
4. Sait səsin qapalı hecəda oxunuşu.
5. Sait hərflərin birləşmələrin oxunuşu.
6. Qoşa samitlərin oxunuşu.
7. Diftonqların oxunuşu.
8. Mətni köçürün, sait hərflərin altından iki xətt çəkin.

9. Bir neçə söz yazın, oradakı səslərin sayını deyin.
 10. Mətni köçürün “oo”, “ea”, “ee” hərf birləşməsi olan sözləri göstərin.
 11. Bir neçə söz yazın, oradakı səslərin sayını deyin.

Sözlər	BEST	BLACK	TREE	FLAT
hərflər	4	5	4	4
səslər	4	4	3	4

12. Aşağıdakı children, school, blackboard, classroom sözlərini yazın və sait hərflərin altından xətt çəkin.
 13. [ei], [ai], [i], [e], [æ], [ɔ] səslərini işlədərək bir neçə söz yazın. Onları şərti işarələrlə göstərin.
 14. Sözü sonunda e hərfi olan bir neçə sözün şərti işarəsini yazın.
 15. Mətnə olan sözləri aşağıdakı nümunəyə uyğun olaraq yazın.

AÇIQ HECA	QAPALI HECA	ŞƏRTİ AÇIQ HECA
skate	map	table
nurse	father	family

16. Verilmiş sözləri şərti işarələrlə yazın.
 17. Şərti işarələrlə verilmiş sözləri hərflərlə yazın.
 18. Sözləri spelling edin.

Bu növ çalışmalarla iş aparmaq lazımdır.

Çalışmalar verilirərkən mətnlər qramatik və leksik qaydalara da uyğun olmalıdır.

İngilis-dilinin tələffüzünü Azərbaycan məktəblərində öyrədkən hər bir səsə, onların artikulyasiyasına diqqətlə yanaşmalı və onun şagirdin ana dilində olub, olmamasına fikir verməlidir. İngilis-dili ilə Azərbaycan-dilində olan qaydaları müqayisə etdikdə müəllim təlim üçün metod seçir, səsləri və intonasiyanı yaxşı öyrədir. Məlumdur ki, dildə olan səslər nitq orqanları vasitəsilə yaranır. Nitq orqanları aktiv və passiv olurlar.

Aktiv orqanlara dodaqlar, dil, yumşaq damaq, dilçək, səs telləri aiddir. Bu nitq orqanları səsləri əmələ gətirmək üçün müəyyən hərəkətlər edirlər.

Passiv orqanlara avionlar, sərt damaq, üst dişin üstündəki qabarcıqlar aiddir. Bu nitq üzvləri səsin əmələ gəlməsində müstəqil rol oynayırlar.

Ancaq aktiv nitq üzvlərinə köməkçi vəzifəsini yerinə yetirirlər. Yuxarıda adları çəkilən nitq üzvləri Azərbaycan və İngilis səslərinin tələffüzündə eyni cürə iştirak edirlər.

Bunların arasındakı fərq hər dilin özünəməxsus artikulyasiya məxrəcinin olmasıdır. Nitqdə olan səslər 2 yerə bölünür.

Sait və samit səslər. Bu səslər arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Tələffüs zamanı ağız boşluğunda heç bir maneyə rast gəlməyən səslərə sait səslər deyilir.

2. Tələffüs zamanı ağız boşluğunda maneyə rast gələn səslərə samit səslər deyilir.

Azərbaycan-dili şagirdlər İngilis-dilində olan səsləri öyrənərkən ana dilində olan artikulyasiya məxrəcinə müraciət edirlər. Bu zaman öyrəndikləri dilin artikulyasiya məxrəcinə müqayisə vasitəsilə aşkar edirlər.

Ədəbiyyat

1. Sevinc Abbasova: İngilis dilinin metodikasında yeni müasir təlim metodları . Bakı 2015
2. Veisova Z: Fəal interaktiv təlim , müəllimlər üçün vəsait. UNİSEF 2007
3. Tahirova A.T , Salayeva Ə.M “Orta məktəblərdə ingilis dilinin təd. Metod.” Bakı 1978
4. [http/ www. təhsilproblemləri.com](http://www.təhsilproblemləri.com)

PRONUNCIATION TRAINING***Nasibova Fakhriya Bandar******Summary***

In order to speak any language one must be able to pronounce words and sentences in that language correctly.

It means that the learners of a foreign language must first of all know how to pronounce, isolated sounds, learn to join them within words and sentences .

In order to master the pronunciation of a foreign language the learner must know how to use the organs of speech to produce new speech sounds.

ОБУЧЕНИЕ ПРОИЗНОШЕНИЮ***Насибова Фахрия Вандар кызы******Резюме***

Для того чтобы разговаривать на какомнибудь иностранном языке обучающий должен уметь правильно произнести слова и предложения в том языке. Это означает что обучающий иностранного языка должен знать как произнести отдельных звуков, научиться соединять их в словах и предложениях.

Для владения иностранного языка обучающий должен знать как использовать органов речи чтобы правильно произнести речевых звуков.

Rəyçi: dos. Əliyeva Zahirə***Praktik xarici dillər kafedrasının 16 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 05 saylı protokolu******Daxil olma tarixi 24 fevral 2021-ci il*****UOT:796.****MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN HƏYATINDA FİZİKİ
TƏRBİYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ*****Qazaxova Şahnaz Xəlilhacı qızı, Məmmədova Amaliya Məmmədağa qızı******Gəncə Dövlət Universiteti******ldmankafedrasi@mail.ru***

Xülasə: Hərtərəfli inkişaf etmiş müasir insanın hazırlığında fiziki tərbiyənin, hələ uşaqlıq illərində düzgün qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi uşağın fiziki inkişafına xüsusi mühitin aktiv təsirinin ətrafına əsaslanır. Xarici mühitin fiziki inkişaf göstəricilərinə çox cəhətli təsirini sübut edir.

Beləliklə fiziki tərbiyə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sağlam və möhkəm böyüməsini təmin edir. Onlara həyatda zəruri olan hərəkət, bacarıq və vərdisləri aşılayır, onları əmək həyatına və vətənin müdafiəsinə hazırlayır.

Açar sözlər: məktəbəqədər uşaqlar, fiziki tərbiyə, fiziki inkişaf, uşaqların sağlamlığı, hərəkətlər.

Key words: preschool children, physical education, physical development, children's health, exercise

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, физическое воспитание, физическое развитие, здоровье детей, упражнения.

Hərtərəfli inkişaf etmiş müasir insanın hazırlığında fiziki tərbiyənin, hələ uşaqlıq illərində düzgün qurulması böyük əhəmiyyəti kəsb edir. Məhz bu illər orqanizmin ən vacib sistemlərinin intensiv artımı və inkişafı, onların funksiyalarının təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Burada fiziki və mənəvi imkanlarının hərtərəfli inkişafı üçün təməl qoyulur. Orqanizmin, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, düzgün qamətin formalaşması, həyatı vacib elementar hərəkətləri bacarmaq, gigiyenik vərdişlər və.s. üçün bu ən əlverişli dövrüdür. Ona görə də, düzgün fiziki tərbiyə baxımından əgər bu dövr əldən verilərsə gələcəkdə buraxılmış səhvlərin aradan qaldırılması çox çətin olacaq. Əbəs yerə gəldim əfsanədə deyilməyib ki, Sokratdan üç günlük uşağın tərbiyəsi ilə nə vaxt məşğul olmağa başlamaq lazımdır soruşan ana, cavabında məhz üç gün gecikdiyini eşidir.

Müxtəlif elmi məlumatlar göstərir ki, ümumiyyətlə tərbiyəni, o cümlədən fiziki hərəkətlərin icrasını uşaq dünyaya gələn andan başlamaq lazımdır, yoxsa sonra çox şeyi itirmək olar.

Bunun üçün insan həyatının əlverişli və çoxməsuliyyətli dövrünü əldən verməmək üçün ölkəmizdə Dövlət səviyəsində fiziki tərbiyə sistemi həyata keçirilir. Bunlar artıq məktəbəqədər uşaq müəssisələrində, körpələr evi və uşaq bağçalarında, sonra isə ümumtəhsil məktəblərində, orta ixtisas və ali təhsil ocaqlarında, orduda, qismən istehsalat və müalicə müəssisələrində davam etdirilir. Burada fiziki tərbiyə mövcud tədris proqramlarına əsasən yerinə yetirilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri ailələrlə birlikdə uşaqların fiziki və mənəvi formalaşmasının ən vacib dövründə onların düzgün fiziki inkişafını təmin etmək iqtidarındadır.

Mühitə fərdi uyğunlaşmalar kifayət qədər müxtəlifdir, onlar uşağın həyat şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Eyni zamanda ətraf mühit şəraiti təşkil edilmiş tədbirlərlə bilərəkdən dəyişdirilə bilər. Xüsusən, fiziki hərəkətlər vasitəsi ilə, insan orqanizminin funksional imkanlarının mühüm artımına, genişlənməsinə və təkmilləşməsinə nail olmaq mümkündür. Bədəni möhkəmləndirmə proseduraları ilə əlaqəli fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilməsi insan orqanizminin ətraf mühit dəyişgənliyinə dayanıqlığını artırır və bununla orqanizmin müxtəlif əlverişsiz şəraitlərdə (soyuq, yüksək hərəkət, oksigen çatışmamazlığı, həddindən artıq yorulma, və s.) normal fəaliyyət göstərmə diapazonunu genişləndirir.

Beləliklə, orqanizmi ətraf mühitlə utğunlaşmasının artırılmasında fiziki tərbiyənin rolu çox böyükdür. Bunu tam evəz edəcək heç nə yoxdur. Problemin həlli, insan orqanizminin konkret şəraitə uyğunlaşma mexanizminin genişlənməsi üçün müvafiq metodikaları hazırlayıb, onlardan fəal istifadə etməkdir.

Fiziki tərbiyə məqsədli, planlı və mütəşəkkil proses olmaqla gənc nəslin sağlamlığını təmin edir, fiziki qabiliyyətləri və keyfiyyətləri inkişaf etdirir. Fiziki tərbiyə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması şərtidir. Fiziki tərbiyə gənc nəslin sağlamlığını təmin etməyə, onun fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə, hərəkət vərdişlərinin və bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir.

Hal-hazırda cəmiyyətdə fiziki tərbiyənin rolu məktəbəqədər yaşdan uşağın hərtərəfli fiziki cəhətdən möhkəmlənməsindən, onu əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsəd həm təbiətin təbii qüvvələrindən, gigiyenik amillərdən məqsədəuyğun istifadə etməklə, həm də xüsusi hazırlanmış fiziki təmrinlər sistemi vasitəsi ilə uşaqlara təsir göstərməklə həyata keçirilir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlara ilk növbədə fiziki sağlamlıq lazımdır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların sağlamlığının bünövrəsi qoyulur. Uşağın anatomo-fizioloji inkişafını və sağlamlığını təmin etmədən onun gələcək inkişafından söz açmaq olmaz. Məhz buna görə də körpəlik dövründən uşağın sağlamlığı qayğısına qalmaq lazımdır. Məşhur rus alimi xirurg, akademik N.M.Amasov "Sağlamlıq yoxsa xoşbəxtlik mühümdür?" sualına belə cavab

vermişdir: “Xoşbəxtlik və sağlamlıq sıx əlaqədardır. Sağlamlıq olmadan xoşbəxtlik, xoşbəxtlik olmadan sağlamlıq yoxdur”.

Cəmiyyətin ən qiymətli sərvəti olan uşaqların sağlamlığı müdrik insanların da diqqətini cəlb etmişdir. Antik dövrün böyük filosofu Platon da sağlamlığı insan üçün xoşbəxtlik saymışdır. Qədim Elladanın nəhəng qayalarının birində bu sözlər yazılmışdır: “Güclü olmaq istəyirsənsə qaç, sağlam olmaq istəyirsənsə qaç, gözəl olmaq istəyirsənsə qaç”.

Lakin fiziki tərbiyə ancaq fiziki inkişafa təsir etməklə məhdud qalmır, o uşağın bütün şəxsiyyətinə dərinlən təsir edir. Fiziki, əqli və mənəvi inkişaf arasındakı əlaqə “Sağlam bədəndə sağlam ruh olar” atalar sözündə əks etdirilmişdir.

Tərbiyə sisteminin komponenti olan fiziki tərbiyə əxlaqi, əqli tərbiyə, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə ilə obyektiv surətdə əlaqədardır və uşaq şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına kömək edir.

Uşağın yaşadığı mühitə təsir etməklə, həyatını yaxşılaşdırmaqla, elmi surətdə əsaslandırılmış fiziki tərbiyə sistemi tətbiq etməklə, uşağın fiziki inkişafına fəal təsir göstərməklə onun göstəricilərini yaxşılaşdırmaq olar. Fiziki inkişaf sferasına təsir göstərdikdə fiziki tərbiyə uşağı əqli, əxlaqi, estetik cəhətdən inkişaf etdirir. Fiziki tərbiyənin əqli tərbiyə ilə əlaqəsi böyükdür.

P.F.Lesqaft qeyd edir ki, “Fiziki mümarisələrin, şübhəsiz ki, tərbiyəvi əhəmiyyəti də vardır, onlar enerjini fəaliyyətə doğru təhrik etmiş, bununla bərabər özünün bütün təzahürlərində insanı təmkinlilik və mülayimliyə alışıdır”. Bununla da P.F.Lesqaft göstərmək istəmişdir ki, fiziki tərbiyə orqanizmin sağlamlaşması ilə məhdudlaşmır, həm də orqanik şəkildə əqli, əxlaqi, əmək və estetik tərbiyənin vəzifələri ilə əlaqədardır.

J.J.Russo yazırdı: “Bədənin və hiss üzvlərinin inkişafı düzgün tərbiyənin əsasıdır. Fikirləşməyi öyrənmək üçün üzvlərimizi, hisslərimizi və aqlımızın silahları olan orqanlarımızı mümarisə etdirmək lazımdır, bu silahlardan mümkün ola bilən faydanı götürmək üçün, onları əldə edən bədənin möhkəm və sağlam olması lazımdır”. Bununla da J.J.Russo hələ iki əsr bundan əvvəl göstərmək istəmişdir ki, “siz uşaqlarda ağıl əmələ gətirmək istəyirsinizsə, ağılın idarə edəcəyi qüvvəsini təmin etdirin, onun bədənini təkidlə inkişaf etdirin, onun ağıllı, dərrakəli olması üçün onu möhkəm və sağlam edin”.

Məktəbəqədər yaş dövründən mənəvi zənginlik əldə edə bilmək, əxlaqi cəhətdən saf olmaq, yüksək estetik zövqə malik ola bilmək üçün uşaq ilk növbədə fiziki cəhətdən sağlam olmalıdır. Platon deyirdi: “Mən belə hesab etmirəm ki, insanın bədəni qaydasında olduqda o öz-özünə könül xoşluğu yaradır; mənə əksinə, könül xoşluğu bədənin daha yaxşı vəziyyəti üçün şərtidir”.

Fiziki tərbiyənin müxtəlif vasitələrini seçərkən və onlardan istifadə edərkən nəinki uşaqların səhhətinin möhkəmlənməsi və fiziki inkişafı üçün onların əhəmiyyətinə, həm də onların uşağın şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına, təsirinə əsaslanmaq lazımdır. Məsələn, uşaqların açıq havada fəaliyyətinin məzmununu və bu fəaliyyətə rəhbərlik üsullarını fikirləşərkən, tərbiyəçi nəinki ancaq uşaqların sağlamlığı, həm də əqli, əxlaqi və estetik tərbiyəsi qayğısına da qalmalıdır.

Uşaq şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı üçün fiziki və əqli tərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsi əhəmiyyətlidir. Əqli yüksəliş və inkişaf müvafiq fiziki inkişaf tələb edir. Fiziki inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi əqli fəaliyyətin inkişafına kömək edir, uşaqların əqli tərbiyəsini inkişaf etdirir.

Fiziki tərbiyənin əxlaq tərbiyəsi ilə əlaqəsi də böyükdür. Fiziki tərbiyə prosesində hərəkətlər, mədəni davranış vərdislərinə yiyələndikdə, möhkəmləndirici proseduraları vaxtında yerinə yetirdikdə, hərəkətlərini məqsədə yönəltmək, sərbəstlik, səbatlılıq, təmkinlilik, öz davranışını idarə etmək bacarığı, iradə möhkəmliyi, müstəqillik, fəallıq inkişaf edir.

Fiziki tərbiyə estetik hisslərin formalaşmasına da təsir edir. Sağlamlıq duyğusu, səliqəlilik və təmizlik vərdisləri, estetik inkişafın başlanğıcıdır. Bunlar uşaqlarda dəyişməyən sevinc və həzz almaq hissi əmələ gətirir. Uşaqlar gözəl hərəkətdən həzz almaq, onların düzgünlüyünü, ritmikliyini, qəşəngliyini qiymətləndirmək bacarığına malikdirlər.

Beləliklə, fiziki tərbiyə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sağlam və möhkəm böyüməsini təmin edir, onlara həyatda zəruri olan hərəkət, bacarıq və vərdisləri aşılayır, onları əmək həyatına və Vətənin müdafiəsinə hazırlayır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində əqli qabiliyyətləri, estetik zövq və hissləri, əmək vərdislərini fiziki mədəniyyət məşğələləri ilə üzvü surətdə birləşdirir, onların ahəngdar inkişafını təmin edir.

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi uşağın fiziki inkişafına xarici mühitin aktiv təsirinin etirafına əsaslanır, xarici mühitin fiziki inkişaf göstəricilərinə çox cəhətli təsirini sübut edir. Mərkəzi əsəb sisteminin yüksək plastikliyi, onun böyük dəyişkənliyini, hətta irsi göstəricilərin dəyişkənliyini müəyyənləşdirir. Bu uşağın orqanizminə müntəzəm olaraq təsir etməyə, onu yaxşılaşdırmağa, təbii çatışmamazlıqlara təsir etməyə, onu gimnastika, xüsusi fiziki mümarisələr, hərəkətli oyunlar, möhkəmləndirmə kimi xüsusi fiziki tərbiyə vasitələrinin köməyi ilə islah etməyə imkan verir.

Körpə və məktəbəqədər yaşlı uşaq hərəkət vasitəsi ilə ətrafla tanış olur. Hər bir hərəkət yalnız xarici əşyalarla yox, özünün əzələləri, bağları, vətərləri ilə əmələ gələn duyğularla müşayiət edilir. Bunlarla əlaqədə olmadan, hərəkəti duyğular olmadan duyğu, təsəvvür yoxdur. Uşağın beyin mərkəzi əsəb sistemindən əzələlərə gedən və əksinə hərəkət aparatının müxtəlif hissələrindən beyinə gedən ikitərəfli qıcıqlandırıcı axınla oyanır. İ.M.Seçenovun əsərində göstərilir ki, hərəkəti fəaliyyətin qavrama bacarığı ilə, düşüncə ilə, fikirləşmək və mühakimə etməklə sıx əlaqəsi vardır. Hərəkət uşağın fiziki və ümumi inkişafının zəruri həyat əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. T.M.İsmayılov., C.M.Məmmədova. “İdman psixologiyası”. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı. 2002, 276 səh.
2. Ə. Paşayev, F. Rüstəmov “Pedaqogika” Bakı 2002
3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. – Bakı, 2002
4. M. Həmzəyev, F.Seyidov “Psixologiya” – Bakı, 2009

THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE LIVES OF PRESCHOOLSHILDREN

Qazaxova Şahnaz Xəlilhacı qızı, Məmmədova Amaliya Məmmədağa qızı
Summary

Proper organization of physical education in childhood is of great importance in the preparation of a comprehensively developed modern man.

The theory of physical education is based on the active influence of the external environment on the physical development of the child, proves the multifaceted effect of the external environment on the indicators of physical development

Thus, physical education ensures the healthy and strong growth of preschool children, instills in them the motor, skills and habits necessary for life, prepares them for working life and defence of the homeland.

ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ЖИЗНИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Gazahova Shahnaz Halilhadji, Mammadova Amalya Mammadaga
Резюме

Правильная организация физического воспитания в детстве имеет большое значение в подготовке всесторонне развитого современного человека.

Теория физического воспитания основана на активном влиянии внешней среды на физическое развитие ребенка, доказывает многогранность влияния внешней среды на показатели физического развития.

Таким образом, физическое воспитание обеспечивает здоровый и сильный рост дошкольников, прививает им двигательные навыки, необходимые для жизни, готовит их к трудовой жизни и защите родины.

*Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının b/m Haqqverdiyev İlqar Arif oğlu
Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 sayılı protokolu.
Daxil olma tarixi 10 aprel 2021-ci il*

UOT:80.

MORFOLOGİYA TƏLİMİNDƏ EKSPERİMENTAL MÜŞAHİDƏ: QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

*dosent Quliyeva Tahirə Abdurəhman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru*

Xülasə: Şagird tərəfindən nisbətən çətin mənimsənilən nə ola bilər? Bu çətinliyin konkret olaraq necə aradan qaldırmaq olar? Mənimsəmənin sabitliyinə və yaradıcı, müstəqil tətbiqetməyə necə nail olmaq olar? Bu kimi suallar müəllimi daima narahat etməli və onun bütün imkanları bu istiqamətə səfərbər edilməlidir. Bu prizmadan yanaşaraq morfologiya bölməsinin nisbətən çətin mənimsənilən mövzularını, interferativ qarşılaşma, qarışdırma yaranan məsələləri və onların linqvovədidaktik problemləri araşdırılır

Açar sözlər: Morfologiya, mənimsəmə, yaranan çətinliklər, yaradıcı, müstəqil tətbiqetmə

Ключевые слова: Морфология, мастерство, трудности, творческое, самостоятельное применение

Key words: Morphology, mastery, difficulties, creative, independent application

Azərbaycan dilçiliyində elmi qrammatikanın təşəkkülü və tədrisi məsələləri B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, F.Zeynalov, Z.Budaqova, Y.Seyidov, Ə.Abdullayev, H.Mirzəzadə, A.Abdullayev, A.Qurbanov, H.Mirzəyev, V.Əliyev, B.Xəlilov, Ə.Tanrıverdiyev və s. kimi alimlərin adları ilə sıx əlaqəlidir. Ümumən morfologiyaya aid tədqiq və araşdırmalarda sual doğuran cəhətlər çoxdur. Hələ də sifətlər fe'llə əlaqəyə girdikdə adverbiallaşma zərf kimi izah olunur. Eyni şəkilçilər adlara artırıldıqda xəbərlilik, feillərə artırıldıqda şəxs şəkilçiləri adlandırılır. Nitq hissələrinin təsnifində sintaktik prinsip üstün tutulur və eyni sözlər yerinə görə say və zərf, sifət və zərf hesab olunur və s.

Görkəmli dilçi-alim M. Hüseynzadə hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarını ümumi qrammatik kateqoriyalar adlandırmışdır. Lakin məlumdur ki, heç bir sifət saf halda hallanmaz, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməz. Hal və mənsubiyyət ismin qrammatik əlamətləridir. Bunların ümumi qrammatik kateqoriya adlandırılması yuxarıda qeyd etdiyimiz prosesi, konkret desək, substantivləşməni nəzərə almamağın nəticəsidir. *İrəli, içəri, geri, yuxarı, aşağı, ora, bura* tipli sözlər mahiyyət etibarilə məkan bildirən isimlərdən fərqlənmir və ismin bütün halları üzrə dəyişir. Bu cür sözlər adlıq, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında zərf hesab olunursa, yiyəlik və tə'sirlik halda nə olur? Və əgər

bu hallarda həqiqətən zərfdirsə, onda zərflərin də hallanmasından danışmaq lazımdır. Bizcə, bunlar adi məkan mənalı isimlərdir. Əgər məzmunlarında konkret əşyavilik olmadığı üçün isim sayılmırsa, onda gərək *yaxşılıq, gözəllik, qırmızılıq, itilik, acılıq* kimi sözlər də isim hesab edilməsin. Bu cür vahid prinsipin olmaması nəticəsidir ki, hələ də yer zərfləri və yer bildirən isimlər, miqdar zərfləri və miqdar sayları, zaman zərfləri və zaman bildirən isimlər çox vaxt gözəyari (və ya sintaktik mövqe əsasında) izah edilir. **(4, s. 331)**

Hal kateqoriyasının göstəricisi şəkilçilərdir. Hallanmada çətinlik yaradan da budur ki, yiyəlik və təsirlik halda olan sözlər də şəkilçisiz işlənilib bu suallara cavab verə bilər. Bu vəziyyət yiyəlik, təsirlik hallarda qeyri-müəyyənlik situasiyası yaradır və şagirdlər adətən adlıq, yiyəlik, təsirlik halları qarışdırırlar. Ümumiyyətlə, ismin yiyəlik və təsirlik halı bəzi xüsusiyyətlərinə görə oxşasalar da, aralarında kəskin təzad vardır. Hər iki hal müəyyən və qeyri-müəyyən formada təzahür edir. Onların hər ikisinin müəyyən forması şəkilçili, qeyri-müəyyən forması isə şəkilçisiz olur. Hər ikisinin şəkilçili forması aid olduğu sözlə idarə, qeyri-müəyyən –şəkilçisiz forması isə aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Hər ikisinin şəkilçisiz forması ümumi isimlərlə ifadə olunub, əsasən, nə? sualına cavab verir. Lakin bu oxşarlıqlara baxmayaraq, bu iki hal arasında aşağıdakı təzadlı məqamlar vardır: 1. Yiyəlik hal sahib şəxs bildirdiyindən ancaq isim və isimləşə bilən sözlərlə əlaqələnir. Təsirlik hal isə, adından da göründüyü kimi, hərəkətin təsir göstərdiyi obyektə ifadə etdiyiindən ancaq fellə bağlanır, heç vaxt isimlə əlaqələnmir. Buna görə də yiyəlik hal ismi, təsirlik hal isə feli birləşmənin asılı tərəfi olur. 2. Təsirlik hal bir qayda olaraq cümlədə müstəqil üzv-tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirir. Yiyəlik halda olan söz isə, demək olar ki, ayrılıqda cümlə üzvü olmur, yalnız mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə bir mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir. 3. Yiyəlik hal ancaq xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək təklildə cümlənin ismi xəbəri ola bilər. Təsirlik hal isə heç vaxt xəbər ola bilmir” **(5, s.38).**

Müəllim alqoritmik linqvistik eksperimentlər tətbiq etmək, müqayisələr, morfoloji təhlillər aparmaq yolu ilə anlayışların qarışdırılmadığına əmin olmalıdır. Eksperimental müşahidənin yekunu olaraq şagird dərk etməlidir ki, yiyəlik və təsirlik halda olan söz öz şəkilçisi ilə işlənə bildiyi halda, adlıq halda olan sözə birləşmə daxilində hal şəkilçisi artırmaq mümkün deyildir. Özünü ismə aid oxşar dil faktı kimi göstərən adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hallarının fərqli cəhətləri müxtəlif üsullarla açılmalı, aşağıdakı nəticə alınmalıdır:

1. Adlıq hal əşyanın adını, qeyri-müəyyən təsirlik hal üzərində iş icra olunan obyektə, qeyri-müəyyən yiyəlik hal isə yiyəlik, sahiblik, aidlik məzmununu itirərək, qeyri-müəyyənlik anlayışını bildirir.

2. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz xəbəri təsirli fellə ifadə olunan cümlədə, adlıq halda olan söz təsirsiz feli xəbərlilik və ismi xəbərlilik cümlələrdə işlədilir. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan isim heç vaxt fellə əlaqəyə girmir və özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözdən asılıdır.

3. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim qoşma ilə işlənmir, adlıq halda olan söz isə qoşma ilə işlənilir.

4. Qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan halda olan söz xəbər ola bilməz, adlıq halda olan isimlə xəbər kimi çıxış edir.

5. Sintaktik vəzifəsinə görə qeyri-müəyyən təsirlik hal yalnız qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq, adlıq hal mübtədə və xəbər, qeyri-müəyyən yiyəlik hal isə mənsubiyyət şəkilçili sözlə birlikdə müxtəlif cümlə üzvü olur və s. **(1, s. 207)**

İsmə tədrisində çətinlik yaradan problemlərdən biri də yiyəlik hal (-in⁴) və II şəxs, təsirlik hal (-i⁴) və III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçilərinin formaca eyni olmasıdır. Linqvistik eksperimentlərdən, zahiri oxşarlığı aşkar görünən cümlələrin müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə aydınlaşdırmaq olar ki, yiyəlik hal göstəricisi (şəkilçi) artırdığı sözün sahib əşya olduğunu, mənsubiyyət göstəricisi (şəkilçisi) isə sahib əşya

bildirən sözə mənsub olduğunu bildirmək üçün artırır.”*Vətənin dardadır;*” “*Vətənin çörəyi halalın olsun*” – cümlələrində “*vətənin*” sözü şəkilcə eyni olsa da, birinci cümlədə *vətənin* sözündəki **in** şəkilçisi II şəxsin təkinə (sənin vətənin) mənsub olduğu halda, 2-ci cümlədəki *vətənin* sözündəki -in şəkilçisi çörəyin vətənə mənsubluğunu bildirir. Belə bir “yalançı qohumluq” təsrlik halın şəkilçisi ilə III şəxs təkinin şəkilçiləri arasındada da var. Məsələn, *Əsgər silahı təhvil verdi. Əsgərin silahı komandirdədir*- cümlələrində silah sözü -ı şəkilçisini qəbul etmişdir. Lakin birinci cümlədə *silahı* sözü *verdi* felinə bağlanmış, idarə əlaqəsinin tələbinə görə təsrilik halda işlənmişdir. İkinci cümlədə *əsgərin silahı* təyini söz birləşməsi yaranıb və silahı sözündəki -ı şəkilçisi III şəxs təkinin göstəicisidir. Əgər bu cümlədəki *silah* sözlərini saitle bitən sözlə əvəz etsək təsrillilik halda “**n**”, III şəxsin təkində isə “**s**” bitişdiricisi *boxça-n-ı, boxça-s-ı*) artırılacaq.

İsmə məxsus xəbərlilik şəkilçiləri ilə felə məxsus şəxs şəkilçiləri qarışdırılır və eyniləşdirilir. Əslində bunlar arasında bir oxşarlıq, yaxınlıq, uyğunluq var. Xəbərlilik şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız şəkilçiləri eynilə şəxs şəkilçiləri sırasında da görürük. Lakin bu, onları qarışdırmağa heç də əsas vermir. Əslində həm şəxs, həm də xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən formalaşsa da, şəxs şəkilçiləri daha rəngarəngdir. Bundan başqa şəxs şəkilçiləri onsuz da cümlədə xəbər olacaq təsriflənən felin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını-uzlaşmasını həyata keçirir. Xəbərlilik şəkilçiləri isə üzərinə daha çox vəzifə götürərək cümlədə digər sintaktik vəzifənin daşıyıcısı olan ismin (və ya isimləşə bilən sözün, birləşmənin) həm xəbər olmasını reallaşdırır, həm də onun mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını həyata keçirir (5, s.42-43). Çalışma üzərində iş, müqayisə priyomu, xüsusilə morfoloji təhlil yolu ilə xəbərlilik şəkilçiləri haqqında düzgün məfhum yaratmaq və onlardan istifadə ilə bağlı bacarıqlar aşılamaq əsas didaktik məqsəd olmalıdır (1, s.208).

Mənimsəmədə şagirdlər bəzən sifətin dərəcələri ilə düzəltmə sifətləri qarışdırırlar. Lüğəvi mənənin (*sarımtıl, sarımtraq*) dəyişmədiyini dəqiqləşdirməklə bu çətinliyi aradan qaldırmaq olar. Azaltma dərəcəsi şəkilçilər (raq, sov, mtraq); sifətin əvvəlinə *ala, açıq*, sonuna təhər sözlərini yanaşdırmaqla yaradılır. Çoxaltma dərəcəsi isə -sa² şəkilçisi, *lap, ən, çox, daha* ədatlarını sifətin əvvəlinə yanaşdırmaqla və xüsusi yolla yaradılır. Çoxaltma dərəcəsinin yaratmağın bir xüsusi yolu da var ki, bu sifətlərin təkrarlanması və sifətlə müvafiq əşyanın müqayisəsinə əsaslanmaqla yaranır. Məsələn, *dadlıdan dadlı, gözəldən gözəl, ucadan-uca, kömürdən qara* və s. Sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaratmaq variantlarından biri də **m, p, r, s** samitlərinin sifət kökündəki ilk hecanın saitindən sonra artırmaqla yaradılmasıdır. Mətnlərdə *düm(bə)düz, sap(pa)sığ* kimi sifətlərə rast gəldikdə müəllim bunu qədim ba ədatının fonetik dəyişmələri ilə izah edə bilər. Bundan başqa, müəllim diqqətdə saxlamalıdır ki, -ca², -raq² şəkilçiləri sifətin azlığını (*xırdaca, gödərək*) çoxluğunu (*yekəcə*) yarada bilər. Burada dərəcəni müəyyənləşdirmək üçün lüğəvi-semantik mənaya fikir vermək lazımdır.

Müəyyən miqdar sayları mənimsənilərkən diqqət **bir** sayının üzərinə yönəldilməlidir. Morfoloji və sintaktik təhlillər zamanı bir sayının mənalarda işlənməsi çətinlik yaradır. Müəllim *bir* sözünü müxtəlif cümlələrdə işlətməklə şagirdlərin diqqətini sintaktik və üslub fərqliliyinə cəlb etməlidir. Məsələn, *Ürəkbulandırıcı bir vəziyyət idi. Ayının min bir oyunu var, bir armudun başında, Bir yandan dost deyirsən, bir yandan da işimi pozursan* – cümlələrində *bir* sözü yalnız *bir armudun başında* ifadəsində miqdar sayı kimi işlənib, digər hallarda say deyildir. Qeyri-müəyyən saylarsa müəyyən miqdar sayları ilə müqayisədə geyrənilməli, həm isimlərdən əvvəl gələn qeyri-müəyyənlik yarıdan sözlər (*az, çox, xeyli, bir qədər, bir az və s.*), həm də müəyyən miqdar saylarına şəkilçilər artırmaqla yarananlar (onlarla, minlərlə, yüzlərcə, milyonlarca) paralel təhlillərdə aydınlaşdırılmalıdır. Müəllim bu məqamda təlimi elə qurmalıdır ki, şagirdlər gələcəkdə *xeyli, çox, az, bir qədər* sözlərini hərəkətdən əvvəl gələn miqdar zərfləri ilə (*xeyli danışdı, az oynadı, bir qədər mızıldandı*)

qarışdırmasınlar (1,s.211-212) Dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət anlayışı ifadə olunur. Belə sözlərə *haftə (7 gün)*, *ay(30 gün)*, *il (365 gün)*, *qərinə (33 il)*, *əsr (100 il)*, *şahı (5 qəpik)*, *abbası (20 qəpik)*, *arşın (71 santimetr)*, *girvənkə (400 qram)*, *çərək (dördüdə bir hissə)*, *batman (8 kiloqram)*, *misqal (42 qram)*, *manat* və s. *misal göstərmək olar. Bu sözlərin bir qismi hazırda dilimizdə arxaıqlaşmışdır (şahı, abbası, ağac, mil, arşın, girvənkə və s.)*. Belə sözlərin məzmununda kəmiyyət ölçü, miqdar anlayışı olsa da, onlar say deyil, isim hesab olunur (6, s.69)

V sinifdə şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən əvəzliliklər öyrədilir. Şəxs əvəzliyi kimi mənimsənilən *o* sonra işarə əvəzliyinin atributu kimi də çıxış edir və ikili funksiya daşıyır.Məsələn, *Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz o bağa köçəydiniz* (M.M), *O*, bütün zamanların şəiridir- cümlələrinə birinci cümlədəki “*o*”lar işarə, ikinci cümlədəki “*o*” isə şəxs əvəzliyidir. Morfoloji suallar (hansı?, kim?) verçəklə və sintaktik əlamətə görə (təyin, mübtədə) onları fərqləndirmək mümkündür.İşarə əvəzliliklərindən danışarkən təkcə *o*, *bu* deyil, *elə*, *belə* əvəzlilikləri üzərində də iş aparmaq lazımdır.Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin mənimsədilməsində ikili vəzifəyə sahib *kimi*, *biri*, *kimsə* sözləri də dəqiq müqayisələr, xarakterik misallar, məntiqi mətnlər üzərində iş qurmaqla mənimsədilməlidir.

Felin tədrisində də şagirdlər müəyyən problemləri qarışdırır, çətinliklərlə rastlaşırlar.Məsələn, müəllim təsirlilik kateqoriyasını düzgün mənimsədə bilsə məlum fellərin təsirli və təsirsiz, məchul qayıdış, qarşılıqlı, müştərək növ fellərin təsirsiz, icbar növ felin təsirli olmasında çətinlik çəkmədən mənimsədəcəkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, təsirli və təsirsiz felləri mənimsətmək üçün yalnız morfoloji bazaya əsaslanmaqla yanaşı, sintaktik müqayisələrdən də istifadə edilsə mənimsəmə effektiv olar.Müəllim yuxarıda deyilənlərin mahiyyətini bütün dəqiqliyi ilə şagirdlərə çatdırmaq üçün mübahisəli misal və şəkilçilərə daha çox yer verilən mətnlər,çalışmalar üzərində işi gücləndirməlidir.

Felin məna növlərini mənimsətmək üçün “*hərəkət*”, “*hərəkət icraçısı*” və “*onların arasındakı münasibət*” semantik-qrammatik anlayışlar kimi şagirdin diqqətini cəlb etməlidir.Məsələn, məchul növlə qayıdış növün hər ikisində icraçılar məlumdur (qapı açıldı, hava açıldı) və hər ikisi eyni şəkilçilərlə düzəlib.Amma birincidə (qapı açıldı) obyekt subyekti məchullaşdırır, ikincidə isə (hava açıldı) subyekt obyektə əvəz etmişdir.İcbar növün morfoloji əlaməti olan–dır⁴ şəkilçisinin həm də xəbərlilik şəkilçisi olması, –ı⁴,–a²,–ş şəkilçilərinin qarşılıqlı və müştərək növlərin formal əlaməti, həmşinin sözdüzəldici şəkilçi olması da sistem halında öyrədildikdən sonra spesifik əlamətlər mətnlər, çalışmalar vasitəsilə aydınlaşdırılmalı və mənimsədilməlidir.Müqayisəli morfemlərin bol olduğu tapşırıqlar üzərində elə qurulmalıdır ki, müqayisələrdə şagirdlərin özləri daha fəal olsunlar.

Felin formaları (orta məktəbdə felin şəkilləri adlanır) daha çox zamana,şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmələrlə əlaqəli olduğu üçün onlalarla bağlı materiallar təkrarlanmalı, təsriflənən və təsriflənməyən formalar mənimsədilməlidir. Felin əmr və xəbər formalarının özünəməxsus morfoloji göstəriciləri yoxdur və bu əlamətsizlik, əslində, onların əlamətidir.Əmr və xəbər formalarını fərqləndirən cəhət isə əmr şəklinin zamana görə dəyişə bilməsidir.Əmr formasının bir xarakterik cəhəti də odur ki, o, ikinci şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir.Bundan əlavə əmr forması şərt, vacib, arzu formalarının sinonimi olmaq kimi üslubi xüsusiyyətlərə də malikdir. Arzu və lazım formalarını öyrəndikdə isə, ilk növbədə, arzu və lazım anlayışları arasındakı məna fərqləri və yalnız arzu formasında olan sözlərə artırıla bilən *gərək* sözünün məna çalarları üzərində işlətmək lazımdır.

Feli sifətlər də məktəb kursunun ən çətin mənimsənilən mövzulardandır. Onların fellə, sifət, feldən düzələn sifətlə müştərək əlamətlərinin çox olması mənimsəmə işini çətinləşdirir.Feli sifət əşyanın hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildirib fellik mənası (*ürkən at*) ifadə etməklə bərabər, əlaqədar olduğu məfhumun – “*at*” ın da əlamətini aydınlaşdırır.Feli sifətlər həm fel, həm də sifətlə düzgün, dəqiq müqayisədə mənimsədilə bilər. Feli sifətlər fellər kimi təsdiq və inkarda (*gülən-gülməyən, gülür-gülmür*), təsirli və təsirsiz (*səmanı*

görür-səmanı görən, yer titrəyir-yeri titrədən) olur, müxtəlif növ şəkilçilərini (*vurulan zərbə, vuruşan adam, vuruşduran kişi, vuruşdurulan rəqiblər*) qəbul edir. Feli sifətlərin fellər kimi zamana və şəxsə görə dəyişə bilməməsi, bağlı olduğu sözdən əvvəl gələrək yanaşma iləqəsi vasitəsilə əlaqələnməsi, *nə etdi? nə edir? nə edəcək?* deyil, *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verməsi, əsasən cümlənin təyini vəzifəsində işlənməsi onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlərdir. Sifətə xas olan əlamətlərin feli sifətlərdə də olması onları yaxınlaşdırən cəhətlərdirsə, onları fərqləndirən cəhətlər də az deyildir. Feli sifətlərdən fərqli olaraq sifətlərdə hərəkətin əlamətini bildirəcək xüsusiyyət, feli sifətə məxsus kateqoriyaları özündə əks etdirmək və özünü əlamətləndirmək cəhətləri yoxdur. Müəllim gələcəkdə sintaksis təlimi üçün böyük təlimi əhəmiyyəti olacaq feli sifət əmələ gətirən şəkilçilərini də (*-an², -mı⁴, -acaq², -malı², -ası², -dı⁴*) unutmamalı, iki vəzifəli – *mı⁴, -acaq², -malı², -ası²* şəkilçiləri üzrə işlərə xüsusi diqqət yetirməlidir **(1, s. 216)**.

Feli sifətlər də sifətlər kimi isimləşərək hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edə bilər. Lakin feli sifət sifətə məxsus bu əlamətləri qəbul edərkən fellik xüsusiyyətlərindən heç də uzaqlaşmır. Bu sözləri asanlıqla inkarda işlətmək, növlər üzrə dəyişmək və s. olur. Məsələn, *açan çiçək-açmayan çiçək, açılmayan qapı, açdıran adam* və s. Digər tərəfdən, feli sifət əşyanın mövcud zamandakı hərəkətilə bağlı əlamətini bildirir. Feldən düzələn sifətlərdə isə kök fel olsa da, heç bir fellik xüsusiyyəti müşahidə edilmir və bu cür sözlər əşyanın daimi əlamətini bildirir. **(5, s.49)**

Feli bağlamalar əlaqədar olduğu əsas felin ifadə etdiyi hərəkəti zamana və tərzə görə aydınlaşdırır. Deməli, onun fel və zərflə də müştərək və fərqli cəhətləri var. Mənimsədilməyə fellə olan ümumi cəhətlərin öyrədilməsindən başlanılmalıdır. Feli bağlamaların tərkib yarada bilməsi, söz yaradıcılığında çıxış edə bilməməsi, hərəkət zamanında icra tərzini bildirməsi onu əsas feldən fərqləndirən cəhətdir. Feli bağlama zərf kimi fellərlə yanaşma, özündən əvvəlki sözlə idarə əlaqəsi ilə münasibətdə olur, felin hərəkətini izah edir. Şagirdlərə yeri gəldikcə nümunələrlə göstərilməlidir ki, feli bağlamalar bağlayıcıları da əvəz edir və tərkiblər yarada bilirlər.

Zərfin ən çox oxşadığı nitq hissəsi sifətdir və zərfin tədrisinə də onun detalları ilə başlamaq lazımdır. Hətta hərəkətin keyfiyyətini bildirən tərz-i-hərəkət zərfləri morfoloji sualına görə sifətlərlə bəzən eyniləşir. Məsələn, *yaxşı, gözəl, qəşəng* kimi sözlər cümlədə həm sifət, həm də zərf sayılır **(1, s.218)**. Tərz zərfləri işin, hərəkətin icra tərzini, hərəkətin və əlamətin keyfiyyətini bildirir, *necə? nə cür? nə halda? nə tərzdə? nə vəziyyətdə?* suallarından birinə cavab verir. Məsələn, *Onu bir dost kimi sevincək qarşıladı. (F.Kərimzadə) Baharın dəftərini səssizcə ürəyimdə oxuyurdum. (İ.Hüseynov)* və s. **(3, s. 316)**. Zərf feli sifət və feli bağlamalarla müqayisə olunmalı, şagirdlərə mənimsədilməlidir ki, zərf həm də əlamətin əlamətini bildirir. Məsələn, *danışan adam-çox danışan adam, nəzərdən keçirdikdə - diqqətlə nəzərdən keçirdikdə*) Zərfin qrammatik mahiyyəti bilindikdən sonra onun quruluşca və mənaca növləri) haqqında məlumat vermək və təmrinlərlə mənimsədilmiş məlumatları möhkəmləndirmək olar **(1, s.219)**.

Orta məktəb dərslərlərində qoşma, ədat, bağlayıcı, modal sözlər və nida köməkçi nitq hissəsi kimi tədris olunur. Modal sözlər və nidalarla orta məktəbdə morfolojiya tədrisində yekun vurulur.

Ədəbiyyat

1. Balıyev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996
2. H. Balıyev. A. Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014
3. Q. Kazımov . Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2010.
4. G. Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dili. II hissə (Morfolojiya, sintaksis) B-2013
5. Müasir Azərbaycan dili. "Morfolojiya" II hissə, EA-nın nəşri, Bakı, 1980.
6. Ə. Fərəcov. Qrammatik məfhumların mənimsədilməsi, Bakı, 1973.
7. İ. Bayramov. Azərbaycan dili morfolojiyası tədrisinin elmi metodik əsasları. Bakı, 1983

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ НАБЛЮДЕНИЕ В МОРФОЛОГИЧЕСКОМ ОБУЧЕНИИ: ВОЗНИКШИЕ ТРУДНОСТИ

Гулийева Тахира Абдурахман

Резюме

Что может быть относительно сложно освоить ученику? Как именно решить эту проблему? Как добиться стабильности мастерства и творческого, самостоятельного применения? Такие вопросы всегда должны волновать учителя, и все его ресурсы должны быть мобилизованы в этом направлении.

EXPERIMENTAL OBSERVATION IN MORPHOLOGY TRAINING: DIFFICULTIES ENCOUNTERED

Guliyeva Tahira Abduraxman

Summary

What can be relatively difficult for a student to master? How exactly can this problem be overcome? How to achieve mastery stability and creative, independent application? Such questions should always be of concern to the teacher and all his resources should be mobilized in this direction.

Rəyçi dos. Gulrux Hüseynova

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 19 mart 2021-ci il

UOT:796.

SƏHƏR GİMNASTİKASININ QURULUŞU, MƏZMUNU VƏ KEÇİRİLMƏ METODİKASI

Rəhimova Rəmziyyə Sadəddin qızı, Quliyeva İlhamə Əlixan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ilhamequliyeva407@gmail.com

Xülasə: Məktəbəqədər müəssisələrdə səhər gimnastikası fiziki tərbiyənin təşkili formalarından biri olub sağlamlıq və tərbiyə məsələlərini həll etməyə kömək edir.

Səhər gimnastikasının keçirilməsində əsas məqsəd sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, düzgün fiziki inkişaf, uşaqların qamətinin formalaşmasıdır. Onun sağlamaşdırıcı əhəmiyyətindən başqa, bir sıra tərbiyə məsələlərinə: gün rejiminə müvafiq başlamağa, təmrinləri gündəlik yerinə yetirmə vərdişi aşılamağa, uşaqları intizamlı olmağa, kollektivlə razılaşaraq birgə oynamağa kömək edir.

Səhər gimnastikası kompleks hərəkətləri artan çətinlikləri nəzərə almaqla həftəlik tərtib edilir. Buraya əvvəlki məşğələlərdə bütün əzələlərin inkişafı üçün öyrədilmiş və uşaqların gərgin diqqətini tələb etməyən hərəkətlər daxil edilir.

Uşaq bağçasında səhər gimnastikası rejimin əsas hissəsi olub hər gün səhər yeməyindən qabaq keçirilir. Səhər gimnastikası yayda, payızın axırına kimi meydançada–açıq havada, yağışlı havada isə üstü örtülü yerdə və bina daxilində keçirilir. Qış aylarında səhər gimnastikasında səhər gimnastikasını keçirmək üçün idman zalından və ya qrup otağından istifadə edilir.

Açar sözlər: məşğələ, fiziki inkişaf, gimnastika, məktəbyaşlı uşaqlar, hərəkət, yerləş, qaçış

Key words: occupation, physical development, gymnastics, children, school age, traffic, gait, run

Ключевые слова: занятие, физическое развитие, гимнастика, д школьного возраста, движение, походка, бег

Məktəbəqədər müəssisələrdə səhər gimnastikası fiziki tərbiyənin təşkili formalarından biri olub sağlamlıq və tərbiyə məsələlərini həll etməyə kömək edir.

Səhər gimnastikasının keçirilməsində əsas məqsəd sağlamlığın möhkəmlən-dirilməsi, düzgün fiziki inkişaf, uşaqların qamətinin formalaşmasıdır. Onun sağlamaşdırıcı əhəmiyyətindən başqa, bir sıra tərbiyə məsələlərinə: gün rejiminə mütəşəkkil başlamağa, təmrinləri gündəlik yerinə yetirmə vərdişi aşılamağa, uşaqları intizamlı olmağa, kollektivlə razılaşaraq birgə oynamağa kömək edir.

Uşaq bağçasında səhər gimnastikası rejimin əsas hissəsi olub hər gün səhər yeməyindən qabaq keçirilir. Səhər gimnastikası yayda, payızın axırına kimi meydançada–açıq havada, yağışlı havada isə üstü örtülü yerdə və bina daxilində keçirilir. Qış aylarında səhər gimnastikasında səhər gimnastikasını keçirmək üçün idman zalından və ya qrup otağından istifadə edilir. Zalda havanın temperaturu $+16^{\circ}$ olmalıdır. Məşğələdən əvvəl otağın havası dəyişdirilir və döşəmə nəm əski ilə silinir. Əgər uşaq bağçasında xüsusi idman zalı yoxdursa və yaxud qrup otağı kiçikdirsə onda böyük yaşlı uşaqlar qışda səhər gimnastikası keçirmək üçün həyətdəki xüsusi sahəyə aparılır. Belə hallarda müxtəlif hərəkət növləri seçilir ki, isti geyimdə uşaqlar bu hərəkətləri çətinliklə icra edə bilsinlər.

Səhər gimnastikası kompleks hərəkətləri artan çətinlikləri nəzərə almaqla həftəlik tərtib edilir. Buraya əvvəlki məşğələlərdə bütün əzələlərin inkişafı üçün öyrədilmiş və uşaqların gərgin diqqətini tələb etməyən hərəkətlər daxil edilir.

Səhər gimnastikası şərti olaraq 3 hissəyə bölünür.

1. Giriş hissəsi;

2. Əsas hissə;

3. Son hissə.

Hər bir hissənin öz vəzifə və məzmunu vardır.

Birinci giriş hissə uşaqların nəzər – diqqətini təşkil edir, onlara hərəkətləri uzlaşdırmağı öyrədir, qamətin düzgün inkişafına və orqanizmi daha çətin təmrinləri yerinə yetirməyə hazırlayır. Bu məqsədlə cərgəyə düzülmək; sağa, sola, geriye dönmək, bir cərgədən iki cərgəyə, iki cərgədən üç cərgəyə, iki cərgədən dörd cərgəyə, dairəyə, bir neçə dairəyə düzülmək, hərəkəti növbələşdirməklə aramsız sürətli yerləş, hərəkəti - dayaq aparıtının və qamətin formalaşması üçün əlin müxtəlif hərəkəti ilə ayağı dizdən qaldırmaqla pəncə, əlin müxtəlif vəziyyətləri ilə daban üstə yerləş, bir-birinin ardınca dağınıq halda və ya hoppanma ilə qaçış kimi hərəkətlər yerinə yetirilir.

Giriş hissə 2 – 3 dəqiqəyədək davam edir.

İkinci hissə. Əzələ qruplarını möhkəmləndirmək, qaməti düzgün formalaşdırmaq vəzifəsini qarşıya məqsəd qoyur. Mövcud bölmədəki vəzifənin həlli üçün ümumi inkişafetdirici hərəkətlər müəyyən olunmuş ardıcılıqla yerinə yetirilir. Əvvəlcə döş qəfəsinin genişlənməsinə kömək edən və çiyin əzələlərinin möhkəmləndirilməsi, onurğanın yaxşı düzəlməsi, tənəffüsə aid olan əzələlərin inkişafı üçün hərəkətlər verilir. Sonra gövdə əzələləri üçün yanlara, qabağa, dala əyilmək, gövdəni müxtəlif çıxış vəziyyətlərində (oturmaq, durmaq, diz üstə dayanmaq, uzanmış vəziyyətdən oturma vəziyyətinə keçməklə) yanlara döndərmə hərəkətləri verilir. Sonra ayaq və ayaqaltı əzələlərin inkişafı üçün təmrinlər davam etdirilir, hər hərəkətin sayca təkrar etdirilməsi uşaqların yaşından və fiziki hazırlığından asılıdır.

Ümumi inkişafetdirici bütün hərəkətlər yerinə yetirildikdən sonra kiçik yaşlı uşaqlar son yerləşə yaxın hoppanma və ya qaçış hərəkətini yerinə yetirirlər. Böyük yaşlı uşaqlar hoppanmanı qaçışla uyğunlaşdıraraq icra edir, sonra isə son yerləşdə müxtəlif tapşırıqları (istiqaməti dəyişməklə yerləş, bir cərgədən iki cərgəyə düzülmək, cüt yerləş) yerinə yetirirlər.

Hər həftə səhər gimnastikası hərəkətləri dəyişdirilir. Kompleks hərəkətləri bütövlükdə və ya hissə-hissə də dəyişmək olar.

Səhər gimnastikası komplekslərini vəsaitlə və vəsaitlə keçirilməsini növbələşdirmək vacibdir. Birinci və ikinci kiçik qrupun uşaqlarına hərəkətlər bayraqlarla, şaxşaxlarla, kublarla verilir. Orta qrupda isə bayraqlar, kublar, lentlər, kiçik ölçülü halqalar və ağaclarla verilir.

Böyük yaşlı uşaqlar təminləri müxtəlif vəsaitlərlə; halqalarla, idman ağacları ilə müxtəlif ölçülü toplarla, illərlə, lentlərlə icra etməyi bacarmalıdırlar.

Təminləri əşyalarla yerinə yetirmək uşaqlarda məşğələlərə marağı artırır, bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Onlara əşyalarla davranmağı öyrədir, qamətin düzgün formalaşmasına imkan yaradır.

Uşaqların təminləri icra edərkən düzgün çıxış vəziyyəti (oturmaqla, durmaqla, kürəyi və qarnı üstə uzanmaqla) almağı çox vacibdir.

Kiçik yaşlı uşaqların ayaqları üçün çıxış vəziyyəti belədir; -duruş, ayaqlar çiyin bərabərində aralı. Belə duruş vəziyyəti davamlığı təmin edir və bədənə ağırlığını bərabər paylamağa kömək edir.

Böyük yaşlı uşaqlar üçün təminləri müxtəlif çıxış vəziyyətində yerinə yetirirlər. Oturmaq, durmaq, ayağı arxaya aparmaq, ayaqlar bir yerdə və s.

Gövdə üçün təminləri icra edərkən ayaqlar azacıq aralı, çiyin bərabərində aralı və bir yerdə qoyulur.

Əllər üçün çıxış vəziyyəti - əllər aşağıda kürəyin arxasında, bəldə, yanlarda, yuxarıda, başın üzərində, qabaqda döş qarşısında, çiyinlərdə olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar təminləri icra edərkən nəfəsini saxlayır və hərəkətlərini tənəffüsün ritmi ilə uyğunlaşdırma bilmirlər. Uşaqlara təminləri icra edərkən nəfəsi almağı öyrətmək üçün döş qəfəsi sıxılan zaman (əlləri aşağı salarkən, dizi üstə oturan zaman) səs və ya söz deyilməlidir. Məsələn, yuxarı qaldırılmış əlləri aşağı salarkən “aşağı”, qarşıya əylərkən “ş-ş-ş” (qazlar kimi) və ya əlləri dizə vurub “şap-şap” demək lazımdır.

Səhər gimnastikasının müvəffəqiyyətli keçməsi üçün tərbiyəçi kompleks hərəkətləri yaxşı öyrənməli, hər hərəkətin təkrar olunma sayını bilməli, idman forması geyməli, eyni zamanda lazımı vəsaitlərin yeri hazırlanmalıdır. Məşğələnin canlı, emosional keçməsi üçün musiqinin müşayiəti lazımdır. Musiqi gözəl hisslər aşılayır, uşaqları hərəkətləri dəqiq yerinə yetirməyə öyrədir, onları intizamlı edir.

1-ci kiçik qrupda səhər gimnastikası hər gün aparılır. Səhər gimnastikası kompleksləri bir qayda olaraq ümumi sujetdə cəmlənir (məsələn, “quşlar” “dovşanlar”, “saat” və s) və təqlid xarakterli 5 – 6 idman hərəkətindən ibarət olur. Tərbiyəçi uşaqların diqqətini təşkil etmək üçün onları yanına çağıraraq əlvan rəngli oyuncaq (it, dovşan, kukla) göstərir və deyir: “Uşaqlar, baxın, bizə neçə gözəl kukla qonaq gəlib”? Onların diqqətini kuklanın paltarına, saçına, gözlərinə cəlb edir. Sonra uşaqlara gəzməyi təklif edir. Yeriş zamanı tərbiyəçinin üzünə uşaqlara tərəf olmaqla, onlara nəzarət edərək nəgmə oxumaqla əl çala-çala gedir. Yeriş tədricən asta qaçışla (6 – 7 saniyə), sonra qaçış yenə yerləşlə əvəz olunur. Dayanan zamanı uşaqlara kömək etmək lazımdır ki, onlar ümumi inkişafetdirici hərəkətləri icra edərkən bir-birinə mane olmasınlar. Çiyin əzələləri əl üçün verilən hərəkətlərin icrası zamanı düzgün yerinə yetirmə qaydası göstərilir. Sonra uşaqlara meşədə neçə böyük ağac gördüklərini və ya quşların necə qanad çıldıqlarını göstərmək təklif edilir.

Gövdə üçün hərəkətləri yerinə yetirdikdə quşların suyu necə içdiklərini göstərmək təklif edilir.

Ayaq hərəkətlərinin icrası zamanı isə uşaqlara quşların buğdanı necə dənənməkləri göstərmək təklif edilir.

Tərbiyəçi bütün hərəkətləri əvvəldən axıra kimi uşaqlarla birlikdə yerinə yetirir. Təminlərdən sonra hoppanmaq, qaçmaq birlikdə otaqda gəzmək onlara təklif olunur. Bu qayda olan uşaqlara ilin ikinci yarısından iki-iki və bir-birini ardınca yerləş və qaçış ümumi inkişafetdirici hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi zamanı isə dairə, yarım dairə düzəldmək məsləhət görülür.

1-ci kiçik qrupla səhər gimnastikasını ümumi davami 4 – 5 dəqiqə olur.

2-ci kiçik qrup. Səhər gimnastikası bir-birinin ardınca və cut düzülməklə başlayır. Sonra nəzarətcinin işarəsi ilə (əl çalmaqla, təbil vurmaqla) giriş hissənin yerisi başlayır.

Yeriş zamanı nəzarət etmək lazımdır ki, uşaqlar bir-birini itələməsinlər, əllərini sərbəst yelləsinlər, başlarını aşağı salmasınlar. Tərbiyəçi “bir-iki” və ya “hamınız həqiqi idmançılar kimi gedirsiniz” sözləri ilə uşaqları yaxşı yeriməyə həvəsləndirir.

Yerişlə qaçışı növbələşdirməklə dayaq hərəkəti aparatı möhkəmləndirilməsi və qamətin formalaşması üçün 1 – 2 hərəkət verilir.

Sonra qaçış (10 san) qaçışdan sonra yeriş verilir. Tərbiyəçinin “dayanın” işarəsi ilə uşaqlar tutub böyük dairə düzəldirlər. O, uşaqlara birlikdə dairədə təmrinləri yerinə yetirir. Ümumi inkişafetdirici hərəkətlərdən sonra iki ayaq üstə hoppanmaq (6 – 8 dəfə) yerinə yetirilir. Hərdən isə hoppanma yerişlə əvəz olunur. 2-ci kiçik qrupa səhər gimnastikasının müddəti 5 – 6 dəqiqə olur.

Orta qrup. Səhər gimnastikası boy sırası bir cərgəyə düzülməklə başlayır.

Giriş hissə təbil vurmaq və əl çalmaqla müşayiət olunur. Tərbiyəçi uşaqların ayaqlarını yerə sürtməmələrinə, əllərini sərbəst yelləmələrinə, başlarını aşağı salmamalarına nəzarət etməlidir.

Dayaq – hərəkəti aparatın möhkəmləndirilməsi üçün ayağı hündür qaldırmaqla pəncə üstə yeriş icra olunur. Sonra qaçış (20 san.) yenidən yeriş və ümumi inkişafetdirici hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün cərgəyə düzülmək işarəsi verilir. Uşaqların cərgəyə düzüləcəyi istiqamətdə yerə bayraq sancılır. Uşaqlar dayandıqda onların bir-birinin arasında olan məsafəyə diqqət yetirilir. Bundan sonra tərbiyəçi hərəkətin adını deyir, əsas duruşu göstərir və hərəkəti uşaqlarla birlikdə icra edir. Uşaqların hərəkətləri düzgün icra etməsinə nəzarət edilir və hərəkətlər sözlə (“bir oturduq, bir durduq”) istiqamətləndirilir. Təmrinlərdən sonra yerində qaçış və hoppanma hərəkətləri verilir. Orta qrupla ümumi inkişafetdirici hərəkətlərin sayı və təkrar olunma miqdarı artırılır.

Səhər gimnastikasının davam etmə müddəti 6 – 8 dəqiqə olur.

Böyük qrup. Bu qrupun uşaqları səhər gimnastikasının başlanmasına qədər müstəqil olaraq öz idman formalarını geyirlər. Uşaqlar cərgəyə tərbiyəçinin işarəsi ilə düzülür. O, yeriş zamanı uşaqların əl və ayaq hərəkətlərinin bir-birinə uyğun gəlməsinə, başın və gövdənin düzgün vəziyyətinə, dönmələr zamanı küncləri dəqiq qeyd etməyə nəzarət edir. Giriş hissədə yeriş dayaq–hərəkəti aparatın möhkəmləndirici hərəkətləri ilə (dizi hündürə qaldırmaqla pəncə üstündə yeriş, qaçış 30 san.) növbələşdirilir. Tərbiyəçi ümumi inkişafetdirici hərəkətlərin adını deyir və bunu uşaqlara birlikdə 3 – 4 dəfə göstərir sonra isə uşaqlar hərəkətlərin icrasını davam edirlər. Bu zaman uşaqların düzgün tənəffüsünə nəzarət etmək lazımdır. Təmrinlərin sonunda, hoppanma, qaçış və yeriş hərəkətləri verilir. Səhər gimnastikası 8 – 10 dəqiqə davam edir.

Məktəbə hazırlıq qrupu. Uşaqlar müstəqil olaraq idman formasını geyir, tərbiyəçinin işarəsi ilə cərgəyə və dəstəyə düzülür. Tərbiyəçi uşaqların xarici görüşünə və duruşuna diqqət yetirir. Uşaqlar manqalara bölünəndən sonra sağa və sola dönmələri (musiqi altında, təbil vurmaq, əl çalmaqla) dəqiq yerinə yetirirlər. Giriş hissədə uşaqların zəif küncləri boyu və ya meydançada sərbəst getmələrinə, ayağı yerə dəqiq qoyma və pəncəni dartılmalarına nəzarət etmək lazımdır. Yerişdə dayaq hərəkəti aparatın və qamətin formalaşması üçün hərəkətlər: pəncə üzərində, əlləri başın arxasında qoymaqla, dizi yuxarı qaldırmaqla, çömbəlməklə yeriş, qaçış (35-40 san) və cüt ayaqla hoppanmaq verilir. Ümumi inkişafetdirici hərəkətləri yerinə yetirmək üçün müxtəlif cür: cərgəyə, dairəyə, bir neçə dairəyə, dəstəyə düzülmək olar. Dəstəyə düzülən zaman dəstə başcısı təyin edilir. Dəstələr növbə ilə və ya eyni vaxtda hərəkət edir.

Bu yaşlı uşaqlar dəstəyə düzülürkən lazımı məsafəyə riayət etməli, əli önə qaldırmadan “gözəyari” düzülməyi bacarmalıdırlar. Təربiyəçi düzülüş zamanı uşaqlara bir-birinə yaxınlaşmağı və duruş zamanı əlləri yana və önə qaldırmaqla məsafəni yoxlamağı xatırladır.

Məktəbə hazırlıq qrupuna çiyin, bel, ayaq, əl və eyni zamanda kürək, qarın əzələlərinin inkişafı üçün 5 – 6 hərəkət vermək təklif olunur. Əgər uşaq bəzi hərəkətləri düzgün yerinə yetirmirsə, onda təربiyəçi özü həmin hərəkəti göstərir. Tanış hərəkətin ancaq adını demək kifayətdir.

Ümumi inkişafetdirici hərəkətlərdən sonra qaçış və hoppanma, sonra isə tempi azaltmaqla yerləş verilir. Səhər gimnastikasının müddəti 10-12 dəqiqə olur.

Ədəbiyyat

1. Nərimanov B.Ə., Əliyeva S.Ə. Gimnastika terminologiyası. Bakı, 1988
2. Mustafayev M.Q. Uşaqların fizioloji xüsusiyyətləri. Bakı, “Maarif”, 1965
3. Məmmədyarov İ.Q. Sıra hərəkətləri. Bakı, 2001
4. Донской Д.Д. Законы движений в спорте. Москва. 1968
5. Богданов Г.П. Физическая культура в школе. Москва, 1971

MORNING EXERCISES STRUCTURE, CONTENT AND IMPLEMENTATION METHODS

Rakhimova Ramziya Sadaddin, Guliyeva Ilhama Alikhan

Summary

The organization is one of the forms of physical education in the health of the preschool institutions of morning exercises and helps to resolve the issues raised.

The main goal of morning exercises is to improve health, proper physical development and formation of children. In addition to its healing value, it also helps with a number of upbringing problems: it organizes itself in daily routine, develops the habit of completing daily tasks, discipline children and play with the team.

Morning exercises are designed weekly, taking into account the growing complexity of complex exercises. This includes exercises that are used to develop all the muscles in previous workouts and do not require intense attention from children.

Morning exercises in kindergarten are the main part of the regimen and are carried out daily before breakfast. Morning exercises are carried out in the summer, on the field until the end of autumn - in the open air, and in rainy weather - indoors and indoors. During the winter months, the gym or group room is used for morning exercises.

УТРЕННЯЯ ГИМНАСТИКА СТРУКТУРА, СОДЕРЖАНИЕ И МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ

Рахимова Рамзия Сададдин кызы, Гулиева Ильхама Алихан кызы

Резюме

Организация является одной из форм физического воспитания в здоровье дошкольных учреждений утренней гимнастики и помогает решить вопросы, поднятые.

Основной целью утренней гимнастики является улучшение здоровья, правильное физическое развитие и формирование детей. В дополнение к его целебному значению, он также помогает с целым рядом проблем воспитания: организуется в повседневной рутине, развивает привычку выполнять ежедневные задачи, дисциплинировать детей и играть с командой.

Утренняя гимнастика разработана еженедельно, с учетом растущей сложности сложных упражнений. Это включает в себя упражнения, которые используются для развития всех мышц в предыдущих тренировках и не требуют интенсивного внимания со стороны детей.

Утренняя гимнастика в детском саду является основной частью режима и проводится ежедневно перед завтраком. Утренняя гимнастика проводится летом, на поле до конца осени - на открытом воздухе, а в дождливую погоду - в помещении и в помещении. В зимние месяцы для утренней гимнастики используется тренажерный зал или групповой зал.

Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının müdiri Ş.X. Qazaxova

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 08 aprel 2021-ci il

UOT:796

AZƏRBAYCANDA GÜLƏŞİN İNKİŞAFI

Rüstəmzadə Ayad Rüstəm oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

Idmankafedrasi@mail.ru

Xülasə: 1992-ci ildə idmançılarımız müstəqil dövlətimizin bayrağı altında çıxış etdilər. Müstəqil dövlət kimi artıq bir çox yarışlarda güləşçilər də öz qələbələri ilə Azərbaycan dövlətini tanıtmğa başladılar.

Ulu öndər Heydər Əliyev cənablarının idmana göstərdiyi böyük qayğının nəticəsidir ki, Azərbaycan güləşçiləri daha da yüksək nailiyyətlər əldə etdilər.

Azərbaycan idmanının inkişafında xidmətlərinə və beynəlxalq yarışlarda yüksək nailiyyətlərinə görə idmançılarımız və məşqçilərimiz “Şöhrət” ordeni və “Tərəqqi” medalı ilə təltif edirlər.

Açar sözlər: idmanın inkişafı, Azərbaycan güləşçiləri, yarışların keçirilməsi, Avropa çempionatı, turnir, qələbələr

Key words: development of sports, Azerbaijani wrestlers, holding competitions, European champions hip, tournament, victories

Ключевые слова: развитие спорта, Азербайджанские борцы, проведение соревнований, чемпионат Европы, турнир, победы

1992-ci ildə Azərbaycan idmançıları yarışlarda müstəqil dövlətimizin bayrağı altında çıxış etməyə başlamışlar.

Barselonada XXV Olimpiya oyunlarının açılışı 25 iyul 1992-ci ildə olmuşdur. İlk dəfə olaraq, Olimpiadada Azərbaycanın üç rəngli bayrağı da dalğalanmışdır.

Müstəqil dövlət kimi artıq bir çox yarışlarda güləşçilər də öz qələbələri ilə Azərbaycan dövlətini tanıtmğa başladılar. Ədəbi və ölməz prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının idmana göstərdiyi böyük qayğının nəticəsidir ki, 1993-cü ildən Azərbaycan güləşçiləri daha da yüksək göstəricilər əldə etməyə başladılar.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 5 mart 1995-ci ildə bütün idman ictimaiyyətini bir yerə yığaraq böyük bir yığıncaq keçirmişdir. Həmin yığıncaqda idman fondunun yaradılması haqqında Ulu Öndər böyük bir fərman vermişdir. Fərmanda demişdir :

“Azərbaycan Respublikası əhalisi arasında sağlam həyat tərzinin təbliğ edilməsi və bədən tərbiyəsinin maddi texniki bazasının inkişaf etdirilməsi, bu sahədə ümum - xalq yardımının təşkil olunması məqsədilə gənclərin idmana marağını artırmaq və Azərbaycan idmanının beynəlxalq miqyasda çıxması üçün real zəmin yaratmaq zərurətini nəzərə alaraq qərara alıram :

1) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında idman fondu yaradılsın :

2) Azərbaycan Prezidenti fondundan müstəsna hal kimi idman fonduna 2 milyard manat məbləğində vəsait ayrılısın :

3) Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, İdman fondu Əsasnaməsinin layihəsini və idarə heyətinin tərkibi haqqında təklifləri 15 gün ərzində təqdim edilsin.

Sonra həmin yığıncaqda Ulu Öndər Heydər Əliyev bir çox adlı-sanlı məşqçi və idmançılara orden və medallar təltif etdi.

Azərbaycan Respublikası idmançılarının təltif edilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı :

Azərbaycan idmanının inkişafında xidmətlərinə və beynəlxalq yarışlarda yüksək nailiyyətlərinə görə aşağıdakılar təltif edilsinlər :

“Şöhrət” ordeni ilə - Hüseynov Nazim Qalib oğlu – dzü-do güləşi üzrə Olimpiya çempionu.

“Tərəqqi” medali ilə - Abdullayev Namiq Yadulla oğlu – Sərbəst güləş üzrə - Avropa çempionu.

- Axundzadə Ağayar Əbdüləziz oğlu – dzü-do güləşi üzrə məşqçi.
- Eyvazov Natiq Silduz oğlu – Y/Roma güləşi üzrə - Avropa çempionu.
- Məmmədov Ceyhun Məhəmməd oğlu – Sambo güləşi üzrə - dünya çempionu
- Hüseynov Sabir Məhəmməd oğlu – Sambo güləşi üzrə - məşqçi
- Hüseynova Zülfüyyə Yusif qızı – sambo güləşi üzrə - dünya çempionu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti - Heydər Əliyev. Bakı şəhəri. 5 Mart 1995.

1997-ci ildə İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinə Prezident seçilməsi də idmançıları və məşqçiləri daha da ruhlandırırdı.

Onun nəticəsidir ki, sərbəst güləşçi Namiq Abdullayev Atlantada (ABŞ-da) keçirilən XXVI yay Olimpiya oyunlarının gümüş mükafatçısı oldu. Bütün Azərbaycan idmançıları bildi ki, Namiq Abdullayevi hakimlər qəsdən uduzdurdular.

Azərbaycan xalqı Namiq Abdullayevi Olimpiya çempionu kimi qarşıladı. Həmin dövrdə güləşçilərdən Arif Abdullayev, Nazim Əlicanov, Elman Əsgərov, Əsgərxan Novruzov, Elşad Allahverdiyev, Firdovsi Umudov, Rövşən Hacıyev, Zəhid Mirzəyev, Namiq Sevdinov, Saday İsmayılov və başqaları, dünya və Avropa yarışlarının qalibi və mükafatçıları olmuşlar.

Bu güləşçilərin qələbəsi 2000-ci il yay Olimpiya oyunlarına hazırlıq idi. Bu dövrdə Gəncə güləşçilərinin parlaq qələbələri günü-gündən artırdı.

1995, 1996, 1997-ci illərdə dalbadal üç dəfə Abil İbrahimov yeniyetmələr arasında dünya çempionu oldu. 1996-cı ildə İran İslam Respublikasında universitetimizin məzunları Rza Xəlilov, dünya çempionu oldu, Nəsimi İmamquliyev və Məcid Qasımov isə mükafatçı oldular.

1997-ci ildə yenə də Hindistanda yeniyetmələr arasında keçirilən dünya birinciliyində Rza Xəlilov, Nəsimi İmamquliyev, Fuad Qarayev, Vüqar Həsənov mükafatçı oldular.

1997-ci ildə Rusiya dövlətinin Vladikafqaz şəhərində keçirilən beynəlxalq turnirdə Səhət Mirzəyev 1-ci, Tamerlan Məmmədov 2 –ci, Bəhrüz Hüseynov isə 3-cü yeri tutmuşlar. 1998-ci ildə Rusiya dövlətinin Dərbənd şəhərində keçirilən beynəlxalq turnirdə Tamerlan Məmmədov və Bəhrüz Hüseynov çempion olmuşlar.

1999-cu ildə Tibilisi şəhərində keçirilən beynəlxalq turnirdə yenə Tamerlan Məmmədov, Bəhrüz Hüseynov, Vüqar Həsənov çempion olmuşlar.

2000-ci ildə yeniyetmələr arasında keçirilən Respublika birinciliyində Tamerlan Məmmədov çempion oldu, həmin il yeniyetmələrin Respublika Olimpiadası keçirildi. Tamerlan Məmmədov yenə də ölkə çempionu oldu və Slovakiya dövlətinin Bratislava şəhərində keçirilən Avropa çempionatında bürünc mükafat qazandı.

2000-ci ildə Sidney Olimpiadasında Namiq Abdullayevin qazandığı qızıl medal, bütün Azərbaycan xalqının və bütün Azərbaycan güləşçilərinin qələbəsi idi. Namiq Abdullayevə, məşqçi-müəllim heyətinə ölkə prezidenti tərəfindən verilən fəxri adlar və mükafatlar güləşçilərimizi daha da həvəsləndirdi.

2004-cü ildə Afina Olimpiadasında Fərid Mansurovun çempion olması, 2008-ci ildə dzü-do güləşçimiz Elnur Məmmədlinin Pekində 2012-ci ildə Toğrul Əsgərovun və Şərif Şərifovun London Olimpiya oyunlarında çempion olmaları, bir daha Azərbaycan güləşçilərinin, eləcə də xalqın sevincinə səbəb oldu. Gəncə güləşçiləri dəfələrlə Azərbaycan çempionu, Avropa və Dünya birinciliklərinin iş-tirəkçisi Mehman İmamquliyev, 4 qat Dünya çempionu Abil İbrahimov, dünya çempionu Rza Xəlilov, Avropa birinciliyinin qalibləri Tamerlan Məmmədov, Vüsal Həsənov, dünya və Avropa yarışlarının mükafatçıları Fuad Qarayev, Bəhrüz Hüseynov, Vüqar Həsənov, Aqil Quliyev, Elmir Qənbərov və başqaları inanırıq ki, gələcəkdə Namiq Abdullayevin, Toğrul Əsgərovun və Fərid Mansurovun qələbələrini təkrarlayaraq Olimpiya çempionları olacaqlar.

Ədəbiyyat

1. “Spravochnik “ Klassiçeskaya i volnaya borba “. Moskva. 1994.
2. “ Vse o volnoy borbe “ İ.X. Totoonti Spravochnik Ordjonkidze. 1989.
3. “ Unudulmaz görüşlər “ Samir Tağızadə. Bakı. Gənclik. 1997.
4. “ Çempionlar “ M.P. Miriyev. Bakı. Gənclik. 1977.
5. “ Gəncə pəhləvanları ” F. Həsənov. Gəncə. 1995.
6. “ Qazağın idman salnaməsi “ İ. Əsgərov. Bakı 1998.
7. “ 40-cı fənd “ Səbinə Yusif. Bakı. “ Elm və təhsil “. 2018
8. “ İdman güləşinin taktikası “ X. Qurbanov Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı. 1991.
9. “ Borba klassiçeskaya i volnaya “ Moskva. 1983.
10. “ Azərbaycan pəhləvanları “. Muxtar Dadaşov, Salar Aslanov. Bakı. 1989.
11. “ Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri “ Bayram Apoyev. Bakı 2018.
12. “ Yunan – Roma, sərbəst və qadın güləşi “. Beynəlxalq Güləş federasiyası Assosiasiyası. Bakı. 2008
13. “ Azərbaycan ulduzları Olimpiya oyunlarında “. D. Quliyev. Bakı. 1996.

DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI WRESTLING

Rustamzada Ayad Rustam

Summary

In 1992 our athletes performed under the flag of our independent state. As an independent state wrestlers have already begun to promote the Azerbaijani wrestlers have achieved even greater success.

Our athletes and coaches are awarded the Order of Clory and the Medal of Progress for their service to the development of Azerbaijani sports and high achievements in international competitions.

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ БОРЬБЫ

Рустамзаде Айад Рустам кызы

Резюме

В 1992- году наши спортсмены выступали под флагом нашего независимого государства. Как независимое государство борцы уже начали пропагандировать Азербайджанское государство на многих соревнованиях.

В результате большой заботы о спорте великого лидера Гейдар Алиева азербайджанские борцы добились еще больших успехов.

Наши спортсмены и тренеры награждены орденами “ Славы “ и медалью прогресса за заслуги перед развитием азербайджанского спорта и высокие достижения на международных соревнованиях.

Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının müdiri Ş.X. Qazaxova

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 10 aprel 2021-ci il

UOT:796.

İDMANÇININ QƏLƏBƏ PSIXOLOGİYASI

Yusifov Anar İdris oğlu, Məmmədov Şahmar Rüstəm oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti

gceferova@rambler.ru

Xülasə: *İdman-gənc nəslin gündən-günə artan potensialını qurub-yaratmağa yönəldə bilən güclü bir mexanizmdir, Ruhumuzun, əqlimizin və cismimizin vahid qüvvəsini duymaq, onu idarə etməyə qadir olmaq, bununla da insanın imkanlarının nə qədər tükənməz olduğunu məşqçi və idmançılarımıza aşılamaq arzusu məni bu məqaləni yazmağa sövq etdi. Mənim qənaətimə görə, ruhumuzun, əqlimizin və cismimizin vahid olan qüvvəsi bizim psixoloji durumumuzu müəyyən edir ki, bu da tək idmanda deyil, fəaliyyət sahələrində də bütün həyatımız boyu bizə gərəkdir.*

Deməli, nə qədər çox gənc idmanla məşğul olaraq psixoloji cəhətdən möhkəmlənərsə, bir o qədər də çox gənc həyatın eniş-yoxuşunda, mürəkkəb psixoloji məqamlarda aciz qalmaz. İnsanın həyatda müfəffəqiyyət qazanması onun psixoloji cəhətdən özünü dərk etməsindən asılıdır.

Acar sözlər: idmançı, qələbə, psixologiyası, psixoloji, hazırlıq, məşqçi, mübarizə

Ключевые слова: спортсмен, победа, психология, психологическая подготовка, тренер, борьба

Key words: athlete, victory, psychology, psychological preparation, coach, wrestling

Bizə dərslərimizdə daim belə bir ideyanı aşırıyıblar: təbiət canlılar (insan, heyvan, həşərat və s.) və cansızlardan (dağlar, dərələr, sular və s.) ibadətdir. Bu cür mövqe ilə, əslində, canlılarla cansızlar qarşı-qarşıya qoyulur. Halbuki, təbiətdə hər şey çox kiçik zərrəciklərdən (elektron, atom, hüciyrə və s.) ibarətdir. Biz bunu təbiət elmlərindən bilirik. Canlılar da, cansızlar da zərrəciklərdən təşkil olunmuşdur və bu zərrəciklərin ətraf mühitə, onun dəyişməsinə reaksiyası fundamental baxımdan eynidir. Buna görə də biz bu cür yanaşmada cansızları canlılardan ayırmamalıyıq. Biz sadəcə, canlılar və cansızların harmoniyasından danışmalıyıq. Canlılar müəyyən dövrdən sonra cism kimi kiçik zərrəciklərə qayıdır. Kiçik zərrəciklər olaraq canlılar sadələşir. Sonradan bu kiçik zərrəciklər müxtəlif yollarla insan orqanizminin – canlıların təşkilində iştirak edir, onları qidalandırır və s. Əslində, bu zərrəciklərdə insanın təkamülü, bütün gələcək həyatı olaraq bu zərrəciklər özünü uyğun şəkildə biruzə verir – onlardakı informasiyalar ya zəifləyir, ya da daha da inkişaf edir. Məhz bu dövrdə insanın ruhunun formalaşması baş verir. Məhz bu dövrdə böyüməkdə olan insana köməksiz olduğu üçün sərbəst şərait yaratmaqla onun ruhunun tam formalaşmasına və beləliklə də, gələcək şəxsiyyətin – mübariz bir insanın təşəkkül tapmasına nail olmaq mümkündür. İnsan ruhu şəxsin yaşadığı mühitdən və həyat tərzindən asılı olaraq qurub-yarada bilir, və yaxud əksinə, məhv olar. Biz hamımız həyatın böyük müsabiqəsinin və mübarizəsinin iştirakçıyıq. Bunu istəsək də, istəməsək də belədir. Bu müsabiqədə və mübarizədə hərtərəfli, möhkəm insanlar irəli çıxır, fərqlənə bilməyənlər isə ümumi həyat

fəaliyyətində iştirak edirlər. Bilməliyə ki, insan həyat çəçivəsində mövcud olan qanunlara tabedir. Bunlardan aşağıdakıları fərqləndirə bilərik.

1. Yaşamaq uğrunda mübarizə
2. İnsan nəslinin artırılması və həyatın davamı.
3. Bu nəslin və həyatın qayğısı, qorunub nəsildən-nəsilə saf və təmiz çatdırılması.

Bu gün – kompyuter və texnikanın sürətlə inkişafı dövründə tərəqqi ilə bərabər, insana kənardan mənfi təsirlər də sürətlə artır. Biz belə bir fakta nəzər sala bilərik ki, əksər uşaqlar və cavanlar dəhşətli kino, cizgi filmlərinə tamaşa etməyə və bu qəbildən olan kitabları oxumağa çox böyük həvəs göstərilir. Belə dəhşətli filmlər və kitablar yeniyetmələrin, gənclərin psixologiyasını tamamilə korlayır, onları uçuruma, hətta mən deyərdim ki, məhvə sürükləyir. Bu tendensiya getdikcə artır, çünki dünya kinomotoqrafiyası bundan çox böyük qazanc göyürür və bunun qarşısını almaq getdikcə cətinləşir. Bu bəşəriyyətin ümumi bəlasıdır. Buna görə də hər ölkə, hər xalq və dövlət buna qarşı öz mübarizəsini aparır. Belə psixoloji pozuntuların qarşısını almağın mühüm yolu – insanları yaşından asılı olmayaraq idmana cəlb etməkdən ibarətdir.

Bu gün dünyada narkomaniya, spid və s. kimi böyük təhlükə yarada biləcək bəlalər vardır. Əgər bu gün uşaqlar və cavanlar öz idman həvəslərini ancaq saatlarla kompyuterin qabağında oturub onunla futbol oynamaqla söndürürlərsə, bu gələcək nəslin ruhən və cismən zəifləməsinə səbəb olan bir haldır. Düzdür, insanların müəyyən faizi bunu başa düşür və boş vaxtını təbiətlə, incəsənətlə, idmanla bağlayır, öz övladlarını da buna sövq edir. Bu mədəniyyətdir. Buna görə də idmanın kütləvililiyi millət və dövlət üçün bu gün və hər zaman çox aktual olub. Statistikaya nəzər salsaq, görürük ki, kriminal hadisələrin 100 faizi insanlar arasında qayğısızlıq və bekarçılıqdan törəyir.

İdmançının birtərəfli texniki və fiziki hazırlığı döyüş zamanı qapısı açıq qalan qalaya bənzəyir. Nəzərə alaq ki, idmançının tam hazırlığı onun psixoloji, nəzəri, texniki, taktiki və fiziki hazırlığından ibarətdir. Əsas məqam sayılan psixoloji hazırlıq yoxdursa, qalan 4 hazırlıq nə qədər güclü olsa da, heçə enir. Belə ki, insanın cisminə qorxu gəldikdə bədənində dağları aşırmağa qüvvə olsa da, heç addım atmağa, boş qolunu qaldırmağa da cəsarəti çatmır. Və yaxud beynində sonsuz texniki bilik olan idmançı qorxu hissinin əsirinə çevrilib adını da unuda bilər. hər birimiz həyatda şahidi olmuşuq ki, zəif bədənə ,ancaq güclü ruha malik olan insanlar mübarizələrdən qalib çıxırlar, hətta cismən özlərindən qat-qat güclü rəqiblərə də qalib gəlirlər. Əksinə cismən güclü, ruhən zəif olanlar mübarizələrdən məğlub ayrılırlar.

Bizim öz dini tariximizdə deyildiyi kimi, Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.) döyüşlərin birində 3000 nəfərlə 10 000 nəfərlik orduya qarşı vuruşaraq qalib gəlir. Bunun səbəbi onların döyüşqabağı namaz qılıb, özlərini tam şəkildə qarşıdakı məqsədə hazırlamalarında, qələbəyə inam hissi yaratalarında idi. Başqa bir misal. Psixoloji hazırlığı zəif olan idmançı mübarizə zamanı qorxu hissi gəldikdə stress keçirərək öz fəndlərində gecikir, fəndləri və qərarları vaxtında çıxarmır ki, bu da məşqçi tərəfindən onun texniki zəifliyi kimi qiymətləndirilir. Baxmayaraq ki, həmin idmançı məşqlərdə yorulmadan 2 saatdan çox sərbəst işləyə bilər, texniki cəhətdən hamıdan yüksəkdə dayanır. Məşqçi növbəti yarışdan sonra onun texniki, taktiki və fiziki hazırlığının artırılması ilə məşğul olur. Belə ki, məşqçi ona “ Müəllim mən niyə uduzdu?” sualı ilə müraciət edən idmançını “ Az qalıb, bir az da fiziki, texniki, taktiki cəhətlərini mükəmməlləşdir, hər şey düzələcək” cavabı ilə sakitləşdirir. Ancaq illər keçsə də, idmançı onun zəif olan psixoloji hazırlığındakı çatışmazlıq aradan götürülmədiyinə görə böyük qələbələrə çata bilmir, onda özünə və məşqçisinə inam itir. O düşünür ki, daha bundan artıq bacarığı yoxdur və idmanı vaxtından tez tərk edir.

İdmanda psixoloji hazırlıq ilk mərhələdən başlanması idmançını nəinki qələbələrə çatdırır, hətta onu böyük idmanda daha uzun müddət qalmağa həvəsləndirir. Çox idmançılar olub ki, uşaqlar və gənclər arasında böyük idman nailiyyətləri qazanıblar. Lakin həmin idmançıların psixoloji hazırlığı zəif olduğundan böyüklərlə eyni nailiyyətləri təkrarlamaq

bilməyiblər və tezliklə idmandan ayrılıblar. Psixoloji hazırlığı olan idmançı ilk növbədə dünyanı dərk etməklə özünü dərk edir, onu yaradanı tanıyır (göydə Allahı, yerdə valideyni), dünyaya niyə gəldiyini və nə edəcəyini anlayır. Bir sözlə, idmançı mənəvi, etik və iradi möhkəmliyə malik olur. Həyatdan və tutduğu hər bir işdən həzz alır. Belə idmançıları və insanları heç bir qevvə heç zaman yolundan azdıra və çaşdıra bilməz. Bu gün böyük idmanda o idmançılar qələbə qazana bilər ki, onların psixoloji, texniki, taktiki, fiziki, həm də yüksək səviyyədə nəzəri hazırlığı olsun. Nəzəri hazırlıq beynin və aqlın inkişafına gətirib çıxarır ki, bu da idmançının əsas qüvvəsindən biridir.

Bu deyinənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, idmançının aqlının gücünü artırmaq üçün nəzəri biliyini coxaltmaq gərəkdir. Belə ki, idmançının seçdiyi idman növünün bütün sirlərinin və incəliklərinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə nail olmaq lazımdır. Bu gün bütün dünyada birinci olmaq, idman göstəricilərini artırmaq məqsədilə müasir elmin və texnikanın mövcud nailiyyətlərindən istifadə edirlər və idmançıların hazırlıq metodları daim təkmilləşdirilir. İdman nailiyyətlərinin yüksəldilməsinə yönəlmiş bu axtarışların məqsədi idmançının çıxışında öz imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etmək bacarığının artırılmasına nail olmaqdır. Belə ki, idmançıların hazırlaşdırılması metodlarında tətbiq olunan təkmilləşmələr, əsasən, idmançının psixoloji durumunun gücləndirilməsi məqsədilə aparılır. Buna nail olmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edirlər [4]:

1. Sofrologiya – kosmik enerjinin ruh vasitəsilə bədənə catdırılıb onların vəhdətinə nail olmaq.

2. Autogen məşq – insanların yorğunluğu aradan qaldırmaq üçün öz fiziki və psixoloji durumlarına təsir göstərmələri.

3. Bioritmika – idmançıya çıxışdan əvvəl inam vermək üsulu.

4. Şəxsiyyətin formalaşdırılması.

5. Xatxa-Yoqa – orqanizmin psixi və fizioloji proseslərini idarə etmə bacarığı.

6. Akupunktura

Məşhur idmançılar təsdiq edirlər ki, qələbə mübarizədə yox, mübarizəyə psixoloji hazırlıqda müəyyənləşdirilir [3]. İdman bu gün tək sağlamlıq və yüksək nəticələrdən ibarət deyil. İdman bu gün yüksək mədəniyyəti, incəsənəti və möhkəm sağlamlığı özündə birləşdirən böyük bir yaradıcılıqdır. Nə qədər ki, biz idmana bu prizmadan baxmırıq, idman yüksəkliklərinə daim həsrətlə baxanlardan olacağıq. Bu gün artıq dövlət səviyyəsində şərait yaradılıb ki, idmana tələb olunan səviyyədə hazırlaşaq. Mən əminəm ki, hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin idmançılara böyük diqqət və qayğısının müqabilində onlar da adekvat olaraq dünya idman saraylarında öz sözlərini deyəcək və Milli bayrağımızı yüksəklərə qaldıraraq xalqımızın üzünü ağ, başını uca edəcəklər.

İdmançının hər gün məşqdə psixoloji hazırlığa diqqət yetirməsi onun psixologiyasının hər gün möhkəmləndirilməsi deməkdir. Belə idmançılar yarış vaxtı, demək olar ki, böyük həyəcan və stress keçirmirlər. Çünki onlar gündəlik məşqlərində keçdikləri hazırlığın mübarizə günü üçün nəzərdə tutulduğunu tam anlayaraq həmin günü çətin və qorxulu gün kimi yox, əksinə, hünər və qeyrət günü kimi qəbul edirlər.

Çıxışa hazırlaşan idmançı özünün psixoloji, əqli və fiziki gücünü birləşdirib, deməli, o rəqibinə gözəl bir idman mübarizəsi göstərmək üçün göndərilmiş tərəf müqabili kimi baxır. İdmançılar belə yüksək əhval-ruhiyyə ilə çoxlu rekordlara imza atmışlar.

Yüksək mübarizə hazırlığı (YMH) haqda nə deyə bilərik? Bu hazırlıq lazım olandan-olana yaradılmalıdır ki, bunu da istənilən vaxt yaratmaq bacarığını və vərdişini idmançı gündəlik məşqlərində təmin etməlidir. Yüksək mübarizə hazırlığını istənilən vaxt şüurlu surətdə qaldırmaq bacarığına malik olan idmançılar yüksək səviyyəli usta idmançılardır. Yüksək mübarizə hazırlığını qaldıran idmançı gərək eyni zamanda yüksək idman formasında olsun, əks halda yüksək mübarizə hazırlığının nəticəsi ola bilməz. Hər bir idman növünün və hər bir idmançının spesifik fərdi yüksək mübarizə hazırlığı olur. Bir idmançıya aid olan

yüksək mübarizə hazırlığı başqa idmançıya məxsus yüksək mübarizə hazırlığından fərqlənir. Yüksək mübarizə hazırlığı (YMH) nədir, hansı komponentlərdən ibarətdir və qeyd etdiyimiz fərqlər hansı keyfiyyətdə özünü göstərir?

BİRİNCİ KOMPOONENT – PSIXOLOJİ HAZIRLIQ

Əslində idmançının yüksək mübarizə hazırlığının formalaşması I komponent kimi psixoloji halın öyrənilməsi, onun fəlsəfəsi bu kitabın ana xəttini təşkil edir. Buna görə də mən bu haqda öz yanaşmamın izahını vermək istəyirəm. “Psixologiya” – yunan sözü olub 2 hissədən ibarətdir: Psyuxə – ruh və loqos – elm. Yəni ruh haqqında, ruhu öyrənən elm. Biz ruh anlayışı ilə gündəlik həyatımızda, məişətimizdə tez-tez rastlaşırıq. Ruhi xəstə, ruhi qida almaq, ruhi rahatlıq, ruhi güc və s. Bəs xəstələnən, qidalanan, rahatlanan, güclənən ruhun özü nədir? Məni həm idmançı həm də məşqçi kimi bu sual daim düşündürüb. Hərdən özümdə his etdiyim qeyri-adi gücün haradan və nədən yarandığını anlamağa çalışıram. Sənki mənim əqlim və fiziki gücüm nə iləsə, üçüncü bir qüvvə ilə birləşəndə özümə inamım artır, gücüm ikiqat, dördqat çoxalır. Bəlkə daxilimdə elə bir potensial var ki, mən onu dərk edə bilmirəm? Mənim qənaətimə görə, bu üçüncü, əslində isə birinci qüvvə mənim ruhumdur. Ruh insanın əxlaqi və mənəvi hislərini özündə toplamış bir varlıqdır. Bu varlıq müxtəlif emosional oyanış vəziyyətlərini yaşayır.

İdmanda emosional oyanış termini qəbul olunmuşdur. Emosional oyanış xarakterinə görə, müsbət və mənfi olur. Müsbət emosiya insana bütün işlərdə kömək edir və sevinc gətirir. Mənfi emosiya isə öz xarakterinə görə hər bir işdə insana mane olur. Ən çox mane olan mənfi emosiya – qorxudur ki, o da yüngül həyəcanla başlayıb, dəhşətli hay-küyçülüklə qurtarır.

Təcrübəli idmançılar psixoloji hazırlığa çox ciddi fikir verirlər və onlar öz emosional oyanış səviyyələrini idarə edə bilirlər. Nəbizlə emosional oyanış səviyyəsini təyin etmək təcrübəsi idmançılar arasında çox zəif yayılmışdır. Peşəkar idmançılar nəbz ölçmədən də öz təcrübələri əsasında hazırlıq dərəcələrini hiss edirlər. Hər idmançı özünəməxsus hisslər keçirməklə öz gözlərində rəqibləri balaca, cılız görməyə başlayır. Bəziləri daxillərində sel qüvvəsinin əmələ gəldiyini hiss edirlər və s. Bu hissləri keçirməklə idmançı istədiyi vaxt özünü lazımı mübarizəyə şüurlu surətdə hazırlaya bilər. İdmançı özünü yüksək mübarizə hazırlığı halına çatdıranda orqanizmdə müsbət dəyişikliklər baş verir. Bunlardan onun hərəkətlərinin və görəcəyi işin avtomatizmə keçməsinə, ildırım sürətilə qərar çıxarmaq bacarığını göstərmək mümkündür. Böyük qələbələrin səbəblərindən biri də komandada və idmançılar arasında mehribançılığın, yüksək əhval ruhiyyənin olmasıdır.

İKİNCİ KOMPOONENT – NƏZƏRİ HAZIRLIQ (AĞIL)

İdmançının yüksək mübarizə hazırlığının formalaşmasının ikinci komponentini ağıl və ya düşüncə təşkil edir ki, bunu da onun idmanın nəzəri hissəsi ilə hazırlığı da adlandırmaq mümkündür [16]. İdmançıların yüksək mübarizə hazırlığına qıraqdən baxmaqla onların fiziki və psixoloji cəhətdən tam hazır olduqlarını hiss edə, duya bilərsən. Ancaq idmançının yüksək mübarizə hazırlığının ağıl tələb olunan ikinci komponentinin də tam hazır olması daha vacibdir. Bəzən idmançıda sanki hər şey yerli-yerindədir, ancaq nəticə etibarlı ilə heç bir şey alınmır. Bəs buna səbəb nədir? Bunu belə izah etmək mümkündür:

Aparılacaq mübarizədə düzgün texniki və taktiki plan qurulmamışdır.

Ağılla əldə olunmuş qələbələr daimidir. Belə idmançılar böyük qələbə zirvələrində bir neçə dəfə qalaraq bu yerdə onların təsadüfi olmadıqlarını təsdiqləyirlər. Ancaq plansız, ağıl işlətmədən, zor və güc hesabına təsadüfi qalib gələnlər o yerdə yalnız bir dəfə dayanmağa qadirdirlər. Ona görə də ağıl işlətmədən mübarizədə ardıcıl qələbə gözləmək əbəsdir. Hazırlığın ağıl hissəsinin özü də sanki 2 hissədən ibarətdir: 1-ci ağıl, 2-ci diqqət. Diqqət bir növ ağılın qüvvəsidir. İnsan nə qədər diqqətli olsa, bir oqədər düzgün qərar çıxarar, tapşırığı dəqiqliklə yerinə yetirər.

ÜÇÜNCÜ KOMPONENT – FİZİKİ HAZIRLIQ

Fikrimi izah etmək və başa düşmək asan olsun deyər, təsəvvür edərk ki, insan bir maşındır. Bu halda ruhumuz onu hərəkət etdirən enerjidir [6].

Beynimiz onun hərəkətini planlaşdırır. Bədənimizin rolu isə beynimizin və ruhumuzun planlaşdırdığı işləri yerinə yetirməkdən ibarətdir. Əgər bu avtomobilin mühərriki təzə, lakin banı tökülürsə, avtomobillə yaxın ki, çox uzağa getmək olmaz. Və yaxud əksinə, avtomobilin mühərriki köhnə, banı təzədirsə, bu halda da çox uzağa getmək mümkün deyil. Sözsüz, bunu hamı dərk edir ki, hər hissəsi təzə və saz olan avtomobillə istədiyini yerə rahat çatdırsa. Bunun kimi də idmanda beynindən və qəlbindən keçirdiyin taktiki planları bədən yerinə yetirməyə qadir deyilsə, sözsüz ki, bütün bunlar elə plan olaraq qalacaq. Belə idmançı yüksək mübarizə hazırlığının fiziki komponenti lazımi səviyyədə olmadığı üçün istədiyi nəticəyə çatdı bilməyəcək. Yüksək mübarizə hazırlığının fiziki komponenti sirf idman bacarığından ibarət olduğu üçün idmançıda aşağıdakı hissiyat və bacarıqlar yüksək səviyyədə olmalıdır: Güc, möhkəmlik, yüngüllük, sürət, cəldlik, sərbəstlik, dərin tənəffüs, ürəyin yaxşı işləməsi. Bu cəhətlər idmançının yaxşı fiziki və texniki hazırlığı zamanı hiss olunur. Beləliklə, idmançı fiziki və texniki cəhətdən nə qədər hazırlıq olsa, onun yüksək mübarizə hazırlığı bir o qədər yüksək olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Şükran Dədəyev “Psixika” Bakı “Qanun”, 2007
2. İsmayılov T.M., Məmmədova C.M. “İdman Psixologiyası”, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı 2002.
3. Şıxbabayev A. “Hipnoz və müalicəvi təlqinlər”, Bakı, “Apərnəşr”, 1982.

ПСИХОЛОГИЯ ПОБЕДЫ СПОРТСМЕНА

Юсифов Анар Идрис оглы, Мамедов Шахмар Рустам оглу
Резюме

Известные спортсмены утверждают, что победа определяется не поединком, а психологической подготовкой к поединку. Спорт сегодня - это не только здоровье и высокие результаты. Спорт сегодня - это великое творчество, сочетающее в себе культуру, искусство и крепкое здоровье.

Итак, чем больше молодые люди психологически укрепляются занятиями спортом, тем больше молодых людей не будут беспомощными в взлетах и падениях жизни, в жизненных перипетиях, в сложные психологические моменты. Успех человека в жизни зависит от его психологического самосознания.

THE PSYCHOLOGY OF AN ATHLETE'S VICTORY

Yusifov Anar Idris oglu, Mamedov Shahmar Rustam oglu
Summary

Famous athletes claim that victory is determined not by a fight, but by psychological preparation for a fight. Sport today is not only about health and high results. Sport today is a great creativity that combines culture, art and good health.

So, the more young people are psychologically strengthened by playing sports, the more young people will not be helpless in the ups and downs of life, in difficult psychological moments. A person's success in life depends on his psychological self-awareness.

Rəyçi: Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının müdiri Ş.X. Qazaxova

Bədən tərbiyəsi və idman kafedrasının 07.04.2021 tarixli iclasın 3 sayılı pratakol.

Daxil olma tarixi 08 aprel 2021-ci il

